De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

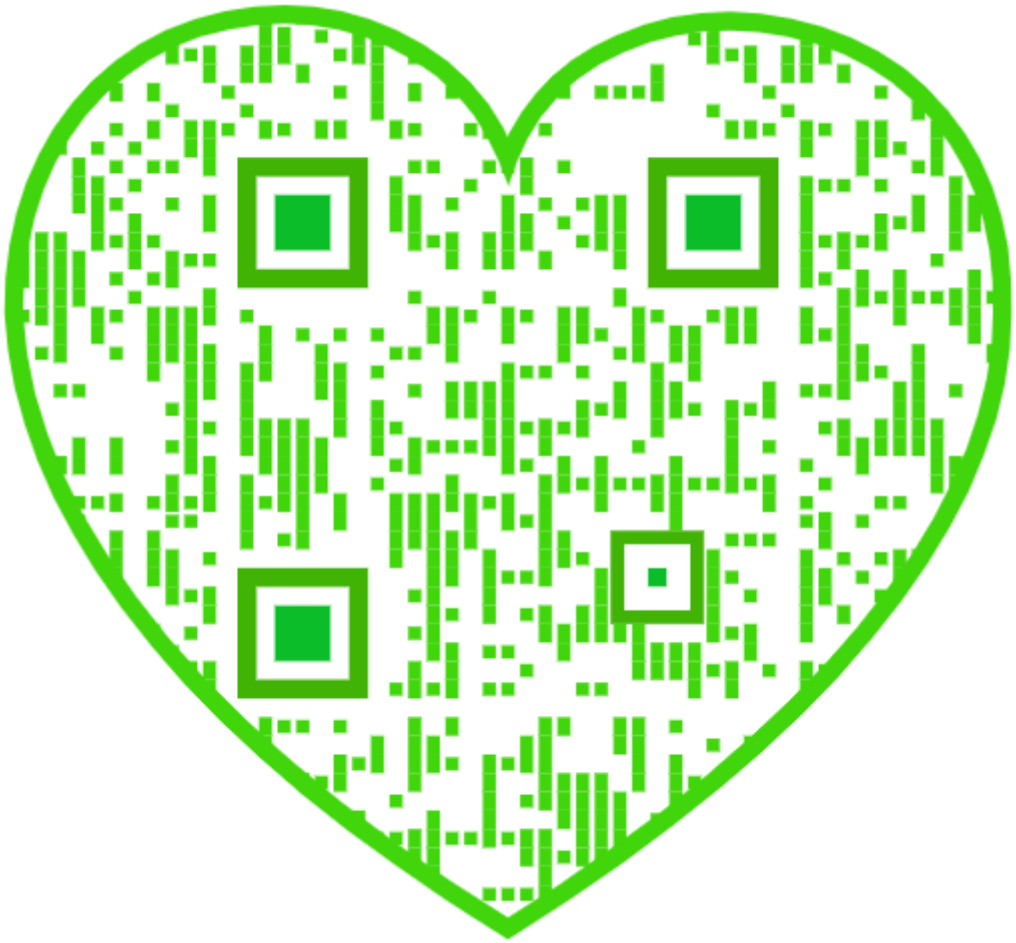

Gedrukt ter „Utrechtsche Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

VIJF-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. ZEVENDE DEEL.

1889.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benedede
En hine Aertsche Biscop wiede.

Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
Wed. J. R. VAN ROSSUM.

1889.

INHOUD VAN HET VIJF-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. -- ZEVENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Het jaar 1888.
B. H. KLÖNNE. 1

De pentateuch en de ongeloovige critiek.
I 9
II 209
J. SCHETS.

In Memoriam H. J. J. Prenger.
J. A. DE RIJK, Pr. 73

De uitvaart van den Hoogeerw. Hooggel. Heer H. J. J. Prenger.
A. M. C. VAN COOTH 74

Lijkrede op den Hoogeerw. Hooggel. Heer H. J. J. Prenger.
P. L. DESSENS. 78

De pauskeuze in de eerste eeuwen tot aan den ondergang van het Oost-Gothische rijk in Italië. (Vervolg en slot van Dl. XCIV, blz. 292 vv.)
P. A. DE BRUIJN 92

De correspondentie van den Hoogeerw. Heer Martinus van der Weijden, Prefect der Surinaamsche Missie.
I 137
II 238
P. M. BOTS.

De „Donatio Constantini". (Vervolg en slot van Dl. XCIV, bldz. 364 vv.)
P. fr. L. HOONING, S. O. P. . . 162

Bldz.

Aan Alberdingk Thijm.
Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN. . 201

Uitvaert van den WelEdgestr. Hooghgel. Heere Josef Alberdingk Thijm.
J. A. DE RIJK. 208

In Memoriam Mgr. J. A. van den Akker.
J. A. DE RIJK, Pr. 273

Het Ave Maris Stella.
Dr. L. J. SICKING. 274

Uit Bilderdijks nalatenschap. Eene bijdrage tot zijne dichtwerken en tot hunne waardeering.
J. F. M. STERCK 281

Leonardus Marius en Hugo de Groot.
B. H. KLÖNNE. 337

De H. Norbertus en Rupertus. (Vervolg en slot van Dl. XCIII, blz. 148).
Fr. G. VAN DEN ELSEN, Ord. Praem. 351

VERSCHEIDENHEDEN.

Eene liturgie-vraag.
H. J. BORGHOLS 179

De schilderschool van Beuron.
P. 187

Hoe men soms geschiedenis schrijft.
V. BECKER 367

BOEKBEOORDEELING.

De symmetrie in hare juiste beteekenis en kunstwaarde hersteld naar de oude Grieksche kunst.
A. M. C. VAN COOTH 42

Uit den tachtigjarigen oorlog.
K. DE BRUIJNE 63

Bldz.

Het Boek Isaias in Nederlandsche verzen.
F. J. POELHEKKE 116
De Katholieke Missiën.
TH. L. K. 133
Vondels werken.
J. F. M. STERCK 188
Een geïllustreerde encyclopaedie.
v. N. 196
De „Editio Leonina" der werken van den H. Thomas van Aquino.
P. fr. J. V. DE GROOT, Ord. Praed. 256
Leven van den Hoogeerwaarden Pater Petrus Beckx, door A. M. Verstraeten.
F. J. POELHEKKE 265
Naar aanleiding van eene liturgie-vraag.
P. ZWART 269
Het oudste christelijke geschrift in het Latijn.
C. 271
Verboden boeken. 272
Een belangrijk werk over het recht.
Dr. A. RESEMANS. 303
Het H. Sacrament van mirakel te Amsterdam.
B. H. KLÖNNE. 324
Mariaboekje.
C. 328
Nadere toelichting van eene liturgie-vraag.
H. J. BORGHOLS 330
Naar aanleiding der nieuwe uitgave van de Geschiedenis der Nederlandsche beroerten, door Dr. W. J. F. Nuyens.
A. J. HOLLIËRHOEK 387
Een winter te Davos, door G. Jonckbloet.
W. M. H. NUYENS, Pr. . . . 393

Bldz.

LETTERLOOVER.

Het bezoek der drie Koningen.
Mr. J. F. A. LEESBERG . . . 67
De wijsheid: Job XXVIII.
G. JONCKBLOET 134
Van enen clerc, die begheerde Maria te sien.
H. ERMANN, S. J. 333
Die moeder stil sat te spinnen.
J. v. WELL, S. J. 334
Poëzie schuilt overal. 406
Drie gezellinnen op den levensweg, aan E. en I.
H. ERMANN, S. J. 408

BIJLAGE.

Een dringend verzoek.
Dr. L. WIRTH. 336

DRUKFEILEN.

Bldz. 6, reg. 9 v. o. staat: *Duitsche Kroonprins*; lees: *prins Heinrich.*
„ 323, „ 11 „ „ staat: *wijkt de Zeereerw. schrijver of*; lees: *wijkt de Zeereerw. schrijver af.*

HET JAAR 1888.

Alle wegen voeren naar Rome! Wie zal het ontkennen, die een terugblik slaat op de groote gebeurtenissen van den pasgesloten jaarkring? De behoedzame staatkunde moge in de breede plooien harer raadselachtige kleedij verbergen wat eenmaal voor aller oogen werd vertoond; door het gedruis en de woelingen der sociale menigte mogen de plaatselijke toestanden dermate onze aandacht trekken, dat de wereldgebeurtenissen voor een wijle op den achtergrond treden — een onbevangen blik op hetgeen 1888 ons te aanschouwen en te leeren gaf, zal ons de waarheid der eeuwenoude spreuk bevestigen: alle wegen voeren naar Rome!

Christus' Plaatsbekleeder vierde zijn gouden jubeljaar. Zoodra hadden zijne herauten het feestgetij niet aangekondigd, of de mare verspreidde zich tot de uiterste palen van zijn rijksgebied, dat geene natuurlijke grenzen heeft. Het huldebetoon ving aan. Voorop de vorsten met hunne geschenken, door zaakgelastigden aangeboden; daarachter de volkeren, die langs de groote heirbanen in dichte drommen elkander opvolgden naar het Vaticaan. Over de baren van den oceaan en langs de karavaanwegen der woestijn stroomde de menigte toe, om zich te buigen onder de zegenende hand van den jubelenden Hoogepriester.

Waar ter wereld zetelt een monarch als deze? Binnen het tijdperk van één menschenleven werden vele vorsten, telgen van gevestigde dynastiën, van hunne kronen en staten beroofd. Waar zijn ze gebleven? Wie spreekt nog van hen? Wie kent zelfs hun verblijf? In het eerst hielden de kreten der verontwaardiging bij deze slachtoffers eener sluwe staatkunde de zoete hoop op herstel levendig; maar allengs verzwakten de echo's van het protest, en het tijdperk van medelijden trad in. De vorstelijke hovelingen verminderden in tal, naarmate de kans op beter toekomst onzekerder werd, en de onderdanen vergaten hunnen koning, toen zij den luister zijner majesteit niet meer aanschouwden. Zonder hofstoet en aanhang doolden de verlaten vorsten als eenzame zwervers in vreemde landen rond.

En de dynastie van Petrus? Leo heeft men van zijn troon beroofd; zijne staten zijn hem ontnomen. Voor zijn volk moet hij den glans zijner koninklijke majesteit verbergen; want hij leeft als balling binnen de muren van zijn paleis. Bijna twintig jaren lang duurt dat wreede lot. Maar — nog klinkt de eerste ontzettende kreet der verontwaardiging met onverminderde kracht voort, nog even luid herhaalt zich het protest tegen de overweldiging. Waar de machtigste regeeringen sprakeloos blijven, stemmen alle volkeren in één wereldprotest samen.

Daar zal wel niemand gevonden worden, die aan de oprechtheid der betuigingen van eerbied en aanhankelijkheid twijfelt. In de Vaticaansche tentoonstelling hebben de Katholieken door daden de oprechtheid hunner woorden op schitterende wijze bevestigd. Terwijl het moderne Babylon, als vreesde het een nieuwen zond-

vloed, zijn hemelhooge Eifel-toren bouwde, zonden de Katholieken naar den Noach van het Vaticaan hunne schatten, bestemd vooral om in de afgelegen missiën tot heil te strekken van heidenen en slaven. Wat die Vaticaansche tentoonstelling beteekende? Het was daar niet de strijd om het bestaan; niet de onleschbare dorst naar roem; niet de wedloop van het meêdoogenloos winstbejag, maar de naijver eener reine liefde. Kunst en nijverheid, anders nooit belangloos, legden blijmoedig hare kostbare offergaven zonder loon en zonder ommezien aan Leo's voeten neder.

Voor een wijle werd de voortzetting van het pauselijk jubelfeest gestuit, toen de nieuwe Duitsche keizer naar Rome kwam, om zijn koninklijken bondgenoot een bezoek te brengen: d. w. z. leger en vloot te monsteren.

Het behoeft niet gezegd, dat dit waagstuk van den jeugdigen keizer tot de gewichtigste gebeurtenissen van het jaar 1888 behoort geteld te worden. Wat zijn grootvader niet durfde ondernemen, bestond de kleinzoon; zijn raadsman, die hem den weg wijst, behartigt steeds het staatsbelang. In het eerst werden er gevonden, die meenden, dat kinderlijke piëteit den doorslag voor deze onderneming gegeven had; koning Humbert immers was de vriend van den pas ontslapen keizer Friedrich. Maar de stelregel: *mijns vaders vrienden zijn ook de mijnen* behoort juist niet tot de levensplichten van dezen zoon, die op den dag zijner afreis last gaf de gunstelingen van zijn vader te vervolgen. Naar het *waarom* behoeven wij geen verder onderzoek te doen; het antwoord luidt altijd: uit staatsbelang!

Maar of dat belang er door werd bevorderd, hierop zal het nageslacht het antwoord geven.

Aan militair praalvertoon heeft het te Rome bij de ontvangst des keizers niet ontbroken. Aan het wapengekletter en kanongebulder scheen geen einde te komen. Ook het volk juichte den keizerlijken gast toe, vooral toen hij zich op het balkon van het pauselijk Quirinaal vertoonde. Op diezelfde plek had, ruim tien jaar geleden, zijn vader, toenmaals nog Duitsche kroonprins, door eene idyllische vertooning zich de uitbundigste toejuichingen des volks verworven. Het was op den dag der begrafenis van Victor Emmanuel. Nadat de Duitsche kroonprins den lijkstoet had vergezeld naar het Pantheon, ter eere van Jupiter den Wreker gesticht, vertoonde hij zich met het koninklijke echtpaar op het balkon van het Quirinaal. Hij hief daar den achtjarigen Italiaanschen kroonprins Victor Emmanuel omhoog en vertoonde hem aan het volk als een waarborg van de vestiging der Italiaansche dynastie. Hoe weinig die kroonprins een waarborg is, blijkt uit hetgeen den Duitschen kroonprins zelf wedervoer. Stervende werd hij erfgenaam van de keizerskroon; stervende beklom hij den troon; stervende ontving hij de eerste huldeblijken zijner onderzaten.

Of keizer Wilhelm daaraan gedacht heeft, toen hij op hetzelfde balkon het gejuich der wufte menigte inoogstte — wij gelooven het niet. De Hohenzoller denkt gewoonlijk slechts aan sabels en kanonnen en aan glinsterende wapenrokken. Althans bij den heildronk, dien hij zijn koninklijken gastheer bracht, gaf hij geene blijken van groote bedachtzaamheid. Noch zijn grootvader, noch

zijn vader hebben den glans der nieuwe keizerskroon dermate getemperd als deze Wilhelm, toen hij bij het plechtig feestmaal in het Quirinaal aan koning Humbert o. a. betuigde: „Twee volken, geleid door hun groote vorsten, hebben met het zwaard hun eenheid veroverd — dit is de overeenkomst, welke tusschen onze geschiedenis bestaat". Dat wist, behalve de Pruisische lakeienwereld, iedereen; maar het was bijna vergeten. In het Quirinaal werd nog eens in herinnening gebracht wat met Sleeswijk Holstein, wat met Hannover was geschied, en aan welke middelen het reptielenfonds zijn oorsprong dankte.

Als het kanon zwijgt, schijnt bij dezen soldatenkoning ook de welsprekendheid te eindigen. Wij hebben het uit den mond van keizer Wilhelm vernomen: de eenheid van Duitschland werd met dezelfde middelen verkregen als de eenheid van Italië. Verder kon de vorstelijke bescheidenheid onmogelijk gaan. Grooter erkentelijkheid voor genoten gastvrijheid werd nooit betuigd, hooger loon door geen gastheer ooit bedongen.

En toch de keizer had reeds op den eersten dag van zijn verblijf in de H. Stad metterdaad de erkentenis afgelegd, dat Rome nog een anderen Souverein herbergt, aan wiens bevel moet worden gehoorzaamd. De wettige Paus-koning zetelt nog altijd op het Vaticaan. De Italiaansche hofrijtuigen met hunne blazoenen worden op het binnenhof van het pauselijk paleis niet toegelaten. Ook voor den keizer bleef dat verbod gehandhaafd; hij moest er zich aan onderwerpen, of van zijn bezoek aan den Paus afzien. Hij onderwierp zich aan dien eisch der souvereiniteit. In een rijtuig, uit Berlijn

uitsluitend voor dezen enkelen tocht overgezonden, een *Berliner*, reed de keizer ter audientie, terwijl zijn gevolg in huurrijtuigen had plaats genomen.

In het jaarboek van 1888 staat terecht deze gebeurtenis als een belangrijk feit opgeteekend. Inderdaad het was een plechtig oogenblik, toen de Duitsche keizer op den pauselijken troon naast Leo zijn zetel innam, zonder dat iemand getuige was van hetgeen deze beide machtige monarchen, in wier handen de toekomst van vele volken en van millioenen onderdanen berust, bij hun onderhoud tot heil der wereld overlegden. Geen wonder dat in het land van den kultuurkamp veler harten angstig klopten bij de gedachte, dat de nog onervaren keizer, onder den indruk van Leo's eerbiedwaardige majesteit, zich aan zwakheden zou schuldig maken, misschien wel het Duitsche *Vaterland* in gevaar brengen. Te Berlijn had men echter vooraf de middelen beraamd tegen deze dreigende gebeurlijkheid. Volgens een geheim program zou het persoonlijk onderhoud op het Vaticaan plotseling worden onderbroken en daardoor alle gevaren afgewend.

Dat program werd stiptelijk uitgevoerd. Een ongenoode gast, de Duitsche kroonprins, stapte onverwacht het pauselijk kabinet binnen en maakte aan het vertrouwelijk gesprek der vorsten een einde. Beleefdheid en welvoegelijkheid mogen de kenmerkende eigenschappen van vele Duitsche volken zijn, in het Pruisenland, het groote drilveld, hebben deze deugden nooit wortel willen schieten. Veel schade heeft de stoornis echter niet aangericht; want, zoo wij op de berichten der dagbladen afgaan, was juist de Duitsche keizer *au bout de son*

latin. Op de eerste klacht van den H. Vader zou hij aanstonds hebben geantwoord, dat men zich de zaken niet zoo ernstig behoort aan te trekken. Alsof het hier niet het hoogste goed, de vrijheid van Christus' Kerk, geldt! Bij zulke onbruikbare huismiddeltjes houdt de hooge staatkunde op. Aan zoodanige alledaagsche onnoozelheid is men in het Vaticaan niet gewoon.

Onmiddellijk na het vertrek der hooge gasten werd het verslag der audiëntie opgemaakt en in het geheim Staatsarchief geborgen. Eerst het nageslacht zal kunnen oordeelen in hoever de keizer zijne majesteit tegenover die des Pausen heeft weten te handhaven.

Bij het vermelden der groote geschiedkundige feiten, die in de kronijk van het jaar 1888 eene eereplaats verdienen, mogen wij niet vergeten te wijzen op de kreten van verontwaardiging, gedurende de laatste maanden allerwegen opgegaan, bij het vernemen der onmenschelijke gruwelen, waaraan de slavenjagers in Afrika zich schuldig maken. De beweging heeft zich uitgebreid over alle beschaafde natiën van Europa en plant zich voort in de nieuwe wereld. De christelijke regeeringen zijn tot den zwarten kruistocht opgeroepen en hebben een gunstig oor geleend aan de stem der beschaving en menschlievendheid.

Van Rome — dus getuigt kardinaal Lavigerie — is de beweging uitgegaan. Als dus de onteerende menschenhandel mocht worden gestuit, als de openbare slavenmarkten door het gezamenlijk optreden der Europeesche mogendheden worden vernietigd, dan zal aan de pauselijke kroon een nieuwe parel schitteren en zullen de zwarte

stammen den H. Vader als hunnen weldoener en redder begroeten. Al mochten ook de gevolgen der beweging niet beantwoorden aan de grootsche verwachtingen, den Paus zal het tot onsterfelijken roem verstrekken, dat hij, hoezeer van eigen vrijheid beroofd, voor de vrijheid der slaven zijn machtige stem verhief en de mogendheden tot de kruisvaart der menschlievendheid heeft opgeroepen.

Het jubeljaar 1888 is het jaar des Pausen!

Ik mag dit overzicht, hoe beknopt ook, niet eindigen zonder vermelding eener gebeurtenis, die in het jaarboek van Nederland met gulden letters moet worden opgeteekend. Na 40 lange jaren, waarin de onverzadigbare partijzucht onder eigen volgelingen uitdeelde wat aan het gansche Nederlandsche volk toebehoorde, brak eindelijk in 1888 de dageraad eener betere toekomst aan. Het monsterverbond van *Loge* en *Talmud* werd geschokt, toen eene nieuwe regeering en eene nieuwe volksvertegenwoordiging optraden, om aan de langdurige miskenning van het geloovig volk een einde te maken en gelijk recht voor alle Nederlanders aan te kondigen.

Met een hart, van vreugde vervuld, zien de Katholieken op deze gelukkige gebeurtenis terug, hoeveel arbeid en offers, hoeveel beleid en inspanning hun de overwinning ook gekost hebbe.

Dat de goddelijke Voorzienigheid, die het lot der volkeren beheerscht, onze blijde verwachtingen vervulle!

B. H. KLÖNNE.

DE PENTATEUCH EN DE ONGELOOVIGE CRITIEK.

Sedert meer dan eene eeuw is de oorsprong van den Pentateuch, d. i. de vraag, of hij al dan niet door Moses geschreven is, het voorwerp van heftigen strijd tusschen geloof en rationalisme. De Katholiek belijdt om het onfeilbaar gezag der Kerk en de duidelijke getuigenis van Jesus Christus de goddelijkheid dezer vijf boeken van Moses; zij, die buiten de Kerk nog hechten aan de bovennatuurlijke openbaring in het Oude en Nieuwe Verbond, zijn innig overtuigd van de echtheid en geloofwaardigheid van den Pentateuch; allen geven wij rekenschap van onze geloovige overtuiging, door met eene reeks der eerbiedwaardigste getuigen — de onafgebroken overlevering van Joden en Christenen — het historisch feit te staven, dat Moses, de bevrijder en wetgever van het Israelietische volk, de schrijver is dezer vijf heilige boeken. Deze onwraakbare getuigen werden door niemand met eenig gevolg weersproken, alvorens het beginsel van het Protestantisme, het vrije onderzoek in geloofszaken, tot zijne uiterste consequentiën was doorgevoerd. Nadat op het einde der vorige eeuw de goddelijkheid en inspiratie der H. Schrift was geloochend, begon men weldra ook de historische waarde en de echtheid der boeken van het Oud en Nieuw Verbond te beknibbelen.

Dit was een noodzakelijk gevolg van het rationalistische beginsel, dat de bovennatuurlijke orde, zoo niet onbestaanbaar, ten minste onbewijsbaar is, dat mirakelen en profetieën òf onmogelijk òf niet kenbaar zijn. Wat volgde hieruit? Natuurlijk de ontkenning der echtheid en geloofwaardigheid der boeken, waarin die bovennatuurlijke feiten en voorspellingen vervat zijn; die mirakelen en profetieën werden volkslegenden, mythen of sagen geheeten, die wel eene historische kern bezitten, doch langzamerhand door het naïve volksgeloof zijn opgesierd met die mythische inkleeding, welke ook in de fabelen van andere volkeren gevonden wordt. Daar echter legenden slechts op den langen duur, na verloop van jaren, soms van eeuwen, worden gevormd, zoo konden dus die bijbelsche verhalen onmogelijk te gelijk met de gebeurtenissen door tijdgenooten zijn opgeteekend. Vooral moet de Pentateuch het ontgelden; dit boek toch is de historische grondslag van den bovennatuurlijken godsdienst van Israel en bijgevolg ook van het Christendom. Is dit door Moses, de ooggetuige dier mirakelen en goddelijke openbaringen, geschreven, dan is klaarblijkelijk het rationalistisch beginsel van ontkenning valsch. Daarom werd *a priori* door de ongeloovige wetenschap als onbetwistbare waarheid aangenomen, dat Moses die vijf boeken *niet kan* geschreven hebben. Nu drong zich de vraag op, hoe men den oorsprong van den Pentateuch buiten Moses om wetenschappelijk zou verklaren; daar men echter den historischen en eenig objectieven grond had verlaten, kon het niet anders, of de meest uiteenloopende hypothesen omtrent den oorsprong van den Pentateuch verdrongen elkander en wilden ieder op hare beurt als

de eenig ware oplossing gelden. Het was niet slechts zooveel hoofden zooveel zinnen, maar zelfs de meesters in de oefenschool der critiek — b. v. de Wette, Ewald — zag men meermalen van gevoelen veranderen en in latere geschriften eene geheel nieuwe meening als de eenig ware verkondigen.

De opsomming der vele hypothesen, sedert het begin dezer eeuw door de Duitsche „Wissenschaft" uitgedacht, is eene lange reeks van de vreemdsoortigste benamingen. Alle komen hierin overeen, dat niet Moses den Pentateuch heeft geschreven, doch dat deze boeken het product zijn van een langdurig litterarisch proces, en dat vele oorkonden, van verschillende herkomst en door eeuwen gescheiden, tot de vorming van den Pentateuch hebben bijgedragen. Weinig bijval had de hypothese van Vater, dat de Pentateuch zou ontstaan zijn uit vele kleinere fragmenten, sinds David's tijd opgeschreven en omstreeks de Babylonische gevangenschap bijeenverzameld. Beter slaagden Tuch en Bleek met hunne aanvullingshypothese, volgens welke één „Grundschrift", door latere bijwerking gedurig aangevuld, na vele eeuwen dit boek zou hebben gevormd. Doch op den duur werd ook deze vinding losgelaten. Reeds Ilgen en Hupfeld hadden verschillende zelfstandige documenten uitgedacht en voor de bijeenvoeging de werkzaamheid van een lateren redactor te hulp geroepen. Deze oudere „Urkundenhypothese" heeft zich de gunst van de nieuwste wetenschap verworven, en is thans zoo niet de eenige, dan toch de overheerschende in de Pentateuch-critiek. Doch ook in deze is vooruitgang; terwijl immers de oudere rationalisten het Deuteronomium voor het jongste geschrift

van den Pentateuch hielden en de Mosaïsche wetgeving in Exodus-Numeri als van ouderen datum vereerden, zijn de nieuwere meesters der critiek op den weg der negatie voortgeschreden; om den Mosaïschen oorsprong der Israelietische wetgeving nog beslister te loochenen, wordt thans door Graf, Reuss, Wellhausen en anderen geleeraard, dat niet het Deuteronomium, doch het legislatief gedeelte van den Pentateuch het jongste product is van genoemd litterarisch proces.

Deze nieuwe phase der Pentateuch-critiek werd in ons vaderland ingevoerd door den Leidschen hoogleeraar A. Kuenen, een geleerde, wiens werken ook in het buitenland onder de voornaamste vermeld worden en in het Engelsch, Fransch en Duitsch vertaald zijn. Wat de hoogleeraar in verschillende bijdragen van het *Theologisch tijdschrift* had uiteengezet, wordt ons in den vorm van een leerboek voor candidaten der protestantsche theologie beknopt gegeven onder den titel: *Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* 1)

In den jaargang 1886 van dit tijdschrift werd deze nieuwe uitgave reeds besproken; door enkele voorbeelden toonde prof. Dessens, van welk gehalte de bezwaren zijn, door den hoogleeraar Kuenen tegen Moses' auteurschap ingebracht. Enkele opwerpingen, genomen uit de wijze en den inhoud der wetgeving van den Pentateuch, uit den aard der historische verhalen werden kort en bondig wederlegd.

---

1) Leiden, P. Engels, 1885, 2de uitgave. De bladzijden zonder verdere aanwijzing hier geciteerd zijn van dit werk van prof. Kuenen.

Overigens geeft Kuenen in zijne tweede uitgave zich niet veel moeite, om de traditie omtrent den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch af te breken; de wetenschap heeft hierin reeds lang haar vonnis gewezen en laat geen hooger beroep toe! Zijne aandacht is meer gevestigd op het vraagstuk, uit welke bestanddeelen ons boek is samengesteld, welke hun oorsprong en hun leeftijd is; want dat de Pentateuch slechts eene compilatie is van vele stukken van verschillende herkomst, blijkt hem uit de herhalingen, tegenstrijdigheden en het uiteenloopend spraakgebruik, welke de kenmerken zijn van stukken, door onderscheiden auteurs geschreven. Het komt er nu op aan, om die herkomst te onderscheppen, de oorspronkelijke oorkonden in hun vroegeren staat zooveel mogelijk te herstellen en hun ouderdom te bepalen.

Kunnen onze bewijzen omtrent den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch door de wetenschap worden gehandhaafd?

Welke waarde hebben de grondslagen van Kuenen's hypothese omtrent den oorsprong van den Pentateuch?

Deze twee vragen willen wij beknopt beantwoorden.

I.

Geven wij een kort overzicht van de bewijzen voor den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch, die in de handboeken voor Isagoge 1) breedvoeriger behandeld worden.

---

1) Zie Cornely, *Introductio*, Paris, 1887; Lamy, Ubaldi, Vigouroux, Kaulen enz.

1°. *De overlevering.* Het schrijven van een boek is een historisch feit; het behoort tot het gebied der geschiedenis; men moet dus bij het onderzoek naar den auteur vóór alles de geschiedenis raadplegen, historische bewijzen vragen. Welnu, de bestendige en eenstemmige overlevering houdt Moses voor den schrijver van den Pentateuch; die overlevering bestaat en wordt door niemand weersproken. Is die getuigenis te vertrouwen? Ja, want zij bezit alle kenmerken van waarheid. Eene gebeurtenis, bevestigd door de algemeene en eenstemmige getuigenis van een gansch volk, is historisch zeker, zooveel te meer wanneer aan die belijdenis voor de getuigen zelven zware eischen en lastige verplichtingen zijn verbonden en zij niettemin eeuw aan eeuw als heilig en onschendbaar erfgoed van geslacht tot geslacht wordt overgeleverd en door menschen van alle klassen en richtingen eenstemmig wordt betuigd. Waar wij zulk eene getuigenis ontmoeten, zullen wij òf voor alle historische waarheid vrijwillig de oogen moeten sluiten, òf die getuigenis als ten volle geldend en beslissend aannemen.

Passen wij dit toe op de overlevering omtrent den Pentateuch.

De wetten en voorschriften van dit boek waren een „ondragelijk juk" voor het Israelietische volk 1); zijne geschiedenis bevat strenge berisping en vernedering voor ieder hunner; hunne voorouders worden met al hunne zonden en misdaden ten tooneele gevoerd; zij worden als een hardnekkig en weerspannig volk voorgesteld; ondankbaar jegens God, vervallen zij herhaaldelijk in de onzinnigste afgoderij; ja zelfs de toekomstige verwerping hunner natie wordt niet onduidelijk voorspeld 2). Zulk een boek, door het

1) Handel. XV, 10.

2) Lev. XXVI, 27 vv.; Deut XXVIII, 49 vv.

gansche volk op naam en gezag van Moses aangenomen, kan geen anderen oorsprong hebben. Getuigt datzelfde volk, hetwelk den last dier zware voorschriften maar al te wel gevoelt en die harde waarheden en bange voorzeggingen verstaat, eenstemmig van eeuw tot eeuw, dat Moses, de godsgezant, hun dat boek heeft gegeven, dan berust die getuigenis op waarheid.

Inderdaad, hoe onwetend en onontwikkeld men het Israelietische volk ook wil voorstellen, zij waren toch menschen, bedeeld met verstandelijke vermogens; hun eigenbelang was in het spel; zware lasten en verplichtingen, ook onder geldelijk opzicht, werden hun opgelegd; de ondervinding leert, dat in dergelijke gevallen de Israeliet ter dege onderzoekt en van nature weinig tot aanneming genegen is. En al denke men zich een man als Esdras of eene gansche priesterschaar onder Josias, zij konden met al hun invloed toch onmogelijk op eens, na verloop van vele eeuwen sedert Moses' dood, een gansch volk, rijken en armen, geletterden en ongeletterden, allen zonder uitzondering de vaste en onwrikbare overtuiging inscherpen, dat Moses namens God eene groote menigte dagelijks voorkomende verplichtingen had voorgeschreven, welke als zoodanig aan hunne naaste voorvaderen onbekend waren. De ongeloovige critiek, die met psychologische verklaringen nog al op heeft, verklare dit nieuwe mirakel der moderne theologie!

Onder alle andere opzichten waren er secten en partijschappen, in dit punt echter waren zij één van gevoelen; allen hielden Moses voor den schrijver van den Pentateuch. Geen secte-haat, geen vijandschap kon dit volks-bewustzijn schokken of het minst verstoren; Pharizeërs en Sadduceërs, Esseners en Samaritanen, hoe ook verdeeld en onderling verbitterd omtrent andere punten van godsdienst, allen stonden hier op gemeenzamen bodem, op onbestreden gebied. Waar zij zich ook bevonden, hetzij in hun vaderland, hetzij verspreid onder de volkeren van Azië, Egypte, Griekenland of Rome, Palestijnsche en Alexandrijnsche Joden waren eenstemmig in de belijdenis en rustige overtuiging, dat deze vijf boeken door Moses zijn geschreven. Kortom, het is eene bestendige, algemeene, door alle partijen gegeven getuigenis, en dat tot schade en schande van de getuigen zelven, omtrent een feit, namelijk omtrent den oorsprong en het auteurschap van een boek; deze getuigenis wijst Moses aan en Moses alleen. Wel mogen wij hier de vraag stellen: indien de historische critiek een

feit, dat op zulke gronden steunt, verwerpt, wat blijft er dan over van de geloofwaardigheid van welke gebeurtenis ook?

Deze vaste en eenstemmige overtuiging der Joden heeft Jesus Christus met Zijn goddelijk gezag bevestigd. Zoo sprak Hij tot de Sadduceërs: „Aangaande de dooden, dat zij verrijzen, hebt gij niet gelezen in *het boek van Moses*, waar van het braambosch (Exod. III) gesproken wordt.....?" 1). Herhaalde malen beroept de Zaligmaker zich op wetten, door Moses namens God aan het volk gegeven en in den Pentateuch opgeteekend 2). De ongeloovigen, die uit eerbied voor hunne lezers nog terugdeinzen voor de godlasterende bewering van een Davidson, dat nl. Christus de dwaling van Zijn volk zou gedeeld hebben, trachten op andere wijze deze onfeilbare getuigenis te ontzenuwen. Waar Christus, zeggen zij, de wetten van den Pentateuch aan Moses toeschrijft, heeft Hij zich geschikt naar de meening der Joden, even als hij, die het historisch bestaan van Homerus ontkent, toch op naam van dien dichter plaatsen uit de *Odyssee* zal aanhalen. IJdele uitvlucht! Al achtte Jesus zich niet verplicht, iedere dwaling der Joden, ook te onpas, te wederleggen, nimmer echter kon Hij hen positief in hunne dwaling bevestigen; dit strijdt met Zijne zending als leeraar der waarheid, met Zijne heiligheid als Godmensch. Welnu, rechtstreeks waarmerkte hij de overtuiging der Joden omtrent den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch, toen hij tot hen, die hem wilden dooden, zeide: „Meent niet, dat

---

1) Marc. XII, 26; Vgl. Luc. XXIV, 44.

2) Matth. VIII, 4; XIX, 8; Marc. VII, 10 enz.

Ik [om uw ongeloof] u zal aanklagen bij den Vader; uw aanklager is *Moses*.... Want indien gij Moses geloofdet, gij zoudt wellicht ook mij gelooven; want *over mij heeft hij geschreven*. Doch als gij *zijne schriften* (litteris, γράμμασι) niet gelooft, hoe zult gij mijne woorden gelooven?" 1). Jesus beroept zich dus op de schriften, door Moses geschreven, op die, welke de Joden destijds de *thora van Moses* noemden, op den Pentateuch. Hij beroept zich op al de plaatsen dier vijf boeken, welke den beloofden Messias betreffen, op al de figuren en voorafbeeldingen, op al de voorzeggingen en aanwijzingen, die Moses in zijne schriften over den Messias gegeven had. Moses zou hun aanklager zijn, omdat zij in den Messias niet geloofden; want Moses heeft over den Messias *in zijne geschriften* geschreven. Kon Jesus duidelijker en klaarder zijne eigene overtuiging omtrent den auteur van den Pentateuch uitspreken? Kon hij een meer uitdrukkelijk protest aanteekenen tegen de ontkenningen der hedendaagsche critiek?

2°. *De geschiedenis en de gewijde litteratuur van Israel.* Bestudeeren wij de geschiedenis van het Joodsche volk en volgen wij de reeks van H. Schriften, zooals die door alle eeuwen van het Israelietisch volksbestaan zijn te boek gesteld, altijd en overal ontmoeten wij den Pentateuch als reeds in zijn geheel bestaande. En geen wonder! Immers dit Mosaïsch wetboek regelt alle verhoudingen en toestanden van het huiselijk, burgerlijk en godsdienstig leven van Israel; dit boek is voor het

1) Joan. V, 45—47.

volk eene gedurige onderrichting; telkendage en in alle omstandigheden regelt het hunne plichten; het volgt hen vermanend en bedreigend in al hunne handelingen. De lessen en voorschriften van dit boek „moeten zij aan hunne kinderen leeren, er over nadenken, zittend in hun huis en wandelend op reis, bij het slapen gaan en opstaan; zij moeten de woorden der wet als een teeken binden om hunne hand, en ze plaatsen tusschen hunne oogen, en ze schrijven op de posten en deuren van hun huis" 1). Is de Pentateuch zulk een gewichtig boek, dan zal het ook diep ingrijpen in de geheele geschiedenis van het Israelietische volk; dan zal hunne gewijde letterkunde eene getrouwe afspiegeling zijn dier wet; hunne burgerlijke voorschriften, hunne huishoudelijke verhoudingen en zeden, hunne godsdienstige begrippen en gebruiken, dat alles zal op den Pentateuch zijn gegrondvest en voortdurend op den Pentateuch terugwijzen. Niet te veel vordert Kuenen, waar hij schrijft 2): „Een Mosaïsch wetboek, door zijn oorsprong en zoo hoogen ouderdom eerwaardig, dat bovendien zelf aanspraak maakt op een geheel exceptioneel gezag, moet door de profeten (en overige h. schrijvers), die het erkenden, telkens aangehaald en tegenover het volk gehandhaafd worden". Deze eisch is dan ook ten volle verwezenlijkt. Boekdeelen zouden noodig wezen, om de sporen van den Pentateuch in de geschiedenis en litteratuur van Israel getrouw aan te wijzen; ieder hoofdstuk bijna van de H. Schrift bevat aanhalingen en zinspelingen, die den

1) Deut. XI, 18—20,

2) Bl. 172.

Pentateuch rechtstreeks aan Moses toeschrijven, of minstens het bestaan van dit boek en de kennis van zijn inhoud in dien tijd veronderstellen. Doen wij slechts een greep in dien overvloed van bewijzen.

De hooggeleerde criticus maakt zich zijne taak vrij gemakkelijk, wanneer hij, ter wille zijner hypothese omtrent het ontstaan van den Pentateuch, de geheele traditioneele volgorde der overige historische boeken van het Oud Verbond ten onderste boven keert; het historisch gezag en de echtheid dier boeken ronduit loochent; plaatsen, die al te duidelijk zijne hypothese omverwerpen, geinterpoleerd verklaart, of nog stouter kunstmiddelen aanwendt. Het is hier de plaats niet, de echtheid en historische waarheid dier gegeschiedboeken te bepleiten en de overlevering omtrent deze schriften te verdedigen tegen de subjectieve meeningen der moderne wetenschap. Daar echter onze argumenten uit deze boeken op grond dier negatie worden afgewezen, zoo gaan wij de vele en allerduidelijkste bewijzen uit de boeken van Esdras en Nehemias, van de Kronieken en de Koningen stilzwijgend voorbij. Slechts twee plaatsen, die rechtstreeks de Wet aan Moses toeschrijven, wenschen wij even aan te stippen, te meer omdat zij een staaltje zijn van de willekeur, waarmede de moderne critiek onze H. Boeken behandelt.

In Hoofdstuk VIII van II Esdras (Nehemias) wordt verhaald, dat de „ervaren schriftgeleerde" Esdras de godsdienstige hervorming van zijn volk begon met de plechtige voorlezing en verklaring van de *wet van Moses:* „al het volk was als één man vergaderd. ... en men zeide tot Esdras, het *boek der wet van Moses*, die de Heer aan Israel had voorgeschreven, te nemen; Esdras nam dan het boek... en hij las er duidelijk uit voor" enz. Vermeldt deze geschiedschrijver waarheid? Ja, zegt Kuenen 1), doch slechts in zooverre als het in mijne hypothese te pas komt. Inderdaad die plechtige vergadering van het geheele volk had plaats; de wet werd voorgelezen en verklaard; doch niet *het boek der wet van Moses*. Dit is logen, ja bedrog, „te voren beraamd en overlegd" 2); toen werden „wetbundels, in Babylonië ontstaan en wel in den kring, waaruit Esdras is voortgekomen" 2), voor het eerst aan het

1) Bl. 215.
2) Bl. 297.

volk onder den valschen naam van Moses opgedrongen. Zie, dat heet nu historische bescheiden volgens de moderne wetenschap gebruiken!

Even willekeurig behandelt de hoogleeraar het verhaal van IV (II) Koningen 1). De godvruchtige vorst Josias (624 v Chr.) had bevel gegeven, om den tempel, dien men in de laatste jaren zeer had laten vervallen, te herstellen. Toen de hoogepriester Helkias de meest afgesloten vertrekken van het heiligdom onderzocht, vond hij een der oudste en eerwaardigste gedenkstukken van den Joodschen godsdienst. Helkias spoedde zich naar den koninklijken schrijver Saphan en zeide: „Ik heb *het boek der wet* gevonden in het huis des Heeren" — of, zooals wij lezen op de parallel-plaats der Kronieken: het boek der wet des Heeren „*door de hand van Moses*" 2). Hoe duidelijk zegt dit eenvoudig verhaal, dat Moses de wet des Heeren, den Pentateuch, heeft geschreven. Met verontwaardiging verwerpen wij de onwaardige wijze, waarop de critiek dit historisch verhaal behandelt. De wet, zegt men, werd toen inderdaad aan den koning overhandigd en aan het volk voorgelezen; in zooverre spreekt de gewijde schrijver waarheid; doch zij werd niet *gevonden*, doch toen eerst *geschreven!* Zonder eenig bewijs, alleen omdat zijne hypothese het zoo vordert, verklaart Kuenen 3) den gewijden geschiedschrijver tot leugenaar; hij, de critische onderzoeker, durft schrijven: „er is geen twijfel aan, of het wetboek werd geschreven met het oog op het gebruik, dat Helkias daarvan heeft gemaakt.... In vereeniging met zijne geestverwanten heeft hij de middelen beraamd, om den koning tot de door hem verlangde hervorming over te halen". Neen, niet Helkias, maar prof. Kuenen vervalscht hier de H. Boeken, en op die vervalsching bouwt hij zijne alle geloof verwoestende hypothese

Evenals de critiek de bewijzen voor den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch, genomen uit de historische boeken, afwijst,

---

1) IV Koning. XXII vv. en II Kroniek. XXXIV.

2) Deze woorden geven genoeg te kennen, en Flav. Josephus (*Antiq.* X, 5) zegt ons duidelijk, dat het toen gevonden wetboek het eigen handschrift was van Moses, dat hij (Deut XXXI, 24) bij de ark des verbonds had doen bewaren; men mag veronderstellen (zie IV Kon, XXI, 5; II Kron. XXXV, 3), dat het handschrift tegelijk met de ark uit het heiligdom verwijderd en in vergetelheid geraakt was onder den goddeloozen Manasses. Zóó verklaart men den diepen indruk, dien dit eigenhandig wetboek op vorst en volk maakte.

3) Bl. 209—214.

door deze stoutweg onecht, niet geloofwaardig te verklaren, zoo gebruikt zij nog gewelddadiger middelen, om onze *bewijzen uit de profeten der 8e eeuw v. Chr.* te ontzenuwen. Tot heden zijn de geschriften dier profeten voor de aanvallen der negatieve critiek vrijwel gespaard gebleven. Osee en Amos, Michaeas en Isaïas (gedeeltelijk) dateeren, ook volgens de ongeloovige exegese, uit de achtste eeuw v. Chr. Daar echter volgens de hypothese van Kuenen de priesterlijke wetgeving, onder welke benaming hij bijna alle wetten van Exodus-Numeri samenvat, eerst opgesteld is na de Babylonische gevangenschap (5e eeuw v. Chr.), zoo mogen de profeten der 8e eeuw die wetten van Moses niet gekend hebben. Spreken zij dus over de *thora van Jehova* of de wet des Heeren, dan bedoelen zij niet het wetboek, dat wij thans onder den naam van Pentateuch kennen, doch „de geboden en vermaningen, die God door Zijne priesters en profeten aan Zijn volk òf vroeger gegeven heeft, òf nu nog laat voordragen". Handelen die profeten over de ceremoniëele voorschriften, over de offeranden aan Jehova enz., dan rekenen zij deze niet tot de *geboden van Jehova;* zij erkennen niet *het gezag* dezer voorschriften, wat toch het geval zou geweest zijn, indien onze Pentateuch in hunne dagen bestaan had 1). Voorwaar, wel niet critisch, doch zeer gemakkelijk is deze manier, om eene opgezette hypothese tegen lastige aanvallen te verdedigen! Nu toonen zich echter de voor-exilische profeten uiterst weerspannig, om zich naar die hypothese te plooien; talrijk toch zijn de plaatsen in de profetische geschriften der 8e eeuw, zoowel in Israel als in Juda, die klaar bewijzen, dat de *thora* van Moses destijds in hooge achting was. Kiezen wij vooral die teksten, welke, omdat zij al te duidelijk spreken, door Kuenen het ergst worden mishandeld.

In het rijk van Israel traden in de 8e eeuw twee profeten op, Osee en Amos, wier geschriften de moderne critiek eerbiedigt als historische getuigenissen van de daden en gevoelens van hun tijd. Hoe gering ook van omvang, leveren zij plaatsen in overvloed, die zoowel het historisch als legislatief gedeelte van den Mosaïschen Pentateuch als bestaand onderstellen. Herhaaldelijk doelen zij op *feiten*, in den Pentateuch opgeteekend. Zij gewagen van de verlossing uit Egypte, als het begin van de innige vereeniging van God met Zijn uitverkoren volk 2). Zoo zegt Osee (II, 1): „Uit

1) Bl. 171 vv.

2) Osee II, 14 vv.; VII, 16; XI, 1; XII, 9, 12; Amos II, 10; III, 1; IX, 7.

Egypte riep Ik Mijn Zoon"; duidelijk zinspeelt hij op Exodus (IV, 22): „Israel is Mijn eerstgeborene, laat Mijn zoon vrij". Bij Amos (II, 10) wordt Israel herinnerd aan die weldaden, welke Moses 1) zoo dikwijls herdacht had: „Ik heb u doen uitgaan uit het land van Egypte, Ik heb u door de woestijn geleid veertig jaren lang". Zij zinspelen op lang verleden gebeurtenissen, die het volk niet kon begrijpen, zoo het den Pentateuch niet kende. Zie b.v. Osee (XII, 3—5 en 12): het gebeurde bij de geboorte van Jacob en Esau (Gen. XXV, 25); Jacob's worsteling met den engel (Gen. XXXII, 24); zijne vlucht naar Haran, alwaar hij veehoeder werd, om zich eene vrouw te verdienen (Gen. XXIX, vv.) Opmerkelijk vooral is (vs. 3—5) de worsteling van Jacob met den engel, zijn gebed, de theophanie te Bethel, omdat de profeet deze feiten op zulk eene beknopte wijze aanduidt, dat zijne woorden volstrekt onverstaanbaar zijn, tenzij men Genesis (XXXII, 24—32 en XXXV, 7, 11 vv.) voor oogen hebbe. Het is dan ook niet te verwonderen, dat Kuenen 2) de willekeurigste onderstellingen behoeft, om deze duidelijke zinspeling in zijne hypothese te verklaren; een latere redactor zou het bericht over de theopanie te Bethel in Gen. XXXV hebben ingelascht uit een ouder document, dat *nota bene* oorspronkelijk niet meer bestaat; uit dit laatste zou ook Osee geput hebben!

Ook de goddelijke *wet*, door Moses gegeven, was aan Amos en Osee bekend.

Uitdrukkelijk getuigt Osee (IV, 6), dat de Israelieten Gods wraak hebben verdiend, omdat „gij de wet van uwen God veracht hebt". Wat bedoelt de profeet door „de *thora* [wet] van uwen God"? Het onderricht van den priester, zegt Kuenen 3). Wij antwoorden, de Mosaïsche wet, die wij in den Pentateuch lezen. Immers welke ook de algemeene beteekenis zij van „thora" — aanwijzing omtrent hetgeen in een bepaald geval moet geschieden, onderricht, wet — in de boeken van het O. en N. Verbond beteekent „de *thora* of wet des Heeren" gewoonlijk de goddelijke wet, vervat in den Pentateuch, omdat Moses zelf aan zijn geschrift den titel van „*sepher ha-thora*, boek der wet" gegeven had 4). Waarom zouden wij hier van die gewone beteekenis afwijken, daar de profeet toch eene bepaalde

---

1) Deuter. VIII, 2; IX, 1—6; XIX, 2—8 enz. Exodus, passim.

2) Bl. 222.

3) Bl. 173.

4) Deut. XXVIII, 61; XXXI, 24 vv.

goddelijke wet bedoelde, dus niet dat onbestemde en ons volstrekt onbekende onderricht van den priester. Hoe duidelijk wijst ook de geheele inhoud van Osee's zesde vers op Exodus! De bijgevoegde bepaling: „de wet *van uwen God*" herinnert ons het plechtig verbond van Exod. XIX, waarbij de Joden het volk van God en Jehova hun God op bijzondere wijze zijn geworden. De practische kennis der wet hebben zij smadelijk veracht, daarom zal God hen uit die waardigheid verwerpen: „*gij zult niet meer het priesterambt voor mij bekleeden*"; dit ziet ook terug op Exodus XIX, 6; want niet in engeren zin is hier van het eigenlijk priesterschap sprake, daar het woord tot het gansche volk gericht is, doch van die bijzondere uitverkiezing van het geliefde volk, dat God gemaakt heeft „tot een *priesterlijk* koninkrijk en een heilig volk".

Hetzelfde verwijt lezen wij bij Amos (II, 4): Juda „heeft *de wet des Heeren* versmaad en *Zijne geboden* niet in acht genomen". Wederom verklaart Kuenen: „de aanwijzing van Jehova's wil door zijne priesters" 1), niet de wetgeving in den Pentateuch is bedoeld. Doch de samenhang en de inhoud van dit tweede hoofdstuk van Amos leert ons, dat die verklaring slechts als noodhulpdienst doet ter wille zijner hypothese. Waardoor heeft Juda „de wet des Heeren" versmaad? De profeet zegt het (vs. 4): „Zij hebben zich laten verleiden door afgodendienst". Was deze zonde niet de trouwbreuk van het plechtig verbond bij Sinaï gesloten? Daarom ook wordt die straf, die in den Pentateuch 2) voorspeld was, als aanstaande (vs. 5) aangekondigd. Doch ook Israel zal de wraak Gods niet ontkomen, want tegen het voorschrift der wet 3) hebben zij (vs. 6) den armen schuldenaar tot harde slavernij gedwongen en (vs. 7) de schandelijkste zonden van ontucht bedreven; ook Israel heeft zich aan afgoderij schuldig gemaakt, en wel onder verzwarende omstandigheden (vs. 8): „op verpande kleederen liggende", hebben zij deelgenomen aan afgodische offermaaltijden. Wat beteekent „op verpande kleederen liggen"? Het is onverstaanbaar voor hem, die Exod. XX, 26 en Deut. XXIV, 12 niet voor oogen heeft; daar was verboden de kleederen der armen, als pand ontvangen, na het ondergaan der zon bij zich te houden. Hoe klaar wijst dus de

---

1) Bl. 174.

2) Lev. XXVI, 27 vv. en Deut. XXVIII, 49 vv.

3) Lev. XXV, 39; XVII, 7 en XX, 11.

inhoud van Amos II, 4—8 op de wetgeving, in den Pentateuch vervat! Om echter allen twijfel buiten te sluiten, beschrijft de profeet (vs. 9—10), als bewijs van Israel's ondankbaarheid, de reeks weldaden, die hun (bij hunne verlossing uit Egypte, hun verblijf in de woestijn enz.) door God's goedheid bewezen werden en in het boek van Moses zijn opgeteekend. Is het dan niet meer dan willekeurig vs. 4 van Amos te verklaren van de onderrichting der priesters, terwijl alles hier samenloopt om den Pentateuch, zoowel zijn historisch als legislatief gedeelte, in de handen van Amos te stellen. Nog verder (vs. 11) verwijt God hun, dat zij de Nazareërs, de aan Hem toegewijde personen, trachtten te verleiden, door hun wijn aan te bieden. Was zulks door de denkbeeldige onderrichting der priesters verboden, of moeten wij hier denken aan de eensluidende wet van Numeri (VI, 1—21) omtrent de verplichtingen der Nazareërs? Voorzeker, de keuze is niet moeilijk!

Men zou kunnen vragen: was die wet, waarop zoo herhaaldelijk door de profeten wordt gezinspeeld, ook *geschreven* voorhanden? Of waren die verhalen en wetten slechts bij overlevering bewaard? Met andere woorden: bestond destijds de Pentateuch als zoodanig? Eigenlijk is dit geene vraag; want, weten wij, dat Moses den Pentateuch heeft geschreven, dan moeten wij, waar de profeten naar eensluidende wetten verwijzen, het er voor houden, dat zij op de geschreven wetgeving van den Pentateuch doelen. Osee echter vermeldt uitdrukkelijk ook het *geschreven* wetboek. In zijne vierde berispende toespraak somt de profeet de misdaden op, waardoor Israel Gods gramschap verdiend heeft. Zij zijn afvallig geworden van het wettig koningschap en van den waren God; niet in Jehova, doch in heidensche vorsten hebben zij hun vertrouwen gesteld; ondanks God's uitdrukkelijken wil (Deut. XII, 5) hebben zij de altaren vermenigvuldigd. Des te grooter was hunne boosheid, omdat zij met volle kennis der wet die zonden bedreven; door een *geschreven* wetboek had Hij hen gedurig vermaand. Vol verontwaardiging spreekt God (Osee, VIII, 12): „Al *schrijf* Ik voor Israel een tienduizendtal Mijner wetten, ze worden gerekend als die van een vreemde". Hinderlijk is voor Kuenen 1) dat „tienduizendtal Mijner wetten"; immers deze uitdrukking is een klaar bewijs, dat destijds eene groote menigte wetten bestonden, behoorlijk opgeschreven en als wetten van Jehova

1) Bl. 174.

geldend; want God verwijt hun, dat zij die menigte wetten aanzien, als waren zij geen goddelijke wetten, doch „van een vreemde". Dit doelt voorzeker op diezelfde wetten, welker overtreding de profeet hun verwijt, en welke in den Pentateuch stonden opgeteekend. Of vindt men de verklaring van Kuenen meer natuurlijk: „Hoogstwaarschijnlijk was het wel eens voorgekomen, dat de thora (de aanwijzing van Jehova's wil aan Israel) werd opgeteekend"? Waar zijn dan die opgeteekende thora's? Welk spoor hebben zij in de geschiedenis nagelaten? Of zijn ze uit de lucht gegrepen en niets anders dan een uitvlucht om zich van een lastigen tekst af te maken? Gaarne zou Kuenen ook die „stuitende hyperbole in dat *tienduizendtal*" wegredeneeren. Doch de overgeleverde tekst — de zoogenaamde Ketib — belet hem zulks; het baat ook niets, zoo men met Keri 1) „de menigte" wil lezen; de hoogleeraar is dan ook genegen om in navolging van Graetz dat woord in de vertaling eenvoudig weg te laten; wel een bewijs, hoe hinderlijk voor zijne hypothese die uitdrukking is. Zulke gewelddadige middelen veroordeelen zich zelve en de hypothese, waarvoor zij dienen.

De Mosaïsche ceremoniëel-wet, die den openbaren eeredienst, en offers en feesten regelde, vinden wij in de geschriften dezer profeten in volle werking. De Pentateuch onderscheidt bloedige brand- en zoenoffers en onbloedige spijs- en drankoffers. Eveneens Osee (IV, 8): „Zij [de priesters] eten de zonden van Mijn volk", d. i. de offeranden, voor de zonden opgedragen; het vleesch toch dezer zoenoffers was (Lev. VI, 19) voor de priesters bestemd. Verder (IX, 4): „Zij [de Joden in ballingschap] zullen den Heer geen wijn plengen", namelijk bij hunne brand- en vredeoffers (Num. VI, 7; XV, 5, 10; Lev. XXIII, 13).

Evenzeer kent Amos de feesten van den Pentateuch en de verschillende offers, die dan volgens de wet werden opgedragen. Immers om de zondige gesteldheid van Israel verklaart Jehova aan Amos (V, 21): „Ik haat en verafschuw uwe feestdagen en Ik neem geen behagen in uwe plechtige bijeenkomsten; draagt gij Mij [op die feestdagen] brand- of spijsoffers op [volgens Lev. XXIII, 36], ik zal ze niet aanvaarden; op uwe vredeoffers zal ik niet neerzien".

Doch zie! juist tegen het bestaan der Mosaïsche wetgeving in

---

1) Keri noemden de Talmudisten de lezing, aan welke zij de voorkeur gaven. Cornely, *Introd.* 1, p. 256.

zijne dagen zou Amos hier „ondubbelzinnig" getuigen. „Want — zegt Kuenen 1) — deze sterke uitdrukkingen zijn onverklaarbaar, indien de feesten, de brandoffers en de gaven door Jehova zelven waren verordend.....Uit de wijze, waarop de profeet hier spreekt, blijkt dat hij den eeredienst niet beschouwt.... als uitvloeisel van een goddelijk gebod — wat toch het geval zou geweest zijn, indien de Mosaïsche thora, die wij kennen, in hunne dagen had bestaan en gegolden". Ons antwoord ligt zoozeer voor de hand, dat wij het den hoogleeraar niet onbekend durven onderstellen. Amos verwerpt door deze woorden niet de feestdagen en offeranden *in abstracto*, doch wel *in concreto*, gelijk ze werden gevierd en opgedragen; die sterke uitdrukkingen zijn gericht tegen de boosheid hunner harten, tegen de zondige gesteltenis, die zij door dat uitwendig ceremoniëel als met een waas van godsvrucht bedekten; inderdaad zulk een feestvieren, dergelijke offers waren door de Mosaïsche wet niet voorgeschreven en konden aan God niet behagen. Immers, zegt de H. Thomas 2), die offeranden der oude wet behaagden aan God alleen, als uiterlijk bewijs van de inwendige godsvrucht, van de ware vreeze Gods, waarmede zij, die ze opdroegen, bezield waren. En Cajetanus 3), alsof hij de nietige opwerping van Kuenen voor oogen had, schrijft: „Dergelijke uitdrukkingen zijn niet in strijd met de goddelijke wet, waardoor deze offeranden waren voorgeschreven; want hier is spraak van brandoffers, opgedragen door hardnekkige zondaars; in de wet van Moses echter van brandoffers, door rechtvaardigen of boetelingen aangeboden". Met volle recht dus blijven wij Amos V, 21 aanhalen, als bewijs van het bestaan der Mosaïsche *thora* in zijn tijd. Want wat bewoog die booswichten om dat uitwendig ceremoniëel te volbrengen? Dat vloeide zeker niet voort uit de vrome gesteltenis hunner harten, doch alleen uit hunne gehechtheid aan de Mosaïsche wet, die het eigenaardige karakter van dit volk vormde. Zonder zich door den geest dier wet te laten geleiden, meenden zij aan Jehova hun tol te betalen, zoo zij het uiterlijk ceremoniëel stipt volbrachten. Daarom verklaart God aan die zondaars, dat zij door uitwendige plechtigheden den toorn des Heeren niet kunnen afwenden, want feesten, gevierd met het hart vol boosheid, offers, aangeboden in die misdadige gesteltenis, zijn

1) Blz. 172 vv.

2) *In Isaiam*, I, 10.

3) Ibid.

den Heer een gruwel; boetvaardigheid, bekeering des harten was de weg om genade te bekomen, gelijk de profeet in deze toespraak tot driemalen (V, 4, 6, 14) vermaand had.

Op dezelfde wijze moet ook Isaïas tegen het bestaan der Mosaïsche wetgeving getuigen; want bij de vraag van Isaïas (I, 12): „*Als gij komt om mijn aangezicht te zien* [d. i. als gij opgaat naar den tempel, waar Jehova troont] *wie heeft dit van u geëischt, mijne voorhoven plat te treden?*" bemerkt Kuenen 1): deze vraag veronderstelt, dat het gebod omtrent het bezoeken van het heiligdom in Jerusalem op de drie hooge feestdagen niet door God was gegeven; die vraag had Isaïas niet kunnen stellen, indien in zijne dagen het voorschrift van Exod. XXIII, 17 en XXXIV, 23 gegolden had, als goddelijk gebod der Mosaïsche *thora*. Ons antwoord ligt reeds in het boven gezegde; om dezelfde reden, waarom God door Amos hunne feesten en offeranden veroordeelt, verwerpt Hij door den mond van Isaïas deze handeling van uitwendigen eeredienst, die zij volgens de letter, doch zonder den geest der Mosaïsche wet volbrachten. Wel diep bedorven moet het Joodsche geslacht van dien tijd geweest zijn, dat de vrijmoedige Isaïas, zinspelend op Genesis (XVIII), hunne priesters toespreekt als vorsten van Sodoma, en het volk als volk van Gomorrha (I : 10). En toch meenden zij zich niets te verwijten te hebben, omdat zij uitwendig God volgens Zijne wet vereerden. Daarom verklaart God met allen nadruk: „Wat geeft Mij de menigte uwer slachtoffers, tot walging toe ben Ik er van verzadigd"; uwe brand-, zoen- en vredeoffers „Ik wil ze niet"; als gij op de feestdagen „komt om Mijn aangezicht te zien" [deze uitdrukking is genomen uit Deut. XXXI, 11] „wie heeft dit van u geëischt, mijne voorhoven plat te treden"? Zoo spreekt God met verachting van hun tempelbezoek; niet met vrome gezindheid des harten, doch slechts lichamelijk met hunne voeten traden zij den tempel Gods binnen, zij deden dus niets anders, dan de voorhoven plat treden. Wie heeft dit van u geeischt? Niet Jehova, want Hij vorderde in de Mosaïsche wet inwendige godsvrucht bij dat uitwendig tempelbezoek. Zoo getuigt dus de groote profeet van Juda voor het bestaan der Mosaïsche voorschriften in zijne dagen; de uitwendige eeredienst, zooals die door Moses was geregeld, vertoont Isaïas ons in vollen bloei; ondanks hunne booze gezindheid, droegen zij eene groote

---

1) Bl. 172.

menigte van onderscheiden offeranden op, kwamen zij getrouw naar den tempel van Jerusalem, vierden zij getrouw de groote en kleine feestdagen der wet, zooals Isaïas omstandig beschrijft (I, 11—13) als sprekende commentaar op Moses' wetboek.

Reeds te lang hebben wij vertoefd bij de geschiedenis en gewijde letterkunde van Israel en Juda; de willekeurige exegese der critiek noodzaakte ons tot nauwkeurigere behandeling van dit bewijs voor den Mosaïschen oorsprong van den Pentateuch. Vreesden wij niet den lezer te vermoeien, het zou ons niet zwaar vallen, in de geschiedenis van het Joodsche volk nog hooger op te klimmen en uit de boeken der Koningen en van Samuël (I en II Koningen) het bestaan van den Pentateuch te betoogen. Wij behoefden slechts die plaatsen aan te halen, welke, juist omdat zij zoo klaar getuigen, door de critiek ter wille harer hypothese als interpolatie, latere toevoeging of omwerking uit den overgeleverden tekst worden uitgeworpen 1). Vooral het boek der Richteren is zeer welsprekend in zijn betoog voor de Mosaïsche *thora*; Knabenbauer, die in de *Stimmen aus Maria-Laach* 2) dit bewijs heeft uitgewerkt, besluit dan ook met recht, dat het tijdvak der Richteren zich in dit boek vertoont als „ein Spiegelbild des Pentateuches".

3°. *De getuigenis van Moses in den Pentateuch.* Vele boeken der oudheid dragen in onderschrift of in den loop van het werk den naam van den schrijver. Deze zelf-getuigenis gelooven wij, tenzij men uit andere bronnen kan bewijzen, dat zij onbetrouwbaar is.

---

1) Bl. 184 vv.

2) Jaarg. 1873, bl. 207.

Hoe is dit gesteld in onze quaestie? Draagt ook de Pentateuch den naam van den schrijver? Zoo ja, dan verdient deze getuigenis geloof, nog meer dan die van profane schrijvers, omdat de tekst van onze H. Boeken met meer zorg bewaard is.

In de boeken Exodus en Numeri worden vier berichten aangegeven, welke door Moses op Gods bevel zijn geboekstaafd: de overwinning op de Amalekieten, door Moses' gebed en onder Josue's aanvoering bevochten, alsmede Gods besluit om dat volk wegens zijn verraderlijk gedrag te verdelgen 1); het verbond door God met het Israelietische volk gesloten 2); de hernieuwing van dit verbond 3); de legerplaatsen van Israel in de woestijn 4). Rechtstreeks worden alleen deze berichten aan Moses als schrijver toegekend. Volgt hieruit, gelijk sommigen meenen, dat Moses niet gewoon was de merkwaardige feiten op te teekenen, omdat hij voor deze vier een uitdrukkelijk gebod noodig had? Volstrekt niet; deze gevolgtrekking is niet gewettigd en strijdt met de ervaring. Want ook de profeten, hoewel zij gewoon waren hunne voorzeggingen op schrift te stellen, kregen toch somtijds, om het gewicht der godspraak, den

---

1) Exod. XVII, 14 „Schrijf dit tot gedachtenis in *het* boek", waarin gij gewoon zijt de merkwaardige feiten op te teekenen. De Masoreten hebben het lidwoord, de Alexandrijnsche vertaling niet; beide opvattingen zijn aanneembaar, doch de eerste schijnt mij waarschijnlijker. Wat Kuenen (bl. 18) er tegen aanvoert, weegt niet zwaar: „Het dagboek van Moses is vóór Exod. XVII geene enkele maal genoemd en kan dus niet *het* boek heeten". — Al is het niet genoemd, daaruit volgt niet, dat het ook niet bestond. — „De vereenzelviging van het bedoelde dagboek met hetgeen Moses verder in den Pentateuch schreef is de willekeur zelve". — Ja, indien de historische bewijzen voor het bestaan van dit Mosaïsch boek geene waarde hebben; doch, weten wij van elders, dat Moses den Pentateuch heeft geschreven, dan ligt het voor de hand door *het boek* den Pentateuch te verstaan. — „Hebben de Masoreten hier juist gevocaliseerd, dan is *het boek* het voor dat doel *aan te leggen* boek" — Waarom *aan te leggen* en niet *reeds aangelegde?*

2) Exod. XXIV, 4.

3) Exod. XXXIV, 27.

4) Num. XXXIII, 2.

uitdrukkelijken last ze op te teekenen 1). Evenzoo wilde God uitdrukkelijk gebieden, dat Moses die berichten om het belangrijke van hun inhoud in zijn boek opteekende. Het tweevoudig verbond spreekt duidelijk genoeg van zijn hoog belang. De eerste overwinning, door Gods volk behaald, was merkwaardig voor de toekomst, omdat zij meer aan Jehova dan aan hunne wapenen te danken was: zóó zou God ook in de toekomst hunne getrouwheid aan Zijne geboden beloonen te midden van de vele vijanden, die zij nog te bestrijden hadden. De opteekening der legerplaatsen aan het einde hunner lange omzwerving was niet minder belangrijk: zij waren zoovele gedenkteekenen van Jehova's trouw en van Zijne vaderlijke leiding, die altijd vol liefde zegende en kastijdde. Zoo verklaart ons het gewicht dezer feiten het uitdrukkelijk goddelijk gebod; geenszins volgt hieruit, dat Moses het overige niet zou geschreven hebben; eerder het tegendeel.

Doch waartoe zouden wij ons ophouden met waarschijnlijkheids-gronden, daar wij eene allerduidelijkste getuigenis hebben, dat Moses meer schreef dan die vier berichten, dat hij den geheelen Pentateuch op schrift naliet. Op het einde van Deuteronomium (XXXIX. 9) lezen wij: „*Moses schreef alzoo deze wet* en gaf ze over aan de priesters". En een weinig verder (vs. 24): „Nadat Moses de *woorden dezer wet* in het boek geschreven had, beval hij aan de Levieten: .... neemt dit boek en plaatst het op zijde van de Ark des Verbonds ..... opdat het daar zij tot getuigenis tegen u." Wat verstaan wij hier door „deze wet"? Minstens het Deuteronomium, wat zelfs Kuenen 2) toegeeft. Niet moeilijk zou het ons vallen met Cornely 3) voldingend te bewijzen, dat de geheele Pentateuch bedoeld is. Doch in de quaestie, die ons hier bezig houdt, is dit van ondergeschikt belang. Want heeft Moses de drie toespraken, die den

---

1) Is. XXX, 8; Jerem. XXX, 2; Ezech. XLIII, 11.

2) Bl. 18. Men meene daarom niet, dat de hoogleeraar het Deuter. door Moses geschreven acht; geen jota van dit boek is volgens hem van Moses' hand: „Wij bevinden ons hier op het gebied der letterkundige inkleeding". — Volgens Kuenen kunnen de woorden „*deze wet*" in H. XXXI niet de geheele *thora* bedoelen, want — let wel — in H. XXVIII wordt de wetgeving van Sinaï onderscheiden van die van Deut. — Maar hoe volgt daaruit: dus ook in H. XXXI?

3) *Introd.* II, p. 42 sq.

inhoud van Deuteronomium uitmaken, geschreven, dan is hij de auteur van den geheelen Pentateuch. En waarom? Omdat dit vijfde boek de overige boeken onderstelt en zonder deze geen reden van bestaan heeft. Dit blijkt uit den inhoud en de strekking van Deuteronomium. Het is geen nieuwe wetbundel, maar de verklaring en uitlegging van de reeds bestaande wet; eene met redenen omkleede vermaning en oratorische inscherping van de reeds gegeven wetten. Het is echter geen bloote herhaling, want geheele groepen van wetten der overige boeken worden niet meer aangeroerd; slechts de hoofdtrekken van vele wetten worden gegeven; hier en daar worden ze aangevuld, tevens met de eischen der thans naderende vestiging van Israel in Chanaän in overeenstemming gebracht. Gelijk dus een commentaar den tekst veronderstelt, gelijk eene wetsverklaring op de wet zelve gegrond is, zoo zeker onderstelt Deuter. de reeds in Exod.-Num. geschreven wet. Heeft Moses dezen commentaar geschreven, dan is de schriftelijke opteekening der wet in de vorige boeken buiten Moses om ondenkbaar. Lees alleen de eerste toespraak (I—IV), een kort begrip der geschiedenis van Israel in de woestijn; het is eene woordelijke aanhaling van — of eene zinspeling op de geschiedenis, in de vorige boeken verhaald, en zonder deze niet te verklaren. Nog duidelijker blijkt dit uit de tweede toespraak (V—XXVI); hoewel Moses deze rede mondeling voordroeg, spreekt hij toch gedurig van „het boek der wet". Wat is dit boek anders dan de geschreven wetgeving van Exod.-Num.? Zulks is dan ook onverklaarbaar voor Kuenen, die den oorsprong en het bestaan van Deuter. onafhankelijk van de wetgeving in Exod.-Num. wil verklaren; hij noemt het „eene zonderlinge prolepsis" (!). Nog minder is Deuter. XXVIII, 58 in zijne hypothese verstaanbaar: „Tenzij gij al de woorden dezer wet, die *in dit boek* geschreven zijn, onderhoudt en naleeft, zal de Heer tegen u afzenden al *de plagen van Egypte;* daarenboven alle rampen, die *niet geschreven* zijn in het boek dezer wet". Uit deze tegenstelling blijkt allerduidelijkst, dat het boek der wet ook de plagen van Egypte bevatte; deze nu worden alléén in Exodus verhaald. Zoo onderstelt Deuter. de vorige boeken, én hun historisch én hun legislatief gedeelte. Daarom geldt de getuigenis aan het einde van Deuter.: „Moses schreef deze wet" voor geheel den Pentateuch.

4°. *De inhoud van den Pentateuch*, het karakter

en de vorm der verhalen en wetten getuigen voor Moses. Vooral tegenover de moderne „critici" heeft dit bewijs waarde, want, met voorbijzien der historische getuigen, plegen zij den oorsprong der H. Schriften alléén uit den inhoud te onderzoeken. Hoewel wij het beginsel handhaven, dat historische feiten door historische bewijzen moeten gestaafd worden, zoo ontkennen wij niet, dat ook de inwendige critiek waarde heeft. Ieder boek toch van eenigen omvang verraadt met min of meer waarschijnlijkheid zijn schrijver door inhoud, vorm enz.; dit is nog meer het geval, indien die schrijver zich in buitengewone omstandigheden bevond, zooals Moses. Zooeven had hij, na een zwaren strijd tegen den onwil én van den Egyptischen koning én van zijn eigen volk, Egypte verlaten, waar Israel eeuwen lang gewoond en de gewoonten en zeden van dat land zich eigen gemaakt had; nu bevond hij zich in de dorre woestijn met een weerbarstig volk, dat meer genegenheid betoonde om naar Egypte terug te keeren dan om zijn aanvoerder naar het land van belofte te volgen; aan dit volk moest hij zijn eigenaardig karakter inprenten, het van de omliggende volkeren scherp afscheiden, door het eene nieuwe godsdienstige en burgelijke wetgeving tot het volk van Jehova vormen, hun verblijf in Chanaän voorbereiden. Schreef Moses in die omstandigheden, dan moet de inhoud van zijn boek kenmerken van zulk een oorsprong vertoonen. Wij vragen dus: kan men aanwijzen, dat de Pentateuch geschreven is in de woestijn en wel *door* iemand en *voor* menschen, die Egypte goed kenden, die Chanaän daarentegen niet door eigen aanschouwing, slechts uit berichten van anderen beoordeelden? Kan

men aan den inhoud en vorm der wetgeving zien, dat zij zich langzaam ontwikkelt en vervolmaakt, overeenkomstig de omstandigheden van tijd en plaats bij een jeugdig volk, dat door de woestijn naar zijne vaste woonplaats voorttrekt? Is dit zoo, dan volgt dit ten minste, dat de Pentateuch in den tijd van Moses is geschreven. Wie dit aanneemt, zal tegen Moses als auteur geen bezwaar hebben.

A. *De verhalen en wetten zijn in de woestijn geschreven.* Het tooneel der wetgeving is de woestijn van Arabië, Israel woont in een legerkamp; de tent des verbonds, de tabernakel, is het middelpunt, rond hetwelk de kinderen Israel's bij stammen met eigen legerhoofd en banier gelegerd zijn (Num. II, 1—34), en op zoo korten afstand, dat zij door het geschal der zilveren bazuinen werden bijeengeroepen, zoo dikwijls eene nieuwe legerplaats wordt betrokken (Num. X); tot in de minste bijzonderheden vindt men beschreven, wie de tabernakel, zijne onderdeelen, voorhangsels enz. moet afbreken, dragen en weder opslaan, en wie, zoo dit moet geschieden, de ark, het reukaltaar, de h. vaatwerken heeft te vervoeren (Num. III, IV).

Vele voorschriften van Leviticus, over offeranden, melaatschheid, wettelijke reinigingen onderstellen het verblijf in de woestijn en in de legerplaats: gedurig keert de formule terug: „buiten de legerplaats": daar moeten zij de huiden der offerdieren brengen; „buiten de legerplaats" (niet buiten de stad) moet de melaatsche verblijven enz. enz. (Lev. I—VII, XIII vv.). Nergens wordt het heiligdom op Sion en hunne vestiging in steden als reeds tegenwoordig verondersteld. Hoe zou een schrijver na de verspreiding van het volk in Palestina een voorschrift opteekenen, als dat van Lev. XVII, 3? Vóór den tabernakel moeten zij het bloed storten van ieder stuk vee, dat zij tot eigen gebruik slachten 1). Onmogelijk zijn dergelijke wetten, zoo ze niet in de woestijn zijn geschreven. Het is nu wel gemakkelijk met Kuenen 2) te onderstellen,

1) Vóór den intocht in Chanaän werd deze wet afgeschaft. Zie Deut. XII, 15.

2) Bl. 23.

dat „die wetten Moses in den mond zijn gelegd en de woestijn met hare legerplaatsen tot de litterarische inkleeding behoort"; dit echter is niet slechts bloote willekeur, doch onderstelt tevens in den auteur der „priesterlijke wetten", in Esdras namelijk, eene doortrapte boosheid, die alle middelen te baat neemt om het volk te bedriegen, tot dat doel den vorm der wetten verknoeit, noodelooze en onmogelijke wetten opschrijft, om schijnbaar Moses tot wetgever te maken en de zwaarste lasten krachtens Moses' gezag op te leggen. Zoo iemand was niet de Esdras der gewijde geschiedenis, doch de phantastische Esdras in dienst der critiek!

B. *De herinnering aan Egypte* is bij den schrijver van den Pentateuch zeer levendig; hij kent de gebruiken en toestanden van dat land tot in de minste bijzonderheden. Zoo de inhoud van een boek iets kan bijdragen, om zijn oorsprong te ontdekken, dan is het duidelijk, dat de schrijver van den Pentateuch iemand is, die, zooals van Moses bekend is, in Egypte werd geboren en opgevoed, aan het hof van den Pharao werd „onderwezen in alle wetenschappen der Egyptenaren" 1), en langen tijd onder dit volk verkeerd heeft.

De wet der tien geboden, de grondslag van den godsdienst en zedenleer van Israel, werd plechtig afgekondigd op Sinaï; uit de donderende wolk, onder het geschal der bazuinen, midden in het vuur, klonk de stem: „Ik ben de Heer uw God, die u uit het land van Egypte, uit het huis der slavernij geleid heb". Zoo luidt de aanhef. De groote beweeggrond, om Jehova getrouw te blijven, is de wonderbare redding uit Egypte's slavernij. Ontelbare malen wordt dezelfde beweeggrond bij vele wetten 2) herhaald. Waarom wordt op dit ééne feit zulk een bijzondere nadruk gelegd en is de invloed dier weldaad zoo eenig en voldingend? Waarom geene melding gemaakt van de grootsche overwinningen op de Chananietische volkeren, van de wonderfeiten uit het tijdperk der Richteren, van David enz.? Eenvoudig omdat die weldaden bij het samenstellen van ons boek nog in de toekomst lagen, omdat Moses met zijn volk nog onder den levendigen indruk verkeerde van het groote wonderfeit, bij hunne verlossing uit Egypte gewrocht. Latere gewijde schrijvers 3) verzuimen niet ook jongere weldaden te ge-

1) Hand. VII, 23.

2) Zie Lev. XI, 45; XIX, 36; XXII, 32, 33; XXV, 38; XXVI, 45 enz. enz.

3) Zie Psalm LXXVII; CV enz.

denken, waar zij het volk tot dankbare trouw opwekken. Dit zou ook de schrijver van den Pentateuch gedaan hebben, indien hij in latere eeuwen geschreven had.

Doch zien wij verder. De herinnering aan hetgeen de Israelieten in Egypte geleden hadden moest hen opwekken den vreemdeling menschlievend te behandelen, „want ook gij zijt vreemdelingen geweest in het land van Egypte" 1). Aan hunne onderhoorigen mogen zij de sabbatrust niet onthouden, want ook „gij zijt in Egypte in dienstbaarheid geweest, en de Heer uw God heeft u met Zijn sterken arm uitgeleid" 2). Gedurig keert de gedachtenis aan Egypte terug en onder allerlei vormen. Elders waarschuwt de wetgever zijn volk tegen heidensche gebruiken 3); hij noemt niet die der Chaldeeuwen, hunne voorvaderen, want die waren vergeten; doch „gij zult niet handelen volgens de zeden *der Egyptenaren*". Hoe zou een schrijver onder de Babylonische gevangenschap de Joden hebben gewaarschuwd tegen Egyptische gebruiken, die zij toen nauwelijks kenden? Neen, hij zou gesproken hebben van Babylonische of Perzische zeden; ten tijde van Moses echter was die vermaning tijdig en noodzakelijk.

Hoewel Moses niet uitdrukkelijk handelt over de regeling van het bestuur over de stammen, hoewel hij van de overheid en de staatkundige verhoudingen niet veel gewag maakt 4), spreekt hij toch in zijn laatste boek 5) over den toekomstigen koning van Israel. In vage bewoordingen beschrijft hij eenige zijner verplichtingen, en onder deze: „Hij [de koning] zal het volk niet terugvoeren naar Egypte". Vreemd voorschrift, voorzeker! Bij wien kon

1) Lev. XIX, 34.

2) Deut. V, 15.

3) Lev. XVIII, 13.

4) Dit ook moet tot bewijs dienen, dat de Pentateuch *na* Israel's vestiging in Chanaän geschreven is; want dit stilzwijgen veronderstelt het bestaan en de werkzaamheid der overheid (Kuenen, bl. 23). Deze opwerping gaat uit van de valsche onderstelling, dat de Israelieten vóór hunne vestiging in Chanaän geen geregeld bestuur hadden, doch ongeregelde nomaden-troepen waren. Zij hadden echter en behielden vooreerst de aartsvaderlijke regeling, het bestuur door stam- en familiehoofden. Het was Moses' roeping niet deze regeling, hoe onvolmaakt zij ook was, te veranderen; hoofdzakelijk de godsdienstige belangen moest hij regelen.

5) Deut. XVII, 14—20.

zulk eene gedachte opkomen, tenzij bij Moses alléén? Hij toch had zich veel moeite moeten geven, om zijn volk het land Gessen te doen verlaten, en nu, voortdurend ontevreden en morrend, dreigden zij naar Egypte terug te keeren 1). Welk later schrijver echter zou hebben kunnen onderstellen, dat David, Salomon, Ezechias bekoring konden gevoelen, om hun koninklijken zetel op te offeren en met alle onderdanen naar het land der Egyptenaren te trekken? Onbegrijpelijk, ja dwaas was zulk voorschrift in het tijdvak der koningen, toen de Joden zoo fier hunne onafhankelijkheid verdedigden; ten tijde van Moses echter werd het door de omstandigheden gevorderd. Moses kon en moest zóó schrijven, na hem kon niemand aan zoo iets gedacht hebben.

Gelijk de eerste Christenen niet aarzelden eenige godsdienstige gebruiken, uiteraard niet afgodisch, van de heidenen over te nemen, zoo had ook Moses, door goddelijke ingeving geleid, ceremoniëele gebruiken ontleend aan den Egyptischen eeredienst, omdat zijn volk door eigene aanschouwing den luister, waarmede de oude Egyptenaren hunne plechtigheden vierden, had leeren waardeeren en zich tot dergelijke ceremoniën getrokken gevoelde. Opmerkelijk inderdaad is de overeenkomst in de Mosaïsche ceremoniëelwetten met de godsdienstige gebruiken van het land der Pharao's. De ark van den Egyptischen god Amon-ra, in plechtigen omgang rondgedragen, het borstschild (pectorale) der Egyptische priesters met de symbolen van licht en waarheid (Urim en Thummim), wijzen duidelijk op een uiterlijke overeenkomst. Nauwelijks kunnen wij de bekoring weerstaan, om in bijzonderheden aan te toonen, hoe de ritueele voorschriften van den Pentateuch den levendigen indruk van den Egyptischen eeredienst vertoonen: het reukoffer, de wijze van duiven te offeren 2) vinden eene verklaring in de afbeeldingen van het Egyptisch Museum in het Louvre. Ook de volkszeden van Egypte, zooals wij ze thans uit de hiëroglyphen leeren kennen, zijn dezelfde, welke wij in de geschiedenis van Joseph en zijne broeders, in het verhaal der onderdrukking van Israel door den Pharao, in de beschrijving der Egyptische krijgsmacht terugvinden; opmerkelijk is het, dat de gebruiken van dit volk in latere eeuwen veel zijn gewijzigd; alléen Moses kon die zeden van zijn tijd kennen; een jonger schrijver had ze ongemerkt met meer

---

1) Zie Exod. XIII, 17.

2) Lev. I, 14—17.

moderne verwisseld 1). Hebben de innerlijke gronden zulk een beslissend gezag als de critiek beweert, dan blijkt duidelijk, in welk tijdperk ook zij den Pentateuch moet plaatsen.

C. *Chanaän* is in de verhalen en wetten van den Pentateuch *het land der toekomst*, het land der vaste hoop en zekere verwachting; daar zal Israel weldra wonen en het als zijn erfdeel bezitten. Israel wordt in dit boek voorgesteld op weg naar Chanaän; zijn auteur heeft het oog op de vestiging in het beloofde land. Had prof. Kuenen dit in het oog gehouden, het zou hem niet verwonderd hebben, dat „het volk, voor hetwelk de wetten bestemd zijn, een volk is van landbouwers en stadbewoners" 2), geene ongeregelde horden. Immers hun tegenwoordige toestand was slechts toevallig en tijdelijk; de wetgever rekende vast op de vervulling der goddelijke belofte, dat Chanaän hun erfdeel zijn zou; reeds aan de aartsvaders was dit onder eede en herhaaldelijk beloofd, zooals in Genesis verhaald was en in de volgende boeken gedurig wordt herdacht. In het brandend braambosch ontvangt Moses de zending, zijn volk naar Chanaän te geleiden 3); toen hij die zending ging vervullen, sprak Jehova: „Zeg aan de kinderen Israels: Ik Jehova, Ik zal u doen intreden in het land, dat Ik aan Abraham enz. beloofd heb; Ik zal het u in eigendom geven, Ik Jehova" 4). Waar zouden wij eindigen indien wij al de teksten wilden aanhalen, die het beloofde land in de naaste toekomst stellen 5)? Zoo werden de kinderen Israels te midden der vermoeienissen en ontberingen der omzwerving getroost en bemoedigd, want weldra zullen zij het land hunner vaderen bezitten. Zulk eene dringende en zoo dikwijls vernieuwde herhaling dier belofte paste alleen aan het tijdperk, waarop de Hebreërs in de woestijn vertoefden; bij een later schrijver zou die herhaling onverklaarbaar zijn.

Ook de vorm der wetgeving onderstelt den aanstaanden intocht in Palestina; honderde malen lezen wij deze of dergelijke formule:

---

1) Voortreffelijk is dit alles onlangs aangetoond door Vigouroux; *Les livres saints et la critique*, III, p. 79—101. Paris, 1887.

2) Bl. 23.

3) Exod. III.

4) Exod. VI.

5) Exod. XXXIII, 13; Levit XX, 24; Num. XIII, XIV; Deut. VIII 7—10 enz.

„Als gij het land, dat God u geven zal, zult zijn binnengetre den" 1). — Zelfs de geringste trekken in het verhaal plaatsen Chanaän in de toekomst. Wie onzer, voor landgenooten schrijvend, spreekt van Arnhem *in Nederland?* Evenmin zou een auteur, in Chanaän reeds eeuwen met zijne volksgenooten gevestigd, de steden van dat land hebben aangeduid zooals de Pentateuch zulks doet: „Hebron in het land Chanaän" 2). De steden in Egypte integendeel zijn aan het volk bekend; zelfs kleine plaatsen worden zonder eenige verklaring vermeld 3). Immers de eerste lezers van den Psntateuch zijn bekend in Egypte, dat zij pas hadden verlaten, nog niet in Chanaän, waarheen zij op weg waren. Daarom ook wordt de oudheid van Hebron in Chanaän afgemeten naar eene Egyptische stad: „Hebron is zeven jaren vóór Tanis... gebouwd" 4). Zóó verwijst ons wederom de inhoud van den Pentateuch naar het tijdperk van Moses.

D. *De wetgeving ontwikkelt zich langzaam.* Wij bezitten in den Pentateuch geen systeem van wetten, geen wetboek, waarin gelijksoortige onderwerpen achtereenvolgens worden afgehandeld. Doch wij vinden daar eene reeks wetten, in chronologische overeenstemming met hun historisch kader gegeven; daarna herhaald, veranderd of aangevuld, zooals de omstandigheden van tijd en plaats, de oogenblikkelijke behoeften dit vorderden. Deze wijze van wetgeving beantwoordt aan den toenmaligen toestand van Israel, een jeugdig volk, dat door de woestijn heentrekt naar zijn nieuw vaderland en voor het eerst eene nieuwe, nog met de practijk in overeenstemming te brengen wetgeving ontvangt. Hadden wij in den Pentateuch een systeem van wetten, volgens de onderwerpen gerangschikt, er zou eenige innerlijke grond zijn, om aan de echtheid van zulk een Mosaïsch boek te twijfelen; men zou kunnen vragen, of zulk eene wetgeving niet een staat van ontwikkeling en beschaving onderstelt, eene rustige en vaste orde van zaken vordert, zooals in dat jeugdige volk niet aanwezig was. De vorm echter, waarin de wetgeving van den

---

1) Exod. XII, 15; XIII, 5, 11 enz., Lev. XIV, 34 enz; Num. XV, 2 enz. Deut. XI, 10 enz

2) Gen. XIII, 2, 19. Zie XXXIII, 18; Deut. XI, 30.

3) Heliopolis of On (Gen. XLI, 45); Ramesses (Gen. XLVII, 11); Phithom (Exod. I, 11).

4) Num. XIII, 23.

Pentateuch ons bewaard is, pleit duidelijk voor zijn oorsprong; zóó moest de wetgeving in de woestijn zich langzaam ontwikkelen en volmaken. Inderdaad, kleine, toevallige gebeurtenissen, die iederen dag zich voordoen, brengen Moses in de gelegenheid, om nu eens eene algemeene, nog niet omschrevene wet meer te bepalen en te verduidelijken, dan weder de wet te veranderen of volgens nieuwe behoeften te verbeteren; nu eens is er aanleiding om de wet tot gelijke gevallen uit te breiden, dan weder om in onvoorziene gevallen door nieuwe wetten te voorzien en leemten in de wetgeving aan te vullen. Wij vragen, op welke toestanden wijst een zoodanige vorm van wetgeving? Is zulk een wetboek geschreven voor een reeds eeuwen gezeten en geordend volk, gelijk Israel in Chanaän later was? Of veronderstelt die wijze van wetgeving een volk, dat, zooals Israel in de woestijn rondzwervend, zich eerst nu tot Jehova's uitverkorenen vormt? Ettelijke voorbeelden zullen het antwoord verduidelijken.

De wet ter viering van het Paaschfeest, een der gewichtigste, werd reeds vóór den uittocht uit Egypte gegeven 1); vóór de viering van het volgend Paaschfeest werd het voorschrift afgekondigd omtrent de wettelijk onreinen en hunne verwijdering buiten de legerplaats 2); als gevolg dezer wet ontstond er moeilijkheid in de volbrenging der paaschplichten, want die onreinen mochten niet in de legerplaats komen en konden dus de paaschwet niet volbrengen. Ziedaar strijd tusschen twee wetten; het geval werd voor Moses en Aaron gebracht en eerst nu 3) werd bepaald, hoe en wanneer die onreinen hunnen paaschplicht moesten volbrengen. Zou een later schrijver deze wet niet achtereenvolgens hebben afgehandeld?

Eveneens geschiedt bij andere wetten. De godslastering was in het boek Exodus uitdrukkelijk verboden; eenigen tijd later bedrijft de zoon van Salumith, dochter van Dabri uit Dan, die zonde 4). Welke straf heeft hij beloopen? Dit was nog niet bepaald. Wat gebeurt nu? Men zet den godslasteraar gevangen, totdat Moses hieromtrent den Heer zou hebben ondervraagd; eerst nu krijgt de wet van Exodus hare sanctie. Hoe teekent die wijze van wetgeving — met aanduiding van den persoon, wien het gold — den tijdgenoot, die de ge-

1) Exod. XII, 1—28.
2) Num. V, 2.
3) Num. IX, 6 vv.
4) Lev. XXIV, 11.

beurtenissen met den dag opschreef. Een merkwaardig voorbeeld van aanvulling eener bestaande leemte in de wetgeving, vinden wij in Numeri; de wet had niet voorzien in het geval, dat een vader slechts vrouwelijke erfgenamen naliet. Het geval deed zich voor bij het nieuwe geslacht van het 40e jaar in de velden van Moab: zekere Salphaad uit den stam Manasse had geene zonen, doch vijf dochters, die met name genoemd worden 1); zij vroegen aan Moses haar aandeel in het vaderlijk erfgoed; nu eerst stelde de wetgever den algemeenen regel vast omtrent de vrouwelijke erfopvolging 2). Doch ook deze regel vond in de practijk bezwaren; door het huwelijk dier erfdochters kon het erfgoed van den eenen stam in den anderen overgaan; ook hierin werd later bij gelegenheid van het huwelijk van Salphaad's dochters voorzien 3). Veronderstelt die aanvulling en latere verbetering, met vermelding der omstandigheden en der namen van de betrokken personen, niet een verhaler, die zooals Moses dat alles beleefde en in zijn dagboek opschreef? Of schijnt het u meer wetenschappelijk dit alles te verklaren door „letterkundige inkleeding", en op die wijze hypothese door hypothese tot in het oneindige te steunen? Neen, òf de inwendige critiek, het onderzoek naar den oorsprong van een boek uit inhoud en vorm, heeft niet de minste waarde — met andere woorden, het hoofdbeginsel der rationalistische school is door en door valsch — òf de Pentateuch is in het tijdperk van Moses geschreven.

Welnu in dien tijd was alleen Moses in staat, om dat hardnekkige en weerspannige volk zulke eene verzameling van moeilijke wetten voor te schrijven; hij alleen had invloed en macht genoeg, om Israel onder het juk eener zoodanige wetgeving te doen buigen. God had hem rechtstreeks aangewezen als den bevrijder en wetgever van zijn volk; als getrouwe dienaar van God moest hij die wet door geschrift bewaren en de *thora* van Jehova als eene getuigenis tegen zijn volk aan de zorg der Levieten toevertrouwen en bij de Ark des Verbonds neerleggen.

Wij gaven slechts een kort overzicht van de hoofdbewijzen voor de echtheid en de eenheid van den Pentateuch;

---

1) Num. XXVI, 33.

2) Num. XXVII, 1—11.

3) Num. XXXVI, 1—12.

genoeg echter om aan te toonen, dat de Katholiek zijn geloof aan den Mosaïschen oorsprong van dit boek ook op wetenschappelijke gronden zegevierend kan verdedigen. Honderde malen werd dit in den loop onzer eeuw reeds aangetoond, en nog niemand heeft de kracht dier bewijzen ontzenuwd; moeilijkheden van allerlei aard werden opgeworpen, doch geene enkele toonde de onwaarheid van het feit, door de overlevering van eeuwen, door de gewijde litteratuur van Israel, door de getuigenis en den inhoud van ons boek gestaafd: dat Moses de schrijver is van den Pentateuch.

De lezer oordeele nu, welken naam men geven moet aan hetgeen de hoogleeraar Kuenen durft schrijven: „Toen de overlevering omtrent Moses als auteur der thora nog *heerschte*..... Die periode ligt thans *achter ons*". Hij ontkent zelfs het bestaan der geloovige wetenschap en houdt niet de minste rekenschap met hetgeen door minstens even groote geleerden omtrent dit vraagstuk is geschreven. Nul n'aura de l'esprit que nous et nos amis. Hij zal dit vraagstuk op eene geheel moderne wijze tot „eene positieve [?] oplossing" brengen. Hierover in een volgend artikel.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

(*Wordt vervolgd.*)

BOEKBEOORDEELING.

DE SYMMETRIE IN HARE JUISTE BETEEKENIS EN KUNSTWAARDE HERSTELD NAAR DE OUDE GRIEKSCHE KUNST.

Symmetrie of bevallige proportiën door Dr. H. C. A. L. Fock.

Anatomie canonique ou Le Canon de Polyclète retrouré par H. C. A. L. Fock, docteur-médecin de la faculté d'Utrecht et membre de l'Académie Royale des Beaux-Arts à Amsterdam.

Beide werken, waarvan wij hierboven den titel afschreven, zijn reeds eenige jaren geleden in het licht verschenen. Toch wenschen wij er alsnog met eenige uitvoerigheid de aandacht onzer lezers op te vestigen, én omdat de behandelde zaak ons werkelijk van belang voorkomt, én omdat zij tot dusver niet de waardeering heeft gevonden, waar zij, dunkt ons, aanspraak op maken mag. Bovendien werd onze belangstelling onlangs in hooge mate verlevendigd door de rijke „stof tot nadenken", eenigen tijd geleden in dit maandschrift aangeboden bij wijze van kunst-aphorismen, die wel met den bescheiden naam *Scholasticus* geteekend waren, doch duidelijk genoeg de bevoegde hand van een der geachtste leden onzer Koninklijke Academie van Wetenschappen te herkennen gaven. Moge deze studie het bewijs geven, dat deze geestrijke kernspreuken, zoo ruim van opvatting en fijngeciseleerd van vorm, ons werkelijk tot nadenken en vergelijken hebben aangespoord. Tevens hopen wij daardoor aan een al te lang uitgestelden en verzuimden eereplicht te voldoen.

Ofschoon het eerstgenoemde werk: *Symmetrie of bevallige pro-*

portiën 1) in tijdsorde later verschenen is dan het andere, willen wij voor de geleidelijkheid der voorstelling daarmede beginnen, omdat wij het vraagstuk aldaar meer in beginsel en meer volledig behandeld vinden. Die vraag kunnen wij formuleeren als volgt: wat is de ware beteekenis van symmetrie en van welke waarde moet zij geacht worden voor de kunst? In genoemd werk nu bewijst Dr. Fock ontegensprekelijk, dunkt ons, dat de oorspronkelijke beteekenis, die de oude Grieken aan het woord symmetrie hechtten, een geheel andere was dan de tegenwoordig vrij algemeen aangenomene; en bovendien, dat in die oude beteekenis een beginsel van vormschoonheid ligt opgesloten, dat even eenvoudig is als rijk van toepassing.

Wat men tegenwoordig door symmetrie verstaat wordt kort en bondig uitgedrukt door de definitie, welke Prof. Dr. Carl Lemcke in zijne *Populäre Aesthetik* er van geeft: „Symmetrie ist eine Einheit bestehend aus zwei einander entsprechenden gleichen Hälften". Dat de symmetrie, ook naar deze opvatting, hare waarde heeft in de kunst, vooral in de ornamentiek, zullen wij niet ontkennen; de natuur zelve leert ons in de kristallen, in planten en bloemen, in het menschelijk lichaam ook, hoe dit beginsel een grondslag voor de rijkste en veelvoudigste schoonheid kan zijn. Doch in onze groote steden, waar gedurende de laatstverloopen jaren met koortsachtige drift gebouwd is, heeft men maar rond te zien, om die symmetrie, alleen en op zichzelf onverbiddelijk doorgevoerd, te leeren kennen als een beginsel van geest- en karakterlooze stijfheid en van geeuwzieke verveling. In plaats van vernuft en vinding en eigenaardig karakter, blijft de scheppende kracht bepaald bij: *een eenheid van twee aan elkander beantwoordende gelijke helften!* Geen wonder, dat wij bij den kunstlievenden aphorismen-schrijver lezen: „De symmetrie bezit geen der hoedanigheden, die eene wet kenmerken: zij is, op zijn hoogst en in zekere gevallen, eene voldoening; doch de harmonie, de ponderatie der onderdeelen in een gebouw, zijn wetten, die hare toepassing overal blijven eischen". Een ander aphorisme werpt door een geestige vergelijking een helderen lichtstraal op dezelfde zaak: „De symmetrie, in modernen zin, is evenmin een algemeene wet der bouwkunst als de gelijkheid van standen eene wet is der

1) Ook in het Engelsch vertaald onder den titel: *Popular aesthetic considerations on the symmetry or pleasing proportions.*

maatschappij". En om de maat vol te meten, wordt aan onze moderne architecten, „die boven alles de symmetrie huldigen", het spottend woord van Reichensperger in herinnering gebracht: „dat de eene zijde van hunne bouwwerken reeds vervelend genoeg is, om ook niet aan de andere precies dezelfde lijnen en vormen te plaatsen". Hiermede is de onhandige toepassing der „symmetrie in modernen zin" op afdoende wijze bijgelicht.

Intusschen wijst de beperking: „symmetrie *in modernen zin*" op een anderen *niet modernen* zin. En werkelijk Dr. Fock heeft naar ons inzien onweersprekelijk bewezen, dat de beteekenis, die de oude Grieken aan het woord gaven, niets hoegenaamd met een *eenheid van twee aan elkander beantwoordende gelijke helften* te maken heeft. Reeds uit de afleiding van het woord *symmetrie* moet dit ieder, die Grieksch verstaat, duidelijk zijn: de grondbeteekenis van συμμετρία drukt een geheel ander beginsel uit, namelijk van *gemeenzame maat.* Dit beginsel van gemeenzame maat wordt verduidelijkt door de definitie van Aristoteles: Σύμμετρα μεγέθη λέγονται τὰ τῷ αὐτῷ μέτρῳ μετρούμενα [1]). Volgens deze definitie, zegt Dr. Fock, bestaat er symmetrie, „wanneer de verschillende deelen van een voorwerp eene eenvoudige en in het oog loopende maatverhouding tot elkander hebben, die door betrekkelijk kleine getallen kan uitgedrukt worden". Bij voorbeeld: het getal of het geheel 130 kan *symmetrisch* en *niet symmetrisch* verdeeld worden. Verdeelt men het in 30, 40 en 60, dan is er symmetrie; want er is een gemeenzame maat, te weten 10, en een eenvoudige, in het oog loopende verhouding, door kleine getallen uit te drukken, te weten door de getallen 3, 4 en 6. Verdeelt men echter datzelfde getal 130 in 22, 29 en 79, dan is er geen symmetrie; want er is wel een gemeenzame maat, namelijk de eenheid (het getal 1), maar geen eenvoudige verhouding, omdat die verhouding niet kan uitgedrukt worden dan door de disparate en onderling ondeelbare getallen 22, 29 en 79.

Ieder ziet aanstonds, dat wij hier met geheel iets anders te doen

---

1) *De insecabilibus lineis.* De Latijnsche vertaling van Pachymerius' commentaar op dit boek geeft te lezen: „Symmetrae quantitates dicuntur, quae quantitate eâdem mensurantur, sive quae proportionem obtinent inter se collatae sicuti numerus ad numerum, ut 16 ad 24, communis enim numerus quaternarius est". *Aristotelis opera*, Lut. Par. 1619. T. I, p. 1232.

hebben dan met de enkele gelijkheid van twee overeenkomstige helften: hier wordt een grondwet juist van „harmonie en ponderatie der onderdeelen" gegeven, een grondwet van proportionaliteit, die aan het diepzinnig woord herinnert van den H. Bonaventura: „*Omnis delectatio est ratione proportionalitatis*".

Symmetrie in den zin der ouden is dus een grondwet van proportie: éénzelfde maat in eenvoudige verhoudingen op het geheel en de onderdeelen toegepast; met andere woorden: zij bestaat in „de eenvoudige en daardoor in het oog vallende maatverhouding der verschillende deelen van een voorwerp". En wat de symmetrie als grondwet van proportie boven andere proportie-regels, bepaaldelijk boven de veelbesproken *Goldener-Schnitt-Proportion* 1) aanbeveelt, is, dat zij bij strenge, in het oog vallende eenheid de rijkste verscheidenheid toelaat en zich daardoor als een beginsel van schoonheid kenmerkt; immers eenvoudige verhoudingen van éene gemeenzame maat zijn er talloos vele, terwijl de hooggeroemde gulden-snede-proportie steeds dezelfde vaste verhouding zonder wijziging aangeeft. Bovendien is dit beginsel van symmetrische proportie 2) als een beginsel van welstand en schoonheid zoo eenvoudig, dat het slechts behoeft uitgesproken te worden om aanstonds een gunstigen indruk van waarheid te maken. Desniettemin is het in de moderne kunst uit het oog verloren, omdat de meesten er de uitwerking niet meer van beseften; wat duidelijk daaruit blijkt, dat er niet alleen geen eigen kunstterm meer voor bestaat, maar dat zelfs de kunstterm, die bij de oude Grieken dat beginsel duidelijk uitdrukte, te weten *symmetrie*, bij de modernen een geheel andere beteekenis heeft gekregen en op een volslagen verschillend denkbeeld is toegepast. De pseudo-klassiek der lateren heeft in haar geestes-armoede de rijke soberheid der ouden als bekrompen stijfheid vertaald en

---

1) *Goldener Schnitt* heet de geometrische constructie, waardoor een lijn zoo verdeeld wordt, dat het kleinste gedeelte (a) staat tot het grootste (b), gelijk dit grootste (b) tot het geheel ($a + b$).

2) In tegenoverstelling van *willekeurige* proportie. „Proportie — zegt Dr. Fock — bestaat er altijd en tusschen alle mogelijke verschillende grootheden, maar..... bevallige proportie of de symmetrie der ouden bestaat er alleen dan, wanneer de verhoudingen door kleine getallen uitgedrukt kunnen worden, en daardoor regelmatig, in-het-oog-loopend en daarom voor onze waarneming bevattelijk zijn".

was op ieder kunstgebied steeds bij de hand om aan de vrije kunsten een keurslijf en een dwangbuis aan te leggen.

Wat echter het weder vooropstellen van het oude beginsel der symmetrie in onzen tijd bijzonder belangwekkend maakt, is de verrassende overeenkomst, die daaruit blijkt tusschen het waarnemingsvermogen van ons gezicht en van ons gehoor. Voornamelijk door deze twee hoogst georganiseerde zintuigen is de schoonheid der stoffelijke schepping waarneembaar voor onzen geest. Welnu het is een door de natuurkunde proefondervindelijk bewezen feit, dat de hoogte van de verschillende tonen der toonschaal afhankelijk is van het getal trillingen in één en dezelfde tijdsruimte, en dat die verschillende tonen *consoneerend* of *dissoneerend* zijn, naarmate de trillingsgetallen al dan niet in een eenvoudige verhouding tot elkander staan. Bij voorbeeld: in de *consoneerende* terts, quint, octaaf staan de trillingsgetallen tot elkander in verhouding als 5 : 4, als 3 : 2, als 2 : 1; in de *dissoneerende* septime daarentegen als de disparate getallen 15 : 8. De drieklank, die het *volmaakte groote accoord* wordt geheeten en het aangenaamst klinkt voor het gehoor, geeft de verhouding: 4, 5, 6. Omgekeerd staat het uit de fraaie spiegelproeven van Lissajous vast, dat samenklinkende harmoniëerende tonen regelmatige en *symme-trische* figuren afteekenen. Vinden wij hier niet éénzelfde grondwet aangewezen van welluidendheid voor het oor en van welstand voor het oog?

Dit is des te opmerkelijker, omdat, sedert de trillingstheorie ook voor het licht in de natuurkunde gezegevierd heeft, proefondervindelijk gebleken is, dat de verschillende kleuren van het spectrum evenzoo afhankelijk zijn van het getal trillingen, welke van het rood naar het violet in klimmende orde toenemen, en wel zoo, dat in het uiterste violet en in het uiterste rood de trillingsgetallen tot elkander staan als 2 : 1. Wij hebben dus in het spectrum werkelijk een kleuren-octaaf en een kleuren-gamma, zooals de voormalige directeur van de Romeinsche sterrenwacht, de Jesuïet P. Angelo Secchi, in zijn geniaal werk: *L'unità delle forze fisiche* 1) het allereerst, meenen wij, aantoonde. Latere onderzoekingen van Helmholtz en anderen hebben dit verband tusschen kleuren en tonen nog duidelijker gemaakt, en ook in onze taal is o. a. door den Heer A. Apol een werkje geschreven over het gebruik der kleuren in overeenstemming met de grondregels der

1) Vol. I, p. 266.

muziek, waarin getracht wordt deze theorie practisch toepasselijk te maken voor school en werkplaats. Wel gelooven wij, dat zijne uiteenzetting van de theorie niet eenvoudig en duidelijk genoeg is voor school en werkplaats, wellicht ook niet in alle bijzonderheden proefhoudend; maar zijne practische aanwijzingen omtrent groote en kleine tertsen van kleuren zijn zeker belangwekkend en een verrassende toelichting van de harmonie der aanvullingskleuren. Door deze onderzoekingen wordt de overeenkomst tusschen het waarnemingsvermogen van beide zintuigen des te sprekender.

Nog op eenige andere analogieën wordt door Dr. Fock gewezen: aan den eenen kant op de eenvoudige verhoudingen, welke de scheikunde aanwijst in de vaste verbindingen der elementen, en aan den anderen kant op de eenvoudige verhoudingen, die de sterrenkunde door de wet van Bode voor den afstand der planeten van ons zonnestelsel aangeeft. Na op deze overeenkomsten gewezen en dit vergezicht geopend te hebben, heeft de kundige doctor alle recht aan het woord der H. Schriftuur in het *Boek der Wijsheid* te herinneren: „Alles, o God! hebt Gij geordend naar maat en getal en gewicht" 1). Wij moeten ons wel deerlijk vergissen, of in de symmetrie, zóó opgevat, wordt in eenvoudigen vorm een groote waarheid uitgesproken, die werkelijk beter inzicht geeft in de harmonieën van Gods bewonderenswaardige schepping.

Doch daar alle theorie „grauw" is, dienen wij haar aan het leven te toetsen; en het grootste gedeelte van het door platen verduidelijkte werk *Symmetrie of bevallige proportiën* is dan ook aan deze toetsing en toepassing gewijd.

Om met het allereenvoudigste te beginnen: ieder weet, dat een vierzijdig vlak, al is het slechts een blad papier, een onbehagelijken indruk maakt op het oog, als het te lang en te smal, of als te kort en te breed is; maar proefondervindelijk kan ieder zich aanstonds overtuigen, dat, wanneer lengte en breedte één gemeenzame maat hebben en in een eenvoudige verhouding tot elkander staan, m. a. w. *symmetrisch* zijn, er altoos een vierkant ontstaat, dat min of meer langwerpig kan zijn, maar steeds een bevredigenden indruk op het oog maakt 2). Dat dit voor het.

---

1) Sap. XI, 21: „Omnia in mensura et numero et pondere disposuisti"

2) Opmerking verdient, dat ook de toepassing van de *Goldener-Schnitt*-

formaat van schilderijen, gravures, drukwerken enz. van belang is, spreekt van zelf; en „veelal — zegt Dr. Fock — vindt men bij voorname meesters, formaten als b.v. van 1 : 2, 2 : 3, 3 : 4, 4 : 5, 5 : 6, al naar gelang het onderwerp en de ordonnantiën medebrengen". Hieruit volgt niet noodzakelijk, dat die meesters de wet der symmetrie werkelijk gekend hebben, evenmin als iemand, die zuiver zingt, daarom nog kennis behoeft te hebben van de theorie en de verhouding der trillingsgetallen, maar als proef op de som is de keus van het kunstenaarsoog hier zeker merkwaardig.

Reeds uit deze hoogsteenvoudige toepassing laat zich vermoeden, hoeveel nut de kunstnijverheid uit het goed begrip en de toepassing van dit beginsel kan trekken, om welstand en sierlijkheid van vorm aan hare voortbrengselen te geven. Inderdaad, voor kunstvoortbrengselen, die voorwerpen zijn van huishoudelijk, ook van kerkelijk, gebruik of tot sieraad strekken, is de symmetrie — in haar oude en ware beteekenis hersteld — van overwegend belang. Uitvoerig wordt dit door Dr. Fock aangetoond en met platen toegelicht. Onder de vele aangehaalde voorbeelden trof ons vooral het volgende. In *Het Gildeboek* (Eerste jaarg. aflev. 2.) vindt men drie middeleeuwsche ampullen of miskannetjes afgebeeld, toebehoorende aan de St. Jacobuskerk te 's-Gravenhage, die ware meesterstukjes van goeden smaak zijn, zeer eenvoudig en hoogst bevallig van vorm: zij worden dan ook door kenners als Dr. Bock en den verdienstelijken Deken van het St. Bernulphus-gilde hoog geprezen, en op de afbeelding, die de Heer W. Mengelberg er van geeft, valt de smaakvolle sierlijkheid dezer eenvoudige vormen dadelijk in het oog. In het werk van Dr. Fock is deze plaat zorgvuldig nageteekend, maar met de maatverdeeling er naast en er onder; en 't is waarlijk verrassend te zien, in hoe hooge mate het geheel en de onderdeelen van elk dezer ampullen symmetrisch gevormd zijn. Deze en dergelijke voorbeelden sporen, dunkt me, tot navolging aan, en wanneer iemand, die voor kerk of huis een werkstuk laat maken, zich de moeite getroost — eene

---

Proportion een ruit geeft, die zeer nabij komt aan de eenvoudige verhouding 3 : 5. Maar, afgezien van de kleine onnauwkeurigheid, wordt hierdoor slechts één enkele verhouding van welstand verkregen, die geen wijziging toelaat, terwijl de *symmetrie* een algemeen beginsel van welstand is.

moeite, die slechts wat zorg kost — om er symmetrie in te brengen, d. i. te zorgen dat éénzelfde maat in eenvoudige verhoudingen op het geheel en op de onderdeelen toepasselijk is, dan zal hij deze moeite door meerderen welstand en sierlijkheid van vorm zeker beloond vinden. Tegen veel, wat in weerwil van het rijkste sieraad en de meest overdadige vergulding 1), onoogelijk van vorm is en blijft, zou dit in de toekomst een waarborg worden, en er is hier gelegenheid om aan strenge eenheid de rijkste verscheidenheid te paren; want eenvoudige maatverhoudingen zijn er even vele als welluidend samenklinkende tonen en harmoniëerende kleuren; éénzelfde beginsel vindt hier zijn toepassing. Wij houden ons dan ook overtuigd, dat het doeltreffender zou zijn bij het onderricht in de vakken, die met kunst-industrie in verband staan, de leerlingen op de symmetrie in oud-Griekschen zin als op een grondbeginsel van vormschoonheid te wijzen, dan hun een soort van stijlkunde in te prenten, die b.v. in den waan brengt, dat een magere stoelpoot in den vorm van een oud-Griekschen zuil klassiek is in plaats van ongerijmd.

Maar niet alleen voor de kunstnijverheid, doch ook voor de schoone kunst, in strikteren zin, is het beginsel der symmetrie van beteekenis. Daar het woord als kunstterm van Griekschen oorsprong is, moeten wij allereerst op de Grieksche kunst onze aandacht vestigen.

Hoe hooge waarde de oude Grieken aan de symmetrie hechtten, blijkt uit het motto, dat Dr. Fock aan het hoofd van zijn werk heeft geplaatst: *Πολύκλειτος τὸ κάλλος ἐν τῇ συμμετρίᾳ συνίστασθαι νομίζει*: *Polycleet meent, dat de schoonheid in de symmetrie bestaat.* En een weinig verder lezen wij bij denzelfden Galenus, die ons deze kunstopvatting van Polycleet mededeelt: *Τὸ μὲν δὴ κάλλος τοῦ σώματος ἐν τῇ τῶν μορίων συμμετρίᾳ κατὰ πάντας ἰατροὺς καὶ φιλοσόφους ἐστίν*: *volgens alle artsen en wijsgeeren, bestaat de schoonheid des lichaams in de symmetrie der verschil-*

---

1) Van verguldsel gesproken, zou het onbescheiden zijn den wensch uit te drukken, dat men hier en daar wat spaarzamer mocht te werk gaan, niet met echt, gedegen goud — dat is van zelf zoo overvloedig niet — maar met verguldsel? Aan sommige onzer altaren is alles, wat er blinkt, verguldsel: lijnen en ornamenten, beelden en geheele groepen, van top tot teen verguld. Is dit van het goede niet wat erg veel geven?

lende deelen 1). De toepassing van dit beginsel moet alzoo in de overblijfselen der Grieksche kunst terug te vinden zijn. Juist daarvan wil Dr. Fock ons de bewijzen leveren.

Het eerst komt de bouwkunst hier in aanmerking. Reeds in 1865 schreef Fergusson in zijn *History of architecture:*

„Het systeem van nauwkeurige proportie, dat de Grieken toepasten in het plan hunner tempels, was oorzaak van den indruk, welken deze maken, zelfs op weinig ontwikkelden. Niet alleen was bij hen de hoogte gelijk aan de wijdte en de lengte ongeveer tweemaal de breedte: maar elk deel was geproportioneerd aan alle deelen, waarmede het in verband stond.

Hoe de Grieken tot de wetten, die onder dit opzicht hun practijk leidden, door redeneering kwamen, is ons niet recht duidelijk, maar onbetwistbaar hechtten zij er de hoogste waarde aan en, wanneer eenmaal de verhouding vastgesteld was, werkten zij die met zoo groote nauwkeurigheid uit, dat thans nog de afmetingen, door berekening verkregen, zelden van de werkelijke maat meer verschillen dan kleine fracties, die slechts in honderdste gedeelten van duimen kunnen uitgedrukt worden.

Ofschoon het bestaan van zulk een systeem van verhoudingen lang vermoed is, eerst in den laatsten tijd zijn er opmetingen van Grieksche tempels met genoegzame nauwkeurigheid gedaan, om ons in staat te stellen de zaak behoorlijk te onderzoeken en er het bewijs van te leveren" (I, p. 229).

Het is blijkbaar, dat de symmetrie, in hare oorspronkelijke beteekenis hersteld, hier aanstonds de opheldering geeft van hetgeen voor Fergusson niet recht duidelijk was.

Als proeve wordt in het werk van Dr. Fock eene afbeelding van het beroemde Atheensche *Parthenon* uit Stuart's *Antiquités d'Athènes* overgenomen, en daaruit blijkt, dat de hoogte van de kolommen, *driemaal* genomen, de breedte van het gebouw aangeeft, en dat de hoogte van het entablement en van het frontispice ieder *een derde* gedeelte uitmaken van de hoogte der kolommen. Op een andere plaat vinden wij de drie Grieksche bouworden (de Dorische, de Ionische en de Corinthische) in hare karakteristieke kolommen vertegenwoordigd, en het blijkt, dat die bouworden, hoezeer van elkander verschillend, toch overeenkomen in symmetrie: het voetstuk, de kolom zelf en het entablement staan bij alle drie

1) Galenus, *De Hippocratis et Platonis placitis.* Ed. Kühn, p. 449.

in verhouding tot elkander als de getallen 3, 12 en 4, zoodat steeds het entablement het vierde gedeelte en het voetstuk het derde gedeelte van de hoogte der kolom uitmaakt. Toevallig kunnen deze verhoudingen wel niet zijn.

Dat in weerwil hiervan het woord symmetrie in de moderne kunst een geheel verschillende beteekenis heeft gekregen, mag des te meer verwondering wekken, omdat de bouwmeesters der middeleeuwen hetzelfde beginsel althans practisch gehuldigd hebben 1). Wel een bewijs van de juistheid der aphoristische uitspraak: „De bouwmeesters der middeleeuwen — de bekwame wel te verstaan — waren dieper doordrongen van de beginselen, die het Grieksche genie kenmerken, dan de onhandige en ongetrouwe navolgers der Grieken in onze dagen". Met levendige belangstelling zien wij hier de heidensche en de christelijke kunst, beide in haar hoogste bloeitijdperk, elkander de hand reiken, een vingerwijzing, dunkt ons, dat kunstrichtingen wel hemelsbreed van elkander kunnen verschillen, maar, als beide werkelijk kunst zijn, toch veel meer aanknoopingspunten hebben dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Waar ze *vijandig* tegenover elkaar staan, zal men steeds overdrijving en bekrompenheid *au fond* vinden. In het werk van Dr. Fock worden de drie kathedralen van Straatsburg, van Utrecht en van Keulen ten bewijze aangevoerd, inzonderheid wat de symmetrische proportie der torens betreft. Het sprekendst bewijs levert de Utrechtsche dom, wiens rustige majesteit ieder onzer bekend is. De drie dadelijk in het oog vallende hoofdafdeelingen van dezen domtoren staan èn in lengte èn in breedte tot elkander in verhouding als de getallen 4, 5, 6. Ziedaar de verhouding, die wij hierboven aantroffen als

---

1) Dat de oude beteekenis van het woord zoo spoedig niet te loor ging, blijkt uit een bekende plaats in het *Hexaemeron* van den H. Basilius, waar deze kerkvader over de schepping des lichts spreekt (Homil. II). Daar is symmetrie duidelijk in de oorspronkelijke beteekenis als schoonheidsbeginsel gebezigd. In het klassieke Latijn werd de Grieksche kunstterm onvertaald overgenomen: „Non habet Latinum nomen symmetria", zegt Plinius. Vitruvius geeft de zeer juiste omschrijving: *commensus proportionis*. Later, toen men zich aan een Latijnsch woord niet meer kennen liet, ontmoeten wij de *ratio proportionalitatis* zooals hierboven bij den H. Bonaventura.

het *volmaakte groote accoord*, en deze symmetrie is dan ook zoo sprekend, dat, als men drie houten blokjes op verkleinde maat in dezelfde proportie tot elkander brengt en op elkaar zet, ieder Utrechtenaar aanstonds aan zijn dom in miniatuur zal denken. Hier kan van toeval wel evenmin spraak zijn. Het ligt dus voor de hand ook in de kathedralen zelven de toepassing van hetzelfde beginsel te zoeken; omtrent een der onderdeelen, de bekende gothische kruisbloem, wordt ons op een der platen het bewijs daarvan geleverd; maar aangezien de verhoudingen hier in het duizendvoudige gaan, zal de sleutel niet zoo gemakkelijk gevonden worden en wel in den regel het geheim van den bouwmeester zijn geweest. Intusschen meent Dr. Fock, dat een onderzoek in die richting een maatstaf zou kunnen aangeven bij de restauratie van monumenten, waarvan gedeelten zijn verloren gegaan, en zelf heeft hij indertijd de resultaten van zijn onderzoek omtrent den kruisgang van Utrechts half vernielde domkerk in het *Utrechtsche Dagblad* openbaar gemaakt. Over de juistheid dezer bijzonderheden kunnen wij niet oordeelen, maar zeker is het aangegeven idee de aandacht waard. Bovendien heeft deze opvatting een eigenaardige grootschheid. Zinrijk immers zegt de aphorismen-schrijver: „De grondgedachte van ieder kunstwerk is van mathematischen aard: gelijk aan elke empirische waarheid een abstracte ten grondslag dient". En als wij ons die mathematische grondgedachte nu voorstellen als eene eenheid van maat, in duizenderlei verschillende verhoudingen toegepast, maar zóó, dat die verhoudingen steeds eenvoudig van onderlinge proportie blijven, zoodat zij in soortgelijke harmonie tot elkander staan als de duizendvoudige tonen der muziek, dan rijst zulk een kathedraal waarlijk voor ons op als een grootsche symphonie in steen. Majesteitsschennis is daarmede aan de reusachtige kunstwerken onzer katholieke voorvaderen niet gepleegd.

Zou wellicht hierin ook de verklaring mogen gezocht worden, dat die kathedralen, bij al hun grootschheid, zulk een rustigen indruk maken, vooral wat het inwendige betreft, dat met één blik overzien wordt? Het eigenaardig vrede-ademende en rustig stemmende is daar hoogst karakteristiek, vooral in vergelijking van moderne, niet kerkelijke, bouwwerken, die, bij veel geringer omvang, toch erg druk en woelig schijnen, terwijl andere slechts geestelooze voortbrengselen zijn van *moderne symmetrie*, d. i. een eenheid van twee even vervelende helften. Zou hier in het eerste geval niet een soortgelijk onderscheid waargenomen worden als er

bestaat tusschen gedruis, of liever gezegd lawaai, en welluidende samenstemming; en zou in het andere geval niet van een verschil mogen gewaagd worden als tusschen de vervelende herhaling van éénzelfde toon en eene muzikale compositie? 1)

Wanneer onze lezers ons tot dusver hunne aandacht schonken, dan zal 't hun niet verwonderen, dat thans nog overblijft, ten laatste en voornamelijk, de plastiek en inzonderheid de ideale voorstelling van het menschenbeeld in het licht der oud-Grieksche symmetrie te plaatsen. Reeds bij de dieren, die door schoonheid van vorm uitmunten — het paard b.v. — wijst Dr. Fock een zeer duidelijke symmetrie in den lichaamsbouw aan: maar het volkomenst is zij te vinden in het menschelijk lichaam, het meesterstuk der stoffelijke schepping. Dat de oude Grieken dan ook bepaaldelijk in die symmetrie de schoonheid van 's menschen lichaam stelden, bleek ons reeds uit de hierboven gegeven aanhalingen. Op dit beginsel berust de *Canon van Polycleet*, welken Dr. Fock meent teruggevonden te hebben. Maar — vraagt ons de lezer — wie was Polycleet en wat verstaat men onder zijn canon?

Polycleet was een beeldhouwer uit de eeuw van Pericles, den

---

1) Wij vragen heeren bouwkundigen wel verschooning voor deze leekeuitweiding over bouwkunst. Maar de indruk, dien openbare bouwwerken maken, is gemeengoed van allen; immers zij zijn bestemd om tot allen te spreken. Alleen van dien indruk trachten wij ons hier eenigszins rekenschap te geven. En onder dat opzicht merken wij ook bij de nieuw gebouwde kerken, waarmede ons vaderland in de laatste jaren verrijkt is, een eigenaardig verschil op; daar zijn er, die eerst bij een onderzoek der détails tot bewondering stemmen, terwijl andere, ook onder de nieuw gebouwden, dadelijk reeds bij het eerste intreden één overmeesterenden indruk maken en aanstonds een uitroep op de lippen brengen, die verschillend van bewoording kan zijn, maar altoos een uitroep van bewondering is. Hier is ongetwijfeld nog heel wat meer in het spel dan symmetrie alleen. Zulk een uitroep is een onwillekeurige hulde aan het genie van den bouwmeester, die het werk „bedenckt" en laat volbrengen, zonder er veel uit te maken of „Claesken" het al dan niet „laeckt". Met dat betweterige „Claesken" willen we niets gemeen hebben. Maar met alle bescheidenheid durven wij toch het vermoeden uitspreken, dat bij dien zoo verschillenden indruk de symmetrie een der factoren is.

bloeitijd der Grieksche kunst, tijdgenoot van Phidias, den grooten meester der Grieksche sculptuur. De geschiedschrijver Plutarchus vergelijkt het standbeeld van Juno te Argos, door Polycleet ontworpen, met het standbeeld van Zeus te Pisa (Olympia), dat een der meest beroemde scheppingen van Phidias was; eenmaal zelfs werd de meester in een wedstrijd voor het beeld eener Amazone door Polycleet overwonnen.

Uit de oude schrijvers is bekend, dat deze Polycleet een modelbeeld vervaardigde, een proportiebeeld van het menschelijk lichaam naar eigen vondst, waarvan hij ook eene beschrijving gaf, welke beschrijving hij zoowel als het beeld zelf, naar Grieksch gebruik, *canon* — d. i. regel, richtsnoer of voorbeeld — noemde. Deze canon was bij zijn tijdgenooten zeer beroemd, want men zeide, dat vroegere proportiebeelden voortbrengselen van kunst waren, doch dat de canon van Polycleet de kunst zelve was: „Solus hominum artem ipsam fecisse artis opere iudicatur". Beschrijving en beeld zijn beide verloren gegaan.

In weerwil van dit verlies is er echter aan proportiebeelden en proportie-theorieën geen gebrek. Immers het is begrijpelijk, dat men zich steeds beijverd heeft de proportiën van het welgevormde menschelijk lichaam en later ook van de beroemde plastische voorstellingen, welke de oude kunst ons nagelaten heeft, aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen. De *Anatomie canonique* van Dr. Fock geeft een lange lijst van werken, door verschillende schrijvers en in verschillende talen aan dit onderwerp gewijd. Velerlei wegen ziet men daar ingeslagen, en menig proportiesysteem is op grond van de gedane onderzoekingen aanbevolen. Prof. Dr. A. Zeising heeft zelfs getracht de *Goldener-Schnitt-Proportion* als eene *algemeen* geldende aan te wijzen en te handhaven 1).

Deze systemen en de daarmede overeenkomstige proportiebeelden, het eene al kunstiger dan het andere, hebben echter twee groote gebreken. Vooreerst zijn ze grootendeels vrij willekeurig op subjectieve opvattingen gebouwd, waarbij nog komt, dat de ontwerpers niet altoos de noodige anatomische kennis hadden en

---

1) *Neue Lehre von den Proportionen des menschlichen Körpers, aus einem bisher unerkannt gebliebenen, die ganze Natur und Kunst durchdringenden morphologischen Gesetze entwickelt.* Mit 177 in den Text gedruckten Holtzschnitten. Leipzig, R. Weigel, 1854.

daardoor tot wonderlijke ongerijmdheden vervallen zijn. Van de *Goldener-Schnitt-Proportion* bij voorbeeld toont Dr. Fock aan, dat de hoofdlijn, welke Prof. Zeising trekt om het menschelijk lichaam in twee deelen overeenkomstig zijne theorie te scheiden, hoegenaamd niet den minsten grond heeft in den anatomischen bouw des lichaams: evengoed, voegt de doctor er ondeugend bij, zou iemand bij een voornaam gebouw de hoofdlijn van verdeeling „door den knop van de huisbel of door eenig ander punt van even weinig beteekenis" kunnen trekken. Zulk een verwaarloozing van den essentiëelen bouw is van zelf voor een proportiebeeld *la mort sans phrase*. Een ander groot gebrek van de nieuwere theorieën is, dat zij te eng zijn, geen rekening houden met de noodzakelijke wijzigingen naar gelang van ouderdom, sexe, landaard enz. en daarom niet algemeen toepasselijk zijn; immers alle beelden kunnen niet op een en dezelfde leest geschoeid worden; en hoe hoog iemand de *Goldener-Schnitt-Proportion* ook zou willen aanslaan, de toepassing van éénzelfde verhouding zonder afwisseling moet onvermijdelijk op eentoonigheid uitloopen.

Om deze redenen is een onderzoek naar Polycleet's proportieleer of canon, die in den bloeitijd der Grieksche kunst zoo hoog aangeschreven stond, nog altoos van belang. Dat deze verloren geraakte canon op de symmetrie berustte, staat door de getuigenis van Galenus vast; want uitdrukkelijk zegt hij, dat juist deze symmetrie beschreven stond in den canon van Polycleet: *Καθάπερ ἐν τῷ Πολυκλείτου κανόνι γέγραπται.* Neemt men nu symmetrie in modernen zin, dan geeft dit geen licht, maar wordt de symmetrie in de beteekenis hersteld, die zij, naar het betoog van Dr. Fock, bij de oude Grieken had, dan is aanstonds den weg ten onderzoek gewezen: deze verloren canon moet gezocht worden in een gemeenzame maat, welke op het geheel en op de onderdeelen in kleine en daardoor in het oog vallende en harmoniëerende verhoudingen toepasselijk is. Dit is de weg, door Dr. Fock ingeslagen, en na vele en nauwkeurige onderzoekingen zoowel van den normalen bouw des lichaams als van het ideale menschenbeeld in de beroemdste overblijfselen der oudheid heeft hij zijn verkregen resultaten in de *Anatomie canonique* openbaar gemaakt. Daar vinden wij ook een proportiebeeld, toegelicht door een proportieleer, aan welke de doctor den titel meent te mogen geven: *Le Canon de Polyclète retrouvé.*

Dat nu de verloren canon van Polycleet en de canon, door Dr.

Fock beschreven, identiek zijn, is voor rechtstreeksch bewijs natuurlijk niet vatbaar; maar dat beide op hetzelfde beginsel berusten, is, dunkt ons, uit het gezegde klaarblijkelijk. Bovendien zijn hier de gebreken vermeden, welke zooeven aan de moderne proportiebeelden ten laste werden gelegd. Vooreerst is hier geen willekeur, maar de toepassing van een beginsel, dat wij reeds als een, ik durf wel zeggen, natuurlijk beginsel van welstand en bevalligheid leerden kennen; die toepassing is ook in strikte overeenstemming met den anatomischen bouw des lichaams: alle hoofdlijnen gaan door essentiëele punten van het skelet; van daar den naam *anatomie canonique.* Vervolgens is hier ook geen bekrompen eenzelvigheid en onveranderlijkheid, maar deze proportieleer heeft ruimte voor alle eigenaardige verschillen; immers verschillende beelden kunnen allen symmetrisch zijn, maar naar verschillenden eenheids-maatstaf en in verschillende, hoewel steeds eenvoudige, verhoudingen; zoowel de Venus van Melos als de Hercules van Farnese en de Jupiter-kop van Otricoli zijn symmetriek, maar ieder op eigen wijze, naar verschillenden maatstaf en in eenigszins gewijzigde verhoudingen. Volkomen misverstand zou het zijn in dezen canon een vaste *Schablone* te zien; niets ligt verder van de bedoeling des schrijvers; de canon als beginsel van proportie en vormschoonheid staat vast, maar de toepassing laat aan de keus en de ingeving des kunstenaars de ruimste vrijheid.

Om niet te uitvoerig te worden moeten wij voor de bijzonderheden naar het werk zelf verwijzen. Gaarne erkennen wij echter van deze bijzonderheden met klimmende belangstelling kennis te hebben genomen. Het zij veroorloofd met lossen greep enkele punten even aan te stippen. Hoeveel invloed de houding en buiging des arms op den welstand van 's menschen lichaam, op het gebaar, heeft, is ieder bekend; drie onderdeelen vallen daarbij dadelijk in het oog: de hand, de voorarm tot aan den elleboog en de opperarm; is 't niet opmerkelijk, dat wij in de onderlinge proportie van die drie onderdeelen weder de verhouding vinden 4, 5, 6? Ziedaar nogmaals, en weer op geheel andere wijze, het *volmaakte groote accoord.* Merkwaardig ook is de aanwijzing der feitelijke verschillen in de symmetrische proportie der beide geslachten. Nog merkwaardiger de uitweiding over de idealiseering van het hoofd in verband met de symmetrie: naarmate de symmetrie volkomener is, treedt het animale — d. i. de inrichtingen om te bijten en te kauwen — meer op den achtergrond en vermindert van omvang,

terwijl het intellectueele — d. i. voorhoofd en hersenkas — des te sterker spreekt; bij nameting blijkt, dat de oude Grieken er geen bezwaar uit maakten om het hoofd in die richting zelfs boven het normale uit te idealiseeren; de afmetingen van den Apollokop van het Vaticaan waren voor Dr. Fock de eerste aanwijzingen voor zijn onderzoek. Zeer belangrijk ook komen ons de vergelijkingen voor van de theorie met uitgelezen skeletten en met de overblijfselen der antieke sculptuur, inzonderheid met den Apollo van het Vaticaan en met de Venus van Melos 1), twee ideale voorstellingen van het menschenbeeld, die niemand wraken zal.

---

1) Dit beeld, op het eiland Melos of Milo opgegraven en thans in het Louvre te Parijs, mag onder de voorstellingen van Aphrodite het meest aanspraak maken op den naam van *Venus pudica*, „eene tot eerbied stemmende Venus", zooals Busken Huet zegt: „de mensch, kroon der aardsche schepping, vermaagschapt aan het bovenaardsche". Een kleine uitweiding buiten ons onderwerp zij hier vergund. Zooals men weet, ontbraken aan dit beeld bij de opgraving beide armen en een gedeelte van den linkervoet; alleen deze laatste is aan het origineel te Parijs gerestaureerd door den beeldhouwer Lange, die eenvoudig de plint, welke het beeld draagt, wat breeder maakte en daardoor plaats won, om er den linkervoet vlak op te laten rusten. Velerlei zijn de plannen, tot volledige restauratie aan de hand gedaan, in den laatsten tijd nog door Prof. Hasse en Prof. Hencke. Ziehier een idee, door den schrijver der hier besproken werken aangegeven in de: *Restauratie van de Venus van Milo* (Utrecht, 1887). Een restauratie, meent Dr. F., die verbreeding van de origineele plint eischt, is evenmin te verdedigen als de restauratie van een schilderij door er een strook aan toe te voegen, en bovendien wordt door de vlakke houding, aan den voet gegeven, het linkerbeen langer dan het rechter; neemt men daarentegen aan, dat diezelfde voet in het origineel niet vlak heeft gestaan, maar, half opgeheven, op de teenen steunde, dan verkrijgt het been zijn behoorlijke afmeting en de verbreeding van de plint wordt overbodig. De houding van één der armen verder kan afgeleid worden uit de opmerking, dat het gewaad, waarmede het beeld gedeeltelijk bedekt is, noodzakelijk moet afvallen, wanneer niet de hand er op wordt gelegd om het te weerhouden, en deze houding van rechterarm en hand past volkomen aan het origineel, zooals door een photographie wordt verduidelijkt. Dan blijft alleen nog over de linkerarm, welken Dr. F. zich voorstelt als over de borst geslagen, om het beeld der

Het verwondert ons daarom, dat de onderzoekingen en resultaten, in de twee besproken werken openbaar gemaakt, tot dusverre weinig waardeering hebben gevonden. De Fransche *Académie des sciences*, tot welke de schrijver zich het eerst wendde, ontving de mededeeling met belangstelling; herhaaldelijk heeft de bekende Sécrétaire perpétuel M. Flourens in de *Comptes rendus* verslag gegeven van de *Mémoires*, door Dr. Fock ingezonden 1); ook werd een commissie van onderzoek benoemd, maar daarbij is het, zooals... nu, ja!.. zooals meer gebeurt, gebleven. In 1866 verscheen de *Anatomie canonique*, en dit werk werd voornamelijk in *De Nederlandsche Spectator* (14 Febr. 1866), door wijlen Mr. C. Vosmaer besproken en wel in ongunstigen en bijna vijandigen zin; deze bespreking echter gaf wel een overzicht van hetgeen uit de oude schrijvers omtrent Polycleet en zijn canon bekend is, maar was overigens zeer oppervlakkig, en het kostte den doctor weinig moeite in een kort daarop verschenen *Open brief* aan te toonen, dat zijn beoordeelaar noch de bedoeling noch de portée van symmetrie recht gevat, laat staan gewaardeerd, had. Wat de Heer J. Ph. Koelman in een later nummer van *De Spectator* (24 Maart 1866) over de quaestie schreef, betrof ook alleen bijzonderheden en diende hoofdzakelijk tot inleiding der belofte zelf iets beters te zullen leveren, eene belofte, die tot dusver onvervuld bleef. Eenige jaren later, in 1875, gaf de schrijver in het andere werk: *Symmetrie of bevallige proportiën* een nadere toelichting en bevestiging van zijn idee en van zijne bevindingen; doch, ofschoon dit werk van verschillende zijden met belangstelling en waardeering besproken werd 2), bleef tot dusver, meen ik, de aandacht te veel tot de bijzonderheden bepaald, zonder dat de kern der zaak in 't volle licht

---

Pudicitia te voltooien. — Den lof van *ben trovato* zal niemand hieraan weigeren, en de opmerkingen omtrent den voet en den rechterarm hebben meer voor zich dan enkele waarschijnlijkheid. — Anderen meenen in de minder zorgvuldige bewerking van de eene zijde des beelds een bewijs te vinden, dat het met een ander tot één geheel is verbonden geweest. Adhuc sub judice lis est. — Op ons maakt het voorstel van Dr. F. bijna den indruk van eene kerstening, maar geestig is het zeker.

1) *Comptes rendus de l'Académie* 27 Mai 1850, 23 Décembre 1851, 12 Juillet 1852, 3 Nov. 1862.

2) Het beste daarover werd gegeven door Prof. G. J. Mulder, *Fragmenten*, blz. 164, en door Pater V. Becker, *Studiën*, IX, blz. 17.

kwam. Aanleiding daartoe was wellicht, dat de schrijver tot bevestiging zijner opvatting, naar onze bescheiden meening, wat veel disparate voorbeelden heeft aangehaald, zoodat het verband tusschen elk voorbeeld afzonderlijk en de hoofdgedachte niet altoos duidelijk is, en deze min of meer op den achtergrond raakt.

Daarom hebben wij in deze te lang achterstallige bespreking getracht vooral de hoofdgedachte te laten uitkomen: *de symmetrie in hare ware beteekenis en kunstwaarde hersteld naar de oude Grieksche kunst*, en wij aarzelen niet als onze overtuiging uit te spreken: dat de opvatting van symmetrie, door Dr. Fock voorgestaan, ongetwijfeld overeenkomt met den zin, welken de oude Grieken aan het woord hechtten 1); dat het beginsel, daarin uitgesproken, hooge en verstrekkende beteekenis en waarde heeft; en — men vergeve onze onbescheidenheid — dat het eenmaal als zoodanig algemeen zal erkend worden.

Alleen zouden wij, bepaaldelijk wat de *Anatomie canonique* betreft, een voorbehoud willen maken omtrent sommige uitdrukkingen; het komt ons namelijk voor, dat de symmetrie daar, wellicht tegen de bedoeling des geachten schrijvers, soms wat al te hoog is aangeslagen, alsof symmetrie en schoonheid synoniem en van gelijke waarde konden geacht worden. Tegen deze opvatting zouden wij in verzet komen; naar onze overtuiging dekken die twee begrippen elkander geenszins en moeten uitdrukkingen als het Grieksche motto: „Polycleet meent, dat de schoonheid in de symmetrie bestaat" *cum grano salis* verstaan worden: de symmetrie gaat niet boven het stoffelijke uit, is alleen een beginsel van schoonheid van vorm en niet DE schoonheid. Beter dan door een principiëele uiteenzetting kunnen wij onze bedoeling verduidelijken door een voorbeeld, ontleend aan de kunstvoorwerpen, welke de schrijver zelf tot toelichting van zijn canon heeft laten vervaardigen en bijeengezameld. Daar zien wij op éénzelfde grootte naast elkaar den Apollo van het Vaticaan en het proportiebeeld, door Dr. Fock *Canon van Polycleet* genoemd: beide hebben dezelfde lichaamsproportie, maar toch is het onderscheid groot; het laatstgenoemde geeft een welgevormd lichaam te zien, maar de bezieling en het leven ontbreken er nog aan, en door zijne houding — recht op

1) Wie er de nieuwste uitgave van Stephanus' *Thesaurus* op wil naslaan, zal ons gelijk geven, ofschoon daar de plaats van Aristoteles niet wordt aangehaald.

en neer met de armen langs de zijden, symmetrisch in modernen zin — maakt het onvermijdelijk een indruk van onbehagelijke stijfheid; eerst als de kunstenaar er zijne ziel in overgestort heeft, kan dat proportiebeeld een Apollo, een waar kunstwerk, worden. Evenzoo met de overige kunsten, inzonderheid met de bouwkunde: ieder kan eenige symmetrische verhoudingen vinden, evenals de onhandigste piano-tokkelaar een paar samenklinkende tonen weet te grijpen, maar uit een rijkdom van tonen de zielveroverende symphonie te scheppen, waarin ook de opgeloste dissonant zijn plaats vindt — uit een rijkdom van schoone, welgeproportioneerde vormen het grootsche samenstemmende geheel op te bouwen: dit is en blijft het werk van den genialen meester, hij zij toonkunstenaar of architect. „Alle kunst, maar vooral de bouwkunst — zegt de aphorismen-schrijver — heeft een transcendentaal en een empirisch element: het eerste behoort tot het genie, het andere tot de techniek: beide dienen in den waren kunstenaar vereenigd te zijn". Niemand zal tegen deze uitspraak in verzet komen, en de symmetrie behoort, dunkt ons, tot het empirische element: zij is voor de kunst van hoog belang, maar nog heel wat meer is er noodig om het kunstwerk te scheppen, dat den meester zal loven.

Ofschoon wij ons verzekerd houden, dat wij hieromtrent in beginsel met den geachten schrijver overeenstemmen, wilden wij dit voorbehoud toch aanteekenen, om misverstand te voorkomen en ook om, na dit voorbehoud, des te vrijer onze ingenomenheid te kunnen betuigen met de onderzoekingen en verrassende resultaten, in deze werken openbaar gemaakt. Wij waardeeren ze hoog niet alleen om de belangwekkende bijzonderheden, die wij aantroffen, maar vooral om de hoofdzaak zelve. Deze hoofdzaak is, naar ons inzien, niet de vraag, of de verloren canon van Polycleet en de canon van Dr. Fock identiek zijn; een rechtstreeksch bewijs voor of tegen is hier natuurlijk onmogelijk 1); zeker is echter, dat beide canons op het beginsel der symmetrie, niet in modernen maar in oud-Griekschen zin, berusten; en juist deze herstelling van

---

1) Charles Blanc, ancien directeur des Beaux-Arts, heeft, na Dr. F., op dezelfde plaats van Galenus een andere proportie-theorie gegrondvest als *Canon de Polyclète.* Een vergelijking kan, dunkt ons, slechts ten voordeele van eerstgenoemde zijn, want alleen het juiste begrip van symmetrie geeft hier licht.

de symmetrie in haar oorspronkelijke beteekenis en kunstwaarde is voor mij hoofdzaak.

En vraagt iemand mij, waarom ik zoo hooge waarde daaraan hecht, dan is dit mijn antwoord. De symmetrie, in de moderne kunst door eenzijdige toepassing dikwerf een geesteloos beginsel, herneemt daardoor de beteekenis, die haar in de oude Grieksche kunst theoretisch en practisch werd toegekend, als een beginsel van veelvoudige bevalligheid en schoonheid van vorm. Reeds dit alleen, dat de oude Grieken, het kunstvolk bij uitnemendheid, hooge waarde aan die symmetrie hechtten, en dat wij haar in de beroemdste kunstwerken der oudheid toegepast vinden, is een niet gering te schatten aanbeveling. Bovendien, als wij het beginsel op zich zelf beschouwen: *één gemeenzame maat in kleine, in 't oog loopende verhoudingen toegepast*, dan heeft het bij al zijn eenvoud zulk een innerlijke kracht van waarheid, dat wij zeggen: zulke verhoudingen *moeten* bevalliger zijn voor het oog dan louter willekeurige en ordelooze; hier is een beginsel, dat gelegenheid geeft om aan streng doorgevoerde eenheid de rijkste verscheidenheid te paren, en ieder weet, van hoeveel belang beider vereeniging voor de schoonheid en de kunst is, zonder dat wij den diepen grond daarvan hier behoeven uiteen te zetten; meer nog, deze wet laat bij hare vastheid zooveel speelruimte en vrijheid, dat zij het karakter heeft van een grondwet, niet zooals de menschen die maken — met artikeltjes om elkander, liefst in het geniep, te deuken — maar zooals God die in Zijne schepping heeft vastgezet. In die opvatting worden wij versterkt, als wij verder vergelijken en onderzoeken. Hoogstmerkwaardig is zeker de eenheid, die het beginsel der symmetrie aanwijst tusschen de *tijds*verdeelingen der muziek en de *ruimte*verdeelingen der plastiek, de overeenkomst tusschen welluidende tonen en bevallige vormen, en wanneer wij die overeenkomst in verband beschouwen met de klankfiguren der natuurkunde en met de spiegelproeven van Lissajous, dan ontvangen wij den indruk, dat hier inderdaad een ontbrekende schakel in eene reeks van verschijnselen is gevonden en ingevoegd. Des te opmerkelijker wordt dit door de verrassende overeenkomst, welke de nieuwere natuurkunde heeft aangetoond tusschen tonen en kleuren en hun onderlinge harmonie. Voeg daarbij als analogie aan den eenen kant de eenvoudige verhoudingen, waarin de chemische elementen zich met elkander verbinden — verhoudingen, wier vastheid en orde de bewondering wekken van ieder, die zich

met de eerste beginselen der scheikunde afgeeft — en denk, dat het hier de atomen geldt, de kleinste stofdeeltjes, en de grondconstitutie der stoffelijke lichamen. Voeg daarbij aan den anderen kant de eenvoudige verhoudingen, welke de sterrenkunde door de wet van Bode leert kennen in den afstand der planeten van ons zonnestelsel, het eenige, dat wij betrekkelijk van naderbij kennen, en dat ons door die kennis aanleiding geeft verdere analogieën te vermoeden in de millioenen van zonnen en stelsels, die zich slechts als lichtende punten in de hemelruimte aan ons oog vertoonen.

Wanneer wij dat alles samennemen, wel wetende, dat hier niet van strikte bewijzen maar van analogieën, niet van gelijkheid maar van overeenkomst sprake is, dan meen ik toch, al zou iemand mij daarom een phantast noemen, in het beginsel der symmetrie een waarlijk groot en indrukwekkend idee te erkennen. Mij dunkt, ik zie één grondwet, op de meest verschillende wijze uitgedrukt: in vaste verbinding van *atomen*, in samenstemmende *tijds*verdeeling, in bevallige maatverhouding van *ruimte* en vorm, in gang en kringloop van het reusachtig geheel: éénzelfde harmonie speelt door dat reusachtig geheel in veelvoudige schoonheid henen, als rhythmische maatgang, als welluidende samenklank van tonen, als bevallige sierlijkheid van vormen, als wisselend spel van licht en kleuren: éénzelfde orde, één en duizendvoud, is, in het grootste zoowel als in het kleinste, het zegelmerk en de eindige uitdrukking van de Levende Orde, „in welke wij leven en ons bewegen en zijn", de stempel en beeldenaar van Dengene, die voor de oude Grieken de „Onbekende God" was, hun in de oude kunst met hare idealen van menschelijke goden en godinnen niet geopenbaard, maar die door den aankomeling uit Judea voor hun Areopaag gepredikt werd: „In Ipso vivimus et movemur et sumus, sicut et quidam vestrorum poetarum dixerunt: Ipsius enim et genus sumus" 1).

A. M. C. VAN COOTH.

---

1) „In Hem leven wij en bewegen wij ons en zijn wij, gelijk ook sommige van uw dichters gezegd hebben: want wij zijn ook Zijn geslacht". Hand. XVII, 28.

UIT DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG.

In de jaren 1883—1885 werd te Brugge, onder den titel: *Les Huguenots et les Gueux*, door den Heer Baron Kervyn de Lettenhove een werk in zes deelen uitgegeven, dat het veelbewogen tijdstip van 1560 tot 1580 in Frankrijk en de Nederlanden omvat. Het laatste deel daarvan werd in *De Katholiek* 1) besproken en naar verdienste gewaardeerd door Dr. W. J. F. Nuyens.

Baron Kervyn de Lettenhove is een van de kloekste voorstanders der katholieke partij in België, en tevens om zijne kunde en waarheidsliefde als geschiedschrijver zoo geacht, dat hem als zoodanig eens in de Kamer, door een politiek tegenstrever, wijlen minister Alph. van den Peereboom, de schoonste lof werd gegeven. Toenmaals echter was hij enkel nog gekend als schrijver eener uitvoerige geschiedenis van Vlaanderen die, hoe verdienstelijk zij ook moge wezen, toch stellig niet in staat is de belangstelling in zoo hooge mate gaande te maken als met eerstgenoemd werk het geval is. De buitengemeen doelmatige indeeling, de dagheldere en gekuischte stijl en bovenal het groote aantal nieuwe bescheiden, die wij hier vinden, geven aan *Les Huguenots et les Gueux* niet alleen hooge waarde, maar tevens een meer dan gewone aantrekkelijkheid. En deze aantrekkelijkheid wordt nog verhoogd door het dramatisch karakter van het werk. Immers de geschiedenis der Nederlanden van dien tijd is het verhaal van eenen bloedigen, hardnekkigen strijd, in welken twee hoofdpersonen vooral de aandacht boeien: Philips II en Willem van Oranje.

Zeker, de godsdienstoorlogen der 16e eeuw werden reeds menigmaal verhaald, en de levens der merkwaardige mannen, die er deel aan namen, reeds dikwerf beschreven, maar men zou zich niet weinig vergissen, indien men dacht, dat de Heer Kervyn ons slechts eene bijeenverzameling of omwerking aanbiedt van alles, wat over bedoeld tijdstip reeds in druk verscheen. Immers, niet alleen getuigt zijne geschiedenis, dat hij met dit alles bekend is, maar zij laat tevens zien, dat de geleerde schrijver een groot getal nieuwe bronnen met onovertroffen ijver wist op te sporen, en er

---

1) Dl. LXXXIX, blz. 45 vv.

zóó voortreffelijk gebruik van gemaakt heeft, dat wij niet te veel zeggen, als wij zijnen arbeid een reuzenwerk noemen.

Wellicht zal men mij vragen: waarom komt gij thans weder op dat werk terug? Ziehier mijn antwoord: Dezer dagen vond ik, onder het doen van nasporingen in den *Ned. Spectator*, aldaar eene beoordeeling van 's Heeren Kervyn's geschiedenis door Prof. Fruin, en daar die critiek mij nog al aan partijdigheid scheen mank te gaan, besloot ik er met eenige regelen op te antwoorden.

Prof. Fruin's beoordeeling strekt zich enkel over het eerste deel uit van *Les Huguenots et les Gueux*, en in de bladzijden, die hij er aan besteedt, is het hem enkel te doen om Willem van Oranje's verdediging voor te dragen. Volgens hem is Kervyn's boek „een partijschrift, een pleidooi"; — ten voordeele van wien, zegt hij niet; wellicht bedoelt hij *een rekwisitorium tegen Oranje;* immers van het begin tot het einde zijner critiek legt hij er zich uitsluitend op toe Oranje's gedrag te rechtvaardigen.

Dat er onder zijne aanmerkingen meer dan eene voorkomt, die gegrond is, zal ik niet eens trachten te bewimpelen; het zou dan ook ongehoord zijn, dat in een werk van zulken omvang niet hier en daar iets te verbeteren ware. Het is mij echter onmogelijk Willem van Oranje voor zoo ongeveinsd te houden als Prof. Fruin dit doet.

In 's Heeren Kervyn's werk leest men b.v. dat de Zwijger in 1560 meermalen betuigde aan Philips II steeds te wilien onderdanig zijn en aan de Katholieke Kerk te willen gehoorzamen, en de geleerde schrijver vraagt zich af, of die betuigingen wel recht gemeend zijn — wat hij betwijfelt. Prof. Fruin echter twijfelt er niet aan: voor hem is de prins in 1560 een rechtzinnig Katholiek, een trouw onderdaan — iets wat ik niet kan toegeven. Veel meer blijkt uit Oranje's levensloop, dat Katholicisme en Protestantisme destijds nagenoeg even hoog in zijne waardeering stonden: Lutherschgezind door geboorte en vroegste opvoeding, leefde hij verder, van zijn elfde jaar af, ten hove van Keizer Karel, als Roomsch Katholiek, om later voor goed tot de Hervormde leer over te gaan, zonder daarom onverdraagzaam jegens de Katholieken te worden.

Wat zijne trouw aan den koning betreft, ik kan niet anders dan met den Heer Kervyn denken, dat zijne betuigingen desbetreffende reeds in 1560 niet recht gemeend waren. Op welken

grond? Toen hij, vóór 1560, gijzelaar in Frankrijk was, vernam hij daar uit den mond van Hendrik II zelf, dat deze vorst zich met Philips II verstaan had om de ketterij in Nederland uit te roeien. Deze mededeeling, zegt de protestantsche geschiedschrijver Motley, verschrikte en verontwaardigde den Zwijger, maar hij liet daar niets van merken. „Doch van toen af — verhaalt hij verder — stond 's prinsen voornemen vast, en, ofschoon hij destijds nog tot de Hervormers niet overhelde, voelde hij medelijden voor zooveel ten verderve gedoemde lieden en besloot hen, zoo hij kon, te redden". Voor den Protestant Motley, die hierin stellig niet alleen staat, was bedoelde mededeeling uit den mond van Hendrik II dus beslissend; zij zou Oranje's later handelen ten opzichte van Philips II bepalen. Als wij nu Oranje, ondanks zijn vast voornemen om de Protestanten bij te staan, in 1560 hooren betuigen, dat hij aan Philips II steeds wil onderdanig zijn en aan de Katholieke Kerk gehoorzamen, zoo mogen wij zeker wel, met den Heer Kervyn, twijfelen of de Zwijger oprecht is.

Een ander bewijs voor Oranje's onoprechtheid vindt de Heer Kervyn in het feit, dat, toen de landvoogdes in 1565 met de openbaarmaking van Philips' brieven, die de plakkaten tegen de Hervormden verscherpten, wilde wachten, de Zwijger zijne meening doordreef om die toch te doen bekend maken — en wel met het inzicht, zegt de schrijver, om de Spaansche regeering al meer en meer bij het volk onbemind te maken, en aldus zijne eigen eerzuchtige plannen te bevorderen. Daarvan wil Prof. Fruin echter niet hooren, en hij vraagt, waarop die „hatelijke aantijging" rust. — Waarop zij rust? Wel, de Heer Kervyn geeft hierop eenige regelen verder zelf het antwoord: immers daar leest men (Dl. I, blz. 280), dat, toen de Zwijger de bekendmaking van bedoelde brieven door den Raad had doen beslissen, hij zich tegen derzelver uitvoering verzette. Door zijn toedoen wist het land dus wat de koning wilde, maar hij zorgde er tevens voor, dat deze wil niet kon uitgevoerd worden. Is het wel noodig aan te dringen, om het dubbelhartige van die handelwijs te doen uitschijnen? Het verwondert mij, dat Prof. Fruin dit zelf niet heeft ingezien, zooveel te meer, daar hij de bronnen niet wraakt, naar welke de Heer Kervyn te dier plaatse verwijst.

In het eerste deel van *Les Huguenots et les Gueux* komen nog andere bewijzen, dan de reeds genoemde, van Oranje's onoprechtheid voor: men zie blz. 367 en 462; daar evenwel over deze in de

critiek van den Leidschen hoogleeraar niet gehandeld wordt, zal ik er ook niet verder van spreken.

Prof. Fruin's beoordeeling heeft mij vooral getroffen door hare onvolledigheid, hare eenzijdigheid. Ware hij niet uitsluitend om Willem van Oranje bekommerd geweest, hij zou toch zeker wel hulde bewezen hebben aan de wijze, waarop de Heer Kervyn, die een overtuigd katholiek geschiedschrijver is, in zijn werk over Philips II spreekt. Men zie b.v. het portret van dezen vorst, waarmede het werk aanvangt — welk portret met meesterhand, maar zeker voor den Spaanschen koning niet vleiend gepenseeld is. Reeds in het eerste deel van *Les Huguenots et les Gueux*, treffen wij een aantal plaatsen aan, die van Philips' dubbelhartigheid getuigen; uit andere blijkt ons zijne niet altoos oprechte vroomheid (blz. 9, 10), zijne middelmatigheid (blz. 8, 41), zijne hardvochtigheid (blz. 470, 477—8), zijne zucht naar dwingelandij (580).

Welnu, wanneer een schrijver als Baron Kervyn, die met hart en ziel aan de Roomsche leer verkleefd is, ons aldus den kloekmoedigsten voorvechter van het Katholicisme in de 16e eeuw voor oogen voert, hem zoo onbevooroordeeld afschildert, dan is toch wel hierin, naar mijn bescheiden oordeel, eene verdienste van onpartijdigheid gelegen, zooals men maar te zelden aantreft, en het had ons verheugd dit door een zoo begaafd man als de Leidsche hoogleeraar erkend te zien.

Ten besluit zij nog de wensch uitgesproken, dat Baron Kervyn zijn heerlijk standaardwerk over de Hugenooten en Geuzen in 't Nederlandsch late uitgeven, wat eene kostelijke aanwinst ware voor onze boekerijen.

Brussel. K. DE BRUYNE.

LETTERLOOVER.

HET BEZOEK DER DRIE KONINGEN.

HERDERSDICHT.

Ecce Magi ab oriente venerunt.
Matth. II, 1.

MARCUS. SIMON.

MARCUS.

Waar toefdet gij zoo lang? Dat was niet wel gedaan!
Ik heb den laatsten nacht veel angsten doorgestaan,
En vreesde, u was op reis een ongeluk bejegend.

SIMON.

Neen, Vader! neen, mijn reis was eerder rijk gezegend;
Een wonder oponthoud heeft mijnen togt vertraagd,
Waarvan het lang verhaal een rustig uurtje vraagt.
Kom, laten we ons hier in de schaduw nederzetten,
Vanwaar ge inmiddels best op 't grazend vee kunt letten.

Naast den alouden eik, die op een heuvel stond,
Waar, volgens 't vroom geloof, eens Abram het verbond
Sloot met Melchisedech, was 't herderpaar gezeten,
Toen Simon wat op reis hem wedervoer deed weten.
Ik had, sprak hij, met winst ons offervee verkocht
En keerde, na 'k in dank den tempel had bezocht,

Nog laat in d' avondstond uit Sions vesten weder.
Allengs zonk rondom mij het nachtlijk duister neder,
Slechts flikkrend sterrenlicht bescheen mijn eenzaam pad.
Toen 'k zóó ruim halverweegs mijn reis vervorderd had,
Liet achter mij opeens een dof gedruisch zich hooren;
En, voor zoo ver mijn blik door 't donker heen kon boren,
Meende ik een ganschen troep van ruiterij te zien. —
Wat waren 't? Reizigers of woeste rooverliên? —
Verborgen achter 't groen van breede vijgenblad'ren,
Zag 'k in gestrekten draf een karavaan mij nad'ren:
Drie grijsaards, vreemd gedost; zij togen statig aan
Op keemlen; en daarna, met pakgoed zwaar belaân,
Nog ezels, veel in tal, door hun gevolg bereden.
Ik was nu, min beschroomd, mijn schuilplaats uitgetreden,
Toen eensklaps schittrend licht de duisternis doorboort.
'k Schrikte op, en zie, een ster, die aan den hemel gloort,
Zoo schoon er immer blonk, liet als een bundel stralen
In 't nachtelijk verschiet op Bethl'hems velden dalen:
Een luide vreugdekreet weergalmt op dit gezigt;
De grijsaards, hoofd en hand ten hemel heen gerigt,
Zag ik, nu haastig hun kameelen afgestegen,
Elkaar omhelzen, en, geknield ter aard gezegen,
God danken met gezang. Toen viel ik hun in 't oog,
En vroegen zij terstond, of 'k ook naar Bethl'hem toog,
En niet de Koning daar der Joden was geboren....
Ik stond geheel onthutst die vreemde vraag te hooren,
Want mij was niets bekend van zulk een koningszoon.

MARCUS.

Maar, Simon, zou die ster en heel dat vreugdbetoon
Niet doelen op het Kind, dat, kortelings geleden,
Door Eng'len ons verkond, werd in den stal aanbeden
Als de Verlosser, waar ons aller hoop op ziet?

SIMON.

Ja, Vader! om dat Kind bleek heel hun reis geschied:
Zij kwamen ver uit 't Oost, waar, volgens hun verklaren,

Een profetie bestond sinds meer dan duizend jaren 1),
Dat eens een wondre ster uit Jacob op zou gaan,
En kondigen de komst van den Messias aan.
Die langverwachte ster, nu werkelijk verschenen,
Had hen op reis verzeld; was plotseling verdwenen
Nabij Jerusalem; doch toen was Beth'lems stad
Als van dien wereldvorst de blijde bakermat
Met vreugde hun verkond. En als ik hun verhaalde,
Hoe onlangs in den nacht een glorie ons omstraalde,
Een Engel nedersteeg, en ons de blijmaar bragt,
Dat de Verlosser ons geboren was dien nacht,
Steeg hunne vreugd ten top, en moest ik, meegezeten
Op een der kemelen, den naasten weg doen weten,
En waar hun karavaan geschikt zich leeg'ren kon.
Na 'k op die laatste vraag me een oogenblik bezon,
Dacht mij, ons herderskamp was 't best daartoe gelegen,
En draafden wij nu snel, langs een der buitenwegen,
Naar Bethlehems vallei, als juist het morgenrood
Bij onze komst in 't dal zijn stralen nederschoot.

MARCUS.

Geen beter legerplaats was voor hun rust te denken:
Zij troffen putten aan om 't lastgediert' te drenken,
Dat, in de kooijen, voor de kudden daar gebouwd,
Ook ruime stalling vond voor 't nachtlijk oponthoud.
Maar zeg, wat verder, toen ge in 't dal waart aangekomen?

SIMON.

Den ezels werd nu dra de zware last ontnomen,
En, daar men bezig was de tenten op te slaan,
Moest ik in allerijl naar de arme woonplaats gaan,
Om 't vrome oudrenpaar hun aankomst te vermelden,
Waarbij reeds slaven mij met rijk tapijt verzelden,
Om in de grot voor 't Kind te worden uitgespreid.
Bij mijne wederkomst was alles reeds bereid

---

1) Numeri, XXIV, 17.

Ten plegt'gen optogt. In hun lange sleepgewaden
Van blauwe en gele zij, de hoofdwrong rijk beladen
Met paarlen en gesteent', stond nu het drietal daar
Als Koningen, omringd van heel een slavenschaar,
Om slepen, zonnescherm en offers na te dragen:
Een pracht, een rijkdom, zoo als nooit mijn oogen zagen.
Dra volgden zij in stilte en biddend mijne schreên,
En, onder hun gevolg de grot mede ingetreên,
Mogt ik getuige zijn der schitt'rendste eerbetooning,
Door Koningen gebragt aan meer dan aardschen Koning.
In 't diepste van de grot, 't eerst, wat mijn oog beschouwt,
Was daar de Moeder, die heur kindje in de armen houdt,
Op eene steenen bank en naast een krib gezeten.
De Moeder zeg ik, ach! als ik haar zóó durf heeten!
Een Engel was het eer in 't nedrig sneeuwwit kleed,
Dat langs heur ranke leên in plooijen nedergleed.
Het ragfijn goudblond haar, dat om haar schouders krulde,
Vormde als een gloriekrans, die 't zoet gelaat omhulde;
En dat gelaat, omwolkt door 't zachtste morgenrood,
Dat lichtblaauw oog, dat als een hemel in zich sloot:
Het boeide mij zoozeer, dat 'k later eerst ontwaarde,
Hoe reeds de Koningen met 't aangezigt ter aarde
Het Kindje aanbaden. Toen, eerbiedig opgestaan,
Gaf 't achtbaar opperhoofd in 't kort de reden aan
Van hun zoo blijde komst. Door slaven aangedragen,
Werd op zijn wenk voor 't Kindje een drievoet opgeslagen,
Waarop een koffertje, van 't fijnste cederhout,
Met kostb'ren steen omzet, en vol van Saba's goud,
Door hem werd aangeboon. De tweede plaatste er neven
Een fraai bewerkten korf, uit zilverdraad geweven,
Met uitgelezen mirr'. De laatste, toegetreen,
Bragt 't Kindje een horen aan van 't blinkendst elpenbeen,
Gevuld met wierookbloem, en rijk met gouden banden
Versierd, en deed daarna een handvol korrels branden
Op 't vuur, in zilvren vaas hem door zijn slaaf gebragt,
Wat heel de grot herschiep als in een valen nacht:

Maar zie, die grijze damp, nu langzaam zaamgedreven,
Kwam als een geurge wolk rondom de Moeder zweven,
Waarin ik 't weem'len veler Englenkopjes zag,
Die staarden op het Kindje in hemelzoeten lach.
En, als dit blij visioen uit de oogen was verdwenen,
Zat nu de Moeder, door een stralenkrans omgeven,
Zóó schittrend daar, dat 't ons als nagelde aan den grond,
Tot dat in de ijle lucht die glorie ook verzwond.
Toen deed de vrome man, die Joseph werd geheeten,
Door minnelijk gebaar het vorstlijk drietal weten
Van nader toe te treên, en o! vol teederheid
Werd ieder hunner 't Kindje op de armen neergespreid,
En met hun bede God ten offer aangeboden,
Waarbij een zaal'ge traan, het manlijk oog ontvloden,
Terneer drupte op hun baard. Ach vader! zóó vervoerd
Had mij dit schouwspel, zóó tot in de ziel geroerd,
Dat ik het dankgebed der Vorsten naauwlijks hoorde,
Dat bij hun beurtgezang de plegt'ge rust verstoorde,
Maar steeds mijn oogen op de Moeder hield gericht,
Die, met betraanden blik, uit naam van 't godd'lijk wicht
Hun straks haar zegen schonk; waarna zij afscheid namen
En stralend van geluk in 't leger wederkwamen.
Toen, Vader! was ik u al daad'lijk toegesneld,
Zoo een der Koningen zijn slaaf niet had gemeld,
Dat zij nog heden 't Kind een laatste hulde bragten.
Dit noopte me in hun kamp te blijven overnachten;
Dan, hoe bevreemdde 't mij, als 'k in den morgenstond
Tot de afreis heel het kamp reeds in beweging vond,
De kemelen gezaald en de ezelen beladen.
Doch schoon men mij de reên van zooveel haast deed raden,
Hun togt langs Hebron bragt mij spoedig aan 't verstand,
Dat zij langs and'ren weg nu keerden naar hun land.

MARCUS.

't Is, Simon! wonderbaar hetgeen gij mij deed hooren,
Hoe! heidenen uit 't Oost, en Koningen geboren,

Zij komen Abrams God in Bethl'hem hulde biên
En vallen voor een Kindje aanbiddend op de kniên!
Wie of dat Kind mag zijn?
Als om 't zich te verklaren,
Bleef in een diep gepeins de herder voor zich staren,
En riep toen eensklaps uit, bezield door hooger magt:
„De Christus! Ja, Hij wordt uit Davids stad verwacht!
„Vervuld is 't godlijk woord, het wekental verstreken,
„Door Daniël bepaald, de schepter ook geweken
„Uit Juda, en de magt der heid'nen opgedaagd,
„Waar Isaïas in zijn zangen van gewaagt:
„Rijs op Jerusalem! uw heilzon is verschenen,
„En voor haar schittrend licht de duisternis verdwenen,
„De Christus heeft in magt zijn rijksgebied aanvaard,
„En heerscht in liefde en vree op heel de dankende aard."
Hier zweeg de herder, zijn verrukking was geweken;
Maar lang nog bleven zij van 't goddlijk Kindje spreken,
Van 't koninklijk bezoek, aan Bethl'hems stal gebragt,
En over 't groote heil, dat nu de wereld wacht.

Mr. J. F. A. Leesberg.

IN MEMORIAM

H. J. J. PRENGER.

† 10 *Januari* 1889.

De liefde Gods, hoe sloeg ze in u aan 't branden,
Hoe blank verhief uwe offervlam haar licht!
De wierook geurde, en klom voor 't aangezicht
Des Heeren uit uwe onbevlekte handen,

En overstroomde ook ons. Helaas, de banden
Zoo nauw gesnoerd, zoo innig nauw en dicht
In d' arbeid eensgezind, — ze zijn gezwicht .....
God riep u op tot zijne lustwaranden.

Uw „Katholiek" vergeet de leiding niet
Van uwe zorg en liefde, uw vijf talenten,
Verhonderdvoud voor Isrêls legertenten:

Nu rust uw oog, dat 's Heeren glorie ziet,
Op 't werk, u eenmaal na aan 't hart gelegen.
Gezaligde, blijf de onze met uw zegen.

Seminarie Hageveld. J. A. DE RIJK, Pr.

DE UITVAART VAN DEN HOOGEERW. HOOGGEL. HEER H. J. J. PRENGER.

De Kerk van Nederland heeft in de afgeloopen maand met diepen rouw een harer edelste zonen grafwaarts zien dragen, den Hoogeerw. Hooggel. Heer Henricus Joannes Josephus Prenger, kanunnik-theologaal van het kathedrale kapittel van Haarlem, president van het seminarie te Warmond. Niets had dien slag vooruit doen vermoeden: eene aanvankelijk weinig verontrustende ongesteldheid van een paar dagen slechts rukte, onverhoeds en in eens, den president van Warmond uit ons midden weg, eer, naar menschelijke berekening, de volheid van zijne jaren en van zijn levensloop daar was. Naar menschelijke berekening! „Dominus scit cogitationes hominum, quoniam vanae sunt" 1). Dat leven, zoo kostbaar voor velen, was, 't lijdt geen twijfel, nog kostbaarder in de oogen van God, die het verborgene ziet: Hij zelf alleen heeft het willen bekroonen.

Maar door ons op aarde wordt dit verscheiden, wel met christelijke onderwerping, maar toch ook met echt menschelijke droefheid betreurd als het verlies van een

1) De Heer kent de gedachten der menschen, dat zij ijdel zijn: Ps. XCIII, 11.

man, wiens leven op de edelste wijze de waarheid vertolkte, dat God aan de menschen hier beneden zijne eigene goedheid het allermeest bewijst, door middel van menschen.

Want die uit ons midden heenging was meer dan een groot man. Een man, in wien zeldzaam vereenigde gaven, kundigheden en deugden tot zulk een eerbiedwekkend en te gelijk beminnenswaardig karakter verbonden waren, dat allen, hoe uiteenloopend ook van aard en aanleg, daardoor aangetrokken en tot eerbiedige bewondering gestemd werden. Een karakter als goud. Een man, in wien aangeboren zielenadel tot echte deugd van zelfverloochening was opgevoerd: daar was een ingeschapen adel van ziel, die zelfs het vermoeden van iets, wat niet edel en goed bedoeld was, uitsloot; daar was eene zelfverloochening, die, als tot tweede natuur geworden, zich zelf altoos en overal het allerliefst ten dienst stelde van anderen, van grooten en kleinen. En zoo is het geschied, dat hij, die door zijn karakter allen aantrok, in een hoogst vruchtbaar leven het middel heeft gevonden allen aan zich te verplichten. Dit is thans vooral, nu de dood zoo onverwachts tusschenbeide kwam, op treffende wijze aan het licht getreden: zelden is zooveel verborgen goeds van iemand gesproken als in de laatstverloopen dagen van dezen edelen doode, niets dan goeds door een ieder. En voor velen was hij éénig onder allen. Uit brieven, die wij dezer dagen ontvingen, zouden wij sprekende bijzonderheden daarvan kunnen mededeelen en er nog meer kunnen bijvoegen uit eigen, voor immer onvergetelijke, ervaring.

Want hetgeen wel eens van groote mannen gezegd

wordt, dat zij beter te waardeeren zijn op den meerderen of minderen afstand van het openbare leven dan in de onmiddellijke nabijheid van den dagelijkschen omgang, dat gold niet van dit edele karakter. Ook onder dat opzicht was hij de meerdere. Eerst in het gemeenzaam verkeer van iederen dag kon iemand ten volle beseffen, hoe echt en zuiver dat goud was; met wat strenge gevolglijkheid het *ama nesciri* 1) in toepassing werd gebracht; hoe de verdrietelijkste arbeid het meest welkom was, als die verborgen kon blijven; met welk een zorgvuldigheid eene waarlijk buitengewone deugd werd verborgen gehouden onder een verkeer, dat van het gewone niet afweek en nooit in het zonderlinge viel; zelfs de gebruikelijke, ja meer dan gebruikelijke plichtpleging was daar geen ijdele, zinledige vorm, maar er sprak een gemoed uit, dat vol was van oprechte goedheid en hulpvaardigheid, waarlijk ootmoedig van zin. Voorwaar deze edele man behoorde tot de „sapientes in bono et simplices in malo" 2)!

Daarom ook was alleen iemand, die het voorrecht had gemeenzaam met den beminden en hoogvereerden president te verkeeren, in staat om ons de éénheid van dat rijke leven in 't volle licht te stellen en het brandpunt aan te wijzen, van waar alle stralen uitgingen. Dit heeft prof. P. L. Dessens, ambtgenoot van den president gedurende al de jaren van zijn bestuur te Warmond, bij de plechtige uitvaart gedaan op een wijze, die boven onzen lof is.

---

1) Bemin onbekend te blijven: Thomas a Kempis.

2) Die wijs zijn in het goede en argeloos in het kwade: Rom. XVI, 19.

Die uitvaart was een dieptreffende plechtigheid. In de kapel van het seminarie stond daar het stoffelijk overschot van den zoo schielijk weggerukten president te midden der seminaristen, aan wier vorming zijn leven was toegewijd, en der ambtgenooten, die zijne taak gedeeld hadden. De treurende familieleden en een talrijke schaar van vereerders, onder welke leeken en geestelijken van het hoogste aanzien, met den bisschop van Haarlem aan het hoofd, waren daar ter laatste eerbewijzing saamgekomen, en de stemming, die onder de aanwezigen heerschte, was een duidelijk bewijs, hoezeer zij allen, die in zoo verschillende betrekkingen tot den hoogvereerden overledene gestaan hadden, eenparig waren in diep besef van het verlies, dat allen geleden hadden. En nadat Haarlem's doorluchtige kerkvorst, door zelf het H. Offer op te dragen, allen was voorgegaan, nadat het plechtig Requiem was gezongen, waarvan de woorden, de zang en de beteekenis altoos zoo diep grijpen in de ziel, die worstelt met de smart van het aardsche scheiden, trad prof. Dessens voor die ontroerde schaar als spreker op en gaf in welsprekende woorden uitdrukking aan het gevoel, dat ieders hart overmeesterde. Maar vooral wees de redenaar ons, naar aanleiding van een treffend gekozen tekstwoord, op de hoogere levensbron, waaruit het leven, dat zoo zegenrijk was geweest, zijn gloed en bezieling geput had, op de godsvrucht en vurige liefde van dezen priester naar Gods hart. En toen eenmaal heel dat vruchtbare leven ons in deze eenheid met groote trekken was geschetst, mocht de redenaar met alle recht, zelfs ten overstaan van die lijkbaar, woorden des levens tot ons spreken: woorden van op-

wekking, van dankzegging en van hoop, die vol is van onsterfelijkheid: woorden, zooals alleen de Kerk van Christus, die de belofte der eeuwigheid heeft, op de lippen van haren priester kan leggen tegenover het meedoogenloos geweld des doods.

Wij achten ons gelukkig deze lijkrede in haar geheel hier te mogen mededeelen. Geen passender hulde kunnen wij brengen aan de nagedachtenis van Warmonds onvergetelijken president. De redenaar sprak als volgt:

> Quasi ignis effulgens et thus ardens in igne.
> Hij was als schitterend vuur en als brandende wierook.
> Eccli. L, 9.

De kroon is van ons hoofd gevallen. De dood trof hier zoo fel hij treffen kon, en duizelend bij dien slag zoo onverwacht, zoo hard, weten wij haast niet wat te zeggen. O droeve dag van sterven en van scheiden! Gesloten werd dat oog, dat altoos zoo vaderlijk waakte; die mond, altoos de schatkamer van goeden raad, van vertroosting en alle wijsheid. In de onbewegelijkheid des doods rust nu die ijveraar, die nimmer rusten kon. — O droeve dag van sterven en van scheiden! Wat rouw voor die familie, wier trots hij was, die hij in het harte droeg. Ach, haar gejammer klonk als het geklaag van David om zijnen Jonathas. — O droeve dag van sterven en van scheiden! Wat gemis voor Haarlem's heilige Kerk, nu deze werkman van God gevallen is. Hoe zelden immers vereenigen natuur en genade zooveel talent te gelijk met zooveel toewijding. En wij, zijne vrienden en zijne zonen, hoe zullen wij onze aandoening uitstamelen! Zulk eenen president, klaagdet gij, zulk eenen krijgen wij nimmer terug. En

wat helpt hier menschentroost? Voor zulke wonden heeft geen kruid genezing, neen, dan alleen uw woord, o Heer, dat alles heelen kan: „Neque herba sanavit eos, sed tuus, Domine, sermo qui sanat omnia" 1).

Naar dat woord dan, dat zoete woord van opbeuring willen wij vooral luisteren, nu wij, rondom onzen praeses voor het laatst vereenigd, nog eens zijn leven gedenken. En wel, niet waar, mag met de schrijfstift des Heiligen Geestes zelven dat heilig leven worden geteekend in deze woorden: „Quasi ignis effulgens et thus ardens in igne: hij was als schitterend vuur en als brandende wierook". Ja, de echte godsvrucht schitterde in dat hart als vuur en verspreidde in allerlei deugd naar buiten den goeden geur van Christus als brandende wierook. — Wel eenvoudig zeker zal deze laatste hulde zijn. Onze praeses had God zoo lief, ziedaar eigenlijk alles. Maar wanneer slechts zijn heerlijk voorbeeld, hoe armelijk ook geschetst, tot krachtiger navolging aanzet; als liefde liefde wekt: dan zal hij tevreden zijn, en dan is het genoeg.

Ruim vijf jaren zijn er voorbijgegaan, sedert onze hoogwaardige bisschop den toenmaligen regent van Hageveld tot president van het groot seminarie benoemde; en gij weet het allen, hoe luide de *vox populi* klonk, hoe heel de geestelijkheid juichte bij deze hooge verheffing. Want aan geen geleerder, aan geen verstandiger, vooral aan geen godvruchtiger priester kon uit de bisschoppelijke handen de taak worden overgedragen, om op priesterlijke wijze de toekomstige priesters te leiden en

1) Sap. XVI, 12: Geen kruid heeft hen genezen, maar uw woord, o Heer, dat alles geneest.

voor te gaan. Hoe gloeide het vuur der liefde Gods in dat priesterhart! Al van den beginne had God hem veel genade geschonken. Een zorgvuldige opvoeding in een edele, echt katholieke familie was zijn deel geweest, en de roeping tot het altaar onttrok hem aan vele gevaren. Maar ook de genade was in hem niet ijdel. Openbaarde zich reeds vroegtijdig de wijsheid, die van boven is, aan zijn gemoed: hij ook heeft haar liefgehad met al zijne krachten, naar haar getracht van zijne jeugd af aan, en steeds ijverde hij om door goede werken zijne roeping en uitverkiezing zeker te maken.

Toch zwijgen wij van de jaren zijner voorbereiding, toen hij zoo deugdelijk, gelijk nog elke dag dat bewees, zijn lagere en hoogere studiën deed. Ook gaan wij de eerste jaren zijner priesterlijke bediening voorbij, toen in het bijzonder arme krankzinnigen zijne liefderijke zorg ondervonden. En zelfs aan zijn ruim twintigjarig professoraat alhier denken wij slechts even, hoewel reeds in die dagen heel zijne verschijning aan het woord van Augustinus herinnerde: „Amate scientiam, sed anteponite charitatem: hebt de wetenschap lief, maar acht hooger de liefde Gods". Dat alles en meer nog gaan wij zwijgend voorbij. Want hoeveel beter zal dit woord uit het hart tot het hart gaan, als wij ons zoo gemakkelijk voor den geest roepen hetgeen wij de laatste jaren hier elken dag konden bewonderen.

Wel waren wij getuigen van zijn vurige godsvrucht. Het is waar, de godsvrucht zoekt uitteraard de verborgenheid. De liefde voor God gloeit in het binnenste heiligdom der ziel, maar naar Gods beschikking moet zij toch te gelijk schitteren „quasi ignis effulgens", als schit-

terend vuur. En die schittering hebben wij gezien. Ja, wij wisten wel, dat het vuur der liefde zijne ziel doortintelde; wij vreesden zelfs, dat het zijn lichaamskracht ondermijnde. Inderdaad: altoos weetgierig en de studie als zijn dagelijksch brood beschouwend, altoos overladen met een arbeid zoo zwaar en gestadig, dat daarvan de meesten zich onmogelijk een begrip kunnen maken, bleef hij toch vóór alles man des gebeds; en wat er ook gebeurde, God mocht er nooit bij te kort komen: „in his, quae Patris mei sunt, oportet me esse": meer dan met al het andere, moest hij zich bezighouden met de zaken des hemelschen Vaders. Hoe dikwijls na den welbesteden dag werd nog de weinige nachtrust verkort, om toch geen oefening van godsvrucht te verzuimen. Reeds lang geleden verhaalde mij een bejaard priester aangaande onzen praeses, hoe deze nog in zijn eersten priestertijd, na eenen zwaren biechtdag, 's avonds laat zijn geestelijke lezing met alle zorg verrichtte als eenen plicht, die van zelf moest verricht worden. En zeker, die nauwgezette, ernstige, volhardende godsvrucht is in hem nooit verminderd, maar altoos dezelfde gebleven, zoo mogelijk nog volkomener geworden tot het einde toe, tot het sterfbed.

Ja, en vooral dat sterfbed! wat nieuwe openbaring gaf het ons allen van zijn innige godsvrucht. Hoe heerlijk schitterde bijzonder daar zijne liefde voor God „quasi ignis effulgens", als schitterend vuur. Hoe blonk die zoete liefde op dat doodsbleek gelaat! Hoe hemelsch was die lach, toen hij, met de Heilige Sakramenten gesterkt, God in het hart, ons vaarwel zeide! Hoe hemelsch die lach, hoewel toch de pijn der scheiding

hem en ons de tranen uit de oogen perste. En dan die bezorgdheid, waarmee hij in zooveel benauwdheid zijn reine ziel nog meer wilde reinigen en als kind van Sint Franciscus de generale absolutie verzocht; en die ootmoedigheid, waarmede hij ons, zijne minderen, priesterlijken zegen en voorbede vroeg, waarmee hij een onzer smeekte toch voor hem om volharding te bidden, om volharding ten einde toe in Gods heiligen dienst; en dan die allerlaatste woorden tot u, zijne kinderen, toen hij zijn schrikkelijke doodsellende vergat en u vermaande toch brave priesters te worden en daarom trouw en goed de meditatie te doen alle dagen: o, dat was de laatste schittering van dat hemelsche vuur, van de vlammende liefde in dat edele, dat heilige priesterhart.

Beter nog zullen wij de vurige godsvrucht van dezen uitverkorene bewonderen, duidelijker nog blinkt hij als apostel der heilige liefde, wanneer wij met den heiligen Joannes bedenken, dat de liefde, die voortreffelijkste aller deugden, altijd haren weerglans heeft in de naastenliefde; als wij ons verder herinneren dat, naarmate het vuur der godsvrucht met schitterender gloed het reine hart vervult, des te heerlijker ook de geur van alle deugden, de goede geur van Christus, uit dat hart zich verbreidt als brandende wierook, „thus ardens in igne". Ja, wierook in het vuur, brandende offerwierook, die ten hemel stijgt God ter eere, maar te gelijk ook Gods kinderen met zoetheid verzadigt, ziedaar zijn leven: dat leven van strenge versterving, van rusteloozen arbeid, van matelooze offervaardigheid en opoffering, dat leven, in één woord, van al die schoone deugden, welke de

volmaakte deugd als haren hofstoet altoos met zich voert, waar zij heerscht in Gods heiligen.

Och, hier ontzinkt mij bijkans de moed om dat wonderschoone en zoo vruchtbare leven nog verder af te malen. Veel duidelijker, veel juister glinstert in uwe zielen zelven zijn beeld met hemelglans. Herinnert u zijne voorkomendheid om altijd allen met raad en daad te helpen. Geestelijken en leeken, armen en rijken, geleerden en eenvoudigen, katholieken en niet-katholieken, allen vonden in hem een vriendelijken raadsman en trooster, die na bewezene diensten, in plaats van dank te aanvaarden, zelf nog dank betuigde; eenen raadsman en trooster; die nuttig en minnelijk tevens, vóór alles hun waarachtig welzijn en Gods eer wilde bevorderen. Hoe treffend klinkt hier de laatste lofprijzing op den heiligen Paulus in de *Handelingen der Apostelen!* Het is of zij ook voor hem geschreven werd: „Suscipiebat omnes, qui ingrediebantur ad eum, praedicans regnum Dei et docens quae sunt de Domino Jesu: allen, die tot hem kwamen, ontving hij, door woord en voorbeeld Gods rijk hun predikend en aangaande den Heer Jesus hen onderrichtend".

En nooit kwam over zijne lippen een klacht, wanneer zoovelen den zoo kostbaren tijd hem ontroofden; terwijl toch zijn geest zich zoo gaarne in bibliotheek en studeervertrek met de heilige wetenschap verrijkte, terwijl daarenboven allerlei arbeid zoo zwaar, zoo zwaar op hem drukte. Want door zijn veelzijdige en grondige wetenschap was hij een licht op den kandelaar. Maar, daarvan heeft mij zijn voorbeeld wel diep doordrongen: zulk een licht kan de wijze niet zijn, zonder dat in de

moeielijke naspeuring der wijsheid zijne krachten door dat licht zelf worden verminderd en uitgeput. Wat al lasten op de schouders van dien eenen man! Voortdurend geraadpleegd door vele priesters in de zwarigheden van hun heilig dienstwerk, moest hij, om slechts het minst, te noemen, eene briefwisseling voeren, welke ons radeloos zou maken. Zijne bemoeienissen gedurende zoovele jaren voor ons maandschrift *De Katholiek* kunnen nooit genoeg gewaardeerd worden. Hoeveel, ook nog in den laatsten tijd, hoeveel, waarmee anderen lof verwierven, had hij eerst in stilte gelezen en zorgvuldig verbeterd. En schreef hij zelf niet veel meer gelijk in vroegere jaren: „Sapientia scribae in tempore vacuitatis: de wijsheid des schrijvers vraagt ledigen tijd" 1), zegt de Heilige Schrift, en ledigen tijd? dien kende hij niet meer. Hij was, gelijk u bekend is, lid van het bestuur der vereeniging voor het katholiek onderwijs, kanunnik theologaal van het kathedrale kapittel, president van dit seminarie, en waarlijk, die titels zijn voor hem meer geweest dan titels der eere. Neen, hoeveel arbeid, en hoe geduldig en hoe blijmoedig hij dien arbeid verricht heeft, dat is niet uit te spreken; dat weet God alleen, voor wien hij alles deed. Maar zeker met zijn dood is een heldere lichtbaak voor onze geestelijkheid uitgebluscht, heeft onze hoogwaardige bisschop een allerbeproefdsten dienaar, Haarlem's Kerk een harer beste zonen verloren.

Maar neen, niet weenen, niet weenen! Herinneren wij het ons wel goed: heel dat zoo werkzame en verdienstelijke leven was een apostolisch leven; een leven

---

1) Eccli. XXXVIII, 25.

van liefde, dat niets anders beoogde dan het welzijn der zielen en de glorie van God. In al die opoffering werd zoo die heilige priester door het vuur der heilige liefde verteerd als wierook in het vuur, „thus ardens in igne", maar om op te stijgen naar God, wien alles toebehoort en wien het edelste en beste moet geofferd worden.

Met een groot hart alzoo den laatsten plicht thans vervuld! Of zou het niet ondankbaar zijn bij zulk eenen doode alleen aan ons verlies te denken, bij zulk eenen doode God niet te prijzen, die zijne heiligen kroont. Vergeeft het me, dat mijn woord machteloos bleek om dat leven te omvatten. Zijn leven was een levend evangelie. Waar hij verscheen, was het of apostelmonden ons toeriepen: „Modestia vestra nota sit omnibus hominibus; sobrie et juste et pie vivamus in hoc saeculo; exhibeatis corpora vestra hostiam viventem, sanctam, Deo placentem" 1).

Maar waar te eindigen! Zoo machtig ruischt hier door de stilte des doods de naklank van dat volle leven. Het is het geruisch van het golvende koren op het vruchtbare, door God gezegende veld. O met wat schooven van verdiensten gaat deze arbeider naar den hemelschen huisvader!

Met een groot hart den laatsten plicht dan vervuld, al schamen wij ons onze tranen niet, wijl de Heiland

---

1) Phil. IV, 5: Uwe bescheidenheid zij aan alle menschen bekend; Tit. II, 12: Laat ons matig en rechtvaardig en godvreezend leven in deze wereld; Rom. XII, 1: Draagt uwe lichamen op tot eene levende, heilige, Gode welbehagelijke offerande.

zelf eens zulke tranen geweend heeft. Ach, onze vader verlaat ons nu; wij gaan hem uitgeleide doen naar het graf; zijn aangezicht zullen wij niet meer zien. En voor het laatst nog spreekt hij ons toe, een andere Paulus: „Gij weet, hoe ik van den eersten dag onder u geweest ben, den Heer dienend met alle ootmoedigheid; hoe ik niets van hetgeen nuttig was, heb achtergehouden" 1).

O neen, niets hebt gij achtergehouden! Alles hebt gij gegeven, alles gedaan, alles geofferd voor God en voor ons. Wee onzer, als uw heilig voorbeeld ons niet beter maakte. Vooral uw laatste wil, uw testament zal ons heilig zijn. Ach, door den dood reeds geraakt, kwaamt gij hier nog dinsdagmorgen, het was uw laatste gang, om met ons te mediteeren: het was uw laatste werk. En ook de laatste vermaning in het sterfuur op uwe bevende lippen was nog: mediteeren. Ja, wij hebben u begrepen.

Veel meer dan de beoefening der wetenschap, die gij zoo liefhadt; veel meer dan hulpbetoon en offervaardigheid, waarin gij een onnavolgbaar toonbeeld zijt geweest; veel meer is godsvrucht noodig, is ons noodzakelijk het vuur der liefde Gods in het hart en onze gestadige zorg om daar dat vuur te bewaren. Van zelf slaat dan de vlam naar buiten, wordt ons godvruchtig leven een ook voor de menschen allernuttigst leven, van zelf wordt dan al ons denken en spreken en werken een wierookoffer, God welgevallig en goed voor de kinderen Gods. O ja, uw testament is ons heilig,

---

1) Act. XX, 18—20

uwe zonen zullen op den vader gelijken. Werkzame, offervaardige, maar eerst en vooral godvruchtige priesters zullen zij worden. En gaat gij nu henen, gij blijft in onze gedachten, in onze gebeden, aan het altaar des Heeren en in ons hart. Uw wil dan Heer geschiede! Wij gaan in de gewijde aarde zijn lichaam nederleggen, dat afgetobde, dat afgebeulde, voor U, o God, geofferde lichaam. Geef het eens Uwe glorierijke verrijzenis! En zijn schoone ziel! Heer, geef haar de eeuwige rust en het eeuwige licht! Uw wil geschiede! — Tot weerziens, vader, bij God!

Zoo sprak de redenaar, en zijne taal, uit den grond des harten opgeweld, maakte op allen den diepsten indruk: ieder gevoelde in eigen gemoed, hoe waar en hoe goed dat woord was. Wij zijn dan ook levendig overtuigd, dat wij hiermede moesten eindigen en dat hetgeen wij er bij wenschen te voegen den indruk van het geheel slechts verzwakken kan.

Maar voor *De Katholiek* is het plicht van dankbaarheid één punt, ofschoon het in zulk een rijk leven van ondergeschikt belang is en daarom door den redenaar slechts even mocht aangestipt worden, in eenige bijzonderheden toe te lichten. Bovendien is 't ons ook een ware behoefte daardoor openlijk uit te spreken, wat deze bestuurder van ons maandschrift, als zoodanig, meest in het verborgene gedaan heeft. Naast het voltooide beeld alzoo, dat door den redenaar geteekend is, een kleiner schets in gemeenzamer omtrekken.

Wie eenigszins van naderbij met de geschiedenis van *De Katholiek* bekend is weet, dat het voortbestaan

van ons maandschrift gedurende de laatste vijf en twintig jaren hoofdzakelijk te danken is aan den bestuurder, die ons thans ontvallen is. Professor Prenger was reeds sedert de eerste jaren van zijn professoraat een medewerker, die in iederen jaargang de vruchten van zijn veelzijdige kennis en werkzaamheid ten beste heeft gegeven. Weldra nam hij met een zijner geachte collega's de hoofdredactie op zich in omstandigheden, die de meesten zouden afgeschrikt hebben, en in de laatste jaren van zijn professoraat droeg hij die zorg bijna alleen.

Daarop kwam in 1881 de benoeming tot regent van Hageveld; na twintig jaren, toegewijd aan het onderricht en de vorming der aanstaande priesters voor het *regimen animarum*, het bestuur der zielen — een onderricht, dat ook wij genoten en steeds dankbaar bleven herdenken — zag de regent Prenger zich uit het studievertrek, dat hij met ontroering verliet, overgeplaatst te midden van al de beslommeringen, die het geestelijk en tijdelijk bestuur van een talrijk bevolkt klein-seminarie met zich brengt. De overgang en de verandering van levensomstandigheden waren groot, en de last, hoe grootmoedig ook gedragen, was dikwerf, wij weten het, uiterst drukkend. Maar *De Katholiek* werd niet prijsgegeven. Op de meest opgewekte wijze werden wij allen, die destijds de eer hadden onder den regent Prenger te Hageveld werkzaam te zijn, in het besluit om *De Katholiek* aan te houden mede betrokken; de avond van dat besluit zal bij allen, die aanwezig waren, nog in aangename herinnering zijn; maar al konden wij door gezamenlijke medewerking het een en ander bijdragen, 't is mij altoos een raadsel gebleven, waar de

regent gedurende die jaren den tijd en de opgewektheid gevonden heeft om bij de zorgen van het regentschap nog een maandschrift gaande te houden met zijn nooit eindigenden sleep van kopij en van drukproeven.

En ofschoon de ondergeteekende sedert 1884 de zorg voor laatstgenoemde en wat er verder tot het secretarisambt behoort kon overnemen, 't is niet meer dan de eenvoudige waarheid erkennen, wanneer ik zeg, dat de praeses de ziel van de zaak was en bleef. Vandaar kwam de bezieling tot den arbeid en daar lag de voortdurend steunende kracht. Want de innige godsvrucht van den president ging niet alleen gepaard met een zeer uitgebreide kennis van de gewijde en ongewijde wetenschap en van de classieke letteren, maar had tevens een zeer ruimen blik en een onbekrompen waardeering voor ieder edel streven van den menschelijken geest; niet enkel de belangen van den godsdienst, maar alles, wat wetenschap en kunst onder ons, katholieken, kon bevorderen, was altoos zeker daar belangstelling, vriendelijke aanmoediging en wezenlijke hulp te vinden. Steeds werden onder de seminaristen, die het einde van hun voorbereidingsjaren naderden, nieuwe krachten ook tot schrijven aangespoord en met de meeste voorkomendheid op den goeden weg gebracht; wij hebben uit Warmond artikels van begaafde theologanten ter plaatsing ontvangen, die soms geheel, van het begin tot het einde, eigenhandig door den president tot verbetering van den vorm waren overgeschreven. En als er soms, zooals ook almede gebeurt, moeilijkheden kwamen, dan was daar altoos gereede hulp te vinden: telkens weer moesten we dat heldere verstand bewonderen, dat zich nooit door hartstocht liet

benevelen en altoos goeden raad wist; die kennis van 't menschelijk hart om dingen van dreigend aanzien ten goede te schikken zonder eenig beginsel prijs te geven; die goedmoedigheid ook om werkelijke onaangenaamheden nooit *au tragique* te nemen, maar steeds van den besten kant; 't was inderdaad leerzaam en niet zelden beschamend tevens.

Maar wat bovenal, zooals ik menigmaal persoonlijk betuigd heb, door geen woorden van dank te evenaren was, dat is de geheel eenige bereidvaardigheid van den praeses om zijn kunde, tijd en moeite steeds met de meest vereerende heuschheid voor ieder, die het verlangde, beschikbaar te stellen ten einde het geschrevene te toetsen en te vervolmaken; geen lastige onderzoeking op de rijke bibliotheek van het seminarie Warmond was daar te veel voor; te midden der drukste bezigheden werd er tijd voor gevonden; en altoos was er verbeterd en bijgevoegd. Waarlijk de redenaar mocht zeggen, dat die „bemoeienissen nooit genoeg kunnen gewaardeerd worden", en velen zullen dit met ons herhalen.

De correspondentie alleen over *De Katholiek* vormt dan ook eene onafgebroken reeks en was steeds onveranderlijk in denzelfden aangenamen en opwekkenden toon. Menig staaltje zouden wij, als de vrees om onbescheiden te zijn, ons niet weerhield, willen mededeelen, maar ééne proeve uit de allerlaatste dagen kunnen wij toch niet verzwijgen. Op den voorlaatsten dag van het afgeloopen jaar gevoelde ik mij als secretaris gedrongen een kleine dankbetuiging te schrijven voor hetgeen de praeses, „bij zooveel gewichtiger bezigheden, in het ten einde spoedend jaar alweder voor *De Katholiek* had gedaan,

een dikwerf lastigen en verdrietelijken arbeid, voor de meesten verborgen, maar daarom des te hooger te waardeeren". Weldra ontving ik in de zoo welbekende hand een brief terug, zooals de praeses ze schrijven kon: wat vriendelijke scherts als antwoord op het een en ander, en letterlijk: „Gij hebt mij een alleraangenaamste felicitatie gezonden; ik dank u er voor en herhaal nu eens gaarne, dat gij wat betreft *De Katholiek* steeds over mij moet beschikken; ik reken, door soms een weinig na te kijken, een plicht te vervullen, daar ik, helaas, maar geen kans zie om er wat beters voor te doen". Zoo wás de praeses. Ach, dat de hand, die dit schreef, zoo spoedig daarna voor altoos verstijfd is!

Maar met eene klacht mogen wij niet eindigen. De arbeid, waarvan wij hier eene schets gaven, is in dit vruchtbare leven nooit meer dan bijwerk geweest; maar de wijze, waarop deze bijzaak ter harte werd genomen, is kenmerkend ook voor het meerdere. Ongetwijfeld, zulk een voorkeur voor het verborgene is niet het rechte middel om door de geschiedenis onder hare groote mannen ter onsterfelijkheid te worden opgeteekend. Maar wat is die lijst van onsterfelijken ten slotte anders dan een trofee des doods! Doch wat deze edele, geleerde en innig vrome priester in het verborgene gewerkt heeft, dat leeft in de harten van velen, en bovenal, dat is, wij kunnen er niet aan twijfelen, een schoone bladzijde in het „boek des levens", dat het boek van God is. En daarom, ieder ander gevoel onderdrukkend, zeggen wij het den redenaar na: „Tot weerziens, vader, bij God!"

A. M. C. VAN COOTH.

DE PAUSKEUZE IN DE EERSTE EEUWEN TOT AAN DEN ONDERGANG VAN HET OOST-GOTHISCHE RIJK IN ITALIE.

(Vervolg en slot van Dl. XCIV, bldz. 292 vv.)

III.

Sinds den dood van Anastasius in 518 en de troonsbestijging van keizer Justinus was er gaandeweg een gewijzigde verhouding ontstaan tusschen de Romeinen en het Byzantijnsche keizerrijk. Laatstgenoemde keizer, gehoorgevend aan den drang, door geestelijkheid en volk op hem uitgeoefend, trachtte in tegenstelling met zijne voorgangers zijn rijk vrij te maken van de dwalingen, door Nestorius en Eutyches verkondigd. Daardoor ontstond een levendiger verkeer tusschen Rome en Constantinopel; keizer en Paus wisselden vriendschappelijke brieven en gezantschappen, en het Romeinsche volk, bevrijd van de zorg om het behoud van zijn geloof, begon naar eene hereeniging met het keizerrijk te verlangen 1).

Deze verandering in de gezindheid der Romeinen bleef niet onopgemerkt door Theodorik en trof hem te smartelijker, naarmate zij meer onverwacht kwam. Vastbesloten niet voor haar te wijken, vorderde hij van de

1) Niehues, t. a. p. S. 359.

Romeinen de uitlevering van alle wapenen. Keizer Justinus antwoordde met eene vervolging der Arianen in zijn gebied. De strijd tusschen Constantinopel en de Gothen was alzoo begonnen, en het was niet twijfelachtig, aan welken kant zich de sympathieën der Romeinen bevonden.

In deze omstandigheden wilde Theodorik nog een laatste middel beproeven. In 524 droeg hij aan Paus Joannes, drie senatoren en den patriciër Agapetus op, als gezantschap naar Constantinopel te vertrekken en bij keizer Justinus aan te dringen, om zijne vervolging der Arianen te staken en aan de reeds in den schoot der Kerk teruggekeerden de vrijheid te verleenen op nieuw het Arianisme te omhelzen. De Paus weigerde, gelijk natuurlijk was, deze taak te vervullen. Doch nu werd hij met geweld ingescheept en moest bij de afvaart de bedreiging vernemen, dat, als hij aan de Arianen in het Oosten geen voldoening en vrijheid verschafte, de koning zulks op de Romeinen wreken zou.

Bij zijne aankomst te Constantinopel werd Paus Joannes op de luisterrijkste wijze ontvangen. Reeds op een afstand van twaalf Romeinsche mijlen van de stad kwam het volk hem met kaarsen en vanen te gemoet; de keizer putte zich uit in eerbewijzen en liet zich door den Paus op nieuw kronen. Hoe schitterender deze ontvangst was, des te meer verduisterden argwaan en achterdocht den geest van Theodorik. Aan allerlei aanklachten schonk hij geloof, en zelfs de edele Boëthius, zijn trouwste vriend en raadgever, werd gevangen genomen, gefolterd en in den kerker gewurgd.

Toen nu de Paus, uit Constantinopel teruggekeerd, de

keizerlijke verzekering overbracht, dat de Arianen in het Oosten niet meer zouden worden vervolgd, maar de teruggekeerden katholiek zouden blijven, vond Theodorik dit onvoldoende, en liet hij den Paus in den kerker werpen, waaruit deze eerst door den dood, den 18 Mei 526, werd verlost.

De pauselijke stoel stond nu ledig en Theodorik belette eene nieuwe keuze, totdat hij onder de Romeinen een man naar zijn zin gevonden had. Toen liet hij geestelijkheid en volk tot de keuze bijeenkomen en stelde hun dengene voor, dien hij tot Paus wenschte, met bevel dezen te kiezen. Dit blijkt ons uit de woorden, die zijn kleinzoon en opvolger Athalarik tot den senaat liet richten:

„Gratissimum nostro profitemur animo, quod gloriosi domni avi nostri respondistis in episcopatus electione judicio. Oportebat enim arbitrio boni principis obediri, qui sapienti deliberatione pertractans, quamvis in aliena religione, talem visus est pontificem delegisse, ut nulli merito debeat displicere" 1).

Uit datzelfde schrijven van Athalarik blijkt echter ook, dat deze keuze niet zonder moeite doorging. Gevaar voor een schisma, vrees voor de gevolgen eener weigering en de uitmuntende hoedanigheden van den voorgestelden persoon, die de keuze volkomen waardig was, bewogen echter volk en geestelijkheid zich naar den wil van Theodorik te voegen. Zoo werd Felix IV gekozen en den 12 Juli 526 geconsacreerd. De nieuwe Paus toonde zich de keuze geheel waardig.

Den 2 September van hetzelfde jaar stierf Theodorik

---

1) Cassiod. *Var.* VIII, 15. Ook het *Liber Pontificalis* in zijn oudste recensie zegt uitdrukkelijk: *Ordinatus est ex jussu Theodorici regis.*

en de achtjarige zoon zijner dochter Amalasuntha, Athalarik, volgde hem op onder de voogdijschap zijner moeder. Door hare zorgen verbeterde de verhouding tusschen het Gothische vorstenhuis van de eene en den keizer te Constantinopel en het Romeinsche volk van de andere zijde. En toen na een vreedzaam pontificaat van ruim vier jaren Felix IV in September 530 overleed, onthield de regentes zich van alle inmenging in de pauskeuze. Toch ontstond een schisma, hetwelk echter, daar één der gekozenen reeds binnen één maand na zijne wijding stierf, spoedig een einde nam.

De geschiedenis dezer dubbele keuze, van Bonifatius II en Dioscorus, lag vroeger zeer in het duister. Wel vermoedde men, dat politieke verdeeldheid onder de kiezers tot die dubbele keuze had geleid, en was er grond voor dat vermoeden. Bonifatius toch was van Germaanschen oorsprong, gelijk de naam van zijn vader Sigisbuld aanduidt. Dioscorus daarentegen was een Griek, een diaken der kerk van Alexandrië, die door het geweld der monophysitische partij uit zijn land verjaagd werd naar Rome, waar hij onder de Pausen Symmachus en Hormisdas gewichtige diensten aan de Kerk had bewezen. De eerste zou dus de candidaat zijn geweest der Gothische partij, de tweede van hen, die naar eene hereeniging met het Oostersche keizerrijk verlangden 1). Daar evenwel, gelijk wij zullen zien, het grootste gedeelte der Romeinsche priesters zich voor Dioscorus had verklaard, bleef het eindigen van het schisma na den dood

1) Verg. Niehues, a. w. I², 363. Hefele, *Conc. Gesch.* II, 721, die echter ten onrechte vermoedt, dat Bonifatius' keuze het werk kan geweest zijn van den koning. Rohrbacher-Rump, a. w. IX, 121.

van dezen en de algemeene erkenning van Bonifatius als wettigen Paus moeilijk verklaarbaar. De in een vroeger artikel reeds genoemde, door Amelli in 1883 ontdekte handschriften hebben nu echter de noodige klaarheid aangebracht 1). Daaruit blijkt toch, dat Bonifatius II niet aan de keuze van eene minderheid zijne verheffing op den pauselijken stoel te danken had, maar aan de daad van zijn voorganger, Felix IV, die om gewichtige redenen meende van den gewonen regel te moeten afwijken en in dit bijzonder geval zelf zijn opvolger benoemde. Hierdoor wordt het begrijpelijk, hoe Bonifatius II van den beginne wettig Paus was en de keuze van Dioscorus een schismatiek karakter droeg. Ware Bonifatius alleen de candidaat geweest van de minderheid der kiezers, dan ware Dioscorus de wettig gekozene geweest en na zijn dood de pauselijke stoel opengevallen.

Voor wij de gebeurtenissen verder uiteenzetten geven we eerst den tekst van het eerste der drie door Amelli ontdekte documenten; wij volgen de recensie van Duchesne in zijn *Liber Pontificalis*. Waar de afwijkende lezing van Mommsen een *zakelijk* verschil aanbiedt, zullen wij ze in eene noot aangeven:

---

1) Deze HSS., drie in getal, zijn door Amelli gevonden in de bibliotheek van het kapittel te Novara en het eerst door hem uitgegeven en gecommentariëerd in de *Scuola Cattolica* van Milaan, T. XXI, Cah. 122. Duchesne heeft ze opnieuw gepubliceerd en van een commentaar voorzien in zijn artikel: *La succession du Pape Félix IV* in de *Mélanges d'archéologie et d'histoire* van de école française de Rome, 3den Jaarg. 1883, p. 239 vv. Na hen heeft P. Ewald hetzelfde gedaan in het *Neues Archiv für deutsche Gesch. Kunde*, B. X, S. 412 ff. en opnieuw Th, Mommsen na eene nieuwe inzage van de HSS. in 't zelfde *Archiv*, B. XI S. 367. Ook in zijn uitgave van het *Liber Pontificalis* deelt Duchesne genoemde documenten mede, T. 1, p. 282.

INCIPIT PRAECEPTUM PAPAE FELICIS.

PRAECEPTUM PAPAE FELICIS MORIENTIS PER QUOD SIBI BONIFACIUM ARCHIDIACONUM SUUM POST SE SUBSTITUERE CUPIEBAT.

Dilectissimis fratribus et filiis episcopis et praesbiteris, diaconis vel cuncto clero, senatui et populo Felix episcopus.

De quiete vestra et pace cogitantes Ecclesiae, quae plurimis debitis tenetur obnoxia, quia omnes clericis et pauperibus solemnes erogationes implevi et octavae praeteritae indictionis vel poenae nudas pro temporis qualitate pensiones accepi; ideo 1) ista considerans, Deum quibus possum precibus exorando, hoc mihi 2) ipso fateor adspirante compertum 3), ut si me Deus pro voluntate sua de hac luce, sicut habet humana conditio, transire praeceperit, ut Bonifacius archidiaconus, qui ab ineunte aetate sua in nostram militavit ecclesiam, episcopatus honore suscepto, in qua proceditis Romanam Deo adjuvante gubernet ecclesiam. Cui etiam, praesentibus praesbiteris et diaconis et senatoribus atque patriciis filiis meis, quos interesse contigit, pallium tradidi, mihi tamen, si ha^{c} fuero luce.... 4), reddendam. Et quamvis pro Dei timore et christiana devotione credam meum vos sequi et servare posse sine aliqua dubitatione iudicium, tamen ne quis pravis persuasionibus et ambitione hoc agat, ut per vos Ecclesiae matris dissentiones et studia faciendo membra discerpat, noverit qui ista fecerit vel facienti consenserit, nec Ecclesiae se esse filium et a dominici corporis esse communione suspensum. Quam ordinationem meam ne quis sibi incognitam dicerit, in omnium volo propter futurum Dei nostri iudicium pervenire notitiam, quia et hanc voluntatem meam et domnis et filiis nostris regnantibus 5) indicavi; quam etiam recognovi. *Et manu Felicis papae:* Recognovi.

---

1) Ideoque.

2) in ipso.

3) Compunctum. „Mais- zegt Duchesne- il n'y a rien à changer à la restitution". L. P. p. 531.

4) Hier ontbreekt iets, zegt Duchesne, de zin is echter niet twijfelachtig. Mommsen leest daarentegen zonder uitlating.

5) Amalasuntha et Athalarik. Dat Justiniaan en Theodora zouden bedoeld zijn, gelijk Duchesne wil, is minder aannemelijk. Verg. Ewald, t. a. p. S. 416.

Dit *praeceptum* van Paus Felix draagt geen dagteekening; het is blijkbaar geschreven na de achtste indictie, d. i. na den 31 Augustus 530 en vóór den dood van den Paus, in den loop van September voorgevallen. De lezing IIII Id. Octob. in de HSS. van het *Liber Pontificalis* als sterfdag van Felix is zeker eene vergissing. Zij is in strijd met den opgegeven duur van zijn pontificaat: 4 jaar, 2 maanden en 13 dagen. Bovendien maken de dagteekening van den dood van Bonifatius II en de duur van diens pontificaat — beide èn op zijn grafschrift èn in het *Liber Pontificalis* uitdrukkelijk vermeld — het zeker, dat deze op den 22 September 530 is gewijd geworden. Wat leert ons de inhoud van dit *praeceptum?*

Korten tijd voor zijnen dood, toen de ziekte, waaraan hij lijdende was, hem terecht een spoedig uiteinde deed vreezen, richtte Felix IV een mandement aan de bisschoppen (van de Romeinsche kerkprovincie), aan de priesters, diakenen en verdere geestelijkheid van Rome, alsook aan den senaat en het volk, waarbij hij den aartsdiaken der Romeinsche kerk, Bonifatius, die zijn gansche leven in den dienst dier kerk had doorgebracht, tot zijn opvolger op den pauselijken troon benoemde. De bisschoppelijke wijding liet hij hem echter nog niet toedienen, maar vergenoegde zich, hem, in tegenwoordigheid van verscheidene priesters, diakenen, senatoren en patriciërs, die toevallig aanwezig waren, zijn pallium te overhandigen, onder beding evenwel, dat, mocht tegen verwachting zijne ziekte een gunstige wending nemen, hem dit weer ter hand zou worden gesteld.

Dat het den Paus ernst was met deze benoeming blijkt genoegzaam uit het laatste gedeelte.

Ofschoon hij overtuigd is, dat allen zonder eenige aarzeling in deze zaak zijn oordeel kunnen volgen, zoo verklaart hij daar, dat, opdat niemand, door eerzucht of valsche ingevingen verleid, twist en tweedracht onder de leden der Kerk veroorzake, ieder, die zulks

zou doen of er mee zoude instemmen, moet weten, dat hij geen kind der Kerk wezen kan, maar van hare gemeenschap is uitgesloten. En opdat niemand onwetendheid zou kunnen voorwenden, wilde hij, dat deze zijne verordening tot aller kennis zou worden gebracht, gelijk hij zelf ze ook aan de regeerende vorstelijke personen had medegedeeld.

De reden, welke Felix IV bewoog, van den gewonen regel in de gegeven omstandigheden af te wijken, is niet ver te zoeken en wordt ook door hem zelven aangeduid.

De woorden van het Romeinsche concilie van 499, welks besluit omtrent de pauskeuze wij boven reeds hebben weergegeven, kenden den Paus duidelijk het recht toe, zich in te laten met de keuze van zijn opvolger. „Si, quod absit, transitus Papae inopinatus evenerit, ut de sui electione successoris, ut supra placuit, non possit ante decernere", zoo werd daar bepaald in cap. IV. Wel werd in cap. III verboden, zich tijdens het leven des Pausen reeds met de keuze van een opvolger te bemoeien, maar de woorden: *eo inconsulto*, zonder zijne voorkennis of goedkeuring, duiden aan, dat dit verbod alleen hen gold, die, buiten den Paus om, zich aan zulke bemoeiingen schuldig maakten. Felix had dus, gelijk wij in een vorig artikel hebben bewezen, niet alleen het abstracte recht om zelf zijn opvolger te benoemen, maar kon zich nog bovendien daarvoor op de letter der verordening van 499 beroepen. En de omstandigheden waren zóó, dat hij meende allerzekerst in het belang der Kerk te handelen, door Bonifatius tot zijn opvolger aan te stellen.

De verordening van het Romeinsch concilie van 499 over de pauskeuze laat in hare eerste bepaling duidelijk genoeg doorschemeren, dat in die dagen de vrees niet zonder grond was, dat eerzuchtigen naar het pausschap konden dingen. Behalve de ergernis, door die eerzucht gegeven, en de wanordelijkheden onder het volk, er door veroorzaakt, kwam er echter ook nog een andere ramp uit voort: de hoofden der verschillende partijen ontzagen zich niet allerlei beloften te doen, om de stem van invloedrijke personen te verwerven. Na, soms vóór de keuze, bleef men niet in gebreke de vervulling dier beloften te eischen, en zoo gebeurde het, dat de goederen der Kerk werden aangewend, om die schandelijke schulden te voldoen.

Was de rust en kalmte weergekeerd, dan was het voor den gekozen Paus, al was hij zelf geheel onschuldig aan die verkwisting van kerkelijk goed, niet gemakkelijk aan de Kerk het bezit te doen teruggeven der geroofde goederen. De voorzichtigheid gebood dikwerf niet openlijk de vroegere onruststokers lastig te vallen. De Kerk droeg aldus de schade 1). Reeds meer dan eens was dan ook een voorschrift gegeven, dat geen kerkelijk goed mocht worden vervreemd, bepaalde gevallen uitgenomen; maar toch bleven overtredingen van dit voorschrift voorkomen.

Op het oogenblik nu, dat Felix IV zijn dood voelde naderen, waren de hulpmiddelen der Romeinsche kerk uitgeput. Het jaar was ongunstig geweest; de vaste goederen hadden zoo goed als geen rente opgebracht; de Paus had aan de geestelijkheid haar honorarium en aan de armen de gewone ondersteuning uitgereikt, maar waarschijnlijk niet zonder daarvoor gelden te hebben opgenomen. Dit zegt hij zelf in den aanhef van zijn *praeceptum*. In deze omstandigheden waren de gevolgen niet te overzien, indien soms verschil van meening over de keuze van zijn opvolger nieuwe aanleiding mocht geven, om ten koste van de goederen der Kerk stemmen te winnen. Het was dus van het hoogste belang, dat na zijn dood het pausschap zonder strijd en verdeeldheid overging op zijn opvolger, en evenzoo was het wenschelijk, dat deze opvolger iemand was, die, behalve de gewone hoedanigheden in een Paus vereischt, ook administratieve bekwaamheid en zelfs fortuin bezat.

Deze redenen bewogen Felix IV, om zelf zijn opvolger te benoemen, en zijne keuze viel op Bonifatius, omdat deze als aartsdiaken ten volle vertrouwd was met het beheer der kerkelijke goederen, bovendien sinds zijn jonge jaren in de zaken van het bestuur was ingewijd en over een persoonlijk fortuin beschikken kon. Het *Liber Pontificalis*, ofschoon geenszins gunstig gezind

---

1) „Propter frequentes ambitus quorundam et *ecclesiae nuditatem* vel populi collisionem, quae molesta et iniqua incompetenter episcopatum desiderantium generavit aviditas . . . ." zegt het Rom. Conc. van 499, C. III. Labbe en Cossart, T. IV, C. 1313.

voor Bonifatius, roemt niettemin zijne weldaden ten tijde van hongersnood en geeft duidelijk aan, dat zij werden bewezen uit zijn eigene middelen, „de adeptis hereditatibus". Hij was dus blijkbaar de man voor de omstandigheden, en Felix IV maakte, door hem te benoemen tot zijn opvolger, van zijn recht gebruik op eene wijze als niet beter kon.

Het tweede document, door Amelli ontdekt, is een senaatsbesluit, wat zich aan het *Praeceptum Papae Felicis* verbindt en aldus luidt:

Hoc per omnes propositum est titulos 1) romanos, jubente papa beato 2) Felice, atque senatus talia proposuit:

Senatus amplissimus praesbiteris et diaconis et universo clero.

In sanctitatis vestrae notitiam duximus perferendum, senatum amplissimum decrevisse, ut quicumque, vivo papa, de alterius ordinatione tractaverit, vel quicquam acceperit tractantique consenserit, facultatis suae medietatem multetur fisci viribus applicandam. Is vero qui tam improbum ambitium 3) habuisse fuerit convictus, bonis omnibus amissis, in exilio se noverit esse pellendum. Atque ideo, his agnitis, ab omni inhibito studio vos convenit amoveri.

Explicit Contestatio Senatus.

Opmerking verdient, dat dit senaatsbesluit met geen enkel woord melding maakt van Bonifatius. Het verbiedt, onder straf van verbeuring der helft van iemands goederen, tijdens het leven des Pausen eenige onderhandeling aan te knoopen om hem een opvolger te geven, en bedreigt met ballingschap en geheele confiscatie van

---

1) Onder *tituli romani* zijn hier te verstaan: de parochiekerken van Rome.

2) Mommsen leest niet *beato* maar: *bonae memoriae.*

3) Mommsen leest: *ambitum.*

goederen ieder, die het wagen zou zich candidaat te stellen voor den pauselijken troon. Het heeft dus geenerlei betrekking noch op de benoeming, door Felix IV gedaan, noch op eene keuze, welke na diens dood zou kunnen gedaan worden in strijd met deze benoeming. Welke is de beteekenis van dit senaatsbesluit?

Duchesne wil, dat de Byzantijnsche partij, die ook in den senaat vertegenwoordigd was en later medewerkte aan de keuze van Dioscorus, reeds vooruit zorgde, dat dit besluit geen beletsel zou stellen aan hare plannen, en daarom elke zinspeling op het *praeceptum* van Paus Felix er uit verwijderd hield. Volgens hem is dan ook dit senaatsbesluit onderscheiden van dat, wat Athalarik vermeldt als genomen „a tempore sanctissimi Papae Bonifatii" 1).

Ewald 2) daarentegen en Mommsen 3) houden beide besluiten voor een en hetzelfde. Het document, door Amelli ontdekt, deelt de eene helft, de brief van Athalarik aan Paus Joannes II de andere helft van dit senaatsbesluit mee 4). Ewald's argument, waarbij Mommsen zich aansluit, dat in beide documenten straffen worden uitgesproken tegen verkeerde practijken bij het bezetten van den pauselijken troon, is niet bijzonder sterk. Het boven medegedeelde senaatsbesluit spreekt alleen van handelingen, die ten doel hebben, om tijdens het leven des Pausen reeds in zijn opvolging te voorzien. Wat ons in den brief van Athalarik 5) wordt vermeld, geldt verkeerde practijken bij de keuze zelve. Nu is het zeker aannemelijk, dat een senaatsbesluit, wat zich ten doel stelt ongeoorloofde en verderfelijke handelingen te weren bij het bezetten van den pauselijken stoel, zoowel acht geeft op 't geen bij het leven als op 't geen na den dood des Pausen kan geschieden. Niettemin blijft de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de senaat door een besluit strafbaar stelde wat er verkeerds kon

1) *Mélanges*, p. 260, 263. Verg. ook zijn uitgave van het *Liber Pontificalis*, note 16, p. 283.

2) *Neues Archiv*, B. X, S. 420 ff.

3) t. a. p. S. 581.

4) Ook Dom L. Lévêque, *Etude sur le pape Vigile* (eerst verschenen in de *Revue des sciences eccl.*) p. 6, volgt dit laatste gevoelen.

5) Cassiod. *Var.* IX, 15.

worden gedaan in dit opzicht tijdens het leven van den Paus, en door een ander besluit verkeerde practijken zocht te voorkomen op het oogenblik, dat eene keuze noodzakelijk was. Ook wordt de moeilijkheid, uit de verschillende tijdsbepalingen in het document van Amelli en in den brief van Athalarik geboren, door Ewald en Mommsen niet voldoende opgelost. Want al willen wij met Ewald aannemen, dat het senaatsbesluit van 530 geenomen werd, toen Paus Felix IV reeds op sterven lag, en dat de dagteekening in den brief van Athalarik dus hoogstens slechts een acht dagen te laat was, ook een dergelijke vergissing is in het koninklijk schrijven niet zonder bewijs aan te nemen. Mommsen daarentegen, die deze moeilijkheid geheel onbesproken laat, stelt het senaatsbesluit na den dood van Felix, in de eerste dagen der pauselijke regeering van Bonifatius, vóór de retractatie der zestig priesters, die Dioscorus hadden gekozen. Maar dan wordt het onmogelijk, dat Felix de publicatie van dat senaatsbesluit kan hebben voorgeschreven.

Toch deel ik in hoofdzaak hun gevoelen. Naar het mij voorkomt, geeft de verbeterde lezing van Mommsen: *bonae memoriae* in plaats van *beato* Felice ons het middel aan de hand, om de woorden in den brief van Athalarik: *a tempore Bonifatii* in overeenstemming te brengen met de woorden van het HS. van Amelli: *jubente Papa Felice*.

Wij lezen alzoo in het opschrift boven de afkondiging van het senaatsbesluit: *Hoc per omnes propositum est titulos Romanos, jubente Papa bonae memoriae Felice.* Op bevel derhalve van Paus Felix was het volgende senaatsbesluit in alle parochiekerken van Rome opgehangen. Maar Felix wordt hier bonae memoriae of, gelijk wij zouden zeggen, zaliger gedachtenis genoemd. Mogen wij hieruit niet besluiten, dat Felix op het oogenblik, dat zijn bevel werd. ten uitvoer gebracht, reeds overleden was, en de bekendmaking van het genoemde senaatsbesluit op de voorgeschreven wijze geschied is tijdens de regeering van Bonifatius? Zoo ja, dan bieden de woorden *a tempore Bonifatii* in den briet van Atha-

larik geen moeilijkheid meer. Het genoemde senaatsbesluit was immers veel meer bekend geworden door de plaatsing in de parochiekerken van Rome dan door het feit der aanneming in den senaat zelven. Wat is nu natuurlijker, dan dat de koning, aan Paus Joannes II over dat senaatsbesluit schrijvend, het aanduidt als *a tempore Bonifatii?*

Geven wij nu acht op de groote overeenstemming tusschen de bepalingen van het Romeinsche concilie van 499 over de pauskeuze en het besproken senaatsbesluit, dan is, dunkt me, de onderstelling niet gewaagd, dat de senaat, wellicht op raad van Felix IV, door zijn besluit er toe heeft willen medewerken, dat de bepalingen van het concilie te beter zouden worden nageleefd. Het gebod van Felix tot aanhechting van dit besluit in alle kerken van Rome is zeker een onbetwistbaar bewijs van overeenstemming tusschen Paus en senaat. Dat alleen voor het eerste gedeelte de genoemde wijze van bekendmaking door Felix IV werd geboden, is licht begrijpelijk. Door zijne benoeming van Bonifatius II tot zijn opvolger mocht hij meenen, na zijnen dood alle verkeerde practijken te hebben voorkomen.

In de derde week van September stierf Felix IV; zekerlijk op den 22 dier maand was de pauselijke zetel opengevallen. Want dien dag werd Bonifatius II in de groote zaal van het paleis van Lateranen, welke den naam droeg van de basiliek van Julius, tot Paus uitgeroepen en gewijd overeenkomstig het *praeceptum* van Felix IV. Een gedeelte echter der geestelijkheid verzette zich openlijk tegen het voorschrift van den gestorven Paus en kwam zonder een oogenblik tijd te verliezen in

de Constantijnsche basiliek bijeen, waar insgelijks op denzelfden dag Dioscorus tot Paus werd verkozen en gewijd. Hoe groot de aanhang van dezen laatste was, valt moeilijk met zekerheid te bepalen. Van de priesters was wel het grootste getal, zestig, voor hem. Dat hij ook bij de Byzantijnschgezinde senatoren een persona grata was, is licht aannemelijk. De lagere geestelijkheid en de bisschoppen schijnen Bonifatius van den beginne af tamelijk algemeen als Paus te hebben erkend. Dit mag worden opgemaakt uit de omstandigheid, dat van geen hunner, gelijk van de zestig priesters, een retractatie geëischt werd 1). Te ver gaat echter Lévêque, als hij zegt 2): „Remarquons d'abord, qu'il n'y a parmi ses partisans [van Dioscorus] aucun des évêques suburbicaires, ni aucun diacre". Het laatste moge waar zijn geweest, maar, als geen der bisschoppen voor Dioscorus hadde gestemd, waren er ook geene gevonden, die hem de wijding hadden toegediend.

Benijdenswaardig was de toestand van Bonifatius niet. Zeker van zijn goed recht, bovendien Paus geworden op een tijdstip, dat aan dat verheven ambt nog talrijke buitengewone moeilijkheden waren verbonden, zag hij zich van het grootste gedeelte zijner priesters verlaten, die zich beroepend op den kerkelijken regel, dat geen bisschop zich zelf een opvolger geven kon, het gebod van zijn voorganger verachtten en een tegenpaus hadden

1) Toch dient opgemerkt, dat, alhoewel de geschreven retractatie, welke wij aanstonds zullen mededeelen, alleen door *priesters* werd afgegeven, het *Liber Pontificalis* (in vita Agapiti, Ed. Duchesne, p. 287) spreekt van „libellos anathematis, quos invidiae dolo extorserat Bonifatius presbiteris *et episcopis*".

2) t. a. p. p. 5.

gekozen. Gelukkig duurde die toestand slechts weinige dagen. Den 14 October stierf Dioscorus, en van dien dag bleef Bonifatius in het onbetwist bezit van den pauselijken troon.

Wat de partij van Dioscorus heeft bewogen, om geen ander in zijne plaats te kiezen, maar zich aan Bonifatius te onderwerpen, blijkt ons uit geen enkel zeker gegeven. Ik geloof daarom, dat wij geen onedel motief bij hen mogen veronderstellen. Zij deden wat hun plicht voorschreef, nadat zij hunne dwaling inzagen en erkenden.

Met eene eenvoudige onderwerping der zestig priesters, die aan de keuze van Dioscorus hadden deelgenomen, wilde zich Bonifatius, en wel te recht, niet tevreden stellen. Hij vorderde van hen, dat zij door eene plechtige, geschrevene, notariëele akte de ongeldigheid der keuze van Dioscorus zouden erkennen en daarmede tegelijk verklaren, dat hij zelf van den beginne af wettig Paus geweest was.

Deze geschrevene verklaring werd den 27 December 530 door hen onderteekend en den Paus ter hand gesteld. Zij is het derde der door Amelli ontdekte documenten en luidt aldus:

INCIPIT LIBELLUS QUEM DEDERUNT PRAESBITERI LX POST MORTEM DIOSCORI BONIFACIO PAPAE.

Non est dubium, beatissime papa, quod a primo homine peccet humanitas. Hinc est quod excessum correctione praevenire desiderans, ne obstinatum mors secunda detineat, errorem meum hac cupio satisfactione corrigere. Ob quam rem anathematizans Dioscorum persuasorem, qui contra constitutum decessoris vestri, beatae recordationis papae Felicis, ad episcopatum Romanae adspiravit ecclesiae, promittens sub divini testificatione iudicii, numquam me similia temptaturum. Quod si aliquando similia temptavero in ea causa, in qua veniam ab apostolatu vestro merui, tunc ecclesiasticae

subiaceam ultioni. Quam libelli mei seriem Redempto notario ecclesiae Romanae scribendam dictavi, cuique propria manu subscripsi et beatitudini vestrae, Bonifaci papa venerabilis, et sub praesentia sacerdotum obtuli sub die VI kal. ianuarii, Flaviis Lampadio et Oreste vv. cc. cons.

De schrijver van het leven van Bonifatius in het *Liber Pontificalis*, blijkbaar een aanhanger van Dioscorus en zeer ongunstig jegens Bonifatius gezind, maakt hem van deze daad een groot verwijt 1). Ook Duchesne zegt 2):

„Il est regrettable d'avoir à constater que la pacification se fit aux dépens de la mémoire de Dioscore. Boniface crut pouvoir exiger des partisans de celui-ci un acte qui dépassait évidemment la mesure de soumission qu'il était en droit de leur réclamer". En eenige regels verder: „Une telle prétention ne pouvait manquer de paraître cruelle, inspirée par la jalousie et la haine".

Dat het *Liber Pontificalis* zoo spreekt is verklaarbaar. „Le narrateur contemporain se reconnaissait déjà à la façon vive et passionnée dont il raconte les choses" 3). In de hitte van den strijd mag men alle woorden niet zoo zwaar tillen. Dat Duchesne echter met hem schijnt in te stemmen, is mij onbegrijpelijk 4). In het *praeceptum* van Felix IV was duidelijk de excommunicatie uitgesproken over ieder, die zich verzetten zou tegen

---

1) „Ipsis diebus — zoo zegt hij — Bonifatius, zelo et dolo ductus, cum grande amaritudine sub vinculo anathematis cyrographi reconciliavit clero; quem cyrographum archivo ecclesiae retrudit, quasi damnans Dioscorum; et congregavit clerum. Cui tamen in episcopatum nullus subscripsit, dum plurima multitudo fuisset cum Dioscoro". Ed. Duchesne, I, p. 281

2) *Mélanges*, t. a. p. p. 256.

3) t. a. p.p. 266.

4) Als vroegere schrijvers (o. a. Rohrbacher-Rump, a. w. IX, 121,) Bonifatius hierbij van overdreven ijver beschuldigen, vergete men niet, dat zij het *praeceptum Felicis* niet kenden.

zijne benoeming van Bonifatius tot zijnen opvolger. Zij trof dus zeker in de eerste plaats Dioscorus zelven. Nu kon men toch waarlijk niet van Bonifatius vergen, dat hij, die aan het *praeceptum* van Felix zijn pausschap dankte, in een gewichtig punt datzelfde *praeceptum* zou verloochenen en daarmee aan zijne tegenpartij zelf een wapen in de hand zou geven. Het openlijk verzet, door de zestig priesters tegen de verordening van Felix gepleegd, moest door een openlijke daad worden hersteld. Het was niet meer dan billijk, dat zij openlijk verklaarden, eene verkeerde daad te hebben verricht met Dioscorus te kiezen. Door die verklaring was van zelf getuigd, dat Dioscorus nog verkeerder had gehandeld met zich hunne keuze te laten welgevallen. Konden zij voor zich, om hunne onderwerping, van de kerkelijke straf, die zij hadden beloopen, ontslagen worden, er was geen enkele reden voorhanden om Dioscorus daarvan op dát oogenblik te ontslaan. Integendeel 't was wenschelijk, dat de partij van Dioscorus goed besefte, hoe verkeerd zij en hij met haar had gehandeld, opdat het zaad der tweedracht zoo veel mogelijk zou worden uitgeroeid 1).

---

1) Dat de tijdgenooten van Bonifatius niet allen zoo ongunstig over deze zijne handelwijze oordeelden als het *Liber Pontificalis*, blijkt duidelijk uit zijn grafschrift, waaraan wij de volgende woorden ontleenen:

Mitis adunavit divisum pastor ovile,
Vexatos refovens hoste cadente greges
Iram supplicibus humili de corde remisit
Debellans cunctos simplicitate dolos.

De Rossi, *Inscript. Christ.* I, p. 467.

In de daad van Paus Agapetus, welke het *Liber Pont.* (Ed. Duchesne, p. 287) ons met de volgende woorden beschrijft: „Hic ortum episcopatus sui libellos anathematis, quos invidiae dolo extorserat Bonifatius pres-

In 531 vergaderde Bonifatius II te Rome eene synode der suburbicaire bisschoppen en legde hun een decreet voor, waarin zijn recht om zelf zijn opvolger te benoemen werd erkend. Toen de bisschoppen dat decreet hadden onderteekend, bestemde hij den diaken Vigilius tot zijn opvolger 1). Ongetwijfeld meende Bonifatius op die wijze het zekerste na zijn dood een schisma te voorkomen. Hij duchte, dat, zoo zijn opvolger op de gewone wijze werd gekozen, de twee partijen, die zich na den dood van Felix IV hadden gevormd, weer zouden herleven, terwijl hij, na de onderwerping der partij van Dioscorus aan zijn gezag, met recht van haar meende te mogen verwachten, dat zij berusten zou in de benoeming door hem zelven gedaan, te meer nu de uitspraak der suburbicaire bisschoppen zijn recht daartoe op nieuw had bekrachtigd.

Nog in hetzelfde jaar kwam hij echter op zijne ge-

---

biteris et episcopis contra canones et contra Dioscorum, in medio ecclesiae, congregatis omnibus, incendio consumpsit et absolvit totam ecclesiam de invidia perfidorum", kunnen wij volstrekt geen rehabilitatie van Dioscorus, gelijk sommigen willen, erkennen. Terecht zegt Lévêque (a. w. p. 11): „Par cette mesure, le saint pape voulut mettre un terme aux divisions du clergé de Rome, en détruisant l'acte qui perpétuait l'antagonisme des partis. Il y avait là un souvenir dont souffrait l'honneur d'un bon nombre de ces prêtres, il voulut l'ensevelir dans l'oubli, en l'immolant à la concorde de tout le clergé de Rome". Ik kan echter niet met genoemden schrijver deze daad in verband brengen met de destijds behandelde vraag, of iemand na zijn dood kan worden geëxcommuniceerd. Dioscorus was niet eerst door Bonifatius geëxcommuniceerd na zijn dood; hij had de excommunicatie beloopen door de overtreding van het *praeceptum* van Paus Felix.

1) „Hic congregavit synodum in basilica beati Petri apostoli et fecit constitutum ut sibi successorem ordinaret; quod constitutum cum cyrographis sacerdotum et jusjurandum ante confessionem apostoli Petri in diaconum Vigilium constituit". *Liber Pontificalis*, in vita Bonifatii, t. a. p. I, p. 281.

nomen beslissing terug. Na op nieuw de suburbicaire bisschoppen tot eene synode te hebben saamgeroepen, herriep hij in tegenwoordigheid van hen allen, van de gansche geestelijkheid en den senaat, zijne gedane benoeming en verbrandde de daarvan opgemaakte akte 1).

Het moge een bewijs schijnen van onstandvastigheid en wispelturigheid van karakter, dat Bonifatius kort na elkaar twee geheel tegenstrijdige daden verrichtte, het valt niet te ontkennen, dat hij door het terugnemen der gedane benoeming eene daad heeft verricht van zelfverloochening, maar ook van groote wijsheid. Kon het recht hem niet worden ontzegd, om de handelwijze van zijn voorganger te volgen, hij zal hebben ingezien, dat het geenszins in het welbegrepen belang der Kerk wezen kon, den gewonen weg te verlaten en van de bestaande gewoonte af te wijken bij het bezetten van den pauselijken stoel, en dat twee achtereenvolgende benoemingen van den opvolger door den voorganger lichtelijk daartoe zouden kunnen voeren. Dat het *Liber Pontificalis*, de eenige bron, waaruit deze feiten te onzer kennis zijn gekomen, vooral in de tweede aanhaling in minder eervolle bewoordingen van Bonifatius spreekt, mag geen invloed op ons oordeel uitoefenen. De gezindheid van den schrijver tegenover dien Paus is genoegzaam bekend en zijne, hier bovendien nog uitermate

1) „Eodem tempore, factum iterum synodum, hoc censuerunt sacerdotes omnes propter reverentiam sedis sanctae, et quia contra canones fuerat hoc factum et quia culpa eum respiciebat ut successorem sibi constitueret; ipse Bonifatius Papa reum se confessus est maiestatis, quod in diaconum Vigilium sua subscriptione cyrographi; ante confessionem beati apostoli Petri ipsum constitutum praesentia omnium sacerdotum et cleri et senatus incendio consumpsit". *Lib. Pont.* t. z. p.

duisterc en verwarde, woorden mogen we waarlijk niet te letterlijk opnemen.

In 532, twee jaren na zijne verheffing, stierf Bonifatius II; den 17 October werd hij in de basiliek van St. Pieter begraven.

Na zijn dood bleef de pauselijke stoel twee en een halve maand onbezet. De reden hiervan was niet, gelijk Niehues, zonder eenig bewijs aan te halen, zegt 1), dat de jonge koning Athalarik gedurende al dien tijd de wijding van den gekozenen Joannes II wist tegen te houden: het Gothische vorstenhuis had zorgen genoeg om de pauskeuze te kunnen vergeten 2). Neen het woelen en drijven der partijen, wat met al zijne gevolgen was herleefd, hield de keuze zoolang tegen. De ergerlijke tooneelen, waarvoor Felix IV vreesde, en om welke te voorkomen hij zelf zijn opvolger benoemd had, herhaalden zich in die dagen met ongekende driestheid 3). Eindelijk werd Joannes II, bijgenaamd Mercurius, gekozen en den 2 Januari 533 4) gewijd. Welke rampzalige gevolgen echter door het

1) Niehues, a. w. S. 364. Verg. ook Wensing, V, 42.

2) Verg. Thomassin, t. a. p. p. 260.

3) In dezen tijd plaatst Duchesne het volgende senaatsbesluit, wat we boven hebben bewezen het tweede gedeelte te zijn van het senaatsbesluit van 530: „Quicumque in episcopatu obtinendo sive per se, sive per aliam quamcumque personam aliquid promisisse declaratur, ut exsecrabilis contractus cunctis viribus effetetur. Si quis autem in hoc scelere deprehenditur fuisse versatus, nullam relinquimus vocem; verum etiam si aut repetendum aut quod acceptum est non reddendum esse crediderit, sacrilegii reus protinus habeatur, accepta restituens compulsione judicis competentis". (Cassiodorus, *Var.* IX, 15.)

4) Deze datum geeft Duchesne, *Mélanges*, p. 261. Jaffé stelt den 31 December 532 als dag der wijding, a. w. p. 73.

partijwoelen waren veroorzaakt, blijkt het beste uit een brief van den jongen koning Athalarik aan Paus Joannes II zelven, die door een *defensor* der Romeinsche kerk den vorst had laten verzoeken, om met zijn koninklijk gezag tusschenbeide te komen, daar de kerkelijke censuren werden veracht 1). Om het voorkomen van dergelijke wanordelijkheden te begrijpen, vergete men niet de staatkundige gisting, welke in die dagen in Italië heerschte, en evenmin, dat in de laatste jaren velen het heidendom hadden verlaten en christen waren geworden minder uit overtuiging dan om politieke bijoogmerken. Zoo kon het niet uitblijven, dat vele fortuinzoekers in de troebelen der tijden een gunstige gelegenheid zochten en vonden om òf aan hun eerzucht òf aan hun geldzucht te voldoen.

Athalarik voldeed aan het verzoek des Pausen, en weinige dagen na zijne installatie ontving deze laatste een koninklijk decreet, waarbij het vroeger besproken edict van den senaat werd bekrachtigd, onder bijvoeging van nieuwe bepalingen en poenale sanctie. Bovendien werd voorgeschreven, het koninklijk decreet zoowel als het besluit van den senaat, in marmeren tafels gegrift, in het atrium der St. Pieterskerk op te hangen 2). De koning ging echter nog verder.

Om in het vervolg dubbele keuzen en een schisma te voor-

---

1) „Nuper siquidem ad nos defensor ecclesiae Romanae flebili allegatione pervenit, cum apostolicae sedi peteretur antistes, quosdam nefaria machinatione necessitatem temporis aucupatos ita facultates pauperum extortis promissionibus ingravasse ut, quod dictu nefas est, etiam sacra vasa emptioni publicae viderentur exposita". (Cassiodorus, t. a. p.)

2) Cassiodorus, *Var.* IX, 16.

komen, werd tevens bepaald, dat telkenmale als te Rome zoo iets zou voorkomen en het hof er in betrokken zou worden om het geschil te beslechten, de kas der kerk 3000 *solidi* zou moeten betalen, om onder de armen te worden verdeeld 1). En daar gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben, en niet alleen te Rome, maar ook elders in Italië het bederf en de simonie doorgedrongen waren, werd tegelijk vastgesteld, dat ook in andere kerken van Italië, wanneer bij de keuze van een metropolitaan strijd en verdeeldheid voorkwam en de koninklijke inmenging daardoor noodzakelijk werd, de beambten van het paleis 2000 *solidi* zouden mogen eischen, waarvan 500 onder de armen moesten worden verdeeld. Eindelijk werd aan lieden van iederen stand — mits zij van erkende rechtschapenheid waren — toegestaan, hen, die voor eene keuze geld ontvangen hadden, bij den rechter aan te klagen. Het derde gedeelte der strafsommen zou den aanbrenger toekomen, de rest voor kerkelijke doeleinden worden besteed 2).

Zoo gunstig in de gegeven omstandigheden dergelijke bepalingen ook iemand mogen toeschijnen, 't valt niet te betwijfelen, dat het koninklijk gezag hier de grenzen zijner bevoegdheid overschreed en bovendien, om het kwaad te verhelpen, een middel koos, wat lichtelijk kon worden aangewend, om het te verergeren. De paleisbeambten hadden, indien geldzucht hen beheerschte,

---

1) „Cum de apostolici consecratione pontificis intentio [= contentio] fortasse provenerit et ad palatium nostrum producta fuerit altercatio populorum, suggerentes nobis intra tria millia solidorum cum collectione chartarum censemus accipere; a quibus tamen minus omnes idoneos rei ipsius consideratione removemus, quia de ecclesiastico munere pauperibus est potius consulendum" (Cassiodorus, *Var.* IX, 15). Niet rijke beambten schijnen dus van de boete ook te hebben kunnen genieten. Het blijft mij een raadsel, hoe Dr. G. Schnürer in zijn vroeger aangehaald opstel (*Hist. Jahrbuch*, IX, S. 270, n. 3.) deze verordening van koning Athalarik kan verstaan in dien zin, „dass an seinem Hofe bei Agitationen um den päpstl. Stuhl nur 3000 solidi aufgewendet werden dürften"!

2) Cassiodorus, t. a. p.

gelegenheid genoeg om bij eene keuze tweedracht te zaaien 1).

Na den dood van Joannes II, op den 8 Mei 535, bleef de pauselijke stoel slechts zes dagen onbezet; reeds den 13 Mei 2) werd de aartsdiaken Agapetus tot Paus gewijd. Bij zijne keuze was geenerlei ongeregeldheid voorgekomen, noch had eenige inmenging van het koninklijk hof plaatsgegrepen.

Paus Agapetus stierf te Constantinopel den 22 April 536. Na zijn dood bleef de pauselijke stoel volgens het *Liber Pontificalis* 3) één maand en acht en twintig dagen onbezet. Toen besteeg Silverius den pauselijken zetel. Over diens verkiezing hebben wij twee tegenstrijdige berichten.

Liberatus 4) meldt ons, dat de Romeinen, toen zij den dood van Paus Agapetus vernamen, Silverius kozen en wijdden. Zijn bericht laat geenerlei onregelmatigheid vermoeden. Geheel anders echter luidt het verhaal zijner troonsbestijging in het *Liber Pontificalis* 5). Volgens dit verhaal heeft Theodatus, de Oostgothische koning, Silverius op den pauselijken stoel verheven, elke vrijheid van keuze belemmerend door de bedreiging, dat ieder, die zich tegen zijne benoeming zou verzetten, met het zwaard zou worden gestraft. Toch weigerde de geestelijkheid in den beginne die be-

---

1) Verg. Wensing, V, 42; Rohrbacher-Rump, a. w. IX, S. 139.

2) Aldus Duchesne, *Mélanges*, p. 262. Jaffé plaatst de wijding op 3 Juni a. w. p. 73.

3) In vita Agapeti, Ed. Duchesne, I, p. 287.

4) *Breviarium*, C. 22.

5) „Hic levatus est a tyranno Theodato sine deliberatione decreti. Qui Theodatus, corruptus pecuniae datum, talem timorem indixit clero ut qui non consentiret in huius ordinationem gladio puniretur. Quod quidem sacerdotes non subscripserunt in eum secundum morem anticum vel decretum confirmaverunt ante ordinationem; iam ordinato sub vim et metum, propter adunationem ecclesiae et religionis, postmodum iam ordinato Silverio sic subscripserunt presbiteri". Ed. Duchesne, I, p. 290.

noeming te onderteekenen; maar toen Silverius eenmaal met geweld was gewijd geworden, heeft zij, om eene scheuring te voorkomen, in zijne benoeming toegestemd en het decreet zijner keuze onderteekend. Dit verhaal kan zeker eenige waarheid bevatten. Het is gemakkelijk aan te nemen, dat Theodatus heeft getracht invloed uit te oefenen bij de benoeming van den nieuwen Paus en te voorkomen, dat iemand gekozen werd, die meer Griekschdan Gothischgezind was. Het in alle deelen aan te nemen is onmogelijk. Bepaaldelijk wat gemeld wordt, dat Theodatus door Silverius zou zijn omgekocht, is, zegt Wensing 1), „in strijd met het karakter, wat die Paus steeds toonde te bezitten". Terecht zegt Duchesne 2): „Notre biographe montre une telle animosité contre les Goths, leur roi Théodat et le pape choisi par celui-ci, que l'on ne saurait accepter son témoignage sans quelques atténuations. Quant à ce qu'il dit d'un marché simoniaque conclu avec Théodat, c'est là une de ces accusations que l'esprit de parti sonlève avec d'autant plus de facilité que la vérification en est le plus souvent impossible".

Silverius was de laatste Paus, gekozen tijdens het bestaan van het Oostgothische rijk in Italië. Den 9 December 536 deed Belisarius zijn intocht in Rome en begon in de eeuwige stad de heerschappij der Byzantijnsche keizers.

Loosduinen. P. A. DE BRUIJN.

---

1) a. w. V, 47.

2) *Liber Pontificalis*, I, p. 293, note 2.

BOEKBEOORDEELING.

HET BOEK ISAIAS IN NEDERLANDSCHE VERZEN 1).

„Och, of ons Duitsch 't Hebreeuwsch gezang kon volgen
In aert en zwier!"

VONDEL.

Sedert wij Pater G. Jonckbloet, in Thijm's *Volksalmanak*, voor het eerst mochten ontmoeten met het frissche wijsje op de lippen:

„Soms voel ik iets, ik weet niet wat,
Mij door het harte dringen;
En zoo ik taal en toon bezat,
Ik zou een liedje zingen",

hebben wij hem reeds lang het recht toegekend om niet slechts een liedje maar een lied, een zang, te zingen; zijn beide, met zooveel waardeering begroete, dichtbundels, lieten immers omtrent 's dichters volkomen bezit „van taal en toon" geen twijfel meer toe. Toch werd menigeen aangenaam verrast, toen wij van dezelfde lier, nu wel geen oorspronkelijke maar forscher toonen, ja den vollen orgeltoon vernamen. De „beminnaars der groote poëzie" (mogen ze talrijk zijn!) hebben nu den geheelen Isaias in Nederlandsche verzen vertolkt, in een lijvig boekdeel, schoon van typografische uitvoering en, in passenden, zeer smaakvollen omslag, voor zich liggen.

't Was waarlijk eene grootsche onderneming van den dichter! Nu zijn wij Nederlanders op dit punt niet kleinmoedig. Bohl

1) *Isaias.* De profetieën van Amos' zoon in Nederlandsche verzen vertolkt met opheldernde aanteekeningen door G. Jonckbloet S. J. — Amsterdam, Theo Kervel en Co., 1888.

schonk ons, in den laatsten tijd, den geheelen Dante en Burgersdijk voltooide juist dezer dagen zijne vertaling van den geheelen Shakespeare.

Maar voor deze vertolking van den vorstelijken profeet werd nog iets meer gevorderd dan de gave der poëzie alleen, iets meer nog dan „gevoel, verbeelding, heldenmoed"; er werd vòòr alles een levendig geloof gevorderd, een op velerlei wijze voorbereide geest, eene zeer grondige exegese-studie en, zoowel bij zijn gehoor als bij den dichter zelf, eene hooge opvatting van de kunst der poëzie, de kunst van verzen schrijven. Met bijzondere voldoening mogen wij getuigen, dat door den dichter in zijne verzen en in zijne heldere aanteekeningen aan al deze eischen is voldaan; en wat zijn gehoor betreft, is hier de breede lijst der inteekenaren, met de luisterijke namen aan het hoofd, niet welsprekend genoeg?

Over het kiezen van den vorm zijner vertolking verantwoordt de dichter zich op goede gronden. 't Was inderdaad eene belangrijke vraag, hoe het Hebreeuwsch *parallelismus membrorum* (evenredigheid van den periodenbouw) in het Nederlandsch terug te geven. Maar dewijl onze dichter, op enkele uitzonderingen na, waar hij een vrijer rhythmus aanwendt, eene besliste keuze gedaan heeft, kan eene langere uitweiding over de prosodie der Hebreeuwsche taal overbodig geacht worden. Zonder twijfel mogen wij aannemen, dat de Hebreeuwsche poëzie rhythmisch geweest is. Men heeft zelfs beweerd, maar op uiterst zwakke gronden, dat hare verzen berijmd waren. Door het algeheel verloren gaan van de ware uitspraak is het evenwel onmogelijk dit punt op te helderen. Ten gevolge van deze onzekerheid omtrent den juisten dichterlijken vorm van het oorspronkelijke verkreeg de vertolker eene grootere vrijheid in zijne keuze. De vraag is nu, hoe hij van deze vrijheid gebruik maakte.

De keuze van versmaat en de aanwending van het rijm zijn hier van het hoogste belang. Pater Jonckbloet veroorloofde zich de vrijheid om, zelfs in hetzelfde hoofdstuk, van afwisselende versmaat gebruik te maken. Zoo ooit, dan was dit hier gerechtvaardigd. Ja, eigenlijk mogen wij dit, zelfs in 't algemeen, geene vrijheid noemen. In zijne *Dichtk. Verh.* zegt van Alphen terecht: „Zijn verstrant te veranderen, wanneer de natuur van het onderwerp zulks vereischt, is eene wijze van handelen, die ik geene dichterlijke vrijheid mag noemen, maar eene volstrekte noodzakelijkheid, zal men willekeurige schoonheid aan willekeurige regelmatigheid niet

opofferen". Het komt er bij deze afwisseling slechts op aan, dat zij niet *al* te ruim worde opgevat, en vooral, dat de overgang van de eene in de andere maat gemakkelijk zij en harmonisch. In den regel — en dit kan reeds als groote verdienste worden aangemerkt — mogen wij zeggen, is dit in deze vertolking het geval; meermalen zelfs is de overgang uitermate schoon en treffend.

Een ongelukkigen overgang vinden wij op bl. 291:

Ziehier het gericht, dat mijn Koning en God u
Laat hooren op hem, dewijl gij hebt geloofd.

Eigenlijk ligt de fout hier niet zoozeer in de keuze der versmaat als wel in de minder gelukkige versificatie, waardoor de natuurlijke klemtoon, die op *hebt* valt, verlegd wordt op *gij*. Lezen wij natuurlijk en niet kunstmatig, dan hebben wij eigenlijk een halven Alexandrijn in: *dewijl gij hebt geloofd;* vandaar dat wij met die trippelmaat niet terstond op streek komen. Het rijm werkt hier ook niet mede om het lezen gemakkelijk te maken. Ook op bl. 352 is de overgang: „Dit zegt de Heer" enz. niet gelukkig; deze versmaat, die wij bij onzen dichter meer ontmoeten, is om hare stroefheid, ongetwijfeld voortkomend uit de afwisseling van een Alexandrijn met een vijfvoetigen regel, geenszins aan te bevelen. Zeer schoon daarentegen is de overgang in het roepingsvisioen van Isaias:

En ik zeide: Heer hoe lange?
En des Heeren antwoord luidde:
Tot de steden verwoest en in puin zijn gevallen enz.

Niet gelukkig wederom komt mij de overgang voor op bl. 370: „Hoe zult gij Me ooit" enz. waar ook door verwaarloozing der caesuur de kracht der verzen verlamd wordt, b. v. in dezen regel:

Of zij aanbidd — en 't als den heer van 't lot.

Zeer gelukkig en fijn gevoeld is op bl. 405 de overgang in verzen van nobelen zwier, waar de profeet bij de schildering van 't heil, dat Sion nabij is, in een hartelijk gebed zijn jubel uitstort:

Verhef u, waak op en omkleed u met kracht,
Gij arm van den Heer!
Verhef u, gelijk voor der vaad'ren geslacht
Gij waakte weleer!

Juist gekozen versmaat en rijmwisseling vinden wij o. a. ook op bl. 449—451. Deze onberispelijke verzen zijn goed in den stijl; zij schrijden waardig en deftig voort, zoodat wij 't zelfs betreuren, dat het niet een tijdlang nog op deze wijze wordt voortgezet en we in het volgend hoofdstuk alweer de moeilijke en niet altijd zuivere trippelmaat vinden. Geen versmaat is zoo gevoelig als deze; 't minste vergrijp tegen den natuurlijken klemtoon wreekt zich terstond; wij zien de besten hier struikelen. Als wij dit hoofdstuk lezen met de Vulgaat er naast, dan hinderen ons maat en rijm en merken wij verscheidene zwakke regels op. Niet zoo in het zestigste hoofdstuk, prachtig in alle opzichten. Hoe goed gekozen is daar die waardige, rustige en toch beweeglijke versmaat! En ook het overvloedig rijm is hier bijzonder op zijn plaats en klinkt, door den zwier van den periodenbouw gedempt, ook niet al te veel door. Deze verzen mogen met eere naast de schoonste stukken onzer letterkunde geplaatst worden. Hoeveel schooner is hier het rijke maar toch niet te veel overstemmend rijm vergeleken met bl. 28, waar de gebrekkige rijmen *deerenis*, *heerlijk is* en *duisternis* waarlijk een armoedigen rijkdom vertoonen. Ook het een en zestigste hoofdstuk is goed en waardig van toon in onberispelijke verzen geschreven. Maar tot de zeer gelukkig geslaagde rekenen wij hoofdstuk drie-en-zestig, dat in de uitnemend gekozen maat zoo treffend aanvangt:

Wie is hij, die met purpren kleed
Uit Edoms palen herwaarts treedt,
Van Bosra uitgetogen?

Het vervolg verloochent dezen aanvang niet; als wij de vier coupletten in stroevere maat uitzonderen — ofschoon de overgang in den Alexandrijn goed gevoeld is — dan mogen wij het geheel inderdaad een sieraad onzer letterkunde noemen.

Plaatsen wij dezen aanhef eens naast eene andere (gedeeltelijke) vertaling, die des heeren B. G. de Vries van Heyst. Daar lezen wij:

DE ZIENER.

Wie is hij die uit Edom komt,
den mantel purperrood?
Wie baant zijn weg uit Bosraas land,
in eer en krachten groot?

JAHWEH.

Dat ben Ik, die met wijsheid spreek,
Ik, die welhaast uw kluisters breek.

DE ZIENER.

Hoe is zoo hooggekleurd Uw kleed,
als dat eens mans die druiven treedt?

JAHWEH.

Ik heb de druivenpers getreên;
Ik deed dat; — Ik alleen.
Geen natie bood Mij hulpbetoon.
Toen bracht Ik haar der zonden loon.
Ik heb haar in Mijn toorn vermaald,
heur bloed heeft Mij haar schuld betaald,
en mijn gewaad bespat.
Ik had
den dag des oordeels in Mijn hart,
het jaar dat ù verlossing biedt
van uwe smart.
Ik zocht naar hulpe, Ik vond haar niet.
Ontzinden! — Al te lang getart,
heeft toen mijn eigen arm het pleit
beslecht in zijn verbolgenheid.
'K vertrad de volkeren, 't recht ten zoen;
'K versloeg hen die het booze doen;
'K heb hun met geweld
in 't stof geveld.

Hooren wij nu Pater Jonckbloet:

Wie is hij, die met purpren kleed
Uit Edoms palen herwaarts treedt,
Van Bosra uitgetogen?

Die, schittrend in zijn wapenpracht,
Daar voortschrijdt, fier op eigen kracht,
Met vlammend vuur in de oogen?

„Ik, leerende in gerechtigheid,
En 't heil u schenkend, dat gij beidt,
Getrouw aan woord en eeden!"

Hoe is dan uw gewaad bebloed?
Uw kleeding als van een, wiens voet
De wijnpers heeft getreden?

„Ik trad de wijnpers, Ik alleen;
Uit al de volkeren niet één,
Die Mij ten bijstand spoedde.

Toch heb Ik, door Mijn wraak geleid,
Mijn vijand in verbolgenheid
Verbrijzeld door Mijn woede.

Daarom is Mijn gewaad bespat:
Ik heb zijn bloed, waar 'k henentrad,
Langs rok en kleed doen stroomen.

De dag ter wreking vastgesteld,
Het jaar der redding u voorspeld
Was eindelijk gekomen.

Ik zocht, geen helper was er Mij;
Ik schouwde rond naar alle zij,
Geen hulp kwam toegeschoten.

Toen heeft Mijn eigen arm gewaakt,
Toen heeft de gloed, die 't hart Mij blaakt,
Mijn vijand neergestooten.

Hij stortte stervend in zijn bloed,
Vertrapt, verpletterd door Mijn voet:
Zijn merg ligt uitgegoten."

Het valt niet moeilijk te beslissen, wien de palm toekomt. Nu behoort dit stuk zeker nog wel tot de beste, die wij bij den heer van Heyst aantreffen. Veel slechtere zijn er, ja tot schier onleesbare toe. Men leze eens:

Niemand zal zijn naasten deeren
Op den, — luidt het woord des Heeren, —
„Heuvel van mijn heerlijkheid".

Op eene andere plaats vinden wij: „De kudde zocht den herder weêr, Wiens Heilige Geest zich in haar midden *bedde*". Dit vernuftig werkwoord moet rijmen op „redde". Bewonderen wij nog de volgende kunstige (?) bewerking:

Maar de zaaijer
Zij de maaijer,
ete wat zijn werk hem schenkt.
Maar wien vrij de
druif uit eigen
gaard mocht plukken,
't sap uit eigen
mostpers drukken,
worde blijde
door het lavend vocht gedrenkt,
in Mijn voorhof Mij geplengd!

Ik heb hier niets bij te voegen. Wil men nog een origineel rijm vernemen? Luister:

Zoekt den Heer: — Hij is nabij u,
Roept tot Hem: — of riep niet Hij u?

Deze klanken: *ie*, *ie*, *iju* klinken in een ernstig gedicht toch al te mal. Zij herinneren aan het vogeltje, dat 's zomers in het riet zoo onvermoeid zijn eigen naam roept, de karekiet.

Maar genoeg hiervan. Dominé van Heyst heeft, zoowel met deze vertaling als met zijn afschuwelijk profaneerend *Sjoelammit*, *'t lied der liederen*, *liefdes lof* een betreurenswaardig werk des ongeloofs verricht, gelijk onze vaderlandsche letterkunde nog weinig kende. Doch hierover zullen wij genoemden heer niet lastig vallen: een medelijdend schouderophalen over onze achterlijkheid zou zijn antwoord wezen. Indien iemand evenwel de toepassing vermijden wil van het:

„Le vers se sent toujours des bassesses du coeur",

dan behoort men een ernstig dichtwerk (voor ons is het meer) voor 't minst toch ernstig — ik spreek niet eens nog van dichterlijk — te vertalen. Hier zien wij herhaaldelijk met kwasterige bokkesprongen en ellendige rijmelarijen den oorspronkelijken tekst tot onkenbaarheid misvormd. Ongeloof moge den mensch van vele lastige dingen ontslaan, maar ook een ongeloovige, wil hij eer hebben van zijn werk, behoort toch fatsoenlijke verzen te schrijven. Deze vertaler heeft een der verhevenste en dichterlijkste Boeken der H. Schrift niet alleen geprofaneerd maar ook zeer dikwijls gemaltraiteerd. Op het eerste mag de schrijver misschien groot gaan — op welke ellende gaat men al niet groot! — maar op het laatste

kunnen ook zelfs zijne geestverwanten niet roemen, en de pikante saus des ongeloofs zal het hun zelfs niet smakelijk kunnen maken.

Plaatsen wij 's heeren Jonckbloet's werk, om het beter te waardeeren, eens naast gelukkiger geslaagde verzen, en wel die van een onzer eerste meesters in 't vertolken, den heer Ten Kate. Kiezen wij het schoone hoofdstuk XL van Isaias, v. 12—20: *Quis mensus est pugillo aquas?*

Wie heeft, in 't eeuwig licht gezeten,
  Waar alles aan zijn wenken hangt,
  De waatren in zijn vuist geprangd,
De heem'len met één span gemeten?
  Wiens renbode is de wervelvlaag?
Wiens englen zijn de bliksemstralen?
Wie woog de heemlen in zijn schalen,
  De berggevaarten in zijn waag?
Wie heeft des Heeren raad doorlezen,
  En wie doorvorschte 's Heeren geest?
Wat raadsman heeft hem onderwezen?
  Wat machtige is zijn gids geweest?
Wat wijze wees den Lotsbestemmer
  Zijn wegen, godlijk, wonderbaar?
  Ziet, alle volkren bij elkaâr
Zijn hem een droppel aan den emmer,
  Een stofjen aan den evenaar!
Hij strooit met onuitputbre handen
  Zijne eilanden daarheen als zand.
  De Libanon, hoe dicht beplant,
Is niet genoeg om Hem te branden;
En al 't gedierte uit zijn waranden
  Is niet genoeg ten offerand!
Al 's waerelds volkeren bezwijken
  En worden voor Zijn majesteit
  Niets, min dan niets en ijdelheid!
Bij wien dan zult gij hem gelijken?
  Wat beeldtnis hebt gij Hem bereid?
Een beeld, door kunstnaarshand gegoten,
  Ter smidse omtrokken met fijn goud,
Aan zilvren ketens vastgesloten:
  Of — minder duur! — een duchtig hout,

Zoo groen gekapt, geschaafd, besneden:
Een boomtronk, tot een dier verminkt,
Een ruwe klomp met doode leden,
Die wagglend op zijn voetstuk hinkt!...

Luisteren wij nu naar den heer Jonckbloet:

Wie heeft der waatren vlak met ééne span gemeten?
Wie woog de heemlen in de holte Zijner hand?
Wie is 't, die, op een troon van eeuwig licht gezeten,
Den kloot der aarde met drie vingeren omspant?
Wie heeft de bergen in een reuzenschaal gewogen
Bij de ord'ning van 't heelal? Wiens schikkend alvermogen
Der heuvlen stand bepaald en omvang en gewicht?
Wie leende bijstand aan den eeuwigen Geest des Heeren?
Waar was er kennis om Hem wetenschap te leeren?
Wiens wijsheid gaf 't verstand des Eeuwgen onderricht?

Wie schafte raad, toen Hij de hemelen formeerde?
Wie wees den weg des rechts aan de eeuwge Majesteit?
Wie was 't, die Haar de baan der wijsheid kennen leerde
Of 't pad haar toonde, als gids van Haar voorzichtigheid?
De volkren, voor Zijn blik van siddering bevangen,
Zijn Hem een droppel aan den emmerrand! Zij hangen,
Gelijk aan d'evenaar een stofje, voor Zijn oog.
Hij schiep de zeeën, die zich om de wereld slingeren,
En strooide de eilanden als zand, dat van Zijn vingeren
Naar Noorden en naar Zuid, naar Oost en Westen vloog

De Libanon, wat loof er om zijn kruin moog zwieren,
Verstrekt niet hout genoeg dat Hem ter eere brand';
Wat runders ook in 't vetst der rijkste beemden tieren,
Hun aantal is te klein ter waardige offerand'!
De volkeren, wat groots zij immer onderwonden,
Staan allen voor Zijn oog alsof zij niet bestonden:
Ze zijn Hem min dan niets en louter ijdelheid!
Bij wien zult gij den Heere, uw God, dan vergelijken?
En welke beeltenis zal op uwe outers prijken,
De grootheid waardig van Zijne eeuwge Majesteit?

Het beeld, in ruw metaal door 's werkmans hand gegoten,
Omkleedt de kunstenaar met zilver of met goud.

En ziet, daar staat een god voor edelen en grooten!
Die armer is kiest sterk en nooit vermolmend hout;
Hij-zelf gaat in het bosch een hechten boomstam vellen,
Een kundig werkman peinst hoe hij het beeld zal stellen,
Dat het niet waggelend ter neêr stort van zijn voet!....
Ziedaar wat afgoôn zijn!....

Men zal bemerkt hebben, dat deze laatste vertaling veilig naast de andere kan staan en het zelfs in den aanhef wint. Mocht iemand beweren, dat Ten Kate den spot met de afgoden scherper doet uitkomen, waardoor natuurlijk de tegenstelling treffender wordt, ik zal hem geen ongelijk geven. De gekozen versmaat komt hier den eersten zeer in 't voordeel. Wanneer wij evenwel doorlezend de vergelijking voortzetten, dan komen ons de kortere, op de aangehaalde terstond volgende, verzen van den heer J. schooner voor dan die van Ten Kate. Dit zijn, op enkele vlekjes na, onberispelijke verzen; het geheel is uitnemend in den stijl en fraai van dictie. Over 't geheel, mogen wij zeggen, is de laatste vertolking schooner, rijker van taal en vloeiender, ofschoon 't niet te miskennen valt, dat des anderen eenvoud lang geen armoe is. Opmerkelijk zijn de twee laatste regels bij beide dichters eensluidend. De eerlijkheid vordert intusschen, dat wij onder de vertaling van Tasso's vertolker het jaartal 1854 niet over 't hoofd zien. En in een ander hoofdstuk (LV) behooren wij aan den oudsten dichter den palm toe te kennen. De jongste verliest het hier met zijne verwaterde verzen. Ik mag ze niet anders noemen, en wij hebben reden om op den dichter verstoord te wezen, daar hij ze onvergelijkelijk veel beter had kunnen schrijven. Men leze b.v. om een greep te doen, het geheele vijf en zestigste hoofdstuk en bewondere oprecht die gespierde, nobele taal in deze wakker op hun voeten staande verzen. Door de besten onzer dichters en vertolkers mogen ze hem benijd worden.

Maar vanwaar toch, heb ik mij zelf onder 't lezen meermalen afgevraagd, die ongelijkheid van bewerking? Moeten wij hier aan eene zelfde oorzaak denken als waaraan Bilderdijk het veelvuldiger ontstaan van vertalingen dan van oorspronkelijk dichtwerk in onze moedertaal toeschreef 1)?

---

1) „Men heeft lang aan de dichters onzer natie verweten, dat zij hunnen geest in een vreemd gareel deden draven, zonder hem immer

Doch wij merken hetzelfde verschijnsel bij Vondel op, in zijne *David's Harpzangen.* Ook daar treft ons eene telkens in 't oog springende ongelijkheid van bewerking. Jacob van Lennep onderstelt bij vader Vondel, dat de groote dichter eerst de schoonste en voor hem aantrekkelijkste harpzangen uitgekozen en deze *con amore* bewerkt en later ook de andere, om de volledigheid, berijmd heeft. Zouden wij iets van dien aard omtrent de wording van onze vertolking ook mogen aannemen? Maar zeker is het, dat men bij een werk van zoovelerlei bezwaren en van zulk een omvang niet altoos evengoed geïnspireerd kan zijn; de zucht naar de voltooiing der opgevatte taak doet wel eens in minder gelukkige uren naar de pen grijpen; want na de eerste geestdrift, voor het beginnen noodzakelijk, is het verlangen naar de kroon van het werk mede een machtige drijfveer.

Doch, hoe ook de verklaring moge wezen, het feit valt niet te loochenen, dat het onzen vertolker hierin gegaan is gelijk het vader Vondel verging. De vorst onzer dichteren vertoont echter zoovele en zoovelerlei *redeeming qualities*, dat wij hem sommige rijmelarijen en zelfs geheel stroeve en mislukte harpzangen van harte vergeven terwille der hoogere schoonheden en onnavolgbare zangen en wendingen, die er terstond op volgen of er als tusschen in geworpen zijn en ons herhaaldelijk doen uitroepen: gelukkig dat Vondel ons het geheele Boek der Psalmen schonk! En nu? Ja, een dichter niet naast Vondel te plaatsen kan geen schande zijn, maar van hem te moeten getuigen, dat hij ons, bij al zijne, hier zeer verklaarbare en zelfs soms onverklaarbare tekortkomingen, toch doet zeggen: gelukkig, dat hij ons den geheelen Isaias geschonken heeft, schijnt mij voor 't minst als een benijdenswaardige lof.

---

in vrije lucht te laten rond zwerven. Dit ondertusschen is niet anders dan natuurlijk bij een volk, 't welk, altijd aan ernstige bezigheden verknocht en zich met hart en ziel toeleggende op hetgeen het zich eenmaal tot zijn hoofdplicht gemaakt had, oneindig zeldzaam den tijd kan vinden om den geest ten eenenmale aan eene bezigheid te wijden, die zooveel denkens en voorbereidens vordert, als de dichtkunst vereischt, wanneer men oorspronkelijk zal zijn, en bij ons niet meer dan een bloote uitspanning was of zijn konde, terwijl zij bij andere natiën eene hoofdbezigheid en middel van bestaan uitmaakte." — Zie Dl. VI, Aant. bl. 472

Zoo ooit iemand eens opgedragen werd uit deze Isaias-vertolking eene bloemlezing te maken, welk eene rijke keuze zou hij hebben! Ik voor mij zou b. v. reeds terstond op bladz. 23 het wraakgericht, aan Sions dochteren voorspeld, aanteekenen, ofschoòn niet *alle* versregels onberispelijk zijn. Hoofdstuk VII kon, als gelukkig geslaagd, eene plaats vinden. Maar zonder bedenking sloeg ik het volgende over. Om verschillende redenen. Aan de schoone vergelijking van Assur met den allesoverweldigenden stroom is, naar mijne bescheidene meening, geen recht gedaan. Het noemen van den stroom is misschien al niet gelukkig.

Maar ziehier den tekst der Vulgaat: „*Et ascendet super omnes rivos ejus, et fluet super universas ripas ejus, et ibit per Judam inundans, et transiens usque ad collum veniet. Et erit extensio alarum ejus implens latitudinem terrae tuae, o Emmanuel!*" Wij volgen met ingehouden adem dien snellen, alverdelgenden loop al verder en verder tot het aan den hals raakt en bij 't laatste aandoenlijke: *terrae tuae, o Emmanuel!* ontsnapt ons een zucht van schrik en weemoed tegelijk. Maar den indruk van deze verhevene schoonheid geeft de volgende meer luidruchtige dan krachtige parafrase niet weer:

Boven al zijne oevers zwelt hij,
Overschrijdt elk stroomgebied,
Breekt zich baan door Juda's beemden,
Bruist en schuimt en brult en ziedt;
Reikt ten hals toe der bewoners,
Opgeschrikt uit beemd en del,
En zijn wiekslag dekt de breedte
Van uw land, Emmanuel!

Ook dit „*wiekslag*" is hier niet gelukkig; *armen*, gelijk Allioli vertaalt, doet juister het schoone beeld van den stroom en de legerscharen samensmelten.

In de volgende strofe komt het, hier te platklinkend vers voor: „Geeft op deez' mijn woorden acht". En met het „krijgsplan", dat „vervliegt als een ijdel luchtgegons" worden de twee laatste, anders fraaie, regels te duur gekocht. De volgende vier strofen komen mij als de zwakste van alle voor, toegegeven ook de eigenaardige moeilijkheden der vertaling; ook de daarop volgende zijn niet gelukkig. Het geheele hoofdstuk

mist al te veel den majestueusen eenvoud van het oorspronkelijke. Dit hoofdstuk zouden wij dus niet opnemen; evenmin het negende, waar ons in den aanhef al terstond die „liefdezon" en die „glans en glorie" hinderen; en, hoe fraai en juist sommige strofen ook mogen wezen, de stijl van 't geheel behoort niet tot den gelukkigsten.

Zonder den minsten twijfel kozen wij voor onze bloemlezing het tiende hoofdstuk. Indien het woord „meesterstuk" door de dagblad-reclame niet al te banaal geworden was — wat zal ons nageslacht van al die meesterstukken zeggen? — ik zou het gaarne onder dezen zang schrijven; want mij dunkt, dat wij hem, om de meesterlijke versificatie, naast de schoonste stukken onzer letterkunde mogen plaatsen. Hoe geheel in den zin, den samenhang, den stijl is hier de noodzakelijke parafrase. Hoe juist gekozen de maat, voornamelijk het sneljagend rhythmus met het sober, juist te pas invallend en een kort oogenblik verademing gevend, rijm:

Hij komt naar Ajath,
Hij trekt door Magron,
Bij Machmas laat hij
Zijn veldtuig staan enz.

Hoe ongedwongen en goed gedempt is in dit hoofdstuk het rijm, hoe klankrijk de taal, en hoe juist in het slotvers ook de Hebreeuwschen tekst in dichterlijk opzicht boven dien der Vulgaat verkozen. Ja, hier, zooals op meer plaatsen, begrijpen wij, hoe Bilderdijk de versificatie „die schoone, die edele, die diepgaande en verhevene kunst" kan noemen. Hier zou Busken Huet zijn vonnis, in 1877 geveld: „onder de jongeren is niemand, die een leesbaar vers kan schrijven", zeker gaarne terugnemen.

Wij bewonderen hier ook verscheidene van die kleinere schoonheden van *détail*, die den gewonen lezer gewoonlijk ontsnappen en slechts door den kenner gewaardeerd worden. Bravo, dichter, deze verzen zijn u volkomen waardig!

Maar wij zouden in eene bloemlezing uit Isaias niet slechts de schoonste verzen des vertolkers, maar ook tegelijk de schoonste stukken van het oorspronkelijke willen. Mochten zij maar altijd samenvallen! Het kan zijn, dat ik hier, onder den indruk der overweldigende schoonheid van het oorspronkelijk, te streng ben

geworden in mijne eischen; maar, tot mijn spijt, zou ik aarzelen om het triumflied van Babel's val (veertiende hoofdstuk) op te nemen. Wellicht had hier vooral een vrij rhythmus of eene meer dithyrambische bewerking den vertolker beter diensten bewezen. Maat en rijm vragen hier, waar iedere wending, ieder woord, ieder trekje tegen goud moet opgewogen worden, al te veel offers, helaas!

Het volgend hoofdstuk (XV) moge ons het gemis vergoeden. Dit is in alle opzichten een juweel van hooge letterkundige waarde. Die diep weemoedige toon in de vier eerste strofen is zeer juist getroffen. Wij vernemen inderdaad „den algemeenen rouw, de weeklacht en het gejammer, weergalmende van oord tot oord, het gansche land door". Hier blijkt op nieuw wat onze vertolker kan, wanneer hij goed geïnspireerd is.

Gelukkig geïnspireerd is ook het zestiende, onberispelijk van vorm en fraai van dictie het achttiende, en ook het negentiende, op enkele vlekjes na, is even als het twee en twintigste zeer schoon van stijl en vorm.

Wat ik met deze enkele vlekjes, die meermalen de schoonste plaatsen ontsieren, bedoel, is de omzetting der woorden ter wille van maat en rijm. Onze oudere dichters hadden hierin voorzeker eene grootere vrijheid; zij moesten de poëtische taal nog vormen; maar nu zij eenmaal als genoegzaam van het proza onderscheiden gevormd is, behooren wij den dichters strengere eischen te stellen en vooral het voorschrift der spraakleer om de werkwoorden niet te veel naar voren te plaatsen, met grooter nauwgezetheid te handhaven. Sommigen onzer nieuwere dichters veroorloven zich hier eene al te groote vrijheid. Zij zullen zich wel weten te verdedigen, maar hunne gedichten worden er niet fraaier van. Ziehier een paar voorbeelden uit bovengenoemd hoofdstuk:

„Ik zal verwoed in 't harnas jagen
Egypte's op Egypte's kind".

„Ik geef hun sluwheid prijs den winden".

„Dat spreken zal de taal, waar Isrels volk in bad". —

„Waarop Jehovah-zelf ten zegen
Houdt uitgestrekt Zijn vaderhand".

Het veelvuldig voorkomen van deze vrijheden mogen wij wellicht toeschrijven aan 's dichters groot gemak van verzen maken. Meest

al zijne verzen zijn vlot geschreven. De schaduwzijde dezer gave is wel deze hebbelijkheid van woordomzettingen evenals eene andere hebbelijkheid, waarvan Bilderdijk uit ondervinding spreekt en wij onzen vertolker ook niet vrij mogen spreken. Onze *versificateur* bij uitnemendheid getuigt namelijk, „dat men door veel verzen te schrijven eene hebbelijkheid bekomt om alles ronduit in een enkel vers uit te drukken, iets waarbij alleen zedespreukige gezegden kunnen winnen". Hierdoor verliezen de verzen maar al te veel dien vrijen, bevalligen zwier, welke aan Vondel's versificatie die door Bilderdijk zelfs onnavolgbaar geroemde schoonheid verleent.

Wil men een echt Vondeliaansch couplet van onzen vertolker ten bewijze, men sla het zes en twintigste hoofdstuk, bl. 200 op:

Nochtans Gij waart uw volk genadig;
Genadig, Heer, waart Gij Uw volk!
En hebt Ge U-zelven niet verheerlijkt?...
Geen bergtop en geen waterkolk
Begrenst de schittring Uwer werken
Noch kan den kring Uws lands beperken.

Dit geheele stuk, beginnend met: „Geëffend is de weg des braven" tot het slot, is, op een enkel vlekje van woordomzetting na, zeer schoon geversificeerd. Maar het twee en twintigste hoofdstuk, zoo onberispelijk van taal en stijl, mogen wij geenszins vergeten; nog veel minder het vier en twintigste, waar het wereldgericht, het laatste oordeel, door den profeet voorspeld, in pracht van taal en meesterlijke verzen vertolkt is. Ook zouden wij niet gaarne het dank- en zegelied der uitverkorenen van het volgend hoofdstuk missen. Men legge hier vooral den tekst er naast en bewondere de even juiste als fraaie vertolking en merke den goed geparafraseerden regel op van den dood:

„Die thans het menschdom zooveel jammren baart",

en met wat goeden smaak een enkele maal aan den Hebreeuwschen tekst de voorkeur gegeven is. Zeer treffend is, ook om de allitteratie, het zangerig slotcouplet:

Al uw *st*eile, *st*erke muren
*St*orten neder in het slijk:
God verheert ze, God verneert ze,
God maakt ze aan het stof gelijk!

Als wij nu van de volgende hoofdstukken geene andere dan de boven reeds geprezene meer voor onze bloemlezing aanstippen, dan heeft dit geenszins de bedoeling, alsof er niet zeer vele schoone, goed berijmde, vlot geschrevene, sierlijke, vloeiende verzen onder gevonden worden. Zoo is b. v. in het drie en dertigste hoofdstuk op bl. 260, de passage:

„Uw gezanten jammren buiten"

tot aan: „En ook Basan leeggeschud", uitmuntend, en goed in den stijl geparafraseerd. Het geheele hoofdstuk twee en veertig is zeer schoon, uitgenomen alleen de korte vers- of liever rijmregels: „Wie is er doof tenzij degeen — Tot wien ik zond mijn boden heen". In het vier en veertigste is de schildering van de dwaasheid der afgoderij een prachtig fragment, waaraan de zangerigheid der welluidende verzen geen schade doet; fraai van stijl en dictie is het volgende, en in het zes en veertigste is de schoonheid van het oorspronkelijk in de vier eerste strofen meesterlijk weergegeven. Terwijl de eerste strofen van het een en veertigste niet gelukkig zijn, daar de zwakke verzen ons geenszins den snellen, bliksemenden overwinningstocht van Cyrus teekenen, geeft bl. 327: „'k Zal u tot een nieuwe dorschslee maken" wederom prachtige, gespierde verzen te genieten.

Wij kunnen niet alle schoonheden aanstippen; evenmin alle kleinere aanteekeningen, die „al lezend met de pen in de hand" gemaakt werden, mededeelen. Maar een paar dezer laatste mogen hier nog plaats vinden. Ik kan o. a. moeilijk begrijpen, hoe de dichter tusschen zulke overschoone verzen als wij in het negen en twintigste hoofdstuk bewonderen, deze twee rijmregels kon laten staan:

Dus zal 't de schaar der heidenen vergaan,
Die *vallen* op den Berg van Sion *aan*.

Soms ook komen wij in de bekoring den vertolker toe te roepen:

Monsieur, la Poésie a ses licences; mais
Celle-ci passe un peu les bornes que j'y mets.

Waar hij b. v. het werkwoord *kwetteren*, wat wij van de zwaluwen mogen zeggen, gebruikt in de beteekenis van „zachtjes kwetsen". Het herhaalde „bessen *wuiven*" op bl. 31 is ook niet schoon; dit „wuiven" komt nog eens voor op bl. 35, maar nog veel onjuister, daar het teekenend woord, dat eene zachte, bevallige

beweging aanduidt, juist in tegenovergestelden zin gebruikt wordt: „Dies zal:

Als ijdel stof hun bloesem wuiven
Langs woud en berg en beemd en dal".

Op bl. 35 lezen wij — jammer, daar de volgende verzen zeer fraai zijn — „Zijn *wrekende* armen *uitgebreid*". Wat zouden wij zeggen van den redenaar, die bij eene forsche bedreiging, in plaats van zijn rechter omhoog te heffen, zijne armen barmhartig zou uitbreiden? Op bl. 71 komt dit werkwoord, omdat het juist een krachtig slot moet wezen, nog ongelukkiger voor.

Maar er moet een einde komen aan deze aanmerkingen. Eén ding evenwel moet ik nog zeggen, want dat kan ik den dichter niet vergeven. In het een en dertigste hoofdstuk vinden wij v. 4: „*quomodo si rugiat leo, et catulus leonis super praedam suam:* gelijk een leeuw, een jonge leeuw (zegevierend) briescht over zijn buit" aldus vertaald:

Gelijk een leeuw in razernij
Zijn dooden buit ziet lillen. —

Wordt het edele beeld van een jongen leeuw, nog in de eerste verrukking der behaalde zege over zijn buit heenbrieschend en, in het bewustzijn van zijn frisch ondervonden kracht, door geen kreet, door geen menigte van aangesnelde herders te vervaren, hier niet van zijn adel ontdaan en ontluisterd, door de voorstelling van een razend verscheurend dier met zijn dooden, lillenden buit voor zich? Dit is des te meer jammer, omdat het God zelf is, die zich aldus onder dit beeld voorstelt.

Maar een dichterlijk Boek der H. Schrift in verzen te vertolken is in zekeren zin een ondankbaar, ja wanhopig werk. Nooit kan de vertolker, al is hij met de uitstekendste gaven toegerust, de inspiratie van den dichterlijken profeet ook maar in de verte evenaren. En toch is er bij iedere dichterlijke vertolking eene nieuwe inspiratie, eene *dichterlijke* altijd, noodig. Hoe vele banden ook binden en knellen den dichter hier meer dan bij iedere andere vertolking. In veel strengeren zin moet hij den H. Hiëronymus nazeggen: „*Sciens et prudens in flammam mitto manum*". Maar als er dan zooveel te prijzen en betrekkelijk zoo weinig te mis prijzen valt, gelijk wij in deze beoordeeling — die geen reclame

wilde zijn — gedaan hebben, omdat wij het aan onzen dichter en aan onze letterkunde verschuldigd waren, dan mogen wij den dichterlijken vertolker inderdaad van harte gelukwenschen met zijn luisterrijk volbrachte taak; wenschen, dat zijn heerlijk dichtwerk in zeer vele handen moge komen, opdat zijn viervoudig doel op de beste wijze bereikt worde.

En als Pater Jonckbloet met een woord, aan de H. Schrift ontleend, ons dit profetisch Boek, dat alle volken en tijden omvat, zoo aantrekkelijk in zijn nieuwen vorm, ten troost biedt in het belangrijk keerpunt der wereldgeschiedenis, waarvan wij in onze dagen de getuigen en de medewerkers zijn, dan mogen wij hem, bij het welslagen van zulk een hoogst verdienstelijken arbeid, wel met een ander woord, in het Boek der Machabeën kort daarop volgend, in oprechte bewondering toeroepen: „*Laetamur itaque de gloria vestra*".

F. J. POELHEKKE.

DE KATHOLIEKE MISSIËN [1]).

Dit geïllustreerd maandschrift, door de goede zorgen van den zeereerw. Heer Arn. Duffels S. J. keurig geredigeerd, wordt door de Maatschappij „De Katholieke Illustratie" uitgegeven en voor den geringen prijs van f 5,60 franco door geheel Nederland verzonden. Alles werkt hier samen om dit tijdschrift tot een welkomen gast te maken van katholieke huisgezinnen: het papier is stevig, de druk helder, de platen zijn fraai, en vooral, de tekst is degelijk en belangwekkend. Als de zeereerw. redacteur de geschiedenis van vroegere missiën verhaalt, de nieuwere berichten uit den Congo-staat of van elders opneemt en de opgewekte reisverhalen van den zeereerw. Heer Verbraak mededeelt, geeft hij niet enkel eene aangename lectuur, maar teekent ook de werkzaamheid der Moederkerk, om alle verstrooiden tot één schaapstal te brengen.

Het katholieke Nederland heeft altijd veel belang gesteld in de missiën; maar sedert wij zelf opgehouden hebben hier *in toestand van missie* te verkeeren, is die belangstelling tot vurigen ijver gestegen. De goede God geve, dat dit maandschrift, onder leiding van Pater Duffels, het groote middel worde om dezen ijver te onderhouden en aan te wakkeren. Wij wenschen den nieuwen jaargang ook een nieuwe vermeerdering van inteekenaren toe.

TH. L. K.

---

1) Geïllustreerd maandschrift, onder redactie van Arn. Duffels S. J. 's Hertogenbosch, Maatschappij „De Katholieke Illustratie."

LETTERLOOVER.

DE WIJSHEID.

JOB, HOOFDSTUK XXVIII.

Het zilver heeft een oorsprong zijner aderen;
Het goud een schuilplaats, eer men 't wascht en smelt,
Het ijzer weet men uit den grond te gaderen,
Tot koper giet men d' ertssteen van het veld.

De mensch stelt aan de duisternissen perken,
Het laatst geheim van alles vorscht hij uit;
Geen schaduw van den dood begrenst zijn werken,
Hij maakt den steen in 't diepst der aarde buit.

Hij graaft een mijnschacht, durft zijn lichaam wagen
Ver van hetgeen op 's aardrijks vlakte leeft,
En, neêrgedaald waar hem geen voeten dragen,
Hangt hij, alsof geen mensch hij ware, en zweeft.

Hij keert den grond, waar 't brood uit wordt geboren,
Ten onderste om, voortdringend als het vier;
In d'afgrond weet hij stofgoud op te sporen,
In rotsgesteente een woonplaats van saffier.

Geen aadlaar heeft die banen ooit doorsneden,
Geen haviksoog dien donkren weg bespied;
Geen wouddier heeft dat duister pad betreden,
De fiere leeuw zet daar zijn stappen niet.

Aan 't hardst gesteente slaat de mensch zijn handen,
De bergen keert hij van hun wortel om;
Kanalen houwt hij in der rotsen wanden,
Zijn oog beloert wat kostbaar is alom.

Het sijplen van de waatren kan hij binden,
't Verborgenst oord doorvorscht zijn koene hand:
De wijsheid echter, waar is zij te vinden?
Waar is de diepe schuilplaats van 't verstand?

Zij wordt in 't land des levens niet gevonden,
Geen sterveling ter aard' kent heur waardij.
De abyss roept uit: „Ze is niet in mijne slonden!"
En de Oceaan verklaart: „Ze is niet bij mij!"

Geen zuiver goud wordt tegen haar gewogen;
Een berg van zilver is bij haar een zier.
Zij overstraalt wat vonkelt in onze oogen:
De kleurenpracht van onyx en saffier.

Kristal noch goud is haar gelijk in waarde,
Men ruilt haar voor geen gouden vaten in;
Niets geldt bij haar het rijkst koraal der aarde,
Geen paarlenschat verzekert haar gewin.

Geen schittrend purper kan men haar gelijken,
Geen keurtopaas van 't Ethiopisch land.
Van waar dan komt de wijsheid? Waar zal blijken
De zetelplaats te schuilen van 't verstand?

Zij is voor 't oog van al wat leeft verholen,
Verborgen voor de vogelen der lucht.
De dood roept uit: „Ook mij is zij verscholen!"
't Verderf: „Ik hoor van ver slechts haar gerucht!"

Alleen Jehova kent der wijsheid wegen,
De Heer alleen de schuilplaats van 't verstand:

Hij ziet wat aan des werelds eind' gelegen
En van den kring der heemlen is omspand.

Toen Hij 't gewicht van wind en storm bepaalde,
De vracht der waatren afwoog volgens maat,
Den weg des regens in het luchtruim maalde,
De baan, waarlangs de flits des donders gaat:

Toen zag Hij haar en deed haar luister blijken;
Toen ordende en doorgrondde haar Zijn hand.
„Zie, 's Heeren vreeze is wijsheid, 't kwaad ontwijken,
„O menschenzoon", dus sprak Hij, „is verstand!"

Maastricht. G. JONCKBLOET.

DE CORRESPONDENTIE VAN DEN HOOGEERWAARDEN HEER MARTINUS VAN DER WEIJDEN, PREFECT DER SURINAAMSCHE MISSIE.

De volgende correspondentiën worden den goedwilligen lezer aangeboden op zeer dringend en herhaald verzoek van twee hooggeschatte vrienden, op wier oordeel ik een groot vertrouwen moet stellen. De stukken behooren tot de familiepapieren van mijne hooggeëerde moeder en kwamen door bijzondere omstandigheden in handen van beide vrienden 1).

Onder die stukken bevindt zich een gedicht op de eerste H. Mis van den Hoogeerw. Heer M. van der Weijden; het werd vroeger toegeschreven aan Mgr. Broere; doch het is gebleken van zijne hand niet te zijn 2), ja het scheen zelfs niet ter uitgave geschikt.

Ook is het zeker, dat Mgr. van Bommel aan de ouders van den missionaris van der Weijden een belangrijken en allerschoonsten brief heeft geschreven; doch deze

1) Wij mogen thans niet meer verhelen, dat een dezer hooggeschatte vrienden, die zelf alleen als zoodanig hier wilde aangeduid worden, de diepbetreurde president H. J. J, Prenger was. Bereidvaardig als altoos, heeft de praeses dit artikel herzien en met sommige opgaven uit het archief van het seminarie verrijkt. Een openlijke dankbetuiging, hoewel vroeger afgewezen, mag hier thans niet ontbreken.

2) Men gelieve hiernaar te verbeteren het bericht in de geschiedenis van de parochie Nieuwkoop, *Bijdragen* v. Haarlem, Dl. XII, 17 en een bericht in de *Beknopte geschiedenis der Kath. Missie in Suriname*, met inleiding van den Zeereerw. Pater C. Wulfingh, blz. 192.

werd door mij in den bundel niet teruggevonden. Mocht iemand weten, waar dit stuk zich bevindt, hij wordt beleefdelijk verzocht eene kopie te maken en haar aan den ondergeteekende over te zenden ter completeering dezer uitgave.

LEVENSBERICHT.

De Hoogeerwaarde Heer M. van der Weijden werd 30 Mei 1800 geboren en dankte het levenslicht aan Cornelis Maartenz. van der Weijden en Joanna Hazersloot. Joanna Hazersloot had de stad harer inwoning 's Gravenhage verlaten, om haar levenslot met van der Weijden te deelen, en het eerzaam echtpaar woonde, bij de geboorte van hunnen zoon Martinus, te Aarlanderveen, alwaar door van der Weijden een turfhandel werd gedreven. Spoedig daarna trok men evenwel naar het naburige Nieuwkoop. De eene helft van dit dorp had een pastoor en kerk te Noorden en de andere helft had hetzelfde aan het Oortjespad in het Zuid-Einde. Eerst heeft het gezin van der Weijden onder de kerk aan het Zuid-Einde gewoond, want de eenige broeder des missionaris, schrijvers grootvader, deed in die kerk zijne eerste heilige communie; later woonden zij midden in het dorp, naast Nieuwkoops raadhuis, dat is in het laatste huis, welks bewoners in Noorden ter kerk gingen. Eerst in 1852 is dit huis bij Nieuwkoops parochie ingelijfd.

Uit de kinderlijke jaren van den missionaris is ons niet veel bekend. Toch leeft nog de herinnering, hoe zijn vader, die door zijn koophandel vaak in de groote steden vertoefde en somtijds de kinderen daarheen medenam,

tot zijne kennissen zeggen kon over zijn Martinus: „Dat kind is van de boekwinkels niet af te houden". Evenzoo is het bekend gebleven, dat de missionaris in meer dan gewone mate de lieveling zijner zeer ontwikkelde en brave moeder was. Eindelijk zij hier vermeld, dat hij den pastoor aan het Zuid-Einde, den Zeereerw. Heer Winkelaar, vaak mocht te hulp komen in diens botanische liefhebberijen en hij van dezen herder het begin van het Latijn heeft geleerd.

Het verdere leven des missionaris blijke uit het hier volgende verslag, hetwelk reeds onder de stukken der correspondentie behoort en door professor van Wijkerslooth na den dood van den Hoogeerw. Heer van der Weijden aan diens ouders werd gezonden. Genoemde professor was beschermheer der Surinaamsche missie en had het stuk overgenomen uit een Fransche Brabandsche courant:

De Surinaamsche zending heeft onlangs een hoogst treffend verlies geleden in den persoon van haren waardigen pastoor en overste der zending, den heer Martinus van der Weijden. Deze geestelijke, geboren van welgestelde ouders, die evenwel veel meer om hunne deugden prijzenswaardig zijn, begon zijne studiën te Ravestein en kwam die voleinden in het seminarium voor Holland, gelegen nabij Haarlem. In alle klassen behaalde hij de eerste prijs en onderscheidde zich met lof op de philosophie. Na het volbrengen zijner studiën 1) werd hij in hetzelfde kleine seminarium tot professor aangesteld en onderwees daar toen de welsprekendheid, het Grieksch, de mathesis en de geschiedenis.

---

1) Volgens de hoog te waardeeren *Beknopte geschiedenis der Kath. Missie in Suriname*, viel het studeeren der theologie hier reeds samen met het onderricht geven te Hageveld, blz. 192. (Zie straks de brieven IV en V.) Van der Weijden doceerde, tijdens zijne theologische studiën, de *humaniora* te Hageveld, zooals mede schijnt te blijken uit eene aanteekening in het archief van het seminarie te Warmond.

Hij werd priester gewijd in Augustus des jaars 1824 1). Toen het klein seminarium in October 1825 vernietigd was, werd hij tot pastoor te Suriname benoemd, zijnde de overste der zending aldaar toen juist overleden 2). Derwaarts vertrok hij den 31 December 3) van 1825 en werd er zeer gunstig ontvangen. Tegen het einde der vasten in 1826 zegende hij de nieuwe kerk in te Paramaribo, predikte er toen en daarna altijd, met een zóó voordeelig gevolg, dat het hem gelukte het vertrouwen der blanken te winnen en schitterende bekeeringen te bewerken. Zijn ijver voerde hem naar het *Lazareth*, genaamd Boassie-grond, waar hij met zooveel geestdrift arbeidde, dat hij, zijne krachten geheel uitgeput voelende, genoodzaakt werd, zich den 11 Oct. naar de stad te doen brengen, waar hij den 14 van dezelfde maand overleed.

Met vele talenten en een onbegrijpelijk gemak voor allerhande studievakken was in hem de zoo heilzame gave gepaard om het vertrouwen te winnen van allen, die hem omgaven; terwijl zijne vurige ijver voor het behoud der zielen voortkwam *uit* en onderhouden werd *door* eene teedere en moedige godsvrucht, die hem de anders aan de natuur het meest kostende opofferingen gemakkelijk maakte. Deze slag is des te gevoeliger, omdat zijn waardige mede-arbeider, de heer Groof, eene vrij zwakke gezondheid heeft, omdat het uiterst moeilijk is, vooral in deze oogenblikken, geestelijken te vinden voor de zendingen, en bovenal, omdat de nog jeugdige leeftijd en het bovenmatig sterke gestel van den hoogeerw. heer van der Weijden die missie scheen te waarborgen voor het geluk van lange jaren eenen zoo ijverigen overste te zullen bezitten 4).

---

1) Hij was subdiaken gewijd 2 Mei 1823, diaken 12 Juni 1824 en ontving de H. Priesterwijding 4 Augustus 1824. Volgens familieherinneringen is hij ook nog een wijle kapelaan geweest in Noordwijk en Noordwijkerhout.

2) Dit was reeds eenigen tijd geleden. Op 31 Juli 1825 stierf de laatste priester te Suriname: zie *Beknopte geschiedenis* enz. blz. 184.

3) Deze datum is in de volgende brieven verbeterd.

4) Over de begrafenis en latere overbrenging van het lichaam des prefects geven wij aan het einde dezer correspondentiën nadere mededeelingen.

I. HAGEVELD.

Tot meerdere geriefelijkheid des lezers hebben wij de mee te deelen brieven in klassen gedeeld. Tot dit eerste tijdvak behoort voorzeker een zeer preeksche brief van M. v. d. Weijden aan zijnen broeder Petrus. De brief draagt datum, doch geen jaartal, en wijst door den toon naar de jonkheid des schrijvers. Hij komt dus uit Ravestein of Hageveld, doch kan — gelijk vele andere brieven van v. d. Weijden — hier moeilijk worden meegedeeld. Onze eerste mee te deelen brieven zijn kijkjes in de studentenjaren van Hageveld.

BRIEF I.

HAGEVELD, den 8 Nov.

Wijl ik geene brieven heb ontvangen van u, onderstel en hoop ik, dat gij thans weder hersteld zijt en uwe ongesteldheid niet bedenkelijker is geworden; ik geniet, goddank, een volmaakte gezondheid.

. . . . . .

Hageveld is eene vrij schoone buitenplaats, 7 morgen groot, 1½ uur boven Haarlem, onder Velzen gelegen. Zij bestaat meest uit bosch, waaronder schoone lanen; ook, zooals gij begrijpen kunt, zijn er vele moestuinen, want er hoort wat toe, om 40 stud., 4 prof. en 5 of 6 dienstboden den kost te verschaffen. De plaats ligt slechts eenige honderden roeden van de zeeduinen af, hetgeen haar een bekoorlijk uitzicht geeft; hier gaan wij dikwijls op wandelen; zoo zijn wij voorl. dinsdag op de hoogste duin hieromtrent geweest, waar wij de zee, het IJ en de Meer konden zien; zomers moet het dus uitnemend schoon zijn.

Het overige bevalt mij ook zeer wel; ik heb eene goede tafel; de professoren en inzonderheid de president en mijn professor, de heer Boogaarts, een Rotterdammer, bevallen mij zeer wel; de president heet van Bommel en is uit Leiden.

Wat de studie aangaat, dit is moeilijk voor mij, te meer omdat de andere heeren mij reeds zoover vooruit waren; doch goede moed, ik ben toch nu reeds in lang de achterste niet en ik geloot dat ik een vriend van mijnheer Boogaarts ben; hij heeft mij

naast zich aan tafel doen zitten; ik heb geen examen behoeven te doen, en men heeft mij naar geen doopceel noch getuigschrift gevraagd; dus hadden zij zeker reeds, denkelijk wel bij Mouriks 1), naar mij vernomen. Gij ziet uit dit alles, dat ik geen berouw heb hier gekomen te zijn . . . . . .

Men ziet, onze student erkende al dadelijk gaarne Hagevelds uitnemende studiën en de goedhartigheid der professoren. Hij hoopte te vorderen, niettegenstaande de moeite van het begin. Een latere brief, blijkbaar in het laatste studiejaar te Hageveld, op de klasse der philosophie, geschreven, brengt den verblijdenden uitslag aan het licht, wat betreft de vervulling zijner hoop.

BRIEF II.

HAGEVELD, 6 December 1819. 2)

Ik heb u beloofd u iets wegens mijne studie mede te deelen; ik wil dan thans deze belofte volbrengen en, schoon wij op de filosofie niet weten, of wij de eerste, tweede of de laatste zijn, zoo kunnen wij dit toch wel eenigszins van verre raden. Gij weet dan, zooals ik u reeds gezegd had, dat hier eenige bijzondere knappe filozofen waren, en dat deze reeds een groot deel der filozofie gehad hadden; ik kan u echter de tijding mededeelen, dat ik geloof niet ver van den primus af te zijn; misschien heb ik, wel kans om het te worden, en dan, mijne geliefden! wanneer dit eens gebeurde 3), dan had ik, behalve de eer van uit 10 filozofen, waaronder 2 voormalige Amsterdamsche primussen, de eerste te zijn, nog eene prijs van 85 gld., namenlijk een vierendeel jaars kostgeld te Warmond vrij, hetwelk de gestelde prijs der filozofie is. Verders zal het mij geen schade zijn, hier geweest te zijn; want onlangs zeide mij mijn professor: pas hier maar braaf op, dan zal ik maken dat gij een goede vriend van den aartspriester

---

1) Een landsman van den missionaris, in ruimeren zin.

2) Wij besparen den lezer de verveling der opschriften. Ze zijn altoos in de hartelijkste termen *of* aan Ouders alleen, *of* aan Ouders en Broer, *of* soms aan Ouders en Broer en aan eene Nicht, die bij zijne ouders inwoonde. De onderteekening is altoos zeer beleefd en hartelijk.

3) Het is inderdaad gebeurd, zoo is mij bij traditie meegedeeld.

wordt. Laat ons God dus danken en smeeken, dat hij mij zegene, niet alleen om die eer, maar om eens met nut aan het welzijn der menschen te arbeiden.

Ik zou gaarne hebben, dat gij mijn mantel en dien baard zondt, wanneer gij dezen vinden kunt; hij lag op het opkamertje, zoo ik meen; maar als gij hem niet vinden kunt, komt het er niet op aan; stuurt dan mijn mantel alleen maar. Ik zal deze gebruiken, om hier 's avonds een grapje mede te doen, hetgeen hier van tijd tot tijd nog al gebeurt. Zoo hebben wij Zondag, acht dagen geleden, een stukje gespeeld, dat ik te Ravestein nog medegespeeld had. Ik was een schoenmaker, die, bij voorbeeld zooals..... 1), met veel autoriteit over staatszaken redeneerde en de regeering verachtte; toen deze dat vernam, verkoos zij mij, in schijn, tot burgemeester; gij kunt begrijpen, of ik toen grootsch was, maar het duurde niet lang, want zij maakten mij den kop zoo warm door mij zware processen enz. voor te leggen, dat ik mij eindelijk wilde verhangen; doch toen zij dat merkten, boodschapten zij mij, dat ik wezenlijk geen burgemeester was, maar men mij deze poets maar gespeeld hadden, om mij te leeren; het had den Heeren wel behaagd; en wanneer wij dit nu weer eens doen, dan kan ik mijn mantel goed gebruiken, begrijpt gij.

P.S..... Stuur mij dien nieuwen almanak van Le Sage....

Een andere brief was gedateerd:

BRIEF III.

HAGEVELD, 14 Oct. 1821.

Nu raakt eindelijk de drukte wat over; doch tot dusver is zij sedert 7 Oct. ongelooflijk geweest. Begrijpt slechts, dat wij met October 22 nieuwe studenten hebben gekregen, waaronder van allerlei soort; wilde, jonge, oude enz. Eer dat zulk een hoopje in orde is gebracht, valt er nog al wat te werken; gij zult het mij dus, hoop ik, niet kwalijk nemen, dat ik zoolang uitgesteld heb, u te schrijven. . . . . .

Het reisje naar Nieuwkoop is mij bijzonder wel bevallen.... ik ben, gelijk Adrianus u wel verteld zal hebben, nog bij de familie te Noorden en Zevenhoven aan geweest; groet die van mij, ik houd er veel van.

---

1) Hier wordt met voor- en familie-naam een bekende uit Nieuwkoop genoemd.

Was van der Weijden dan als theologant reeds leeraar te Hageveld? Ja, zoo antwoordt de *Beknopte geschiedenis* enz. (zie onze noot op blz. 3), en dit wordt bevestigd door de volgende brieven, die in tijdsorde aan den vorigen voorafgaan, en waarvan een in de vacantie geschreven is. Zooals wij reeds aanteekenden, onderwees van der Weijden toen de *humaniora;* het geringe getal geestelijken der toenmalige missie en de zeer beperkte finantiëele krachten van het seminarie maakten in die dagen voor de pas in 1817 begonnen inrichting zulke maatregelen noodzakelijk; men deed wat men vermocht, en men deed werkelijk zeer veel.

BRIEF IV.

HAGEVELD, 14 Oct. 1820.

Ik bevind mij uitmuntend wel in mijne nieuwe qualiteit; in de eerste dagen was het wat vreemd, gelijk gij begrijpen kunt; zij moesten mij, die tot nu toe hun medemakker en hun gelijke was geweest, nu eensklaps *Mijnheer* noemen....; ook niet minder zonderling was het voor mij, wanneer zij, die zelfs met mij op ééne school waren geweest, nu eerbiedig voor mij den hoed afnamen en mij als hun overheid groetten. Inzonderheid was dit het geval, toen ik voor het eerst weder op Hageveld kwam; de president 1) had er zoo iets van laten blijken, dat ik hier zoude blijven; zoodra ik nu het hek inkwam, kwam mij een geheele troep te gemoet, ieder om het hardst: *Mijnheer! Mijnheer!* roepende; nu echter is alles reeds, alsof het altijd zoo geweest was.

Ik heb 14 studenten onder mij, waarvan er eenige ouder zijn dan ik; zij zijn allen uitnemend wel in hun schik, en ik heb nog geene de minste onaangenaamheid met hen gehad; dit zal mij, schoon ik het van den éénen kant druk heb, echter den arbeid met vermaak doen dragen, zoodat alles met Gods hulp wel zal gaan.

Ik was ook zeer verheugd, uit uwen brief te vernemen, dat moeder herstelde en vader ook niet erger was; ach! ik hoop, dat

1) Van het seminarie te Warmond, de Zeereerw. Heer J. M. Chedeville.

gij beiden weldra volkomen gezond zult zijn; neem u toch maar in acht enz.

De brief, onder de vacantie geschreven, luidt:

BRIEF V.

HAGEVELD, 26 Aug. 1821.

Gisteren als ik wel heb, den 25 Aug., is het, liefste vader en moeder! de twee en twintigste verjaring van uwen trouwdag geweest. O, ik heb aan u gedacht en God bedankt voor het onwaardeerbaar geluk van mij u zoolang en in u zulke goede ouders te hebben laten behouden; och! Hij late u ons nog vele jaren. Broeder! laat ons hiervoor bidden en hun die dagen veraangenamen!

In waarheid wij hebben ruime stof om den goeden God dankbaar te zijn . . . . . .

. . . . . , ...

Om slechts eens van mij zelven te gewagen: wanneer ik nadenk, dat ik, die toch, in vergelijking van anderen, slechts uit eenen geringen stand ben, hier boven zoovele anderen, van voorname ouders geboren, ben gesteld, dat ik hun onderwijzer ben, dan zeker gevoel ik levendig de verplichting om God dankbaar te zijn voor het verstand, dat hij mij gaf, en u, mijne ouders! voor de kosten, die gij besteed hebt, en de gelegenheid, die gij mij gaaft, om dat te beoefenen. O hoe komt het mij nu te pas, dat ik als kind te Nieuwkoop bij meester Krieger leerde....

Ofschoon ik het dus, gelijk gij begrijpt, druk heb, heb ik het van den anderen kant genoegelijk door de vreugde, die ik smaak in het omgaan met de jongelui. O, ik zoude u daar geheele geschiedenisjes van kunnen verhalen, doch die te lang zijn om te schrijven.

Laten wij intusschen voor elkander bidden. Bid ook voor mij, opdat ik een deugdzaam en nederig priester worde.

Mijnheer van Niel 1) maakt het goed, maar is nog niet hier.

Als ieder goedgeaard mensch waardeerde dus onze

---

1) Wilhelmus Franciscus van Niel is een van de drie priesterlijke oprichters van Hageveld. Hij is geboren te Rotterdam op 23 Maart 1793 en overleden te Gent (alwaar hij vertoefde tot herstel van eene smartelijke ziekte) 30 November 1829. Zie het *Leven van Pater Bernard* door M. J. A. Lans, blz. 5.

aanstaande prefect ten zeerste de verheffing van zijn stand en zijne positie te Hageveld. Omdat hij nu zoo nederig van aard was en hierin geleek op zijne ouders, was het voor menigeen aangenaam, om te Nieuwkoop bij die eenvoudigen van harte te zijn. Ik citeer als bewijs dezen brief:

BRIEF VI.

HAGEVELD, 14 July 1822.

Wel, wel, wat wordt gij deftige menschen; maar zóó onverwacht, zonder dat er belet is gevraagd, eenen Baron van Wijkerslooth de Weerdestein, Heer van Schalkwijk, R. Priester en Professor in de H. Godgeleerdheid en President van het Klein-Seminarie te kunnen logeeren; gij moet weêr spreken, dat gij zoo bang voor grooten zijt. Als ik nu weder thuis kom, dan breng ik Jonkheer van Bommel, President-burgemeester van Leiden, lid van de Tweede Kamer der Staten-generaal, Ridder der orde van den Nederlandschen leeuw etc. etc. etc. mede, te meer nog, daar diezelfde groote gast, schoon ik hem na dien tijd nog niet mondeling heb gesproken, reeds tweemaal aan onzen Heer v. Bommel heeft geschreven, dat hij zoo uitstekend in zijn schik is over het lief onthaal, dat hij bij u heeft gehad. Gij hebt er eer van.

Mijnheer van Niel is bij ons en heeft het wel. Maurits is kapelaan te Delft geworden. Doet verders mijne comp. aan de kennissen, vooral den Eerw. Heer v. Leeuwen 1).

---

1) Deze heer Antonius van Leeuwen was Remonstrant geweest en te Nieuwkoop geboren in 1796; hij werd, na zich tot de waarheid des geloofs bekeerd te hebben, in 1820 tot priester gewijd. Na in Neêrland korten tijd de heilige bediening te hebben waargenomen, werd hij in 1821 als apost. missionaris naar Suriname gezonden en landde daar 25 Mei 1821. Dan, in de kolonie bleek al spoedig, dat hij aan de tering leed en het klimaat niet kon verdragen. Hij ging dus 4 Febr. 1822 naar Holland terug en vertoefde nu het meest bij de zeer godvruchtige familie Swillens, ook nu en dan in van der Weijden's brieven genoemd. Ten huize dezer familie, te Nieuwkoop, overleed de heer v. Leeuwen acht maanden na zijn vertrek uit Suriname. Vgl. *De Parochie Nieuwkoop* in de *Bijdr.* XII, blz. 17, en *Bekn. gesch.* enz. blz. 54.

De volgende brief is geschreven, kort nadat de Heer van der Weijden (2 Mei 1823) subdiaken was gewijd:

BRIEF VII.

HAGEVELD, 6 July 1823.

Ik ben alweer voor goed aan het werk, en het is even alsof het alwêer geene vacantie is geweest; in het eerst evenwel heb ik nog dikwerf aan huis gedacht, want mijne vacantie is vrij kort geweest; ik zal het daarom in den nazomer nog eens zien uit te breken, dat ik nog een dag of acht t'huis kom. Overigens ben ik goed gezond en de Nieuwkoopsche pest heeft nog geen invloed op mij uitgeoefend. Ik hoop, dat gij u ook maar goed zult houden.

Ik heb reeds driemaal op Hageveld in de Mis geassisteerd; o! men was hier zoo blijde, dat ik gewijd was.

Gij moet aan past. Winkelaar zeggen, dat onze feesten van Nieuwkoop in den volgenden *Godsdienstvriend* komen, want dat het voor de maand Juni al te laat was.

De zwarte heer, die hier geweest is en nu te Warmond studeerde, heeft een bloedspuwing gehad en is bediend. Hij is nu te Rotterdam, bidt voor hem.

Volge nu, achter het *testimonium assistentiae* een *testimonium praedicationis*. Bij het onderzoek, wáár de preek gehouden was, die in den eersten en tweeden regel wordt besproken, is ons medegedeeld, dat de preek in Noorden zoude gehouden zijn en tot tekst had: „*Wij hebben hier geen blijvende woonstede, maar zoeken eene toekomstige*".

BRIEF VIII.

Schrijf mij, wat de Protestanten toch wel van mijne preek hebben gezegd. Ik heb hier in de gemeente te Velzen ook reeds tweemaal gepreekt, want gij weet, dat ik dat waarneem, zoolang er geen kapelaan is; het schijnt, dat ik er, Goddank! reeds eenigen getroffen heb: . . . . . .

. . . . . morgen moet ik alweder preken te Schoten, dat is eene bijkerk van Velzen, evenals Korteraar voorheen van Langeraar.

Ik heb deze week nog om de kermis gedacht, maar wilde er niet naartoe gaan. Wij hebben hier voorleden week ook eene kermis gehad; wij stonden om 4½ uren op; toen deed ik de Mis; vervolgens reden wij met ons 30 op 3 boerenwagens na zee, kookten daar koffij aan strand, en ontbeten daar. Na den middag gingen wij room drinken bij een boer.

Mijnheer van Niel is een reisje doen naar Frankrijk. Mijnheer van Bommel heeft mij de rekening gezegd enz. . . . . .

In vreugde en voorspoed was tot heden van der Weijdens jeugd voorbijgegaan. De goede God, die zoo groote dingen voor dezen priester had weggelegd, offers en scheidingen zonder tal, gunde, als een teedere moeder, zijnen priester eerst een weinig zoetheid des levens en verblijdde er de ouders eenigen tijd mede, dat hun kind leeraar was in Hageveld, voor en aleer Hij ook hun den beker der bitterheid voorhield. Thans echter werden de kruinen van hunnen Calvarieberg reeds zichtbaar. „Koning Willem I — zegt *De Katholiek* 1) — zooveel eer te misleiden, als hij der Protestantsche godsdienst meer oprecht was toegedaan, geloofde, dat hij de lang gescheiden provinciën van Nederland spoediger vereenen en van denzelfden nationalen geest doordringen zou, indien hij het godsdienstig verschil verminderde, of liever wegnam, want verminderen laat zich het Katholicisme niet. Tot dat plan behoorde o. a., dat het gouvernement zich meester maakte van de opvoeding der katholieke tot den geestelijken stand bestemde jeugd". Een beslissende stap werd daartoe in het jaar 1825 gedaan. Verschillende koninklijke besluiten (o. a. van 14 Juni en 11 Juli 1825) werden genomen, waardoor die opvoeding geheel in handen van het gouvernement moest komen, en eene

1) Dl. XXI, blz. 280.

algemeene kweekschool voor de katholieke geestelijkheid werd opgericht, onder *staatsbeheer:* het beruchte collegium philosophicum te Leuven.

Ten gevolge dezer besluiten moesten de onderafdeelingen der seminariën gesloten worden en waren allen die op het groot-seminarie wilden komen verplicht, eerst aan het collegium phil. te studeeren. Algemeen was de verontwaardiging der Katholieken, die geen staatsambtenaars voor priesters verkozen, en die zeer goed begrepen, hoe de Kerk recht heeft *en ook alleen in staat is* hare priesters zóó op te leiden als de Heiland dat voor het zout der aarde en het licht der wereld verlangt. Het volgende kleine briefje bewijst, hoe diep dat geloof in ons voorgeslacht gevestigd was:

BRIEF IX.

HAGEVELD, 23 July 1825.

Gij vraagt mij, hoe het toch met ons gesticht zal afloopen; ja! lieve vrienden, het staat er noodlottig mede geschapen; er is intusschen nog geene zekerheid; er wordt, gelijk gij begrijpen kunt, veel en sterk gewerkt, om den koning om te zetten en die ongelukkige decreten buiten werking te brengen, en wie weet wat er nog gebeuren zal, want ik geloof niet, dat onze Roomschen zich aan die verordeningen zullen onderwerpen; ik weet dus nog volstrekt niet, hoe het zal afloopen; dit is echter zeker, dat als er geene verandering komt, ons Hageveld zoowel als alle kleine seminariën voor October vernietigd zullen zijn; dus bidt Onzen Lieven Heer, want het zoude een slag voor den godsdienst wezen. Houdt dit intusschen stil.....

Welke pogingen, *om den koning om te zetten*, werden er dan gedaan?... Onder anderen was Hagevelds regent, de latere bisschop van Bommel, die met de heeren van Niel en van Wijkerslooth dit klein-seminarie had gesticht, ter audientie getogen naar Willem I. De koning,

tot wien hij de eer had te worden toegelaten, was, zoo scheen het, overwonnen, was althans diep getroffen door het nadrukkelijk betoog, dat de besluiten niet slechts aan de rechten te kort deden van Zijner Majesteits katholieke onderdanen, maar de nadeeligste gevolgen voor de rust des lands zouden kunnen voortbrengen. „*Indien men eenmaal aan het vechten raakt, Sire, dan is het te laat!*" dus sprak hij en voorspelde met andere woorden den Belgischen opstand. Maar een andere, hoogere invloed zegepraalde over den zijnen, en zoo al de uitvoering der besluiten, wat zijn gesticht betrof, op verschoonende wijze plaats had — dewijl de gouverneur Tets van Goudriaan zelf hem van 's konings onherroepelijke beslissing kwam kennis geven, en het den weenenden jongelieden aankondigde met de verzekering van Zijner Majesteits goede gezindheid — niettemin moest hij in de ontbinding van het gesticht, als met éénen slag, de vrucht van zooveel zorg en arbeid zien vernietigen en de teleurstelling ondervinden zijner schoonste en dierbaarste verwachtingen 1).

Op dit treurig voorval in de geschiedenis onzer vaderlandsche Kerk ziet de volgende brief; hiermêe, mogen wij zeggen, eindigde de rust van den Heer van der Weijden, en van zijne ouders; bij het einde van die rust ontvloeide hem de volgende liefdebetuiging aan dat gelukkige huis, aan dit Hageveld, waaraan hij — volgens zijne eigene woorden — zooveel te danken had.

BRIEF X.

HAGEVELD, 14 Sept.

Gisteren hebben wij bepaaldelijk de aankondiging ontvangen,

1) *De Katholiek*, Dl. XXI; *Leven van Pater Bernard*, blz. 14.

dat Hageveld voor 1° Oct. aanstaande zal moeten gesloten zijn; de gouverneur van Noord-Holland is in persoon hier geweest en er schijnt nu geen hoop meer te wezen. Gij kunt begrijpen, dat hier algemeene droefenis is: de jonge heeren snikten allen, toen het hun werd aangezegd. Ik kan dus nu met deze omstandigheden niet overkomen, maar kom zeker met de eerste dagen van October thuis. Gaan wij intusschen voort met bidden, dat God in deze zaak uitkomst geve en de vijanden onzer Kerk vernedere! Voor mij behoeft gij niet bevreesd te zijn; het zal voor mij zeer goed afloopen, schoon ik nog niet weet wat er van mij worden zal.

Ik schrijf u dit in groote haast. Vaartwel en groet mijne familie, die van daag bij ons is, hartelijk; het smart mij, dat ik niet in u midden kan zijn.

Mgr. Van Bommel beschreef op zijne beurt deze gebeurtenis. Met kracht verklaarde de gouverneur openlijk — zoo verhaalt v. Bommel — in een korte doch toepasselijke toespraak, hoezeer het hem griefde een algemeen besluit, hetwelk hij eerbiedigde zonder er de motieven van te doorgronden, op een gesticht zijner provincie te moeten toepassen, dat bij iedereen achting en vertrouwen verdiend had. Hij ontroerde zichtbaar bij de algemeene en hevige aandoening, die zijne verklaring onder de toehoorders teweegbracht, en mij de hand drukkende, toen bijna allen het vertrek weenende verlaten hadden, zeide hij: „*Het treft mij; het grieft mij innig; dat was geen school, het was een huisgezin, ik zal nog alles doen om dien slag te weren of te verzachten, en komen er betere oogenblikken, niets zal ik verzuimen om te openen wat ik heden sluiten moet*" 1).

1) *De Katholiek*, t. a. p.

II. HET VERTREK.

„Wie brengt uit kwaad het goede voort?
Wijsheid, die slechts God behoort".

Zóó mocht er gezongen worden, toen het tweede Hageveld bij Leiden de plaats van het eerste bij Haarlem, op ruimeren schaal, ging vervangen in 1847. Maar reeds lang te voren, ja dadelijk na Hagevelds sluiting toonde zich die wijsheid. De overheden van het oude Hageveld hadden zichzelf en hunne zonen onder het lommer van eiken en beuken die hooge opvatting van het christenleven weten in te boezemen, welke geen moeilijkheden kent, mits het *quae sursum sunt sapite* slechts behouden blijve, behouden in heldhaftigen graad. Nauwelijks was Hageveld gesloten, of zijn regent gaf Holland het toonbeeld van ware apostolische vrijmoedigheid en weigerde de koninklijke benoeming voor het collegium philosophicum. Beelen en Hafkenscheid, twee studenten van Hageveld, trokken, na drie jaar in Amsterdam en dus *niet* aan het collegium gestudeerd te hebben, naar Rome en handhaafden daar in den vreemde hunne eervolle onderscheidingen van Hageveld. Een andere leerling, Broere, verbleef, juist door de sluiting van Hageveld als seminarie, spoedig daarna een poos als jeugdig vriend van den regent op Hageveld en putte zeker uit dien persoonlijken omgang zeer veel van zijn latere belezenheid en geniale philosophie 1). En van der Weijden ein-

1) „De regent van Bommel verkreeg, trots al het drijven van van Maanen c. s., de vergunning om drie zijner vorige leerlingen als gasten bij zich op zijn verlaten Hageveld te behouden. De drie uitverkorenen waren de Heeren Broere, Bootz en Heemskerk, die dan ook van het najaar 1825 tot in het najaar 1829 op het eenzaam Hageveld bij van

delijk vond in Hagevelds sluiting, zoo het schijnt, de eerste aanleiding, om die groote roeping Gods te erkennen, welke de kleurlingen van de West zou verblijden. Wij besluiten dit voornamelijk uit het feit, dat in October 1825 Hageveld moest gesloten zijn en hij — blijkens achterstaanden brief — op 18 October 1825 zijne ouders reeds van zijne groote plannen had ingelicht. Baron van Wijkerslooth, toenmaals professor te Warmond en tevens door den vice-superior tot beschermheer der Nederlandsche missie in Suriname aangesteld, was in deze groote zaak misschien Gods tolk geweest. Intusschen ging aangaande van der Weijden hier het woord in toepassing, wat van de groote aandoeningen der eerste geloofsverkondigers door de Kerk wordt gezegd: *Euntes ibant et flebant;* men leze hoe de hartelijke zoon niet was ondergegaan in den vurigen priester:

BRIEF XI.

HAGEVELD, 18 Oct. 1825.

Nooit heeft mij iets zoo hard gevallen als het afscheid, dat ik van u heb moeten nemen; en het is nu eerst, nu ik wat op rust ben, dat de hevige schokken, die mijn hart heeft moeten verduren, beginnen te bedaren; ook gij, ik begrijp dat, beste vrienden, hebt daarbij veel moeten lijden en het was juist dáárom, dat alles mij het meeste trof; doch ik ben te Warmond geweest en heb daar gehoord, dat vader 1) er gezegd heeft, dat gij nu weer bedaard zijt, en dit heeft ook mij getroost, en ach ja! beste

---

Bommel verbleven, om uit zijnen mond, als aan de voeten van een anderen Gamaliël gezeten, de verhevene lessen der godgeleerdheid te hooren en zich onder zijne leiding tot priesters van den Allerhoogste te vormen". *Levensschets van Mgr. C. Broere,* door Mr. J. F. A. Leesberg, blz. 23; *Leven van Pater Bernard,* door M. J. A. Lans, blz. 19.

1) Daar die vader het eerzaam bedrijf van turfhandelaar uitoefende en ook Mgr. van Kints somtijds zijn gast is geweest, ligt de meening voor de hand, dat hij voor zijn zaken Warmond bezocht.

ouders en broeder, berusten wij maar in den wil van God, o! deze zal alles wel zóó uitvoeren, dat het het gelukkigst voor ons allen is; te meer wijl toch alles nog in zijne magt is en Hij alles nog kan doen uitvallen, gelijk Hij wil; want, allerliefsten, mijn zaak is nog eveneens, als toen ik t'huis was; dat is, ik heb mijne toestemming wel gegeven en de geestelijke overheid heeft mij wel benoemd, maar de koning moet zijne goedkeuring ook nog geven, en die goedkeuring is er nog niet; zoolang wij dus die niet ontvangen hebben, kan ik niet vertrekken en, als die nog lang wegblijft, dan zoude ik zelfs van dezen winter niet kunnen gaan, omdat het te slecht weer zou worden, en met slecht weer ga ik niet heen; het zou zelfs mogelijk kunnen zijn, dat de koning zijne goedkeuring in het geheel niet wilde geven, en in dat geval zoude God toonen, dat Hij mij hier wil houden, en dan blijf ik; dus aan Onzen Lieven Heer de zaak overgegeven; met Hem ben ik ze ook begonnen, en ach! Hij heeft mij tot hiertoe zóó gezegend, zou Hij het dan nu in dit geval ook niet goed met mij voorhebben? Nog eens, ik geef mij aan God over; God kan het nog schikken, gelijk Hij wil; maar wij moeten dan ook tevreden zijn met de wijze, waarop Hij den uitslag geeft; wanneer Hij mij dus naar Suriname wil hebben, dan moeten wij ons stil onderwerpen, want dan zoude ik hier niet mogen blijven; dan zoude ik tegen zijnen wil handelen, wanneer ik hier bleef; God zou mij dan hier niet zegenen, zoo ik dit deed, maar zal mij integendeel ginds gelukkig maken, zoo ik Hem gehoorzaam; denk er toch aan, zoo wij ons maar stil onderwerpen, dan schikt God alles volmaakt, en niets gebeurt zonder Hem.

Dat leert ons de godsdienst en dat weet gij ook, zoo gij uwe rede maar gehoor geeft en het hart bedwingt; want dat mag in die zaken geen wet stellen; de Apostelen en de h. mannen, die ons het geloof verkondigd hebben, hebben er ook zoo over gedacht, anders waren wij nooit tot het geloof gekomen; want zij moesten ook hun vaderland vaarwel zeggen en naar vreemde gewesten gaan; maar wanneer wij het nu van eene menschelijke zijde beschouwen, ach! dan is er ook veel ten voordeele te zeggen; ik ben immers priester en moet overal werken, waar zielen zijn; nu ik ben te Suriname niet uit de wereld; gij kunt iedere maand tijding van mij hebben en ik van u; ik kan na vijf jaren terugkomen; ik word daar overste en kan zelfs, wanneer ik zie, dat ik daar niet gezond kan zijn, direct wederkeeren; ja zelfs heb

ik de permissie om, wanneer ik zie, dat een ander het er even goed als ik kan doen, en ik hier in het land meer nut zou kunnen verrigten, dan even wel weerom te komen; daarbij de menschen snakken daar naar een geestelijke en zullen alles doen om het hem aangenaam te maken.

Nu, lieve vrienden, gij ziet nu hoe de zaken zijn; zoodra ik iets zekers weet, dan schrijf ik u; ik verlang, dat gij mij nu ook eens schrijft; zend uwe brieven maar naar Hageveld bij Velzen, want daar zal ik het meest wezen; zoo gij er op staat, dat ik nog eens thuis kom, als ik tijd heb, schrijf het mij dan gauw; vaartwel, ik omhels u.

Met zulke gevoelens begon de missionaris zijn heilig plan, met diezelfde gevoelens heeft hij het voltooid. Gods heilige wil, dat idee was zijne ster aan den hemel, de grondtoon van iedere gemoedsstemming, en gelukkig bezielde diezelfde gedachte ook zijne brave ouders. Zijne moeder vooral verloor in hem den zoon harer vreugde; nimmermeer keerde haar gemoed geheel tot kalmte terug, na den schok van droefheid, dien het had ontvangen, en voorwaar, niemand onzer lezers zal dat verwonderen, als hij denkt aan het woord van S. Augustinus: *matrem considerate, matrem cogitate*, en zich dan herinnert, hoe sterk dit hier op een edel en zachtzinnig karakter van toepassing was. Hier komt eindelijk nog bij, dat de spoedig volgende dood des prefects reeds inviel, voordat de tijd eenigszins het leed der scheiding had gebalsemd.

In den nu volgenden brief troost de aanstaande missionaris zijne ouders met het voorbeeld eener vrome dame, die een groote gift aan zijne missie deed. Wie was zij? Wij blijven het antwoord schuldig en kunnen hier alleen den schrijver van de *Beknopte geschiedenis* enz. (blz. 193) het woord geven. Hij verhaalt ons,

dat de Heer van der Weijden vóór zijn vertrek naar Suriname de liefdadigheid der Katholieken zoo sterk mogelijk zocht te prikkelen, ten bate van het liefdefonds, door een vorigen missionaris van Suriname, den Hoogeerw. Heer Wennekers in het leven geroepen. Van der Weijden gaf hiervoor zelfs een brochure in het licht, en er werden twee dames-commissiën opgericht, als middelpunt dezer liefdadigheid, eene te Amsterdam en eene te 's Gravenhage. Te Amsterdam bestond zij uit Vrouwe G. M. Steins Bisschop, geb. Kock, Vrouwe E. J. Ten Sande, geb. van den Berghen, en Mejufvrouw C. J. van Berckel; en te 's Gravenhage uit Vrouwe E. van Griensven, geb. Berntz en Mejufvrouw A. van Straten. Aan hare geëerde gedachtenis zijn ongetwijfeld de eerste regels van den volgenden brief gewijd:

BRIEF XII.

Gij kunt u niet verbeelden, hoeveel blijdschap het mij gedaan heeft, dat de goede God u allen zoo godsdienstig gestemd heeft en alle menschen, die belang in mijne zaak stellen, verheugen zich daarover; eene godvruchtige dame heeft eene belangrijke som gelds aan de kerk van Suriname geschonken, omdat gij, mijne vrienden, zoo grootmoedig zulk een groot offer aan de missie doet. Want waarlijk, het is gelijk die dame zeide, gij behoort onder de grootste weldoeners der missie, wanneer gij mij met die onderwerpelijkheid aan God tot welzijn derzelve opdraagt en daarvoor die genoegens afstaat, welke mijn digter bijzijn u zoude kunnen verschaffen, en het kan niet uitblijven, of God zal u daarvoor, hetzij dan hier of hierna, genoegens in de plaats geven, die van nog oneindig meer waarde voor u moeten zijn.

Wat nu mijn afreis aangaat, die is nog niet bepaald; ik hoop die binnenkort te hooren en zal het u dan terstond schrijven; lang zal zij niet meer afzijn, maar omdat ik niet weet, wanneer de dag zal zijn, kan ik mij niet ver van hier begeven; ik weet dus niet, of ik nog in de mogelijkheid zal zijn van thuis te komen.

Groet alle mijne vrienden hartelijk van mij; het doet mij leed,

dat ik zoovele goede menschen verdriet moet aandoen, door u te verlaten; maar nog eens, het is Gods wil, en ach! wij moeten allen hier toch eens van elkander. O! in zulke gevallen begrijpen wij het, dat het in den hemel is, waar wij eerst altijd vereenigd gelukkig kunnen zijn; o! werken wij maar, dat wij er mogen komen. God geve het ons allen!

Nu, beste ouders, binnen kort kunt gij meer tijding verwachten; groet J. en M.... 1) en vaartwel.

P.S. Zoo gij mij schrijft, ik ben op Hageveld.

Dit verblijf op Hageveld liep nu ten einde. Mgr. Van Wijkerslooth had den Heer van der Weijden en den Heer Jacobus Grooff 2), wiens studie te Warmond bekort was — ten einde hij spoedig de priesterwijding zou kunnen ontvangen en met van der Weijden mede zou kunnen gaan — aan de H. Congregatie *de propaganda fide* te Rome voorgedragen. Beiden werden door Rome tot missionarissen aangesteld, en de Heer van der Weijden bovendien tot praefectus apostolicus. Verschillende gewone en buitengewone volmachten werden hem gegeven, zoo voor zichzelf als voor andere medearbeiders, die in de missie op zijn gezag en onder zijn bestuur het heilig dienstwerk zouden verrichten 3). Zoo toegerust, kwam hij te Den Helder, den haven van afvaart, en schreef van daar de volgende brieven:

BRIEF XIII.

De Eerw. Heer Groof 4) en ik zijn maandag avond gezond en wel aan Den Helder gekomen en hebben onderweg van verscheidene

---

1) Twee vrouwelijke bekenden.

2) De biografie van dezen beminnenswaardigen en zwaar beproefden missionaris-bisschop is mede te vinden in de *Beknopte geschied.* enz. blz. 192—233.

3) *Beknopte gesch.* enz. blz. 192.

4) Dat Mgr. Grooff van Den Helder was, is bekend, ofschoon hij te Amsterdam was geboren. Zijn naam komt in de brieven verschillend voor: als Groof en Grooff; zijne familie is nog aan Den Helder woonachtig.

menschen zeer veel vriendelijkheid genoten; doch toen wij hier aankwamen, was de kapitein niet aan boord en het schip niet gereed, zoodat, schoon het gisteren goede wind was, wij nog niet zijn uitgezeild. Morgen komt het schip klaar, en met den eersten goeden wind zullen wij dan vertrekken; ik heb het schip reeds bezocht; het is zeer gemakkelijk, groot en sterk. Er gaan nog 4 behalve wij mede, twee Fransche heeren en twee jonggetrouwde menschen; ik geloof dat wij zeer goed gezelschap zullen hebben.

Nu, allerliefste vrienden, ik hoop, dat gij nu maar wel getroost zult zijn, en waarlijk, ach! berust maar geheel en al in de wijze voorzienigheid van onzen goeden God; als ik niet meende, dat het zijn wil was, dan zou ik niet gaan; maar wanneer het zijn wil is, dan geschiedt mij immers geen onrecht? Het kost u zeker veel; dat weet ik, beste vrienden! Maar blijft toch altijd godsdienstig redeneeren en vraagt u zelven: waar zijn wij nu bedroefd over? Dat wij onzen zoon verliezen? Maar verliezen wij hem dan? Waar gaat hij heen? Gaat hij als soldaat naar het slagveld? Gaat hij als een deugniet, die ons ontvlucht? Gaat hij als een boosdoener, die het vaderland moet ontwijken? Neen, en dit alles had u toch ook over kunnen komen en, wanneer gij nu reeds zoo bedroefd zijt, hoe zoudt gij dan te moede zijn geweest? En vraagt dan: *waarom* gaat hij henen? Is het om fortuin te zoeken, is het om slechte wereldsche oogmerken?

Neen, maar hij gaat als priester, om den wil van zijn God te volbrengen, om andere menschen gelukkig te maken, om heidenen te bekeeren, om hetzelfde werk te verrichten, dat de eerste heilige verkondigers van het geloof gedaan hebben, waaraan wij ons eeuwig geluk te danken hebben. En hebben wij hem daarvoor dan niet priester laten worden? Hebben wij hem niet aan God overgegeven? Zouden wij nu ontevreden zijn, daar God hem volgens zijn wijzen wil tot zulk een groot werk gelieft te gebruiken? Maar zal hij dan ongelukkig zijn? Neen; hij kan allergelukkigst worden, naar ziel, en misschien zelfs naar het lichaam ook veel gelukkiger dan hier in het land. Waarover klagen wij dan? Omdat hij ons zoo dikwijls niet meer zal komen bezoeken, omdat wij het genoegen niet meer zullen hebben van hem eens te zien? Maar, geliefde vrienden, zoudt gij dan dit weinigje niet willen opofferen voor al dat goede en voordeelige, dat ik u daar heb opgenoemd? Weet gij wel, dat als gij dit goed en onderworpen draagt, gij u daardoor bij God zeer aangenaam kunt maken en

het grootste, het verdienstelijkste offer aan het heil van zoovele zielen kunt brengen? Komaan, beste ouders, geef uw zoon; broeder, geef uw broeder geheel aan God over; Hij zal er u voor loonen; ach ja! Hij zal u zegenen en zelfs mij om u; wees dan over mij niet zoo bedroefd, maar bidt, dat God mijn werk mag zegenen, en zoo die God het immers zoo wil, dan zien wij elkander nog gelukkig op deze aarde zelfs weder; en anders, ach ja! in dien hemel, waarvoor wij allen moeten werken en waarin wij allen zoo gauw zullen zijn, indien God het ons geeft.

Nu, lieve vrienden, op den dag van mijn vertrek schrijf ik u nog. Ik zend u hier het briefje van de aflaten 1); het goede Doortje van Hageveld zal u mijn goed sturen, als mijn portrait 2) klaar is. Vaartwel!....

HELDER, 2 Dec. 1825.

P.S. Aangenaam zal het mij zijn, zoo gij mij nog eens aan Den Helder schrijft; zoo gij uw brief terstond zendt, dan ontvang ik hem nog wel en anders wordt hij mij nagezonden. Mijn adres is:

Mijnheer
Den Zeer Eerwaardigen Heere M. van der Weijden
R. C. Pr. Pastoor en Prefect.
te
Suriname.

Thans in het Heeren-logement aan Den Helder.

Achter dezen brief, die naar onze meening nooit te commentariëeren zou zijn, volgt nu zeer spoedig de volgende:

BRIEF XIV.

Vaartwel! heden, op den feestdag van de H. Maria, vertrek ik met het schip *Maria*, onder hare bescherming, naar de smach-

---

1) Ziende op een broederschap.

2) Dit portret in olieverf bevindt zich nog bij den Heer M. v. d. Weijden te Nieuwkoop. Het is geteekend J. de Lelie en was verzonden door den Heer Wesselingh. Een portret in steendruk bevindt zich bij Mej. de wed. Adr. Bots, geboren M. v. d. Weijden. Hieronder staat een zesregelig versje. Dit alles — meent men te Nieuwkoop — werd den ouders van v. d. Weijden vereerd door den Heer M. C. Hafkenscheid te Amsterdam, over wiens betrekking tot den missionaris wij in het vervolg iets zullen mededeelen.

tende zielen op Suriname; weest niet ongerust, alles is best en mort niet tegen onzen goeden God; zoo dikwijls ik kan, schrijf ik; schrijft gij ook, voordat gij nog brieven van mij hebt; groet mijne vrienden en de twee pastoors 1) en verzoekt hen, dat zij voor ons en de geloovigen, aan wier geluk wij gaan werken, bidden, en bidt ook gij daarvoor; nog eens, weest niet bedroefd maar blijde, dat God mij onwaardige daartoe geroepen heeft. Vaartwel! ik blijf altijd ....

HELDER, 8 Dec. 1825.

P.S. Ik ontvang daar op punt van vertrekken uw brief nog. Goddank! dat gij wel zijt, adieu! Wij hebben besten wind; groet B. 2).

P.S. Wij zijn den 8 wel aan boord geroepen, maar gaan op dit oogenblik eerst onder zeil met een zeer bedaard windje. Ik schrijf u dezen onder het sjorren der kabels, het hijschen der zeilen en onder het geschreeuw der matrozen; alles is goed! Vaartwel!

Op zee, bij het verlaten der haven van Texel, 10 Dec. 1825.

Zoo was dan het zware offer van het vaderland te verlaten gebracht, en de blauwende kusten waren wellicht met menigen traan gegroet en nog eens gegroet, totdat zij voor altoos verdwenen! Voor altoos?.... Neen, ook de herhaling van dit allerzwaarst offer eischte God van de twee brave missionarissen; want de *Maria* moest wegens tegenwind, na vier of vijf dagen reizens, terug. Weer was men dus aan Den Helder, en van deze gelegenheid werd spoedig gebruik gemaakt ter begroeting van een of anderen nabijzijnden vriend en vooral ook ter verzending van een hartelijken brief naar Nieuwkoop. Neen, geen uiting van droefenis of teleurstelling; de missionaris stond reeds eenige graden hooger in de zelfverloochening dan de

---

1) Te Noorden en aan het Zuid-einde (Oortjespad) de Zeereerw. Heeren Beukman en Winkelaar.

2) Toen nog geen familie, maar zeer goede kennis van de familie v. d. Weijden.

gewone menschelijke broederschap bij zulke voorvallen gemeenlijk staat.

BRIEF XV.

Is die reis niet gauw afgelegd? Wij zijn weder aan Den Helder; wij zijn een dag 4 of 5 op zee geweest, maar hebben aldaar tegenwind gehad en zijn daarom, uit alle voorzichtigheid, naar Den Helder teruggekeerd; daar ik blij om ben, want het begint nu harder te waaijen. Gij ziet dus hieruit, dat wij een goed en voorzichtig kapitein hebben; ik schrijf u dezen nog in haast om u gerust te stellen. Ons schip mankeert niets en wij allen zijn zeer gezond en reeds zeelieden. Vaartwel, ik schrijf u nog wel weder, want wij zullen hier nu wel eenige dagen nog blijven, denk ik.

Helder aan het Heeren-logement, 14 Dec. 1825.

Deze letteren zijn evenwel de laatste geweest, die in het vaderland werden geschreven. De volgende brief reeds behoort tot onze derde afdeeling.

P. M. BOTS.

(*Slot volgt.*)

DE „DONATIO CONSTANTINI".

(Vervolg en slot van Dl. XCIV, bldz. 364 vv.)

III.

Tweehonderd jaar, nadat de *Donatio* vrij algemeen bekend was, zagen wij haar in ons vorig artikel voor het eerst door één enkelen Paus, Leo IX, aangehaald, niet als hoofdbewijs maar alleen als bijzaak. Om een tweede geval te vinden moeten wij ons ongeveer 150 jaar later verplaatsen in den tijd van Innocentius III.

De nagedachtenis van dezen Paus werd, gelijk bekend is, schromelijk belasterd. Toen Hurter voor het eerst het *Registrum Innocentii III* inzag, ontstelde hij er van, schreef de geschiedenis van dien grooten en zoo onteerden Paus en werd Katholiek. Zoo helder blonk het licht, dat de Kerk van Christus bestraalt, hem toe uit het leven van dezen Opperpriester.

Was er eenige grond voor de bewering, dat eerzucht steeds de Pausen bezield heeft, dat zij met alle sluwheid in het tijdelijke zoowel als in het geestelijke zich een onbeperkte oppermacht zochten aan te matigen, dat zij hiertoe geen middelen ontzagen, en vooral de *Donatio Constantini* er aan dienstbaar maakten, dan moest voorzeker Paus Innocentius III de man zijn, die daarvan de doorslaandste bewijzen gaf. Toen hij den pauselijken zetel beklom, was het gebied van den Kerkelijken Staat

grootendeels in vreemde handen geraakt; in Rome zelf was den Paus zijn gezag ontnomen; vasallen weigerden den leeneed; keizer Hendrik VI had zich overmoedig getoond; het scheen alsof de Paus voortaan beroofd zou zijn van alle tijdelijke macht en zelfs van zijne geestelijke macht, voorzoover die met het tijdelijke in verband stond. Tijdens de regeering nu van Innocentius III zien wij niet slechts den Kerkelijken Staat en de vasallen wederom onderworpen aan den H. Stoel, maar uitdrukkelijk ook werd door Innocentius aangegeven, welke de ware verhouding was van den keizer tot den Paus, en in het algemeen in hoever de Pausen eveneens onderdanigheid eischten van de andere christelijke vorsten. Bij verschillende gelegenheden gaf Innocentius officiëel hieromtrent zijne verklaringen, die van hem, èn als Paus èn als den grootsten jurist van zijnen tijd, algemeen werden aangenomen en later eene eervolle plaats verkregen in het *Corpus Juris Canonici*. In geen enkele dier officiëele stukken komt ook maar de minste zinspeling voor op de *Donatio Constantini*.

In het jaar 1197 was keizer Hendrik VI gestorven; het grootste deel der rijksvorsten had den broeder van den overledenen, Philips van Zwaben, tot Roomsch-koning gekozen, die zich wegens verwoesting van den Kerkelijken Staat in den ban bevond; het kleinste deel had gestemd voor Otto van Brunswijk, zoon van Hendrik den Leeuw. Paus Innocentius, van meening dat de vorsten zelf tot eenstemmigheid zouden komen, mengde zich niet in dien strijd; die verwachting zag hij echter verijdeld; want Otto werd te Aken door den

aartsbisschop van Keulen, Philips werd te Mainz door den bisschop van Tarantaise gekroond.

De dood nam bovendien den invloedrijksten kiezer, Koenraad van Mainz, weg, aan wien de Paus zijne beroemd geworden *Deliberatio* had willen overhandigen. Een geheel jaar lang bewaarde de Paus het stilzwijgen, totdat hij ten laatste de vorsten tot eendracht aanspoorde, een gezant naar Duitschland afvaardigde, en ten gevolge van het verslag, door dezen gegeven, zich voor Otto verklaarde en hem erkende als Roomsch-koning.

Dit was een gewichtige en zeer ingrijpende daad voorzeker, waarover Berthold von Zähringen en andere rijksvorsten zich bij den Paus beklaagden:

De gezant — zoo beweerden zij — had in ieder geval zijn last overschreden, hetzij hij gehandeld had als kiezer of als rechter; want in het eerste geval had hij met zijne zeis op een vreemden akker gemaaid en was, door zijne inmenging in de keus, de rechten der kiezers te na gekomen; in het tweede geval had hij verkeerd gehandeld, daar hij in afwezigheid van ééne partij recht gesproken had, zonder haar zelfs te dagvaarden.

Het antwoord door Paus Innocentius hierop gegeven, in uittreksel opgenomen in de Decretalen van Gregorius 1), bepaalt de verhouding van den Paus ten opzichte der keuze van een keizer; maar, hoe uitgestrekt de macht ook is, die Innocentius zichzelven toekent, hij neemt om haar te bewijzen geenszins zijn toevlucht tot de *Donatio Constantini* 2).

Innocentius gaat van het beginsel uit, dat hij anderen niet wil toestaan *zijn* rechten aan te randen, evenmin als hij de rechten

1) Cap. XXXIV: *Venerabilem*, XI, 6.

2) Phillips, K. R. III, S. 194; Molitor, Cap. *Venerab.*

der vorsten wil verminderen: krachtens zijn apostolisch ambt is hij allen gerechtigheid verschuldigd. Hij erkent de bevoegdheid der rijksvorsten om te kiezen, die hun naar oud recht en oude gewoonte toekomt, te meer *daar dit recht aan hen door den H. Stoel geschonken is, die ook de keizerlijke waardigheid van de Grieken op den grooten Karel heeft overgedragen* 1).

Uit analogie met de bisschopswijding blijkt, dat de Paus het recht heeft onderzoek te doen naar den persoon van den gekozene: hem behoort dit recht, wien ook de handoplegging toekomt; de rijksvorsten hadden dit zelf erkend; dwaas zou het ook zijn te beweren, dat de Paus zou kunnen gedwongen worden, iederen dwingeland, waanzinnige, heiden of ketter te zalven en te kronen tot Beschermheer der Kerk. De rijksvorsten zijn derhalve *per se* vrij in hunne keus, ook zelfs nadat het *imperium* op Duitschlands koning is overgegaan; maar *na de keus* heeft de Paus het *jus examinis* van den Beschermheer der Kerk. Bij tweedracht onder de kiezers is het de plicht des Pausen de rijksvorsten tot eendracht te vermanen, opdat de kiezers hunne stem op éénen uitbrengen; wordt naar die vermaningen niet gehoord, dan heeft de Paus het recht om òf als scheidsrechter op te treden, òf *jure proprio* de zaak te beslechten, daar de Kerk niet lang haar Beschermheer kan ontberen.

De Paus velt zijn beslissing niet door eene sententie *over het feit of de waarde van de keus* maar *over de hoedanigheid van den persoon*, of hij namelijk een geschikt Beschermheer der Kerk zal zijn.

De pauselijke gezant is derhalve niet — zooals de rijksvorsten beweerden — opgetreden als kiezer (*elector*), niet als rechter (*cognitor*),

---

1) *Translatio imperii*, waarvan voortdurend in pauselijke stukken spraak is, moet zóó verstaan worden: dat Leo III de keizerlijke macht, die zich van het Oosten ook over het Westen uitstrekte, ten deele op Karel den Groote heeft overgedragen, waaruit dan van zelf volgde, dat deze, door den Paus gekroond, voornamelijk Beschermheer der Kerk werd. (Zie Phillips, l. c.) Dit Westersch keizerschap, later op de Duitschers door den Paus overgebracht, was krachtens een rechtmatige gewoonte bij de Duitschers gebleven; hadden de rijksvorsten nu al het recht om een Duitsch koning te kiezen, dat zij in hun koning den Roomsch-koning, den toekomstigen keizer, kozen, was hun door niemand anders gegeven dan door den Paus; tot het ontstaan van het recht der gewoonte moest natuurlijk de Paus hebben medegewerkt.

maar als aanwijzer (*denuntiator*), daar hij den persoon van den hertog (Philips) heeft aangewezen als onwaardig en den persoon van den koning (Otto) als waardig om het *imperium* te ontvangen.

In dezen brief aan Berthold von Zähringen is dus geen spraak van de *Donatio Constantini*; evenmin in 's Pausen schrijven aan den bisschop van Arles 1) en in dat aan Philips August 2), waarin hij uitdrukkelijk verklaart niet te kunnen oordeelen *over het feudum* (een zuiver tijdelijke zaak) maar alleen *over de zonde*. Van de macht, die Constantijn aan Paus Silvester zou gegeven hebben, maakt Innocentius III geen gebruik, ofschoon hij de *Donatio* wel moest kennen, daar hij als jurist te Parijs en te Bologna had gestudeerd en zij sinds lang in het *Decretum Gratiani* was opgenomen. Dit blijkt ook uit het feit, dat dezelfde Paus werkelijk haar eens heeft aangehaald, niet echter om bij de vorsten zijn rechten te verdedigen, maar in eene *predikatie* 3), waarin hij zedelijke bemerkingen afleidt uit de verhevenheid der pauselijke waardigheid, ook door Constantijn erkend in zijne *Donatio*.

Moeilijk kunnen wij onze verwondering bedwingen, als wij zien, dat overigens ernstige geschiedvorschers deze houding van Paus Innocentius III ten opzichte der *Donatio* niet op haar juiste waarde hebben geschat. Zoo wantrouwen tegen den H. Stoel niet de grondslag hunner hypothesen was, zouden zij het onhoudbare van hun systemen zelf hebben moeten inzien bij de bemer-

---

1) Cap. XIII: *Per Venerab.* X, IV, 17.
2) Cap. XIII: *Novit.* X, II, 1.
3) Migne, T. CCXVI: *Sermo S. Silv.*

king, dat 150 jaar na Paus Leo IX wederom een Paus, voor de tweede maal in 350 jaar, zich bedient van de *Donatio*, niet om zich rechten aan te matigen maar om in een *predikatie* de verhevenheid der pauselijke waardigheid, als reeds erkend door Constantijn, in het licht te stellen.

Onder de regeering van Paus Gregorius IX (1227—1241) treffen wij een feit aan, dat nog veel sterker spreekt. Op last van Paus Gregorius IX stelde de H. Raymundus de Pennafort een officiëel wetboek der Kerk samen, waarin de decreten van verschillende Pausen werden samengevoegd; ook die van Paus Innocentius III. De pauselijke sanctie gaf aan de opgenomen stukken, door de opname alleen reeds, kracht van wet. Zoo het nu den Pausen te doen ware geweest om op listige wijze hunne macht uit te breiden, dan zouden zij zeker toen wel de *Donatio Constantini* gesanctionneerd hebben, daar het *Decretum Gratiani*, hoe hoog ook in achting, nooit als officiëel kerkelijk wetboek was erkend. Het opnemen nu van de decreten van Innocentius III en het weglaten van de *Donatio* toonen alleen reeds voldoende, welke rechtstitels de Pausen deden gelden voor hun macht op het tijdelijke. Geen volksgerucht, geen toestemming van geleerden, geen schoone en schijnbaar officiëele schenkingen, als in de *Donatio* zijn vervat, kunnen hen bewegen van hun macht een anderen titel op te geven dan dien, welken Christus zelf aan Petrus schonk, toen Hij zeide: „Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen; wat gij gebonden zult hebben op aarde, zal ook gebonden zijn in den hemel".

Dezelfde Paus, die de *Donatio* buiten het wetboek der Kerk sloot en haar dus geen officiëel karakter wilde verleenen, wordt door Döllinger beschuldigd haar te hebben gebruikt op eene wijze, die al de pauselijke aanmatigingen tot nu toe verre overtrof. Gregorius IX trok er namelijk gevolgtrekkingen uit, en wel bepaaldelijk uit de woorden van Paus Innocentius III: „Omne regnum Occidentis ei tradidit", welke, zooals wij zagen, niet voorkomen in de Decretaal *Venerabilem*, maar in de predikatie van dien Paus op den H. Silvester. Vreemd moet het reeds klinken, dat Paus Gregorius juist in die predikatie de wapenen ging zoeken om zijn „geduchtsten en geslepensten tegenstander", Frederik II, te bestrijden. Welke waren dan wel de ontzettend groote gevolgtrekkingen, die Gregorius IX maakte? Döllinger citeert:

„Constantijn heeft met de keizerlijke insigniën, Rome met het dukaat en het *imperium* voor altijd aan de zorg der Pausen overgelaten. Daarop hebben deze, zonder iets van het wezen hunner jurisdictie te verliezen, het gerechtshof van het keizerrijk opgericht, het op de Duitschers overgedragen, en zijn gewoon de macht van het zwaard aan de keizers bij hun kroning toe te staan".

Wij hebben reeds geleerd omzichtig te zijn met citaten van Döllinger, nog meer misschien met zijn bijzondere zucht tot kunstmatig samenstellen; allernoodzakelijkst is het derhalve het bewuste stuk in zijn geheel na te gaan.

Bij Raynaldus (ad ann. 1236) vinden wij verschillende brieven van Gregorius IX aan Frederik II; de bedoelde loopt van No. 17—26. Hierin worden de volgende klachten tegen den keizer ingebracht:

De keizer heeft zich priesterlijke rechten aangematigd en heeft durven vragen, wat de Paus hem niet mocht schenken: gedeelten van den Kerkelijken Staat; hij heeft kerkelijke goederen vervreemd en bisschopszetels bezet, tijdens het leven van den bisschop zelf. De Paus houdt hem dan ook het vreeselijk lot van Osa voor, die eene roekelooze hand durfde uitstrekken naar de Verbondsark en met den dood gestraft werd. Al heeft de keizer eenige privilegiën verkregen in het kerkelijke, de Paus heeft daardoor de volheid zijner macht niet verloren. Hij toont den keizer aan, hoe schandelijk hij heeft gehandeld door den zoon van den koning van Tunis te beletten het heilig doopsel te ontvangen, en wijst ten laatste op het beschamend voorbeeld, door zijn voorgangers hem gegeven: Constantijn, Karel den Groote, Arcadius en Valentiniaan; vooral bij den eersten staat hij stil en vermeldt de *Donatio*.

Ofschoon dus Paus Gregorius IX geen kracht van kerkelijke wet toekende aan de *Donatio*, daar hij haar niet opnam in zijn *Corpus Juris Canonici*, schijnt hij evenwel met de algemeene opinie haar voor echt te hebben gehouden, wat niemand hem tot eene misdaad kan aanrekenen; maar nog zekerder onderstelt hij, dat de echtheid algemeen erkend wordt, ook door Frederik II: *toti mundo publice manifestam* noemt hij de *Donatio*. Maar eene voldoening voor de bovengenoemde punten van beschuldiging eischt de Paus volstrekt niet krachtens de *Donatio*; blijkbaar moet zij slechts dienen om in het algemeen den keizer den plicht van eerbied voor den H. Stoel te herinneren.

Met geen mogelijkheid kunnen wij daarom in het eerste gedeelte van het door Döllinger geleverde citaat iets ontdekken, waardoor Paus Gregorius IX een Innocentius III of Leo IX in „aanmatiging" overtrof. „Die alles bisher überbietende Weise" moet dan noodzakelijk in het tweede gedeelte gevonden worden, waar de Paus spreekt van het oprichten van het gerechtshof

en het geven van het zwaard. Noodig was het, dat Döllinger dit alles zoo kunstmatig door elkander gewerkt opgaf, om de aandacht af te trekken van het valsche zijner voorstelling; want in het tweede gedeelte zinspeelt de Paus op een geheel ander feit, namelijk op de wijding en zalving tot keizer: „*Sicut et in tua persona recolis esse factum*". Bij die wijding en daarop volgende kroning heeft Frederik het zwaard van den Paus ontvangen; door derhalve zijn eigen maker (den Paus) niet te erkennen, schendt hij het recht van den H. Stoel en niet minder zijne trouw en zijne eer.

Moge die taal van Paus Gregorius IX wat vreemd klinken in de 19e eeuw, nu men zelfs het begrip van het middeleeuwsche keizerschap heeft verloren, in de 13e eeuw, toen men de waarde begreep van de zalving, de wijding, de kroning eens konings of keizers, kon men onmogelijk aanstoot nemen aan die uitdrukkingen. Döllinger moest dit zeker weten. Werd in de middeleeuwen een vorst dan eerst *christelijk vorst*, ook in de oogen van het volk door den bovennatuurlijken glans van het goddelijk gezag omstraald, hoeveel te meer was dit niet het geval met den keizer, den algemeenen Beschermheer der Kerk! Wat harde waarheden had Paus Gregorius aan Frederik niet kunnen voorhouden, als hij hem herinnerd had, hoe de keizer, in kerkelijk gewaad en met het *pluviale* omhangen, knielend voor 's Pausen voeten, de duurste en heiligste eeden had gezworen, en eerst na herhaalde malen verzekerd te hebben, dat hij het geloof zou beschermen en de Kerk verdedigen, schepter, zwaard en kroon ontvangen had van den

Paus 1). Aan een ieder van het volk was het bekend, dat de Kerk haar Beschermheer hoog vereerde en dat men hierin een waarborg had voor de rechten zoowel van de Kerk als van het volk. Wat Roland Bandinelli aan Barbarossa eenmaal zeide: „Van wien heeft de keizer het *imperium* tenzij van den Paus?" — kon evengoed Gregorius IX als iedere Paus uit de middeleeuwen herhalen, zonder daarom nog „auf einer alles überbietender Weise" te spreken; hiertoe behoefde Gregorius (wat hij trouwens ook niet deed) aan Frederik niet de *Donatio Constantini*, maar slechts het *Pontificale Romanum* voor te houden!

Wij kunnen het niet genoeg herhalen: als wij spreken over het gebruik, dat de Pausen maakten van de *Donatio*, dan is het niet de vraag, of de Paus met al de geleerden van zijn tijd dit stuk voor echt aannam, daaruit bemerkingen afleidde om de vorsten vooral den keizer den eerbied, aan het Opperhoofd der Kerk verschuldigd, in te prenten; — maar of de Paus het aanwendde om zijn macht op het tijdelijke te vestigen of uit te breiden. Dit laatste zou b.v. het geval geweest zijn, als Paus Gregorius Frederik II had vervallen verklaard van zijn keizerlijke of koninklijke waardigheid of van de leengoederen van den H. Stoel, alleen of ook maar hoofdzakelijk krachtens de *Donatio Constantini*. Maar zulk een toepassing vinden wij, noch door Gregorius IX, noch door eenigen anderen Paus gemaakt.

„Aber die höchste Sprosse der Leiter war damit noch nicht erklommen!" gaat Döllinger voort. Wij zagen,

1) Höfler, *Die Deutschen Päpste*, I, S. 234, Phillips, l. c, III, S. 71; *Pontif. Rom.* I, p. 237.

dat de *Donatio* reeds 200 jaar bekend was, vóór zij in pauselijke stukken voorkomt; in een tijdsverloop van 150 jaar, toen men haar algemeen als echt aanzag, zijn er slechts twee Pausen, Leo IX en Gregorius IX, die het stuk tegen den Griekschen patriarch en den Duitschen keizer aanwendden, niet om hun macht op het tijdelijke te verhoogen maar alleen om eerbied in te boezemen voor het hoogste gezag, en reeds heeft zich in het brein van den geschiedvorscher een ladder gevormd, waarlangs de Paus langzamerhand opklimt tot de hoogste macht.

En wie heeft dan wel die hoogste sport beklommen? Niet, zooals men zoo dikwijls aanneemt, Gregorius VII of Bonifacius VIII, maar Innocentius IV! De meest gewichtige en geruchtmakende daad van dezen Paus, met betrekking tot de tijdelijke macht der vorsten, is voorzeker de afzetting van Frederik II op het concilie van Lyon (1245).

Het ligt buiten ons plan de redenen uiteen te zetten, die de vaders van het concilie bewogen deze uitspraak te doen. De huichelarij van dien vorst tijdens het leven van Honorius III; de heiligschennis, gepleegd onder Gregorius IX; zijn onverbeterlijkheid, ook tijdens de regeering van Innocentius IV, die zoo duidelijk op het concilie aan het licht kwam: dit waren zoo veel handelingen, die men in de middeleeuwen voor strafschuldig hield, ook in een vorst; en in het beraadslagen over de verdiende straf is het hoogste gerechtshof der Kerk, noch roekeloos noch redeloos te werk gegaan. Frederik werd van het *imperium* en van zijn rijk vervallen verklaard 1). Het is hier de plaats ook niet te onderzoeken,

1) C. 2, II, 14 in 6°.

of de Paus dit vonnis velde alleen volgens goddelijk recht of volgens het toenmalig volkenrecht of volgens beide; ons is het voldoende aan te toonen, dat hij zijn vonnis niet grondde op de *Donatio Constantini*. Hoe luidt dit vonnis?

„Na een nauwkeurige beraadslaging met zijn broeders en het heilig concilie verklaart Innocentius, dat Frederik, om zijn [in het breede opgenoemde] misdrijven zich alle eer en waardigheid onwaardig heeft gemaakt en door God verworpen is van het imperium en van zijne koninkrijken; als zoodanig wijst de Paus hem aan en verklaart door rechterlijk vonnis hem vervallen van zijn rechten. — Op welken titel? — Omdat de Paus, hoewel onwaardig, de plaats bekleedt van J. C. op aarde en aan hem in den persoon van den H. Petrus is gezegd: *Wat gij gebonden zult hebben op aarde zal ook gebonden zijn in den hemel*".

Wie nu deze woorden beoordeelt naar het staatsrecht van de 19e eeuw, kan beweren, dat de Paus te groote gevolgen trekt uit zijne gegevens; maar in de middeleeuwen dacht men er geheel anders over: 's Pausen woorden waren in overeenstemming met het staatsrecht van dien tijd, zoodat men *principiëel* het vonnis als rechtvaardig aanzag, ofschoon Frederik *feitelijk* er zich tegen bleef verzetten. Maar wat hier het meeste geldt: Paus Innocentius schroomt niet in het openbaar ten aanhoore van de geheele wereld den grond op te geven van zijn buitengewone macht; hij werkt waarlijk niet in het duister of in het geheim met vervalschte aktestukken om door zulk eene hulp zijne macht op het tijdelijke te vestigen of uit te breiden. Meer nog, als de macht, door Christus aan Petrus gegeven, zóó wordt opgevat, wat was dan eigenlijk de *Donatio Constantini* nog van noode, althans om den Paus te verheffen boven de wereldlijke vorsten? En men meene niet, dat Paus

Innocentius IV de eerste is, die zóó tot vorsten durfde spreken: in de afzetting van Hendrik IV beweerde Gregorius VII hetzelfde recht op denzelfden titel te bezitten, ja zelfs de H. Gregorius de Groote (590—604) bedreigt in een privilegie aan een klooster en gasthuis te Autun 1) Frankische koningen met verlies van hunne waardigheid en macht, als zij wetens en willens de pauselijke bepalingen overtreden.

Dwaas zou het zijn te willen volhouden, dat Pausen, die in de 6e eeuw zóó durfden spreken, zich bij het onloochenbaar klimmen van hun aanzien, verlaagden tot eene vervalsching, zooals blijken zou uit de *Donatio*, terwijl zij zelf hunne aanspraken op het tijdelijke en hun macht over vorsten geheel anders motiveeren.

Waarop berust dan de meening van Döllinger, dat Paus Innocentius IV op zulk een schromelijke wijze misbruik maakte van zijn macht, krachtens de *Donatio Constantini?*

Frederik II beklaagde zich bij de hoven van Europa over het vonnis van den Paus; uit het antwoord dat deze den vorst gaf 2) haalt Döllinger aan, dat Innocentius beweerde: „Niet het eerst heeft de Paus door Constantijn tijdelijke macht verkregen". Duidelijk wordt in dien brief bedoeld: de *geestelijke* macht, die zich ook zijdelings over *het tijdelijke* uitstrekt; hiervan toch was sprake in de afzetting van keizer Frederik. Maar voor deze macht had inderdaad de Paus zich niet be-

---

1) S. Greg. *Epist.* Lib. XIII, p. 10.

2) Raumer, *Die Hohenstaufen*, IV, p. 143.

roepen op eene schenking van Constantijn maar op het woord van Christus.

Wat nu den zin betreft: dat de *Donatio* eigenlijk een overgeven, eene *cessio* was — Frederik zal dit wel niet het eerst van Paus Innocentius hebben gehoord; de theologanten van zijn tijd, b.v. Ptolomeus van Lucca, verklaren op dezelfde wijze de *Donatio*. Maar welke meening ook deze Paus als theologant of jurist was toegedaan, bij het vellen van zijn vonnis heeft hij deze meening in het minste niet in rekening gebracht, daar hij zich sterk genoeg achtte door Christus' belofte aan Petrus.

Nadat de Pausen „die höchste Sprosse der Leiter erklommen hatten", zou men meenen, dat zij nu eerst voor goed gebruik gingen maken van het aangematigde gezag. Vijf eeuwen lang is de *Donatio* algemeen bekend; drie Pausen hebben haar openlijk in het licht gesteld, door haar af te schrijven of aan te halen; de geheele wereld, geleerd en ongeleerd, gelooft aan de echtheid van het stuk: nu is dan voorzeker de tijd wel gekomen om practische gevolgen er uit af te leiden en het pausschap den luister te schenken, waarvan de maker van de *Donatio* reeds droomde?

Evenwel, een nieuwe verrassing wacht ons, die de samenstellers van moderne hypothesen niet weinig in verlegenheid moet brengen! Het schijnt, dat de Pausen de ware beteekenis der *Donatio* geheel uit het oog verliezen, zoo spaarzaam zijn zij in hun aanhalingen. Wel komt nu de *Donatio* voor in enkele pauselijke stukken, die zelfs later opgenomen zijn in het *Corpus Juris Canonici*, maar Döllinger ziet zelf in, dat zij zoo-

veel verloren heeft van de beteekenis, die hij haar heeft gegeven, dat hij hierop niet eens de aandacht wil vestigen.

Zeker zou men verwacht hebben, dat de moedige verdediger der pauselijke rechten, de man, die Filips den Schoone zulk een krachtigen wederstand bood, Bonifacius VIII, ware het maar een enkele maal, den overmoedigen koning op die grootsche oorkonde zou gewezen hebben of er althans keizer Albrecht rechtstreeks of zijdelings aan zou herinnerd hebben. Niets van dit alles ziet men gebeuren. Döllinger zelf gevoelt deze leemte en tracht haar aan te vullen door te zeggen:

„Unter dem Einflusse der Ereignisse, die sich gegen Ende des 13^{en} Jahrhunderts zutrugen, und des Geistes, in welchem ein Martin IV und Bonifaz VIII walteten, gestaltete sich auch der Gebrauch, der von der Constantinischen Schenkung gemacht wurde, verschieden" 1).

Maar het kan toch wel niet ernstig gemeend zijn, deze twee Pausen als voortzetters der overlevering omtrent de *Donatio* aan te voeren!

Vatten wij, om onze studie te completeeren, de latere verstrooide aanhalingen der Pausen samen: zij zijn als de wegstervende echo's eener eeuwenoude volksoverlevering.

Nicolaas III (1278) vermeldt er uit 2), dat Constantijn, na gedoopt te zijn door Paus Silvester, hem de stad Rome overliet, meenende dat het niet billijk was, dat een keizer aardsche macht bezat op de plaats, waar de zetel stond van het Hoofd der Kerk.

---

1) l. c. S. 90,

2) C. 17, I, 6 in 6°.

Clemens V (1311) herinnert in den eed, dien Hendrik VII moet afleggen, slechts privilegiën, die Constantijn en andere keizers aan de kerk van Rome schonken 1).

Joannes XXII (1327) herinnert in het voorbijgaan slechts, zooals Döllinger zelf toegeeft 2), het feit, dat Constantijn den keizerstitel aan Silvester heeft overgelaten, in zijne weerlegging van Marsilius van Padua 3).

Ziedaar alles. Welk ernstig geschiedvorscher moet het niet tot nadenken brengen, dat in 1327 voor de laatste maal, als in het voorbijgaan slechts, de *Donatio* wordt aangehaald in een pauselijk schrijven, terwijl toch in het Oosten en het Westen allen, die aanspraak maakten op geleerdheid en ontwikkeling, haar het volste vertrouwen schonken, en slechts redetwistten over den zin en de uitgestrektheid der *Donatio!*

Toen na ruim eene eeuw L. Valla zijn reeds vermelde *Declamatio* uitgaf, toen ook mannen als Nicolaas van Cusa de onechtheid aannamen, spraken de Pausen geen woord, lieten het dispuut vrij, en veroordeelden het ook in Baronius niet, dat hij de *Donatio* als onecht verwierp. Als laster derhalve verwerpen wij nogmaals de bewering van Köstlin, dat de Pausen nooit toegelaten zouden hebben, bewijzen van hare onechtheid aan te voeren.

Ons onderzoek heeft alzoo getoond: dat geen Paus *ooit* de *Donatio Constantini* gebruikte om zijn macht op het tijdelijke te vestigen of uit te breiden; slechts drie Pausen, Leo IX, Gregorius IX en Innocentius IV wendden haar aan, om als door een nevenbewijs, ook door tegenstanders aangenomen, de verhevenheid te doen kennen

---

1) C. Un. II, 9 in Clem.

2) l. c. S. 93.

3) Rayn: Ad ann. 1327, n°. 3.

van de pauselijke macht; opname schonken zij haar niet in het *Corpus Juris Canonici* bij de officiëele samenstelling van het wetboek der Kerk; als eene volksoverlevering citeeren haar nog drie Pausen, Nicolaas III, Clemens V en Joannes XXII; vrij blijft het dispuut over de echtheid of onechtheid van het stuk, geen poging wordt te Rome hiertegen aangewend.

Met dankbaarheid mogen wij, Katholieken, dan ook hierin wederom een bewijs zien, hoe de goddelijke Voorzienigheid waakt over het bestuur Zijner Kerk, zelfs in eene zaak, die op zichzelve van zulk een ondergeschikt belang is als de *Donatio Constantini.*

P. fr. L. HOONING. S. O. P.

VERSCHEIDENHEDEN.

EENE LITURGIE-VRAAG.

Aanleiding tot het schrijven dezer regelen gaf ons een verslag van de zitting der Romeinsche Academie voor Liturgie van den 20 Januari 1886, medegedeeld in het Maandschrift: *Ephemerides Liturgicae* (Ann. I, No. 4), waarin we een gevoelen zagen verdedigd, in strijd met het gevoelen, hetwelk, zoover we weten, hier vrij algemeen wordt gevolgd. Na eene aandachtige lezing van dat verslag scheen het ons toe, dat de daar verdedigde meening niet alleen recht van bestaan had, maar inderdaad boven de tegenovergestelde de voorkeur verdiende. Misschien, dachten we, zijn er onder de lezers van *De Katholiek*, die belang stellen in de zaak, en daarom besloten we naar aanleiding van dat verslag de vraag te bespreken: welke oratie moet in de *Missa privata de Requiem* op de allereerste plaats gelezen worden?

Wanneer men bij de Herdt, het in ons land vrij algemeen gebruikelijk handboek voor Liturgie, de oplossing dezer vraag gaat zoeken, zal men niet altijd hetzelfde antwoord bekomen; dit toch zal verschillend zijn, naar gelang de verschillende uitgaven, die men raadpleegt. In zijne vroegere uitgaven volgt de Herdt het algemeen gevoelen der oudere rubricisten, zooals Merati, Cavalieri, Lohner, Romsée en anderen, die allen eenstemmig aannemen, dat de eerste oratie die moet zijn, welke toepasselijk is op den overledene, voor wien de H. Mis wordt opgedragen: b. v. *Deus qui nos patrem et matrem*, indien de priester het H. Offer voor zijne ouders; òf *Inclina* òf wel *Quaesumus*, indien hij het voor de ziel van

een mannelijken of vrouwelijke overledene opdraagt. Bij de vierde uitgave van zijn werk (1863) begint de Herdt van het tot dien tijd voor zeker gehoudene gevoelen eenigszins af te wijken. Wel zegt hij nog altijd, dat voor eerste oratie die moet genomen worden, welke toepasselijk is op den overledene, voor wien de H. Mis wordt opgedragen, maar hij voegt er deze woorden bij: „volgens het voorheen algemeen gevoelen". Velen toch zijn er, zegt hij, die om verschillende decreten van de H. Congregatie der Riten, waarin de woorden voorkomen: „de orde van het missaal, de beschikking der Rubriek moet bewaard blijven", of wel: „men moet zich aan het missaal houden", meenen, dat de oratie: *Deus qui inter apostolicos sacerdotes* altijd op de eerste plaats moet gebeden worden. De Herdt zelf schijnt voor zich nog niet van het voorheen algemeene gevoelen te zijn afgeweken, want aanstonds voegt hij er aan toe, dat er zeer goede bewijsgronden voorhanden zijn om aan te toonen, dat die decreten niet in dien zin behoeven verstaan te worden, en het alzoo nog altijd geoorloofd blijft, die oratie, welke op den overledene toepasselijk is, op de eerste plaats te bidden. Ja zelfs schrijft de Herdt, aan het einde dezer vierde uitgave van zijn werk, eene vrij uitvoerige verhandeling over dit vraagstuk, waarin hij het voor en het tegen met onpartijdigheid weegt en nagaat, maar die toch den aandachtigen lezer er niet over in twijfel laat, aan welken kant der strijders de Herdt zich gesteld heeft en hoe hij, niettegenstaande alle decreten, het nog geenszins voor uitgemaakt houdt, dat de oratie *Deus qui inter apostolicos* altijd op de eerste plaats moet gebeden worden.

Wel baart het dus verwondering, als we zien, dat de Herdt in zijne volgende vijfde uitgave (1870) geheel en al van gevoelen is veranderd en zoo maar dadelijk vlak af en gaaf weg toegeeft, dat de eerste oratie altijd zijn moet die, welke in de *Missa quotidiana* op de eerste plaats staat, namelijk: *Deus qui inter apostolicos*. Die veranderde meening wordt ook in de latere uitgaven van de Herdt's werk — onlangs

bleek het ons bij inzage van de zevende — steeds volgehouden en door het meerendeel der geestelijkheid, meenen we, in de practijk gevolgd.

Tot staving van zijn gevoelen beroept de Herdt zich nu op vier decreten van de H. Congregatie der Riten, waaronder er drie zijn, waarvan hij vroeger zeide, dat ze niet in dien zin behoefden verstaan te worden, en zelf geeft hij als reden aan, dat er zonder pauselijke machtiging niets in de Mis mag veranderd worden. Die reden is volkomen juist; dat is ook onze overtuiging, waaraan we immer hopen getrouw te blijven en die we met de daad ook zullen trachten te handhaven. Wij zeggen het hier vooral den hoofd-redacteur van het *St. Gregorius-blad* van harte na: „Geen jota of tittel minder of meer of anders dan wordt aangegeven door de wetten, de wenschen, de wenken der Kerk".

Toch staat ons de vraag vrij, of het inderdaad wel eene wet der Kerk is om altijd de oratie: *Deus qui inter apostolicos* op de eerste plaats te bidden. Dit nu meenen wij te mogen betwijfelen, en ofschoon we, indachtig aan het bekende *in dubiis libertas* niemand willen veroordeelen, die zulks zou meenen, toch mogen wij van onzen kant beproeven het tegenovergestelde te verdedigen en de bewering volhouden, dat als eerste oratie die kan genomen worden, welke toepasselijk is op den persoon, voor wien de H. Mis wordt opgedragen.

In de straks genoemde verhandeling bij de vierde uitgave toont de Herdt aan, dat het vraagstuk toen nog niet beslist was, door er op te wijzen, hoe, niettegenstaande alle decreten, de Romeinsche Liturgische Academie, die de eer geniet onder de hooge bescherming te staan van den kardinaal-vicaris, bij hare vergadering van 23 Juni 1858 de vraag behandelde, wat er moest bepaald worden omtrent de eerste oratie *in Missis defunctorum quotidianis*. „Indien er — zoo zegt de Herdt — nadat alle bovengenoemde decreten verschenen zijn, te Rome over de eerste oratie in de *Missa quotidiana de Requiem* nog beraadslaagd en geredetwist wordt, dan kan de

vraag niet beslist zijn, daar men niet meer beraadslaagt of redetwist over eene zaak, die zeker en beslist is, maar wel over eene zaak, waarover twijfel bestaat".

Welnu, keeren we dit wapen tegen de Herdt zelf. Sinds het jaar 1870, toen de vijfde uitgave verscheen, stelt hij het als zeker en beslist, dat de oratie: *Deus qui inter apostolicos* altijd op de eerste plaats moet staan. Ongeveer zestien jaren later (20 Januari 1886) werd in diezelfde Romeinsche Liturgische Academie wederom de vraag besproken, of de oratie: *Deus qui inter apostolicos* altijd op de eerste plaats moet gelezen worden, of zij weggelaten of op eene andere plaats kan gesteld worden, en of men de toepasselijke oratie met recht voor haar in de plaats kan nemen.

Daar er nu volgens de woorden van de Herdt zelf niet meer beraadslaagd of geredetwist wordt over eene zaak, die zeker en beslist is, zoo volgt uit het zooeven medegedeelde feit, dat het nog niet eene zekere en besliste zaak is altijd de oratie: *Deus qui inter apostolicos* op de eerste plaats te moeten bidden. Hieruit volgt dan tevens, dat het, wien het lust, nog altijd vrijstaat het gevoelen der oudere rubricisten aan te hangen, te verdedigen en in practijk te brengen.

Gaan we nu de vier decreten na, waarop de Herdt zich tot staving van zijne meening beroept. Het eerste is dat van den 27 Augustus 1836 (Gardell. No. 4782, 7°).

In dit decreet wordt het antwoord gegeven op de volgende vraag: „Utrum in Missis quotidianis defunctorum pro oratione assignata primo loco alia subrogari valeat, puta pro matre, offerente eleemosynam etc.?" Het antwoord is: „Quoad primam orationem servetur ordo missalis; quoad secundam detur decretum in Aquen. diei 2 Septembris 1741 ad dub. 4".

Daar we hier alleen over de eerste oratie spreken, hebben we met het tweede gedeelte van dit antwoord ons niet bezig te houden en behoeven enkel en alleen onze aandacht te schenken aan de woorden: „Servetur ordo missalis". Het

is lang niet zeker, dat daardoor uitsluitend die orde bedoeld wordt, waarin de oratie's bij de *Missa quotidiana* in het missaal geplaatst zijn. Wanneer Guyet (*Heortolog.* Lib. IV, Q. 29) over de orde der oratie's van het missaal spreekt, dan zegt hij: „Ordo autem illarum [orationum] est, ut quae pro singularibus sunt ponantur ante generales et quae minus generales ante generaliores". Wanneer we nu de ordo missalis in die beteekenis opvatten, dan kunnen we zeer goed de oratie, die op den overledene toepasselijk is, op de eerste plaats nemen, zonder daardoor te zondigen tegen het: „Servetur ordo missalis" uit het decreet van 27 Augustus 1836.

Op de tweede plaats wordt door de Herdt aangehaald het decreet in Mutinen. van 23 September 1837 (Gardell. No. 4815, 11°, Q. 1).

Op de vraag: „Quae orationes in Missa quotidiana pro defunctis dicendae sint a sacerdote?" antwoordt de Congregatie: „Servetur Rubricae dispositio et detur decretum in Aquen. diei 2 Septembris 1741 ad dub 4".

Hier mogen wij vragen, of dit decreet inderdaad getuigt tegen het gevoelen van hen, die de toepasselijke oratie op de eerste plaats willen stellen. Wij voor ons zijn daarvan niet overtuigd en wij oordeelen, dat het zeer goed mogelijk is zulks te doen en toch niet te handelen tegen het hier aangehaalde decreet. Wat toch zegt de Congregatie? Twee dingen: ten eerste, dat de beschikking der Rubriek moet onderhouden worden; ten tweede, dat er een decreet bestaat (in Aquen.) van 2 Sept. 1741. Als wij nu dit laatste decreet opslaan (Gardell. No. 4119, 4°), dan zien we, dat daardoor wordt toegestaan om in de plaats van de oratie: *Deus veniae largitor* (de tweede der drie oratie's van de *Missa quotidiana*) vrijelijk eene andere te nemen. Welnu, als we dan als eerste oratie de toepasselijke nemen, als tweede: *Deus qui inter apostolicos* en als derde: *Fidelium*, dan kunnen we ons zóó aan het vroeger algemeene gevoelen

blijven houden, en wij misdoen niet tegen het decreet van 23 September 1837. Immers dan onderhouden we de beschikking der Rubriek van de *Missa quotidiana*, die wil dat de oratie: *Deus qui inter apostolicos* zal gebeden worden.

Het derde decreet, waarop de Herdt wijst, is dat van den 12 Augustus 1854 (Gardell. No. 5208, 10°).

Er wordt gevraagd: „Utrum in Missis quotidianis sive cum cantu sive *lectis* teneatur sacerdos recitare primo loco orationem pro defunctis Episcopis seu sacerdotibus, ut fert Missale Romanum? Potestne primo loco recitare orationem *Inclina Domine* pro defuncto, vel orationem *Quaesumus Domine* pro defuncta?"

Hoe juist is hier de vraag gesteld en hoe gemakkelijk zou het voor de Congregatie geweest zijn om met een *Affirmative* op het eerste en een *Negative* op het tweede gedeelte klaar als de dag haar wil bekend te maken en alle onduidelijkheid te doen ophouden. Waarlijk, die twee woorden zijn geen onbekenden bij de H. Congregatie der Riten. Zien wij haar echter zoo handelen? Volstrekt niet. Als eenig antwoord op beide bovengenoemde vragen, zegt zij eenvoudig: „Standum missali". Een beslissend antwoord is dit niet, en beide partijen — èn zij, die de toepasselijke oratie op de eerste plaats zetten, èn zij, die: *Deus qui inter apostolicos* als eerste nemen — kunnen beweren, dat zij zich aan het missaal houden en dus in overeenkomst zijn met het decreet van 12 Augustus 1854.

Ten laatste het vierde decreet van 16 September 1865 (Gardell. N°. 5355). Dit decreet vooral schijnt er den doorslag aan gegeven te hebben om de Herdt van gevoelen te doen veranderen. Was hij bij de vierde uitgave (1863) nog het oude gevoelen toegedaan, bij de vijfde (1870), nu in dien tusschentijd dit decreet gegeven was, zien wij hem van meening veranderd. Nu, wij moeten bekennen, dat het niet zoo euvel te duiden is, want bij eene eerste beschouwing van het decreet zou men inderdaad geneigd zijn te meenen, dat nu de zaak geheel en al er door beslist was. Opdat de

lezer er over kunne oordeelen, schrijven wij hier het decreet in hoofdzaak af. (Men zie het in zijn geheel bij de Herdt, Ed. V, Tom. I, N°. 65, p. 74.)

De vraag is deze: „An in Missis quotidianis de Requiem sacerdos..... private celebrans..... debetne indiscriminatim dicere primam orationem „Deus qui inter apostolicos etc.", primo loco in missali assignatam, an potius loco dictae primae orationis tenetur aliam dicere.... quae conveniat ei aut iis.... pro quibus Missam applicet?" Hierop gaf de Congregatie ten antwoord: „Affirmative ad primam partem: Negative ad secundam".

Duidelijker kan het niet, zou men geneigd zijn te zeggen; hier wordt beslist, dat de oratie: *Deus qui inter apostolicos* altijd op de eerste plaats moet genomen en er geene andere voor in de plaats kan gesteld worden. Niettemin nemen we de vrijheid om zelfs door dit decreet ons nog niet overwonnen te verklaren. Staat er inderdaad wel datgene, wat er door de Herdt wordt gelezen? Laat ons het decreet nog eens met aandacht nagaan. Wat wordt er gevraagd? Twee verschillende zaken: ten eerste, of de oratie: *Deus qui inter apostolicos*, de oratie, die in het missaal op de eerste plaats staat, *altijd vast* (indiscriminatim) moet gebeden worden? Ten tweede: of de priester ook verplicht is (an tenetur) eene andere oratie, toepasselijk op den overledene, voor wien de H. Mis wordt opgedragen, daarvoor in de plaats te stellen? Op het eerste antwoordt de Congregatie *Affirmative*, d. w. z. de oratie: *Deus qui inter apostolicos* moet *altijd vast* gebeden worden; en op het tweede *Negative*, d. i. de priester is niet *verplicht* eene toepasselijke oratie daarvoor in de plaats te nemen. Welnu, dan strijdt dit decreet ook niet tegen ons gevoelen; immers wij hebben niet beweerd, dat de oratie: *Deus qui inter apostolicos* moest weggelaten worden, maar alleen dat de toepasselijke oratie op de eerste plaats kan gebeden worden en in dat geval de oratie: *Deus qui inter apostolicos* op de tweede plaats komt te staan, in plaats van: *Deus veniae largitor*, volgens het decreet van 2 September 1741.

Hebben wij tot hiertoe alleen er op gewezen, dat het gevoelen der oudere rubricisten niet strijdt tegen de decreten van de H. Congregatie der Riten en dus nog altijd veilig kan gevolgd worden, tot besluit willen we ook eenige redenen aangeven, die naar ons inzien ten sterkste voor dat gevoelen pleiten.

Volgens het decreet van 12 Augustus 1854 (Gardell. N°. 5208, 11°), wordt in elke gezongene Requiem-Mis slechts ééne oratie gezongen, en wel die oratie, welke toepasselijk is op den overledene, voor wien de H. Mis wordt opgedragen 1). Als dit dan een voorschrift is voor de gezongene H. Mis, dan moet het ook aan te bevelen zijn, in de gelezene H. Mis de toepasselijke oratie voorop te stellen; want, of er gezongen of gelezen wordt, de reden blijft dezelfde: namelijk de toepassing van het H. Offer op de ziel van den overledene.

Vervolgens: de Rubrieken en ook de H. Congregatie der Riten willen, dat op de bijzondere of minder algemeene oratie's die zal volgen, welke de meest algemeene is van allen, namelijk: *Fidelium Deus omnium.* Aan dien eisch nu wordt op de beste wijze voldaan door de meening der ouderen te volgen; want, volgt men de veranderde meening van de Herdt, dan zal men meestal aan dezen eisch niet kunnen voldoen.

Ten slotte: in elke H. Mis is de eerste oratie altijd die, welke eigen is aan het feest, waarvan men' òf het Officie gebeden heeft òf de Mis opdraagt; hier nu geldt het een Requiem-Mis, voor dien overledene opgedragen, voor wien het *Officium defunctorum* is gebeden of althans kan gebeden zijn. Zou men dan het Officie eindigen b. v. met de oratie: *Deus qui nos patrem et matrem,* en in de aan dat Officie aansluitende H. Mis beginnen met de oratie: *Deus qui inter*

1) Uitzondering op dezen regel maakt alleen die Requiem-Mis, welke volgens de algemeene Rubrieken van het missaal op den eersten vrijen dag van elke maand, buiten den Advent, de Vasten en den Paaschtijd, en ook op iederen Maandag, uitgezonderd in de Vasten en in den Paaschtijd, waarop het *officium feriale* gebeden wordt, in de kathedrale en collegiale kerken wordt gezongen. Vgl. Gardell. N° 5063, 3.

apostolicos? Ons dunkt, dit zou, zooal niet tegen de letter, dan toch zeker tegen den geest der Rubrieken zijn.

Ziedaar de vraag, volgens bovengenoemd verslag in het licht gesteld; den belangstellenden lezer blijve het overgelaten, welk der twee gevoelens hij voor zich wil kiezen en volgen.

Amsterdam. H. J. BORGHOLS.

DE SCHILDERSCHOOL VAN BEURON.

Bij de tegenwoordige strijdvragen omtrent kerkelijke kunst is het van belang de aandacht te vestigen op bovengenoemde Benedictijner-schilderschool. De stichter heet Fr. Desiderius Lenz. De *Litt. Handw.* deelt de volgende bijzonderheden mede.

Vóór hij in de orde trad, had hij acht jaar te München vertoefd, vier jaren als leerling, vier als leeraar aan de kunst-academie. Daarna was hij nog vier jaren als leeraar werkzaam aan de academie te Neurenberg. Vervolgens was hij drie jaren te Rome bij den schilder Schubert; dan hield hij zich drie jaren in de marmergroeven van Tirol op, verbleef twee jaren te Beuron, om den Sint Maurus te bouwen, nog een jaar te Berlijn bij den schilder Bocheneck, waar hij voornamenlijk in het Egyptisch museum arbeidde, en ten laatste wederom een jaar te Neurenberg, vooral in omgang met de professoren Steinhauser en Peuzinger. Nu eerst nam hij het ordekleed van den H. Benedictus aan, nadat een vriend en kunstgenoot, die denzelfden loopbaan gevolgd had, vóór hem was opgenomen. In deze twee en twintig jaren hadden deze beide grondleggers der Beuronsche schilderschool in de wereld geen ander doel beoogd dan het wezen van alle kunst, de grondregels van het kunstschoon, de nooit veranderende wetten der kunst terug te vinden, daar zij zich overtuigd houden, dat wij geen stijl meer hebben, en daar het eclectisme en naturalisme der tegenwoordige richting hen niet kon bevredigen. Hunne kunstwerken zijn gebaseerd op de meest uitgebreide studiën van alle kunstscholen en kunstrichtingen onder alle beschaafde volken: zij verbinden Phidias met Fiesole. P.

BOEKBEOORDEELING.

VONDELS WERKEN.

JOOST VAN DEN VONDEL, zijne dichtwerken en oorspronkelijke prozaschriften in verband met eenige levensbijzonderheden, door Dr. J. A. Alberdingk Thijm, Hoogleeraar. Schiedam, H. A. M. Roelants. Dl. 1. II. 1887—88.

De Werken van J. VAN DEN VONDEL, uitgegeven door Mr. Jacob van Lennep. Herzien en bijgewerkt door J. H. W. UNGER. Leiden, A. W. Sijthoff. (1605–20 en 1637—9.)

Bibliographie van Vondels Werken, door J. H. W. Unger. Amsterdam, Frederik Muller en Comp. 1888.

Noemde Horatius zich een *biformis vates*, een dichter van tweeërlei gestalte, ook onzen Vondel moet men dien naam toekennen, doch een eigenaardige beteekenis kan daaraan nog gehecht worden. Ook hij, de „Keulsche Rhynzwaen", kon met den zanger van Venusia zeggen: „*Et album mutor in alitem superne*": Ik word „in een witte zwaen verandert, en vingers en schouders [worden] vlugh van pluimen". Maar zelfs na die zinnebeeldige herschepping schijnt de tweevoudigheid een bijzondere eigenschap van den dichter en zijne werken te zullen blijven. *Biformis*, in dubbele gestalte vertoonde hij zich aan het Nederlandsche volk bij den luisterrijken herdruk zijner werken: van Lennep en van Vloten beijverden zich om daarvan de onsterfelijkheid aan te toonen. En nu, na meer dan 20 jaren, geen dier beide uitgaven geheel kan voldoen aan al de tegenwoordig gestelde eischen, en een nieuwe druk van Joost van den Vondels dichtwerken en oorspronkelijke prozaschriften door Prof. Alberdingk Thijm reeds tot het tweede deel gevorderd is: nu kon wederom het *biformis* niet uitblijven, en verschijnt de dichter nogmaals in een nieuwe gedaante door de goede zorgen van den Heer J. H. W. Unger.

Het is niet meer dan natuurlijk, dat de oude aanvoerder der Vondel-vereerders de kroon wil zetten op de studie, gedurende

zijn langjarig leven aan Vondel en zijn eeuw gewijd; dat hij, die de geheele Vondel-beweging medemaakte, de schat van kennis, waarvan zijn verschillende studiën over den grooten dichter blijk geven, in verband met diens werken wenscht bijeen te brengen.

Velen zullen met vreugde zien, dat tevens een lang verwachte nieuwe Vondel uitgaaf wordt bewerkt door den Heer Unger; deze immers, bekend door de *Vondeliana* — studiën, die hij eerst te zamen met den jong gestorven, volijverigen Adr. de Vries in *Oud Holland* uitgaf — was later in de gelegenheid de rijke wetenschappelijke nalatenschap van zijn medewerker over te nemen, en leverde nog onlangs, het bewijs van zijn buitengewone kennis van Vondels werken, in de uitmuntende *Bibliographie*, die hij daarvan uitgaf.

Het kan wel niet anders, of de beide nieuwe uitgaven loopen in bewerking en opvatting ver uiteen. Dit springt reeds in het oog bij de eerste inzage. Prof. Alberdingk heeft Vondels spelling in vele opzichten gewijzigd naar het hedendaagsche taalgebruik. „De zoogenaamde spelling van Vondel te volgen, — zegt hij in zijn bericht bij het eerste deel, — was niet raadzaam. Ten eerste omdat zij vele lezers en lezeressen afschrikt, op wier liefde voor onze letteren ik anders rekenen mag en prijs stel; ten tweede, omdat wij eigenlijk de spelling van Vondel niet kennen. Zoo bijv. toonen handschriftelijke instrukties, door hem aan tooneelspelers gegeven, een andere (meer moderne) spelling, dan die waarmeê uitgevers of drukkers hem laten optreden." Toch zijn al de karakteristieke nuances in 's dichters taal, de eigenaardigheden van spelling en klanken met groote nauwkeurigheid behouden, zooals de oudste drukken, die men mag veronderstellen door Vondel gezien te zijn, die aangeven. Wanneer die vertolking in modern Nederlandsch zoo conscientieus geschiedt, als een taalkenner van Alberdingk Thijm's gehalte haar heeft opgevat, dan biedt zij inderdaad voor het meerendeel der Vondellezers groote voordeelen aan. Ook de groote fout van al de vroegere uitgaven: de onjuiste interpunctie, die de beteekenis dikwerf duister en onverstaanbaar maakt, heeft deze bewerker aan een scherpe controle onderworpen; en de lezer zal bij vergelijking tot de ervaring komen, dat menig vers van Vondel door een juist geplaatst leesteeken oneindig wint in diepte van zin en fraaiheid van uitdrukking.

De Heer Unger, die zich ten doel stelt „om de prachtuitgave van Mr. Jacob van Lennep opnieuw, in den vorm eener volksuitgave, in het licht te zenden", kan dus ook bezwaarlijk afwijken van de

oorspronkelijke spelling door zijn voorganger aangenomen, en hiervoor bestaat bij hem te meer grond in de onnauwkeurigheid, die de „groote Vondelinterpres", veelal in zijn teksten heeft laten bestaan. Vele eerste drukken, die de Heer Unger met zorg heeft opgespoord en hier navolgt, heeft v. Lennep niet gekend. Ook in de chronologische volgorde der gedichten heeft v. L. de zonderlingste verwarring gesticht, welke, dit zij met eere vermeld, door de veelvuldige nasporingen van den Heer Unger (aanvankelijk in medewerking met de Vries) zooveel mogelijk in tijdsorde hersteld is. De chronologische lijst in zijn *Bibliographie* strekt dan ook zoowel (in 't algemeen) aan Thijm's uitgave als aan den herdruk van Unger tot richtsnoer, voor zooverre die lijst bepaalde jaren aanwijst. De stukken, die slechts bij benadering tot een zeker tijdstip van vervaardiging te brengen zijn, worden geplaatst in de omgeving waartoe zij, volgens hun inhoud, behooren.

Geeft Ungers volksuitgave nu in werkelijkheid „*De werken van J. van den Vondel uitgegeven door Mr. J. van Lennep*" — gelijk prospectus en titel uitdrukkelijk vermelden — slechts gezuiverd van misvattingen en onnauwkeurigheden? Tot ons leedwezen bespeuren wij het tegendeel. Veel van het eigenaardige en degelijke, dat die twaalf folio-deelen in waarheid tot „de Vondel van v. Lennep" stempelt, missen wij, tegelijk met vele gebreken, in deze klein octavo's. Vondels leven, tusschen de gedichten doorgevlochten en daarin zulk een aangename afwisseling brengend, wordt in een afzonderlijk deel bijeengevoegd. Al bestaat er een onoverkomelijk bezwaar om de biographie tusschen de, in volgorde geheel veranderde, gedichten te laten doorloopen, — wat zou er tegen zijn geweest om Vondels leven, telkens voor ieder deeltje, in verband met de daarbij behoorende gedichten, behoorlijk bijgewerkt af te drukken? De dichter is nu volkomen van zijne werken gescheiden; den gemoedstoestand, de levensomstandigheden, die met zijne gedichten steeds in het nauwste verband staan,— men leeft ze niet mede, men wordt er niet aan herinnerd. Slechts van de personen, die tot de gedichten in betrekking staan, zijn de levensbijzonderheden vermeld en met vele nieuwe ontdekkingen vermeerderd.

Meer aanleiding tot waardeering van den dichter en tot het juiste genieten zijner werken geeft de bewerking door Thijm gevolgd, die de gedichten steeds in het nauwste verband met het leven van dichter en bezongenen beschouwt, zoodat zijne bio- en

bibliographische aanteekeningen, naast de kernachtige geschied- en taalkundige noten, een zekere vraagbaak zullen blijven en, vooral tot de juiste waardeering van 's dichters geloofsverandering, de beste gegevens zullen verstrekken.

Nog een ander belangrijk gedeelte van het werk van v. Lennep vinden wij in den herdruk van den Heer Unger niet terug; het wordt gevormd door de critische overzichten, waarvan in de groote uitgave ieder treurspel vergezeld gaat. Deze weglating is wel te verklaren in een kleine, goedkoope uitgave; doch te rechtvaardigen is zij geenszins, wanneer men zich voorneemt de *van Lennep-uitgave* te herzien en bij te werken. Die overzichten zouden nu juist in een afzonderlijk deeltje goed op hun plaats geweest zijn.

Wat blijft dan inderdaad in dezen herdruk van de bewerking van v. Lennep over? Slechts de aanteekeningen, hier en daar verkort, en een aantal prentjes, waarover straks nader. Niemand zal er bezwaar tegen hebben, dat de Heer Sijthoff, die oude soliede firma: *Mr. Jacob van Lennep*, als introductiekaartje zijner Vondel-uitgave gebruikt. Even vast als de cijferkunst met Bartjes en de kinderrijmen met van Alphen, is nu eenmaal Vondel met Jacob van Lennep verbonden in den mond van het Nederlandsche volk; en de uitmuntende chronologische schikking en tekstbewerking van den Heer Unger, zijne degelijke biographische aanteekeningen, naar de beste bronnen bewerkt, verdienen ten volle door die firma te worden aanbevolen. Maar heeft de Heer Unger die aanbeveling wel noodig? Is zijn naam alleen niet reeds voldoende om een nieuwen druk van Vondel zijn weg te doen vinden? Zonder twijfel; doch door van Lenneps naam aan zijne uitgave te verbinden, geeft hij juist aanleiding tot een gevoel van teleurstelling bij velen, dat door Ungers naam alleen niet zou zijn opgewekt.

Dr. Jan ten Brink zegt in zijn losse voorrede tot Ungers Vondel: „Potgieter en van Lennep, — de eerste in *de(n) Gids* bij herhaling, en de laatste door tooneelwerken en in de groote uitgaat van Vondel bij gebroeders Binger, — wisten den geheelen koninklijken Vondel, vooral aesthetisch zoo goed tot zijn recht te brengen". Voeg Alberdingk's naam daarbij, en ge hebt juist het groote voorrecht aangewezen, dat zijne uitgave biedt. Zijne noten munten bijzonder uit door de fijne waardeering van al de schoonheden van den dichter en zullen veel kunnen bijdragen om een bevestigend antwoord mogelijk te maken op de vraag, door

Dr. ten Brink in dezelfde voorrede gedaan: „of de tegenwoordige belangstelling in Vondels roem wel voldoende geschraagd wordt door degelijke aesthetische kennis van Vondels werken?"

Vatten wij ten slotte ons oordeel over de beide uitgaven samen, dan is het opmerkelijk, hoe de eene de andere aanvult. De *biformis vates* komt ook hierin weder uit: de uitgave van Thijm geeft Vondel als dichterlijken Rijnzwaan in de volheid van zijn kunst en onsterflijke schoonheid; de Heer Unger vertoont den dichter meer in zijn menschelijke gestalte, in de streng critische volgorde zijner werken. Beider opvatting en uitvoering heeft groote waarde, beider uitgaven zijn onontbeerlijk.

Bijzondere vermelding verdient de zorg, die de beide uitgevers, de Heer Roelants voor Thijm's Vondel, de Heer Sijthoff voor dien van Unger, aan de uitvoering hebben gewijd.

De eerste heeft zich vooral beijverd om een duidelijken, leesbaren Vondel te leveren, waarvan de tekst, aangenaam afgewisseld met de 17e eeuwsche karakters der titels en der beginletters, veelal naar die der oude drukken van Pers, Calom, Blaeu of de Wees gevolgd, bij den eersten opslag aantrekt en blijft boeien. Flink georneerde friezen en *culs-de-lampe* (soms wel wat duitsch van vorm) geven aan de open vlakken van het getinte papier een aangename afwisseling.

De Heer Sijthoff levert een wel typographisch eenvoudiger, doch rijkelijk geïllustreerden Vondel: het ideaal van alle liefhebbers van oude prentjes. Ook van Lenneps uitgave is geïllustreerd; doch, zonderling genoeg, in plaats van de prentjes uit Vondels tijd te laten nateekenen voor zijne folianten, vond de bewerker het verkieselijker een geheel nieuwe reeks prenten (lang niet allen even fraai!) te laten snijden. De Heer Sijthoff heeft dan ook de gelukkige gedachte gehad om „de prenten, die vervangen konden worden door reproducties van oude gravuren uit Vondels tijd weg te laten, en daarvoor in de plaats te stellen typische oude". De groote volmaaktheid, waartoe de kunst om oude prenten bedriegelijk juist weer te geven gestegen is, maakte dit mogelijk. Men is dan ook in staat om in deze boekdeeltjes de titelprenten der weinig voorkomende eerste uitgaven van het *Pascha* en van de *Vorstelijke Warande* te zien, alsook de geheele reeks prentjes van dit laatste werkje, van den *Gulden Winckel* en van de *Helden Godes* als in originali te leeren kennen. De phototypiën

naar oude portretten (van Pers; van Tesselschade uit 1612, minder goed gekozen voor een deel van 1637—39; van Bredero en Oldenbarnevelt) zijn goed geslaagd. Die naar de grootere gravures, als: *De Justitie geschiet aan Oldenbarnevelt* en *De begroeting van Maria de Medicis te Amsterdam*, verliezen in het verkleinde formaat van één bladzijde te veel om ook maar een idee te kunnen geven van hetgene zij voorstellen. Men onderscheidt daarop niet veel meer dan een menigte krielende figuurtjes. Beter waren zulke prenten op twee bladzijden afgedrukt of, als de facsimiles der handschriften — hier in grooter aantal dan bij van Lennep toegezegd — op uitslaande bladen weergegeven. Wat den herdruk van de illustraties van v. Lennep aangaat, zij zijn voor het meerendeel een reproductie niet waard; en de lezers zullen zeker veel liever nog meerdere oude prenten en portretten zien opgenomen, dan zich nogmaals te moeten vermaken over zoo belachelijke voorstellingen als bij *Hierusalem verwoest* (v. L. bl. 47). De ets naar Rembrandt (voor *De Vaderen*) en de keurige prentjes van Rochussen bij den *Gijsbrecht* zal een ieder met genoegen aantreffen. Voor fraaie bandjes, het bindwerk *à petits fers* uit Vondels tijd navolgend, in den trant van Magnus Hendriksz (1657-63), den Amsterdamschen boekbinder, is door Sijthoff gezorgd.

Wij kunnen deze aankondiging niet beter besluiten dan met de aanteekening van een paar onnauwkeurigheden en misvattingen, die wij al lezende aanstipten. Wij vinden bij Alb. Th. Vondels allereerste kreupelrijmen naar de achterhoede van het eerste deel verbannen. De bewerker geeft er wel een geestige reden voor en de dichter zelf zou ze ook niet vooropgesteld hebben; doch, neemt men eens chronologische volgorde aan, dan dient die behouden te blijven. Wij missen hier ook nog in Dl. I bij de gedichten uit 1618, het vers op *De bruiloft van Jacob Hinlopen en Sara de Wael* en *Huwelycxlof*. Dit slechts pro memoria voor latere toevoeging. De naam van den graveur van Bartjes portret is niet *Duborduin*, maar *Dubordieu* (I, 84). Wij merken op, dat in de vernieuwde spelling door den Heer Alberdingk meermalen de schrijfwijze VIT voor UIT behouden is, ofschoon het hier toch geen bijzonderheid van klank geldt. Een eigenaardigheid in deze uitgave, die de een zal af- de ander goedkeuren, is de aanwijzing van stand en beweging voor de spelers bij de treurspelen. Er is niets hier tegen, mits die toevoegselen goed tusschen [ ] blijven

aangewezen. Voor accurate napluizing van den tekst pleit de verbetering van een paar fouten in Vondels Fransche opdracht van zijn *Pascha*. Vers 15 heeft: „*bords du Leck et son bord verdissant*", een herhaling zonder zin. De Heer Thijm leest zeer juist: „*les flots du Leck et son bord verdissant*", en bij vers 43 merkt hij op, dat Vondel: „Son *table, riche en fruict*" heeft laten staan.

't Is vreemd, dat de Heer Unger dit ook niet releveert. Ook hij heeft nog een paar verstrooidheden op zijn rekening, zoowel in de *Bibliographie* als in de Vondel-uitgaaf. In het deeltje 1637—39 staat op bl. 10, dat Reimerich Dirksdr. is gestorven 9 April 1623, en op bl. 11, dat *dezelfde* 23 Dec. 1599 was overleden. Bl. 41 wordt *ten negensten gelede* verklaard door *ten naasten*. Bl. 42 sluit Jan I in 1197 (lees: 1297) een verbintenis; evenals deze fout is de gefingeerde *Leuvensche Hoogleeraar*, bl. 133 v. 99, zoo maar uit van Lennep nageschreven. De *pen van Loven* aldaar is slechts een metonymie voor de geschiedschrijvers van Leuven. Bij de rei van Klaerissen uit het 3e Bedr. van *Gijsbrecht* had vermeld behooren te worden, dat deze van vroeger dagteekening is dan de *Gijsbrecht*. Het gedicht werd al in 1632 door Tesselschade, als *Kersnachjen*, gezongen. Dat op bl. 82 *zein* door *zeis* verklaard wordt, is onjuist. Vondel heeft zelf de beteekenis aangegeven door later *zein* in *zicht* te veranderen (vgl. v. Lennep); de dichter wist maar al te goed, dat geen boer het koren met een zeis, wel met een (korte) *zicht* zal maaien. In hetzelfde deel staat op bl. 158 een verwarring in den titel van het versje op Henrick Meurs. Er staat: *Op de schrijfkunst van H. M.* en daaronder volgt het versje: *Op de afbeelding van H. M.* Het versje: *Hier ziet ge Henrick Meurs* moet toch (volg. *Bibliogr.* bl. 170 in verband met bl. 69, No. 304) tot titel hebben: *Op de afbeelding*. Daarentegen dient het versje: *De tong is tolk* (volg. *Bibl.* bl. 171 in verband met bl. 73, No. 332) tot opschrift te hebben: *Op de schrijfkunst*. Vergelijk ook de oude uitgaven. Gaarne hadden wij op bl. 153 in hetzelfde deel vermeld gezien, dat K. G. Plemp een der oudste *Katholieke* vrienden van Vondel is geweest; men vergelijke, ook voor meerdere bijzonderheden, de studie van Pater Allard in den *Volks-Almanak voor Ned. Katholieken*, 1885, vooral bl. 213. Zulke voorname feiten dienen gereleveerd te worden.

Ook de overigens met zooveel zorg bewerkte *Bibliographie*

bevat eenige onnauwkeurigheden, die niet onopgemerkt mogen blijven. No. 416. De uitgave der *Altaergeheimenissen* door Hoppenbrouwers heeft nog een tweeden druk beleefd in 1855. Van No. 411, hetzelfde gedicht, alsmede van No. 392 *Brieven der H. Maeghden* en No. 661 *Heerlyckheit der Kercke* vermeld ik hier exemplaren op zeer groot papier, keurig gedrukt. Onder No. 719 noemt de Heer Unger het portret van Pater J. Duyselius en beschrijft: „op de onderzijde van het ovaal het wapen van Duyselius: een kruis met twee armen, de een naakt de andere bekleed". Geenszins. Het wapen op het portret is dat der orde van S. Franciscus of der Minderbroeders, dat bovendien nog aldus dient beschreven: een kruis, waarbij twee kruislings geplaatste armen, de een naakt, houdende een kruis, de andere bekleed, dragende een boek. Ter bevestiging wijs ik op het portret van Joannes Boelensz. 1), Ord. Minor. door C. de Visscher, dat met hetzelfde wapen prijkt. Op bl. 189 wordt *de Noortsche Nachtegael* op 1659 gesteld, ofschoon er meer reden bestaat om dit gedicht in verband met Hoofts brief aan Huijgens [Brieven: I, 327) op 1628 te plaatsen. Hooft spreekt daar toch van Vondels „Deensch gerecht op zijn Hollandsch gekookt"; dit kan niet slaan op de beide brieven v. Vondel aan den Drost (1628), — die niet *„op zijn Holl. gekookt,"* d. i. vertaald genoemd kunnen worden, — doch wel op de *N. Nachtegael*, waarvan de laatste strofe vermeldt, dat het een (vertaald) liedje is, dat Vondel voor 's konings kroegjes in de Sont hoorde zingen.

Bij de handschriften van Vondel hadden wij gaarne voor de volledigheid vermeld gezien, 's dichters *handteekening* onder een verzoekschrift aan Paus Clemens X (1670), aanwezig op het Rijksarchief te Brussel en gefacsimileerd door Pater van Lommel in zijn: *De hist. waarde der Litterae Annuae*, bl. 39.

---

1) Ik kan niet nalaten hier het vers te vermelden, dat onder dit portret staat; zoo het niet van Vondel is, het is hem zeker waardig:

Gelijck de wapenring gezien wort in den zegel,
Zoo blyckt godtvruchtigheit int leven van den man,
Die zijnen wandel schickt naar Sint Franciscus' regel,
En op dat heiligh spoor den leerling leiden kan.
De vader BOELENS is zijn kinders voorgetreden;
Nu waeckt hy noch omhoogh, en stercktze met gebeden.

Dit portret is in het bezit van den *Amstelkring*.

Curieus is op bl. 221 de vermelding van „het Seminarium Hageveld bij Katwijk" (!) Al klinkt het vreemd in dit tijdschrift, ik herinner den Heer Unger, dat te Katwijk het Gymnasium is der EE. Paters Jesuïeten, en dat Hageveld, het klein Seminarie van het Bisdom Haarlem, gelegen is onder Voorhout (Z. H.).

Het HS. No. 52 op M. Kretzers Maria Magdalena, dat de Heer Unger niet weet te vinden, is sedert een paar jaar het eigendom van den *Amstelkring* en in zijn Museum tentoongesteld. Bijzonder onnauwkeurig is de correctie der talrijke verwijzingscijfers, wat veel last bij het naslaan veroorzaakt.

Doch genoeg; een anders werk napluizen gaat vlugger dan oorspronkelijk opstellen. Toch moge men aan deze beschouwingen geen vitzucht ten grondslag leggen. Ik heb slechts willen aanwijzen wat mij onnauwkeurig voorkwam en boven alles het vele goede in de beide uitgaven willen aantoonen.

Is het niet merkwaardig, dat, 300 jaar na Vondels geboorte, zijne werken nog twee nieuwe drukken beleven? Daaruit blijkt, hoe juist de voorspelling van Vossius den onsterfelijken Rijnzwaan werd toegevoegd:

SCRIBIS AETERNITATI.

J. F. M. STERCK.

Amsterdam, Januari 1889.

EEN GEILLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE.

Er is reeds dikwerf op gewezen, welke zonderlinge verklaringen onkatholieke schrijvers van encyclopaedieën enz. veelal geven van zaken, die met de Katholieke Kerk, hare leer, haren eeredienst, hare geschiedenis in verband staan. Of die opmerkingen veel vrucht hebben gedragen, mag betwijfeld worden; toch moeten we, dunkt mij, niet ophouden dergelijke „onjuistheden" onder de aandacht van het lezend publiek te brengen; misschien vestigt zich daardoor bij andersdenkende schrijvers langzamerhand de overtuiging, dat men, om over katholieke zaken te kunnen schrijven, die zaken eerst moet leeren kennen, niet zooals zij door dezen of genen onkatholiek worden voorgesteld, maar zooals zij werkelijk zijn.

Kort geleden viel mij een werkje in handen, dat voor ruim twee jaren te 's Gravenhage verschenen is, n. l. een *Geïllustreerde Encyclopaedie*, „naar verschillende bronnen bewerkt door Jan Brouwer, Leeraar aan het Kon. Inst. v. d. Marine te Willemsoord".

In de voorrede verklaren bewerker en uitgever niet te zullen beweren, dat hun werkje „geheel zonder onjuistheden is", maar zij hopen op zulk een algemeene verspreiding, dat zij „door de noodzakelijkheid van een tweeden druk in de gelegenheid gesteld [zullen] worden, het aantal vergissingen tot een minimum terug te brengen". Als ik dus hier op eenige van die „vergissingen", die min of meer rechtstreeks het gebied van den godsdienst raken, de aandacht vestig, bestaat er kans, dat zij in een volgende uitgave verbeterd zullen worden.

Tevens voeg ik hierbij eenige verklaringen of liever uitspraken van den bewerker, waaruit de lezers van *De Katholiek* kunnen opmaken, op welk een verheven standpunt van moderne verlichting de heer Jan Brouwer zich geplaatst heeft.

Ik volg de alphabetische orde.

„*Anselmus*. Aartsbiss. van Canterbury, beroemd theoloog, trachtte het bestaan van God te bewijzen". — Alsof vóór den H. Anselmus nooit iemand een bewijs voor het bestaan van God beproefd, laat staan geleverd had! Anselmus voerde een nieuw bewijs daarvoor aan, het zoogenaamde ontologisch argument, en dat dit niet steekhoudend was, willen we gaarne toegeven.

„*Bradlaugh*. Engelsch atheïst, wordt uit gehechtheid aan verouderde instellingen niet toegelaten als parlementslid". — Wel zeker, als het geloof aan God heeft uitgediend, dan is de eed een verouderde instelling.

„*Baronius* (Caesar). Schrijver van Kerkgeschiedenis.... na 1622 heilig". — Dat Baronius in geur van heiligheid is gestorven, wisten we, zijne canonisatie was tot heden toe onbekend.

„*Bijbel*..... Omvat werken van 1500 v. Christus — 150 na Christus". — Onschuldig cijfer, zou men meenen, toch ligt daarin de lang niet onschuldige bewering opgesloten, dat althans sommige boeken van het Nieuwe Testament niet afkomstig zijn van de H. Schrijvers, wier naam zij dragen; omstreeks het jaar 150 na Christus immers waren deze schrijvers allen reeds lang overleden.

„*Coelibaat*. Ongehuwde staat der R. Kath. priesters, door paus Gregorius VII ingevoerd". — Als de schrijver zoo voorzichtig geweest ware, hieromtrent een katholieken geschiedschrijver, desnoods een deugdelijke encyclopaedie na te slaan, zou hij zeker die oudbakken dwaling niet als onbetwiste waarheid hebben neergeschreven. Ter lezing zij hem aanbevolen: *Geschiedvervalsching*,

eene wederlegging der meest in omloop zijnde dwalingen op het gebied van algemeene en kerkelijke geschiedenis door drie vrienden der waarheid, voor Nederland bewerkt door drie gelijkgezinden, Afl. 4 en 5, blz. 228—254. In datzelfde voortreffelijke werk zal hij omtrent vele andere punten tevens de noodige inlichting vinden 1).

„*Codde* (Pieter). Aartsbiss. van Utrecht....." — De vergissing is begrijpelijk, intusschen Codde was niet aartsbisschop van Utrecht, maar van Sebaste, en vicarius apostolicus in de Nederlanden.

„*Doodzonden.* (R. Kath. Kerk.) 7 zonden, die eeuwigen dood ten gevolge hebben, n. l. hoogmoed, gierigheid, wellust, toorn, onmatigheid, nijd en traagheid". — Zulk een onnoozelheid moest immers niet gedrukt worden.

„*Innocentius VIII*.... invoerder der heksenprocessen". — Dat doelt natuurlijk op zijn Bulle: „*Summis desiderantes*", en de heer Brouwer is de eerste niet, die zulk een oordeel uitspreekt. Of het daarom niet vermetel is? Hij vergelijke het boven aangehaalde werk: *Geschiedvervalsching*, Aflev. 5, blz. 273—291, inzonderheid blz. 278.

„*Johannes* — de dooper — .... 34 na Christus onthoofd". — Volgens schrijver is onze Heer (men vergeve mij de onhebbelijke aanhaling) in „31 of 33 als godslasteraar en oproermaker gekruisigd". Wij hadden echter altijd gemeend, dat Joannes de Dooper vroeger ter dood was gebracht dan de Heiland.

„*Johannes* — de evangelist — .... schreef de „Openbaringen", een tegen Nero gericht geschrift; het aan hem toegeschreven evangelie is veel jonger". — Het was dus wel degelijk met voorbedachten rade, dat schrijver de voltooiing van het N. Test. zoo laat stelde.

„*Jozef*.... 2.) Echtgenoot van Maria; vader van Jezus". — Is dit niet een opzettelijke grieving van ieder, die meer dan in naam alleen Christen is?

„*Judith.* Heldin van een joodsch verhaal, uit de 2e eeuw voor Christus, verleidde den Assyrischen veldheer Holophernes, en doodde hem op zijn bed..."! — Een uitroepingsteeken kan hier wel volstaan!

„*Maria Stuart*.... huwde Henry Darnley, liet hem dooden en

---

1) Een uitvoeriger bespreking van dit zeer verdienstelijk werk, dat nog niet geheel verschenen is, hopen wij weldra aan onze lezers aan te bieden.

huwde haar medeplichtige Bothwell ...." — Alsof daar niets tegen te zeggen viel! Alsof zelfs hier in ons vaderland Prof. J. A. de Rijk nooit zijne stem ten gunste der belasterde had verheven!

„*Mariana*, Spaansch geschiedschrijver, Jezuiet, om oprechtheid en onpartijdigheid bij zijn orde gehaat". — Toen ik in voce: „Jozef II" las: „zeer verlicht vorst, vijand der Jezuieten", dacht ik: zou die „vijandschap" óók een bewijs zijn van „verlichtheid"? Maar nu ik eenmaal weet, dat oprechtheid en onpartijdigheid iemand bij de Jesuïeten-orde gehaat maken, begrijp ik ten volle, dat een „zeer verlicht vorst" wel een „vijand der Jezuieten" wezen moet.

„*Mensch.* Tweehandig zoogdier: hoogst bewerktuigd wezen"... — Zóó diep verlagen ongeloof en materialisme den mensch, dien koning der schepping, door God geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis. Voor de moderne wetenschap is hij een zoogdier, van de overige zoogdieren slechts onderscheiden door zijn twee handen en zijn hoogere bewerktuiging, welke bewerktuiging zeker ook zijn denken en willen zal moeten verklaren. Hoe oneindig veel waardiger is dan de definitie van onzen kleinen catechismus: „De mensch is een redelijk schepsel Gods, bestaande uit een onsterfelijke ziel en een sterfelijk lichaam".

„*Oorbiecht.* Biecht, waarbij de biechteling niet door den priester gezien wordt". — En als de biechteling nu wél gezien wordt, zou het dan „oogbiecht" moeten heeten?

„*Pius IX*.... eerst liberaal, toen reactionair[?!].... verloor 1860 een deel, en 1870 de rest van het wereldlijk gebied, stelde zich daarna aan als een gevangene". — De leeraar uit Willemsoord schijnt dat volstrekt niet goed te keuren; hoe jammer, dat ZEd. niet zegt, hoe de Paus zich wél had moeten „aanstellen".

„*Quatertemper.* Boet- en vastendag in de Kath. Kerk; de 1e Vrijdag van elk kwartaal". — Sedert wanneer zouden de quatertemper-woensdagen en quatertemper-zaterdagen afgeschaft zijn?

„*Quietismus.* Mystieke richting in de Kath. Kerk; 1675 door Molinos in Spanje gesticht; door de Jezuieten vervolgd; stelt rust in God hooger dan goede werken". — De leer van Molinos werd reeds in 1687 veroordeeld, niet door de Jesuïeten, maar door Paus Innocentius XI. Het quiëtismus is dus niet een „richting in de Kath. Kerk", maar een dwaling buiten de Kerk.

Ik sluit mijn lijstje met:

„*Ultramontanen*". Leden eener staatkundige partij, die de aanspraken van den Paus in alle opzichten ondersteunt en desnoods

de belangen der Kath. Kerk boven die van het vaderland stelt".— „In geen geval een ultramontaan" zingt, dunkt me, onze leeraar op het wijsje van den bekenden hoogleeraar! Zulke ultramontanen zijn of waren, altijd volgens den schrijver, o. a. de kardinalen Dechamps en Manning, verder Dr. W. J. F. Nuyens en natuurlijk Dr. Windhorst.

De namen van prof. C. Broere z. g. en zelfs van den Duitschen geschiedschrijver Joh. Janssen heb ik te vergeefs gezocht.

Waarom, het zij in 't voorbijgaan gevraagd, zou er van den H. Hilarius gezegd worden: „bisschop te Pictavium", en van Sabellius: „presbyter te Ptolemaïs"? Men kan toch moeilijk veronderstellen, dat ieder gebruiker eener beknopte *Encyclopaedie* weten zal, dat „Pictavium" Poitiers, en dat „presbyter" priester beteekent.

Het spreekt van zelf, dat ik het boekje van den Heer Brouwer niet bladzijde voor bladzijde heb doorgelezen, ik heb slechts hier en daar iets opgezocht. De aangehaalde staaltjes zullen echter wel voldoende zijn om te bewijzen, vooreerst: dat de heer Jan Brouwer van verschillende dingen, die het Katholicisme raken, niet genoeg op de hoogte is om er over te kunnen schrijven; en vervolgens: dat een geloovig man het besproken boekje niet kan gebruiken zonder gevaar te loopen van meermalen, en soms op tamelijk ruwe wijze, in zijn heiligste overtuigingen gekwetst te worden.

A. v. N.

AAN ALBERDINGK THIJM.

Een eedle dood gebiedt het zwijgen
Vol eerbied voor zijn majesteit,
Geen dwarrelende klanken stijgen
Den voorhof in der eeuwigheid,
Waar stille rust met vromen vrede
De moegestreden ziele wacht,
Tot zij Gods hemel binnentrede
In nu onsterflijk jonge kracht;
Zoo rust ook de aadlaar, na het rennen
Door stormen, in der Alpen lucht;
Een heilge stilte omgolft zijn pennen,
Ze sterkend tot zijn hoogste vlucht.

Maar als een held met kloeke schreden,
Met hooge leuze en blinkend staal,
De poort des doods is ingetreden
Opgaande tot zijn zegepraal;

Maar als een veldheer, voor zijn scharen
Een lichtzuil vlammend aan hun spits,
Naar hooger rijk is opgevaren,
Ook in den fieren dood hun gids;
Maar als een meester, die de tonen
Kan binden tot het hoogste akkoord,
In hooger sfeer zijn zang gaat kronen
Geroepen door des Vaders Woord;
Maar als een breeden kring van zonen
De vader in den held ontviel,
Dan kan den dood geen klaaglied honen,
Dan golft de treurpsalm uit de ziel.

Zoo nu: o meester, gids en vader,
Wat sloeg de dood een felle slag,
U treffend in uw levensader,
Vol kloppend tot den laatsten dag;
Gij op de lijkbaar, gij, die 't leven
Zoo vol, zoo krachtig en zoo vrij,
Zijn hoogste lust en leed zaagt geven,
In alles fier, in alles blij;
Gij, die den glimlach om de lippen
Liet spelen in den felsten strijd,
Als 't scherpgepunte woord kwam glippen,
Maar ongedoopt in gelen nijd;
Gij, die bij 't bleeken van uw haren,
Met uwer oogen warmen gloed,
De lange rij verdreeft der jaren
Voor d' eeuwge jeugd in uw gemoed;

Gij, hoog en statig, ongebogen
Door menschenvrees of menschentrots,
En heffend tegen iedren logen
De leenspreuk van den krijger Gods!

Gij op de lijkbaar, — de idealen
Staan met gebogen hoofd en stil,
Nog luist'rend of geen ademhalen
Den mond beweegt, zoo bleek en kil.
Zij kwamen op uw stemme zweven
In onzer neev'len schemering,
Zij deden u het harte beven
Als bij der liefde zaliging;
Gij waart haar ridder uitverkoren,
Haar vlekkelooze Paladijn,
Die 't oude, hooge lied deed hooren
Bij mokerslag en vlammenschijn;
Zwart moog de rookzuil opwaarts kringen,
Het stoomtuig steune, dreune en gill',
De blanke schaar der hemelingen
Volgt altijd rustig op uw wil,
En strooit haar leliën en rozen
In 't rijk van zweetend, zwoegend stof,
Terwijl de zwarte werkers poozen
Bij 't visioen uit 's hemels hof.
Wie zal de schoone maagden troosten
Nu, ach, haar eedle ridder viel?
Zij staren naar het heilig Oosten,
Waar 't eeuwig daghet voor zijn ziel.

O heldenziel vol teederheden,
Hoe ge ons de blijde boodschap bracht,
Dat boven 't wisslend, woelend heden
Het rijk der idealen lacht!
Gij zaagt het dartelen en spelen
In lijn en kleur, in vorm en licht,
Langs booggewelven en kanteelen,
Op Rembrandts doek, in Vondels dicht,
In 't trotsche werk van de oude dagen,
In 't drijven van de zomerwolk,
In 't strijdrumoer der heldensagen
En 't dartel lachen van uw volk.

Voor u was alles licht en luister,
Voor u was alles hymne en lied,
Uw ziele voelde boei noch kluister,
Van banden wist uw geestdrift niet;
Uw oogen, vol als kinderoogen
Van hemellust en hemellach,
Zij zagen schoonheid uit den hoogen
Waar de aarde bonte spelen zag;
En waar de boosheid hen deed weenen
Van heil'gen toorn of wreede pijn,
Daar, door hun eigen tranen henen,
Blonk blij der hope zonneschijn.

Och, of het licht der idealen
Steeds luister om het leven vlocht
En in des harten jammerdalen
Door alle neev'len dringen mocht!
Welzalig, wie dat licht ziet schijnen
In 't donker uur, dat altijd slaat,
Als aardsche liefde en hoop verdwijnen
En 't lijden door de ziele gaat.

Gij hebt gestreden en geleden,
Gij hieldt het hoofd fier opgericht,
U, boven alles hier beneden,
Blonk hoog en heilig 't Roomsche licht;
Het licht, dat van de zeven heuv'len
In waarheid en in liefde straalt
En over 't duister spel der euv'len
In levensluister zegepraalt.
Daar rezen in der eeuwen glorie
Uw idealen hoog en fier,
In strenge lijnen der historie
Omgolfd van altijd jongen zwier,
Daar rezen ze in de schoone Vrouwe,
Hoog edel in haar stralenkrans,
Het wonder beeld van 's Heeren trouwe
In moedereere en maagdenglans.

Haar hadt gij lief met de eed'le liefde,
Die ridders slaat, genieën wijdt,
Wier gouden straal, geen hart doorkliefde,
Of 't bleef doorvonkeld voor altijd;
Haar hadt gij lief, haar schoonheid zongen
Uw lied'ren in verheven koor,
Op uwer geestdrift vlammentongen
Vloog de oude naam de wereld door;
Haar diende uw vaste, weidsche weten,
Uw vonkend, tintelend vernuft;
Dat wie ten aanval zich vermeten
Door 't bliksemende spel versuft;
Zij was de zonne van uw dagen
Bij d' aanvang van uw jeugd begroet,
Die als de doodsnacht aan komt jagen,
Uw ziele vult met hemelgloed,
Voor haar hebt gij uw baan doorloopen;
Voor haar hebt gij de kroon gezocht,
Dat was uw wachten, bidden, hopen,
Dat ge in haar lijkwâ rusten mocht *).

Nu rust gij in den schoonen vrede,
Dien u de liefde heeft bereid,
Met psalmgeruisch en kinderbede
En palmen zachtkens neergespreid;
Neen, nu is 't lijkkleed neêrgegleden,
De Roomsche strijder staat in 't licht,
Het volle licht der eeuwigheden,
De glorie van Gods aangezicht;

De vrije kerk der Nederlanden
Begroet met lauweren haar zoon,
En met haar keizerlijke handen
Biedt de Amstelstad hem de eerekroon,
Wij knielen bij de lijkbaar neder,
Maar hooren 't jubelende lied,
Uit de assche rijst de Fenix weder,
Des Heeren dichters sterven niet!

DR. H. J. A. M. SCHAEPMAN.

Rijsenburg,
25 Maart, Maria Boodschap 1889.

---

*) „En ik — ik wacht, noch hoop, noch bid voor mij den vrede
Dan met het lijkgewaad des Roomschen strijders om."
J. A. ALB. THIJM. *Aan Isaac da Costa.*

UITVAERT

VAN DEN WELEDELEN GESTRENGEN HOOGHGELEERDEN HEERE,
DEN HEERE

JOSEF ALBERDINGK THYM,

RIDDER VAN ST. GREGORIUS EN VAN LEOPOLD, EEREDOCTOR VAN LOVEN, EN PROFESSOR T' AMSTERDAM.

O ridderlijcke Helt, hoe hoogh hebt gy gedraegen
De Kruisbanier en eer der oude Moederkerck.
Hoe vonckeld' in 't gewoel van 't heete worstelperck
Uw vlamment oorloghs-zwaert met sijn gedughte slagen.

Nil nisi per Christum; zoo boven storm en vlaegen
Weêrklonck uw wapenkreet en daverde aen het swerck,
En steurde blixemend vaeck 's vyants dwarrelwerck.
Noyt kende uw geestkraght rust, noyt wijcken nogh vertsagen.

Flux, blinckende Amstel-zwaen, schiet gy omhoogh uw vlught,
En dryft in 't ronde en schryft uw kringen in de lucht,
En nadert 't veiligh honck der rijcke Hemelhoven.

Och, Vader VONDEL, kom uw jonger te gemoet.
Hy is van 't vaderlandsche en noyt verbastert bloet.
Reick hem uw hant nu toe na 't Paradys hierboven.

Sursum corda.

J. A. DE RIJK, Pr.

DE PENTATEUCH EN DE ONGELOOVIGE CRITIEK.

(Vervolg van blz. 9 vv.)

II.

De Leidsche hoogleeraar Kuenen volgt in de Pentateuch-critiek de meest radicale richting. Met Reuss en Renan in Frankrijk, met W. Robertson Smith in Engeland treedt onze hoogleeraar trouw in het voetspoor, dat scherp is afgebakend door den hoofdaanvoerder der moderne critiek J. Wellhausen, prof. in de Oostersche talen aan de universiteit te Marburg in Duitschland. Volgens hunne hypothese vormt de Pentateuch, of om juist te spreken de Hexateuch 1), in zijn huidigen staat één afgerond geheel; doch deze eenheid hebben wij te danken aan de redactoren, Joodsche wetgeleerden, die in het tijdperk tusschen Nehemias (444 v. Chr.) en Alexander den Groote (323 v. Chr.) „door de samensmelting" van de toen nog afzonderlijk bestaande geschriften „den tegenwoordigen Hexateuch tot stand brachten" (bl. 304).

1) d. i. de *zes* boeken; want de boeken van Moses en het boek Josue „behooren bij elkander; zij maken één geheel uit, niet slechts naar den inhoud — de verkiezing en vestiging van Israel — maar ook omdat ze producten zijn van één en hetzelfde litterarisch proces" (bl. 8).

Immers in deze zes boeken ontdekken de critisch ontwikkelde denkers, die niet door dogmatisch *aprio-risme* van hunne vrijheid beroofd zijn, vele en verschillende bestanddeelen. Hunne wijsgeerige theorie omtrent de natuurlijke ontwikkeling van godsdienstige begrippen, hunne diepere inzage in vorm en inhoud der wetten en verhalen, hunne onovertroffene geoefendheid in de Hebreeuwsche taalkunde 1) maakt het hun duidelijk, dat in den Hexateuch „zich bestanddeelen van verschillende herkomst laten onderscheiden, waarvan de meeste ver afstaan van het tijdvak van Mozes" (bl. 50).

Welke die bestanddeelen zijn, is het groote vraagstuk, aan welks oplossing de critiek nog altijd ongeloofelijken arbeid besteedt.

„Bij die critische analyse komt alles aan op de keuze van vaste uitgangspunten. Voorgelicht door de geschiedenis van het critische onderzoek, dat nu reeds meer dan eene eeuw ijverig wordt voortgezet, kunnen wij daaromtrent niet lang aarzelen .... Hoe de verhalen eensdeels bijeengevoegd en anderdeels van elkander gescheiden moeten worden, leert *het eigenaardig gebruik der godsnamen in Genesis en de* [5] *eerste hoofdstukken van Exodus*" (bl. 51).

Het is inderdaad een opmerkelijk feit, dat in dit gedeelte van den Pentateuch sommige verhalen uitsluitend den Godsnaam Elohim hebben, terwijl in andere pericopen de naam Jehova — of, zooals men thans veelal schrijft, Jáhwe 2) — gebezigd is. Zoo b. v. is in het

---

1) „Wij verstaan veel beter Hebreeuwsch, dan de groote Kerkvader Hiëronymus en zijne Joodsche leermeesters samen". Bescheiden bekentenis van Dr. H. Oort: *Tijdspiegel*, Jan. 1885, bl. 2.

2) Vrij algemeen meent men, dat de ware uitspraak van den naam Gods is Jáhwe. De Joden spraken dien naam uit eerbied niet uit,

scheppingsverhaal (Gen. I—II, 3) alléén de naam Elohim (35 malen) gebruikt, terwijl in het verhaal der verloving van Rebecca (Gen. XXIV) slechts de naam Jehova (19 malen) voorkomt. Dit eigenaardig gebruik der namen, waardoor de Godheid beteekend wordt, was, voor de twee eerste hoofdstukken van Genesis, reeds bij de H. Vaders niet onopgemerkt gebleven; Tertullianus 1), de H. Chrysostomus 2) en de H. Augustinus 3) gaven er eene goede verklaring van. Doch dat het gebruik van een der beide namen zich uitbreidt over het geheele boek Genesis, werd het eerst in het licht gesteld door den Franschen geneesheer d'Astruc 4); uit dit verschijnsel leidde d'Astruc af, dat Moses bij het te boek stellen van gebeurtenissen uit lang vervlogene tijden zich bediend heeft van bescheiden, afkomstig van verschillende schrijvers: de één had zich tot regel gesteld, altijd den naam Elohim te bezigen; de ander schreef Jehova.

Gretig werd deze vinding door de ongeloovige wetenschap van het einde der vorige eeuw aangegrepen en tegen de bedoeling van den scherpzinnigen vinder mis-

---

maar lazen Adonaj, waar Jáhwe geschreven stond; daarom hebben de Masoreten aan de consonanten van Jahwe de vocaalteekens toegevoegd van Adonaj. Van daar de uitspraak: Jehova. De Alexandrijnsche vertaling geeft voor Jáhwe gewoonlijk: ὁ κύριος; de Vulgaat: Dominus; Elohim vertalen zij meestal: ὁ θεός Deus. Corluy, *Spicilegium*, Gand, 1884, I, p. 109; Muré. *Bijb. gesch.* I, bl. 240.

1) *Adv. Hermog.* 3.

2) *Homil.* XIV in Genes.

3) *De Gen. ad lit.* 11. Deze Vaders verklaarden zulks uit de beteekenis dier namen.

4) *Conjectures sur les mémoires originaux, dont il parait que Moïse s'est servi pour composer le livre de la Génèse*, Brux. 1753.

bruikt; sinds Eichhorn 1), vormt zij den grondslag van al de hypothesen, die van toen af elkander verdrongen, om het ontstaan van den Pentateuch buiten Moses om te verklaren.

Ziehier hoe prof. Kuenen dit aanlegt:

„In Exodus VI : 2, 3 verklaart Elohim, dat hij zich aan de aartsvaders als El-Shaddai [Almachtige God] heeft geopenbaard en maakt hij zijn naam *Jahwe*, zonder twijfel naar de bedoeling des schrijvers *voor het eerst*, aan Mozes bekend.... De schrijvers, die zoo over den naam Jahwe oordeelden, konden dien in hunne verhalen over den vóór-Mozaïschen tijd [d. i. in Genesis] noch aan God, noch aan de toen levende personen in den mond leggen, en zullen hoogstwaarschijnlijk zelven in de bedoelde verhalen dien naam vermeden hebben. Na de openbaring aan Mozes (d. i. na Exodus VI, 3) was de reden, die hen aan Elohim de voorkeur deed geven, vervallen.... Het is een *onwedersprekelijk bewijs* voor de samenstelling van Genesis uit berichten van verschillende herkomst; van hen toch, wier opvatting wij uit Exod. VI, 2, 3.... kennen, kunnen wèl de Elohim-verhalen, maar niet die met Jahwe, afkomstig zijn". Doch diezelfde elohistische en jehovistische schrijvers, die wij tot Exod. VI aan het werk zagen, hebben ook het vervolg der verhalen in Exodus, Numeri enz. opgeteekend: „Wij erkennen in die berichten zonder moeite de voortzetting van de groepen van verhalen, die wij, uitgaande van het gebruik der godsnamen, in Genesis meenden te kunnen onderscheiden." (bl. 58 vv.) Met andere woorden: in het vervolg der geschiedenis van den Pentateuch (na Exod. VI, 3) is het gebruik der godsnamen geen onmiddellijk, doch slechts een middellijk criterium tot scheiding en bijeenvoeging der verhalen; want ieder der elohistische en jehovistische groepen in Genesis heeft nog andere eigenaardigheden, welke in het vervolg der verhalen, na Exod. VI, terugkeeren en alzoo de leiddraad zijn, waardoor men de schifting van ieder dier groepen kan voortzetten. Zoo is het gebruik der godsnamen het vaste uitgangspunt bij de scheiding en bijeenvoeging der historische bestanddeelen van den Pentateuch.

Welke zijn die bestanddeelen, waar en hoe zijn zij ontstaan,

---

1) *Urgeschichte*, 1793.

door wie zijn zij bijeengebracht? Deze ingewikkelde vraagstukken heeft Kuenen wijd en breed besproken, zoowel in het *Theologisch tijdschrift*, als in zijn leerboek over „het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds"; de uitkomst van zijn „dor onderzoek" wordt in meer populairen vorm voorgedragen in zijne *Voorlezing over de vijf boeken van Mozes* 1).

„De grondslagen van dit geschiedkundig en wetgevend werk van den Pentateuch zijn gelegd in de 8e eeuw v. Chr., omstreeks het jaar 750; toen verscheen wat men zou kunnen noemen: de eerste uitgave der boeken van Mozes. Een onbekende profeet was de eerste, die uit de verstrooide verhalen en wetten een geheel maakte en het historisch tafereel ontwierp, dat met de schepping van den mensch (Gen. II) begon en met de verovering van Kanaän eindigde. In dit tafereel nam de wetgeving slechts eene kleine ruimte in. Het zijn behalve *de tien woorden* [de wet der tien geboden] eenige verordeningen betreffende het burgerlijk leven, die den hoofdinhoud van het Bondsboek (Exod. XXIV, 7) uitmaken, dat wij in Exodus XXI—XXIII bezitten. Maar het was hem eigenlijk te doen om het historische kader, waarin hij die voorschriften plaatste. Aan de *volksoverlevering* ontleenden hij en de voorgangers, wier verhalen hij zich toeëigende, hunne stof. Daarin leefden reeds de gestalten van Israel's stamvaders, Abraham, Izak en Jakob" — die nooit in de werkelijkheid hebben geleefd. „De profetische verhaler verzamelde die losse verhalen en volkssagen; wij zouden kunnen zeggen, dat hij aan het Israelietische volk zijne geschiedenis gegeven heeft; zijne godsdienstige overtuiging was daarbij zijne leidende gedachte. Zoo verhaalt hij ons dan — na in eene inleiding de voorgeschiedenis te hebben behandeld — hoe Jahwe Abram riep uit Haran .... enz. Het is, in één woord, *de idee der verkiezing van Israel door Jahwe*, die een lichaam verkrijgt. De naam van den schrijver is ons onbekend ....; in de critiek van den Pentateuch heet hij de Jahvist, omdat hij, in onderscheiding van andere auteurs, de godheid van af Gen. II *Jahwe* noemt" 2). Gemakshalve duidt men zijn werk aan door J.

Later 3) heeft prof. Kuenen volgens de aanwijzingen van Hupfeld 4) en Nöldeke 5) ontdekt, dat andere niet jahvistische

---

1) Leiden, 1873, bl. 6. 2) *Voorlezing*, bl. 17—24. 3) *Hist. crit. onderzoek*, bl. 59 en 138. 4) *Quellen der Genesis*, Berlin, 1853. 5) *Untersuchungen*, Kiel, 1869.

bestanddeelen omtrent uit denzelfden tijd dagteekenen. Immers „te beginnen met Gen. XX treedt een schrijver op, die den naam Jahwe vermijdt en in plaats daarvan Elohim of Ha-Elohim bezigt". Dit geschrift „aan de jahvistische oorkonde nauw verwant" bestaat niet meer in zijn geheel: „het zijn slechts fragmenten, deelen van een geschrift, dat wij de elohistische oorkonde noemen en door de letter E aanduiden".

„De jahvistische oorkonde is in het Noord-Israelietische rijk geschreven; insgelijks de elohistische; beide geschriften werden ook in Judea bekend en goed opgenomen; zij werden aangevuld, uitgebreid en omgewerkt, zoodat in de tweede helft der 7de eeuw eene Judeesche uitgave, zoowel van J als van E bestond. Deze onderstelling beveelt zich aan door hare natuurlijkheid [!!]. De aldus omgemerkte oorkonden J en E werden tot één geheel verbonden in de laatste jaren der 7de of het eerste begin der 6de eeuw; het tijd*stip* is niet met zekerheid te bepalen" 1).

„In de verordeningen, door den Jahvist in zijn werk opgenomen, werd de dienst van Jahwe buiten den tempel, op de hoogten, niet verboden, ja zelfs uitdrukkelijk veroorloofd (Exod. XX, 24). En toch bleek die onbeperkte vrijheid, allengs duidelijker, verderfelijk te zijn voor de zuiverheid van den Jahwe-dienst en de afgoderij in de hand te werken. De gevolgtrekking lag voor de hand: er moest eene poging worden aangewend, om strengere bepalingen, zoo tegen de vereering van andere goden als tegen den dienst van Jahwe op de hoogten, onder goedkeuring en met medewerking van het koninklijk gezag, in te voeren en door het volk te doen aannemen. Aldus geschiedde .... Er werd een nieuw wetboek ontworpen, dat ons, nagenoeg in zijn oorspronkelijken vorm, in *Deuteronomium* (D) is bewaard gebleven. Wederom (zooals ook de Jahvist deed) worden deze voorschriften Mozes zelven in den mond gelegd; meer dan inkleeding is dit niet.... Doch het was niet genoeg zulk een wetboek te maken, het moest bovendien door den koning bekrachtigd en ingevoerd worden. Dit geschiedde in Josia's 18de regeeringsjaar, 620 v. Chr.. In II (IV) Koningen XXII vv. lezen wij, dat de Hoogepriester Hilkia [Helcias] het wetboek, als bij toeval, in den tempel vond, het voorlas aan 's konings schrijver Saphan en zoo te weeg bracht, dat Josia zelf er kennis van kreeg. Aan een toeval kunnen *wij*

---

1) *Hist. crit. onaerzoek,* bl. 242.

evenwel moeielijk gelooven: het was [sic volo!] de uitvoering van een vooraf beraamd plan, waaraan Hilkia zelf wel niet geheel vreemd zal geweest zijn. Josia verplichtte het volk in eene plechtige vergadering te Jeruzalem tot onderwerping aan zijne voorschriften" 1). Niet „eenige jaren later", zooals de hoogleeraar vroeger meende, doch „tijdens den terugkeer der Joodsche ballingen in hun vaderland (536 v. Chr.)" werd 2) Deuteronomium (D) ingelascht in het werk van zijne voorgangers, in de „profetische bestanddeelen" (J en E). „Op die wijze kwam de tweede uitgave van den Pentateuch tot stand". „Meer dan 150 jaren zouden er verloopen (na Josia), voor dat de derde en laatste uitgave voltooid en door het Joodsche volk aangenomen werd".

Ziehier „den oorsprong en het karakter dezer [derde] uitgave. De schrijver van Deuteronomium heeft in zijne wetten en verhalen steeds het belang van den godsdienst en dat alleen voor oogen; .... zijne wet was eigenlijk niet eene priesterlijke wetgeving; zij regelde de verrichtingen der priesters niet". Wel bestond er onder de priesters „eene overlevering", die „hunne geheele bediening" regelde, doch eerst „in de Babylonische gevangenschap openbaarde zich onder hen de behoefte die traditie op schrift te brengen. Er was nog meer, dat hen dwong de pen op te vatten. Door de bepalingen van den Deuteronomist gevoelden de priesters zich niet in elk opzicht bevredigd; het onderscheid tusschen priesters en levieten, hetwelk door den loop der gebeurtenissen was ontstaan, moest in hun belang in de geschreven wet worden erkend .... Ook de beschouwing der geschiedenis, die vroeger door den Jahvist voorgedragen was, bevredigde de priesters niet geheel; zij aarzelden dan ook niet hunne eigen opvatting op schrift te brengen" 3). „Zoo ontstond een legislatief historisch geschrift aangeduid door P: *priesterlijke bestanddeelen*, dat met de schepping van hemel en aarde begint (Gen. I), op een kort overzicht van de geschiedenis der oude wereld en der aartsvaders het verhaal van Israel's bevrijding uit Egypte en van Mozes' wetgeving laat volgen en met de vestiging van Israel in Kanaän eindigt" 4). Die „priesterlijke bestanddeelen", verreweg het grootste en gewichtigste gedeelte van den Pentateuch, zijn

---

1) *Voorlezing*, bl. 25—29. 2) *Hist. crit. onderzoek*, bl. 263. 3) *Voorlezing*, bl. 29—34. 4) *Hist. crit. onaerzoek*, bl. 279. Deze „priesterlijke verhaler" gebruikt tot Exod. VI uitsluitend Elohim.

„in Babylonië opgesteld, tusschen 500 en 475 v. Chr.", door Esdras herzien en geordend, „in dien vorm door hem in 458 v. Chr. naar Judea medegebracht" en als wet van Moses plechtig aan het volk afgekondigd 1).

Kort daarna „werd het deuteronomisch-profetisch gedeelte [J, E en D] met de priesterlijke bestanddeelen [P] verbonden" 2) door „redactoren", die „het groote verschil" tusschen de twee geschriften deden verdwijnen „door de samensmelting tot één geheel". „Nog vóór het einde der 5de eeuw hebben zij den Hexateuch tot stand gebracht" 3).

Deze roman omtrent den oorsprong en de samenstelling onzer Mosaïsche boeken wordt heden door de rationalistische school hier en elders als werkelijkheid voorgedragen. Dat Moses een enkele letter van den Pentateuch zou geschreven hebben, is een reeds lang overwonnen standpunt; dat de laatste hand aan dit boek is gelegd na de Babylonische gevangenschap heet boven alle bedenking verheven; ja, volgens Seinecke 4), is dit werk eerst in de 2e eeuw v. Chr. tot stand gekomen. Straks gaat men, krachtens de methode der critiek, beweren, dat de Pentateuch ontstaan is door „een vroom bedrog" van Christen schrijvers; immers de geschiedenis der Pentateuch-critiek heeft ons geleerd, dat ieder jonger criticus zijne voorgangers voorbijstreeft en zijne eigene vinding, omdat zij nieuwer en beslister ongeloovig is, ingang doet vinden. Het volgend geslacht van ongeloovigen zal de

---

1) *Ibid.* bl. 269 en 294.

2) *Ibid.* bl. 263.

3) *Ibid.* bl. 304. In de „priesterlijke stukken" en Deuter. onderscheidt men nog „verschillende lagen, oudere en jongere", die worden aangeduid door P^1, P^2 enz., door D^1, D^2 enz. (bl. 64). Evenzoo in de „profetische bestanddeelen" verschilt de „Urgeschichte" van latere bewerkers (bl. 245).

4) *Gesch. des Volkes Israël*, Göttingen, 1884.

hypothese van Wellhausen-Kuenen even goed afbreken als de hedendaagsche critiek die harer voorgangers heeft weerlegd. Onderzoeken wij intusschen de gronden, waarop hunne beweringen steunen.

Wij zagen het reeds: de eerste en voornaamste reden, waarom de verhalen van den Pentateuch niet één van oorsprong, doch uit verschillende bestanddeelen zouden zijn samengesteld, is het eigenaardig gebruik van de namen Elohim en Jehova. Dit is „een onwedersprekelijk bewijs", zegt prof. Kuenen, „voor de samenstelling van Genesis [en bijgevolg van de verdere verhalen] uit berichten van verschillende herkomst" (bl. 58); tevens „leert dit eigenaardig gebruik, hoe de verhalen eensdeels bijeengevoegd en anderdeels van elkander gescheiden moeten worden" (bl. 51).

Ter weerlegging dezer tweevoudige bewering stellen wij vooreerst de vraag: is het gebruik der Godsnamen een eenigszins geschikt criterium, om de verhalen van Genesis in jehovistische en elohistische bestanddeelen te scheiden? Vermijden de Elohim-stukken inderdaad, zooals Kuenen beweert (bl. 59), den naam Jehova? Immers is dit niet het geval, komt te midden van zoogenaamde elohistische verhalen de naam Jehova voor, dan blijkt dat „vaste uitganspunt" (bl. 51) ons in een doolhof te voeren.

En zoo is het; tenzij men één en hetzelfde samenhangend verhaal willekeurig vaneen scheurt, vindt men betrekkelijk weinig afgeronde berichten, waarin een van beide namen uitsluitend gebruikt wordt 1). Is het dan geen bloote willekeur, om de eigenaardigheid

1) Volgens Keil, *Einleitung*, Frankfurt, 1873, S. 144, en Vigouroux,

dezer stukken als maatstaf te gebruiken, ten einde al de overige verhalen in twee of drie bestanddeelen van verschillende herkomst te splitsen? Want in deze verhalen ontmoet men dat eigenaardig gebruik niet. Integendeel, daar vindt men de beide namen, of afwisselend en willekeurig, of zóó, dat een der beide namen wel het meest voorkomt, doch tevens de andere, niet zelden met nog nieuwe Godsnamen: Adonai, El-Roï (de Alziende), El-Shaddai (de Almachtige), El-Elion (de Verhevene), El-Olam (de Eeuwige Elohim of God). Vandaar de grootste verscheidenheid en tegenspraak in de critische werken onzer tegenstanders, waar zij hunne jehovistische en elohistische bestanddeelen pogen af te bakenen; het *Historisch-critisch onderzoek* van Kuenen verraadt duidelijk, dat die zoo geroemde eendracht onder de critici ophoudt, zoodra hunne theorie omtrent de Godsnamen moet worden toegepast. De jehovistische verhaler, zoo beweert men, vermijdt het gebruik van Elohim; nu vindt men echter niet zelden dezen naam in de bestanddeelen, die tot de jehovistische oorkonde worden gerekend. Hoe men zich dan poogt te redden, leert ons prof. Kuenen. In het verhaal van Caïn en Abel (Gen. IV) lezen wij (10 malen) Jehova; het is dus duidelijk „aan de jahvistische oorkonde" ont-

---

Manuel biblique, Paris, 1888, I, p. 382: *Uitsluitend Elohim:* Gen. I—II, 3; XIX, 29—38; XXIII, 1—20; XXV, 1—18; XXVIII, 1—9; XXXIII; XXXV; XLI—XLVIII (afwisselend met Ha-Elohim, Haël, El Shaddai); L.; Exod. I-II (afwisselend met Ha-Elohim). — *Uitsluitend Jehova:* Gen. X—XI, 9; XII—XIII, 18; XV (2 malen Adonai); XVIII—XIX, 28 (6 malen Adonai); XXIV; XXV, 19—XXVI; XXXVIII; Exod. V—VI, 1.

leend; alleen vs. 25, waar Elohim voorkomt, is van een „later schrijver" (bl. 245); dezelfde „latere schrijver" bedierf de elohistische geslachtslijst van Seth (Gen. V) door het Jehova van v. 29. Zulk eene oplossing „beveelt zich aan door haren eenvoud"! Nog ingewikkelder wordt het vraagstuk, waar men, zooals in het verhaal van het paradijs en van de zonde onzer eerste ouders (II, 4—III), twintig malen de beide namen (Jehova-Elohim) aaneengekoppeld vindt, en te midden van dit verhaal, in de samenspraak tusschen de slang en Eva (III, 1—5), drie malen alleen Elohim leest. Dit verhaal, zegt Kuenen (bl. 245), is „een oud bestanddeel van J's *Urgeschichte* 1), dus beslist jehovistisch. Doch van waar komt dan de samenkoppeling met Elohim? „De redactor veranderde Jahwe in Jahwe Elohim" (bl. 313). Hoe weet de hoogleeraar dat alles zoo haarfijn? IJdele vraag! dit beslist de fijne smaak van den criticus, en deze is even onfeilbaar als de *spiritus privatus* zijner voorvaderen. Elders geeft één en hetzelfde vers in innigen samenhang beide Godsnamen te lezen; zoo b. v. Gen. VII, 16: „zij traden in de ark, gelijk Elohim hun bevolen had, en Jehova sloot hen van buiten in". Welnu het eerste lid is geschreven door „den priesterlijken verhaler onder de Babylonische gevangenschap" (bl. 67); het overige las men reeds in „de judeesche uitgave van J". (bl. 245). Dergelijke kunstgrepen zijn toch een ernstig „criticus" onwaardig?

Dan, reeds bij het vaststellen zijner „uitgangspunten" had prof. Kuenen, om onze opwerpingen te voorkomen

---

1) d. i het oorspronkelijk geschrift van den Jehovist.

als beginsel uitgesproken: „de enkele [sic!] plaatsen in de Elohim-verhalen, waar nu Jahwe gelezen wordt, mogen zonder bedenking voor *omgewerkt of bedorven* gehouden worden" (bl. 61). Zulke aprioristische beweringen te bewijzen is natuurlijk onmogelijk en wordt ook niet beproefd. Bovendien missen zij hun doel, ja werpen geheel de theorie der critiek omtrent de Godsnamen omver: want mag men op goed geluk veronderstellen, dat een later bewerker Elohim in Jehova heeft veranderd, dan zou de bewering niet minder valsch, doch even waarschijnlijk zijn, dat al de Godsnamen door eene latere hand zijn verwisseld. Zoo vervalt echter het criterium tot scheiding en bijeenvoeging der verhalen, de grondslag van geheel de rationalistische hypothese!

Doch het criterium der godsnamen, zoo beweert men, geeft toch de gewenschte resultaten, want „zonder moeite ontdekken wij in sommige Elohim-pericopen van Genesis de thans uiteengerukte deelen van een planmatig geschrift; . . . de thans verstrooide deelen hangen zóó duidelijk samen, ... dat omtrent hun gemeenschappelijken oorsprong niet de minste onzekerheid kan overblijven" (bl. 66). Met andere woorden: men beweert, dat men een vrij volledig verhaal verkrijgt zonder zinstorende gapingen, zoo de thans verstrooide Elohim-pericopen bijeen worden gevoegd; hieruit wil men dan besluiten, dat de zoogenaamde Jehova-pericopen later tusschengeschoven stukken zijn.

De bewering is valsch; doch, al steunde zij ook op waarheid, dan volgt nog het besluit niet. Ziehier het bewijs: in het geschrift van dien „elohistischen verhaler" volgt na het verhaal van de zesdaagsche schepping (Gen. I—II, 4[a]) de geslachtslijst van Adam tot Noë (V) en een gedeelte van het zondvloed-verhaal (VI, 9—22): hier leest men, dat het diepe zedenbederf van het menschdom de oorzaak is van den zondvloed. Doch

vanwaar dat algemeene bederf? Geen enkel woord vinden wij hieromtrent bij den „elohistischen verhaler". De val van den eersten mensch, de broedermoord van Cain, het bederf zijner nakomelingen, het slechte voorbeeld der Caïnieten voor de kinderen van Seth (Gen. II, 4^b—IV; VI, 1—8) zijn hem totaal onbekend. In het Mosaïsch verhaal verklaren ons deze berichten den oorsprong en den voortgang van het algemeen zedenbederf als oorzaak van den zondvloed; de „Elohist" echter der critiek plaatst ons na de schepping eensklaps voor het diep bedorven menschdom en de straf van den zondvloed. Waarlijk „de thans verstrooide deelen van het elohistische verhaal hangen duidelijk samen"! Na het verbond, dat God met Noë sloot (IX, 1—7) neemt deze „elohistische verhaler" der critiek een sprong in het midden der geschiedenis van Abraham (XVII); of moeten de geslachts- lijsten van Noë en Sem 1) en de overige magere berichten 2), die Kuenen (bl. 67) den Elohist toewijst, tot samenkoppeling dienen? Wie Saraï was, hoe zij daar (XI, 31—32) optreedt als huisvrouw van Abram, verklaart ons de „Elohist" niet. De goddelijke roeping van Abraham om zijn land en het huis zijns vaders te verlaten, de plechtige belofte: „in u zullen alle geslachten der aarde gezegend worden" (XII, 1—4), zijn voor dezen verhaler onbekende feiten, hoewel zij den grondslag vormen van de geschiedenis van Abraham, zooals zij in het „elohistische" hoofdstuk XVII gelezen wordt. De „Elohim-pericopen" vormen dus niet „een planmatig ge-

---

1) Gen. X, 1—7, 13—32; XI, 10—27. 2) Gen. XI, 31—32; XII, 4^b, 5; XIII, 6, 11^b, 12^a; XVI, 1, 3, 15, 16.

schrift". Doch dit toegegeven, dan volgt daaruit nog volstrekt niet, dat de overige berichten ingeschoven stukken van anderen oorsprong zijn. Want in ieder historisch geschrift kan men met dergelijke analyse tot dezelfde resultaten komen; allicht kan men groote of kleine stukken afzonderen en nog een „planmatig geschrift" behouden. Vooral in Genesis heeft zulk een critische analyse kans tot schijnschoone uitkomsten; in de weinige hoofdstukken, die van de schepping tot Abraham's optreden de geschiedenis der geheele menschheid omvatten, is om den veelzijdigen inhoud een innig samenhangend en doorloopend verhaal een onredelijke eisch, dien men vooral aan den Semitischen verhaaltrant niet stellen mag.

Dit zij voldoende om ons besluit te wettigen, dat het eigenaardig gebruik der twee Godsnamen als middel tot scheiding en bijeenvoeging van al de verhalen van Genesis niet de minste waarde heeft; alleen enkele hoofdstukken hebben uitsluitend of Elohim of Jehova. Kan men echter Genesis niet verdeelen in „Jahwe-pericopen" en „Elohim-stukken", hoe zal men dan in de volgende boeken „de voortzetting van die groepen van verhalen onderscheiden" (bl. 59)?

Hieruit blijkt tevens de waarde van die andere bewering van Kuenen: het gebruik der Godsnamen is „een onwedersprekelijk bewijs voor de samenstelling van Genesis uit berichten van verschillende herkomst" (bl. 58).

Werd door de critiek slechts bedoeld, dat de ééne auteur van Genesis, Moses, bij het te boek stellen van verhalen, die eeuwen vóór hem gebeurd zijn, gebruik heeft gemaakt van bescheiden, die zijne voorvaderen hadden overgeleverd, wij zouden dit als waarschijnlijk

kunnen toestemmen. Het strijdt noch met de echtheid van Genesis, noch met de inspiratie, dat Moses de groote feiten der geschiedenis van zijn volk door overlevering heeft leeren kennen; en wel niet alleen door mondelinge overlevering, doch wellicht ook door schriftelijke oorkonden. Wat reeds oudere schriftverklaarders 1) vermoedden, wordt nog waarschijnlijker door de ontcijfering van de Egyptische hiëroglyphen en papyrus-documenten, alsook van het Assyro-Chaldeeuwsch spijkerschrift 2). Hieruit weten wij, dat die oude volkeren, waarmede de Hebreën van oudsher in aanraking zijn geweest, de gedenkwaardige feiten hunner geschiedenis voor het nageslacht op hunne eigenaardige wijze bewaarden. Zulke geschreven oorkonden over den voor-Mosaïschen tijd konden ook bewaard zijn in de familie van Abraham; deze aartsvader was afkomstig uit Mesopotamië; zijne voorouders waren van denzelfden oorsprong als de oude Assyriërs; eenmaal bewoonden zij éénen grond, volgden zij dezelfde gebruiken en hadden dezelfde overleveringen. De Assyriërs hadden hunne eeuwenoude tradities over de schepping, over het eerste menschenpaar, over den zondvloed enz. niet slechts mondeling bewaard, doch ook op hunne wijze geboekt. Het is toch een feit, door de Assyriologische ontdekkingen der laatste jaren aan het licht gebracht en door allen erkend, dat die verhalen in Assyrisch spijkerschrift reeds bestonden, voordat Abraham uit Ur-Kasdim naar Chanaän

---

1) Vitringa, *Sacrarum observationum libri duo*, I, 4, 1689; Richard Simon, *Hist. Crit. du V. T.* Lib. I, Chap. VIII, 1685.

2) *De Katholiek,* Dl. LXXV, bl. 48 vv.

was vertrokken 1). Vrij mag Reuss 2) den spot drijven met de „patriarchale bibliotheek" in de familie van Jacob bewaard, doch zoo verraadt hij slechts zijne onbekendheid met den inhoud der Assyrische en Chaldeeuwsche bibliotheken, nog heden bewaard in het Britsch Museum te Londen. Men vergelijke slechts de weinige fragmenten van de Chaldeeuwsche oorkonde, door G. Smith in 1875 uitgegeven; het scheppingsverhaal, dat wij daar lezen, herinnert herhaalde malen aan het eerste hoofdstuk van Genesis 3). De lezers van *De Katholiek* 4) herinneren zich nog de Izdubar-legende met het verhaal van den zondvloed, dat soms woordelijk met ons Mosaïsch verhaal overeenstemt. Hoe dit te verklaren, tenzij men ééne *oorspronkelijke* bron aanneme, door de Chaldeeuwsche en Assyrische legende vervalscht, in de familie van Abraham onder Gods leiding zuiver bewaard en wellicht op schrift gesteld. Immers is het niet waarschijnlijk, dat Abraham hierin de gebruiken volgde, die hij in zijn geboorte-land had leeren kennen, te meer daar hij de Egyptische gedenkzuilen met hare hiëroglyphen op zijne reis naar Egypte aanschouwde, en de Semitische schrijfteekens naar de Egyptische schijnen gevormd 5)? Heeft Abraham of iemand zijner nakomelingen inderdaad de groote feiten der overlevering op schrift bewaard, dan heeft Moses voorzeker deze oorkonden bij het samenstellen dier oude

---

1) Vigouroux, *La bible et les découvertes modernes*, Tom. I, pag. 172—329, Paris 1882.

2) *L'histoire sainte et la loi*, Tom. I, p. 91.

3) *De Katholiek*, Dl. LXXV, bl. 167 vv.

4) Dl. LXXXV, bl. 267 vv.

5) Cornely, *Introd.* I, p. 743, Tabula I.

verhalen gebruikt, zooals hij de gedenkteekenen, door de aartsvaders in Chanaän opgericht, tot zijn verhaal benuttigd heeft 1). Zelfs wijst men 2) stukken aan, die door Moses uit oude oorkonden zouden zijn overgenomen: b. v. het oudste Hebreeuwsche gedicht (Gen. IV, 23—24), de geslachtstafels (V; XI, 10 vv.), de geschiedenis van den zondvloed, die te gelijk met de gebeurtenissen als in een dagboek zou zijn opgeteekend (VI, 9 vv.). Ja Moses beroept zich uitdrukkelijk (Num. XXI, 14) op het „Boek der oorlogen van Jehova" en zegt, dat hij hieruit zijne aanteekening omtrent de Arnon als grens van Moab geput heeft 3). Veronderstellen wij nu, dat Moses, aan wien de beteekenis van den naam Jehova was geopenbaard, dezen naam gewoonlijk in zijne schriften gebruikte, en dat hij de aartsvaderlijke oorkonden, waarin de naam Elohim was gebezigd, opnam, dan heeft

---

1) Goldhagen, *Introd.* II, p. 60, Mogunt. 1768.

2) Kaulen, *Einleitung*, 2te Hälfte, 1ste Abtheil. S. 163.

3) Als een staaltje van K.'s bewijsvoering diene, hetgeen hij (bl. 37) uit deze aanhaling van het „Boek der oorlogen van Jahwe" besluit omtrent den ouderdom van den Pentateuch. „Dit geschrift, vermoedelijk een liederbundel, *dagteekent ongetwijfeld* uit den tijd van het koningschap. De verhalen, welker auteurs zich op die verzameling beroepen, zijn natuurlijk nog jonger". Geen schijn van bewijs wordt gegeven voor die „ontwijfelbare dagteekening", en toch hierop steunt zijne conclusie omtrent den ouderdom der verhalen van Numeri; tenzij men voor bewijs aanzie de even willekeurige bewering: „de oorlogen van Jahwe zijn die van Israël tegen zijne naburen in het Richtertijdvak, onder David en later"; want — let wel! — I Sam. XVIII, 17 is er sprake van „de oorlogen van Jahwe". Wij vragen slechts: kunnen niet even goed bedoeld worden de oorlogen, vóór Moses' dood door Israel gevoerd tegen Amalec (Exod. XVII, 16) en tegen de Overjordaansche volkeren? Kunnen ook deze oorlogen niet bezongen zijn en in een liederbundel opgenomen?

men eene redelijke verklaring, waarom in sommige hoofdstukken meer Elohim voorkomt; dan volgt dit ten minste, dat het eigenaardig gebruik der Godsnamen volstrekt niet uitsluit, dat Moses de schrijver is van Genesis.

Doch waartoe ons verder beziggehouden met min of meer waarschijnlijke gissingen, daar wij uit den tekst van Genesis dat gebruik der Godsnamen genoegzaam kunnen verklaren. Het is waar, deze verklaring is reeds te voren gevonnisd. „Hunne uiteenloopende pogingen — zegt Kuenen (bl. 60) — om zakelijke gronden op te geven, voor het gebruik van Elohim met uitsluiting van of naast Jahwe, zijn te eenenmale *mislukt*, gelijk thans niet meer behoeft te worden aangetoond". Ziedaar het vonnis! Eene verwijzing naar zijne eerste uitgave is den hoogleeraar voldoende om zijne magistrale uitspraak te wettigen!

Welaan, onderstellen wij eens, dat geene voldoende gronden konden gegeven worden, om dat gebruik der Godsnamen te verklaren, hoe volgt dan, dat de overlevering omtrent den schrijver van Genesis gefaald heeft? Welke tegenspraak is er tusschen het feit, door de overlevering van eeuwen gestaafd, en het feit, dat hier Elohim, daar Jehova gebruikt is? Beweringen brengen geen vraagstuk tot oplossing; al bevestigt Kuenen al sterker en sterker: „het eigenaardig gebruik der godsnamen is een *onwedersprekelijk bewijs* voor de samenstelling van Genesis uit berichten van verschillende herkomst", zoolang hij niet aantoont, waarin de kracht van dit bewijs is gelegen en de reden niet geeft, waarom „de Jahwe-verhalen *niet kunnen* afkomstig zijn van den

schrijver, die elders Elohim gebruikte", zoolang blijven wij in het ongestoord bezit van hetgeen de overlevering ons geleerd heeft. Hoe beslissend dus het vonnis der critiek ook zij, toch beproeven wij de redenen van dit eigenaardig gebruik op te sporen.

Welke is dan de zakelijke beteekenis dier namen? Het is hier de plaats niet, om de etymologische beteekenis van Elohim en Jehova te onderzoeken. Genoeg zij het op te merken, dat de afleiding van het meervoud *Elohim* „van een ongebruikelijken stam, die *vreezen* beteekent" (bl. 5), verre van onbetwist is; minstens even waarschijnlijk is het gevoelen van Gesenius 1), die in *Elohim* het begrip van *kracht* of *sterkte* ziet uitgedrukt. De beteekenis echter van Jehova is niet zoo onzeker als Kuenen het doet voorkomen; vrij algemeen en met alle recht verklaart men den naam Jehova of Jahwe als: *de zijnde* 2). Deze twee namen nu zijn in het gebruik geenszins eenvoudig synoniem. Door Elohim wordt God beteekend vooral onder het opzicht zijner grootheid en macht; het is de meer algemeene naam der Godheid, waardoor én de goden der heidenen worden aangeduid én de eenig ware God, vooral waar Hij als Schepper en Bestuurder van het heelal, als Heer en Meester van al het geschapene optreedt. Jehova daarentegen is *het zijn* in vollen en onbeperkten zin: Hij, *die is*, en daarom onafhankelijk (Exod. III. 14), eeuwig 3), en onveran-

---

1) *Thesaurus ling. hebr.* p. 49; Crelier, *La Genèse*, p. 6, Paris, 1889

2) Zie Exod. III, 14: „Ik ben die ben". De volle beteekenis drukt de H. Joannes uit in het Boek der Openbaring (I, 14): „ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος: die is en die was en die komt".

3) Isaias XLI, 4: „Ik Jehova, ik de eerste en de laatste".

derlijk 1), en dus getrouw in zijne beloften 2). Jehova is meer bijzonder de naam van God, in zooverre Hij Israel door het verbond tot zijn volk gemaakt heeft; nooit wordt deze naam gebruikt van vreemde goden; Jehova is de eigennaam van Israels God. Dat deze de zakelijke beteekenis is der beide Godsnamen, zien wij duidelijk in Psalm XVIII, een lofzang op God, wiens heerlijkheid zoo luistervol zichtbaar is aan het uitspansel, wiens goedheid uitschittert in de voortreffelijkheid zijner geopenbaarde wet. In het eerste gedeelte van dien Psalm (v. 1—7), waar God als Schepper en Heer der natuur wordt geprezen, noemt Hem de psalmist El of Elohim; waar Hij vervolgens (v. 8—15) in de bovennatuurlijke orde als de Wetgever van Israel wordt bezongen, draagt Hij den naam Jehova. Ook in de overige boeken der H. Schrift wordt de naam Jehova bij voorkeur gebezigd, òf waar tegenstelling is met de „elohim" der heidenen, òf waar op eene of andere wijze spraak is van die bijzondere verhouding tusschen God en Israel. Daar echter Jehova en Elohim twee namen zijn van den éénen God, wordt de een of de ander willekeurig gebruikt, zoo dikwijls die bijzondere reden niet aanwezig is.

Deze ook is de ware verhouding van het gebruik dier namen in het boek Genesis; op niet weinige plaatsen heeft de schrijver om bepaalde redenen aan dezen of dien naam de voorkeur gegeven.

In de inleiding (Gen. I—II : 3), alwaar Moses op

---

1) Mal. III, 6: „Ik Jehova en verander dus niet".

2) Deut. VII, 9: „Jehova is God, de getrouwe God, die het verbond nakomt".

verhevene wijze het werk der zesdaagsche schepping maalt, wordt God voortdurend en zonder uitzondering Elohim geheeten. Hier toch schittert Gods grootheid en almacht op bijzondere wijze: Hij wordt ons geopenbaard als de Heer en Maker van al het geschapene. Na het 4e vers van het tweede hoofdstuk verandert het tooneel; daar hooren wij God noemen Jehova-Elohim. En waarom? Moses verhaalt zijn volk de heerlijke gaven, waarmede de algoede God zijn bevoorrecht schepsel, den mensch, begiftigd en aan zich verbonden heeft; hij beschrijft den gemeenzamen omgang van God met den gevallen mensch, de eerste blijde boodschap, het *proto-evangelium*, de belofte namelijk van den toekomstigen Verlosser; God is hier Jehova, de God van Israel, de Algoede, wiens liefde en barmhartigheid het eerst geopenbaard wordt. Elohim, die door zijn almachtig woord hemel en aarde had geschapen, is Jehova, die nu tot den mensch afdaalt, vertrouwelijk met hem omgaat, hem den Messias openbaart, en daarom zoo treffend tot twintig malen toe Jehova-Elohim genoemd wordt. Neen, niet aan de grillen van een „na-exilischen redactor", doch aan den grooten Moses der historie hebben wij deze kenschetsende benaming te danken! — Uit de beteekenis van den naam Elohim wordt het ons duidelijk, hoe juist Noë [1]), waar hij den aartsvaderlijken zegen over zijn nageslacht uitspreekt, Elohim smeekt, dat Hij Japheth moge uitbreiden, maar Jehova daarentegen prijst als den God van Sem, den stamvader van Israel, in wiens nakomelingen de beloften zouden

1) Gen. IX, 26, 27.

bewaard blijven en vervuld worden. — Hoe treffend ook noemt Melchisedech God „El' Elion" (verheven God), terwijl Abraham daarentegen „Jehova El' Elion" tot getuige neemt 1)! — Nu blijkt het ons, waarom in de geschiedenis der aartsvaders (van Gen. XII af) de naam Jehova zoo veelvuldig voorkomt. Immers Jehova is de onveranderlijke God, getrouw in zijne beloften; Jehova geeft zijne heerlijke beloften aan Abraham 2), Isaac 3) en Jacob 4); Jehova, de getrouwe God van Israel, zal ze vervullen: „Gij zult ondervinden, dat Ik Jehova ben" (Osee II, 22).

In niet weinige hoofdstukken van Genesis vinden wij dus in den inhoud der verhalen voldoende reden, om het gebruik van Jehova of Elohim te verklaren; doch niet minder is het getal plaatsen, waaruit niet blijkt, waarom aan dezen of dien naam de voorkeur werd gegeven. Dit echter is niet eigen aan Genesis alléén; hetzelfde verschijnsel doet zich voor in de overige boeken van den Joodschen canon. Waarom dan ook in deze geen onderscheid gemaakt tusschen elohistische en jehovistische bestanddeelen? Zoo b. v. zijn er onder de Psalmen van David eenige, die den naam Jehova bezigen, andere daarentegen die men elohistisch zou kunnen noemen. Ja, dezelfde Psalm, die tweemalen voorkomt, gebruikt als Psalm XIII Jehova; in Psalm LII daarentegen is aldaar voor Jehova Elohim in de plaats getreden. Moet men nu ook dezen gelijkluidenden Psalm aan twee auteurs toeschrijven? Zijn het wellicht verschillende

---

1) XIV, 19—23. 2) XII, XVIII, XXIII. 3) XXVI, 2—5. 4) XXVII, 27 en XXVIII, 13.

schrijvers, die II Koningen VI vervaardigden? Daar toch lezen wij (vers 1—8) viermaal „de ark van Elohim"; (v. 9—11) driemaal „de ark van Jehova"; (v. 12) tweemaal „de ark van Elohim"; (v. 13—18) viermaal „de ark van Jehova"! — Neen, beide Godsnamen waren bij het volk van Israel heilig; beide beteekenden den éénen, waren God, en waar geene bijzondere reden aanwezig was voor het gebruik van één der namen, daar bezigden de gewijde schrijvers willekeurig Jehova of Elohim of andere Godsnamen, al was het alléén tot vermijding van eenvormigheid, uit zucht naar afwisseling. Spreken ook wij niet van God als den Heer, den Schepper, den Alwetende enz.; van Christus, als Onzen Lieven Heer, Jesus, Verlosser enz.; van Maria als de Moeder Gods, de Allerheiligste Maagd enz., en dikwijls zonder bepaalde reden, alleen tot vermijding van eentoonigheid. Ons dunkt deze verklaring vrij wat redelijker, dan de phantastische vinding der critiek, dan Jehova- en Elohim-bestanddeelen, die in werkelijkheid noch jehovistisch noch elohistisch zijn en dus het kenmerk der leugen in zich dragen.

Doch, zoo beweert de hoogleeraar Kuenen, niet in de overige boeken der H. Schrift, noch in den geheelen Pentateuch, is het gebruik der godsnamen het onmiddellijk criterium tot splitsing en bijeenvoeging der verhalen in bestanddeelen van verschillende herkomst, doch alléén in Genesis tot Exodus V. Immers de schrijver van Exod. VI, 2, 3 verklaart duidelijk, dat hij in de meening verkeert, dat de naam Jehova voor het eerst aan Moses geopenbaard werd; hij toch legt aan Elohim deze woorden tot Moses in den mond: „Ik ben Jehova, en Ik verscheen aan Abraham, Isaac en Jacob als El Shaddai [almachtige Elohim], doch *wat betreft mijn naam Jehova, heb Ik Mij niet aan hen doen kennen*". Uit deze woorden besluit Kuenen: „De schrijver,

die zóó over den naam Jehova oordeelde, kon hem in de verhalen van den vóór-Mozaïschen tijd niet gebruiken; van hem kunnen wél de Elohim-verhalen, maar niet die met Jehova afkomstig zijn".

Men ziet het groote gewicht, dat Kuenen aan deze plaats van Exod. VI hecht; hier vindt hij den steunpilaar voor zijne hypothese omtrent de Godsnamen. Of hij ook stevig is, zal spoedig blijken 1). Was inderdaad de naam Jehova in den voor-Mosaïschen tijd bij de Hebreërs onbekend? Neen; deze naam was niet slechts gekend, doch zoo diep in het volk doorgedrongen, dat hij zelfs gebruikt werd bij het vormen van eigennamen van personen en plaatsen. De naam van Moses' moeder, Jochabed (Exod. VI, 20) is samengesteld uit *Jo* (eene verkorting van Jehova) en *Chebed*, wat *glorie* beteekent. Nu mag Kuenen vrij beweren, dat deze plaats door na-exilische redactoren is ingelascht (bl. 319); dergelijke geheel willekeurige onderstelling vonnist de hypothese, die zij moet steunen!

Maar, zoo kan men opwerpen, niet het volk van dien tijd, doch de latere „*elohistische verhaler*" verkeerde in de meening, dat de naam van Jehova voor het eerst aan Moses geopenbaard werd. Wij erkennen geen „elohistischen verhaler"; maar daarenboven: in de bestanddeelen, die Kuenen zelf (bl. 142) aan zijn „Elohist" toewijst, wordt de naam Jehova gevonden, en wel zoo, dat de gewone uitvlucht van naamverwisseling of lateren redactor geheel ondenkbaar is. In Genesis XXII lezen wij

---

1) In dit en het voorgaand betoog maken wij een ruim gebruik van het uitstekend werk van Cornely: *Introductio*, II, n°. 30—34, Paris, 1887.

het verhaal van Abraham's geloof in het offeren van zijn zoon Isaac; de berg, naar die gebeurtenis genaamd, is Moriah (v. 2 en 14). Eenparig wordt aangenomen, dat *Ja* (verkorting van Jehova) een bestanddeel is van de etymologische samenstelling van Moriah, wat in zijn geheel beteekent, de plaats der verschijning van Jehova 1).

De Godsnaam Jehova zou in Exod. VI voor het eerst aan Moses geopenbaard zijn! Doch dan verklare men tevens hetgeen ons in Exod. III verhaald wordt. God openbaarde zich in het brandend braambosch aan Moses en gelastte hem van den Pharao de bevrijding van zijn verdrukt volk te vragen. Moses sprak tot God: „Zie ik zal gaan tot de kinderen van Israel en hun zeggen: de God uwer vaderen heeft mij tot u gezonden. Als zij mij vragen: hoe is zijn naam? wat moet ik hun dan antwoorden?" En God sprak: „Ik ben, die ben; zoo zult gij zeggen tot de kinderen Israels: Hij, die zich noemt: *Ik ben*, [d. i. Jehova] heeft mij tot u gezonden". Zoo moet dus Moses, om zijne zending bij het volk te wettigen, zich beroepen op den naam Jehova; deze naam is het zegel van de waarheid zijner goddelijke zending. Was echter deze naam tot dusver aan het volk onbekend, zou dan Moses zich niet hebben blootgesteld om te worden afgewezen als door een vreemden god gezonden. Wat zou hem de nog onbekende naam Jehova gebaat hebben tot staving van de echtheid zijner zending?

---

1) Lamy, *in Genesin*, p. 121, Mechl. 1883; Crelier, *La Genèse*, p. 281, Paris, 1889.

Maar de goddelijke uitspraak van Exod. VI, 2, 3 zegt toch duidelijk: „Bij mijnen naam Jehova heb Ik Mij niet aan de aartsvaders doen kennen". — „Te vergeefs beproeft men — zegt Kuenen (bl. 50) — deze uitspraak zoo te verwringen, dat voor bekendheid der aartsvaders met den naam Jahwe ruimte overblijft".

In plaats dezer magistrale veroordeeling zagen wij liever het betoog van het vergeefsche dier poging. Ziehier onze verklaring. Die woorden beteekenen niet dat de *bloote naam* Jehova aan de aartsvaders onbekend was en hier voor het eerst aan Moses werd geopenbaard; immers de feitelijke toestand loochent deze opvatting; want Abraham noemt de plaats, waar God hem verscheen, naar Jehova. Doch hetgeen die naam *beteekent*, de volle kracht van dien naam, was den aartsvaders nog niet geopenbaard; zij hadden nog niet ten volle ondervonden, dat Elohim inderdaad Jehova is; nu eerst zouden de kinderen Israel's zien, dat Hij, die als de Almachtige zijne beloften aan de aartsvaders had gegeven, nu als de Zijnde, de Onveranderlijke en Getrouwe God van Israel, als Jehova, die beloften zou gaan vervullen.

Wij behoeven den zin dier uitspraak geenszins te verwringen, om deze verklaring te rechtvaardigen. Integendeel, zoowel de woorden van Exod. VI, 2, 3, als de samenhang, waarin zij voorkomen, billijken onze uitlegging 1).

De zending van Moses tot den Pharao slaagde aanvankelijk niet naar wensch; de koning was vertoornd om Moses' verzoek tot vrijlating van zijn volk en ver-

1) Flunk, *Die Pentateuchkritik: Zeitschrift für kath. theologie*, Innsbruck, 1885, S. 602 ff.

drukte de kinderen Israel's nog harder. In zijne verslagenheid wendde Moses zich tot God, die hem opbeurde en zijn vertrouwen opwekte: „Ik ben Jehova", zoo sprak Hij, „de God van Israel, dezelfde, die voorheen zoo dikwijls verscheen aan Abraham, Isaac en Jacob, als El Shaddai, de Almogende God". Inderdaad God was aan Abraham verschenen (Gen. XVII), en had tot hem gezegd: „ani El Shaddai: Ik ben God, de Almachtige". God noemde zich daar El Shaddai om de bijgevoegde belofte: „Ik zal u zeer sterk vermenigvuldigen"; omdat Hij namelijk als de Almachtige God aan het uitgeleefde lichaam van den negen-en-negentigjarigen Abraham en aan de onvruchtbare, negentigjarige Sara kracht zou geven om den zoon der belofte Isaac voort te brengen. „Maar", zoo sprak God verder tot Moses, „bij mijnen naam Jehova heb Ik Mij niet aan hen doen kennen. Want [zoo voegt God er verklarend bij] met uwe vaderen sloot Ik een verbond, waarbij Ik beloofde hun het land Chanaän te geven", doch de vervulling dier belofte zagen zij niet; ja „zij woonden in dat beloofde land als vreemdelingen"; zij geloofden aan de toekomstige vervulling, omdat Ik ben El Shaddai. Maar nu, „bij het hooren van het gekerm der kinderen Israel's wegens de verdrukking der Egyptenaren, ben Ik mijn verbond indachtig geworden. Daarom zeg tot de kinderen Israel's: *Ik ben Jehova*, daarom zal Ik u bevrijden uit de boeien der Egyptenaren .... Ik zal u tot mijn volk aannemen, en Ik zal uw God zijn, en *gij zult ondervinden, dat Ik Jehova* uw God ben. Ik zal u binnenleiden in het land, dat Ik onder eede beloofd heb te geven aan Abraham, Isaac

en Jacob; aan u zal Ik het in bezit geven, Ik Jehova". Hoe duidelijk is hier de tegenstelling tusschen den aartsvaderlijken en den Mosaïschen tijd! Zij, de aartsvaders, ontvingen de bezworen belofte van het land Chanaän; „in geloof stierven deze allen, hebbende de hun van God beloofde goederen niet ontvangen, maar [in hun geloovig vertrouwen op God's almogendheid, op El Shaddai] die van verre gezien en begroet" 1). Had God dus de volle kracht van zijnen naam Jehova niet aan de aartsvaders doen kennen, thans zouden de kinderen Israel's ondervinden, dat Hij Jehova is, getrouw aan zijne belofte; Hij zal hen verlossen, hen binnenvoeren in het beloofde land, omdat Hij Jehova is.

Mij dunkt deze verklaring verdient meer dan die hooghartige afwijzing. Cajetanus, Lyranus, Sixtus Senensis, Tostatus, Bonfrère, Allioli, Welte (*Nachmosaisches im Pentateuch*, S. 91 ff), Reinke, Corluy (*Spicilegium*, I, p. 104), Crelier (*l'Exode*, Paris 1886) houden ze voor de ware uitlegging; ook de ongeloovige Rosenmüller (*Scholia in Exod.*) kent geene andere.

Wil men echter aan die uitspraak van Exod. VI, 3 den zin hechten, dat de naam Jehova aan de Israelieten vóór Moses onbekend was en aan hem het eerst geopenbaard werd, dan strijdt zulks nog volstrekt niet met den Mosaïschen oorsprong der verhalen van Genesis. Dit blijkt reeds hieruit, dat deze verklaring wordt gevolgd door den H. Basilius (*Adv. Eunom.* I, 13), door a Lapide, Calmet, Tirinus, Menochius en andere uitstekende schriftverklaarders. Immers dan is het ge-

---

1) Heb. XI, 13.

noeg te onderstellen, wat ook om andere redenen waarschijnlijk is, dat Moses zijn eerste boek heeft geschreven na het feit in Exod. III en VI verhaald. Na die openbaring kon hij in de verhalen van Genesis aan den naam Jehova of om bijzondere redenen de voorkeur geven, of dien willekeurig en afwisselend met Elohim gebruiken.

In elk geval, hoe men die plaats ook verklare, er is hier geen schijn van bewijs voor de samenstelling van Genesis uit berichten van verschillende herkomst; zoowel de „Elohim-pericopen", als de „Jehova-verhalen" zijn geschreven door denzelfden Moses, die de overleving van eeuwen ons aanwijst.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

(*Wordt vervolgd.*)

DE CORRESPONDENTIE VAN DEN HOOGEERWAARDEN HEER MARTINUS VAN DER WEIJDEN, PREFECT DER SURINAAMSCHE MISSIE 1).

(Vervolg en slot van bldz. 137 vv.).

III.

SURINAME.

BRIEF XVI.

PARAMARIBO, 26 Febr. 1826.

Welaan, weest nu blijde, ik zit gezond en wel in mijne pastorie te Paramaribo: den 8 Febr. zijnde aschdag, na den middag om 6 uren, zijn wij behouden aangekomen; alles is Goddank goed en in de beste orde; ik zal u een kort verslag geven van het merkwaardigste dat onze reis, aankomst en verblijf tot hiertoe oplevert, maar ik schrijf u dit nu maar zeer kort, want ik hoop u binnen weinig tijds weder te schrijven en zal dan wijdloopiger zijn.

Nadat wij weder in Den Helder binnengeloopen waren, ben ik nog even aan land geweest, zooals gij zult weten; ik kwam juist terug op het punt, dat het schip zou vertrekken, en Doortje, die tot aan Den Helder was medegegaan, nam op zich, u mijn ver-

1) Gaarne teekenen wij aan, dat het gedicht, in ons vorig artikel (blz. 137) besproken, niet moet verward worden met de dichterlijke begroeting *Op de eerste H. Misofferande van den Weleerwaarden Heer M. van der Weijden*, die in de *Gedichten van Mgr. Broere*, bijeenverzameld door Mr. J. F. A. Leesberg, op blz. 300 te vinden is; dit laatstgenoemde vers was waarschijnlijk de aanleiding, dat ook aan de door ons gevonden proeve de naam van Mgr. Broere verbonden werd.

trek te melden, wijl ik geen tijd had tot schrijven. De Eerw. Heer Grooff, die eerst tot den zomer wilde wachten, is toch ook met mij vertrokken. Op onze reis is ons niets van belang voorgekomen; eerst hebben wij een dag of vijf tegenwind gehad; toen acht dagen besten wind, zoodat wij goed door het kanaal kwamen; vervolgens eenige dagen slechten wind; wij hebben toen ook eenige stormen gehad, onder anderen een, waarbij het vrij erg spande, zoodat er reeds eenige onzer passagiers op de knieën lagen.....; alles liep echter wel af en wij waren toen ook op de Spaansche zee, waar men ruim sop en geen klippen of banken heeft en dus koers kan wenden, gelijk men wil. Hier begonnen wij de warmte al te krijgen, terwijl onze Piet misschien braaf schaatsen reed en vader en moeder bij een heeten kachel over hun reizenden zoon zaten te praten. Wij hadden vervolgens weder een dag of acht goeden wind en begonnen nu verscheidene visschen, zooals een soort van walvisschen, vliegende visschen enz. te zien. Deze vliegende visschen zijn van groote als een haring en hebben groote sterke vinnen, waarmee zij een voet of anderhalf boven water kunnen vliegen, zoolang die nat zijn; dan vallen zij weder in zee en dan weder boven; men ziet zoo dikwijls geheele troepen, wanneer zij door groote visschen nagezeten worden. Nu hadden wij weder met stilte te worstelen gedurende eenige dagen en kregen eindelijk goeden wind tot Suriname toe. Wij hebben eigenlijk geen gemakkelijke reis gehad, uithoofde van het harde waaijen dat het in het wintersaisoen doet, zoodat de zeeziekte bij velen erg en lang was; met mij heeft het wel geschikt; maar gij kunt begrijpen of het een vreemd leven is; weinig versch vleesch, als wat kippen en een varken, dat wij onderweg geslacht hebben, maar dat in twee dagen op was; geene groenten; 's morgens gort en thee met scheepsbeschuit en spek. Nu geloof ik ook, dat wij het, wat het eten aangaat, niet best troffen; anders was alles wel op het schip; het volk was zeer eerbiedig jegens ons; de kapitein, schoon niet Roomsch, gaf toch op Vrijdag en Zaterdag expres visch voor ons.

Land hebben wij niet gezien, als des avonds in het kanaal zagen wij de Engelsche stad Dover; wij konden de huizen, door het licht, dat er in brandde, onderscheiden; dit was een schoon gezigt. Dan hebben wij nog het eiland Wight gezien, ook aan Engeland behoorende; dit is een hooge, groote, uitgestrekte krijtberg. Gij kunt begrijpen, of wij dus allen verrukt waren, toen

wij dingsdag van vastenavond voor het eerst des morgens vroeg de kust van *Amerika* zagen, maar nog meer toen wij dien middag de rivier van *Suriname* inzeilden en daar aan weerskanten het schoonste gezicht hadden op bosschen en plantaadjes, die allen overheerlijk groen waren en waaronder de schoonste boomen, die wij ooit gezien hadden; daarbij overheerlijk mooie vogels, zooals papegaaijen enz. Maar over het schoone van het land schrijf ik u nader, wanneer ik het zelf wat beter bezigtigd zal hebben; ik heb dit nog om mijne ongeloofelijke bezigheden niet kunnen doen.

Wij ankerden dien nacht in den mond der rivier en zeilden daags daaraan op den middag verder; wij waren pas even onder zeil, toen wij een boeijer zagen aankomen, geroeid door een stuk of twaalf zwarten; daarin waren eenige heeren 1) blanken, bruinen, geelen en dit was, om ons, hunne geestelijken, naar wie zij zoo verlangd hadden, af te halen; gij kunt begrijpen, of dit eene treffende ontmoeting was! Eindelijk kwamen wij voor de stad en gingen met den boeijer naar den wal. Het was opgepropt met menschen; allerhande soort en kleur; gekleedden, half gekleedden, naakten enz.; men sprong, danste, huppelde over het hoofd, het was voor hen zoo goed als kermis; wij gingen, na bij den Gouverneur 2) ons compliment gemaakt te hebben, bij van den Bergh 3), zagen onze nieuwe kerk en ons huis — o! die beiden

---

1) De kerkmeester J. G de Heyder en de armmeesters J. Richard O'Ferrall en P. Büdeker: *Beknopte Gesch.* enz. bl. 193.

2) Geheeten A. de Veer, die zeer welwillend was. *Beknopte Gesch.* enz. t. a. p.

3) Deze heer was onder verschillende priesters als de Raphael der missie. Hij heette Ernest Joseph van den Bergh, was in 1775 te Amsterdam geboren en kwam in 1812 in Suriname, om daar in het wereldlijke de eereambten van raadsheer en heemraad aan het Hof van Politie en Crimineele Justitie te vervullen en op kerkelijk gebied het ambt van kerkmeester en thesaurier. Hij keerde in 1830 naar Holland terug en stierf daar in Jan. 1844 als burgemeester van Lisse. Zie in den laatsten brief, hoe hij als executeur van den Prefect van der Weijden optreedt. Deze heer heeft ook schrijvers' moeder nog wel bezocht.

Lodewijk Thonus, collega-kerkmeester van den heer van den Bergh, was drie dagen voor de aankomst der beide missionarissen overleden, te vergeefs naar een priester uitziende. De brave man liet een weduwe met vier kinderen na. Later gaf de Prefect aan die hulpbehoevende

zoo mooi zijn — aten bij v. d. Bergh en gingen vervolgens in de oude pastorie slapen, nadat de Eerw. Heer Grooff en ik, gelijk gij begrijpen kunt, tot laat in den nacht zamen over onze omstandigheden gekeuveld hadden. Zondags daarop deden wij onze eerste Mis in de oude kerk, want de nieuwe was nog niet geheel klaar; aanstaande Zaturdag zullen wij haar inwijden; gij kunt u verbeelden, welk een feest dit zal zijn. Maar ook die eerste Mis was aandoenlijk, zoowel voor ons als voor die menschen, die zoolang zonder priester waren geweest.

Voor het overige heeft men ons uitnemend beleefd ontvangen; al de groote heeren, meest Hollanders, waaronder zeer vele Protestanten, zijn ons komen verwelkomen. Dan onze geheele gemeente; ook de zwartjes, wier taal ik reeds begin te spreken; och! daar zijn zulke lieve menschen onder; ik ben er al aan gewend, maar het is in het eerst schrikkelijk vreemd om dat zwarte en bruine volkje daar, ten minste sommigen, geheel of half naakt te zien loopen; de meesten echter zijn gekleed, onder anderen al die Christen zijn en, zoo die maar half naakt loopen, daar zij liefhebbers van zijn, dan krijgen zij knorren van mij.

Wat de hitte betreft, dit treffen wij goed; het is nu de regentijd, en de menschen klagen hier over extra-koude, schoon er geen uur op den dag is, dat ik niet zweet, maar dat ben ik ook gewoon. De muggen hebben mij in 't eerst dapper gestoken — doch dat houdt nu ook op; het zoete bloed is er reeds uit.

Gij ziet dus, beste vrienden! dat alles wel is. Weest dus nu ook maar geheel gerust; ik ben ook zeer gezond en leg alles bedaard aan; dat er anders drukte is, behoef ik u niet uit te leggen, inzonderheid met het inwijden der nieuwe kerk deze week. Ik heb daar zooeven een koppel zwartjes bij mij gehad, die de kerk schoon gaan maken; dat zal een feest zijn! Zoodra het voorbij is, schrijf ik u weder. Deze brief is nu maar om u te berichten, dat ik goed overgekomen ben; in den volgenden meer nieuws.

Groet alle bloedverwanten inzonderheid G.-Oom, vooral N. 1), verder alle vrienden, Pastoor Winkelaar, v. d. Sloot enz. enz.

Bidt voor mij, want dat heb ik noodig.

P.S. De Eerw. Heer Grooff groet u.

---

weduwe vrije woning in het huisje, dat achter de kerk op het kerkterrein aan de straat was gelegen, gescheiden van de nieuwe pastorie, waar zij blijkens brief XXII tevens het huishouden waarnam.

1) De verloofde van zijn eenigen broeder.

Eene zeer opmerkelijke bladzijde uit Suriname's kerkelijke historie 1) dient achter dezen brief te volgen.

Waarom was die eerste H. Mis zoo aandoenlijk? Onder anderen, *omdat daarin het tabernakel was ontzegeld.* Suriname's laatste herder, de Zeereerw. Heer v. d. Horst, stierf Zondag 31 Juli 1825, en op 2 Aug. droeg de Heer van den Bergh te Paramaribo zorg, door de ellende des tijds gedwongen, het tabernakel te verzegelen, waarin zich bevonden de monstrans met de H. Hostie, de ciborie met eenige kleine Hostiën, eene relikwie van het heilig kruis en het zilveren Hostie-busje voor de zieken. Deze verzegeling geschiedde zonder dat men iets van het heilige, wat wij noemden, aanraakte en onder treurige aandoening van een menigte vrome geloovigen, die aanwezig waren. Nadat nu de Eerw. Heer Grooff op Zondag den 12 Febr. des volgenden jaars de H. Mis hier weder had gelezen, assisteerde hij den Hoogeerw. Heer Prefect in den hoogdienst bij de ontzegeling des tabernakels. Met recht sprak de Prefect nu over Gods barmhartigheden, voor tekst nemende Ps. LIII, 8: „Vrijwillig zal ik U offeren en Uw naam prijzen, o Heer, omdat die goed is".

Den volgenden Zaterdag werd dan de nieuwe kerk (waar *f* 16000 schuld op bleef) ingewijd onder patronaat van de HH. Apostelen Petrus en Paulus. Voor de laatste maal werd dien morgen het H. Offer in de oude huiskerk door den Eerw. Heer Grooff aan God opgedragen. De hoogdienst werd in de nieuwe kerk gecelebreerd door den Prefect en vereerd met de tegenwoordigheid van den Gou-

---

1) *Beknopte Gesch.* enz. bl. 189—195.

verneur en zijn staf, van de Hoven van Politie en Civiele Justitie, van alle burgerlijke en militaire autoriteiten. De Prefect sprak in zijne predicatie over het billijke en noodzakelijke van den uitwendigen eeredienst, naar III Reg. VIII, 18, 19: „En de Heer zeide tot David: gij hebt in uw binnenste het plan gevormd om een huis te bouwen voor mijnen naam, en gij hebt wèl gedaan reeds door dit in uwen geest vast te stellen. Echter niet gij zult mij een huis bouwen, maar uw zoon, die uit u zal geboren worden, hij zal een huis bouwen voor mijn naam".

Na deze korte uitweiding volge thans een dubbele brief van denzelfden datum, een aan de ouders en een aan den toen juist gehuwden eenigen broeder des Prefects; vol van belangstelling in het geluk der jeugdige echtgenooten, betuigt de missionaris, hoezeer hij voor hen gebeden heeft.

BRIEF XVII. (aan de ouders)

PARAMARIBO, 7 Junij 1826.

De heer Linderman en deszelfs lieve brave vrouw hebben mij beloofd, dezen brief zelf aan u te bezorgen 1). Zij zijn twee mijner gemeente, die naar Holland terugkeeren en te Gouda gaan wonen. Gij zult dus door hen al het nieuws kunnen hooren, dat gij weten wilt.

Ik ben gezond en frisch, even zoo goed als in Holland; ik kan vrij wel tegen de warmte, maar de muskieten (kleine muggen) plagen mij braaf.

God zegent ons meer dan wij verdienen. Zeer vele menschen komen tot onze kerk: binnenkort hoop ik een' grooten brief te zenden waarin meer.

Ik kwam juist terug van eene reis naar een plantage — waar ik zeventien, zoo kinderen als ouderen, door Gods bewerking gedoopt heb, en verscheidene anderen tot den heiligen doop heb voorbereid — toen ik uwe mij aangename brieven van 10 en 11 Maart

1) Deze goede menschen vestigden zich te Alfen.

te huis vond; ik was opgetogen van blijdschap, en daar ik deze spoedige gelegenheid had, schreef ik u in haast dit weinigje.

Ik ben blij, dat het portret zoo wel is 1). Die brief van Regent H. v. Bommel is veel te mooi voor mij 2), maar hij zal u getroost hebben. Gij moet nu niet droevig meer zijn; alles is wel, en God zegent ons. De kapelaan, die van tijd tot tijd een weinigje sukkelt, groet u. Vaarwel....

BRIEF XVIII. (aan de jonggehuwden)

PARAMARIBO, 7 Junij 1826.

Deze week was voor mij een week van vreugde, wijl ik daarin verscheiden brieven van Rome 3), van Holland en onder anderen ook van u en vader en moeder ontving. Wel lieve Piet en Naatje! gij zijt dan nu waarschijnlijk vereenigd. Ik heb dan een zuster gekregen! Nu ik ben overtuigd, dat gij beiden met God begonnen zijt: anders had ik niet voor u gedaan hetgeen ik gedaan heb, en daarom ben ik ook overtuigd, dat dezelfde God u zegenen zal. Ik heb u dien zegenwensch niet mondeling kunnen mededeelen, maar, beste vrienden, ik heb dáárom niet vergeten uw geluk van God af te smeeken; ik heb de geheele eerste week van Mei iederen dag de H. Mis voor u gedaan, en ook de kapelaan heeft voor u Mis gelezen, en de geloovigen heb ik verzocht voor u te bidden; op dit oogenblik nog eens wensch ik u de rijkste genaden in uwen heiligen huwelijks-staat mede; ik hoop, dat gij hier elkanders geluk, tevredenheid en volle genoegen zult uitmaken en elkander zult voorbereiden, om daarna te zamen in de eeuwigheid oneindige zaligheid te smaken.

Nu, beste broeder en zuster! 't is in haast dat ik u dezen schrijf;

---

1) Zie over dit portret de noot op bl. 159 hierboven.

2) Deze belangrijke brief is, zooals wij hierboven (blz. 137) reeds zeiden, niet in den bundel teruggevonden; voor inlichting en afschrift blijven wij ons vriendelijk en dringend aanbevelen.

3) Wellicht ook van den lateren pater Bernard, die toen te Rome zijne studiën voltooide en wiens ouders eenmaal zeer veel hartelijkheid betoonden aan de ouders van den missionaris van der Weijden. Blijkens condoleantie-brief van den Heer M. C. Hafkenscheid, is de vriendschap steeds onverflauwd gebleven tusschen de ouders dezer twee groote geestelijken. Uit een brief van 6 Juli 1826 blijkt ook hoe welwillend de Heer Hafkenscheid den makelaarsdienst deed tusschen Nieuwkoop en de schepen op de West.

uit den brief aan onze ouders zult gij meer zien en vooral kunt gij van den brenger dezes veel nieuws vernemen. Vaarwel! schrijf mij dikwijls, ook Naatje, niet alleen teekenen maar schrijven.

Ik blijf eeuwig....

P.S. Groet uwe ouders en familie te Noorden.

En nu reeds zou, naar Gods beschikking, de zonne ondergaan, welke zoo vroolijk was komen schijnen op het verlatene Suriname. Is de volgende brief belangrijk, omdat daaruit blijkt, wanneer de Prefect voor het eerst het sacrament des vormsels in zijn missie heeft toegediend, hij is helaas! ook reeds de laatste. Een snel *consummatum est* besloot hier helaas! een roemrijk leven. Over dien dood nog eenige woorden en betuigingen!

BRIEF XIX.

Ik heb uwen brief van 15 Mei ll. ontvangen en dezelve heeft mij, even gelijk de mijne u, weder een vrolijken dag bezorgd. Gij zult nu wat meer tijding van mij hebben: een der stuurlieden van ons schip heeft mij ten minste beloofd u te zullen opzoeken, zooals ook de heer Linderman, een mijner gewezen gemeentenaren met zijne vrouw.

Alles is hier nog zeer wel; wij zijn beiden gezond. Voorleden maand, acht dagen na Petrus en Paulus, heb ik er 34 gevormd; o, wat was dat treffend voor mij!

Ik schrijf nu maar weder een kleinen brief, want ik heb waarlijk geen tijd gehad om den grooten af te maken; maar hebt slechts geduld, binnen kort komt hij, en dan zult gij tevreden zijn.

Onze Lieve Heer zegent ons tot heden toe meer dan wij verdienen. Zeer vele zwarten en bruinen komen tot onze kerk over. De Hollanders en andere Europeanen zijn hier slecht. Van tijd tot tijd bekeert er zich echter een.

Moeder moet mij altijd, gelijk zij in den laatsten brief gedaan heeft, het nieuws van ons dorp schrijven; dat is mij altijd aangenaam.

Groet de Eerw. pastoors, vrienden en bekenden. Vaarwel.

P.S. Ik heb dan uit den laatsten brief gezien, dat Piet en Naatje door het heilig huwelijk vereenigd zijn. God zegene hen. Als ik den grooten brief van Piet ontvang, zal ik hem verder antwoorden. Adieu!

IV.

DOODSBERICHTEN.

Origineel 1).

BRIEF XX.

Den Heer Cornelis van der Weijden
en Mejufrouw Joanna Hazersloot
Nieuwkoop.

Geachte Vrienden!

Wij vleijen ons, dat de waardige heer professor de Wijkerslooth UEd. en de familie eenigzins zal voorbereid hebben tot deze allertreurigste communicatie. Het heeft God behaagd, uwen lieven zoon en uitmuntend Priester Martinus van der Weijden, tot groote droefheid van ons en de geheele gemeente, van hier weg te nemen; eene ziekte van verstoppingen en koortsen, op eene inlandsche reize, ondernomen bij herderlijke trouw en priesterlijken ijver, hem overkomen, bragt hem terug naar Paramaribo, om onder die ziekte na eenige dagen en het volle gebruik der heilige sacramenten in weerwil van alle doctorale attentiën en oppassingen te bezwijken; hebbende dit bedroefde evenement plaats gevonden op Zaturdag avond den 14 dezer.

Bij testament zijn wij ondergeteekenden tot executeuren aangesteld en de hier overgeblevene geestelijke, Heer Jacobus Grooff tot erfgenaam, benevens UEd. voor de legitieme portie. Wij weten den financiëelen staat van den zaligen overledene niet, noch kennen te dien opzichte zijne betrekkingen. De confusie, residerende sedert de oogenblikken van zijnen dood, heeft ons voor heden belet zijne papieren of goederen in te zien en na te gaan; doch wij zullen UEd. op dit stuk opening van zaken geven en rekening doen bij een der schepen, die in het aanstaande voorjaar van hier vertrekken. Terwijl wij UEd. en de geheele familie hartelijk bedroefd condoleeren over het groot verlies van zulk een voortreffelijk bloedverwant en deugdzaam geestelijke, denken wij ons

1) Er was een duplicaat voor securiteit bij. De datum zal denkelijk 19 October 1826 moeten zijn; wij lazen echter 10 October, wat in strijd is met den brief; de sterfdag 14 October staat ook uit de andere berichten vast.

voor het tegenwoordige van onzen plicht gekweten te hebben, ons in uwe zeer waarde vriendschap aanbevelende.

Bij het eigen gevoel van verlies voor kerk en missie, gevoelen wij ook tevens, wat dat verlies voor UEd. moet zijn. Deugd, ijver, talenten en verdiensten hebben uitgeschenen! Maar denk met ons, dat die allen in den hemel, in den persoon van den gezaligden Martinus, te helderer en voor eeuwig schitteren zullen tot verheerlijking van God. Troost u dus ook met ons en houdt u verzekerd, dat het leven en de dood van uw zalig en bemind kind niet onvrugtbaar blijven zal voor vele geestelijke betrekkingen.

Ons voorbehoudende UEd. nader te schrijven, zijn wij met alle achting

Uwe bedroefde dienaren en vrienden

S. J. VAN DEN BERGH.
HASSELAAR.

BRIEF XXI.

Beste Ouders!

Ziehier nog een brief, dien ik van Paramaribo heb ontvangen 1), niet wetende of dezelve iets anders behelst dan de voorgaande; ik was ook voornemens UE. te schrijven, om UE. te verzekeren van onze en de algemeene deelneming in het allerdroevigst voorval van 14 Oct. ll. Sedert lang ben ik zoo niet getroffen geworden, en deze gewaarwording houdt aan; en allen, die uw lieven zoon gekend hebben, betreuren hem hartelijk en voelen, uit het algemeen verlies voor onze Kerk en Staat in de twee wereld-deelen, de zwaarte van den slag voor uw ouderlijk hart.

Het zal wel niet noodig zijn UE. vertroostingen voor te stellen; reeds lang hadt gij hem op verscheidene wijzen den Heer opgedragen; de goede God heeft dit offer aangenomen, om ook misschien in uw zoo dierbaar kind hetgeen eene fout was in onze oogen, zijn al te grooten iever, voor eeuwig te beloonen, en gij hebt in hem een kragtige voorspraak bij dengenen, bij wien wij eens allen hopen te geraken.

Ik heb eene advertentie in de courant laten drukken — ziehier de overzetting van die, welke in eene Fransche courant 2) in Brabant gestaan heeft. Ik zorgde ook voor bidprentjes, en zal er u van zenden.

---

1) Ik kan niet uitmaken, welke brief hier bedoeld is: de voorgaande of de straks volgende of mogelijk nog een andere.

2) Reeds hierboven geplaatst op bl. 139.

Verzoekende mijne complimenten aan de Eerw. Heeren pastoren enz. blijve ik met ware genegenheid

UEd. Ootmoedige Dienaar
C. L. Bon. VAN WIJKERSLOOTH.

Warmond den 15 [?] van 't jaar 1827.
Dinsdag den 9den is hier de plechtige uitvaart.

Zonder onderbreking hebben wij den lezer eerst de voorgaande twee brieven doen lezen; om evenwel den volgenden keurigen, waarlijk alleredelsten brief van Mgr. Grooff goed te kunnen verstaan, een enkel woord.

Nadat Gods huis in Paramaribo voltooid, en het heilig vormsel aan meer dan honderd 1) vormelingen was toegediend, ging de Prefect van der Weijden omstreeks September 1825 naar de melaatschen, die sinds een paar jaren naar een afzonderlijk verblijf te Batavia waren overgebracht. Hun getal bedroeg ongeveer 300. Van der Weijden plantte te Batavia aan den rivierkant een houten kruis, ter plaatse waar een *Kankantrie*, de afgod der heidensche negers, gestaan had; den boom had hij, zoo zegt ééne lezing, doen omhouwen, doch volgens een andere had de goede God dien door een rukwind neergeworpen. In ieder geval: in plaats van den afgod kwam nu een kruis.

Een der hutten aldaar zegende van der Weijden tot bidplaats en doopte er van 21—30 September 120 personen 2), over welke de katholieke directeur van het eta-

1) De *Beknopte Geschiedenis* enz. zegt (bl. 197): „Met buitengewone volmacht van Paus Leo XII, had de Prefect v. d. Weijden op 15 en 25 Augustus aan 80 personen het heilig vormsel toegediend." Blijkens brief XIX had de Prefect acht dagen na Petrus en Paulus ook gevormd en waren er toen 34 vormelingen.

2) Volgens brief XXII was het getal 150.

blissement, althans voor een deel, doopborg bleef. Deze hut 1) diende van 1826 tot 1836 tot kerkgebouw en, tijdens het verblijf des priesters op het etablissement, tevens tot woning. De wanden van dit gebouw bestonden uit naast elkander geplaatste palissaden, terwijl het gedekt was met bladeren van den pina-palm. Aan de voorzijde der hut was eene galerij, die tot kapel diende en reeds door den Hoogeerw. Heer van der Weijden was ingezegend. Van weerszijden der straat, die op deze galerij uitliep, stonden de hutten der melaatschen. Als de H. Mis begon, kwamen zij, die zich niet verder bewegen konden, naar buiten, om zóó onder den blooten hemel de H. Offerande bij te wonen 2).

Hier sloopten in weinige dagen de al te groote arbeid, de verpesting en het zielsmedelij het sterke gestel van den Prefect. Op 10 of 11 Oct. kwam hij ziek te Paramaribo terug en ontving de laatste heilige sacramenten van zijnen inniggeliefden medepriester Grooff, die, daar hij eenzaam ging achterblijven, ook zelf zijne biecht nog sprak aan den stervende. Van der Weijden wenschte, dat zijn gering geldelijk overschot geheel voor de armen van Batavia zou besteed worden. Dat toevluchtsoord van ellende stond hem stervend zóó voor den geest, dat hij den Eerw. Heer Grooff toen nog aan zijn hart klemde en hem met gevouwen handen en tranen in de oogen bad en smeekte, om toch die melaatschen als de armen van

1) De afbeelding van deze hut en van de nieuwe kerk te Paramaribo is nog te zien bij schrijver's moeder. De hut heette pina-hut omdat zij gedekt was met bladeren van den pina-palm. Op de teekening staat een priester de h. Mis te doen. Vgl. *Beknopte Gesch.* enz. bl. 195 vv.

2) *Beknopte Gesch.* enz. bl. 218.

het evangelie te willen beschermen en hen met alle troost- en hulpmiddelen der H. Kerk te ondersteunen 1). Hoe de brave, ja heilige Grooff dat later gedaan heeft, in zekeren zin nog veel meer dan van der Weijden zelf, omdat hij veel langer leefde, kan men in bijzonderheden beschreven vinden in de reeds dikwerf aangehaalde *Beknopte Geschiedenis van de Katholieke Missie in Suriname.* En de goede Grooff moest dit alles doen, met een ziekelijk, allerzenuwachtigst gestel! Maar dat toch de latere Bisschop van Canéa tot alles, wat ware liefde ademde, in staat zoude zijn, ook al hadde hij met nog zooveel meerdere en grootere moeilijkheden te kampen gehad, zal elke lezer uit den volgenden briet reeds begrijpen.

BRIEF XXII.

PARAMARIBO, den 1 Febr. 1827.

Waardige Vrienden!

Nu kon ik het niet langer uitstellen, UL. eenige letteren met deze gelegenheid te schrijven; ik beken het, lieve vrienden! ik zoude UL. al eerder moeten geschreven hebben, dan mijn gemoed was daartoe nog niet in staat. Immers de dood van uwen eerwaardigen en teeder beminden zoon zal UL. uit eenen brief van den WelEdelen Heer van den Bergh wel reeds bekend zijn. Eene zenuwzinking koorts maakte, binnen den tijd van niet meer dan negen dagen, een einde aan zijn zoo jeugdig leven.

Den 14 Octob. ll. 's avonds halt negen uur gaf hij met de grootste kalmte en bedaardheid zijnen geest in de handen van dien Jesus, wiens stem hij zoo bereidwillig gevolgd had. Welaan dan, lieve vrienden, werpt u met mij in den schoot van onzen zoo troostvollen godsdienst neder. Laten wij tegen den wil der goede voorzienigheid niet aandruischen; laten wij het geluk van uwen zoo geliefden zoon doch mijnen niet minder onvergetelijken vriend, ja broeder, raadsman en vader niet benijden;

---

1) *Beknopte Gesch.* enz. bl. 190.

want zeer waarschijnlijk heeft ZEerw. terstond loon naar werken ontvangen. De Heer was reeds voldaan over zijnen arbeid en wilde zeer zeker niet meer van ZEerw. vorderen. Hij was de ongelukkige wezens in Coppename 1), die wegens hunne besmettelijke ziekte als van de maatschappij verlaten, afzonderlijk leven, ter hulp gekomen, om ook dezen den zegen van den godsdienst mede te deelen, doopte er 150 zielen en verkreeg buiten twijfel terstond daarvoor het loon des hemels.

Hard zal UL. gewis dit gemis u zijn; dan, brave ouders, weent niet! Gij hebt hem niet verloren; hij is meer nabij u dan gij zelve kunt begrijpen; hij bidt reeds voor u in den hemel, om zegeningen Gods voor het offer, dat gij in zijn persoon aan den Heer gegeven hebt, af te smeeken, en indien gijl. reden van droefheid hebt, hoe hard moet het hem niet vallen, die als broeder met uwen onvergetelijken en eerwaardigen zoon leefde, en alhier, eensgezind en vergenoegd met elkanderen, zelfs de moeijelijkheden des evangelischen arbeids verdeelden en meenden nog een reeks van jaren met elkander te werken, om zielen voor Jesus op te zoeken. Dan, lieve vrienden! nu zit ik geheel alleen belast met de zorg eener zoo talrijke gemeente van ruim 3000 zielen, omringd door duizenden heidenen. Geen medebroeder, geen gids, geen raadsman, geen zielbestierder, geen van der Weijden, met wien ik lief en leed kon deelen; en nochtans, beste ouders! ben ik opgeruimd en getroost. Welaan troost u dan met mij, want hoezeer de slag hard is, heb ik toch redenen om UL. op te beuren. In de eerste plaats kan ik UL. niet genoeg beschrijven, met welk een gelatenheid en geduld uwe waardige en lieve zoon zijnen geest in de handen zijns hemelschen Vaders aanbeval; ik heb ZEerw. zoo plechtig mogelijk maar niet minder met de grootste aandoening al de heilige Sacramenten onzer Kerk toegediend; ik heb van ZExcellentie den Gouverneur de vrijheid bekomen, om het lijk van uwen eerbiedwaardigen zoon achter de nieuwe kerk te begraven, hetgeen ik op de zooveel mogelijk stichtigste wijze heb laten inrichten. Dagelijks komen aldaar de nieuwbekeerde geloovigen om te bidden. Ik zal het zoo schielijk mogelijk inwijden 2), zoodat uwe eerwaardige en geliefde zoon dan te midden der heidenen nogthans op een R. K. kerkhof rust;

1) Het bovenbeschrevene oord op Batavia.

2) De latere inwijding veronderstelt dus de voorafgaande zegening des grafs.

wat de begrafenis betreft, deze was statig; menschen van allerlei aard en gezindheid verzelden het lijk; ofschoon ik in priesterlijk gewaad geheel volgens het gebruik der R. K. Kerk het eerwaardig lijk ter aarde bestelde op Zondag namiddag ten vijf ure, zijnde den 15 October ll., liep alles zeer stil af. In een volgenden brief zal ik UL. alles omslagtiger mededeelen, wanneer ik UL. de twee eerste zijner preeken, alsmede eene beschrijving van onze eerste aankomst en bezigheden, gelijk zijne reizen naar de plantaadjes enz. zal overzenden, want op dit oogenblik ben ik nog als overladen van bezigheden 1) en daarbij niet heel sterk; ik zal die preeken laten drukken en dan zorgen, dat gijl. er ook een krijgt 2). Dit zal UL. nog zeer troostend en aangenaam zijn. Dan, lieve vrienden! weest toch zoo goed het portret van uwen eerw. zoon nog eens te laten schilderen en het mij dan zoo spoedig mogelijk te zenden; hiermede zult gijl. niet alleen mij maar de gansche gemeente een grooten dienst doen, terwijl ik hetzelve gaarne zal bekostigen, daar mij niets meer dan dat tot een troostend aandenken kan dienen. Daar Mijnheer van den Bergh op het oogenblik geen tijd heett, om UL. te schrijven, zoo zende ik UL. hiernevens het testament. Geld, zooals Gijl. ligt kunt begrijpen, is er niet gevonden. . . . . .

Ik meende UL. intusschen toch nog een groot genoegen te doen met UL. het voornaamste zijner nalatenschap tot een gedachtenis te zenden: 1° zijn fraaije tabaksdoos met zilveren uithaalder voor vader; 2° de zilveren lepel en vork, waaruit ZEw. gewoon was te eten, voor moeder; en 3° het gouden horologe en ketting met gespen voor zijnen broeder. Dit zal brenger dezes, zijnde een zoon van de Wed. Thonus, die ons huishouden waarnam 3), UL. zelf overhandigen, die UL. dan ook nog wel het een en ander zal verhalen, hetgeen UL. aangenaam en troostend zal wezen.

Ik heb al uwe brieven, aan uwen waardigen zoon gericht ontvangen, doch van aandoening telkens niet kunnen lezen. . .

Ach, lieve vrienden, ik moet afbreken, want de jonge heeren

---

1) Dit zal wel altoos zoo gebleven zijn. De Prefect v. d. Weijden zou ook altoos later meer, veel meer schrijven, alsof die goede lieden ooit ledigen tijd zouden krijgen.

2) Ook dit schijnt nooit gebeurd te zijn.

3) Zie hierboven de noot op bl. 240 en 241.

vertrekken 1); schrijft mij dikwijls, want het zal mij troostend zijn, vriendschap met UL. te houden 2). Weest zoo goed mij dan zoo spoedig mogelijk te antwoorden, en bidt ook voor hem die is,

Diep bedroefde ouders,

UEd.'s Deelnemende Vriend
J. GROOFF.

P.S. Ik kan niet meer, de koorts overvalt mij.

AANHANGSEL.

HET OVERBRENGEN DER BEENDEREN OP 27 SEPT. 1883.

Onder de sacristie der onlangs herbouwde kerk te Paramaribo deed Mgr. Schaap eene kapel inrichten, waarin voortaan de overblijfselen zouden rusten, van Mgr. Grooff, van den Hoogeerw. Heer van der Weijden, van kapelaan Peters, alsmede van de grondleggers der missie, Wennekers en van der Horst.

In September 1883 werd machtiging van het gouvernement gevraagd om het stoffelijk overschot der vijf missionarissen, die met toestemming van het koloniaal bestuur achter de kerk begraven waren, te mogen opdelven en overbrengen. Het verlof werd verleend, mits de opgraving en overbrenging geschiedde voor een geneesheer en commissaris van politie. In den namiddag van Zondag

---

1) De jonge heeren Thonus.

2) Dat bleef de edelmoedige Grooff nog getrouw doen. Wanneer hij later als Bisschop in het vaderland was, koos hij een of ander punt van ontmoeting, waarbij hij en de ouders van zijn voormaligen Prefect elk de helft van den afstand moesten afleggen en daar ontmoette men dan elkaar als oude vrienden. Zoo diende de Uithoorn als het middelpunt tusschen Amsterdam en Nieuwkoop.

23 September werd nu eerst de grafkelder tot begraafplaats gewijd en op Donderdag 27 Sept. 's middags ten 4 ure begon de plechtigheid der opgraving; behalve het noodig getal arbeiders waren tegenwoordig de heer commissaris van politie, de geneesheer, de heeren kerkmeesters, J. Ph. Haase en H. Muller, en vooral fungeerde hier Mgr. Schaap in roket en mozetta, met tien priesters, één diaken, vier fraters en eenige koorknapen. Met den lofzang *Veni creator* begon de plechtigheid, en daarna klonk het *Miserere*, terwijl het graf van Mgr. Grooff geopend en zijn gebeente verzameld werd.

Onder eerbiedige beschouwing en hulpbetoon bleef de Bisschop met al zijn assistenten daar twee uren om de opgraving steeds tot een kerkelijke ceremonie te verheffen. De delving vooral der twee oorspronkelijke graven van den Hoogeerw. Heer van der Weijden en van den Weleerw. Heer Peters eischten, om hunne diepte, de meeste moeite. Vier kisten waren geheel of bijna vergaan; doch die van den Hoogeerw. Heer van der Weijden, die in het water gelegen had, was geheel gebleven. Binnen de kist was alles vergaan, met uitzondering van het gebeente, dat geheel gaaf was, ook de schedel en het hoofd, in welks kaakbeenderen nog alle tanden waren. Ook Mgr. Grooff's gebeente was tamelijk goed bewaard, doch van de drie anderen waren slechts gedeelten te vinden.

In vijf verschillende kistjes werd nu eerbiedig het overschot geborgen van elk dezer vijf missionarissen. Daarna werden die kistjes gesloten en in den nieuwgewijden grafkelder bijgezet, en eindelijk werd nog in het bijzijn van alle bovengenoemde heeren, het *Libera* ge-

zongen en werd de absolutie met de gebeden en de ceremoniën der begrafenis, evenals bij eene uitvaart, door Mgr. Schaap verricht 1).

Eere aan den Bisschop, die zooveel eerbied gevoelde voor het gebeente zijner voorgangers!

P. M. BOTS, pr.

---

1) *Beknopte Gesch.* enz. bl. 342 en 343.

BOEKBEOORDEELING.

DE „EDITIO LEONINA" DER WERKEN VAN DEN H. THOMAS VAN AQUINO 1).

Dat de studie en verspreiding der leer van den H. Thomas Kerk en Staat in hooge mate tot heil zal strekken, is vooral sedert de met geestdrift toegejuichte encycliek *Aeterni Patris* (4 Aug. 1879) in alle katholieke kringen een vast beginsel.

Z. H. Leo XIII, die dit beginsel gelijk zoovele andere in wijze en krachtige daden vereeuwigde, schreef den 15 October 1879 aan kardinaal de Luca, dat alle werken van den Engelachtigen Leeraar op nieuw zouden worden uitgegeven. Reeds den 18 Januari 1880 werd in een *motu proprio* deze grootsche onderneming geregeld, het oppertoezicht aan drie kardinalen, Antonius de Luca, Joannes Simeoni en Thomas Zigliara opgedragen, en door den Heiligen Vader zelven tot bestrijding der onkosten driehonderdduizend lire geschonken. Nu kwam het op den arbeid aan. Deze werd den generaal der Dominicanen toevertrouwd, die uit verschillende provinciën zijner orde medewerkers aanwees. Men zocht in de Europeesche boekerijen naar de beste handschriften, speurde na, of ergens onuitgegeven geschriften van Sint-Thomas scholen, zond alle ontdekkingen naar Rome, waar de tekstcritiek uit tallooze varianten de ware of meest waarschijnlijke lezing der werken van den grooten leeraar bepaalde en gereed maakte voor de pers. Zoo begon het nieuw gedenkstuk, dat de samengevlochten namen en glorie van Leo XIII en Thomas van Aquino aan de nakomelingschap zal melden, van lieverlede te verrijzen. Of al onze lezers

---

1) *Sancti Thomae Aquinatis, Doctoris Angelici, opera omnia* jussu impensaque Leonis XIII P. M. edita. Romae, ex typographia polyglotta S. C. de propaganda fide.

de voltooiing van het ondernomen werk aanschouwen zullen, kunnen wij niet beslissen; wij wenschen alleen te schetsen wat reeds bestaat.

Voor ons liggen vier deelen der editie, die naar den regeerenden Paus *Leonina* heet. Een vijfde deel mag dit jaar worden verwacht. Ongetwijfeld wekken deze vier folianten door hunne typographische schoonheid het verlangen der boekenliefhebbers: papier, formaat, letter, correctheid van druk, alles, wat tot het materiëel gedeelte van zulk een uitgave wordt gerekend, behoeft hier zelfs de vierschaar eener uitpluizende critiek geenszins te schromen. Ook luidt het voorschrift des H. Vaders: „litterarum optima forma" (18 Jan. 1880). Te recht sprak professor Dr. Schütz in het *Jahresbericht der Görres-Gesellschaft* (1886, S. 20) van: „der prachtvoll ausgestatteten Folio-Ausgabe".

Terstond rijst hier de vraag naar de volgorde, waarin Sint-Thomas' werken zullen verschijnen. De chronologische orde werd door de uitgevers niet gevolgd, omdat de juiste tijd der vervaardiging niet bij alle geschriften van den Heilige bekend is. Sommigen wenschten, dat men zich bij de rangschikking houden zou aan de waardigheid der stoffe; dus: I commentaren op de H. Schrift; II theologische werken; III geschriften van wijsgeerigen aard. Vgl. het tijdschrift *Divus Thomas*, T. I, p. 69. De uitgevers der *Leonina* gaven aan de wetenschappelijke orde de voorkeur: eerst de wijsbegeerte met haar verschillende trappen van de *logica* tot de *metaphysica*, daarna de godgeleerdheid. Deze volgorde, samenstemmend met den voortgang van den menschelijken geest bij 't beoefenen der wetenschappen, vond ook steun in de naar Pius V genoemde editio *Piana*, waar kardinaal Vincentius Justinianus en de andere Dominicanen, die deze door oude Thomisten zoo gezochte uitgave bezorgden, het voorbeeld der wetenschappelijke rangschikking hadden gegeven.

In 't jaar 1882 verscheen het eerste deel; het bevatte Thomas' commentaren op de geschriften *Peri hermeneias*, theorie der propositiën, en *Posteriora analytica* of leer der demonstratie, twee werken over redekunde, die tot Aristoteles' wijdvermaard *Organon* behooren. Het tweede deel bracht ons in 1884 de commentaren op Aristoteles' *Physica* of philosophie der natuur; in 1886 volgden de commentaren op Aristoteles' *De coelo et mundo*, *De generatione et corruptione* en de *Meteorologica*. Het vierde deel, dat in het vorige jaar uitkwam, was eene storing der voorgenomen

orde. Want in plaats der nog overgebleven wijsgeerige werken schonken de uitgevers ons de negen-en-veertig eerste *quaestiones* der *Summa Theologica* 1). Z. H. namelijk, gedreven door een levendig verlangen, om het volmaaktste aller godgeleerde werken in den waardigen vorm dezer uitgave te bezitten en nogmaals aan de wereld te schenken, prees in de uitgevers hun juist inzicht eener redelijke volgorde 2), maar bepaalde tevens, dat men tot sneller verbreiding der Thomistische wijsheid vóór alles de hand aan de beide *Summa's* zou slaan. Vele lezers, die verlangen naar de beste lezing dezer twee meesterstukken, zullen dien maatregel toejuichen.

Bij eene aandachtige beschouwing der innerlijke waarde dezer uitgave is het eerste, dat ons treft, de wijze toetsing der authenticiteit. Het critisch onderzoek, waardoor echte en onechte geschriften van Sint-Thomas worden gezift in het bekende werk van Quétif en Echard (*De Scriptoribus ordinis Praedicatorum*), bereikte een hooge volmaaktheid in De Rubeis' *Dissertationes criticae et apologeticae*, twee-en-dertig uitmuntende verhandelingen. Op een wenk van Z. H. Leo XIII zijn zij in het eerste deel der nieuwe uitgave overgedrukt en door de uitgevers, niet zonder veel arbeids, van tallooze feilen, die den ouden druk ontsierden, zorgvuldig gezuiverd. Bij ieder werk verschijnt bovendien eene afzonderlijke bewijsvoering zijner echtheid; handschriften plegen dan De Rubeis' reeds zeer gestaafde stellingen nog te versterken.

Tot een zeer merkwaardige uitkomst leidde het onderzoek naar

---

1) *Commentaria in Aristotelis libros* PERI HERMENEIAS *et* POSTERIORUM ANALYTICORUM cum synopsibus et annotationibus fr. Thomae Zigliara ordinis Praed., S. R. E. Cardinalis. — *Commentaria in octo libros* PHYSICORUM *Aristotelis* ad codices manuscriptos exacta cura et studio Fratrum ordinis Praedicatorum. — *Commentaria in libros Aristotelis* DE COELO ET MUNDO, DE GENERATIONE ET CORRUPTIONE *et* METEOROLOGICORUM ad codices etc. — *Prima pars Summae Theologicae* a quaestione I ad quaestionem XLIX ad codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Cajetani, ordinis Praed., S. R. E. Cardinalis.

2) „Accurandae editionis rationem, quam instituistis, institutam intelligenter esse, res ipsa loquitur". Brief van 2 Oct. 1886 aan de kardinalen Simeoni en Zigliara.

de echtheid van Thomas' commentaar op Aristoteles' geschrift *De generatione et corruptione.* Alle uitgaven, ook de *Piana*, gaven *twee boeken* dezer commentaar als echt werk van den Angelicus; het gezag van Echard en De Rubeis', twee allerschranderste beoordeelaren, hing aan deze meening het zegel. De *Praefatio* (p. XIX—XXV) van het derde deel der *Leonina* beweert daarentegen gansch als zeker, dat alleen de zeventien eerste *lectiones* of lessen van het eerste boek, dus niet twee geheele boeken, uit Thomas' pen zijn gevloeid. Deze nieuwe meening wordt, dunkt ons, even duidelijk als bondig bewezen, uit aloude berichten van Ptolomeus van Lucca en Bartholomeus van Capua, tijdgenooten des heiligen leeraars; uit een vertrouwbaren Oxfordschen codex van de XIIIe eeuw, waarin na de zeventiende *lectio* gemeld wordt: „Hic terminatur expositio fr. Thomae de Aquino"; uit het groot verschil eindelijk, wel niet van leer maar toch van behandeling, tusschen de zeventien eerste *lectiones* en de volgende, d. i. Lib. I, XVIII—XXV en Lib. II, I—XVII, die door een nog onbekenden schrijver moeten zijn opgesteld.

Gelijkerwijze werden de *Metereologica* in den smeltkroes geworpen, en het bleek, dat van deze commentaar alleen het eerste boek en het tweede tot en met de tiende *lectio* de proef konden doorstaan. Het overige, dat andere uitgaven bevatten, schijnt onecht. Of de Heilige na de tiende *lectio* van het tweede boek nog een gedeelte zijner commentaar heeft geschreven, beslissen de geleerde uitgevers niet; wel verzekeren zij niets dergelijks te hebben opgespoord.

En de tekstzuivering? Deze beslaat voorzeker uit den aard der zaak bij eene uitgave, als hier wordt aangekondigd, de voornaamste plaats. Ook hebben de uitgevers zich hier vooral en op waardige wijze verdienstelijk gemaakt. Voor de commentaren op Aristoteles hebben zij Grieksche uitgaven, oudere en nieuwere, alsmede beroemde verklaarders uit verschillende tijdvakken geraadpleegd, om, ten koste van hoeveel tijds ook, door deze vergelijkende studie den lezer aan een scherp begrip van den Aristotelischen tekst te helpen. Boven elke *lectio* van Thomas' commentaren bevat een der twee kolommen den Griekschen tekst naar de uitgave van Didot. Bij de *Physica* (Lib. VII, lect. III—VI) is naast den langeren tekst van Didot de kortere van Prantl (1879), die hier met de verklaarde Latijnsche vertaling gelijken tred houdt, afgedrukt. De Latijnsche overzetting, in een tweede kolom naast

den Griekschen tekst van Didot geplaatst, is bij de zes vooralsnog uitgegeven commentaren op evenveel werken van den Stagyriet uit de *Piana* of Romeinsche uitgave van Pius V overgenomen. Ik zeg „overgenomen", omdat dit de hoofdzaak aanwijst; niet, alsof ook de Latijnsche vertaling geen verbeteringen had ondergaan. Immers is deze tekst in de *Peri hermeneias* en de *Posteriora analytica* verbeterd naar de *oude* (antiqua) overzetting van Boëthius en naar de fragmenten van Aristoteles in Thomas' commentaar zelf; bij de *Physica* hebben tevens drie handschriften, *Vat.* 2071, *Vat.* 2072 en *Urb.* 206, bij de drie overige werken (namelijk *De coelo et mundo*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*) hebben *Vat.* 2072, *Ottob.* 1587 en *Vat. Pallat.* 1033 dienst gedaan; bij *De generatione et corruptione* ook *Vat.* 2071. Op deze wijze is een volmaakter overeenstemming tusschen Thomas' commentaar en den verklaarden tekst bereikt. Dat de geleerde uitgevers ook hier met handschriften en oude getuigenissen zijn te rade gegaan, kan niet anders dan toegejuicht worden.

Z. H. Leo XIII had den 15 October 1879 aan kardinaal De Luca geschreven, dat er eene nieuwe uitgave van Sint-Thomas' werken verlangd werd: „quae nobilitate ac praestantia cum Piana comparari possit"; deze uitgave moest bewerkt worden: „iis etiam adhibitis codicum manuscriptorum subsidiis, quae aetate hac nostra in lucem et usum prolata sunt"; en in het *motu proprio* van 18 Januari 1880 wordt den kardinalen, die aan 't hoofd van dien monumentalen arbeid waren gesteld, onder meer de zorg aanbevolen: „ne accurata emendatio, ne intelligens in rerum singularum delectu judicium desideretur". Deze woorden waren bakens. Voor de *editio Leonina* zou de Romeinsche uitgave van Pius V het uitgangspunt zijn; oude vertrouwbare handschriften moesten tot verdere volkomenheid leiden; nauwgezette tekstherziening en oordeelkundige critiek het werk tot het gewenschte einde brengen.

De uitgevers hebben de aangewezen richting gevolgd. In de eerste plaats is de voortreffelijke *Piana* door hen steeds met eerbiedige zorg in het oog gehouden; zij hebben er de verschillende drukken van onderzocht en het verband der *Piana* met oudere Venetiaansche uitgaven nagevorscht. Te dien aanzien zou men voor het eerste en tweede deel bijwijlen ietwat te groote angstvalligheid kunnen vermoeden; althans bij het lezen der volgende verklaring: „Satis duximus, nunquam relinquere Pianam editionem, nisi quando certum erat, eam non resumptum iri ab

aliquo, cui fortuna meliores codices obtulisset" (T. II, p. XVII). Dit geldt niet meer van het derde deel. Daar wordt aan de *Piana* gegeven wat haar toekomt, maar niets meer. Overigens hebben de handschriften en uitgaven, ouder dan de *Piana*, aan de tekstzuivering zoo wel der twee eerste als der beide laatst verschenen deelen zeer groote diensten bewezen; de geraadpleegde en aangehaalde codices zijn talrijk: in de *Peri hermeneias* vijf; in de *Posteriora analytica* achttien; in de *Physica* twee-en-twintig enz. Vele dezer codices zijn in de XIIIe eeuw vervaardigd, dus ongeveer tijdgenooten van den Angelicus, die, gelijk bekend is, ten jare 1274 stierf. Ook regende het vaak varianten; voor de *Physica* alleen hadden de editores hunne collectie tot over de twintigduizend gebracht. Ligt hierin eene loffelijke getuigenis van arbeidzaamheid en naarstig onderzoek, op wetenschappelijke ondernemingen als de *Leonina* kan slechts critiek en scherp oordeel den ijk zetten. Dat nu de editores dit vereischte niet missen, daarvan getuigt het wikken en wegen der waarde, die aan de handschriften en oude uitgaven, zoo wel afzonderlijk als in hun familiën en wederzijdsche betrekkingen onderzocht, naar waarheid moet worden toegekend; daarvan getuigen altegader de vele verbeteringen, die in den tekst zijn aangebracht en in kantteekeningen of aan den voet der bladzijden verantwoord. Vergelijk eens Thomas' schoone commentaar op Aristoteles' *De coelo et mundo*, gelijk zij door de tegenwoordige uitgevers zijn ter perse gelegd, met andere uitgaven en zelfs met de *Piana:* waar de laatste door het weglaten van homoteleuten, d. i. van volzinnen met gelijkluidenden uitgang, en door andere feilen van niet geplaatste of misplaatste woorden en zinsneden zijn ontsierd, ja, tot onverstaanbaar wordens toe verduisterd, vindt gij in de *Leonina* den oorspronkelijken tekst juist en klaar terug. Leg b.v. Lib. I, lect. III, γ; lect. IV, ϱ; lect. VIII, σ en vele andere plaatsen, die in de *Praefatio* (p. XVII) van het derde deel zijn aangewezen, naast de *Piana*, naast de Parma-editie van Fiaccadori, en de helderheid der nieuwe uitgave zal u in 't oog springen. Een nieuw leven, zou men zeggen, waait door deze bladen.

Wij hebben nog weinig de aandacht op het vierde deel der nieuwe *Opera omnia* van den grooten leeraar gevestigd. Dit deel bevat negen-en-veertig *quaestiones* of tweehonderd-zestig artikelen van de *Pars prima* der *Summa Theologica*.

De theologische *Summa*, het edel meesterstuk der christelijke

godgeleerdheid, wekte reeds dikwijls de uitgevers tot bijzonderen ijver. Na Vincentius Justiniani en Thomas Marriques en hunne medearbeiders, die ons de *Piana* schonken, beproefden Franciscus Garcias in zijn *Emendatio eorum erratorum quae, librariorum aut typographorum incuria, in* SUMMA S. THOMAE *adhuc admissa reperiebantur* (a. 1578), Cosmas Morelles in zijne Antwerpsche editie van 't jaar 1612, Gregorius Donatus in zijne Romeinsche van 1619, Joannes Nicolai in de Parijsche van 1663, de bewerkers der beide Paduaansche edities van 1698 en 1712, Bernardus de Rubeis door de Venetiaansche editie van Joseph Bettinelli in 1755, beproefden, zeg ik, nog vele anderen het schoonste werk van den Engel der school zoo gezuiverd mogelijk in het licht te brengen. Maar al straalt de *Summa* in zich zelve, volgens de bekende schilderij van Traini, gelijk een zon, de vele drukken, waarin zij verscheen, werden nog steeds door vele feilen ontluisterd. Wij zeiden reeds, dat Leo XIII, om de wereld des te spoediger in het bezit eener gelouterde uitgave der *Summa* te stellen, eene afwijking van de volgorde der uit te geven werken verlangde. Van de beide *Summa's* zegt Z. H. in den brief van 2 October 1886 aan de kardinalen Simeoni en Zigliara: „Quanto citius illas nitide et emendate, quod est diligentiae facultatisque vestrae, publicaveritis, tanto magis utilitatem properabitis iis omnibus qui ejusmodi studiorum dediti sunt generi. Nobis autem tam gratum feceritis quam quod maxime". In verband met deze woorden komt ons de volgende zeer bescheidene verklaring der uitgevers meer begrijpelijk voor: „Cum nec plus temporis nobis suppeteret, nec datum esset, praeter Vaticanos codices, alios melioris notae consulere, satis in hac re fecisse videbimur, si perfectioris editionis, quae aliquando curari possit, specimen saltem dederimus" (Praef. p. XIII). Door zulk een *specimen* werd intusschen de tekstzuivering der *Summa* vele schreden verder gebracht. Men sta ons toe hier eenigszins verder uit te weiden.

Zeven Vaticaansche handschriften, eene editie van 't jaar 1473 en eene Venetiaansche van 1484, mitsgaders de algemeen aangenomen lezing der beste andere uitgaven zijn de bronnen, waaruit de verbeteringen voor de negen-en-veertig verschenen *quaestiones* in de *Leonina* zijn geput. Het is zeker, dat in de bibliotheken van Europa zeer veel andere handschriften der *Summa* bewaard worden, en wellicht betere, gelijk de hierboven aangehaalde woorden uit de *Praefatio* van het vierde deel onbewimpeld te

verstaan geven. Daarom behielden de uitgevers de algemeen aangenomen lezing der beste uitgaven, behalve wanneer het zeker bleek, dat hunne codices eene lezing hadden, die zeker door geen andere, nog niet geraadpleegde codices, zou te verbeteren zijn. Deze behoedzaamheid vermeerdert ons vertrouwen in de talrijke plaatsen, waar de *Leonina* van de *Piana* afwijkt. Deze afwijkingen zijn verbeteringen, waarvan de handschriften meer dan twee derden, de edities gezamenlijk geen derde gedeelte hebben geleverd. Hier betreft het eene aanvulling, uitlating of omzetting, b.v. quaest. II, art. 1, noot μ; III, 7, α; IV, 1, λ; V, 5, γ enz.; daar een tekst, door St. Thomas aangehaald, zooals IV, 2, α; V, 5, o; XII, 11, α; XIII, 8, α enz.; somtijds een voegwoord als *enim* voor *igitur*, *nam* voor *unde*, *quod* voor *quasi* enz. Met de uiterste nauwkeurigheid en als met valkenoogen is de tekst der *Summa* nagespeurd. Zoo had een uitgever lang voor den tijd der *Piana*, daar hij alle gerundia in gerundiva placht te veranderen, quaest. XIII, art. 7 gedrukt: „Si diceremus quod hujusmodi nomina (dicta de Deo) sunt inducta ad removen*dam*, vel ad designan*dam* habitudinem causae respectu creaturarum". Allen drukten dit na. Maar de nieuwe editie herstelde de oorspronkelijke lezing en schrijft: „ad removen*dum*, vel ad designan*dum* habitudinem". Nu staat „removendum" op zich zelf, en wordt niet met „designandum" bij „habitudinem" getrokken. Niemand zal ontkennen, dat de woorden thans een redelijken zin uitdrukken, die men vroeger moest raden; men leze slechts het artikel en vergelijke het desnoods met art. 2 derzelfde quaestie. Een ander voorbeeld dier nauwgezetheid is „sanctifica*re*" voor „sanctifica*ri*", quaest. XLIII, art. 7, ad 4. Noemt de verbeteringen klein; bij eene onderneming als de *Leonina*, waar het juist op stiptheid aankomt, maken eenige honderden kleine verbeteringen een groote.

Wij hebben nog niet van Cajetanus' commentaar gesproken. De Heilige Vader schreef den 15 October 1879 aan Kardinaal De Luca: „Conjunctim vero edendas curabimus clarissimorum ejus interpretum, ut Thomae de Vio Cardinalis Cajetani et Ferrariensis, lucubrationes, per quas, tamquam per uberes rivulos, tanti viri doctrina decurrit". Derhalve zullen de geleerden noch bij de *Summa contra gentiles* den beroemden Ferrariensis, noch bij de *Summa theologica* de scherpzinnige commentaar van den grooten Cajetanus ontberen. Maar Cajetanus, ook in de beste uitgave geen muziek om van het blad te spelen, was in sommige edities door slordige plaatsing

der leesteekens, drukfeilen enz. bijwijlen onleesbaar geworden. Thans is daar groote verbetering in gekomen. Daartoe namen de uitgevers als richtsnoer de Venetiaansche uitgave van het jaar 1508, de eerste dus en de oudste; onder andere goede edities hielp hen met name de Parijsche van 1514 aan betere lezingen. Scheen nu en dan een dubbele lezing met den contekst en den zin des schrijvers overeen te stemmen, dan werd een van beide op den rand gedrukt. Zeer wijs is ook de regel, die én bij het herzien van St. Thomas én bij de tekstzuivering van Cajetanus gevolgd werd, dat namelijk geen tekstverandering geschiedde, tenzij men eerst geheel en al in den zin des schrijvers doorgedrongen was.

Bij deze nieuwe uitgave heeft ook het practische gedeelte zijn rekening gevonden. Daartoe behooren de inleidingen, waarvan wij reeds gewaagden, synopses, aanteekeningen, inhoudstafels. De synopses zijn zeer juist en geven de hoofdlijnen der behandelde stoffe scherp weer; aan de zakelijke inhoudslijsten is veel scherpzinnige vlijt ten koste gelegd. Over het gemeen zullen de koopers dezer Thomas-editie zich niet beklagen, dat men van de vier oorspronkelijk toegezegde soorten van aanteekeningen, na het verschijnen des eersten deels, alleen de tekstvarianten in de noten behouden heeft. Sommige plaatsen door andere uit 's leeraars werken, dat is: Thomas door Thomas zelven, in 't licht te stellen, — beginselen der leer van den Heilige aan te geven, — op zijn pas nieuwe wijsgeerige stelsels met de oude te vergelijken (T. I, Praef. p. XXXVII), — deze drievoudige onderneming ware misschien te zwaar een aanhangsel van den hoofdarbeid geworden. Sint-Thomas, geheel en in den zuiveren tekst, deze eisch van den Opperherder moest bevredigd worden.

Uit het aangevoerde ziet de geachte lezer, wat er van het grootsche werk nog onvoltooid bleef, wat ons reeds is geschonken. Alle vrienden van den Angelicus juichen den H. Vader toe, die in Thomas de christelijke wijsbegeerte met nieuwe stralen verheerlijkt. Wat de geleerde uitgevers betreft, Leo XIII schreef na den druk van het derde deel aan de kardinalen Simeoni en Zigliara: „Volumen tertium... perspeximus laboriosa adornatum industria et exquisito judicio, prorsus ut non minoris esse pretii quam duo illa priora videatur". (2 Oct. 1886). Dit *laboriosa industria et exquisito judicio* staat in 's Pausen schrijven als in een gouden eerepenning geslagen. Nog heerlijker loon zal het wezen, als de voltooide *Leonina* den wijzen dezer aarde liefde zal instorten voor

den grooten leeraar, die alleen zulk een verheven meester geworden is, omdat hij nimmer iets anders wilde zijn dan een nederig leerling des Gekruisten.

P. fr. J. V. DE GROOT, Ord. Praed.

LEVEN VAN DEN HOOGEERWAARDEN PATER PETRUS BECKX DOOR A. M. VERSTRAETEN 1).

Met bijzondere belangstelling heb ik dit Leven van Pater Beckx doorgelezen. Meermalen kwam mij het woord van Mad. de Stael in herinnering: „*Quand un livre paraît, que de moments heureux n'a-t-il pas déjà valus à celui qui l'écrivit selon son coeur et comme un acte de son culte*". Dit laatste woord zal niemand aanstoot geven, die zich het gezegde herinnert van Paus Leo XIII: „Ik heb daareven gesproken met een Heilige". Deze man was Pater Beckx, wien Zijne Heiligheid juist gehoor verleend had. Ook onze schrijver zelf verklaart ten slotte: „Wij ook belijden gaarne, dat wij Pater Beckx vereeren, zooveel en zoo hoog als het geoorloofd is eenen sterveling te vereeren, die niet tot den eeredienst der altaren is toegelaten". Dat hij het geheel volgens zijn hart schreef, kan men gemakkelijk begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, hoe het vereerde voorwerp dezer levensbeschrijving met volle recht tot de edelste sierjuweelen der Katholieke Kerk in onze dagen mag gerekend worden, hoe dit leven de eenvoudige, zuivere uitdrukking geweest is van den waren geest des H. Ignatius, en ten laatste hoe deze heilige Generaal der Jesuïeten niet slechts een ordebroeder en na den Paus de hoogste geestelijke overheid maar daarenboven ook nog een landgenoot van den Vlaamschen schrijver was. En wie zelf den weldadigen indruk dezer levensbeschrijving heeft ondervonden, kan nog des te meer overtuigd zijn, dat zijne taak den schrijver menig zalig uurtje moet hebben bezorgd.

---

1) *Leven van den HoogEerw. Pater Petrus Beckx*, XXIIen Generaal-Overste van het Gezelschap van Jesus, door A. M. Verstraeten, van hetzelfde Gezelschap. Antwerpen. Drukkerij van Os-de Wolf, Uitgever. SS. Pieter en Paulusstraat, 2. 1889.

Pater Verstraeten heeft zich ten volle den lof waardig gemaakt van den Aartsbisschop van Mechelen en Primaat van België, Mgr. Goossens, die de opdracht van het werk welwillend en erkentelijk aanvaarde en tot den schrijver gelieide te zeggen: „Gij hebt het [leven] beschreven met veel nauwkeurigheid; de minste bijzonderheden, die gij aanhaalt, zijn getrokken uit zekere bronnen en rusten op echte oorkonden. Gij hebt het op eene aantrekkelijke wijze voorgesteld, in eene zuivere, vloeiende en tevens sierlijke taal, die aan uw werk, buiten de geschiedkundige, ook eene letterkundige weerde geeft".

Maar het is Vlaamsch, zegt men wellicht. Zeker; maar een Vlaamsch, dat geen Hollander mishagen zal, die de taal van Vondel schoon vindt. Dezen lossen, bevalligen stijl, deze smijdige taal, den eenvoud van dezen rustigen verhaaltrant mogen wij ons, zonder bezwaar bij een dergelijken arbeid zelfs wel tot voorbeeld stellen.

't Is altijd eene aangename gewaarwording, wanneer men, bij het openslaan van een boek, een *auteur* meenende te vinden, inderdaad, gelijk hier, een mensch ontmoet. En voor menigeen, die zich door de gedachte van een dorre levensbeschrijving laat afschrikken, zal het een nog aangenamer verrassing wezen in dezen Heilige een schijnbaar gewoon mensch te ontmoeten van gelijke beweging, die evenwel in al zijne gewoonheid toch de hoogste belangstelling gaande maakt en dien men ten slotte gaat vereeren als een groot man en liefhebben, ik zou haast zeggen aanroepen, als een beminnelijk Heilige.

Om dezen indruk te weeg te brengen heeft de eerw. schrijver eene zeer eenvoudige en betrouwbare methode gevolgd. „De taak des schrijvers — lezen wij in het korte voorbericht — heeft grootendeels bestaan in Pater Beckx' eigene woorden en schriften, benevens de getuigenissen van Pater Beckx' kennissen, zorgvuldig bijeen te zamelen en die, als zoovele edelgesteenten, te keuren en te rangschikken". Men zal evenwel, hoe eenvoudig en voor de hand liggend deze methode schijnt, den omvang van des schrijvers taak eenigszins kunnen waardeeren, wanneer men bedenkt, dat hier sprake is van „eene levensbaan, die in vier verschillende landen moest worden nagespeurd, en die zich uitstrekte over het tijdperk van nagenoeg eene volle eeuw". Deze „bonte mengeling van allerlei personen, die hier als getuigen optreden" levert niet alleen „het beste bewijs van den algemeenen

eerbied, welke alle rangen der maatschappij *Pater Beckx* hebben toegedragen", gelijk de schrijver terecht aanmerkt, doch zet ook aan zijn verhaal een geheel eigenaardige levendigheid en eene rijke afwisseling van tonen en tinten bij, die eene *bewerking* van deze getuigenissen zeer zeker zou gemist hebben. Wellicht had eene andere wijze van behandeling den schrijver eene meer onderscheiden letterkundigen roem kunnen bezorgen, maar wij zouden Pater Beckx nooit zóó goed, zoowel wat zijn inwendig als uitwendig leven betreft, hebben leeren kennen. Het behoeft niet gezegd te worden, dat de schrijver zoodoende zich een hoogeren nog dan letterkundigen lof heeft waardig gemaakt. Maar ook uit letterkundig oogpunt moeten wij zeggen: de schrijver heeft met beleid zijne edelgesteenten gekozen, ze met fijnen smaak gerangschikt en in het schoonste licht gesteld. Zoo wordt het edelst menschelijk en godsdienstig gevoel, tegelijk met den goeden smaak des beschaafden lezers, gestreeld.

Den vorm, de wijze van behandeling mogen wij derhalve uitnemend heeten en geheel gepast aan den belangrijken inhoud. Indien ik met een enkel woord dit boek zou moeten karakteriseeren, ik zou niets beters weten te zeggen dan: het is een harmonieus boek, in alle opzichten. Boven alles toch om den inhoud, om den waardigen persoon, den volmaakten mensch, wiens geheele leven in al zijne uitingen en betrekkingen tot in de kleinste, steeds belangrijke, bijzonderheden ons op zoo aantrekkelijke wijze wordt geopenbaard.

Wij leeren hem kennen in het moederlijk huis te Sichem (1795—1808), wij volgen „het goede Peerken" op de Latijnsche school te Testelt bij meester Peeters, die eens in bewondering geestdriftig uitriep: „gij wordt nog eens Paus", niet denkende, dat hij met dezen uitroep „den zwarten Paus" profeteerde; vervolgens op het college te Aerschot, in het seminarie te Mechelen, waar hij tot „de twee beste studenten" van Mgr. Sterkx behoorde, en eindelijk als „onderpastoor" te Uccle, van waar hij, ofschoon moeder Beckx van geen Jesuïeten wilde hooren, naar het noviciaat vertrok te Hildesheim. Dáár, waar de naam van het Gezelschap met den laatsten Jesuïet, die hem droeg, dreigde uit te sterven, herleefde eene Jesuïeten-communiteit en de EE. HH. Beckx en Devis waren de eerste novicen. Doch weldra zien wij hem in den vollen ernst en het gewoel des levens, leeren wij hem kennen als biechtvader van twee vorstelijke bekeerlingen, den hertog en de

hertogin van Anhalt-Coethen, als biechtvader des volks, als predikant, als schrijver.

Met belangstelling volgen wij zijne lotgevallen in het groot omwentelingsjaar 1848, tot hij, na in 1852—53 als Provinciaal-Overste van Oostenrijk benoemd en werkzaam te zijn geweest, in 1853 tot Generaal-Overste verkozen werd. Uit den aard der zaken wekt dit tijdperk, dat de zeer belangrijke jaren 1853—1884 omvat, wel de meeste belangstelling; en toch is het vierde en laatste boek, waarin wij Pater Becks na zijn ontslag aanschouwen, wel het treffendst gedeelte te noemen. Wil men de reden van dit ongewoon verschijnsel weten? „Wanneer de zon, op een schoonen zomeravond, langzaam naar de westerkim wegdrijft, wordt hare schijf allengs grooter, haar licht zachter, haar stralenbossen kleurrijker en meer betooverend. Kortom, het is of de glansrijke dagvorstin ons wilde uitnoodigen om nog een laatsten blik, een laatsten kreet van bewondering te wijden aan hare wegzinkende schoonheid.... Een dergelijk verschijnsel rijst voor onze oogen op, nu wij, in onze levensbeschrijving, gekomen zijn aan de laatste jaren van den Hoogeerw. P. Beckx". Wij zouden, deze dikwijls gebruikte maar toch, evenals de zon zelve, altijd schoone en hier vooral zeer gepaste vergelijking voortzettend, er willen bijvoegen, dat deze „wegzinkende schoonheid" ons nog te meer treft, omdat zij bij ons de gedachte wekt aan een zooveel te heerlijker herrijzen daar, waar zij niet meer wegzinken kan.

Hier bereikt dit harmonisch leven zijn eigenlijken en hoogsten glans, waarvan de vorige slechts een voorafstraling mag genoemd worden. Hier houdt alle historisch onderzoek op, en de beslissing over de toekenning van deze hoogste glorie des menschen berust bij hem, die op aarde de vertegenwoordiger en plaatsbekleeder is van den Koning der eeuwige glorie.

F. J. POELHEKKE.

NAAR AANLEIDING VAN EENE LITURGIE-VRAAG.

Na met belangstelling het artikel in de Maart-aflevering van *De Katholiek*, getiteld: *Eene liturgie-vraag*, gelezen te hebben, gevoelden wij ons gedrongen omtrent deze zaak een woord in het midden te brengen. Schrijver zelf heeft, naar het ons voorkomt, eene geschikte gelegenheid daarvoor open gelaten. Het mag niet

ontkend worden, dat wij ons door zijn helder betoog voelden aangetrokken en medegesleept, dat ook wij de meer vrije plaatsing der besproken oratie (in praxi althans en volgens den regel: *lex dubia non obligat*) reeds zoo goed als geoorloofd beschouwden, totdat zich op eens, en wel bij het einde, eene moeilijkheid opdeed, die ons niet toeliet hem nog verder te volgen. De bedoelde moeilijkheid vonden wij in het decreet van de H. Congregatie der Riten, wat op de laatste plaats aangehaald en besproken wordt, het decreet, waarvoor de Herdt in zijne 5de editie zijn vroeger gevoelen heeft prijs gegeven. Hier, waar schrijver doorging, bleven wij stuiten. Gemakshalve zullen ook wij het bedoelde decreet hier in hoofdzaak aangeven.

Gevraagd wordt: „An in Missis quotidianis de Requiem sacerdos... private celebrans..... debetne indiscriminatim dicere primam orationem „Deus qui inter apostolicos" etc., primo loco in missali assignatam, an potius loco dictae primae orationis tenetur aliam dicere..... quae conveniat ei aut iis..... pro quibus Missam applicet?" Antwoord: „Affirmative ad primam partem: Negative ad secundam".

De moeilijkheid, die ons tegenhield, ligt in het eerste gedeelte der vraag, waarop de Congregatie affirmative geantwoord heeft. Naar het ons voorkomt is de zin daarvan niet met juistheid in het Hollandsch weergegeven. — „Wat wordt hier gevraagd?" vraagt de schrijver; en hij antwoordt: „.....of de oratie *Deus qui inter apostolicos*, de oratie, die in het missaal op de eerste plaats staat, altijd vast moet gebeden worden". Inderdaad, zoo er niets meer werd gevraagd, zou de zaak ons geene moeilijkheid hebben opgeleverd; maar, zoo vragen wij op onze beurt, waarom vertaalt schrijver het woordje *primam* niet? Naar onze meening is de vraag deze: of de oratie *Deus qui inter apostolicos*, de oratie, die in het missaal op de eerste plaats staat, altijd vast *als eerste oratie* moet genomen worden; zoo wordt het geheel iets anders, en als de Congregatie daarop een affirmatief antwoord heeft gegeven, zien wij inderdaad geen uitweg meer. — Het is waar, *primam orationem* kan ook beteekenen: *de oratie, die in het missaal op de eerste plaats staat*, maar als dit de beteekenis was, waarom moest er dan onmiddellijk daarna herhaald worden: „primo loco in missali assignatam"? Dit is tautologie. — Nu kan het wel zijn, dat de steller der vraag uit overdreven zucht naar duidelijkheid zich zulk een verduisterende stijlfout heeft laten ontglippen; maar dit moet

bewezen, mag niet verondersteld worden. Zoolang het tegendeel niet op voldoende wijze gebleken is, moet men voor den waren zin datgene houden, wat volgens goede en gezonde stijlregels uit de woorden gelezen moet worden. Het schijnt intusschen, dat schrijver aan het woordje *primam* geheel en al dezelfde beteekenis geeft als aan *primo loco in missali assignatam;* anders toch komt het ons onverklaarbaar voor, hoe hij na blijkbaar aandachtige lezing dit zoo geheel en al onvertaald kon laten.

Doch zoo het nu waar is, wat ons hoogst waarschijnlijk voorkomt, ja, wat wij zoo vrij zijn, *salvo meliori judicio*, als zeker te beschouwen, dat namelijk de Congregatie hier wel degelijk beslist heeft, dat de oratie *Deus qui inter apostolicos* altijd vast als eerste oratie genomen moet worden; zoo dit waar is, blijft het misschien raadselachtig, hoe 16 jaar later diezelfde vraag nog in de Romeinsche Liturgische Academie ter sprake kon komen. Zou nochtans de oorzaak daarvan niet kunnen gevonden worden in een verkeerd begrip of opgerezen twijfel aangaande den zin van het door ons besproken decreet? Gesteld dat schrijver zich in dien zin vergist zou hebben, waarom zou een ander niet dezelfde vergissing kunnen begaan? Dat de leden van genoemde Academie in liturgische zaken als mannen van het hoogste gezag moeten beschouwd worden, doet hier niets ter zake. Het komt hier niet aan op meerdere of mindere kennis van de Liturgie, maar op het meer of minder juist begrip van een Latijnsche phrase. Zij, die in 1870 het decreet uitvaardigden, en zij, die in 1886 disputeerden, zijn toch hoogstwaarschijnlijk niet dezelfde personen geweest. Er kan dus verschil van subjectieve opvatting hebben plaats gehad; dit moest van zelf aanleiding geven tot dispuut, maar doet aan de objectiviteit niets af. Het zou overigens in deze zaak niet onbelangrijk zijn den uitslag van dit dispuut te weten. Is men misschien niet spoedig tot de conclusie gekomen, dat de zaak reeds in 1870 was beslist en uitgemaakt? Schrijver zegt daar niets van; hij ontkent het dus niet. Maar in dit geval zou deze omstandigheid niet meer tegen ons pleiten; juist het omgekeerde: het zou ons gevoelen ten sterkste bevestigen. Hieruit blijkt verder, dat wij het niet absoluut eens zijn met de uitspraak, dat over eene reeds besliste en uitgemaakte zaak niet meer gedisputeerd kan worden. Wij zeggen: *Distinguo:* wordt die beslissing door iedereen duidelijk gekend en ingezien, *concedo;* zoo het anders is, *nego.* Het is m. a. w. alleen de vraag maar, of de objectiviteit dier beslissing met ieders subjectieve mee-

ning in overeenstemming is of niet. Ten slotte de proef op de som: als onze opvatting van het besproken decreet de ware is, — wat in ieder geval niet tot de onmogelijkheden behoort — dan is de zaak werkelijk beslist en uitgemaakt, en niettemin zien wij hier het feit voor oogen, dat twee inzenders in *De Katholiek* daarover nog volijverig aan het disputeeren zijn. Onze gedachtewisseling is volstrekt geen bewijs, dat de zaak niet is uitgemaakt; waarom moet een verschil van gevoelen in de Romeinsche Liturgische Academie, wat misschien zeer spoedig tot eenstemmigheid is overgegaan, wel een bewijs daarvoor wezen?

Den Haag. P. ZWART.

HET OUDSTE CHRISTELIJKE GESCHRIFT IN HET LATIJN 1).

Achter de werken van den H. Cyprianus vindt men onder de *spuria* een tractaat: *De Aleatoribus* gedrukt. Reeds in Pamelius' uitgave van 1586 wordt dit tractaat aangewezen als blijkbaar niet door den H. Cyprianus maar door een onbekend Romeinsch Opperpriester geschreven. Bellarminus bevestigde dit gevoelen in zijn boek *De scriptoribus ecclesiasticis*, en zoo geraakte het geheele tractaat, als ontwijfelbaar onecht, in vergetelheid. In het laatst van 't vorige jaar echter heeft Dr. Harnack, bekend door zijne onderzoekingen omtrent de oud-christelijke literatuur, een werk in twee deelen over dit tractaat geschreven, om door bewijzen vast te stellen, dat het te Rome geschreven is door Paus Victor I, die omstreeks het jaar 190 den pauselijken zetel beklom. Deze Paus, Afrikaan van geboorte, is in de geschiedenis bekend door zijne veroordeeling van Theodotus van Byzantium en door zijne maatregelen om het Paaschfeest te regelen; hij stierf den marteldood onder Septimius Severus omstreeks het einde der tweede eeuw. Alzoo zou dit tractaat het oudste Christelijke geschrift in het Latijn zijn, dat tot ons gekomen is. Merkwaardiger wijze is daarin dan ook de oudste

---

1) *Der pseudo-cyprianische Tractat* DE ALEATORIBUS, die älteste lateinische christliche Schrift. Een Werk des römischen Bischofs Victor I (Saec. II). Von Adolf Harnack. Leipzig, Hinrichs 1888. 2 Bde. in 8_0 X—105 u. 135 S.

Latijnsche aanhaling te vinden van het woord: „Gij zijt Petrus, en op deze steenrots zal Ik mijne Kerk bouwen". Ofschoon de geleerde verhandeling van Dr. Harnack nog al voorbehoud eischt wegens de protestantsche opvattingen en voorstellingen van den schrijver, verdient zijn werk toch zeker de aandacht der zaakkundigen. C.

VERBODEN BOEKEN.

Sacra Congregatio Eminentissimorum ac Reverendissimorum Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalium a Sanctissimo Domino Nostro Leone Papa XIII Sanctaque Sede Apostolica Indici librorum pravae doctrinae eorumdemque proscriptioni, expurgationi ac permissioni in universa christiana republica praepositorum et delegatorum, habita in Palatio Apostolico Vaticano die 14 Decembris 1888, damnavit et damnat, proscripsit proscribitque, vel alias damnata atque proscripta in Indicem librorum prohibitorum referri mandavit et mandat quae sequuntur opera:

Trattato di diritto internazionale di Augusto Pierantoni, professore ordinario della R. Università di Roma. Vol. I. Prolegomeni. Storia dell' antichità al 1-400. Roma, Forzani e. C. tipografi del Senato, 1881.

Juan Montalvo. *El Espectador.* Tomo terzero, 15 de Marzo de 1888. Paris, libreria Franco-Hispano-Americana, J. Y. Ferrer, 1888.

La question sociale et les partis politiques. — Solutions scientifiques — Collectivisme et Progressisme, par Er. Horion, docteur en sciences, médicine, chirurgie etc. docteur spécial en sciences chirurgicales. (*Decr. S. Off. Fer. IV die* 12 *Septembris* 1888.)

L'abbé Roca, chanoine honoraire, ancien élève de l'Ecole des hautes études des Carmes. *Le Christ, le Pape et la démocratie.* Paris, Garnier frères, éditeurs, 1884. (*Decr. S. Off. Fer IV die* 19 *Septembris* 1888.)

La crise fatale et le salut de l'Europe. Etude critique sur les missions de Saint-Yves. Paris etc. 1885. (*Eod. Decr.*)

La fin de l'ancien monde, les nouveaux cieux et la nouvelle terre. Paris, Jules Levy, libraire-éditeur. 1886. (*Eod. Decr.*)

(*S. Congr. Indicis* 14 *Dec.* 1888.)

IN MEMORIAM

MGR. J. A. VAN DEN AKKER.

† 30 Maart 1889.

O zie, ze groeten u, de mannen van 't verleden,
De groote dooden van de oud-vaderlandsche Kerk,
De helden van voorheen, die in 't hoogheilig werk
Ons kloek zijn voorgegaan met offers en gebeden.

Op uwe schouders was hun mantel afgegleden,
Zij groeten u hun zoon. Bedachtzaam, fier en sterk,
Rondborstig, droeg uw geest hun eigen krachtig merk.
Omhoog onthult u God 't geheim der eeuwigheden,

En zie, uw werken kroont een lichtende aureool
Van deeglijkheid en trouw: de Katholieke School,
't Aloud Begijnhof met het Amsterdamsch Mirakel,

Uw zorg voor Haarlem's Kerk. Ze volgen u. Hun stem
Klinkt juichende in den psalm van 't Nieuw Jeruzalem:
„Hoe lieflijk is, o Heer, uw hemelsch Tabernakel!"

Seminarie Hageveld. J. A. DE RIJK, Pr.

HET AVE MARIS STELLA.

„Gij zult als goden zijn"; dat woord verleidde den eersten mensch, dat woord sist nog heden in de ooren van hen, die den godsdienst verzaken, omdat zij zich zelve de hoogste wezens wanen, en het gebed bespotten, omdat zij meenen deugdzaam te kunnen zijn door eigen kracht alleen.

„Indien gij niet wordt als kinderen, zult gij niet ingaan in het rijk der hemelen", zoo klinkt het uit den mond van den Godmensch; als het kind moet gij in nederigheid uw zwakheid erkennen, als het kind zijn ouders, zoo moet gij God om hulp en de voorspraak van machtiger dan gij zijt inroepen.

Dat beginsel van nederigheid, zoo innig met het geloof van den katholiek verbonden, wordt heerlijk belichaamd in de Meimaand, wanneer de dagen onzer jeugd herleven, en wij met kinderlijk vertrouwen aan de voeten van Maria knielen, haar bekennen, dat wij uit ons zelve zwak zijn, dat de wereld voor ons zonder haar een donkere zee is, en haar daarom smeeken ons licht te brengen en ons naar de poorten des hemels te leiden.

Het *Ave maris stella*, waarvan dikwijls gedurende de Meimaand de lieflijke tonen zoo weemoedig en toch zoo waardig over de hoofden der geloovige schaar naar het

schitterend Mariabeeld voortzweven, vertolkt die kinderlijke gevoelens op meesterlijke wijze.

Wij willen een paar bladzijden wijden aan de beschouwing van deze bij de Mei-viering zoo passende hymne, terecht door Pimont in de inleiding van zijn voortreffelijk werk: *Les Hymnes du Bréviaire Romain*, hoog geprezen en vol zalving genoemd; wij willen haren zin, haar verband, haar schoonheden nagaan, vooral willen wij aantoonen, hoe zij voldoet aan den eersten eisch van elk kunstwerk, aan den eisch der eenheid.

Wat is de hoofdgedachte van dit gedicht? Het is deze: Maria, wijs ons den weg en leid ons naar den hemel. Van de zeven strophen waaruit de hymne bestaat, is er één, de eerste namelijk, welke deze gedachte duidelijk uitspreekt, de volgende vijf zijn paraphrase der eerste, de laatste bevat de gewone doxologie.

In de vier eerste regels uit de dichter zijn hoofdgedachte in den vorm van een groet: *Ave maris stella*, *felix coeli porta*, „Wees gegroet ster der zee, gelukkige en gelukkig makende poort des hemels". Als de dichter na de woorden *maris stella* nader aanduidt, wie hij bedoelt, en zulks in prijzende bewoordingen uitdrukt: *Dei mater alma atque semper virgo*, „zegen brengende Moeder van God en tevens altijd Maagd", dan zal zeker niemand beweren, dat daarmede de éénheid verbroken wordt. Welnu, bestaat die éénheid in het eerste couplet, dan heerscht zij door den geheelen hymnus, omdat, zooals wij daareven aanmerkten, de volgende strophen slechts nadere uiteenzetting en omschrijving zijn der eerste.

Immers het woord *Ave*, waarmede de hymnus begint, wordt uitgewerkt in de strophe: *Sumens illud*

Ave Gabrielis ore, funda nos in pace, mutans Evae nomen, „Gij, die dat Wees gegroet uit Gabriëls mond ontvangt, bevestig ons in den vrede, den naam van Eva omzettend". Met *illud Ave* wijst de dichter op het *Ave*, waarmee hij aanving; met den vrede bedoelt hij klaarblijkelijk de vergeving der zonde, de vriendschap met God. *Mutans Evae nomen* is een woordspeling op *Ave*, die niet in onzen smaak valt. Mone (*Lat. Hymn.* II, 219) voert een omschrijving van het *Ave maris stella* aan, waarin voorkomt: *mutans nomen Evae, ut dicamus Ave* en noteert daarbij: „In den teutschen theologischen Schriften des Mittelalters wurde dieser Gedanken auch angeführt, obgleich er nur für die lateinische Sprache passt, weil die Worte Ave Maria jedermann bekannt waren. Ich setze ein Beispiel her aus der Hs. zu Mainz (*Karth.* No. 579, Bl. 88) des 15 Jahrh., wo es heisst: „Do sie der engel gruszte, do kart er den namen umb, den Eva hatte, und nante sie ave, wan alles we, daz Eva verdienet hatte, daz wart in Marien in freude gewandelt" ". *Mutans nomen Evae* staat dus gelijk met: Gij, die ons leed in vreugde verkeert.

Na dit *Ave* worden vervolgens de woorden: *maris stella* uit het eerste couplet uitgewerkt in deze twee regels van het derde: *Profer lumen caecis, mala nostra pelle*, „toon den blinden uw licht, verdrijf al wat kwaad is van ons"; wij zouden vaak op de levenszee in den blinde zwerven, als Maria haar licht niet voor ons deed schijnen en daarmee de wolken der boosheid, die ons oog verduisteren, verdreef. De voorgaande woorden: *Solve vincla reis*, „maak den schuldigen de boeien los" verbinden het derde couplet aan

het tweede, terwijl de volgende versregel: *Bona cuncta posce*, „bid al wat goed is af" ons geleidelijk van het *mala pelle* der derde stroof overbrengt tot de vierde, waarin op de krachtige voorbede van Maria wordt aangedrongen.

Veel overeenkomst met de derde stroof biedt de volgende uit het *Ales diei nuntius* van Prudentius:

Tu Christe somnum disjice,
Tu rumpe noctis vincula:
Tu solve peccatum vetus
Novumque lumen ingere.

Het vierde couplet zet wederom de uitwerking van de eerste strophe voort en wel van de woorden: *Dei mater alma.* Immers het luidt: *Monstra te esse matrem, sumat per te preces, qui pro nobis natus, tulit esse tuus*, „Toon, dat Gij Moeder zijt; Hij, die voor ons geboren, de uwe heeft willen zijn, neme door U onze gebeden aan". Duidelijk blijkt uit het verband, dat *monstra te esse matrem* allereerst en voornamelijk beteekent, toon dat Gij Gods Moeder zijt, dat Gij invloed bezit op het hart uws Zoons. Hoe forsch en zinrijk is deze schoone stroof.

Zooals de dichter in den aanvang *Dei mater alma* nauw met *semper virgo* door *atque* verbond, als twee onscheidbare hoedanigheden, zoo acht hij tusschen het vierde couplet, wat Maria's moederschap verheerlijkt, en het vijfde, wat de woorden *semper virgo* omschrijft, geen overgang noodig.

Met geestdrift roept hij uit: *Virgo* ja, maar *Virgo singularis*, „éénige Maagd". Bedoelt hij daarmee, dat Maria maagd der maagden is? Wij meenen, dat hij

daarin tevens wil leggen: Maagd en Moeder tegelijk, zooals wij ook in de omschrijving van den hymnus bij Mone vinden: *Virgo singularis, mater Salvatoris.*

Het volgende vers: *inter omnes mitis* brengt eenige moeilijkheid mee; *mitis* hier door „zachtmoedig" te vertalen is blijkbaar verkeerd; wat toch heeft de buitengewone zachtmoedigheid van Maria met hare wonderbare maagdelijkheid uit te staan? De verklaring wordt ons, naar het schijnt, aan de hand gedaan door verschillende bewerkingen van de hymne bij Mone: *Inter omnes mitis, fructificans vitis,* (bl. 217); *Inter omnes mitis, fructuosa vitis,* (bl. 219); *Inter omnes mitis, tu vinosa vitis,* (bl. 222). Een codex te S. Gallen uit de 14e eeuw draagt dit onderschrift:

O florens rosa, mater domini speciosa,
O virgo mitis, o fecundissima vitis,
Clarior aurora, pro nobis omnibus ora.

Het schijnt derhalve, dat wij *mitis* door „vruchtbaar" moeten verklaren; hiervoor is misschien wel iets te zeggen; immers ook Horatius noemt den vruchtbaren grond van Tivoli een *mite solum*:

Nullam, Vare, sacra vite prius severis arborem
Circa mite solum Tiburis et moenia Catili.

Bij Statius heet het vruchtbare Tarente *mitis Taras* (I Silv. 1. 102), en in zijn gedicht *Ad Claudiam uxorem* bedoelt hij blijkbaar met *mite solum* een bodem vruchtbaar aan inwoners.

Wij meenen daarom de vijfde stroof aldus te mogen opvatten: Maria, gansch bijzondere Maagd, daar Gij, alhoewel maagd, vruchtbaarder zijt dan alle vrouwen,

maak ook ons, nadat wij van de zonden ontslagen zijn, vruchtbaar in geestelijken zin, d. i. rijk in deugden en rein, zooals Gij, o Maagd, zijt: *Virgo singularis, inter omnes mitis, nos culpis solutos, mites fac et castos.*

Licht sluit zich hieraan: *Vitam praesta puram*, „verleen ons een zuiver leven", wat meteen den overgang biedt tot de omschrijving van de laatste woorden der eerste strophe: *felix coeli porta*, in deze schoone regels vervat: *Iter para tutum, ut videntes Jesum semper collaetemur*, „bereid ons een veiligen tocht, opdat wij ons altijd gezamenlijk verheugen in het aanschouwen van Jesus". Wie ziet in dit *videntes Jesum* geen verband met de woorden *vitam praesta puram*, en denkt niet aan het: „Zalig de zuiveren van harte, want zij zullen God zien".

Ieder zal, meenen wij, toegeven, dat het *Ave maris stella* een schoon gedicht is, een dringend gebed om Maria's bijstand op den weg naar den hemel, vooral tegen de gevaren, die de zuiverheid bedreigen, een gevoelvol lied, waarin éénheid van plan niet ontbreekt.

Nieuwsgierig vragen wij thans, wie daarvan de dichter mag wezen. Men vindt dezen hymnus opgenomen onder de werken van Venantius Fortunatus, den dichter van het gezang: *Quem terra, pontus, sidera*, van *O gloriosa virginum*, het *Vexilla regis*, het *Pange lingua gloriosi lauream certaminis.* Hij kan evenwel, naar onze meening, de maker niet zijn; bij al zijne gedichten toch zult gij er geen enkel aantreffen, wat zich alleen naar het woordaccent regelt; veel verzen heeft hij geschreven, maar het zijn hexameters, pentameters, jam-

bische en trochaeische dimeters, Sapphische, kortom alleen metrische verzen.

Onze hymnus schijnt van lateren datum te zijn. Bij Schlosser: *Die Kirche in ihren Liedern* lezen wij: „Jäck schreibt diesen Hymnus dem h. Bernhard zu", en daarop haalt hij Rambach aan: „Da diese Hymne schon in einem Breviarium von Monte Cassino, das im eilften Jahrhundert geschrieben ist, vorkommt: so musz sie bereits im zehnten bekannt gewesen seyn, kann also nicht, wie Manche geglaubt haben, den Bernhard von Clairvaux, der 200 Jahre später lebte, zum Verfasser haben". Dit staat vast: de hymne is gedicht, vóór dat Hermanus Contractus, die in 1054 of 1066 stierf, zijn *Alma Redemptoris* schreef; deze antiphoon toch is blijkbaar navolging van het *Ave maris stella* en niet, zooals Mone gelooft, omgekeerd; immers het *Alma Redemptoris* is een minder gelukkige bewerking van het eerste en de helft van het tweede couplet van het *Ave maris stella.* Gaarne volgen wij Daniel, waar deze onzen hymnus in de tiende eeuw plaatst. Wie evenwel de maker is, blijft in het duister. Het *Ave maris* was reeds in de middeleeuwen een der meest geliefkoosde liederen; dit bewijzen de woorden van den heiligen Lodewijk, die, toen hij eens een zijner bedienden een wereldsch liedje hoorde zingen, hem verzocht liever het *Ave maris stella* te leeren.

Maria-Boodschap. DR. L. J. SICKING.

UIT BILDERDIJKS NALATENSCHAP.

EEN BIJDRAGE TOT ZIJNE DICHTWERKEN EN TOT HUNNE WAARDEERING.

Met de veertien deelen *Dichtwerken*, gevolgd door het min of meer romantische verhaal van Bilderdijks leven, door da Costa bezorgd, heeft Nederland zijn tweeden hoofddichter aan de nakomelingschap overgeleverd. Men kan niet zeggen, dat de inteekenaren lang in het ongestoorde genot van dien schat zijn gebleven. Het ongenietbare en onbruikbare van de wijze, waarop die massa poëzie naar haar soort in verschillende afdeelingen was bijeengevoegd, bleek maar al te spoedig en werd ten overvloede nog duidelijk aangetoond 1). Toch waren de gedichten in zich zelven hierdoor niet geschaad. Erger was het, toen het monument, voor *den Mensch en den Dichter* opgericht, plotseling een storm te doorstaan had, waartegen het niet bestand bleek te zijn. De held, de martelaar Bilderdijk, door zijn bekeerling zoo hoog verheerlijkt, verscheen onverwachts in een geheel ander daglicht. Het mag als bekend verondersteld worden, hoe de uitgave van 's dichters briefwisseling met zijne echtgenoote, zijne dochter en Catharina W. Schweickhardt, alles behalve

1) Door S. Gorter, in zijne recensie van v. Vlotens *Bloemlezing* uit Bilderdijks gedichten.

stichtende bijzonderheden aan het licht bracht over 's mans begrippen van huwelijkstrouw en over zijn hoogst eigenaardig karakter.

Is het hierdoor dringend noodzakelijk geworden, dat een nieuw bewerkte, uitvoerige levensbeschrijving van Bilderdijk worde opgesteld 1), van den anderen kant kan ook de schat zijner dichtwerken op vele plaatsen worden aangevuld. Hoeveel de uitgave van da Costa ook bevatten moge, menig vers van den dichter is de aandacht van den verzamelaar ontsnapt of opzettelijk achterwege gelaten; en er zoude nog een flink boekdeel te vullen zijn met zeer karakteristieke gedichten van Bilderdijk, die tot nu toe slechts in handschrift bestaan 2).

In afwachting dat de gelukkige bezitters dier stukken daartoe zullen overgaan, en misschien tot hun opwekking, mogen de volgende verzen van Bilderdijk, die hier voor het eerst in druk verschijnen, niet onwelkom zijn. Toch zoude men aan een gunstige ontvangst kunnen twijfelen. Immers het valt niet te ontkennen dat Bilderdijk, die toch al reeds onder de weinig beminde *Misanthrope*-typen 3) bekend stond, na de verschijning

---

1) „Het is wel vreemd, dat da Costa zooveel te verhalen en te-recht te brengen heeft overgelaten". J. A. Alberdingk Thijm. *Volks-Alm. v. N. K.* 1868, bl. 121.

2) In 1882 werden te Amsterdam geveild meer dan 100 gedichten van Bilderdijk in MS. voor het meerendeel onuitgegeven (verzameling de Visser) en in 1885 nogmaals een verzameling van een dertigtal.

3) Ter vergelijking: „Alcest hasst keinen Menschen und noch weniger die Menschheit, wenn er auch bisweilen Worte im Munde führt, die diess zu bedeuten scheinen — er ist bloss Idealist oder, wenn man will, *Fanatiker der Wahrheit*". (Kreiten, *Molière*, S. 347). Deze zeer juiste karakterschets past in vele opzichten op Bilderdijk, wiens verzen hier en daar een vertaling schijnen van den zin van deze:

in druk van zijne bovengenoemde innigste hartsgeheimen bij zijne vrienden niet in achting gestegen is en door zijne tegenstanders op een nog veel lager peil gesteld is geworden. Daarenboven bestaat er, mag men een Groninger hoogleeraar 1) gelooven, een *verwijdering* tusschen *Bilderdijk en het Nederlandsche volk*, en de mensch zoowel als de dichter, zouden daaraan schuld hebben, o. a. door „ijdelheid en zelfverheffing", door een „heerschzuchtig en despotisch" karakter, door „een wijze van uitlaten die van zooveel onverdraagzaamheid, hatelijkheid, boosaardigheid, kwade trouw getuigt dat het infaam mag heeten".

Zou men niet schrikken om nog een vers van Bilderdijk te lezen, om zijn naam nog neer te schrijven, uit vrees van zich den vloek van heel Nederland waardig te maken? 't Is waar, als mensch, als persoonlijkheid kan de dichter niet zeer hoog geschat worden, en dat is zijn fout; maar men kan het overgroote gedeelte dier veertien boekdeelen kompleete dichtwerken toch lezen en genieten zonder Bilderdijk steeds als ontrouw en weinig zachtzinnig echtgenoot voor oogen te hebben 2), en het staat een ieder vrij de hier en daar voorkomende

---

„J'entre en une humeur noire, en un chagrin profond,
Quand je vois vivre entre eux les hommes comme ils font;
Je ne trouve partout que lâche flatterie,
Qu'injustice, intérêt, trahison, fourberie:
Je n'y puis plus tenir, j'enrage! . . . .

(*Le Misanthrope.* Acte I, Scène I).

1) Mr. H. E. Moltzer, *Bilderdijk en het Nederlandsche volk*, Groningen, 1873.

2) Men leze hierover, nog eens de behartenswaardige woorden van Alberdingk Thijm: *Dietsche Warande*, N. R. Dl. I, bl. 531, de noot; (1876) en het opstel van Pater Fr. Th van Hoogstraten, ald. bl. 529.

ruwe uitvallen en hatelijke gezegden tegen tijdgenooten over te slaan 1), omdat er geen reden bestaat om zich die nu nog aan te trekken; moeilijk is het dus aan te nemen, dat ons hedendaagsche volk om die redenen van den grooten dichter verwijderd zou blijven. De oorzaak moet elders gezocht worden.

Ook C. Busken Huet had reeds vroeger, lang voor prof. Moltzer, zich de vraag over Bilderdijks impopulariteit gesteld, en haar op geheel andere, degelijker gronden getracht te verklaren, namelijk door te betoogen, dat slechts een gering aantal onder zijne verzen in staat zou zijn om den dichter bij het volk bemind te maken: „Bijna grenzeloos ijdel, hartstogtelijk zonder teederheid, scherp maar grof, log en laborieus van humor, een onvermoeibaar versifex, een bezinger van het onbezingbare, onkiesch, smakeloos, duister, onnauwkeurig, breedsprakig, is het niet mogelijk, dat Bilderdijk de dichter zij of worde naar het hart eener natie als de onze." 2)

Was het echter in alle opzichten en volkomen waar hetgene Moltzer tevens beweert: „Bilderdijk was dichter in merg en been; wat hij aanraakt met zijn tooverstaf wordt onmiddellijk overtogen met een poëtisch waas; wat hij te aanschouwen geeft aan het oog onzer verbeelding is dichterlijke schepping" 3), dan zou zeker,

---

1) „In alle dichterlijke hekelingen van Bilderdijk [is] een achtergrond van goedhartige scherts, dien men te veel voorbij heeft gezien. B. behaagt zich in de krasse formen, waarin hij zijn ergernis uitspreekt; maar gramschap en bitterheid overheeren hem daarom niet". Alb. Thijm, *Volks-Almk. v. N. K.* 1868, bl. 108. Wederom het karakter van *Alceste*.

2) In den *Nederl. Spectat.* 1860. Zie *Litterar. Fant.* 4e. Rks, Dl. X, bl. 4.

3) Moltzer, t. a. p. bl. 16.

zooals Huet, in verband met deze woorden, elders schrijft: „een natie die enkel op grond van levensgedrag of karakter zulk een dichter verwierp, haar eigen vonnis spreken", ... doch „de werkelijk schoone en onsterfelijke verzen van Bilderdijk vullen niet meer dan één of twee boekdeelen, het overige is onvoldragen proza" 1). Al is Huets uitspraak over de poëzie van Bilderdijk, niet vrij van overdrijving en gezochtheid, toch valt het niet te ontkennen, dat zijn oordeel wel iets waars bevat, wat het gehalte van verschillende dier verzen betreft. De dichter vermocht zich dikwijls nog niet te onttrekken aan de gemaakte en opgeschroefde spreekwijzen van de 18e eeuw. Doch het zou van vooroordeel getuigen, indien men dit vonnis over al zijne dichtwerken ging uitbreiden. Maar is het wel ons volk, dat deze uitspraak doen kan en daarin grond vinden voor zijn verwijdering van Bilderdijk? Moet het veeleer niet nog bewezen worden, dat onze natie in deze wel oordeel des onderscheids bezit? Heeft zij zich wel ooit van het meerdere of mindere gehalte der Bilderdijksche poëzie vergewist, en die niet *a priori*, zonder lezing, op den klank alleen verworpen?

Eén redmiddel vermocht Huet nog aan de hand te doen voor de belangstelling in den dichter: het was, dat er ten spoedigste een bloemlezing zou verschijnen van zijne dichtwerken. Het duurde niet lang, of ook dit middel werd aangegrepen om het volk de oogen te openen. Is Bilderdijk populair geworden, nu de keur zijner gedichten, die „een of twee boekdeelen

1) *Algem. Dagblad*, 12 Dec. 1873; Vgl. *Litterar. Fant.* 4e. Rks, Dl. X, bl. 231.

onsterfelijke verzen", door een kundige hand gerangschikt, voor een ieder te grijpen liggen? Het feit alleen, dat reeds spoedig na de verschijning van die keur-verzameling de tweedehands boekhandel te baat genomen moest worden om haar onder de menschen te brengen, bewijst, dat ons volk ook nu nog niet te bewegen is om die *uitgezochte onsterfelijke verzen* als zijne lievelingslectuur te beschouwen. Wat den dichter betreft, zijn nu reeds sedert eenige jaren alle hinderpalen verwijderd, die een toenadering konden beletten. Aan wien dus nu de schuld, zoo Bilderdijk nog niet populair is? Ligt die schuld niet bij het volk van Nederland zelf? Bilderdijk wordt ten onzent even weinig gelezen als het meerendeel van onze eigene groote en minder groote dichters, omdat nu eenmaal de smaak voor ernstige, degelijke Nederlandsche poëzie er bij ons volk niet zeer diep inzit.

Dezelfde scherpzinnige criticus heeft het elders 1) zelf aangegeven, dat Vondels werken, evenmin als die van Bilderdijk, ooit bij ons inheemsch vermochten te worden. „Ongelezen en onopengesneden sluimert Bilderdijk in de boekenkasten van twee of drieduizend inteekenaren, onopengesneden en ongelezen dommelt Vondel nevens hem". Is Vondel niet de dichter van zoovele toch onmiskenbaar onsterfelijke verzen en daarbij de aantrekkelijkste persoonlijkheid, een hoedanigheid, die blijkt uit haast iedere bladzijde van zijn leven en werken; en moesten dus deze laatsten niet in ieders handen zijn? Wel beleven zij weldra in de laatste helft onzer eeuw een viertal volledige uitgaven, maar worden zij

1) In 1867. Zie *Litterar. Fant.* 1e Bundel, Amst. 1875, bl. 30.

haast anders dan onder examendwang gelezen en bestudeerd? 1)

Gold de impopulariteit van Bilderdijk alleen zijn karakter en zijn moraliteit, gelijk die ook in zijne werken uitkomen en daarin herleven, hoevele buitenlandsche groote geesten zouden dan niet met veel meer reden van onze leestafels verwijderd moeten blijven? Men denke b. v. aan Göthe's ergerlijke minnarijen, aan zijne met ophef beschrevene verhoudingen tot Friederike Brion 2), Charlotte von Stein 3), en zijn latere echtgenoote Christiane Vulpius 4); men denke aan Victor Hugo's walgelijke trots en karakteristieke ijdelheid, om van geen *dii minores* te gewagen. Dat Bilderdijk dus, op dien grond, geminacht wordt, is niet aan te nemen.

Wat zoeken wij Nederlanders toch steeds op de pronkmeubelen in onze eigene voorkamers met veel beweging naar stof en spinraggen, zoodat een ieder bemerkt, dat er veel schoon te houden is, terwijl het ons ontgaat, dat door de wijdgeopende ramen het vreemde stuifzand en vuil van de straat bij wolken binnenwaait en onze

---

1) Een verblijdende uitzondering is het, dat een zoo geniaal stuk als Vondels *Lucifer* met de onsterfelijke reien, in nieuwe en voortreffelijke toonzetting, onlangs ten gehoore werd gebracht op een onzer R. K. Seminariën.

2) „Es gibt eine ganze Literatur über dieses Idyll, und selbst Katholiken haben sich für dasselbe, leider! poetisch begeistert." (Baumgartner *Göthe's Jugend*, S. 45).

3) „Nur mit Widerwillen und Abscheu kann ein Christ dieses Verhältniss betrachten, das nicht nur allen christlichen Moralbegriffen, der Würde und Heiligkeit der Ehe, jedem sittlichen Zartgefühl, sondern auch den unabweislichen Forderungen des Naturgesetzes in's Gesicht schlägt." Baumgartner, *Göthe's Lehr- und Wanderjahre* u. s. w. S. 82).

4) Zie verder t. a. p. S. 340—344, en *Göthe u Schiller*, S. 358—359.

oogen verblindt en onze fraai besnedene oude schappraaien onkenbaar maakt! Er is toch zoo weinig verdienste aan om, bij het doorsnuffelen van onze boekerij het aan de boekwerken te wijten, zoo zij met het stof der jaren bedekt staan, — dat slechts zelden door ons met doorbladeren wordt afgewischt, — en ze daardoor ook bij anderen onoogelijk te maken. Verre is 't van ons, wat werkelijk immoreel is in Bilderdijks leven en gedichten te willen vergoelijken; zelfs da Costa maakt daaromtrent het noodige voorbehoud; maar 't is niet meer dan verschuldigd recht, te erkennen, dat de hooge gaven des schrijvers veel meer op den voorgrond treden dan zijne tekortkomingen. Zijn dichtgenie is althans wel in staat om in het meerendeel zijner werken het onaangename van zijn persoonlijkheid te doen vergeten. Begon men met zijne werken te lezen, men zou het den ziekelijken tobber minder verwijten, dat zijn humeur in zijn jeugd niet beter geleid en gevormd is geworden, dat hij in zijne kinderjaren steeds door kwijnende ziekten werd belemmerd en, als 't ware, genoopt om later, toen hij weer begon te herleven, met een gemoed vol vurigen hartstocht en lang gekweekten wrevel los te barsten.

Het blijft altijd belangrijk om de eerste wankele schreden, waarmede groote dichters hun loopbaan begonnen zijn, te bespieden, en in verband daarmede in korte trekken te vergelijken, hoe ook het karakter onzer beide hoofddichters in hun jeugd gevormd is geworden, hoe zij ieder voor zich die jaren op later leeftijd gedenken.

Van Lennep schroomde niet om met Vondels zeer gebrekkige rederijkerspoëzie het eerste deel van zijn

groote uitgave te openen. Een nog onbekend dichtwerk uit Bilderdijks jeugd volge ook straks hier op de eerste plaats en zal over zijn *tirocinium poeticum* een eigenaardig licht verspreiden. Ook het tweede dichtstukje, van later leeftijd, komt mij voor, ondanks 's dichters „impopulariteit", wel waard te zijn om gelezen en aan de vergetelheid ontrukt te worden.

Welk voor geheel het latere leven kenmerkend verschil valt in de jeugd en opleiding van Vondel en van Bilderdijk waar te nemen. Hoe uiteenloopend was de aard van hen, die beider opvoeding leidden.

Den 12-jarigen Joost leeren wij voor het eerst kennen, terwijl hij met zijne ouders op reis is naar de Nederlandsche gewesten, en dit paar was zoo ingetogen en eenvoudig met hunne kinderen, dat de voerman, die den wagen leidde, den indruk kreeg alsof hij „met Joseph en Maria" reisde. Den jongen Willem zien wij opgevoed door een vader van een stroef, somber en onhandelbaar karakter 1), die daarbij zoo goed bij stem was, dat hij porceleinen schoorsteenkommen te barsten kon *reciteeren* 2); door een moeder, zoo „maltantig" en driftig, dat zij haar man en haar huishouden een bron van aanhoudend verdriet en verbittering werd 3). Voor beide dichters zijn die eerste indrukken van beslissenden invloed gebleven.

Vondel herinnert zich in latere jaren nog zijn gelukkige, onbezorgde jeugd, gelijk hij die aan zijn „Treckende[n] geboortestroom" doorbracht:

1) Volgens Bilderdijks eigen getuigenis: *Geschiedenis des Vaderlands*, Dl. XI, bl. 193.

2) T. a. p. bl. 173. H. W. Tydeman merkt hierbij op: „In die kommen zal wel een barstjen geweest zijn".

3) T. a. p. bl. 194.

„Een heymelijcke treck
Verleyt het hart na mijn geboortstad Keulen.
Daer heb ick eerst om honigh uytgevlogen,
Ontrent den blonden Rhijn,
Beplant met Rhijnschen wijn;
En als een bie violendau gesogen." 1)

Bilderdijk denkt op 51-jarigen leeftijd nog terug aan zijn sombere, treurige kindsheid:

„Zoo vlood in heimlijk zelfbeklag
Mijn eerste levenstijd,
Steeds uitziende op mijn laatsten dag,
En morrende om dat taaie rag,
Dat elk te haastig slijt." 2)

De Agrippijner leert vervolgens wat lezen en schrijven om spoedig in den handel op te treden en terstond in de volle menschenwereld mede te leven, zich vormende en allerwege den geurigen honing der volkstaal opgarende. De jeugdige „Heer van Teisterbant" wordt, op zijn vijfde jaar, door een verminking der voet reeds van alle verkeer buitenshuis voor langen tijd afgesloten, in zijn weinig vroolijke omgeving tot eenzelvig peinzen en nasnuffelen gedwongen.

Kan men, achtgevende op beider vorming, hen juister kenschetsen dan in de beelden, die zij van zichzelven gegeven hebben: gene de violendauw zuigende honingbie, deze een ijverige spin, in haar taaie rag stil zittende te morren?

En in die twee jeugdige gemoederen ontsproot onder zoo geheel verschillende omstandigheden en invloeden de

---

1) *Olijftack aen Gustaef Adolf.* 1632. Vondel was toen 45 jaar.
2) *Dichtwerken,* XII, bl. 216: *Herinnering aan mijne kindsheid.* 1821.

bron der poëzie, die later voor beiden in rijke, helder frissche stroomen zou vloeien.

De eerste, weinig schitterende vonkjes van het dichtgenie des 18-jarigen Vondels zijn door de uitgaven 1) bekend; van Bilderdijk verschenen uit zijn jeugd slechts in druk: *Gibeon* 2), volgens 's dichters aanteekening „uit 1760 doch sedert beschaafd", en de *Vyf tafereelen van Josephs leeven* 3), in 1769 vervaardigd en in 1771 voor het eerst gedrukt. Bilderdijk zou toen 4 (!) en 13 jaar oud geweest zijn.

Het hier volgende fragment geeft nog een dichtproeve van den 13-jarigen zanger, onderteekend met het jaartal 1768. Het is een tafereel uit een treurspel, dat waarschijnlijk *Jephtah* tot titel gevoerd zal hebben. 4)

De dichtsoort, waarin Vondel zoovele lauweren behalen zou: het treurspel, blijkt dus Bilderdijks eerste zwakke pogingen te hebben aangetrokken, zonder dat hij ooit vermocht daarin uit te blinken. Bekend is het, dat hij reeds in 1768—69, als *Willem Gracilis*, kleine tooneelstukjes voor den huiselijken haard samenstelde 5). Isaac

---

1) Een *Bruylofts-reffereyn* en een *Nieuwjaarsliedt.*

2) *Dichtwerken*, XII, 3—4,

3) T. a. p. XII, 395.

4) Er bestaat nog een onuitgegeven fragment onder dezen naam. — *Jefthaas dochter, aan hare Moeder,* in 1780 gedicht, (*Dichtw.* V, 3) behoort niet hierbij.

5) In de *Dietsche Warande*, Dl. X, bl. 404, vermeldt J. A. Alberdingk Thijm, dat hij „in het bezit is van een vrij groot groot getal schemaas van tooneelwerken van Bilderdijk's hand", en wel: „plannen en gedeeltelijk uitgewerkte tooneelen van schouwspelen". Dit zijn de handschriften, die zich nu in de boekerij van het Rijksmuseum bevinden. Formaat en schrift komen geheel overeen met het fragment van Jephtah en met de beschrijving van Wap (*Bilderdijk,* bl. 120), waar hij spreekt van 's dichters „gestapelde, op octavo blaadjes, duidelijk en zeer keurig geschreven verzen".

da Costa vermeldt nog van zeer vroege dagteekening fragmenten van een ontworpen treurspel 1); het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de hier volgende samenspraak daartoe behooren kan. Het jaartal 1768 versterkt mijn vermoeden.

Evenals in de *Vyf tafereelen* zal men ook hierin reeds flinke verzen aantreffen,

„Die nu al toonen wat z'hier namaels zullen zijn".

Eigenaardig zijn de vele varianten, waarmede de dichter zijn verzen heeft voorzien en die hier aan den voet der bladzijden worden weergegeven. Eenige schrijffouten in den tekst zijn tusschen [ ] verbeterd: wat *cursief* staat in den tekst is niet van van Bilderdijk: wat niet cursief tusschen haakjes staat is onnauwkeurigheid des dichters. Wellicht zijn die fouten aan de latere overschrijving te danken. Er bestaat toch mogelijkheid, dat het jaartal 1774, dat zich boven aan het eerste blad bevindt, op een later afschrift door den dichter wijst. Toch moet ik hier opmerken, dat het handschrift in mijn bezit, waarnaar dit fragment wordt afgedrukt, volkomen overeenkomt met een eigenhandig afschrift, door Bilderdijk van zijn *Beschouwing der Vyf Tafereelen van Josephs Leeven, afgebeeld door den Kunstschilder J. V. D.* (gedrukt in 1771) op jeugdigen leeftijd gemaakt, dat mede bij mij berust; beide autographen geven dezelfde, toen nog zeer fijne hand des dichters 2).

---

1) *De Mensch en de Dichter*, bl. 392, Aant.

2) Vglk. aanteek. op voorg. blz. Alberdingk Thijm heeft dit HS. der Vyf Tafereelen aldus gewaarmerkt: „*Mij dunkt, dat ontwijfelbaar dit HS. door Bilderdijk-zelven, op jeugdigen leeftijd, is vervaardigd. De druk*

Beschouwingen over den inhoud en de samenstelling van het ontworpen treurspel zullen wel overbodig zijn. De episode is algemeen bekend; de lezer oordeele zelf.

FRAGMENT VAN JEPHTAH DOOR BILDERDIJK.

1774.

JOCHEBED; MERAB.

Betoom uw vrees, Mevrouw: gewoon te triomfeeren,
Zien we uw Gemaal welhaast verwinnaar wederkeeren
Uit 's Vijands legerplaats, met rijken buit belaân.
Wie toch kan voor de kracht van zijnen arm bestaan,
Als hij de legerspeer in d'ijs're[*n*] vuist beslooten
Aan 't hoofd der benden zwaait, zijn wakkere Eedgenooten
Door mannelijke[n] taal, en vorstelijk gedrag,
In onverwinb'ren moed ontvlammend tot den slag?
Heeft Ammons Oorlogsmacht, door uwen Held bestreeden,
Met ongelijken kans de nederlaag geleden,
En zijt gij nú beducht voor zulk een klein getal
Van 't krachtloos Ephraïm gelegerd voor dees wal!

MER. Helaas! mijn Jochebed! Thans is mij meer te vreezen[,]
Een kleine hand vol volks, dan 't talrijkst heir voor deezen!
Wat baat ons 't rijpst beleid met Heldenmoed gepaard,
Zoo Hij, die 't Al regeert, Zich tegen ons verklaart?
[welke reden!....
JOCH. Hoe dus, Mevrouw?.... wat moet ik ik hooren?...
De Hemel heeft zoo vaak begunstigd uw gebeden,

Het verschil van ij en y wordt hier door Bilderdijk nog zoo onregelmatig toegepast, dat wij gemeend hebben het niet over te moeten nemen.

Varianten: v. 1 betoom, *bedwing*; v. 2. we uw Gemaal welhaast, *wij den Veldheer haast*; v. 5. beslooten, *geslooten*; v. 11. zulk een klein, *zoo'n gering (zulk een zwak)*; v. 13. is mij, *heb ik.*

---

verschilt lichtelijk er van in eenige spellingsbizonderheden. De kunstschilder J. v. D. is Johannes van Dregt, Amsterdammer, Bilderdijks leermeester." *Alb. Th.*

Zou thans zijn zegening in gramschap zijn verkeerd?
Neen; zulk een denkbeeld worde uit uwen geest geweerd!
De Hemel blijve 't huis van Jephtah toegeneegen!

MER. Gelukkig, die bekroond met 's Hemels dierb're[n] zegen,
En van zijn heil bewust in dankerkent'nis blaakt!
Ik zelf, ik heb weleer zoo zoet een lot gesmaakt,
Wanneer in 't eenzaam Tob, verstooten van zijn maagen,
Mijn' Echtgenoot 't bevel van 't Heir werd opgedraagen:
'k Was toen gelukkig! ... Ach! wat zegge ik? ... zulks te zijn? ..
Neen ... 'k Heb zulks dwaas geloofd ... Bedriegelijke schijn!
Hoe ras, hoe onverwacht zijt gij mijn oog ontvloogen!
ô Dochter! ... ô Gemaal! ... ô Heillooze oorelogen!
Mijn hart, ô Jochebed, wil, dat ik u ontvouw'
De[n] droevige['] oorsprong van mijn troostelooze[n] rouw';
Ach! of het wierd verlicht, door u mijn smart te melden!
Gij weet, toen de Ammoniet verwoestede de velden
Van 't vruchtbaar Galaäd, al de omgelegen streek
Met schrik en vrees vervulde, en even als een beek,
Die, in zijn loop gestuit, het land koomt overstroomen,
(Daar niets vermoogend is zijn woeden in te toomen)
Het al verdelgt en sloopt wat blootlegt voor zijn' vloed,
Zich wijd en zijd verspreidde in dollen overmoed,
En dagelijks zijn magt zag in getal vermeeren,
En Isrel magteloos zijn aanval af te keeren,
Dat Jephtah, schoon gebelgd om den geleden hoon[,]
Als legerhoofd de[n] staf des Heirs werd aangeboôn:
't Gevaar van 't Vaderland, veel zwaarder in zijne oogen,
Dan zijn bijzondre haat, verwekt zijn mededoogen:
't Gebied aanvaar[d]t hij, en vergaart, geen groote[n] schaar,
Van Bloodaarts beevende voor 't nadrend doodsgevaar
Maar wein'ge die den dood, gelijk hun Veldheer trotsen[.]
Dus trekt hij langs 't gebergte en hemelhooge rotsen,

Varianten: vs. 28 geloofd, *gewaand*; v. 33. mijn, *zijn*; v. 37. koomt overstroomen, k. *te* overst.; v. 39. en sloopt w. bl. v. zijn, *wat hem weêrstaat in zijnen*; v. 39 lees: blootligt; v. 41. magt zag in getal, *bende in aantal zag*; vs. 42. zijn, *dien*; v. 43. schoon, *nog*; v. 48 beevende voor 't, *beevend voor het*; v. 50. langs, *door* is hier geschrapt; gebergte en, *gebergt van*.

Dat Jacobs Erfdeel van den woesten Ammonniet
Houd[t] afgescheiden tot des Amons trage[n] vliet.
Hier slaat hij 't leger neêr, doch ziende niets te winnen
Door onderhandeling op 's fieren Konings zinnen,
Besluit hij eind'lijk tot een' algemeenen slag.
Hij voert zijn benden uit, met de['] aanvang van den dag
Den Vijand te gemoet, die in Aróërs dalen
Hem wacht zich voedende met hoop van zegepraalen:
De schorre Krijgstrompet heft straks den moordkreet aan;
De hevige aanval word[t] met dapperheid weerstaan;
Men strijd[t]; een bloedbad verft het aardrijk; daar de velden
Bedekt met lijken zijn van Jephtahs braafste Helden:
De Vijand juicht van vreugd, daar hij hen wijken doet;
Hij nadert; hij vervolgt; hij grijpt een' nieuwen moed,
Terwijl verslagentheid den Isrelliet doet vluchten.
Zoo groot een moed doet straks den dapp'ren Veldheer zuchten,
En daar hem alle troost en toevlucht is ontroofd
Heft hij de handen tot den Hemel en belooft,
„Zoo hij Gods erfdeel mocht aan Ammons wraak ontrukken,
„Den vijandlijken hoop doen voor zijn wapen bukken
„En Mispe in eer en roem al juichend wederzien,
„Het eerst dat hem ontmoet den Hemel aan te biên,
„Ten blijk van dankbaarheid, en te off'ren op het outer."
Zijn vluchtend heir houd[t] stand, en keert den Vijand stouter
Het voorhoofd toe, herroept zijn kracht en heldenmoed.
Toen zag men Jephtah, die besmet met stof en bloed,
Zijn benden voortoog, zich door de Ammonietse vaanen
En dappre Ruiterij een open doortogt baanen;
Hij streeft als door een bosch van scherpe spietsen heen,
En de Aarde drinkt het bloed der heillooze Onbesneên.
De Vijand staat verstomd en voelt zich onder 't strijden,
De reeds behaalde zege op 't oogenblik ontglijden;
Men zegt een digte drom van Englen, uit de lucht
Gedaald, streed nevens ons en joeg hen op de vlucht.

Varianten: v. 60. hevige, *dappere*; v. 67. En daar hem .... is ontroofd, *Daar hij van .... is beroofd*; v. 68. Heft hij, *Hij heft*; v. 72. den Hemel, *der Godheid*; v. 74. keert, hier is geschrapt: *valt*; v. 76. besmet, *begruist*; v. 78. dappre Ruiterij, hier is geschrapt: *scherpgepunten dolk*; v. 82. op 't oogenblik, *op 't onvoorzienst*; v. 84. joeg, *dreef*.

Zie daar hun overmagt voor Jeftaas zwaard bezwijken,
De velden opgevuld met hun verslaagen lijken,
Daar van 't vergooten bloed de stroom gezwollen staat.

JOCH. Verdoolde, die zich zelfs op meenigte verlaat!
Vaak doet een kleine hoop het talrijkst leger beeven.

MER. De Vluchtling had zich vast naar Ahië begeeven,
Dat over Jasers Meer is op een rots geplant
En als een wagtplaats ziet op 't omgelegen land.

. . . . . .

1768.

Het tweede dichtstuk, dat, als een legaat uit Bilderdijks nalatenschap, den lezer wordt aangeboden, werd vervaardigd in 1821. Een „Ilias van plagen" had de dichter doorleefd, sedert hij de zoo even medegedeelde eerste proeven van zijn ontluikend talent aflegde.

Het is evenwel overbodig om hier breedvoerig stil te staan bij de ontberingen, die hij als arme balling misschien veelal door eigen schuld, van 1795 tot 1806, in het buitenland te verduren had. Al deze gebeurtenissen zijn voldoende bekend en worden herhaaldelijk door den, bij al zijn rampspoeden, steeds grooten dichter bezongen. Hoe treurig die tijden ook voor hem geweest waren, toch meenen wij, dat hij, in latere jaren, wellicht nog meermalen met een glimlach de zonderlinge beroeringen van die tijden herdacht zal hebben. De hier volgende *Zeereis* geeft daarvan het bewijs.

De 65-jarige afgetobde grijsaard hield zich in die dagen dikwijls met dichterlijke zelfbeschrijvingen bezig,

---

Varianten: vs. 85. Jeftaas (*sic*); v. 86. opgevuld met, *overdekt van*; v. 89. een kleine, *de kleinste*; het talrijkst, *een talloos*; v. 91. geplant (B. schreef: geplan*d*), *gebouwd*; v. 92. *En uit zijn hoogen burcht den gantschen kreits aanschout.*

doch weinige daaronder zijn in zoo eigenaardigen vorm vervat als het gedichtje, dat hier volgt. Het verblijf in het hem zoo dierbare, gezonde, vooral rustige Leiden 1) schijnt den dichter tot zulke bespiegelingen veel aanleiding te hebben gegeven. Rust scheen anders, zelfs na zijn terugkeer in het vaderland, nog niet zijn deel te kunnen worden, en bij de vertaling van: *Otium divos rogat* uit Horatius, in 1820, moeten zijn verzen wel uit het hart gegrepen zijn geweest:

„Naar rust verlangt in stille vreê
Die 't juk des willekeurs moet dragen:
De rust is aller zucht en hoop;
Zij, voor geen goud of rang te koop!" 2)

Van huis tot huis, van stad naar stad verlegde Bilderdijk zijn woonstede. Na van 1809 tot 1817 te Amsterdam 3) gewoond te hebben, betrekt hij weer (tot 1827) verschillende huizen achtereen te Leiden; vanwaar reeds vroeger, in 1807, de buskruitramp hem eerst al naar den Haag en kort daarop naar Katwijk had doen verhuizen; doch in de sleutelstad was hij, niet lang voor zijn nederzetting in de hoofdstad, opnieuw teruggekeerd, in Januari 1808. Voor hem

---

1) Nu vind ik, buiten Leydens grond,
Het gansche Holland ongezond.
Katwijk, 1808. (*Najaarsbladen,* II, 159).

2) Sprokkelingen, bl. 101.

3) Aldaar werd, in 1812, Bilderdijk een zoon geboren, de eenige van zijne talrijke kinderen, die zijn naam zou voortplanten: Lodewijk Willem, later Kapitein der Infanterie, wiens overlijden op 22 December 1888, te Scherpenzeel (bij Amerongen), wij, onder het schrijven dezer bladzijden, in de couranten vermeld vinden; deze laat een zoon na, die aan de Amsterdamsche Universiteit in de rechten studeert.

bleef dus ook toen nog gelden: „In omnibus requiem quaesivi et nusquam inveni, nisi in angello cum libello".

Deze onrust belette den dichter dan ook niet om, na zijn terugkeer, talrijke voortreffelijke dichtbundels uit te geven. In geen dier verzamelingen is het gedicht *Zeereis* opgenomen; in da Costa's uitgave komt het evenmin voor. Zoover wij konden nagaan, zijn deze verzen ook elders niet gedrukt, waarschijnlijk om de politieke toespelingen. Toch blijken zij, vooral als eenigszins autobiographisch dichtwerk, te merkwaardig om slechts in handschrift te blijven bestaan.

Evenals Constantin Huygens in zijn beroemden *Scheepspraet*, bezingt Bilderdijk hier in zeemans-beeldspraak, op geestige wijze, de politieke gebeurtenissen die hij had medegeleefd. Dit is niet de eenige keer, dat hij zijn dichterlijke beschouwingen aan dit element ontleend heeft, doch dan was het steeds in den verhevener vorm der ode als in *Storm*, naar Horatius (I, XIV), of in zijn overbekend dichtstuk: *Zeevaart*, enz.

Het behoeft niet in bijzonderheden aangetoond te worden, welke gebeurtenissen de dichter op het oog heeft; de revolutie, Bilderdijks verbanning, Napoleons optreden en val, de regeering van Willem I, zijn terstond te herkennen. Doch laten wij Bilderdijk zelven het woord.

ZEEREIS.

'k Ben geboren op een schip;
'k Zag het hobblen langs de baren,
Dwars door branding, bank, en klip,
En ontelbre doodsgevaren,

Varianten: v. 2. hobblen, *bruischen.*

Maar het Vaartuig wel bestierd.
Doch wanneer ik grooter wierd,
Hoorde ik elk matroos beweeren
Dat hy meê naar 't roer moest gaan,
En geen zeil- en treilregeeren
Aan Kaptein en stuurliên staan.
Ik, die in dit dol vermeten
Niet het minst behagen vond,
Zag my over boord gesmeten
En het zeeslot raakte aan grond.
Alles liep verbaasd in 't honderd,
Stoute kapers vielen in:
IJlings werd het leeg geplonderd:
Niemand had het naar zijn zin.
De een en ander, bet ervaren,
Die het vaartuig wilde sparen
Kreeg wel eens den helmstok vast;
Maar het duurde korte stonden,
Of hy zag zijn hand gebonden
Door den minsten pompersgast.
Eindlijk kwam een stoute roover,
En nam alle scheep[*s*]zorg over;
Doch daar rees een noodorkaan:
Mast en kiel begon te knakken,
't Gantsche schip dreef weg in wrakken,
En het Heertjen had gedaan.
Wat dan nu? Het schip verloren,
En de manschap nat en koud —?
Wel, de tijd is thands geboren

Varianten: v. 10. *Niet aan éénen stuurman staan*; v. 14. zeeslot, *vaartuig*; *grond.* (met punt); v. 17. IJlings werd, *Spoedig was*; leeg geplonderd, *uitgeplonderd.* In het klad is de volgorde der verzen aldus: 17, 16, 15, 18. V. 23. *En zijn handen zijn gebonden*; v. 24. pompersgast, *schippersgast*; vs. 25. *Eindlijk,* eindelijk; v. 26. *Deze nam de scheepszorg over*; v. 27. Doch, *maar*; v. 30. het Heertjen, *Kapteintjen.*

Boven het eerste blad staat: „ggg 4 bladz." zijnde de indeeling die het vers bij den druk had moeten hebben; dit is ook aangeduid door „=" voor de verzen 11, 31, en 51 geplaatst. Zie over de twee HSS., het klad- en het netschrift van B., hierachter.

Dat men zich wat beters bouwt.
't Oude ving toch altijd water
Telkens moest het weer hersteld
Altijd was het woord: kalfater!
't Koste dus gedurig geld.
't Was een lomp en plomp gevaarte
't Droeg geen zeilen naar zijn zwaarte
Daarom spoedde 't ook niet voort.
Beter weten 't de overburen,
Die zoo snel door 't water schuren,
Ja, die bouwen zoo 't behoort!
Kom! aan 't werk, als wakkre mannen,
Alle krachten ingespannen! —
Klaar was 't eer men om kon zien.
't Schip werd grooter dan voor dezen
En het moet nu beter wezen,
't Is een meesterstuk — misschien!
'k Zag het dan van stapel loopen;
't Maaksel stond mij wel niet aan,
Maar ik wou er 't best van hopen
En ben weêr op zee gegaan.
Met den stuurman wel te vreden
Die op 't dek gebieden moest
Dacht ik allen nood geleden
Ook al waaide 't eens wat woest. —
„Goede reis dan!" — 'k dank u Vrindtjen,
'k Schroom geen rukjen van een windtjen
Schoon het zeiltjen deftig spant.
Zekerlijk hy zal 't wel redden
('k Wil mijn hoofd daar om verwedden)
En vertrouw my in zijn hand;
Maar (helaas! wat mag ik praten!)
Zoo hy meester wordt gelaten;

Varianten: v. 34. *Dat men weer een ander bouwt*; v. 33—44 ontbreken in het klad. V. 42 De overburen zijn de Engelschen. V. 45. Kom! *Nu*; v. 47. *Eer men om kan zien is 't klaar*; v. 48. 't Schip werd, *'t Is wat*; v. 49. En, *Maar*; nu, *ook*; v. 54. op zee, *op reis*; v. 58. 't eens wat *'t zoo wat*; v. 59. Vrindtjen, *vrindjen*; v. 60. windtjen, *windjen*; v. 61. *Of, het zeiltjen ook wat spant*; v. 63. daarom, *daarbij*; v. 66. *Zoo hij maar wierd vrij gelaten.*

Doch, met honderden aan 't roer
Vrees ik, waar men moog belanden,
Dat wien 't niet gelust te stranden,
Beter op een hooireek voer.

1821. B.

Een korte aanteekening over de handschriften van het gedicht, en de herkomst mag hier niet ontbreken.

Het klad, een kl. 8° blaadje, van Bilderdijks hand, in onbegrijpelijk fijne lettertjes door elkander gekriebeld, berust bij schrijver dezer bladzijden. Ter verduidelijking en aanvulling heb ik echter gebruik gemaakt van een keurig, door den dichter in 't net geschreven afschrift, dat in 't bezit is van den Heer W. J. C. del Court tot Krimpen te Ede, aan wiens heuschheid ik dank verschuldigd ben. Ook bij dit gedicht zijn hier al de varianten en eigenaardigheden der beide handschriften aangeteekend. De Heer del Court is tevens de gelukkige bezitter van een belangrijk gedeelte der handschriften van Bilderdijk in 1882 alhier verkocht.

En, ten slotte, waarom hebben wij den naam van Bilderdijk wederom op 't tapijt gebracht, waarom hier en daar treurige feiten, helaas! aan dien naam verbonden, moeten ophalen? Zeker niet om af te breken,

---

Varianten: v. 67. *Maar met zooveel volks aan 't roer*; v. 67—70 luiden in het klad:

Doch nu zie ik zooveel handen,
En vermetele onverstanden
Meester worden van het roer,
Dat wien 't nu niet lust te stranden
Op de tallelooze zanden
Beter op een hooireek voer.

B.

zeker niet om het puin van da Costa's monument, den Meester op 't graf te werpen. Een paar steentjes hebben wij voor ondergang bewaard, die, al zullen zij wel nooit hoeksteenen worden voor een nieuw gedenkstuk, toch kleine openingen aanvullen tusschen de edelsteenen, die de omlijsting van Bilderdijks beeltenis versieren.

JAN. F. M. STERCK.

Amsterdam, December 1888.

BOEKBEOORDEELING.

EEN BELANGRIJK WERK OVER HET RECHT 1).

Ongeveer 10 jaar geleden schonk ons Prof. Marres, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan 't seminarie van Roermond, het eerste deel zijner verhandeling *De Justitia*, onder toezegging van het vervolg over de contracten en de daaruit voortvloeiende verbintenissen. Zijn doel was den zielzorgers een veiligen leiddraad aan de hand te geven, om in de meest voorkomende rechtskwesties te onderkennen wat in casu recht is en onrecht, waartoe natuurlijk de kennis van onze burgerlijke wetgeving vereischt wordt.

Die strekking bracht den schrijver tot een andere methode dan welke de moralisten doorgaans volgen. Het ten onzent bestaande burgerlijk recht, hier als uitgangspunt genomen, werd gevolgd in beginsel, bepaling, verdeeling enz., vergeleken met het Romeinsche en vooral met het Napoleontische recht, getoetst, waar noodig, aan de bepalingen van de hoogere wet, naar welke de burgerlijke wetgeving zich te regelen heeft, wil zij bindend zijn in geweten. De beste schrijvers over de respectieve vraagstukken worden gehoord en dan, op deugdelijke gronden, keus gedaan tusschen verschillende meeningen, zoodat men onzen rechtstoestand van 't ware standpunt uit overschouwt in een stelselmatige, beknopte en betrekkelijk heldere uiteenzetting, waarin, dunkt me, geen zweem te vinden is noch van overschatting, noch van miskenning onzer staatswetten, en evenmin van overhaasting, eenzijdigheid of ongemotiveerde voorliefde.

Is het wonder, dat dit eerste deel, over het zakelijk recht, onrecht en rechtsherstel, een zoo gunstig onthaal vond en zijn

1) *De Justitia*, secundum doctrinam theologicam et principia juris recentioris speciatim vero Neerlandici, Auct. P. H. Marres, Can. eccl. cath. et in sem. Rurem. S. Theol. Prof. Pars II, Lib. III, IV. Ruraemundae, J. J. Romen et fil. 1888. 507 p. 8°, fl. 3.50.

maker een succes bezorgde, grooter dan hij zelf verwacht had? Wie herinnert zich niet, hoe o. a. de warme aanbeveling, door een onzer voornaamste advocaten in *Onze Wachter* (1879, Dl. I, bl. 322—324) aan Marres en zijn boek gewijd, bijval vond in de hoogste waardeering? Vooral was het slot van dit keurig artikel den kenners van het boek als uit het hart gegrepen, de wensch namelijk: dat Prof. M. in het naderend derde eeuwfeest van Grotius „een aanleiding mocht vinden om ons op zijn tweede deel niet lang meer te doen wachten". Schooner gave toch, meende D. A. v. d. H., kon den vorst onzer rechtsgeleerden wel niet aangeboden worden dan door in *zijne* taal en op het gebied *zijner* wetenschap een werk te leveren, waaraan hij zelf (Grotius) den lof van ware wetenschap, eerlijk onderzoek, scherpzinnigheid en klassieke elegantie niet zou onthouden hebben!

Het eeuwfeest kwam, het tweede deel kwam niet, en toen het zeven, acht jaren uitbleef, begon bij velen de vrees, dat een der beste werken onzer juridico-theologische litteratuur onvolledig zou blijven, in vaste overtuiging over te gaan, totdat eindelijk de tijding, dat het reeds ter perse was, vrees en overtuiging in blijdschap en gespannen verwachting veranderden. Wat was dit anders dan een andere vorm van lof aan het werk gegeven? Wij mogen den Hoogeerw. Schrijver dankbaar zijn, dat hij zich niet verleiden liet, om vlugger door te werken, en hem geluk wenschen met een zelfbeheersching, die der goede zaak ten dienste komt, daar het ongetwijfeld beter is degelijker werk na langen dan minder degelijk na korten tijd te leveren. Wie dit tweede deel met eenige studie heeft ingezien zal wel toegeven, dat voor zulk een arbeid twee lustrums niet lang zijn!

Wat echter lang, al te lang ja, uitbleef? De aankondiging van dit werk in *De Katholiek*, ons antwoord op de vereerende uitnoodiging der redactie om aan dit boek eenige bladzijden te wijden. Mocht de Schrijver de verklaring van dit uitstel gezocht hebben in gemis aan belangstelling, wat ik trouwens niet mag vermoeden, dan zou ik me genoopt voelen tot de verzekering, dat ik voor die zware taak huiverde, inderdaad huiverde, omdat zijn boek mij te hoog stond voor een recensie, die in algemeenheden opgaat en te gissen geeft, dat men 't niet eens aandachtig heeft doorgelezen en vergeleken met andere verhandelingen. Thans rest mij niets beters dan het al te lang verzuim door wat uitvoeriger bespreking eenigszins te vergoeden.

Den inhoud dezer twee boeken heb ik niet in bijzonderheden aan te geven. Hier is alles, wat men kan verlangen in een tractaat van dien aard en omvang, alwat de contracten in 't algemeen en de voornaamste in 't bijzonder raakt en den priester noodig en nuttig kan zijn, zoo in als buiten den biechtstoel. Een greep doen in den overvloed en bij die enkele vraagstukken wat langer stilstaan, verdient zeker wel de voorkeur boven volledigheid en dorre opsomming; daarom kies ik dien weg, alhoewel niet zonder aarzelen.

Al aanstonds boeit het derde boek door een zeer belangwekkende uiteenzetting over den aard der ongeldigheid van de contracten (C. II, nº 19—37). Voor dezer bestaanbaarheid vordert ons *Burg. Wetb.* art. 1356, vier zaken, namelijk: de toestemming der beide partijen; hunne bekwaamheid; een bepaald onderwerp en een geoorloofde oorzaak; bij gebrek van één dezer is de overeenkomst ongeldig. Die ongeldigheid, zegt Prof. Marres (nº. 23) is tweevoudig, naar gelang de ontbrekende voorwaarde gevorderd wordt voor het *tot stand komen* der overeenkomst, dan wel opdat ze *stand houde*: in het laatste geval is het contract eenvoudig *nietig* in het eerste zelfs *niet bestaande*. „Au dessus du contrat déclaré *nul* — zegt Larombière 1) — on rencontre le contrat réputé *non existant*". Dit laatste komt overeen met de *van rechtswege nietige*; het eerste daarentegen met de *ontbindbare* rechtshandelingen van het oude recht, al heeten ook deze in 't huidig wetboek *ongeldig*, *van rechtswege nietig* enz., termen, die, volgens genoemden jurist, „ne sont qu'une superfluité de redaction, par réminiscence des principes du droit Romain" 2). Het nieuwere recht veranderde van beginsel, maar wijzigde de uitdrukking niet, zoodat men uit de letter der wet den juisten aard der ongeldigheid niet meer kan opmaken. Vraagt men nu een algemeenen regel om dezen juisten aard te bepalen, dan kan men in 't algemeen aannemen, dat een contract als *niet bestaande* dient gehouden te worden, wanneer òf de toestemming, òf het bepaalde onderwerp, òf de geoorloofde oorzaak ontbrak, zoodat het *niet tot stand kon komen*; daarentegen is het voor *nietig* te houden, zoo vaak er een gebrek kleefde aan de toestemming of onbekwaamheid aanwezig was van de zijde der zich verbindende personen, zoodat

1) *Théorie et Prat. des oblig.* T. II. art. 1304, n. 13.

2) T. a. p. n. 10.

het wel tot stand gekomen is, maar *geen stand houdt*, indien de belanghebbende op grond van dat gebrek er tegen opkomt.

Deze leer is uiterst gewichtig met het oog op de gevolgen. Van een overeenkomst, die *nietig is zonder meer* geldt: „Tant que le contrat [nul] n'a pas été annulé, il existe et produit tous les effets d'un contrat qui serait pleinement valable; cela n'est pas douteux" 1); daarom mag men zich ook in geweten hieraan houden en de uitspraak des rechters afwachten, zoo dikwijls het *burgerlijke* zaken betreft en de nietigheid *alleen uit de wet* voortvloeit. Dit kan niet gezegd worden in geval de overeenkomst *niet bestaande* is, hetzij krachtens het natuurrecht, hetzij uit hoofde van de wet; van zulk een overeenkomst zegt Marres: „Nemo igitur *absque injustitia*, et *gravi* quidem *in materia gravi*, ex utroque superius exposito contractu rem sibi aut petere, aut accipere, aut retinere potest" (nº. 30). Want de wetgever houdt het voor niet bestaande, en daardoor is het zulks ook in geweten, als zijnde de wet rechtvaardig. Aldus Prof. Marres.

't Spreekt van zelf, dat een rechtsgeleerde als deze met zulk een leer niet voor den dag komt zonder soliede rechtsgronden, maar ook, dat wij voor het bestaan dezer splitsing in den geest der wet doorslaande bewijzen vorderen mogen en vorderen moeten met het oog op de practijk: immers een zware verplichting in geweten staat of valt er mee. De geleerde schrijver geeft drie argumenten, om deze leer te bewijzen, benevens een beslissing van den Hoogen Raad, waardoor ze, wat ons vaderland aangaat, z. i. bevestigd wordt.

Vooreerst, zegt de Hoogeerw. S. (nº. 24), volgt uit den aard der overeenkomst en der voorwaarden tot haar bestaanbaarheid, dat sommige vereischten gevorderd worden voor het *ontstaan* van een contract (b.v. de toestemming van beide partijen), andere daarentegen voor het *stand houden* er van (o. a. de bekwaamheid volgens de wet). In 't eerste geval *is* er geen overeenkomst, in het tweede wel, doch op rechtsvordering van den belanghebbende zal ze nietig verklaard of vernietigd worden: deze is *nietig*, gene *niet bestaande*.

Tweedens is dat verschil af te leiden uit de bepalingen zelve van het wetboek, vooral die, welke de bevestiging en de bekrachtiging van ongeldige overeenkomstig betreffen alsmede de verjaring van de rechtsvordering ter nietigverklaring of rescissie. Worden deze toegelaten omtrent een bepaalde klas van ongel-

1) Laurent, *Princ. de droit civ.* T. XVIII, n. 533.

dige contracten, 't is een bewijs dat ze eenvoudig *nietig* zijn; zoo niet, dan zijn ze in de bedoeling van den wetgever *niet bestaande.*

Ten derde is deze meening aangenomen door zeer vele rechtsgeleerden, vooral van lateren tijd, o. a. door Demolombe, Larombière, Laurent, Marcadé, Toullier, Troplong, Opzoomer enz. de Hoogeerw. S. had hier nog kunnen wijzen op zijn collega van Brugge, Dr. Waffelaert 1), die, wat de theorie betreft, 't in hoofdzaak met hem eens is.

Eindelijk wordt deze meening bevestigd door een decreet van onzen Hoogen Raad, (d.d. 21 Nov. 1856), aldus luidende: „Alhoewel de wet verbindtenissen wegens gemis aan toestemming alleen in geval van dwaling, geweld en bedrog heeft nietig verklaard, is evenwel volkomen wettig de beslissing, dat geene *overeenkomst is tot stand gekomen*, omdat geen volkomen toestemming gegeven is". (*Ned. Pasicr.* Overeenk. n°. 11).

Zijn deze rechtsgronden hecht genoeg om er met S. op te bouwen? Mag hij, die iets in bezit heeft op grond eener handeling, welke van natuur geldig is en alleen uit hoofde der burgerlijke wetgeving ongeldig (b.v. een vormelooze schenking), per se gesproken, *verplicht* worden tot teruggave, vóórdat de eisch daartoe gedaan wordt door den rechthebbende; of mag hij in geweten daarmee wachten tot de terugvordering: m. a. w. is de schenking *nietig zonder meer* of *niet bestaande*? Het antwoord hangt af van de waarde der argumenten, die voor 't bestaan dezer splitsing in de staatswet moeten pleiten. Meer bevoegde mannen mogen hierop antwoorden; ik heb slechts eenige tegenbedenkingen, die misschien grond geven tot aarzeling om Marres na te zeggen, dat „niemand *zonder onrecht* iets kan vorderen, aanvaarden of behouden op titel van dergelijke overeenkomst", evenmin als op grond eener handeling, die nietig (d. i. niet bestaande) is ex jure naturae.

Twijfel omtrent de bevoegdheid van den wetgever om sommige handelingen volslagen nietig (niet bestaande) te maken — is niet meer van dezen tijd. De onderstelling, dat dergelijke bepaling niet redelijk kan zijn in een maatschappij, waarin de vroegere *nietigheid van rechtswege* overbodig is geoordeeld — weerhoudt mij ook niet. Evenmin het gezag der oudere juristen en der theologanten van lateren tijd, die dit wettelijk onderscheid tusschen *niet bestaande* en *nietige* contracten niet maken. Mijn bezwaar ligt

1) *De Justit.* n. 354.

hier: de bedoeling van den wetgever is mij niet duidelijk genoeg om vooralsnog een van nature bestaand recht te miskennen en een van natuur niet bestaande verplichting op te leggen.

Wat het eerste argument betreft, zeker, niet iedere voorwaarde is even noodzakelijk: daarom juist zijn krachtens 't natuurrecht sommige overeenkomsten nietig d. i. niet bestaande, andere slechts vatbaar voor vernietiging; redelijk zou ook die splitsing in 't burgerlijk recht zijn, *indien ze bestond;* doch dit is juist de vraag. En daar het argument alleen voor de redelijkheid van dergelijke bepaling pleiten kan, bewijst het niet het bestaan er van.

Doet zulks het tweede? Wat niet bestaat kan niet bevestigd of bekrachtigd worden, 't is duidelijk. Maar is daarom alwat, niet *uit zich zelf* maar alleen *krachtens de wet*, onvatbaar voor bekrachtiging is, ook *niet bestaande* evengoed als wat nietig is van nature? Kunnen deze bepalingen ook niet verklaard worden in geval de wetgever niets bedoeld had dan nietigheid zonder meer? Zoo ja, dan is er te veel beweerd. Het wil mij schijnen dat de wetgever zeer goed aldus kon redeneeren: „Wat geldig is van nature zij nietig voor de wet — volstrekt of betrekkelijk — zoo vaak er een gebrek kleeft aan de overeenkomst, b.v. als de toestemming niet geschiedt op die wijze, welke de wet voorschrijft; doorgaans kan dat gebrek worden verholpen door vrijwillige bekrachtiging van wie daartoe bevoegd is; maar in enkele gevallen erken ik geen bekrachtiging om bijzondere redenen, en wie er tegen opkomt op grond van het aanwezige gebrek wordt gehoord en door de uitspraak des rechters in 't gelijk gesteld". In deze onderstelling is alles hoogstens *nietig* met het oog op de wet alleen, en wat aangezien wordt als uitzondering (n.l. het kunnen bekrachtigd worden) is dan de regel, die door het *bij uitzondering niet bevestigd kunnen worden* (a. 1930) volstrekt geen schade lijdt. Dan ook zou de algemeene rechtsregel, dat nietigheid voorkomt, zoo vaak er een *gebrek* is in eene overeenkomst, bij welke alle wezenlijke voorwaarden voor het ontstaan en bestaan vervuld zijn,in volle kracht blijven. Deze overweging belet mij dit bewijs overtuigend te noemen.

Maar het derde dan? Ook dit schijnt bij nader onderzoek niet zoo krachtig als 't aanvankelijk voorkomt. Immers de aangehaalde schrijvers, hoe groot hun gezag is in deze, zijn voor onze wetgeving niet beslissend. Wel is het een eerste regel van uitlegkunde om de bron te raadplegen en dus de vakmannen, die het Fransche recht verklaren, na te gaan; maar de bedoeling van

onzen wetgever moet eerst en vooral gezocht worden bij onze wetverklaarders, in geval hij zelf niet duidelijk heeft gesproken. Van onze rechtsgeleerden is alleen Opzoomer aangehaald, en ofschoon de schrijver zich ook op Diephuis had kunnen beroepen, die, o. a. in zijn *Ned. Burg. Regt* (Dl. II, bl. 205) in hoofdzaak hetzelfde, nog iets strenger zelfs, leert, acht ik dit argument nog te zwak om voldoende zekerheid te geven.

Rest nog de beslissing van den Hoogen Raad: heeft deze soms volle bewijskracht? Gelijk ze daar ligt wordt er de zaak niet helderder op. Het gerechtshof had geoordeeld, dat *in casu* geen overeenkomst was tot stand gekomen. Waarom? Omdat geen toestemming was *gegeven*, of wel omdat de gegeven toestemming niet *volkomen* was? In 't eerste geval is er geen overeenkomst tot stand gekomen, niet om de burgerlijke wet alleen — en dit is juist de kwestie — maar op grond van 't natuurrecht zelf. In het andere is ze wel tot stand gekomen doch eenvoudig nietig zonder meer, d. i. vernietigbaar krachtens natuurrecht en staatswet beide. Waar ligt dan het bewijs, dat er naast *nietige* overeenkomsten nietige staan, die *alleen om de burg. wet* als *niet bestaande* gehouden worden? Doch genomen dat de beslissing, in haar samenhang beschouwd, volle bewijskracht heeft, dan staan we nog maar voor ééne uitspraak, waartegen wellicht andere beslissingen opwegen; we hebben nog geen eenstemmigheid. En zelfs in dit geval zou men nog kunnen vragen, of de bedoeling van den wetgever dat onderscheid *met* dat gevolg in foro interno wel meebrengt. In onze zeden toch is aangenomen, dat eene rechtshandeling, waaraan niets ontbreekt wat vereischt wordt en voldoende is tot haar wezen, maar alleen iets, wat door de wet gevorderd wordt op straf van nietigheid, gevolgen heeft, zoolang ze niet vernietigd of nietig verklaard is door den rechter. Deze gewoonte steunt op het gezag van vele en vertrouwbare schrijvers, wien het noch aan wetenschap, noch aan eerlijkheid ontbreekt; *niet bestaande* contracten in dezen zin zijn hun onbekend Zou nu de wetgever zich in een gewichtige zaak zoo onduidelijk uitgedrukt hebben, indien hij werkelijk iets had willen invoeren wat de burgers op zóó zware beproeving stelt? Mij schijnt zulks, alles in aanmerking genomen, nog te onzeker om deze leer, hoe meesterlijk ook uiteengezet door Prof. Marres, in toepassing te brengen zelfs voor de weinige gevallen, die zich zullen voordoen, indien men let op hetgeen de Schrijver hier en daar zeer juist aanstipt volgens het beginsel der strenge

uitlegging. Wanneer over dit interessante vraagstuk meer licht verspreid wordt ten gunste dezer meening, eerst dan vervalt het: „In re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus justius est quam tutius" (L. 192 ff. De Reg. Jur.); eerst dan zou ik het woord van Ulpianus (L. 12 ff. Qui et a qu. man.): „Quod quidem perquam durum est sed ita lex scripta est" op deze stof toepassen en overtuigd zijn, dat wie iets in bezit neemt en in bezit houdt op grond van zulk een handeling (o. a. vormelooze schenking) onrecht doet en verplicht is het terug te geven aan den belanghebbende vóór de uitspraak des rechters en vóór de terugvordering, omdat de wetgever dat zoo bedoeld heeft en dus (in profanis) een verplichting bracht waar ze anders niet zijn zou in geweten. Bij de schenking ontmoeten we dit punt nog eens.

In 't voorbijgaan zij gewezen op n°. 52, waar gevraagd wordt, wanneer de overeenkomst tot stand komt tusschen schriftelijk onderhandelende partijen. Marres sluit zich aan bij het gevoelen, dat de aanbieder kennis moet hebben van de aanvaarding. Hij houdt het dus met Asser en Goudsmit, als zijnde dit gevoelen redelijker en meer in overeenstemming met de practijk dan de drie andere meeningen, die in deze bestaan en respectievelijk gevolgd worden door Marcadé, De Pinto en Opzoomer, tot wien ook Diephuis (blijkens *Handb.* III, bl. 187, 3e uitg. 1885) is overgegaan. Ook zij gewezen op n°. 117, waar gezegd wordt, dat minderjarigen, onder curateele gestelden en gehuwde vrouwen het voorrecht der wet mogen inroepen, al zijn ze niet benadeeld en al heeft de bevoegde partij te goeder trouw gehandeld, mits zij zelven niet bedriegelijk hebben gehandeld en het geen overeenkomst betreft, die doorgaans met hen wordt aangegaan op grond van stilzwijgende toestemming hunner respectieve bestuurders.

Lastige schuldeischers en slechte betalers! — zouden er ooit zoo vele elkanders rust gestoord hebben als wel in onzen tijd van windhandel en genietingen? Maar ook, wat al hoofdbrekens voor hen, tot wie beiden zich wenden met de vraag, wat *hier* recht is en plicht in geweten! Kon men 't nog maar vinden bij de moralisten, maar vaak eindigt men, na zoeken tot suffens toe, met de bevinding, dat algemeenheden u *hic et nunc* geen haar verder brengen. 't Is inderdaad een genot bij dezen rechtsgeleerden moralist een bevredigende oplossing te vinden van wel honderd kwesties, die niet minder practisch zijn dan moeilijk en

hem zelven meestal ter beslissing werden voorgelegd (nº. 283—369). Om juist te zeggen wat een schuldenaar moet of mag doen, indien hij meerdere schuldeischers heeft, wien hij niet alles kan betalen, maakt S. onderscheid tusschen verschillende toestanden. Indien de onvermogende zelf nog 't beheer heeft over zijn goederen, mag hij niet uit eigen beweging betaling aanbieden aan wien hij wil, maar wel voldoen aan wien het vraagt, al zijn er bevoorrechte schuldeischers, vooronderstelt dat deze geen beslag leggen op zijn goederen of althans nog geen wettelijke kennisgeving van dit plan gedaan hebben. De wet zegt het wel niet uitdrukkelijk, maar erkent toch dergelijke betaling, mits de inschuld eischbaar is en geen afspraak plaats heeft tusschen beiden; door het gebruik is dit ook aangenomen (309—311). Ook meent M. dat de schuldeischer volle betaling mag eischen, omdat hij hierdoor slechts datgene vraagt en neemt, wat hem toekomt en niemand benadeelt; dat de schuldenaar misschien daardoor schade toebrengt aan zijn andere schuldeischers, is zijne zaak; de wet laat het toe en wordt zoo verklaard door de gewoonte en de rechtswetenschap. Toch zal de betaling vernietigd worden, indien de vervaldag niet gekomen was 40 dagen, vóór dat de schuldenaar het beheer zijner goederen verloren heeft, b.v. door boedelafstand. Door boedelafstand echter wordt deze niet bevrijd van de schulden, die uit zijn boedel niet kunnen betaald worden. Dit hangt af van het bijkomend akkoord, waarvan men den inhoud nauwkeurig dient na te gaan. Verklaren de schuldeischers, dat zij „tot hun genoegen voldaan zijn", of „de overige schulden of schuldvorderingen kwijtschelden", dan is de ontheffing van alle verdere verplichting duidelijk en zeker. Dit gebeurt zelden. Indien zij verklaren „van rechtsvordering of vervolging-instellen af te zien", dan blijft de overige schuld bestaan. Dit is *twijfelachtig*, als gezegd wordt, „dat zij van het overige gedeelte van hun eisch of vordering afzien", zoodat de *zekere* verplichting, om later, zoo mogelijk, het tekort aan te zuiveren, nog blijft bestaan voor den schuldenaar, althans in geweten.

Is de schuldenaar in staat van faillissement of van kennelijk onvermogen verklaard, ook dan staat de weg tot een akkoord open. Wordt dit bij meerderheid van stemmen aangenomen en gehomologeerd, dan zijn allen, ook die er geen genoegen mee namen, daaraan gehouden; dan krijgt de schuldenaar ook het vrij beheer zijner goederen terug en is hij door uitkeering der bedongen percenten ontslagen van de rest, althans van rechtswege. Ook in geweten?

Djephuis en de Pinto meenen van ja, terwijl anderen, b.v. Holtius en de Marez Oyens, van gevoelen zijn, dat de natuurlijke verplichting blijft, wanneer de kwijtschelding niet zeker is uit het akkoord zelf. Om het algemeen rechtsbeginsel, dat de *zekere* verplichting niet wordt weggenomen door een *twijfelachtige* bevrijding, helt S. naar de laatste meening over (nº. 325).

Verder wordt, na de behandeling van nog eenige bijzonderheden der failliet-verklaring (nº. 327—330), de algemeene vraag gesteld, of en in hoever de gehuwde vrouw aansprakelijk is voor de schulden, die haar man staande huwelijk gemaakt heeft (nº. 333—346). De gemeenschap van goederen — de algeheele zoowel als de door huwelijksche voorwaarden beperkte — kan, ook staande het huwelijk, op aanvraag der vrouw ontbonden worden in de gevallen die art. 241 B. W. aangeeft. De schulden worden dan gelijkelijk verdeeld en komen dus voor de helft ten laste van de vrouw, ook al overtreffen ze de helft der gemeenschap. Zij kan echter haar privaat eigendom redden krachtens een voorrecht, haar door de wet toegekend: namelijk door afstand te doen van de gemeenschap. In dit geval is zij „verplicht om binnen den tijd van één maand na de ontbinding der gemeenschap ter griffie van de arrondissementsregtbank ter laatste gemeene woonplaats een akte van afstand uit te brengen op verbeurte van dit voorregt" (a. 188). Dat de vrouw in geweten mag gebruik maken van dit voorrecht, is duidelijk; alleen bestaat er twijfel omtrent het geval, dat zij den wettelijken termijn heeft laten voorbijgaan. De meening, dat de vrouw in dit geval uit haar privaat vermogen het tekort moet aanvullen heeft veel voor. Immers zij is per se aansprakelijk voor de halve schuld der gemeenschap; het burg. recht stemt daarmee in, doch geeft haar een bepaald omschreven voorrecht; verzuimt zij van dit privilegie gebruik te maken, dan is er geen reden om haar ontslagen te achten in geweten. Toch helt Marres over tot de andere meening, dat ze in geweten niet verder aansprakelijk is dan de helft der goederen bedraagt. De vrouw toch krijgt een voorrecht, hetwelk iedereen heeft, behalve juist de vrouw, staande het huwelijk. Immers men is niet aansprakelijk voor schulden tegen zijn wil gemaakt, althans indien men er niet in toestemt door machtiging van zijn medevennoot. Door dit voorrecht alzoo komt de gehuwde vrouw eerst in normalen rechtstoestand en is dus in geweten niet verder gebonden dan ieder ander. 't Is waar, de wet *veronderstelt*, dat de vrouw, die geen gebruikt maakt van dat

voorrecht, de gemaakte schulden als 't ware bekrachtigt; doch, de veronderstelling van *het feit* valsch zijnde, is de wet niet bindend in geweten. Ook het volgende mag niet over het hoofd gezien, zegt de Schrijver: wat schuld en veplichting aangaat, staat de vrouw gelijk met den erfgenaam, die zonder voorrecht van boedelbeschrijving een met schulden bezwaarde nalatenschap aanvaart; nu zijn er zeer velen, die hem in geweten niet verplicht achten tot bijbetaling van het tekort, vooral omdat de wet steunt op de valsche veronderstelling van *een feit*. Dit alles in aanmerking genomen, acht Marres het waarschijnlijk, dat de vrouw in deze niet gehouden is, voor dat zij veroordeeld wordt en dus ook de erfgenamen niet (n°. 342).

Een paar bladzijden worden besteed aan een bij uitstek practische kwestie, die men bij weinige schrijvers vindt: de verplichting namelijk der ouders van een onvermogende (n°. 349—355). Liet de beperkte ruimte het toe, we konden nog veel aanstippen; thans moet ik naar 't vierde boek, waar de contracten in 't bijzonder besproken worden en de keuze weer lastig is door overvloed.

Het vijfde hoofdst. handelt over de verbruikleening (n°. 111—146), waarbij de groote kwestie van den interest, ik mag wel zeggen, overheerlijk is uiteengezet. In deze moet men *leer* en *feit* goed onderscheiden: terwijl woeker woeker is en blijft, kan, door wisseling van maatschappelijke toestanden, wat vroeger woeker was, ophouden zulks te zijn. Was vroeger het geld vooral onvruchtbaar, dit is sinds langen tijd niet meer 't geval: het *mutuum consumtionis* is daardoor in iets productiefs overgegaan. De leer is nog, dat een bijkomende titel wordt gevorderd om interessen te mogen bedingen, maar tengevolge der omstandigheden is die doorgaans aanwezig, wat voorheen doorgaans niet het geval was. Zoo wordt de strijd, dien de grootste vernuften van het Christendom met zooveel talent gevoerd hebben, beter verklaard, dunkt me, dan door de verklaring te zoeken in begripsverwarring omtrent het zoo eenvoudig verschil tusschen *contractus gratuitus* en *onerosus*. Hij heeft dan zijn ongedwongen uitlegging in de langzame verandering der maatschappelijke verhoudingen, welke vaak eerst na zeer langen tijd door de geleerden eenparig worden opgevat en begrepen. Zoo is ook duidelijk, dat de wet op zich zelve geen voldoenden titel *geeft*, maar den doorgaans reeds bestaanden titel verklaart en bepaalt, zoodat deze derhalve niet wegvalt, al laat de wetgever de taxa legalis vallen.

Aangaande koop en verkoop geeft M. voortreffelijke bladzijden (C. VII, nº. 156—299). Over den rechtvaardigen huurprijs wordt gehandeld in verband met de ware economische beginselen (nº. 175 vv.). In nº. 229 wordt duidelijk uiteengezet wat juist als *vitium redhibitorium* (verborgen gebrek) dient gehouden, de verplichting, welke op den verkooper rust om zulk een gebrek bekend te maken, en de gevolgen, welke het verzuim dier aanwijzing medebrengt. De ware reden dezer verplichting *uit rechtvaardigheid* schijnt hem de volgende te zijn: door zijn zwijgen zou de verkooper bevestigen, dat de zaak geschikt is voor het gebruik en het doel van den kooper, zooals zij schijnt te zijn doch inderdaad niet is: „bonam fidem igitur in contractu servandam laedit atque *dolo malo* emtorem ad contrahendum inducit". Daarom is hij in geweten verplicht den kooper schadeloos te stellen in zoover zijn verzuim de oorzaak was van benadeeling. — Het vraagstuk der openbare verkooping wint in eenvoud en helderheid door de onderscheiding in twee soorten naar gelang zij doorgaat, hoe laag het bod ook zijn moge, dan wel niet (b.v. als de verkooper zich het recht van beraad voorbehoudt). In onze streken, zegt M., is deze laatste meer gebruikelijk: men veronderstelle ze, tenzij het tegendeel blijke, en moet daarop in de practijk steeds letten (nº. 275—279). — Van belang is verder wat gezegd wordt over koop en verkoop door makelaars of tusschenpersonen, zooals dienstboden, werklieden enz. (nº. 279—289); ook wat geantwoord wordt op de vraag: „Num clericis liceat emere partes, vulgo actiones societatis ad lucrum comparandum constitutae? (nº. 296—299). — Het wisselcontract is volgens de laatste juridische werken breedvoerig besproken (nº. 302—331); het onderscheid tusschen de eigenlijk gezegde wisselverbintenis (waardoor dat contract een overeenkomst van waarborg en borgtocht wordt), en die verbintenissen, welke ontstaan uit bijkomende of daarop steunende rechtshandelingen, is hier tot grondslag genomen ten bate der juistheid en duidelijkheid in deze moeilijke stof. — Over huur van diensten, van werk en van nijverheid (waarbij vooral omtrent de dienstboden veel actueels gegeven wordt) over aanneming van werk, vervoer van zaken en personen enz. volgen tal van interessante vragen (nº. 351—386). — Bij de uiteenzetting van vennootschap geeft Schrijver een belangrijke beslissing van het hoogste gerechtshof voor Duitschland, waarbij aan alle kloosterlingen recht van eigendom enz. wordt toegekend gelijk aan ieder ander staatsburger. Dit

is niet te verwonderen; maar toch leerzaam — en daarom wordt er op gewezen — voor mannen van het recht, die beweren, dat door de gelofte van armoede en gehoorzaamheid alle rechten der religieusen worden weggenomen, zelfs dat van vereeniging: „Comment auraient-ils un droit quelconque alors qu'ils sont morts? Ce ne sont pas des hommes, ce sont des cadavres". De geleerde Laurent zegt het 1) en 't gerechtshof van Brussel heeft in dien zin uitspraak gedaan (13 Mai 1861, *Pasicrisie* '61, 2, 191). Indien 't geen dienaren waren der Gerechtigheid, die zoo oordeelden, zou men hier aan passie denken; thans rest geen andere verklaring dan onverklaarbare onwetendheid. Of het is geen dwaling *in het recht*, zoo tastbaar als de nacht, dat een handeling, die door den wetgever niet erkend en zelfs als *niet bestaande* aangezien wordt, invloed heeft op den rechtstoestand van hem, die ze verrichtte? Hoe zou nu de voor de burg. wet niet bestaande gelofte van armoede daarop uitzondering maken en alle rechten van den kloosterling dooden! Evenzeer is het een dwaling *in het feit*: èn omdat de meeste kloosterlingen slechts een *votum simplex* doen en dus geen rechten in deze verliezen, èn omdat zelfs de *plechtige gelofte* der religieusen in België en Holland, sinds ruim 68 jaar geen wijziging meer brengt in hun rechten als burger, zooals blijkt uit een pauselijk decreet der Poenitentiarie, gegeven den 1 Dec. 1820 en authentisch verklaard door Z. H. Leo XIII, d.d. 31 Mei 1878. Dit begrepen de gerechtshoven van Amerika, Nederland, de Rijnprovincie en het Reichsgericht van Leipzig, hetwelk den 23 Jan. 1883 de uitspraak van 't Kölner Appel-Hof: „dat de kloosterlingen niet minder dan andere burgers het volle recht hebben om eigendom te verkrijgen en daarover te beschikken", bekrachtigde 2). Geen twijfel, of de wensch van Marres, dat België zijn dwaling moge inzien en voor 't vervolg die rechten erkennen, zal in de toekomst wel bevredigd worden.

Nog wilde ik wijzen op een aantal punten van aanbelang, waarover men bij de moralisten doorgaans weinig vindt, laat staan zulk een grondige behandeling: b.v. aangaande beursspeculatie, prolongatie-contract, verzekering, transactie enz. Dan, wij moeten

---

1) *Princ.* T. XXVII, n. 197.

2) Het vonnis van het Reichsgericht eindigt met eene verwijzing naar Marres: *De Just.* 1, p. 440.

nog even stilstaan bij een der voornaamste hoofdstukken van dit tweede deel (het 2e van dit boek), waar al wat de donatio betreft op overheerlijke wijze behandeld wordt. Letten we hoofdzakelijk op de *vormelooze* schenking in verband met de boven uiteengezette leer omtrent den aard der ongeldigheid — een vraagstuk van 't hoogste gewicht, èn in zichzelf, èn om de betrekking tot andere niet minder belangrijke kwesties.

Door *donatio informis*, zegt M. (no. 51), verstaat men ten onzent: 1° die schenking: „qua res mobilis aut creditum non certo nomine inscriptum et absque *instrumento* authentico et absque *traditione*, sensu superius (no 48) exposito, a donatore mero donationis contractu datum fuit donatario illud acceptanti"; en 2° die schenking: „qua *caeterae res* absque solemnitate jure praescripta .... aut donatae aut acceptatae fuerunt". Dergelijke schenking is nietig, geheel en al van onwaarde. In welken zin? De wet zelve zegt het nergens, zoodat de bedoeling van den wetgever elders moet opgespoord. Dit trachten de juristen op te maken uit de rechtsleer aangaande de bevestiging en de bekrachtiging van een ongeldige overeenkomst. Allen nu, die 't Fransche recht verklaren, zijn 't in deze eens, dat daar de vormelooze schenking *volgens de bedoeling van den wetgever* als *niet bestaande* 1) moet worden aangezien, even goed als waar geen toestemming hoegenaamd is gegeven „quia ipse contrahentium *consensus*, quando non datur eo modo, qui lege pro hac materia praescriptus fuit, in jure *non datus* reputatur" (no 52). Wat ons land aangaat, beroept zich Prof. Marres op Diephuis, de Pinto en Opzoomer. De eerste zegt, dat „de schenking, niet bij notariëele akte gedaan, als *niet gedaan* beschouwd wordt", en de Pinto noemt die nietigheid zóó *volstrekt*, „dat iedereen, zelfs de schenker er zich op beroepen kan en zelfs door geen akte van bevestiging de nietigheid kan verhelpen", zooals a. 1930 *B. W.* uitdrukkelijk zegt. Dit zou de schenker wèl kunnen, aldus redeneeren zij, indien ze eenvoudig *nietig* ware, want onvatbaar voor bevestiging is *alleen datgene*, wat rechtens *als niet bestaande* beschouwd wordt 2).

Dat in deze de Fransche wet bij ons is aangenomen, houdt

---

1) Niet bestaande is ook wat *nietig is ex jure naturae*, doch van deze nietigheid is hier geen spraak: 't geldt hier niet-bestaan *alleen om de burgerlijke* wet.

2) Art. 1931 is een ongehoorde uitzondering op den regel: «une

M. ook om de volgende reden voor zeker: „Caeterum dubitari nequit, quin legislator noster pro hac parte jus Gallicum servare voluerit, cum art. 1930 et 1931 legem Gallicam (*Code Nap.* art. 1339, 1340) ad litteram referant." (t. a. p.)

Is zulk een schenking, voor de wet en ten gevolge daarvan ook in geweten, niet bestaande volgens de bedoeling van den wetgever, dan zullen, waar het profane schenkingen betreft, de volgende opmerkingen pro cura niet bevreemden: I De begiftigde dus, wien b.v. een roerende zaak wel geschonken is doch *hoegenaamd niet overgeleverd*, indien hij zich bewust is van de nietigheid (het niet bestaan) dier schenking, kan de hem geschonken zaak noch aanvaarden, noch behouden *zonder toestemming* van den schenker of zijn erfgenamen, of hij begaat onrecht. II. *Na den dood* des schenkers mag hij zonder toestemming of buiten weten der erfgenamen de hem aldus geschonken zaak niet meer in bezit nemen, want, daar die schenking van rechtswege niet bestaande is, „rem *alienam absque titulo* occuparet". Wat hier van de roerende goederen gezegd wordt, is van zelf ook toepasselijk op die goederen, waarvoor een notariëele akte noodig is, opdat de schenking tot stand kome. Aldus Prof. Marres (n°. 84).

Is dit alles zoo waar als het helder is? — ziedaar de vraag. De oplossing hangt af van de bedoeling des wetgevers om al dan niet onderscheid te maken tusschen een schenking die *nietig* en eene die *niet bestaande* is voor de wet en het geweten tevens.

Zooals vroeger omtrent de theorie in 't algemeen, zijn ook hier, naar mijn bescheiden meening, eenige tegenbedenkingen te maken, die misschien wel geen afbreuk doen aan de leer, maar toch wel grond geven om haar voorloopig nog niet als zeker toe te passen. Ik wil hier geen beroep doen op de vele moralisten, die het met den Hoogeerw. S. zeker niet eens zijn. Ook deel ik de meening niet, dat de donatie, voor zoover het geweten aangaat, moet beoordeeld worden van natuurrechtelijk standpunt. Evenmin weerhoudt mij de vrees voor moeilijkheden in de practijk. Want als men Marres volgt in het licht van 't rechtbeginsel: „Odia restringi convenit"; als men dus met hem de schenking neemt in engen, de levering en de akte in ruimeren zin; als men

---

anomalie étrange", zegt Laurent; door den dood des schenkers wordt de ongeldige donatie vatbaar voor bekrachtiging; het niet bestaande *wordt* nietig.

daarbij bedenkt, dat men zeker zijn moet van het *niet bestaan* in 't onderhavige, en dat de dood des schenkers *nietig* maakt wat aanvankelijk *niet bestaande* was, terwijl men steeds voorzichtig dient te zijn met het oog op den client, die raad komt vragen, dan, dunkt me, wordt dat bezwaar aanmerkelijk minder dan 't eerst voorkwam. En bovendien nut of gemak is geen vertrouwbare maatstaf voor de *waarheid* eener meening. Doch hoe zwaar de argumenten van den S. ook wegen, ze schijnen mij niet dringend genoeg om die bedoeling als zeker te beschouwen; en dus zie ik nog geen voldoenden grond om iemand te verplichten tot teruggave zelfs vóór de terugvordering van den belanghebbende, even goed als ware de schenking *nietig van nature*.

Vooreerst vat ik niet juist, dat een schenking, *die geldig is* van nature, alleen om de wet *niet bestaande* zou zijn. Wat is in de wet de definitie van schenking? Art. 1703 zegt het: „Een overeenkomst, waarbij de schenker bij zijn leven om niet en onherroepelijk eenig goed afstaat ten behoeve van den begiftigde, die hetzelve aanneemt". Dit alles nu is aanwezig in de *donatio informis*, zooals wij ze hier nemen. Ze moet dus bestaan, zou men zeggen. Dat ze, hoewel bestaande, toch *nietig* is, lijdt geen twijfel, omdat er voor een *geldig bestaan* nog meer vereischt wordt; voor eigendomsovergang door schenking vordert de wet, waar 't roerende zaken geldt: *overgave* — en, waar de schenking onroerende goederen tot voorwerp heeft: een *notariëele akte*; beide vordert zij op straf van nietigheid, gelijk zij nog vele andere bepalingen heeft in deze, wier verzuim nietigheid meebrengt of ontbindbaarheid. Men zal mij antwoorden, dat een toestemming, die niet gegeven wordt op de wijze, die de wet voorschrijft, geen toestemming kan heeten. Dit is waar in zekeren zin: de toestemming, die vereischt wordt voor het wezen, het *ontstaan*, is er, maar die gevorderd wordt voor het *geldig bestaan*, het stand houden, zij ja, ontbreekt, en daarom zal het voor de wet zijn, *alsof* niets tot stand gekomen ware; de toestemming is er wel en daarom *bestaat* de handeling, maar er kleeft een gebrek aan, om hetwelk de wet haar niet erkent, haar *nietig* verklaart, *volstrekt nietig* in onze kwestie. Is dat niet hetzelfde met andere woorden? Neen, want in die opvatting blijft de algemeene regel in volle kracht, dat „nietigheid *ex sola lege* voortvloeit uit een gebrek"; en bovendien kan nu het rechtsbeginsel: „bij nietigheid van rechtswege mag men tot de uitspraak des rechters

of althans tot de terugvordering wachten", worden ingeroepen, zoodat geen onrecht begaan wordt door inbezitneming en voorloopige inbezithouding der geschonken zaak. Hoewel er, in zichzelf beschouwd, geen verschil is tusschen *niet bestaande* voor de wet en *nietig*, is er een gewichtig onderscheid met het oog op de gevolgen in foro interno.

De Fransche wetgever heeft het zoo bedoeld, heet het, hieromtrent geen twijfel onder de rechtsgeleerden. — Het moge zijn, voor ons is zulks niet beslissend. Wel is ons wetboek op den *Code Nap.* gevormd en heeft dus de verklaring der Fransche juristen groote waarde onder wetenschappelijk opzicht, doch hier wordt meer verlangd. Hoe denken er *onze* wetverklaarders over? De schrijver geeft drie getuigen, die in deze gezag hebben. Maar Diephuis en de Pinto spreken alleen van de schenking, die een notariëele akte vordert en bij gebreke daarvan vormeloos is. Zich op hen beroepen voor *alle* schenkingen gaat daarom niet op. Dewijl *onroerende* zaken niet kunnen overgaan aan den begiftigde zonder inachtneming der voorschriften omtrent eigendoms-overgang, wordt zulke schenking als niet gedaan beschouwd. Bij *roerende* zaken daarentegen is de eigendoms-overgang volkomen, zoodra de schenking gevolgd wordt door het bezit, hetwelk òf door onmiddellijke overgave ontstaat, òf door latere inbezitneming. Is deze geschied, hetzij vóór, hetzij na den dood des schenkers, buiten weten der erfgenamen zelfs, dan bestaat de schenking, hoewel ze nog kan vernietigd worden. Maar genomen, dat onze rechtsgeleerden beide schenkingen *voor de wet* even vormeloos en nietig noemen, zullen zij, *wat het geweten aangaat*, zulk eene schenking gelijk stellen met eene, waarbij iets ontbreekt, wat van nature noodzakelijk is, b.v. de toestemming? Men mag het betwijfelen, want de rede zelve noopt ons anders te oordeelen over een schenking zonder toestemming (b.v. in waanzin of uit vergissing) en eene, waarbij volle toestemming was, doch alleen een formaliteit der wet ontbrak: de eerste bestaat niet, noch voor de wet, noch in zichzelve, kan daarom geen gevolgen hebben, zoomin in geweten als voor de wet; de tweede bestaat in zichzelve en alleen voor de wet niet: zij is nietig; doch, komt de belanghebbende er niet tegen op, dan zal de begiftigde in geweten kunnen houden wat hij ontving, zonder iemand te benadeelen. — Maar, zal men verder opwerpen, de onvatbaarheid voor bevestiging is een zeker teeken, dat hier niets *ontstaan* is en geen eenvoudige nietigheid aanwezig is. — Mij wil dit argument

altijd nog twijfelachtig schijnen. 't Is m. i. zeer goed vereenigbaar met de meening, dat alwat van nature geldig is, voor de wet alleen vernietigbaar of nietig zonder meer is. Dan ook zullen sommige handelingen voor geen bevestiging vatbaar zijn, b.v. de donatie van onroerende goederen, zonder akte gedaan, omdat deze akte het eenige middel is tot uitvoering der schenking, de aangewezen wijze van eigendoms-overgang.

Is eindelijk het woordelijk overnemen van een wetsbepaling een doorslaand argument voor de bedoeling van onzen wetgever? Toegegeven zelfs, dat tegenwoordig deze bedoeling in 't Fransche recht als zeker wordt erkend, dan blijft m. i. de geest dier artikelen nog duister in zoover wij de vraag bespreken. Duidelijk is de volstrekte ongeldigheid in foro externo, doch twijfelachtig, of de wetgever bedoelde de verplichting op te leggen, die van zelf aanwezig is bij nietigheid ex jure naturae. Dit twijfelachtige valt bij ons niet weg op grond alleen der woordelijke overname en schijnt mij dus een voldoende reden om er zich in practijk naar te richten: „Semper in obscuris quod minimum est sequendum" (L. 9. ff. De div. Reg). De wetgever kon moeilijk een verdere strekking geven aan die bepaling van den *Code Nap.* dan welke zij toen ter tijde blijkbaar had. Te meer omdat het algemeen welzijn niet eischte, dat van nature geoorloofde en geldige handelingen, wat het forum internum aangaat, op één lijn zouden staan met nietige krachtens 't natuurrecht. Daarbij kon de wetgever voorzien, dat hij een zware verplichting oplegde aan zijn volk, die, gekend zijnde, te zwaar zou blijken, zoodat de wet schadelijk zou zijn zonder noemenswaard nut, en, niet als zeker gekend wordende (zooals 't geval is) ook geen voordeel zou aanbrengen voor de maatschappelijke orde. Ook dit schijnt vreemd: de vormelooze schenking van roerende goederen is (post mortem donatoris) *wel* vatbaar voor bekrachtiging, als bezit genomen is *vóór* den dood des schenkers, maar *niet* in geval van inbezitneming *na* den dood. Is het niet redelijk aldus te redeneeren: art. 1931 maakt het bedoelde onderscheid niet en schijnt te bepalen, dat *nietig* is na het overlijden, wat tijdens het leven des schenkers *niet bestaande* was; ook wij moeten dus dit onderscheid niet maken zonder genoegzame reden, die m. i. hier ontbreekt 1).

---

1) Zooals onzen lezers bekend is, zal binnenkort de tweede uitgave van het eerste deel *De Justitia* in den handel komen. De Hoogeerw.

Wanneer men dit alles wikt en weegt, vraagt men zich van zelf af, of men voorloopig — van meer bevoegde zijde moge deze kwestie weldra besproken worden — niet verantwoord is met het volgen der meer algemeene sententie, die houdt, zooals de geleerde Hoogleeraar van Rijzenburg zich uitdrukt: „donatarios, omni fraude seclusa, licite posse ex donatione informi acquirere et accepta retinere donec illi quorum interest irritationem talis donationis juridice petant aut saltem ita petere certo parati sint" (Fasc. III, n°. 35)? En dit niet enkel om de uitwendige maar ook op grond der innerlijke waarschijnlijkheid. Ware het de bedoeling geweest van onzen wetgever de gevolgen dezer ongeldigheid verder uit te strekken, hij zou het hebben uitgedrukt, althans dit mag men veronderstellen. — Welke waarde of onwaarde de aangevoerde tegenbedenkingen echter mogen hebben, in geen geval doen ze afbreuk aan het voortreffelijke van Marres' uiteenzetting en nemen zijn verdiensten niet weg, op dit even duistere als gewichtig punt de aandacht gevestigd te hebben! Wij mogen er hem dankbaar voor zijn.

Schrijver heeft haar met verscheiden bladzijden vermeerderd en, waar 't wenschelijk scheen, eenigszins gewijzigd. Hier moge woordelijk volgen wat hij, de nietigheid der testamenten besprekende, op bl. 197, zegt aangaande de schenking in kwestie: „Si defunctus, cum adhuc viveret, *donatione inter vivos* rem mobilem *absque traditione* alicui dedit, habetur quidem *donatio informis,* quæ vivente donatore non exsistere reputatur, nisi donator postea rem tradendo illam perficiat. Ast post mortem donatoris ex positiva legislatoris voluntate, donatio informis *iure nulla tantum* reputanda videtur (Lib. IV, n° 52, 53). Hoc autem iuris placitum adeo aperte ex lege deducitur, cum exceptio *ipsa lege* (art. 1931) statuta eamdem vim ac regula generalis (art. 1930) habeat, ut post iteratum maturum examen illud vere probabile nobis videatur. Cum autem facultas, ex *iure naturali* profecta, consistere reputanda sit, donec *certo* iusta lege positiva sublata sit, donatarius, secundum lib. IV, n°. 85 de donatione iure nulla exposita, rem eiusmodi donatione sibi donatam, tuta conscientia a) adipisci potest, dummodo donatoris heredes illam propter donationis nullitatem tradere non renuant, b) rem iam adeptam sibi retinere, donec donatio a iudice rescissa fuerit. Proinde quæ lib. IV, n° 84, II. pro cura animarum exposita fuerunt, limitanda videntur ad donatarium, qui rem illam *invitis heredibus* occuparet, aut qui heredibus, *iure suo* illam sibi petentibus, obtemperare recusaret". (Vgl. hierboven: bl. 317.)

Na dit alles mag ik eindigen. Heeft de lezer dezer bladzijden gevoeld, dat hier meer is dan een nuttig werk, en besloten om er kennis mee te maken, dan heb ik mijn doel bereikt en acht ik mij volkomen schadeloos gesteld voor 't onaangename, dat er in lag het werk niet beter naar waarde te kunnen bespreken. Wel had ik nog op enkele vermeende gebreken kunnen wijzen; dan, ze schenen me te weinig in getal en te onbeduidend, gelet op den omvang dezer verhandeling, die in hoofdzaak uitmunt door volledigheid en overvloed en orde. Ieder vraagstuk is, om zoo te zeggen, omlijst met zijn ware beginselen, nauwkeurig afgeteekend, toegelicht met passende voorbeelden en verrijkt met fijne opmerkingen voor de practijk. Helder, gegrond en alzijdig is de oplossing: „Man wird nicht leicht einem Gewissensfall bezüglich der Verträge begegnen, für den man hier nicht die Lösung oder doch die zur Lösung ausreichenden Grundlagen fände". Aldus de geleerde Lehmkuhl in de *Stimmen* (S. 78). En wie dit boek heeft ingezien zal daarmee van zelf instemmen. Ik voor mij voel me gedrongen den Hoogeerw. Schrijver openlijk geluk te wenschen met dit doorwrochte en hoogst verdienstelijke werk, waarop wij allen met trots mogen wijzen.

Voor de zielzorgers is dit boek geschreven, voor hen bijzonder nuttig en kostbaar. Wat te streng hier en daar, meent men? 'k Geloof niet, dat die hoedanigheid hier op den voorgrond treedt. Bij de huldiging van het beginsel, dat de rechtvaardige wet, opgevat in haar eigen geest volgens de jurisprudentie, bindend is in geweten, worden de algemeene *principia reflexa* niet over 't hoofd gezien. En mogen enkele toepassingen al wat streng zijn, bij welken schrijver vindt men dat niet omtrent enkele vraagstukken. — Voor onze katholieke advocaten en studenten in 't recht mag men dit werk van onschatbare waarde noemen. Hier vinden zij wat te vergeefs gezocht wordt in de voornaamste werken onzer meestgevierde rechtsgeleerden: wetsverklaring en beoordeeling naar de hoogere beginselen. Men zegt wel, dat Marres te ruim is van opvatting, waar het plicht geldt. Voor mij is deze bewering een naïeve bekentenis, dat men het recht alleen uit de staatswet afleidt en niet inziet, hoe onzinnig die meening is onder alle opzichten. — Onze seminariën kunnen dit werk niet missen: zij gaven reeds lang bewijs van die overtuiging. Marres is met v. Egeren bijna in aller handen. Het is quasi-klassiek. — Wat wil men meer? Als eigenlijk gezegd handboek kan het moeilijk dienst doen. 't Zou

gecompendiëerd moeten worden. En wat het thans is voor meergevorderde studie: degelijk, duidelijk en praktisch, zou het dan zijn als handboek. Dit was, meen ik, ook het gevoelen van den voortreffelijken President van Warmond, H. J. J. Prenger z.g. en zal wel beaamd worden door anderen. Zoo ja, dan moge het den Hoogeerw. S. een aanleiding zijn om ook dit aan ons hooger onderwijs te schenken.

Eindelijk zij dit boek aan onze niet-katholieke landgenooten, die in de rechtslitteratuur belangstellen, dringend aanbevolen. Hunne werken zijn ons welkom, worden niet afgewezen op grond eener andere zienswijze op godsdienstig of wijsgeerig terrein, waarmee toch de ware wetenschap zoo innig samenhangt. Wie er aan twijfelt overtuige zich bij Marres: iedere bladzijde geeft er de bewijzen van. Moge die onbekrompenheid van opvatting navolging vinden bij hen vooral, die vrij onderzoek in alles prediken; allen zouden er bij winnen, niet het minst de wetenschap van het recht. Daardoor zou men zich de groote juristen van voorheen waardig toonen, die bij al hun afkeer van Rome gezond verstand genoeg overhielden, om Rome's recht te waardeeren, te benuttigen en daardoor onze rechtsgeleerdheid hoog te houden en te doen schitteren in Europa. Mochten die tijden herleven!

Hoeven, 13 Febr. 1889. A. RESEMANS,
J. U. D.

NASCHRIFT. Zooeven ontving ik het nieuwe werk van Pater A. van Gestel: *De justitia et lege civili.* Reeds een vluchtige inzage geeft mij de overtuiging, dat deze verhandeling warme aanbeveling verdient. Omtrent den aard der ongeldigheid, waarover hierboven, wijkt de Zeereerw. S. of van Prof. Marres, zooals blijkt uit de twee laatste gevolgtrekkingen (p. 159): „Inexistentia quorumdam actuum juridicorum, qualis a recentioribus quibusdam adstruitur, non adaequate respondet systemati juridico codicis civilis; imo ex ipsis juristis, qui hunc dicendi modum, nobis non probatum, sequuntur, ostendi nequit ex ipsorum mente tales actus nullam inducere posse obligationem mere naturalem si ex jure naturali adsit potestas talem actum ponendi. — Nominatim de donationibus informibus, libere tamen factis et acceptatis, probabiliter dici potest, eas non omni carere vi ante judicis sententiam." Moge dit naschrift nog eene plaats vinden.

H. 19 April.' Dr. R.

HET H. SACRAMENT VAN MIRAKEL TE AMSTERDAM 1).

De schrijver van dit nieuwe Mirakelboekje heeft aan het katholiek Amsterdam een grooten dienst bewezen. Na Marius en Pluijm zijn er geen volledíger beschrijvingen van het roemruchtig wonder in het licht gegeven. Het werk van Mgr. Pluijm, overigens een juweeltje van ernstige historische critiek en een voortbrengsel van ijverige nasporing, wordt door den Heer Winkelmeijer op prijzenswaardige wijze aangevuld door gebruik te maken van hetgeen Willem van Hildegaersberch, een tijdgenoot van het wonder, in zijn uitvoerig gedicht *Van den Sacramente van Aemsterdam* ons heeft nagelaten. Onbekend echter was dit dichtstuk niet. Reeds in 1845 heeft Mgr. Pluijm in dit maandschrift aan het gedicht van Hildegaersberch twee artikelen gewijd, die bovendien in datzelfde jaar afzonderlijk verschenen bij Langenhuijsen te 's Gravenhage.

Hoezeer dus de Heer Winkelmeijer ons geen nieuwe historische gegevens aan de hand doet, heeft hij niettemin onzen dank verdiend, wijl hij, bij de nauwkeurige aanwijzing en nadere toelichting van hetgeen bereids omtrent het merkwaardig Mirakel was bekend geworden, zich van de beste en zekerste bronnen bediend heeft. In dien zin opgevat, heeft de schrijver dan ook inderdaad de literatuur van het Amsterdamsch Wonder met een nieuwe gave verrijkt; en die taak vervulde hij met een warm hart en in die vrome gemoedsstemming, welke uitteraard het onderwerp vorderde.

Als ik mij, niettegenstaande deze oprechte loftuiting, de vrijheid veroorloof op enkele punten, die als bijzaken kunnen gelden, een woord van bedenking te geven, geschiedt dit, omdat ik, als wachter der H. Stede aangesteld, mij ambtshalve verplicht reken ook op de kleine gebreken te wijzen, die in de geschiedenis van het Mirakel mochten insluipen.

Het eerste hoofdstuk van het nieuwe Mirakelboekje begint met den aanhef: *„De grond, waarop het machtige Amsterdam ge-*

---

1) Nieuwe Historische Toelichting door Jos. Winkelmeyer. Met eene inleiding van Prof. Dr. Alberdingk Thijm. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1889.

bouwd is, heeft den ouderdom van de wereld. Zijn geboorte-uur sloeg met het almachtige scheppingswoord „het worde!"

Zooals men ziet, valt de schrijver juist niet met de deur in huis. Uit de verste verte nadert hij zijn onderwerp, beginnende, zelfs niet bij Adam, maar bij de schepping; en al moge ook het welbekende „ontwoekerd aan de baren" eenige bedenking veroorzaken, de Amsterdamsche grond is niet geworden, maar geschapen. Wèl een bewijs, dat de Heer Winkelmeyer zijn stadgenooten door en door kent. Den Amsterdammers is Amsterdam alles; men kan er niet genoeg van zeggen. *Paris, c'est la France; la France, c'est l'Univers....*, met een paar naamsveranderingen zou menig Amsterdammer dit axioom van Victor Hugo gaarne onderschrijven. Gretig zullen dan ook onze stadgenooten de 38 eerste bladzijden hebben gelezen, waarin ons het ontstaan, de eerste groei en verdere ontwikkeling en uitbreiding der stad in een even helder als beknopt relaas worden meêgedeeld. Geleidelijk sluit zich daarbij het tweede hoofdstuk aan, met de nauwkeurige aanwijzing der grenzen, waarin Amsterdam tijdens het wonder werd omsloten.

Nadat vervolgens de schrijver in het derde hoofdstuk den letterlijken tekst heeft gegeven van het oude zeldzaam voorkomende *Mirakelboekje*, waarvan een exemplaar berust in het archief van het Beggijnhof, gaat hij in het vierde hoofdstuk over tot de nadere toelichting van de verschillende omstandigheden, waarmede het wonder gepaard ging.

Op bl. 77 ontmoeten wij omtrent de Mirakelkist de volgende bijzonderheden: „Terloops zij hier aangemerkt, dat in de beschrijving van de kist door Alb. Thijm in de D. Warande eene bijzonderheid wordt gemeld, die men elders niet vindt. In de kist bevindt zich n. l. een getimmerd met een deksel voorzien vakje, aan een der zijwanden, loopende over de geheele breedte. Men mag vermoeden, dat, afgaande op de Div.-Chr., zich daarin het kussen bevonden heeft, waarop het H. Sacrament is neergelegd".

Volgens de laatste zinsnede dezer aanhaling zou dus de *Divisie-Kronijk* grond opleveren voor het vermoeden, dat het kussen, waarop tijdelijk de H. Hostie rustte, zich niet in het ruim der kist, maar in het afzonderlijk vakje bevonden heeft. Ik heb echter de *Divisie-Kronijk* nageslagen en nauwkeurig folio CCVI *verso* en folio CCVII *recto* gelezen, maar geen enkele uitdrukking ontmoet, die tot dit vermoeden ook maar de minste aanleiding zou kunnen geven. Van het afzonderlijk vakje wordt in genoemde *Kronijk*

zelfs niet gerept, zoodat het mij onverklaarbaar voorkomt, hoe de Heer W. er toe gebracht werd de *Divisie-Kronijk* als bron aan te geven voor een vermoeden, dat ook om andere redenen onmogelijk kan worden gehandhaafd. Ware hij bekend geweest met mijn artikel over de Mirakelkist 1), hij zou aanstonds hebben ingezien, dat in het enge kastje, één decimeter diep en één decimeter breed, geen voldoende ruimte voor een kussen voorhanden is. Bovendien: de oudste voorstellingen van het Mirakel zijn met het vermoeden des Heeren Winkelmeyer in strijd, en op het oudste borduurwerk, berustende in het Beggijnhof en dagteekenende uit de 15e eeuw, ziet men duidelijk het kussen in het ruim der kist liggen.

Nog een andere aanmerking zij mij veroorloofd. Niemand zal ontkennen, dat de vrouw, die *zonder onderzoek* den inhoud van het bekken in het vuur wierp, daarmede een daad van onvoorzichtigheid pleegde. En ingeval zij handelde op raad van den priester, zooals uit het oude *Mirakelboekje* blijkt, dan mocht hij in elk geval veronderstellen, dat zijne raadgeving niet zonder voorafgaand onderzoek zou worden opgevolgd. Voor een vroom huisgezin, kon hij eene uitvoerige onderrichting overbodig achten. Wie weet, of hij misschien niet den tijd heeft bepaald, die eerst sedert de bediening moest verloopen zijn. Deze bijzonderheden zijn ons onbekend. Ook zijne verzuchting bij het aanschouwen van het wonder behoeft niet noodzakelijk hare verklaring te vinden in een zelfverwijt. Niets natuurlijker dan dat zijn priesterlijk gemoed zuchtte bij het vernemen, aan welke behandeling het Allerheiligste had bloot gestaan. Doch hoe dit zij, wij kunnen niet ontkennen, dat Mgr. Pluijm een redelijken grond bezat voor zijne bewering: dat de priester *niet geheel vreemd was* aan de onvoorzichtigheid der vrouw. De Heer W. gaat echter verder en spreekt zonder eenig voorbehoud. Alsof de uitdrukking *onvoorzichtigheid* nog niet voldoende ware, wordt de priester herhaalde malen van *schuldige onvoorzichtigheid* beticht. Op bl. 85 wordt zelfs beweerd, dat hij alle onderzoek zou hebben verboden. „Hij [de priester] besefte in den vollen omgang de gevolgen van zijn raadgeving of zijn bevel om, zonder onderzoek, het braaksel in het vuur te werpen". Verder wordt zijn gedrag als middel gebezigd om zaken te verklaren, die, zoo niet beter, dan toch even goed op andere wijze kunnen

1) *De Katholiek*, Dl. LXXXIX, bl. 392.

worden toegelicht en begrijpelijk gemaakt. Zoo b.v. heet het, dat de priester, ten einde zijn eigen schuld verborgen te houden, den huisgenooten den plicht oplegde, om het wonder aan niemand bekend te maken. Zou evenwel niet elke andere priester op gelijke wijze hebben gehandeld en tot stilzwijgendheid hebben aangemaand, zoolang niet de overheid door een scherp verhoor der getuigen het relaas der miraculeuse gebeurtenis naar waarheid zou hebben opgemaakt? Want *fama crescit eundo*, en wordt eenmaal een gerucht onder het volk verspreid, dan bestaat er groot gevaar, dat de gebeurtenis zelve met allerlei bijvoegselen wordt opgesierd en in verschillende kleuren voorgesteld; zoodat men ten laatste de waarheid niet meer van de verdichtselen kan onderscheiden. Het verdient wel onze aandacht, dat de magistraat der stad ruim 14 dagen, nadat het wonder plaats greep, reeds met een uitvoerig getuigschrift gereed was, en daardoor het gevaar voor verkeerde voorstelling der feiten, zoo niet geheel weggenomen, dan toch aanmerkelijk verminderd heeft. Aan de behoedzaamheid van den priester hebben wij het misschien te danken, dat er in de oudste berichten aangaande het Mirakel een zoo groote eenstemmigheid heerscht.

Eindelijk: op blz. 167 vermoedt de schrijver, dat met de uitdrukking „Jerusalem" bedoeld wordt de „H. Stede", hoezeer daarmede ontwijfelbaar de St. Olofskapel wordt aangeduid: eene vergissing, waarop trouwens reeds in het dagblad *De Tijd* is gewezen.

Overigens strekt het den schrijver tot eer, dat hij bij het gebruiken van de verschilllende historische bronnen zich door groote juistheid en nauwkeurigheid onderscheidt: een niet geringe verdienste, waar het een boek geldt, waarin vele en velerlei aanhalingen en verwijzingen voorkomen uit oude geschriften, die niet onder ieders bereik liggen. Zoo ik mij niet bedrieg, bevat het gansche werk slechts één enkele uitzondering op dezen regel. Sprekende over den Anonymus achter Pontanus verwijst de Heer W. naar „de laatste pagina", hoezeer het door hem bedoelde op fol. 5 te vinden is; en waar hij meent, dat genoemde Anonymus het jaartal van Maximiliaan's genezing verzwijgt, zullen wij het: *Quandoque bonus dormitat Homerus* gaarne tot zijne verontschuldiging inbrengen. In Anonymus lezen wij op fol. 5 het volgende: „Maximilianus etiam illustrissimus Romanorum Rex anno 84. in Haga Comitis letali infirmitate percussus, emisso voto Sacramentum in Amsterdam visitandi, subito insperatae sanitati restitutus est,

unde haud ingratus, soluto paulo post voto, calicem cum sacerdotali indumento et candelam ceream immensae magnitudinis in eodem loco obtulit". Dus ook het jaartal der genezing wordt in Anonymus nadrukkelijk vermeld.

Hiermede meen ik de reeks mijner aanmerkingen te mogen sluiten en het nieuw Mirakelboekje dringend aan mijne stadgenooten te kunnen aanbevelen.

B. H. KLÖNNE.

MARIABOEKJE 1).

In de Meimaand-aflevering van den jaargang 1886 gaven wij in dit tijdschrift een kleine beschrijving en aanbeveling van het keurig uitgegeven *Sancti Anselmi Cantuariensis Archiepiscopi Mariale*, een gulden boekske ten Meimaand-geschenk voor de vereerders van de Onbevlekte Moedermaagd. Sedert dien tijd is men op niet geheel verwerpelijke gronden tegen het auteurschap van den H. Anselmus in verzet gekomen. Maar al is de vrome dichter dezer eigenaardig middeleeuwsche poëzie daardoor min of meer twijfelachtig geworden — een strijdvraag der critiek, waarin wij ons thans niet wenschen te verdiepen — de aantrekkelijke inhoud blijft in zijn volle waarde. Daarom is 't ons aangenaam in deze aflevering de aandacht onzer lezers te vestigen op de vertaling in Hollandsche versmaat, welke de Eerw. fr. Lud. Trix, priester van de Orde der Carmelieten, naar de tweede Latijnsche uitgave bewerkte.

De vertaling van den rhythmisch-rijmenden dichtvorm bood groote moeilijkheden aan, en de overzetter heeft zich, wat het telkens terugkeerend rijm betreft, eenige vrijheden moeten veroorloven. Om eene proeve te geven, laten wij hier een drietal van de meest bekende strophen in het orgineel en in de vertaling naast elkander volgen:

---

1) Van den H. Anselmus, Aartsbisschop van Kantelberg, naar de tweede Latijnsche uitgave in Hollandsche versmaat overgebracht door fr. Lud. Trix, Priester van de Orde der Carmelieten. Met verlof der Oversten. Roermond, M. Waterreus, 1888. Prijs: 40 cts.

Omni die, Dic Mariae
Mea, laudes, anima:
Ejus festa, ejus gesta
Cole splendidissima.

Mijne ziel, spreek alle dagen,
En bezing Maria's lof;
Eer haar feesten, eer haar daden,
Hier is schitterende stof.

Centemplare, Et mirare
Ejus celsitudinem;
Dic felicem Genitricem,
Dic beatam Virginem.

Blijf beschouwen en bewondren,
Hoe verheven troon haar draagt;
Roem Haar als de vruchtbre Moeder,
Prijs Haar als de zaalge Maagd.

Ipsam cole, Ut de mole
Criminum te liberet:
Hanc appella, Ne procella
Vitiorum superet.

Huldig Haar, opdat haar voorspraak
Van uw zonden u bevrijd';
Smeek Haar, dat de storm der driften
Niet verwinnende u bestrijd'.

Ook in dezen vorm zal het boekje, meenen wij, aan de kinderen van Maria welkom zijn, vooral in deze maand, waarin wij, met den frisschen lenteschat der aarde, de beste gevoelens van ons naar volmaakte schoonheid strevend menschenhart aan de „Minnelijke Moeder" aanbieden. De vertaling is over 't algemeen vloeiend en vrij nauwkeurig; eenige haperingen en een enkele wat al te gemeenzame uitdrukking hier en daar zullen den lezer niet afschrikken; de uitgever van zijn kant heeft zich blijkbaar de sierlijkheid der Doorniksche uitgave ten toonbeeld gesteld. Evenmin als het origineel is deze vertaling bestemd of geschikt om achtereenvolgens uitgelezen te worden, maar de vijfvoudige bladwijzer, uit het Latijn overgenomen, geeft een goed overzicht van den rijkdom des inhouds en tevens een behoorlijke indeeling voor dagelijksch gebruik in de Meimaand en op de feestdagen van Maria in den loop des jaars. Moge dit werkje velen stichten en in veler hart die eigenaardige gevoelens van reine liefde en kinderlijk vertrouwen verlevendigen, die wij, katholieken, koesteren jegens de „Gezegende onder de vrouwen", uit welke onze God en Zaligmaker Jesus Christus onze eigene menschelijke natuur heeft willen aannemen. Daarmede betuigen wij bovenal aan Hem onze dankbaarheid voor de opbeuring en verheffing onzer gevallen natuur, die zoo heerlijk uitschijnt in de onbevlekte schoonheid en heiligheid der Maagdelijke Moeder, door Hem zelf tot zijne Moeder uitverkoren en onafscheidelijk voor ons verbonden aan zijne kribbe en aan zijn kruis. C.

NADERE TOELICHTING VAN EENE LITURGIE-VRAAG.

Het zou onbeleefd zijn, zoo ik de belangstellende beoordeeling, in de vorige aflevering van dit maandschrift gewijd aan mijn artikel over de plaatsing der oratie's in de *Missa quotidiana defunctorum privata*, onbeantwoord liet; en ik mag niet verzuimen den Schrijver er van, die volgens zijn verklaring mij reeds vrij ver gevolgd was, den uitweg aan te toonen, om niet langer te stuiten op de moeilijkheid, waardoor hij verhinderd werd verder met mij mede te gaan.

Schrijver vraagt mij, waarom ik bij de aanhaling van het decreet van 16 September 1865 het woordje *primam* niet vertaald heb; en geeft als zijne meening te kennen, dat door dit verzuim de zin van het decreet niet met juistheid in het Hollandsch is weergegeven. Gaarne geef ik toe, dat de vertaling vollediger zoude geweest zijn, indien ik ook dat woordje in het Hollandsch had overgezet; maar dat door deze nalatigheid de juistheid van den zin zou geleden hebben, moet ik ten stelligste ontkennen. Met of zonder de vertaling van *primam* blijft, naar mijn oordeel, de zin dezelfde, en aan dat oordeel is het toe te schrijven, dat ik onwillekeurig verzuimde dit woordje te vertalen. De woorden: „debetne indiscriminatim dicere primam orationem „Deus qui inter apostolicos" etc., primo loco in missali assignatam" kan ik zeer goed vertalen aldus: „moet hij [de priester] altijd vast de eerste oratie bidden „Deus qui inter apostolicos" etc., die op de eerste plaats in het missaal is aangewezen?" Schrijver zelf geeft mij toe, dat *primam orationem* ook kan beteekenen: *de oratie, die in het missaal op de eerste plaats staat.* „Maar als dit de beteekenis was, waarom moet er dan — zoo vraagt hij — onmiddellijk daarna herhaald worden: *primo loco in missali assignatam*? Dit is tautologie". — Ook hierin ga ik met hem mede, maar ik voeg er aanstonds bij, dat die nadere aanduiding van de oratie, welke bedoeld wordt, noem het, zoo ge wilt, die tautologie, zeer goed kan uitgelegd worden, gelijk Schrijver zelf erkent, als ontstaan uit overdreven zucht naar duidelijkheid van den steller der vraag. — „Maar dit moet bewezen, mag niet verondersteld worden". — Toegegeven, en daarom beproefd om het bewijs te leveren, dat

de Congregatie die woorden eenvoudig als nadere aanduiding der oratie, die bedoeld wordt, aangezien en behandeld heeft.

Tot dat doel moet ik de aandacht vestigen op de wijze, waarop de Congregatie gewoon is hare antwoorden te geven. Wanneer haar namelijk eene vraag wordt voorgesteld, die tweeledig is of twee op elkander betrekking hebbende vragen, en wanneer dan door het antwoord, hetwelk zij op het eerste lid of op de eerste vraag geeft, alle reden van bestaan voor het tweede lid of voor de tweede vraag vervalt; dan zegt zij hiervoor eenvoudig: *Provisum in primo*, of wel: *Provisum in praecedenti.* Wie zich de moeite getroosten wil Gardellini op te slaan, zal spoedig genoeg voorbeelden in overvloed daarvan vinden. Zulk een geval nu is hier aanwezig. Een tweeledige vraag wordt aan de Congregatie voorgesteld. Wanneer het nu waar was, zooals Schrijver meent, dat de Congregatie door haar affirmatief antwoord op het eerste lid der vraag beslist had, dat de oratie *Deus qui inter apostolicos* altijd vast als eerste oratie moest genomen worden, dan had het tweede lid der vraag zijn recht en reden van bestaan verloren. Immers als mij absoluut vast eene eerste oratie is aangewezen, dan kan ik niet meer vragen, of ik ook verplicht ben daarvoor eene andere in de plaats te nemen. Had dus de Congregatie bedoeld om, door haar *Affirmative* op het eerste lid, de oratie *Deus qui inter apostolicos* altijd vast *als eerste* voor te schrijven, dan zou zij volgens hare gewoonte op het tweede lid hebben moeten antwoorden met: *Provisum in primo.* Dit doet zij echter niet; ook na haar antwoord op het eerste lid der vraag kent zij aan het tweede lid nog recht van bestaan toe, en beantwoord dit tweede lid als zelfstandige vraag met *Negative*; daardoor, dunkt mij, toont zij aan, dat de woorden *primo loco in missali assignatam* door haar beschouwd worden als eene nadere aanduiding van de voorafgaande *primam orationem.*

Door dat Schrijver nu zijn belangstellende aandacht zoo sterk op het eerste lid der vraag vestigde, heeft hij die aan het tweede lid wel wat al te veel onthouden en is hij daardoor voor eene moeilijkheid gekomen, waar hij geen uitweg meer zag. Mag ik mij vleien hem dien uitweg thans te hebben aangetoond? Als hij zijne aandacht ook aan het tweede lid der vraag schenken wil, dan zal hij bevinden, dat de Congregatie dit tweede lid als recht van bestaan hebbend behandelt en ons de verplichting niet wil opleggen eene andere oratie voor *Deus qui inter apostolicos* in de plaats te nemen. Doch al wordt de verplichting niet

opgelegd, de bevoegdheid om het te doen wordt ook niet ontnomen en aldus behoeft, naar mijn oordeel, niettegenstaande het decreet van 16 September 1865, de oratie *Deus qui inter apostolicos* niet absoluut altijd op de eerste plaats te staan en kan de toepasselijke oratie daarvoor vrijelijk in de plaats genomen worden.

Over hetgeen schrijver verder zegt kan ik kort zijn. Alleen nog dit. Ik lees: „Zij, die in 1870 het decreet uitvaardigden, en zij, die in 1886 disputeerden, zijn toch hoogstwaarschijnlijk niet dezelfde personen geweest". Volkomen juist, want het decreet werd uitgevaardigd den 16 September 1865 (niet 1870) door de H. Congregatie der Riten (een wetgevend lichaam) en het dispuut had plaats den 20 Januari 1886 in de Academia Liturgica Romana (een wetenschappelijk lichaam).

Schrijver zegt verder: „Het zou overigens in deze zaak niet onbelangrijk zijn den uitslag van dit dispuut te weten". Het doet mij genoegen aan dien wensch te kunnen voldoen en dien uitslag hier te kunnen mededeelen. Het verslag in de *Ephemerides Liturgicae* geeft als besluit van het dispuut de volgende punten:

1. De toepasselijke oratie op de eerste plaats te nemen is overeenkomstig de rubrieken, en de decreten van de H. Congegratie der Riten zijn daar niet tegen 1).

2. De oratie *Deus qui inter apostolicos* kan nooit weggelaten en moet na de eerste oratie gebeden worden.

Mijn besluit is alzoo, dat de zaak nog niet is uitgemaakt, ook niet door het decreet van 16 September 1865.

Amsterdam. H. J. BORGHOLS.

---

1) In eene noot wordt medegedeeld, dat Z. E. Kardinaal Parocchi, bij de zitting tegenwoordig en naar zijn gevoelen gevraagd, insgelijks deze meening verdedigde en verklaarde nooit twijfel er over gehad te hebben. Iedereen gevoelt, dat het oordeel van zulk een man wel eenige waarde heeft.

LETTERLOOVER.

VAN ENEN CLERC, DIE BEGHEERDE MARIA TE SIEN.

Er leefde in lang vervlogen dagen
— 't Is ijdel mij zijn naam te vragen —
Een vrome „clerc", alom bemind,
Een man, eenvoudig als een kind.

Hij gloeide van oprechte minne
Voor 's hemels schoone Koninginne;
Hoewel hij nooit die Vrouwe zag,
Dacht hij aan haar den ganschen dag.

Eens peinsde hij bij zijn getijden:
Hoe innig zou ik mij verblijden,
Mocht ik Maria even zien,
Der schoone Vrouw mijn harte biên.

Daar sprak de stem der zoete Vrouwe:
„Gij weet niet wat gij wenscht, mijn trouwe;
De luister van mijn schoonheid, kind,
Maakte u op eigen stonde blind".

„ „'k Zal goedigste aller Koninginnen,
Mag ik U zien, U vuurger minnen;
Ik houd één oog behoedzaam dicht,
In 't ander strale uw aangezicht!" "

Toen kwam, met schitterglans omgeven,
De Koninginne tot hem zweven,
Steeg weldra weder naar omhoog,
Doch .... hij was blind nu aan één oog.

„O Vrouw", riep hij van vreugde dronken,
„Wat zoet genot hebt gij geschonken!
Daal nogmaals even van omhoog,
Laat mij U zien met 't ander oog!"

En weer, met schitterlicht omluisterd,
Hield zij den vrome een wijl gekluisterd,
En, van verrukking als ontzind,
Werd deze aan 't ander oog ook blind.

Dat smartte diep de Koninginne
Om zijne kinderlijke minne;
Dies daalde zij ten derden keer
En gaf 't gezicht heur dienaar weer.

H. Ermann, S. J.

DIE MOEDER STIL SAT TE SPINNEN.

Die moeder stil sat te spinnen
  Up der groener sodenbanc,
Ende songhen in den twighen
  Die voghels haer avontsanc.

Dat vlas bloncker also scone
  Int gout der avontson,
Of si metten blancken vinghren
  All goudene draden spon.

Ende vrolic daer quam ghedertelt
  Een cnape so teer ende cleen;
Ghelijc ene frisce rose
  So scoen ende reyn hi sceen.

„Och moeder", seyde hi, „moeder,
Ic hebbe ghesien int wout
Die lieve joncfrou scone,
Die tkint up den ermen hout.

„Ende als ic den kinde vraechde:
Wildi spelen met mi gaen?
So dedic hem grote ciere
Ende loech mi die joncfrou aen.

„Doe tkindekijn soet mi seyde:
O morghen suldi bli
In goudenen sconen palaise,
Lief cnape, spelen met mi!"

Doe tsnorren men niet meer en hoerde
Van den ouden spinnewiel
Ende stille doe ene trane
Uten oghe der moeder viel.

„Mijn hertekelief!" si snickte,
„Dat wasser 'tJesukint soet!"
Doe met also sombrer smerte
Si haer soen in haer ermen sloet.

Die moeder weer stil was gheseten
Up der groener sodenbanc,
Ende songhen weer in den twighen
Die voghels haer avontsanc.

Mer tspinnewiel niet en snorde,
Ende screyde die moeder so seer;
Want die cnape cleen ende scone
En was aen haer side niet meer.

J. v. Well S. J.

Mariëndaal.

EEN DRINGEND VERZOEK.

Ik heb een dringend verzoek aan allen, welke in 't bezit zijn van oude Brevieren, Tropariën, Antiphonariën enz.

Wat ik bedoel, moge uit het volgende blijken. Langen tijd heeft men over het ontstaan van ons drama, voornamelijk van het kerkelijk drama, theorieën verkondigd, welke, zooals wij nu weten, geheel verkeerd waren. Terwijl in Duitschland G. Milchsack (*Die Oster- und Passionsspiele*, I, 1880) de verkeerdheid der vroegere theorieën duidelijk aantoonde, heeft eindelijk C. Lange (*Die lateinischen Osterfeiern*, 1887) den juisten oorsprong aangewezen.

Uit de vele stukken, welke Lange uit Duitschland (159), Frankrijk (52), Italië (7), Spanje (2), Nederland (3), Engeland (1) mededeelt, mogen wij wel de gevolgtrekking maken, dat de oudere vormen van het kerkelijk drama (*Osterfeiern* genoemd) eens overal in de Katholieke Kerk bekend waren.

In de ontwikkeling der Lat *Osterfeiern* kan men duidelijk drie trappen waarnemen en ze dus in drie groepen verdeelen. De stukken van de eerste groep hebben slechts ééne scène: het gesprek der drie Maria's met den engel aan het graf (na de opstanding van Christus). — De stukken van de tweede groep hebben twee scènes: het gesprek der drie Maria's met den engel en den wedloop der apostelen Petrus en Joannes naar het graf. — De stukken van de derde groep eindelijk bevatten de eerste scène en de verschijning van Christus aan Maria Magdalena, met of zonder de tweede scène.

Van de 3 stukken, welke uit Nederland bekend zijn, behooren 2 tot de eerste groep; zij vertoonen dus den eersten, oudsten vorm der ontwikkeling en zijn uit XIe eeuw afkomstig; het andere stuk (afkomstig uit de XIIIe eeuw) behoort tot de tweede groep. Maar zouden er in Nederland niet meer dan de 3 genoemde stukken te vinden zijn? Zoude in België geen enkel stuk meer overgebleven zijn? — Dat kan ik nauwelijks gelooven! Ik vermoed veeleer, dat er, wanneer er eens goed gezocht werd, nog vrij wat voor den dag zou komen, misschien zelfs zulke stukken, waarin naast den Lat. tekst reeds eene vertaling staat.

Ik neem derhalve de vrijheid, de medewerking van alle belangstellenden in te roepen; vooral de bestuurders van kerkelijke archieven verzoek ik dringend eens goed rond te zien, en mij te willen mededeelen, als zij iets gevonden hebben.

Utrecht. DR. L. WIRTH.

LEONARDUS MARIUS EN HUGO DE GROOT.

De samenvoeging dezer beide namen zal den lezer niet weinig bevreemden. Wie toch heeft ooit vernomen, dat de gevangene van Loevestein, hetzij vóór hetzij na zijne ontvluchting in de boekenkist, ook maar in de geringste betrekking heeft gestaan met den beroemden Beggijnenvader van Amsterdam? Hoevele min of meer volledige levensbeschrijvingen van Hugo de Groot ook in het licht verschenen, hoevele latere geschriften ook zijne tallooze geleerde werken aanvulden, nergens vinden wij gewag gemaakt van zijne innige verstandhouding met den godgeleerden Dr. Leonardus Marius. Mij althans mocht het niet gelukken, na veeljarige nasporingen, den band te ontdekken, die beide mannen omsnoerde, totdat onlangs een mijner vrienden te Rome, aan mijn dringend verzoek gevolg gevende, mij den onschatbaren dienst bewees eenige stukken betreffende Marius op te sporen, waaronder ook eene belangrijke correspondentie, die mij de aanleiding bood om de twee geleerden, Marius en Grotius, als wederzijdsche vrienden en vereerders aan het hoofd van dit opstel nevens elkander te plaatsen.

Welke gebeurtenis aanleiding gaf tot hunne ontmoeting ligt vooralsnog in het duister; misschien alleen de roem der geleerdheid; want groote geesten zijn als

magneten, die op verren afstand aantrekken. Even moeilijk valt het tijdstip te bepalen, waarop zij voor het eerst op hunnen levensweg elkander de vriendenhand boden. Het zou gewaagd zijn te veronderstellen, dat de Groot reeds met Marius briefwisseling hield, toen deze nog als Professor aan de Universiteit te Keulen was gevestigd; want in dat tijdperk had zich bij Grotius de glans der grijze Moederkerk nog niet genoegzaam vertoond, om in hem liefde voor hare schoonheid op te wekken; in zijnen geest was nog niet de worsteling ontstaan, die hem naar een lichtende fakkel deed verlangen; in zijn hart woonde nog het ingeprent vooroordeel, dat elken leidsman overbodig acht en elken steun meent te kunnen ontberen. Maar verwonderen zou het ons niet, zoo hij reeds vroegtijdig voor den Keulschen Professor eene zekere genegenheid mocht hebben opgevat. Want toen in 1621 de Remonstrantsche predikant Episcopius, uit ons vaderland verbannen, te Keulen eene wijkplaats zocht, werd hij met „veel heusheits" 1) door Marius ontvangen, die hem zelfs zijne pasverschenen commentariën op den Pentateuch ten geschenke gaf. De weldaden, door Marius aan de Remonstrantsche ballingen te Keulen bewezen en door Episcopius dankbaar erkend, konden door Grotius, die tot dezelfde sekte behoorde en vol belangstelling het lot zijner geestverwanten gadesloeg, geenszins verborgen blijven.

In de herfst van 1631 kwam Grotius naar Amsterdam en verbleef er tot April 1632. Marius had zich toen reeds op het Beggijnhof gevestigd; en mocht hij al gedurende

---

1) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 489.

dien winter eenigen vriendschappelijken omgang met Grotius gehad hebben, dan geschiedde dit slechts in het verborgen. Want Grotius moest zich hier schuil houden, daar het zwaard der eeuwigdurende ballingschap hem nog altijd boven het hoofd hing. In zoodanige omstandigheid zou zijn omgang met een man als Marius niet onopgemerkt zijn gebleven; want hoevele vrienden hij hier ook telde, het spiedend oog zijner Calvinistische vijanden bewaakte hem op al zijne schreden. Eerst in Maart 1632 waagde hij het, zich voor de eerste maal op straat te begeven; en toen de Staten van Holland bij meerderheid van stemmen besloten *f* 2000 op zijn lijf te zetten en *f* 500 op dat van elk, die hem zou huisvesten of verbergen, ging hij den 17 April 1632 scheep naar Hamburg.

Nederland was het land der onverdraagzaamheid, behalve voor de bovendrijvende partij, die dag en nacht op het „vrije" Nederland lofliederen zong, waarvan nog heden de laatste nagalm niet is weggestorven.

Later evenwel, toen Hugo de Groot, na vele ontberingen en langdurige omdoling in den vreemde, eindelijk als ambassadeur van Zweden zijn schitterend eerambt in de hoofdstad van Frankrijk had aanvaard; toen zijn helder brein en zijn eerlijk hart, door ramp op ramp gerijpt, in kalmte en ongedwongen vrijheid naar 's menschen hoogste ideaal konden streven, toen koos hij in Nederland den beroemden Leonardus Marius tot zijn vertrouweling, om hem den weg te wijzen en hem te steunen bij het beklimmen van de rots der waarheid. Wie weet, of misschien niet Vondel, de vriend en bewonderaar van Grotius, als middelaar is

opgetreden, om zijn eigen leidsman en bekeerder Marius ook aan den Zweedschen Gezant als een veiligen gids aan te wijzen en aan te bevelen; want

„Bij 't licht van zijne starren
Kan elck, des nachts, de doling noch ontwarren".

Doch hoe dit zij, in het jaar 1641 verkeerde Grotius reeds geruimen tijd in gestadige en vertrouwelijke briefwisseling met den Amsterdamschen Beggijnenvader, aan wien hij bovendien de uitgave zijner werken hier te lande had toevertrouwd.

De documenten, die ik voor deze bewering heb aan te voeren, bestaan uit verschillende brieven, geschreven door Zijne Excellentie Fabius Chigi, den toenmaligen Nuntius te Keulen, en gericht aan Zijne Eminentie den Kardinaal Barberini te Rome. Zij dagteekenen van de jaren 1641 en 1642.

Hoezeer genoemde brieven nog andere merkwaardige zaken omtrent den katholieken toestand dier dagen bevatten, zal ik mij slechts bepalen tot zoodanige aanhalingen, die uitsluitend op het bovenvermelde onderwerp betrekking hebben en de copieën, zooals mij die uit Rome zijn geworden, in eene afzonderlijke bijlage aan dit artikel toevoegen.

In den eersten brief, gedateerd 4 Augustus 1641, schrijft de Nuntius Fabius Chigi uit Keulen aan Kardinaal Barberini te Rome het volgende:

BRIEF I. „Tegen Hugo Grotius, in het bijzonder over den Antichrist, schreef niet enkel en alleen Maresius, wiens werk ik tegelijk met mijne brieven in het begin van Juni overzond, maar ook andere predikanten; weshalve hij [Grotius] zich genoopt zag hun te antwoorden, hetwelk hij, naar ik verneem, op zeer ge-

leerde wijze heeft gedaan; het werk is reeds in Holland ter perse, en ik verwacht het nog binnen deze maand, om het na ontvangst aanstonds aan Uwe Eminentie op te zenden".

Hoe de Nuntius nog vóór de verschijning van Grotius' werk kon vernomen hebben, dat het door geleerdheid zou uitmunten, vindt zijne verklaring hierin, dat Marius, die, zooals verder zal blijken, het toezicht op de uitgaven van Grotius' werken op zich genomen had, den Nuntius vooraf de voortreffelijkheid van het boek zal hebben bekend gemaakt.

Nadat vervolgens de Nuntius een ander belangrijk geschrift van den Zweedschen Gezant den Kardinaal heeft aangeboden, gaat hij in denzelfden brief aldus voort:

„Wat zijne [Grotius'] bekeering aangaat, deze wordt voor zeer zeker gehouden. Daar het echter eene zóó gewichtige zaak geldt en ik geen ander noch krachtiger middel bezit om de uitvoering te bespoedigen dan den Missionaris Marius van Amsterdam, met wien hij gemeenschap houdt door vertrouwelijke briefwisseling, zoo heb ik gepoogd te bewerken, dat met Wachtelaar ook de genoemde Marius herwaarts zou komen bij gelegenheid der samenkomst, die hier door de reguliere missionarissen wordt gehouden; zoodat ik hem nog in deze maand verwacht; van zijne komst werd ik verzekerd door Jacobus della Torre, die op mijn verzoek juist gister uit die gewesten alhier is aangekomen....

Uit Keulen, 4 Augustus 1641".

Zooals dus blijkt, hield Marius in 1641 een vertrouwelijke briefwisseling met Hugo de Groot en werd hij door den toenmaligen Pauselijken Gezant te Keulen als den eenigen en uitmuntenden middelaar beschouwd, om het „Wonder van Europe" tot de waarheid te brengen.

Om misverstand te voorkomen, wensch ik hier nadrukkelijk te doen opmerken, dat het geenszins in mijne bedoeling ligt Leonardus Marius als den bekeerder van

Huig de Groot voor te stellen. Van Grotius' overgang, hoezeer wij dien op goede gronden mogen aannemen, zijn ons geene getuigen bekend. Met de bekeering van Vondel door Marius hebben wij een gansch ander geval; want dit feit wordt ons door een grooten overvloed van historische getuigen uit verschillende eeuwen bevestigd. Trouwens; sedert wij den tekst mochten ontvangen van de eigenlijke *Annuae Literae* 1), zal er wel niemand meer worden gevonden, die hierin eenig bewijs tegen bovenbedoelde historische getuigen meent te bespeuren. Immers in die *Annuae Literae* wordt van Vondels bekeerder hoegenaamd geen gewag gemaakt, en de welbekende uitdrukking *fructus nostrorum*, waarop men zich gedurende vele jaren herhaaldelijk had beroepen, komt in het geheele stuk zelfs geen enkele maal voor.

Na mij deze korte uitweiding te hebben veroorloofd, keer ik tot mijn onderwerp terug.

Het behoeft niet gezegd, dat Marius, gehoor gevende aan den wensch der kerkelijke overheid te Keulen, aanstonds pogingen in het werk stelde om, bij gelegenheid van de samenkomst der regulieren, in genoemde stad tegenwoordig te zijn. Zonder vrijgeleide kon hij evenwel zijn doel niet bereiken, hoezeer ook Keulen tot de onzijdige steden behoorde. Dientengevolge vroeg hij bij de Staten een paspoort aan, dat hem welwillend werd verleend, maar waarop de eerste Secretaris het kwaadaardig bijschrift stelde: „*dummodo non redeat*", d. i. mits hij niet terugkeere. Marius mocht dus wel naar Keulen reizen, maar eenmaal vertrokken zijnde,

1) *Studiën*, 1885.

mocht hij nooit meer in het vaderland terugkeeren. Zulk een paspoort stond gelijk met een banvonnis, en daar bedankte Marius voor. Hij legde het stuk, dat nog door andere ambtenaren geteekend en vervolgens van het gebruikelijke zegel moest voorzien worden, eenvoudig ter zijde, vertrok niet naar Keulen en maakte aan den Nuntius zijn wedervaren bekend. Dit blijkt uit den tweeden brief van den Nuntius, waarin wij lezen:

BRIEF II. „Zijne [Grotius'] bekeering is tegenwoordig òf twijfelachtig òf geheim; ik meende daartoe te kunnen medewerken door mondeling overleg met den Missionaris Marius, zijn briefwisselaar en vertrouweling, weshalve ik dezen Missionaris alhier verwachtte bij gelegenheid, dat hij mij zou inlichten omtrent de reguliere missionarissen van Holland; maar ik zie mij thans van deze gelegenheid verstoken; want toen hij aan de Staten een paspoort vroeg om naar een onzijdige stad als Keulen te mogen reizen, ontving hij dit met het antwoord: *dummodo non redeat*; weshalve hij er liever geen gebruik van verkoos te maken en omtrent de genoemde inlichtingen alles overliet aan den Heer Wachtelaar en den Heer Jacobus la Torre, die zich in deze stad bevinden en de zaken reeds in behandeling hebben genomen.

Uit Keulen, 30 Augustus 1641".

Kort daarop heeft Marius, niettegenstaande het dreigend vonnis van den eersten Secretaris der Staten, het toch gewaagd de reis naar Keulen *zonder paspoort* te ondernemen, tot groote vreugde van den Nuntius, die hieromtrent den 7 September 1641 aan Kardinaal Barberini schreef:

BRIEF III. „Sedert verscheen hier de Heer Leonardus Marius, een der provicarissen van Monseigneur Rovenius, ten einde mij in te lichten omtrent de geschilpunten der missie. Hij heeft zich niet willen bedienen van het paspoort der Staten, als zijnde niet noodzakelijk; en toen hij het antwoord las van den eersten Secretaris: *dummodo non redeat*, ging hij er niet toe over het stuk door anderen te laten onderteekenen en het van het gebruikelijke zegel

te laten voorzien; [hij kwam] niettegenstaande ik de vorige week veronderstelde en als mijn meening te kennen gaf, dat hij nooit meer in Keulen zou komen, gelijk ik Uwe Eminentie geschreven heb. Hij onderhoudt eene levendige gemeenschap met Grotius over diens bekeering; hij bezit van hem vele brieven; en zijne werken zijn gedrukt onder de directie van dienzelfden Marius in Holland. Marius hoopt stellig, dat hij katholiek zal sterven, en nu hij toegenegenheid voor Marius heeft opgevat, toont hij zich voor zijne onderrichting zeer toegankelijk en stelt daar vertrouwen in. Marius zeide mij, dat er omtrent deze zaak nog weinige punten overbleven, waarin hij hem voldoening hoopt te geven, gelijk hij reeds erkent omtrent vele punten voldoening ontvangen te hebben.

Uit Keulen, 7 September 1641".

Er valt dus niet aan te twijfelen, dat reeds in 1641 Leonardus Marius ijverig aan de bekeering van Hugo de Groot werkte en bereids de verblijdende vruchten van dien geestelijken arbeid mocht smaken. Eene nadere bevestiging daarvan krijgen wij in den volgenden brief.

BRIEF IV, gedateerd 26 October 1641. „Ik ontving tegelijk met den brief van Uwe Eminentie, op den 28ⁿ der vorige maand berichten over de bekeering van Grotius. Hij is reeds een goed eind gevorderd, want aan Marius heeft hij bekend, met terzijdestelling zijner eigene meening reeds omtrent vele punten overtuigd te zijn; en thans gaat hij ook voldoening krijgen aangaande het leerstuk, dat de Paus het Algemeene Hoofd is, hetwelk Marius hem op degelijke gronden bewijst. Wat Marius betreft, deze is geleerd in de theologie en in gewijde historie, hij bezit een allerscherpst en helder verstand enz.

Uit Keulen, 26 October 1641."

Niet zonder reden mocht de Nuntius vooraf verzekeren, dat Marius met gelukkig gevolg bij Grotius zou pleiten voor het primaatschap des Pausen; want reeds in 1618 had de Keulsche Professor een werk uitgegeven over de *Hierarchia*, waarin dit onderwerp uitvoerig wordt behandeld. Met de toezending van een

exemplaar kon Marius volstaan, om bij een man als Grotius zijn doel te bereiken. Dat hij werkelijk is geslaagd, daarvan kunnen de uitspraken van Grotius getuigen, die het primaatschap van Petrus met krachtige bewijzen heeft verdedigd.

Het spreekt van zelf, dat Grotius, die allengs door zijne geschriften zijne toenadering tot de ware Kerk begon te toonen, daardoor tevens aanleiding gaf, dat bij de Katholieken de hoop op zijne toekomstige bekeering telkens levendiger werd. Ook valsche berichten werden in omloop gebracht; want *fama crescit eundo.* Als eenmaal een gewichtig feit het onderwerp van veler gesprekken uitmaakt, wordt allicht de verbeeldingskracht werkzaam en maken gaandeweg allerlei verzinsels de ronde mede; zoodat men ten laatste de zaak zelve niet meer van hare omkleedsels kan onderscheiden en iedereen blootstaat aan het gevaar der misleiding. Zoo ging het ook met de bekeering van Huig de Groot. De Pater Provinciaal der Jesuïeten schreef naar Rome, dat Grotius bereids tot de ware Kerk was overgegaan; hij noemde bovendien de stad, waar dit gewichtig feit was voorgevallen en wees zelfs den priester aan, door wiens bewerking de heugelijke gebeurtenis was voltrokken: te Rotterdam namelijk zou Grotius door een der aldaar gevestigde Paters Jesuïeten in den schoot der Moederkerk zijn opgenomen.

Kardinaal Barberini, die gestadig op de hoogte werd gehouden en steeds uitvoerige berichten aangaande Grotius van Fabio Chigi, den Pauselijken Gezant te Keulen, had ontvangen, stond over deze onverwachte tijding niet weinig verbaasd. Hij vroeg te Keulen nadere

bevestiging en inlichting. De Nuntius haastte zich om aan dat verlangen te voldoen en schreef den 9 Februari 1642 als volgt:

BRIEF V. „Gelijk Uwe Eminentie volkomen juist vermoedde, moet het een zeer grove vergissing zijn geweest van hem, die den Pater Provinciaal der Jesuïeten in Vlaanderen heeft ingelicht, tengevolge waarvan deze naar Rome schreef, dat Grotius te Rotterdam zou bekeerd zijn door bewerking van een pater der Societeit; want noch is Grotius in Rotterdam gevestigd, noch is hij daar bekeerd, noch kon hij omgang hebben met een dier paters of met anderen, die zich in Holland bevinden, waaruit hij reeds zoovele jaren verbannen is, zijn gewoon verblijfhoudende te Parijs, als Resident van het koninkrijk Zweden. Hadde hij zich bekeerd, het zou een groote aanwinst zijn, en het kon gebeuren, dat velen er zich de bewerkers van maakten, zooals vele landen aanspraak maken op de geboorteplaats van Homerus".

Onmiddellijk na deze terechtwijzing meldt de Nuntius, dat hij nadere inlichtingen zal inwinnen bij den man, die beter dan iemand anders weten kon, hoe het met de vurig gewenschte bekeering van Grotius gesteld was, namelijk bij Marius.

„Ik verwacht antwoord van Marius uit Amsterdam, van wien ik mij, als reeds gezegd, moet bedienen om te maken, dat zulk een groot bekeerling ons niet ontga . . . .

Uit Keulen, 9 Februari 1642".

Hoezeer de Nuntius gedurende de laatste vijf maanden geene brieven van Marius had ontvangen, kon hij niettemin aanstonds op de boven aangevoerde gronden met volkomen zekerheid het te Rome verspreide bericht tegenspreken; terwijl hij inmiddels op den onderstaanden brief, aan Marius gericht, nadere inlichtingen omtrent Grotius' overgang inwachtte. Die brief luidt:

BRIEF VI. „Het zij mij veroorloofd, zeer geleerde Marius, een beroep te doen op uwe welwillendheid; toen gij hier waart, heb

ik u verzocht mij gestadig te schrijven zoowel over den toestand en de ontwikkeling van den godsdienst in deze Provincie, als over de leer en bekeering van Grotius; maar tot heden heb ik geene brieven ontvangen, hoezeer beide punten overvloedige stof leverden. Het laatste punt is ook allergewichtigst voor mij, die in angstige nieuwsgierigheid verkeer omtrent den toestand van een zoo groot man; het spijt mij, zoo zijne bekeering dagelijks meer in twijfel wordt getrokken. [?] Ik meen uw vromen ijver met dezen brief aan te zetten, opdat gij de zaak zoudt bespoedigen. Mocht Grotius voornemens zijn naar Italië te reizen, ik zou hem alle hulp bieden, om hem de bescherming en de voorkomendheid der groote mannen te bezorgen; ik bid u derhalve mij hierover te schrijven.

Uit Keulen, 6 Februari 1642."

Marius, altijd door bezigheden overstelpt, heeft zich niet gehaast dezen brief te beantwoorden. Wat de Nuntius den 9den Februari 1642 naar Rome had geschreven, was zóó afdoende, dat niemand aan het aldaar verspreide gerucht eenig geloof kon hechten. De Nuntius hield evenwel bij Marius om nadere inlichtingen aan, en ten einde hem tot antwoorden aan te zetten, schreef hij, dat er wederom een nieuw valsch bericht te Rome in omloop werd gebracht: namelijk dat Grotius bereids van zijn gezantschapspost te Parijs was ontslagen geworden 1). Toen meende de Beggijnenvader niet langer te mogen zwijgen en zond naar Keulen de verlangde inlichtingen, waardoor de Nuntius in staat werd gesteld nader te bevestigen wat hij reeds den Kardinaal Barberini in zijn brief van 9 Februari had meêgedeeld.

Dientengevolge lezen wij in een schrijven van Zijne Excellentie Fabio Chigi aan Zijne Eminentie Kardinaal Barberini, gedateerd 6 April 1642:

1) „De Grotio libenter scirem quid sit; dicebatur nempe privatus officio legationis Sueciae". Brief van Chigi aan Marius, 14 Maart 1642.

BRIEF VII. „In het kort; het was een louter verzinsel wat men eenige maanden geleden te uwent uit Vlaanderen verspreidde, dat namelijk Grotius naar Holland zou getrokken zijn, dat hij ontslagen zoude zijn van het ambt, hetwelk hij te Parijs bekleedt, dat hij zich openlijk katholiek zou hebben verklaard. Behalve de bevindingen, welke ik aan Uwe Eminentie daarover in de verloopen week heb toegezonden, voeg ik er nu weder datgene bij, wat ik mij tot bevestiging van het tegenovergestelde heb kunnen verschaffen....

Uit Keulen, 6 April 1642".

Mochten latere ontdekkingen ons soms de zekerheid bezorgen, dat Grotius openlijk tot de ware Kerk is overgegaan, dan zal aan Marius, die zijn zielzorger niet was, de eeretitel van bekeerder niet kunnen worden toegekend; maar wel zal men, misschien onder vele andere mannen, aan hem een werkzaam aandeel in dien geestelijken arbeid niet kunnen ontzeggen. In elk geval strekt het den Amsterdamschen Beggijnenvader tot onsterfelijken roem, dat hij als pleitbezorger van Christus' Kerk „het Wonder van Europe" trapsgewijze tot de erkenning der waarheid mocht brengen; en dat het Delftsch Orakel van zijn voetstuk afklom, om naar de uitspraken van het Amsterdamsch Orakel te luisteren en zich daaraan te onderwerpen.

B. H. KLÖNNE.

BIJLAGEN. 1)

BRIEF I. Scrissero contro Ugone Grotio, nel particulare d'Anti-Christo, non solamente il Maresi, che trasmessi con mie lettere sul principio di Giugno, ma ancora altri predicanti; onde egli fu costretto a rispondere loro come intendo che habbia fatto dottamente; e gia si stampa l'opera in Hollanda, et io l'aspetto dintro questo mese per inviare a V. Em^za^ subbito che mi arrivi.....

---

1) Hoewel de copieën hier en daar eenige verbetering zouden behoeven, heb is gemeend ze onveranderd te moeten mededeelen.

Quanto alla sua conversione, si tiene per molto sicura. Essendo nondimeno negotio tanto grave, e non havendo altro mezzo ne piu potente per avvivar questa pratica che il Missionario Mario d'Amsterdam, con chi tiene commertio di lettere confidente, ho provato che col Vactalario arrivi qua le detto Mario in occasione delle occorrenze che hannoi missionarii regolari, siccome attendo che segua dentro questo mese; e me ne assicura il Signore Iacomo della Torre, che appunto hieri venne qua da quelle parti, mosso dalle mie preghiere....

di Colonia, li 4 di Agosto 1641.

BRIEF II. La sua conversione in tanto sta o dubbia o segreto, et io, che credevo potervi cooperare a bocca con il Missionario Mario, sio corrispondente et confidente, e che percio l'attendevo quà con l'occasione d'informarmi sopra i missionarii regolari d'Holanda, mi vedo hora privato di questa opportunità, giache havendo egli chiesto il passa-porto agli Stadi per potere andare in citta neutrale, come è Colonia, lo ha havuto con rescritto *dummodo non redeat*; onde ha stimato meglio non valersene e lassar la cura totale di questa informatione al Signore Vactalario e Signore Jacomo la Torre, quali sono in questa città e gia maneggiano questo affare.

di Colonia, li 30 di Agosto 1641.

BRIEF III. Comparve poi il Signore Leonardo Mario, uno de provicarii di Monsignore Rovenio, per informarmi sopra le controversie delle Missioni; non si volle valere del passa-porto degli Stati come di non necessario, e vedendovi il rescritto del primo Segretario *dummodo non redeat*, non passò avanti a farlo soscrivere dalli altri ne a farvi porre il sigillo conforma il solito, e come veniva presupposto a me la settimana passata con l'avviso, che non sarebbe piu venuto a Colonia, siccome scrisse a V. Em^za^. Tiene egli pratica viva con il Grotio per la sua conversione, ne ha lettere spesse, e le sue opere sono state stampate con la direttione dell' intesto Mario in Holanda; spera che deva morir cattolico; e come quello ha simpatia col Mario, s'apre volentieri e ha credito alla sua dottrina. Mi dice che pochi punti restano, ne quali anco spera dare a questo soggetto sodisfattione, siccome confessa haver egli ricevutta in molti altri.

di Colonia, li 7 di Settembre 1641.

BRIEF IV. Ricevo con le lettere di V. Em^za. de S. stante la cifra de 28 del passato sopra la conversione del Grotio. Egli è ridotto già a buon termine, confessando lui al Mario d'haver soddisfattione in molti punti oltre la propria opinione, et hora sta in riceverla sul punto che il papa sia capo universale, il che dal Mario se li prova sodamente. Quanto al Mario, e dotto in theologia e in historia sacra, ha ingegno prontissimo e felice....

di Colonia, li 26 di Ottobre 1641.

BRIEF V. Come molto bene fa gratia di accennar V. Em^za., sara stato un equivoco molto grosso di chi ha informato il patre Provincial di Gesuiti di Fiandra, perche scrivesse costa che il Grotio in Rotterdam si fosse convertito per opera di un padre della Compagnia; poiche ne egli è in Rotterdam, ne ci è convertito, ne puo trattar con alcun de padri o altri che son in Holanda, d'onde già tanti anni ha l'esiglio e segue la solita stanza di Parigi, come Residente ivi pel Regno di Svetia. Il si convertisse, sarebbe un grand acquisto e si potrebbe comportare che molti se ne fassero autori come molte patrie si attribuirano i natali d'Homero. Aspetto risposta dal Mario d'Amsterdam, che ho di impiegharmi per potesser trattener ni parte si gran converso....

di Colonia, li 9 di Febraio 1642.

BRIEF VI. „Libet humanitatem tuam interpellare, Doctissime Mari, a qua, cum frequentes petiissem litteras dum hic esses, tum de attinentibus ad religionem eruditionemque istius Provinciae, tum vero de Grotii doctrina et conversione, nullas tamen adhuc recepi, et quidem multiplex illud geminum materiae argumentum erat; hoc vero gratissimum quoque mihi anxio caeteroquin et curioso super tanti viri statu quotidie magis in dubium revocari doleo. [?] Venit mihi in mentem stimulos hosce tuae pietati addere, ut negotium urgeas, ac, si quando ille Italiam cogitaret, omnem operam offerrem ad magnorum viorum protectionem liberalitatemque eidem conciliandam; rogo igitur de his ad me scribas. . . . .

Colomiae, 6 Februarii 1642".

BRIEF VII. In somma fu mera mensogna quella che a mesi a dietro scrissero costà di Fiandra, che il Grotio fosse passato in Holanda, che fosse privato del carico che tiene in Parigi, che fosse dichiarato publicamente cattolico; oltre i rincontri che ne inviai a V. Em^za. le settimane addietro n'aggiungo hora di nuovo che in confirmatione del contrario mi sono comparsi....

di Colonia, li 6 d'Aprile 1642.

DE H. NORBERTUS EN RUPERTUS.

(Vervolg en slot van Dl. XCIII, blz. 148 vv.)

IV.

In het laatste artikel is bewezen, dat in den winter van het jaar 1115 en 1116 tusschen Rupertus en Norbertus een redetwist is gehouden over de vraag, of een monnik in de wereld als prediker mag optreden. Die redetwist is kort daarna door Rupertus te boek gesteld onder den titel: *Altercatio Clerici et Monachi.*

Twee schrijvers hebben weinig jaren later over dat werkje eenige bijzonderheden medegedeeld, welke belangrijk zijn, omdat zij over de geschiedenis van Norbertus niet weinig licht verspreiden. Die schrijvers zijn Philippus van Harveng 1), abt van de abdij *de Goede Hoop* of *Bonne-Espérance* in Henegouwen en Reinerus van Luik, een Benedictijn of Cluniacenzer.

Philippus wordt naar zijne geboorteplaats *van Harveng* genoemd. Dat hij van lage afkomst was, kan betwijfeld

1) Men heeft hem ook *Philippus ab Eleemosyna* genoemd. Na echter de werken gelezen te hebben, welke op den naam staan van *Philippus* of *Philippus van Harveng*, en die, welke met den naam van *Philippus ab Eleemosyna* geteekend zijn, komt mij het gevoelen van Vossius zeer waarschijnlijk voor, die zegt, dat het twee verschillende personen zijn. Zie *Bolland.* 6 Febr. p. 815. Men vindt de werken van beiden bij Migne: *Patrologia latina*, CCIII.

worden. Wij vermoeden, dat hij zich alleen uit beleefdheid deze en dergelijke namen geeft, als: *plebeius*, *pauper*, *tantillus homuncio* enz. Betere gissingen heeft men gemaakt omtrent de plaats, waar hij zijne studiejaren heeft doorgebracht. Florival 1) meent, dat hij een leerling is geweest van Anselmus. Werkelijk schijnt uit zijn zevenden brief te volgen, dat hij te Laôn en te Parijs Anselmus gehoord heeft; hetgeen wordt bevestigd door zijn 3en en 4en brief, waar hij de school van Parijs aanbeveelt. Philippus was een groot liefhebber van de fraaie letteren. Aanhoudend spoort hij zijne vrienden tot de studie aan en men zal wel nergens een schooner aanbeveling van de wetenschappen aantreffen dan in zijne brieven 3, 4, 17, 18, 20 en in de boeken: *De scientia et de silentio clericorum.* Dat Philippus zelf alle heidensche schrijvers gelezen had, de H. Schrift en vele H. Kerkvaders van buiten kende, kan men gemakkelijk aan zijne werken zien.

Gelijk hij anderen steeds aanspoorde, om de wetenschappen alleen voor een hooger doeleinde te beoefenen, zoo dienen ook al zijne geschriften om zich zelven en zijne lezers tot de heiligheid te brengen. Wie hem leest zal het niet afkeuren, dat de Premonstratenzer Orde hem onder hare Zaligen telt, veeleer zal hij verwonderd staan, dat de zoo geleerde, ijverige en vredelievende man niet als een Heilige door de geheele Kerk geëerd wordt.

Geweldige vervolgingen, ziekten en zwakheid heeft hij te lijden gehad. Hij werd door zijne beste vrienden, door een H. Bernardus zelfs, verlaten en gestraft. Door

---

1) *Barthelemy le vir*, p. 85.

het generaal kapittel der Orde in zijne afwezigheid veroordeeld, afgezet en verbannen, bleef Philippus zich zelven meester, altijd geduldig, slechts vertrouwende op zijn goed recht en op den bijstand der goddelijke Voorzienigheid, welke hem ook ten laatste herstelde en hooger verhief dan te voren. In den grooten strijd tusschen *clerici* en *monachi* bleef Philippus geheel onpartijdig. Herhaalde malen spoorde hij zijne vrienden tot bezadigdheid aan en hij zelf gaf daarvan het voorbeeld in zijn boek over dat teedere vraagstuk.

„Gij vraagt mij, broeders — zoo schrijft hij — welke orde de waardigste is, de klerikale of monachale, wanneer beide naar groote heiligheid streven en haren regel onderhouden. Mij dunkt, dat die zaak het voorwerp van redetwisten is geworden, omdat in beide orden de deugd van ootmoedigheid eenigermate aan 't kwijnen is en omdat de oprechte waarheid òf niet blijkt òf niet behaagt, dewijl de oogen door den rook der hoovaardigheid zijn beneveld. De eene heeft in hare trotschheid weggeworpen wat zij vroeger was, de andere echter heeft met niet minder trotschheid begeerd te zijn wat zij niet was. Zoo is aan beide zijden de balans der billijkheid omgeslagen en zoo kent men het ware gewicht niet meer van beider waardigheid. De balans te herstellen is een werk vol moeite en gevaren, blootgesteld aan allerlei achterdocht. Als ik de klerken verneder, tot wier getal ik behoor, zal men mij verwijten, dat ik haat wat ik ben en bemin wat ik niet ben, en dan zal men op mij het gezegde van Horatius toepassen: Hoe komt het dat iemand, met zijn eigen lot niet tevreden, steeds het vreemde prijst? Loof ik de monniken niet, dan zal men mij het Evangelie onder de oogen brengen: behandel de menschen, gelijk gij wilt behandeld worden (Matth. VII); of het woord des Apostels, dat wij anderen boven ons zelven moeten stellen (Philipp. II)".

Liezelinus, een kanunnik van Luik, had reeds vroeger aan Rupertus geschreven: „Wij zijn de eersten, wij leven volgens de orde van den H. Petrus" 1). Ook Philippus gelooft het, en wijdt

1) Rup. *Epist. ad Liezelinum*: „Nos sumus primi, nos incedimus secundum ordinem S. Petri".

daarom de eerste helft van zijn werk aan de clerici, destijds allen kanunniken. Na hun oorsprong en bestemming beschreven te hebben, doet hij hen zien en als 't ware voelen, hoever zij van hunne roeping zijn afgeweken, hoe zij zich schuldig maken aan simonie, geldgierigheid en andere ondeugden. Velen zegt hij hunkeren naar beneficiën; doch om vrijer te kunnen leven, laten zij zich niet wijden, en zoo zijn er veel kanunniken, maar weinig priesters en diakens. En dezelfde ondeugden beginnen ook bij de reguliere kanunniken ingang te vinden. Zij moesten zich schamen en zich diep vernederen in plaats van zich boven de monniken te verheffen. De ootmoed, heiligheid, geleerdheid zou hunne ware grootheid zijn. Nu echter maakt hen hunne waardigheid voor de menschen des te schuldiger voor God, en hun plichtverzuim is oorzaak van de verheffing der monniken.

Zoo komt hij in zijn tweede deel tot de monniken en zegt, dat weldenkende Christenen zich van de wereld afzonderden en monniken werden, toen de oorspronkelijke heiligheid der Christenwereld begon te verflauwen; en opdat de monnik van wereldsche bekommernissen geheel ontslagen zou zijn, werden hem geene kerkelijke bedieningen opgedragen. Hij leefde van zijn handwerk, niet van de offers der geloovigen. Een of ander monnik was priester om de overigen niet geheel te berooven van de genaden der sacramenten; zij lazen nu en dan de H. Mis, maar het volk was daarbij niet tegenwoordig. Dit is door verloop van tijd veranderd, maar de *clerici* moeten het niet kwalijk nemen, want aan hunne eigene waardigheid wordt daardoor niet tekort gedaan, en zij zelven zijn er de schuld van. Toen zij immers hunne plichten verwaarloosden, droegen de Pausen de zielzorg, en wat daarmede verbonden is, de inkomsten, offers, tienden en parochiën aan de monniken over. Vervolgens berispt hij de monniken, die zich boven de klerken verheffen. Deze moesten wel heilig zijn, maar de heiligheid is niet zoodanig met hunne waardigheid verbonden, dat zij deze verliezen, als zij gene missen. Dan immers zou een braaf landman hooger moeten geëerd worden dan een niet heilig priester.

Philippus maakt alzoo onderscheid tusschen de waardigheid voor de Kerk en de heiligheid voor God. Het is alsof wij den H. Paulus hooren spreken tot de bekeerde Heidenen en Joden. Dezen roemden op hunne roeping, hunne wetten en voorrechten om de Heidenen

te vernederen; genen meenden grooter en beter te zijn dan de Joden, omdat zij in de plaats getreden waren van het uitverkoren volk Gods. Zoo waren ook de *clerici* tot het erfdeel des Heeren geroepen, maar toen zij hunne roeping ontrouw waren geworden, hadden de *monachi* hunne plaats ingenomen. Evenals Paulus beiden vernedert, om beiden te verzoenen, zoo tracht ook Philippus beiden *clerici* en *monachi* tot de kennis hunner eigene onwaardigheid te brengen, om het evenwicht te herstellen, dat door beider hoovaardigheid, zooals hij vooropzette, verbroken is.

Eindelijk komt Philippus in hoofdstuk 103 van zijn vierde tractaat tot de *Altercatio*, die ons bezig houdt. Hij schrijft een geheele bladzijde daarvan over, zoodat er geen twijfel bestaan kan, of hij heeft denzelfden redetwist bedoeld. Hij zegt, dat die strijd heeft plaats gehad tusschen „een monnik, dien hij niet van aanzien maar alleen van naam kende, en een priester, uit dezelfde stad, dien hij èn van aanzien èn van naam goed had gekend" 1).

De moeilijkheden, die tegen deze getuigenis kunnen ingebracht worden, zullen wij elders breedvoerig bespreken en oplossen; hier teekenen wij alleen aan: vooreerst dat Philippus, ofschoon in 1183 overleden, toch reeds voor 1130 te *Bonne-Espérance* lid van de Orde was en dus den H. Norbertus nog zeer goed kan gekend hebben; vervolgens dat de hier bedoelde *zelfde stad* (suae civitatis) waarschijnlijk op Keulen ziet; wel waren Norbertus en Rupertus geen van beiden uit

1) Bij Migne, CCIII, col. 807 sqq.

Keulen geboortig, maar Norbertus heeft daar zoolang gewoond, dat sommigen hem werkelijk een Keulenaar genoemd hebben, en Rupertus is als abt te Deutz (de voorstad van Keulen) overleden; dit is dan ook de reden dat zeker één en wellicht meer exemplaren van de *Altercatio* in hun titel Rupertus als *Coloniensis* aangeven. Philippus kon dus, even goed als Hermannus van Laôn, die veelmeer met den Heilige heeft omgegaan, en anderen, in den waan verkeeren, dat Norbertus een Keulenaar was, en nog veel lichter kon hij Rupertus als zoodanig aanwijzen.

Bij de boven aangehaalde woorden voegt Philippus nog, dat de bedoelde *clericus* (d. i. Norbertus) zeer goed vertrouwd was met de geschriften der heidensche wijsgeeren en zoo ervaren in de kennis der gewijde boeken, dat hij volgens het getuigenis der professoren van Laôn de zege behaalde bij een strijdvraag, die hij met denzelfden monnik hield over een tekst van de H. Schrift 1).

Al is ons van elders omtrent deze zaken weinig bekend, zij zijn toch geenszins onwaarschijnlijk; daarom hechten wij gaarne geloof aan deze kostbare gegevens van Philippus, en de geschiedenis van Norbertus, die anders zoo onvolledig is, wordt hier merkelijk opgehelderd en aangevuld.

Vooreerst bevestigt het bericht van Philippus wat reeds een brief van Drogo, in *Vita A* bekend gemaakt, ons deed vermoeden, dat namelijk Norbertus ook te Laôn aan de hoogeschool de wetenschappen heeft

1) Migne, CIII, 807.

beoefend. Norbertus' bloedverwanten van moeders zijde woonden in of bij Laôn, en Drogo, blijkbaar een Franschman, die *vroeger medescholier van Norbertus geweest was*, raadde dezen af zich na zijne bekeering nog op menschelijke wetenschappen toe te leggen. Welke school hebben zij samen bezocht? Wij kennen voor beiden geen gelegener plaats dan Laôn, in welke stad Drogo later tot abt verkozen is. Iets dergelijks geeft ook Rupertus te kennen, als hij aan zijn tegenstanders verkeerden ijver voor hun professoren te Laôn verwijt en vervolgens als zijn grootsten tegenstander den H. Norbertus noemt. Zoo wordt het zeer waarschijnlijk, dat Norbertus te Laôn heeft gestudeerd. Zoo is het te begrijpen, dat hij in de philosophie zeer bedreven was en dat hij bij zijn strijd tegen Rupertus het oordeel der professoren van Laôn inriep.

Dat Philippus verder de schriftuurkennis van Norbertus hoog verheft, is niet te verwonderen. Ook Guibert de Nogent doet het, en vele andere schrijvers van zijnen tijd hebben hem met de *Vitae* en de kronieken van Saksen een geletterd en geleerd man genoemd.

Eindelijk schrijft Philippus nog, dat de *clericus* met denzelfden *monachus* een ander dispuut heeft gehad over een tekst van de H. Schrift. Dit is voor ons iets nieuws, tenzij wij hier te doen hebben met het geschil over het boek *De divinis officiis* 1). Dit geschil echter betrof niet de H. Schrift, maar een duisteren tekst van den Kerkvader Gregorius, dien Rupertus had overgeschreven zonder de bron aan te wijzen. Bovendien heeft Norbertus,

---

1) Zie mijn eerste artikel in *De Katholiek*, Dl. LXXXIX, bl. 227.

althans volgens het zeggen van Rupertus, dezen strijd verloren en zijn woord ingetrokken, terwijl Philippus zegt, dat hij volgens het gevoelen der professoren van Laôn overwinnaar gebleven is. Deze schijnbare tegenstrijdigheden echter zal de lezer zelf wel kunnen verzoenen; hij wete slechts, dat onder de H. Schriften (*divinae litterae*) volgens middeleeuwsch spraakgebruik ook de Kerkvaders begrepen zijn; en ofschoon Norbertus uit bescheidenheid zijn woord introk, konden toch de professoren oordeelen, dat hij gelijk had. De woorden van Gregorius, uit haar verband gerukt en zonder aanwijzing van de bron aangehaald, waren minstens dubbelzinnig en laakbaar.

Zoo meen ik in de woorden van Philippus eene bevestiging te vinden van hetgeen ik in mijn voorgaand artikel omtrent de *Altercatio* gezegd heb. Philippus echter doet nog meer. Hij wijdt de volgende hoofdstukken aan de uitlegging en weerlegging van de twistrede, en zijne bewijsvoeringen zullen onze taak gemakkelijk maken, wanneer wij dezen woordentwist aan het kerkelijk recht en de zedenleer willen toetsen. Wij kunnen zeggen, dat voor hem, die Philippus gelezen heeft, geen verdere verklaring van de *Altercatio* en van de samenhangende kwesties meer noodig is. Daarom ook heb ik besloten het apologetisch gedeelte van deze studie vooralsnog niet uit te geven.

De andere schrijver van de twaalfde eeuw, die over de *Altercatio* heeft gehandeld, is Reinerus. Deze Reinerus leefde in hetzelfde klooster, waar Rupertus is opgevoed. Hij heeft echter waarschijnlijk noch Rupertus noch Norbertus gekend. Volgens de Bollandisten (27 Mei)

zou hij het leven van den H. Fredericus († 1121) geschreven hebben, dewijl men in een handschrift als auteur vermeld vindt: „Reinerus,. monnik van het St. Laurentius-klooster, aldaar toen aanwezig". Deze woorden echter zijn, zooals de Bollandisten opmerken, door een latere hand geschreven. Pez heeft deze levensbeschrijving dan ook niet onder de werken van onzen Reinerus opgenomen 1), en Reinerus zelf zwijgt er van in den langen cataloog, dien hij van zijne eigene werken heeft samengesteld. Chapeaville en Valerius Andreas, misschien door dezelfde noot misleid, beweerden, dat hij omtrent het jaar 1130 schreef. Doch ook dit moeten wij verwerpen. Zijn *Triumphale. bulonicum* vervaardigde hij na 1153 2) en Pez bewijst, dat hij nog na 1188 drie boeken schreef 3). Het is daarom niet waarschijnlijk, dat hij Norbertus, die in 1134, en Rupertus, die vier jaren vroeger stierf 4), nog gekend zou hebben. Toch willen wij, evenals wij Philippus geloofden, ook voor een groot gedeelte aannemen, wat Reinerus van de *Altercatio* zegt.

In zijn boek: *De scriptoribus monasterii sui* wijdt hij een lang hoofdstuk aan Rupertus of Robertus, naderhand abt van Deutz. Hij beschrijft Rupertus volgens diens

---

1) Migne, CCIV.

2) Boll. 17 Sept. p. 557, 563, 564.

3) Bij Migne, CCIV, 14. Volgens Foppens *Bibl. Belgica* leefde destijds nog een ander Reinerus van Luik, die in 1150 geboren in 1230 nog in leven was en het *Chronicum Lamberti Parvi* van af 1192 voortzette. Foppens, II, 1060.

4) In een vorig artikel (*De Katholiek*, Dl. LXXXIX, bl. 226) schreef ik, dat Rupertus waarschijnlijk in 1135 overleden is. Uit een brief van Maart 1131 (bij Migne, CXCIV, 1374) blijkt, dat hij reeds in 1130 stierf.

eigen geschriften, welke hij echter niet allen heeft gekend, want Gerberon bewijst, dat hij er vijf heeft overgeslagen.

„In zijn boek over den regel van Benedictus heeft Rupertus verhaald — zoo schrijft Reinerus — welke aanvallen hij van nijdigaards en lasteraars had te verduren, die hem verweten, dat hij ketter was, dewijl hij de H. Schriften door valsche verklaringen bedierf. Daarom heeft hij nog jong zijnde [*juvenculus*; zoo noemt Rupertus zichzelven ook, ofschoon hij reeds lang priester en dus 30 jaar oud was] een verweerschrift vervaardigd, getiteld: *De voluntate Dei.* Ook gaf hij eenige werken uit tegen eenige niet religieuse vervolgers, van welke één een slecht priester was en beweerde, dat het den priester geoorloofd is in ontucht te leven. De ander was van monnik klerk, van een duif een raaf geworden; deze vergoelijkte zijn ronddolen door onbeschaamde drogredenen en verkoos liever op de gevaarvolle golven der wereld te dobberen, dan te rusten en zich zalig te maken in de ark bij den waren Noë, dat is, bij Christus in een klooster".

Wie die eerstbedoelde godvergeten schrijver was, tegen wien Rupertus aldus te velde trok, weet niemand te zeggen. Ik voor mij geloof, dat het voor een priester van dien tijd haast onmogelijk was zoo iets te bestaan. Rupertus zelf somt, evenals Reinerus, meermalen zijne eigene werken op, maar nergens maakt hij melding van een zoodanig priester noch van een soortgelijk verweerschrift, ofschoon dit meer dan alle andere, zijne lauweren in de oogen der wereld zou vermeerderd hebben. Wij vermoeden daarom, dat Reinerus hier het werkje bedoelt *De laesione virginitatis*; maar dit is geen bestraffing of weerlegging van een slecht priester; het is een ascetisch tractaatje over de maagdelijkheid, een antwoord op eene vraag van een monnik van Staveloo 1).

1) Migne, CLXX, 543—560.

Reinerus heeft dit boekje niet gekend, zooals uit zijn bovengemelden cataloog bewezen wordt.

Reinerus is dus het spoor bijster in 't geen hij zegt van het eerste geschrift en 't moet ons niet verwonderen, dat hij ook omtrent het tweede dwaalt. Ook hier is hij zoo onnauwkeurig, dat men slechts met moeite kan achterhalen, wat hij bedoelt. Gerberon en de schrijvers van *L'histoire littéraire de la France* vermoeden, dat de veel besproken *Altercatio* bedoeld is 1). Ook wij gelooven het 2). Reinerus schijnt op het dwaalspoo gebracht door eene vluchtige lezing van het boek *Super regulam*, dat hij zooeven heeft aangehaald. Daar immers spreekt Rupertus van iemand (en deze blijkt waarlijk Norbertus te zijn) die, nauwelijks bekeerd, spoedig priester gewijd en aanstonds als prediker is opgetreden.

Door het woord *bekeerd* (*conversus*) verstond Reinerus, die het leven van Norbertus niet kende, eenen monnik, die de wereld verlaten heeft, in welken zin het woord destijds dikwijls gebruikt werd. Die monnik nu had zich eigenzinnig priester doen wijden en zich het predikambt aangematigd. Derhalve, zoo verbeelde zich Reinerus, hebben wij een monnik, die uit zijn klooster is gevlucht, die van een duif een raaf is geworden en buiten de ark van Noë in de wereld ronddobbert 3). Dit kan de oorsprong zijn van de dwaling van Reinerus

---

1) Migne, 795.

2) De contekst schijnt het te vorderen. Men zie wat hij te voren van Rupertus' lasteraars gezegd heeft.

3) Dit is niet de eenige fout van Reinerus in zijne beschrijving van Rupertus. Vgl. Migne, CLXX, 578, 610 — Gerberon p. 66 noteert bovendien nog twee fouten.

en van alle anderen, die beweerd hebben, dat de H. Norbertus Benedictijner monnik geweest is. Dat Rupertus veeleer het tegendeel leert, blijkt uit den samenhang van zijn schrijven; en dat Norbertus nooit tot de Orde van den H. Benedictus behoord heeft, kan door andere plaatsen bewezen worden.

Rupertus zegt t. a. p. van zijn tegenstander, dat hij zich goed gedroeg maar dat hij nog kort geleden bekeerd was (*vir bonae conversationis sed novae conversionis*). Ware Norbertus een verloopen monnik geweest, dan zou Rupertus zoo niet spreken, dan zou hij hem den scheldnaam van apostaat niet gespaard hebben 1). Nu heeft hij niets anders op hem aan te merken, dan dat hij, onlangs van een wereldsch leven [niet *de saeculo* maar *de vita seculari*] bekeerd en haastig priester gewijd, zich op den kansel plaatste en dat hij, zooals men aan Rupertus verteld had, daarbij nog wel beweerde elf bisdommen te moeten hervormen. „Ik houd nog vol — zegt Rupertus — en vele verstandige lieden geven mij gelijk, dat het met zijn leeftijd en met zijn vroeger gedrag beter ware overeengekomen, als hij, gelijk elk ander, eerst onderdaan geweest ware, alvorens den baas te spelen".

Dat Rupertus niet in allen deele ongelijk had, geven wij gaarne toe. Ook de Aartsbisschop van Keulen kon er moeilijk toe overgaan, om den bekeerden hoveling Norbertus zoo maar aanstonds de heilige wijdingen toe te dienen, en op het concilie van Fritzlar werd hem twee jaren later beteekend, dat hij zonderling en voorbarig geweest was: zonderling door een kloosterkleed te dragen zonder lid van eene Orde te zijn, voorbarig door zoo spoedig als prediker op te treden. Waarom zouden wij

---

1) In een dialoog tusschen een Cluniacenzer en Cistercienzer, omtrent 1160 geschreven, wordt Norbertus werkelijk zoo genoemd, doch in een geheel anderen zin: „Norbertus apostatasse dicitur, factus de nudipede ascensor asini" etc. Zie *Thes. novus Anecd.* V, p. 1570.

het verhelen? Norbertus beleed kort daarna voor den Paus zelf zijne schuld, en wij vreezen, dat hij in de fout is gevallen, welke velen nieuwbekeerden eigen is. Hoe meer zij van God zijn afgedwaald, hoe meer zij hun geweten bezwaard gevoelen, des te vuriger zijn zij om den verloren tijd te herwinnen en, door hun ijver vervoerd, vallen zij soms onbewust van het eene uiterste in het andere. Wij weten wel, dat vele mannen, die later groote Heiligen geworden zijn, even spoedig na hunne bekeering in het openbaar zijn opgetreden. Dringende tijdsomstandigheden kunnen zulk eene handelwijze verschoonen. Het is zelfs mogelijk, dat de Geest des Heeren hen aandreef; hun latere roem van heiligheid maakt dit eenigszins waarschijnlijk. Maar wij kunnen den tijdgenooten hun twijfel en achterdocht niet kwalijk nemen, en ook ons wil het voorkomen, dat zij wellicht meer vrucht zouden gedaan hebben, als zij zich langer hadden voorbereid. Hoezeer wij dus hun ijver en hunne goede bedoelingen prijzen, hunne voortvarendheid durven wij niet ter navolging voorstellen. Kunnen wij alzoo niet alles goedkeuren, wat Rupertus van Norbertus gezegd heeft, hier eischt de billijkheid, dat wij hem gelijk geven. Norbertus is kort na zijne bekeering gewijd en is als prediker opgetreden zonder onderdaan geweest te zijn. Wel was hij een korten tijd leerling van Cuno, zooals ook Rupertus zegt, maar kloosterling is hij niet geweest, vóór hij zijne Orde instelde.

Reinerus heeft dus wederom gedwaald, toen hij zeide, dat Norbertus een verloopen monnik was, en slechts ten deele kunnen wij met hem medegaan, waar hij beweert, dat Norbertus door zijn redetwist met Rupertus ten onrechte

zijn ronddolen trachtte te vergoelijken en dat hij liever op de gevaarvolle golven der wereldzee ronddobberde dan te rusten in eene ark van Noë, dat is, in een klooster bij Christus. Het feit nemen wij aan. Norbertus wilde in de wereld leven en werken, en niet in een klooster van monniken gaan. En om zich aan geene Orde te verbinden, trok hij zich zelven op den dag zijner wijding het kloosterkleed aan. Hij wilde als monnik leven, zonder monnik te zijn: een streng en heilig leven leiden, en tevens onafhankelijk blijven om als missionaris te kunnen rondgaan.

Niet dat hij de gevaren der wereld beminde of het kloosterleven haatte, zooals Reinerus schijnt te beduiden, maar hij wilde clericus of kanunnik blijven; hij wilde zijne vrijheid behouden, om den stand der clerici door zijn woord en voorbeeld te hervormen. Dat dit zijne bedoeling was, toonde hij door zijne predikatiën te Santen. Immers toen hij gewijd was en veertig dagen in afzondering te Siburg had doorgebracht, ging hij naar Santen terug, en reeds in zijne eerste preeken deed hij zijne medebroeders zien, dat zij ver van hunnen regel waren afgeweken en dat eene groote hervorming moest plaats hebben, als zij volgens hunne roeping leven wilden. Ook de redetwist, omtrent denzelfden tijd met Rupertus gehouden, strekt ten bewijze, dat hij, om missionaris te kunnen zijn, geen monnik wilde worden. De geheele *Altercatio* loopt over de vraag, of het den monnik geoorloofd is als prediker in de wereld op te treden. Rupertus, die den redetwist te boek stelde, doet het wel voorkomen, alsof de aanleiding daarvan alleen was, dat Norbertus hem het prediken wilde beletten; maar de

voornaamste oorzaak moet Reinerus goed begrepen hebben, toen hij schreef, dat Norbertus door dien twist zijn rondgaan in de wereld rechtvaardigde. Norbertus immers tracht in de *Altercatio* te bewijzen, dat het den monnik niet vrijstaat in de wereld al predikende rond te gaan, en dit was juist de reden, waarom hij geen monnik wilde zijn.

Rupertus en wellicht ook Cuno, abt van Siburg, zouden gaarne, gezien hebben, dat Norbertus zijn kanonikaat hadde vaarwel gezegd en zich bij hunne Orde aangesloten. Een man met zulke begaafdheden ware voor Siburg eene groote aanwinst geweest. Maar Norbertus gevoelde zich tot iets anders geroepen. Hij moest de priesters in de wereld hervormen, of, zooals Rupertus spottenderwijze zeide, elf bisdommen van hunne geestelijke kwalen genezen; dat was zijne roeping. Aan die roeping is hij getrouw gebleven, en zij kon niet bestaan met het lidmaatschap van de Benedictijner Orde.

Wel werd in het klooster van Siburg gepreekt, gedoopt en biecht gehoord 1), maar een monnik moest toch in zijn klooster blijven wonen, hij mocht de wereld niet predikende rondgaan. Dit streed met de kloosterinstelling. Heilige monniken als Bernardus van Clairvaux bemoeiden zich wel met de wereld, maar alleen uit noodzakelijkheid en met weerzin. Ook de H. Bernardus herhaalde meermalen het bekende spreekwoord van Hiëronymus: „Monachus non docentis sed plangentis habet officium — het is de taak van een monnik niet te leeraren, maar boetvaardigheid te plegen". Dit leerde ook Ansel-

1) Zie het charter van 1117 bij Lacomblet, I, nº. 284.

mus van Laôn 1) en zijn leerling Norbertus deelde dat gevoelen.

Zoo bleef Norbertus twee jaren prediken, ofschoon hij zich als monnik kleedde, zijn lichaam kastijdde, veel bad en eene strenge vasten onderhield. Toen werd hij door zijne tegenstanders, in Juli 1118, voor het concilie van Fritzlar geroepen en beschuldigd, dat hij zonder zending tegen de priesterschap predikend optrad en dat hij een monnikspij droeg, zonder van zijne goederen afstand gedaan te hebben. Een bewijs te meer, dat hij een streng leven als van een monnik leidde, zonder monnik te zijn.

Zoo meen ik genoegzaam aangetoond te hebben, in hoeverre wij Reinerus moeten gelooven. Het is niet waar, dat Norbertus een verloopen monnik was, maar wel is het met de waarheid overeen te brengen, dat hij in zijn redetwist met Rupertus zijne eigene handelwijze en roeping verdedigt.

Ziedaar alles wat van de *Altercatio* te zeggen viel. Zij is gehouden door Rupertus en Norbertus in den winter van 1115 en 1116, zij wordt opgehelderd door de geschriften van Philippus en Reinerus, en zij is een groote aanwinst voor de geschiedenis van den H. Norbertus.

FR. G. VAN DEN ELSEN, Ord. Praem.

---

1) Bij Migne, CLXII, 644.

VERSCHEIDENHEDEN.

HOE MEN SOMS GESCHIEDENIS SCHRIJFT.

In *De Katholiek* van April 1884 plaatsten wij een artikel: *Het „Système de M. Loth" en de Schrijver der Navolging*. Loth, die als dagbladschrijver in Frankrijk een zekeren naam bezit, heeft namelijk in de veelbesprokene strijdvraag een eigenaardig standpunt ingenomen: een eigen stelsel opgebouwd, dat hij in eenige artikelen van de bekende *Revue des Questions Historiques* heeft uiteengezet. Volgens zijne bewering zou de *Bibliothèque nationale* te Parijs een handschrift bezitten van het jaar 1406, waarin onder anderen het eerste boek der *Navolging* voorkomt met eenige uittreksels der twee laatste boeken. Hierdoor alleen zou Thomas-a-Kempis als schrijver der *Navolging* reeds onmogelijk worden; maar volgens Loth zou de overeenkomst van dit handschrift met een ander der Parijsche bibliotheek op een nog ouder document wijzen, waarvan zij beide afstammen, en waardoor de geboorte van dit gulden boekje tot omstreeks het midden der veertiende eeuw zou worden achteruitgeschoven. Om deze gevolgtrekking te bevestigen heeft hij voor en na nog eenige andere bescheiden aangevoerd. Wijl intusschen de herkomst van vele oude handschriften en het geheel der geschiedkundige gegevens op den Windesheimschen kring als op de bakermat der *Navolging* wijzen, zou het boek tusschen 1360 en 1380 door een onbekenden kanunnik dier congregatie zijn geschreven. Dat de eerste steen van het klooster te Windesheim pas gelegd is in 1387 werd als een kleinigheid over het hoofd gezien.

Het stelsel van den Heer Loth mocht zich in Frankrijk, in Italië en meer andere landen in een ruimen bijval verheugen; althans wat het negatieve gedeelte betreft, waardoor Thomas-a-Kempis wordt uitgesloten. Blijkens onze persoonlijke ervaring telt het nog thans onder de beschaafde klasse talrijke aanhangers. Loth zelf heeft het nog onlangs in het *Supplément littéraire mensuel au Journal l'Univers* (Januari 1888) met beslistheid verdedigd, met name tegen de heeren Ruelens en Cruise: „Il nous suffira de leur répondre ici.... que la date de 1406 du premier manuscrit, donnée par le calendrier en tête du recueil où se trouvent entre autres choses plusieurs livres de *l'Imitation* est de celles auxquelles les paléographes ajoutent le plus de foi, en raison même de l'objet d'un calendrier" 1).

Wij hebben in ons vorig artikel aangetoond, dat de beweerde kalender van het jaar 1406 niets anders is dan een integreerend deel der *tabula intervalli*: in den grond een paaschtafel volgens den ouden stijl, welke evenmin als onze tegenwoordige paaschtafel aan eenig bepaald jaar is gebonden. Die dagteekening van 1406 is dus geheel uit de lucht gegrepen, en die gewaande kalender, welke rechtstreeks tot eene aan het hoofd van den bundel geplaatste gebedenverzameling behoort, kan dus volstrekt geen nieuwe gegevens opleveren voor den ouderdom der *Navolging*, zelfs al was het waar, dat de bundel een homogeen geheel uitmaakt. „Le manuscrit — zegt Loth — forme un tout parfaitement identique, il est un; les cahiers de papier ont été réunis en volume avant de recevoir l'écriture; le papier grisâtre, épais, est absolument le même du commencement à la fin; il n'y a aucune trace d'intercalation de feuillets ni de cahier dans l'intérieur". Uit de mededeelingen van Santini en Cruise konden wij reeds besluiten dat op deze bewering van Loth

1) Toch zegt Loth zelf in zijne vroegere artikelen, dat het handschrift slechts het 1ste boek der *Navolging* bevat, met enkele uittreksels der twee 1 atste boeken.

wel wat viel af te dingen; maar alvorens wij het handschrift zelf hadden gezien, konden wij niet vermoeden, dat daarin zooveel schromelijke onverklaarbare valschheden zijn bevat. Onlangs hebben wij te Parijs alle daar aanwezige, door Loth aangevoerde, documenten onderzocht, met nog een aantal andere, die op de strijdvraag betrekking hebben; met verbazing zagen wij, hoe alles, wat hij over deze bescheiden mededeelt, van het begin tot het einde valsch is, zoodat men aan eene moedwillige vervalsching zoude denken, wist men niet, hoe opbouwers van nieuwe stelsels meestal in alles slechts bewijzen voor hun gevoelen meenen te zien.

De tegenwoordige band van het beruchte handschrift, zoogenaamd van 1406, is — nadat het in 1869 in de Parijsche bibliotheek is aangeland — aldaar aangebracht ter vervanging van een ouden perkamenten band; maar gelijk de directeur, de Heer L. Delisle, ons verzekerde, is toen niets verder aan den bundel veranderd, alleen de paginatie is er toen bijgezet.

Spoedig zagen wij, dat er in plaats van ééne minstens drie verschillende soorten van papier aanwezig zijn. Tegen het einde van het boek verschijnt een dikke bundel, geschreven door eene hand, die duidelijk van de vorige is onderscheiden; het papier blijkt verschillend *op den eersten oogslag*, gelijk wij door den conservator lieten bevestigen. De andere bundels zijn niet afgesneden, maar deze is afgesneden aan de drie zijden. Waarom heeft hij alleen die bewerking ondergaan? Eenvoudig wijl zijn formaat te groot was. Die afsnijding is geschied, *nadat* de bundel beschreven was; want op bl. 231 is de titel van het hoofdstuk *De commendatione claustralis silentii*, volgens gebruik ter aanwijzing voor den rubricist bij den onderrand geplaatst, gedeeltelijk door het mes weggenomen. Wijl bundels papier, opzettelijk klaar gemaakt om een enkel boek te vormen, steeds op hetzelfde formaat worden gevouwen, en papieren handschriften der 15e eeuw in het geheel niet werden afgesneden, is de bijeenvoeging dier bundels van *verschillend* papier blijkbaar van

lateren datum. Deze gevolgtrekking wordt nog door andere bijzonderheden bevestigd.

Het eerste boek der *Navolging* begint op bl. 29 *verso* terstond na de gebedenverzameling, welke den gewaanden kalender van 1406 bevat. Het feit, dat een kalender of tafels, die daarop betrekking hebben, vroeger evenals tegenwoordig, wel in gebedenboeken, maar zelden of nooit in boeken van geestelijke lezing werden geplaatst, had de Hoogeerw. Heer Spitzen reeds doen besluiten, dat die zoogenaamde kalender oorspronkelijk enkel bij die gebedenverzameling behoorde, en dat al het overige een of meer afzonderlijke handschriften vormde, die later daarmede werden samengebonden. Het onderzoek bevestigt die gevolgtrekking onder alle opzichten. De bundel, die met bl. 29 begint, heeft met die gebedenverzameling niets gemeen. Niet alleen het schrift, maar ook het papier verandert bij die bladzijde; het is dunner. Bij den eersten oogslag schijnt het tamelijk op het vorige te gelijken; maar als men de respectieve bladen met doorgelaten licht beschouwt, blijkt de structuur zeer verschillend, gelijk wij eveneens door den conservator lieten bevestigen.

Er is geen samenhang van tekst tusschen de laatste woorden van bl. 28 *verso* en de eerste van 29 *recto*. Deze laatste bladzijde, geschreven door dezelfde hand als het eerste boek der *Navolging*, begint met de laatste woorden eener zinsnede, waarvan de aanhef op de voorgaande niet te vinden is; die woorden, welke met een kleine letter beginnen, hebben, gelijk zij daar buiten hun verband staan, volstrekt geen zin: „*invocare nomen tuum. Et peccavi ab infantia mea usque nunc innumerabiliter*" . . . .; zij zijn klaarblijkelijk de laatste zinsneden eener geestelijke verhandeling, oorspronkelijk met het eerste boek der *Navolging* vereenigd, maar daarvan afgescheiden, *alvorens* de bundel werd ingebonden; want na die bewerking heeft het boek op die plaats niets verloren, gelijk de conservator mede bevestigde.

Deze bewijzen zijn op zich zelve doorslaande en verklaren

de samenstelling van den bundel, die een eenvoudig bijeenraapsel is onder alle opzichten: een half dozijn verschillende handen, minstens drie verschillende soorten van papier, beschreven met geheel heterogene tractaatjes. Op bl. 111 ontmoet men eene verhandeling in het Hoogduitsch onder den titel: *Von der natuer des puls wye man den erkennen sal an gesunden und den siechen.* Bladzijden en deelen van bladzijden, door den copiïst van een der tractaatjes, waartoe zij behooren, wit gelaten, zijn later door andere handen vol geschreven met Hoogduitsche en Latijnsche gebeden of uittreksels van geestelijke werken zonder eenig verband met die tractaatjes. Dit is onder anderen het geval met de uittreksels der *Navolging*, die wij op de keerzijde van bl. 96 en 113 ontmoeten. Toont die coïncidentie der verandering van het schrift met de ongelijksoortigheid der stof niet duidelijk, dat deze uittreksels der *Navolging* later zijn geschreven dan de voorafgaande tractaatjes?

De chronologische aanwijzingen, door de aan het hoofd van den bundel geplaatste tafels opgeleverd, zouden dus enkel op de verzameling van gebeden en geenszins op de volgende verhandelingen kunnen slaan; maar, gelijk wij vroeger hebben aangetoond, leveren die tafels zelve geen zweem van bewijs, dat die gebeden vroeger dan de tweede helft der 15e eeuw zijn geschreven.

In zijne beschrijving dier tafels heeft Loth zich weer een paar dichterlijke vrijheden veroorloofd. In zijne reproductie der *tabula intervalli* heeft hij de kolom van het gulden getal — die daarvan een integreerend deel is, maar door hem wordt aangezien voor een kalender van het jaar 1406 — door een breede zwarte lijst geheel gescheiden van het overige deel, dat volgens hem alleen die tafel zou uitmaken. Die breede lijst kwam ons reeds vroeger verdacht voor en is dan ook in het handschrift zelve niet aanwezig.

Wijl op dezelfde bladzijde eene ware tafel van het gulden getal staat, beweert Loth, om de tegenwoordigheid eener „dubbele tafel" van dit getal te verklaren, dat de eerste (de

pseudo-tafel) foutief is geschreven, hetgeen volkomen valsch is; en dat de andere er later als verbetering is bijgevoegd, wat al even onjuist is. Als bewijs dier latere bijvoeging verzekert hij, dat, terwijl de lijnen van al de overige tafels met het liniaal zijn getrokken, deze geheele tafel enkel op ruwe wijze uit de hand is geteekend. Goed toeziende, bemerkt men echter, dat al de lijnen tot de uiterste grens der teekening terstond met het liniaal zijn getrokken; alleen zijn in de tafel van het gulden getal de meeste uit de hand overgehaald, ongetwijfeld wijl de copiïst ze daar te zwak vond. Op de plaatsen, in de reproductie van Loth door de onderste getallen 17, 16 en 15 ingenomen, zijn de lijnen vlak weg met het liniaal getrokken; op andere plaatsen wijken de bijgevoegde trekken af van de richting der kolommen, en daar komen de fragmenten der met het liniaal getrokkene lijnen in die richting zelve te voorschijn.

In de copie van den „astronomischen kalender", die de *tabula intervalli* voorafgaat, heeft de overschrijver een grove, niet verbeterde fout begaan, welke Loth zoo vrij is geweest stilzwijgend te verbeteren. Wij lezen daar namelijk: „Post elapsum 19 annorum, quod erit anno Domini 1473 currente", terwijl de samenhang het jaartal 1413 vereischt. Hieruit blijkt reeds, dat wij hier niet, gelijk Loth laat voorkomen, te doen hebben met den oorspronkelijken opsteller van den kalender, die dit jaar als een bepaald tijdstip in de toekomst beschouwde; maar met een overschrijver, die het reeds lang achter den rug had. Inderdaad blijkens verschillende gegevens kan de bundel eerst veel later zijn ontstaan.

Volgens den Heer Loth zou de vorm van het schrift mede op de eerste jaren der 15e eeuw wijzen: de *i* zou slechts zelden een puntje vertoonen. Op meerdere plaatsen echter verschijnen die puntjes op bijna alle *i*'s; wel zijn zij zoo klein, dat ze licht aan het oog kunnen ontsnappen, maar dit is alles behalve een teeken van dien hoogen ouderdom. Erkende deskundigen, de Heer Ruelens van Brussel en de

Kanunnik Rouland van Regensburg, die het handschrift zorgvuldig onderzochten, verklaren dan ook, dat sommige deelen althans hoogstens van het einde der 15e eeuw dagteekenen. Hun gevoelen wordt door bepaalde geschiedkundige feiten bevestigd.

De Hoogeerw. Heer Spitzen heeft reeds opgemerkt, hoe eenige in het handschrift vermelde aflaten met de dagteekening van Loth strijden: „De aflaat van Paus Eugenius voert ons nog eenige tientallen jaren later [dan 1412] terug. De Heer Loth deelt de bijzonderheden niet mede, maar het is bijna buiten twijfel, dat het een aflaat is, gehecht aan eenig gebed, in het handschrift opgegeven, of aan eenig goed werk, daarin vermeld. Wijl dit nog geen gebruik was ten tijde van Eugenius III, die van 1145 tot 1153 regeerde, zoo moet er sprake zijn van Eugenius IV. Deze droeg de tiaar van 1431—1447, duidelijk bewijs, dat de codex ten deele althans slechts na 1431 dagteekent en waarschijnlijk zelfs vrij lang na dit jaar" 1). Die aflaat is werkelijk gehecht aan een in het handschrift aangegeven gebed: „Item qui legit devote orationem beati Bernardi scilicet o maria infernorum expugnatrix etc. habet ab eugenio papa quinque dies indulgentiarum". Volgens Loth zou men niet lezen, dat Eugenius IV, wiens pontificaat zeer onrustig was, ooit aflaten heeft verleend; intusschen had hij in de kronijk van den Agnietenberg, die hij meermalen aanhaalt, op bl. 178 kunnen zien, hoe Eugenius IV zelfs tijd genoeg vond om aan dit afzonderlijk klooster een aflaat te schenken.

Het handschrift bevat twee gravuren *en criblé*, gelijk de Fransche kunstterm luidt. Nu heeft men geen dergelijke gravure gevonden in handschriften van de eerste helft der 15e eeuw. De conservator van de afdeeling der platen in de Brusselsche bibliotheek, de Heer Hijmans, houdt staande, dat die wijze van graveeren eerst omstreeks het jaar 1500 is uitgevonden.

---

1) *Nouvelle Défense de Thomas-a-Kempis*, p. 113.

Eindelijk hebben wij zelf een doorslaand bewijs gevonden, dat de bundel op zijn vroegst in het jaar 1438 kan voltooid zijn. Blijkens eenige uittreksels der Windesheimsche constituties is het handschrift, gelijk Loth zelf terecht opmerkt, afkomstig uit eenig klooster van dit kapittel; van den anderen kant wijzen de in het Hoogduitsch door verschillende handen geschrevene en in den bundel verspreide bladzijden op eene landstreek, waar Windesheim voor dat jaar geen enkel klooster bezat. Al die bladzijden zijn niet alleen geschreven in de *das*-taal, maar zelfs in dien tongval, welke aanhoudend de *b* in *p* verandert en eerst nog merkelijk meer zuid-oostwaarts begint te heerschen; zoo leest men *du pist* voor *du bist*. In het jaar 1406 bezat Windesheim in geheel Duitschland alleen het klooster van Nordhorn, vlak aan de Nederlandsche grens gelegen, waar de tongval weinig of niet van den Overijsselschen verschilde. Men zou de veronderstelling kunnen wagen, dat die bladzijden door een uit de kanten van Beieren afkomstigen kloosterling geschreven zijn; maar wijl *verschillende* handen daar verschijnen, is dit geheel onaannemelijk.

De Heer Delisle verzekerde ons, dat de stelling van Loth reeds door de deskundigen was verworpen; maar in de *Compartiment des Estampes*, waar het handschrift wegens die twee gravuren bewaard wordt, droeg het nog in September l.l. den officiëelen titel van: *manuscrit de* 1406. Wel hebben wij gemakkelijk den destijds aanwezigen conservator van de valschheid dier dagteekening overtuigd, maar dat men ze ook uit den officiëelen cataloog zal schrappen, durven wij niet verzekeren. Voor de massa der geletterde Franschen, die wel eens iets over de strijdvraag der *Navolging* gelezen of gehoord hebben, bezit de Heer Loth nog steeds den roem en de verdienste door zijne geleerde navorschingen Thomas-a-Kempis onmogelijk te hebben gemaakt.

Gelijk boven is aangemerkt, heeft de Heer Loth zich verbeeld, door de verbinding van het gewaande handschrift van 1406 met een ander der Parijsche bibliotheek, het ontstaan

der *Navolging* tot omstreeks het midden der 14e eeuw te kunnen achteruitschuiven. Dit laatste (n°. 3592 mss. latins) bevat, evenals het eerste, achter het eerste boek der *Navolging* eenzelfde tractaat onder denzelfden titel: *Incipit prohemium de Arte moriendi*; hetgeen inderdaad op een gemeenschappelijke afstamming wijst van een nog ouder document, wijl zij klaarblijkelijk niet van elkander zijn overgeschreven. Volgens den Heer Loth zou dit tweede handschrift van Italiaanschen oorsprong zijn, blijkens het blasoen eener Lombardische familie, met eenige andere versierselen op den rand der eerste bladzijde geteekend; door berekening van den tijd, die noodig zou geweest zijn om het stam-handschrift van Duitschland tot in Italië voort te planten, geraakt hij tot dien hoogen ouderdom der *Navolging*. Natuurlijk kon het antwoord volstaan: wijl het handschrift van 1406 een kolossale mystificatie is, kan die reis veel later vallen; maar de veronderstelling van die reis zelve berust op eene nieuwe zeer opmerkelijke mystificatie.

Het zou ons weinig kunnen schelen, als de Heer Loth, wat hij tot dusver verzuimd heeft, het bewijs leverde, dat dit blasoen uitsluitend aan een Lombardische familie behoort, die altijd in Italië heeft gewoond. Die heele versiering der eerste bladzijde is er hoogstwaarschijnlijk later bij geteekend, evenals het portret van den H. Eusebius, bisschop van Vercelli, dat in de beginletter Q is geplaatst. De rest van het handschrift vertoont geen zweem van versiering; het is zoo eenvoudig, uit een zoo gering soort papier samengesteld, dat men het eerder bestemd zou achten voor de cel van een armen Franciscaan dan voor het kasteel van een groot heer. Die bundel is vroeger aangehaald door de Gersenisten, die wel meer documenten hebben verknoeid. Zoo kan men in de Parijsche bibliotheek zien, dat het zoogenaamde portret van Gersen in de beginletter Q van den *Codex Cavensis* over eene vroegere teekening heen is geschilderd; de vuil-blauwe kleur van den grond dier hoofdletter is geheel verschillend van het prachtige blauw der overige hoofdletters van den

geheelen bundel. Beschouwt men die bladzijde met doorgelaten licht, dan ziet men nog eenige trekken der vroegere teekening door de nieuwe verf heenschemeren. In alle geval, de versiering der eerste bladzijde daargelaten, is de rest van handschrift n°. 3592 allerminst van Italiaanschen oorsprong. Wij waren verbaasd bij het openslaan van den bundel een Duitsch of Nederlandsch geschrift voor ons te zien. Voor meerdere zekerheid gingen wij den Heer Delisle raadplegen, een der eerste autoriteiten in het vak, die met zijne gewone welwillendheid den bundel onderzocht en ons den volgenden dag verklaarde, dat het handschrift werkelijk van Nederlandschen of Duitschen oorsprong is.

Ter bevestiging van een Italiaanschen oorsprong haalt Loth de bijzonderheid aan, dat de Duitsche schrijfwijze der woorden, *och*, *ach*, *proch* slechts driemaal, als bij *bij uitzondering*, in de copie van het eerste boek der *Navolging* zou voorkomen; al was dit waar, daar zou nog niets uit volgen, maar het feit is valsch: wij hebben die schrijfwijze overal aangetroffen, waar wij ze in het autograaf van Thomas-a-Kempis vermochten te vinden. Welk eene opeenstapeling van valschheden! Maar het ergste moet nog komen.

In een ander artikel der *Revue des Questions Historiques* (1877, p. 488) heeft de Heer Loth een derde handschrift behandeld, om de *gevolgtrekkingen*, uit de twee eerste afgeleid, te bevestigen. Deze bundel, afkomstig uit het Windesheimsche convent Rooklooster bij Brussel, bevat 24 kleine geestelijke tractaten of uittreksels, die op eene voorafgaande inhoudstafel worden aangegeven. Het laatste tractaat de *Floretus* is, althans volgens Loth, gedagteekend van het jaar 1416. Volgens hem zou die dagteekening tot de geheele verzameling behooren, en dus ook tot het eerste boek der *Navolging*, dat de bl. 32—44 beslaat. De bundel zou homogeen zijn; de dagteekening van dezelfde hand als al het overige en in het bijzonder als het boek der *Navolging*; alleen tusschen de bl. 93—121 zou het schrift afwisselen.

Wij hebben dit handschrift, thans het eigendom van den Heer Riant, zelf niet kunnen onderzoeken; maar de Heer Ruelens, archivaris te Brussel, die het nauwkeurig heeft bestudeerd, gaf ons volledige mondelijksche en schriftelijke inlichtingen en stelde ons ook, door de mededeeling der vijf door hem genomene photographieën, volkomen in staat met eigen oogen de beweringen van den Heer Loth te beoordeelen.

Volgens den Heer Ruelens is de lezing van het jaartal 1416 wegens den geschonden toestand der laatste bladzijde zeer twijfelachtig; maar dit doet niets ter zake voor de dagteekening der overige tractaatjes, wijl deze bundel, evenals die van 1406(!), een toevallige verzameling is van onderling onafhankelijke kleinere handschriften, welke later bij elkander werden ingebonden. Bij het onderzoek der photographieën hebben wij dezelfde opmerkingen gemaakt als de Heeren Santini, Cruise en anderen. Daar verschijnen vijf verschillende handen; het schrift der tafel verschilt merkelijk van al het overige, waaruit mede blijkt, dat de verschillende tractaatjes eerst veel later werden samengevoegd; de *Floretus* en het eerste boek der *Navolging* zijn bepaald niet van dezelfde hand.

Tegenover de bewijsvoering van den Heer Ruelens houdt Loth in het bovenvermeld *Supplément* van den *Univers* niet meer staande, dat het schrift in den bundel enkel van bl. 93—121 afwisselt; maar om aan de moeilijkheid van het groot aantal handen te ontsnappen, verschuilt hij zich achter eene door hem uitgevondene *gewoonte* der oude kloosters „.... N'était-ce pas l'usage, dans les monastères, où l'on s'occupait de la transcription des livres, de se passer la plume de l'un à l'autre, ou de copier chacun son cahier pourque le volume fût achevé plus vite.... Au surplus la copie du premier livre de *l'Imitation* est de la même main et de la même écriture que l'explicit de 1416. On en peut juger assez par la photographie; avec le manuscrit la chose est évidente". Hoe komt het dan, dat niet alleen de Heer Ruelens, die ook het orgineel onderzocht, maar ver-

schillende andere personen oordeelen, dat de photographie duidelijk het verschil van het schrift aantoont?

Verder zouden volgens Loth photographieën nooit over de homogeniteit van een handschrift kunnen doen oordeelen. Om de homogeniteit te *bevestigen* is het onderzoek van het oorspronkelijke stuk dikwerf noodzakelijk; maar er zijn teekenen van *heterogeniteit*, die door de photographie of zelfs door een eenvoudige beschrijving duidelijk aangegeven worden. Zoo is soms het schrift te zeer verschillend om tot eenzelfde tijdvak of eenzelfde land te behooren. In bundels, die, hoewel door verschillende handen geschreven, toch volgens een vooraf beraamd plan zijn samengesteld, is niet alleen het formaat der bladzijden, maar ook het aantal en de lengte der regels althans bij benadering gelijk; om zooveel mogelijk de eenheid der samenstelling te bewaren. Het *getal* verschillende handen is, in verband met de bekende gebruiken van het land, mede een belangrijk gegeven. Er zijn andere teekenen, die aan de photographie ontsnappen, b. v. het verschil van het papier, van den inkt, van de kleuren, der versieringen; maar dit zou ons eerder blootstellen een heterogene bundel voor homogeen te beschouwen, dan in de tegenovergestelde dwaling te vervallen.

Verschillende dezer teekenen van heterogeniteit verschijnen in het handschrift van Rooklooster: „Des cinq pages que j'ai fait photographier — schrijft ons de Heer Ruelens, — la p. 12 compte 35 lignes, une hauteur de justification de 0,15 sur une largeur de 0.10½; la p. 32 (*Imitation*) a 38 lignes (avec titre), h. 16 (avec titre) ou 0,15 (sans titre); la p. 108 *verso* a 30 lignes, hauteur 0.14, largeur 0.9½; la p. 161 (*Floretus*) 28 lignes, hauteur 0.18½ (pas de largeur: ce sont des vers). Je ne compte pas la p. 1 qui contient l'index et a une justification spéciale. Ces simples chiffres détruisent assez bien déjà, me semble-t-il, l'homogénéité du volume".

Nog stouter is de bewering van Loth over dat gewaande gebruik in de oude kloosters. Dit kon bij uitzondering zijn reden hebben, als er haast was bij het werk of de bundel te

lijvig was voor een enkelen copiïst; maar in de gewone gevallen leverde het slechts nadeelen op. Een handschrift wint niets, als het door verschillende copiïsten is vervaardigd, evenmin als een boek, dat met verschillende letters zou gedrukt worden. Wij twijfelen sterk, of zelfs de Fransche monniken gewoonlijk zoo ongeduldig waren; de Nederlandsche en Belgische waren het zeer zeker niet. In ons land zijn zelfs de lijvige bundels gewoonlijk door een enkele hand afgeschreven; in de minder omvangrijke, die werkelijk homogeen zijn, ontmoet men zeer zelden verschillende handen. Zelfs kan men niet altijd beweren, dat, wanneer in een bundel, die blijkens den doorloopenden tekst homogeen is, verschillende handen verschijnen, de copiïsten elkander volgens een vooraf beraamd plan hebben geholpen. Somtijds toch zal de eerste afschrijver, door ziekte of verplaatsing naar een ander huis, belet zijn het werk te voltooien.

Wij hebben in ons land slechts één homogenen bundel gezien, door drie handen afgeschreven, maar vier of vijf handen hebben wij in geen enkelen aangetroffen. De Heer Ruelens, die duizende Belgische handschriften onderzocht, heeft van dat gewaande gebruik evenmin eenig spoor ontdekt: „Quant à ce que dit M. Loth des usages monastiques en fait de transcription — schrijft hij ons — c'est de la conjoncture à haute dose. Je ne me rappelle pas d'avoir rencontré un manuscrit où l'on ait recouru intentionellement au procédé qu'il énonce, à moins qu'il ne s'agît de la transcription d'un ouvrage entier ou d'un contexte suivi. Le volume de M. Riant est de la nature d'une foule d'autres, un assemblage déterminé uniquement par le format, une réunion d'opuscules, faite sans égard à leur nature intrinsèque, formée par arrêt du relieur à l'insu peut-être des scribes ou du bibliothécaire. Nous avons, dans nos fonds monastiques, des quantités de semblables recueils; on y voit ensemble des traités ascétiques, des grammaires, des recettes médicales, etc."

Niet gelukkiger is de Heer Loth in zijne beoordeeling van

den codex van Thévenot, door hem in de 14e eeuw geplaatst, maar werkelijk van dezelfde hand als een bundel der bibliotheek te Wolfenbuttel, afkomstig uit het huis der Broeders van het Gemeene Leven te Hattem en gedagteekend van 1424. Wij legden het door Hirsche gegevene facsimile van het eerste hoofdstuk der *Navolging* in het handschrift naast den codex van Thévenot en vroegen een Fransch geleerde beide stukken te vergelijken; zonder aarzelen verklaarde hij, dat de identiteit van het schrift geen twijfel overlaat.

Men ziet dus, hoe de mededeelingen van Loth over deze vier handschriften onderling in valschheid wedijveren; andere positieve bewijzen heeft hij voor zijn stelsel niet aangevoerd. Hij erkent van den eenen kant, dat de geschiedkundige getuigenissen voor Thomas voldoende zouden zijn, indien zij niet door de dagteekening zijner handschriften werden ontzenuwd; maar zegt hij tegelijkertijd: „pour qu'elles ne servent pas elles mêmes d'objections contre l'authenticité de cette date [1406], il faut les réduire à leur juste valeur".

Wij hebben in ons vorig artikel eenige staaltjes zijner geschiedenis-verminking in dit punt aangehaald. De getuigenis van Busch zou slechts in twee handschriften der Windesheimsche kronijk voorkomen en eerst na den dood van Thomas, dus na 1471, zijn ingelascht. Intusschen staat die getuigenis in al de acht bekende handschriften, waaronder het Utrechtsche, gedagteekend van 1465.

De dagteekening 1488 der lijst van Thomas' werken in den codex van Rebdorf, thans te 's Hage bewaard, zou slechts slaan op de professie van den copiïst, die zich noemt: *professum in majori Franckentael.* Eenige bladzijden vroeger echter vindt men bij een ander tractaat van denzelfden bundel met dezelfde hand diezelfde dagteekening geschreven zonder dat er spraak is van professie.

In de uitgave van Ketelaer, die Loth valschelijk van 1471 dagteekent en valschelijk als een *volledige* uitgave van Thomas'

werken betitelt, zou geen enkel der in de Rebdorfsche lijst opgenoemde tractaten voorkomen; terwijl wij ons te 's Hage door vergelijking van beide stukken hebben overtuigd, dat *alle* tractaten dier uitgave in die lijst zijn aangegeven. Loth had te Parijs dezelfde vergelijking kunnen maken; de inhoud van Ketelaer's uitgave is bij de Backer en elders te vinden, en de Parijsche bibliotheek bezit mede twee copieën derzelfde lijst, eveneens uit het klooster van Rebdorf afkomstig, welke door Loth zelve worden aangehaald.

De getuigenis van Herman Ryd, een der voornaamste ordebroeders van Thomas en prior te Halle, zou waardeloos zijn, wijl die schrijver blijkens zijne getuigenis zelve niet zou weten, dat Thomas nog lang na 1454 geleefd heeft. Nu is Herman Ryd nog geen vijf jaren na zijn ordebroeder gestorven, terwijl volgens de Windesheimsche constituties het overlijden van alle leden der congregatie in het kapittel van alle afzonderlijke huizen moest afgekondigd worden, het officie der overledenen daar moest worden gezongen, en alle priesters eene zielemis moesten lezen!

Het zou ons te ver voeren Loth in dit punt op den voet te volgen; maar wij moeten toch de aandacht vestigen op een staaltje van verregaande brutaliteit, waardoor hij tracht een heele partij voor Thomas getuigende documenten onder verdenking van vervalsching te brengen en zich niet ontziet een man als Sommalius van moedwillige vervalsching te beschuldigen, op gezag van een enkele nietswaardige verklaring, die hij bovendien zelf valsch voorstelt.

Bij vermelding van het valsche, door sommige dagbladen verspreidde gerucht, als zoude de codex van Gaesdonck den naam van Thomas dragen, schrijft Loth deze ongeloofelijke noot:

C'est là probablement un des mss. altérés par les procédés de Sommalius. On accuse ce Jésuite, trop fanatique de Thomas à Kempis, d'avoir altéré un bon nombre de mss. des Pays-Bas, en ajoutant ou en substituant le nom de Thomas à Kempis, dans la conviction où il était que celui-ci devait être reconnu

comme le véritable auteur de *l'Imitation*. Ce mss. serait du nombre.

Pour ceux de Liège, on en a la preuve dans la lettre suivante conservée en original parmi les pièces du recueil mss. n°. 12434 de la Biblioth. nat. p. 58:

„De nostre monastère de Saint-Jacques en Liége.
Le 4 Juillet 1669.

„.... C'est une chose claire comme le jour que cest un homme par force introduit tout partout, parce que dans tous nos manuscrits et aussi à Saint-Laurent on a de nouveau par malice aiouté ce nom de Kempis ....

„L'an 1589, notre prieur Streax confiait tous nos livres à P. Fleury Sommalius de la compagnie de Jésus pour en faire une recherche, et dès lors par le conseil de ce bon Père on a aiouté le nom de Kempis à nos vieux manuscrits, et le même père jésuite a fait imprimer deux fois un peu après la même oeuvre sous le nom de Kempis à Douay".

Placide Pietkin.

Le sous-prieur du couvent de Saint-Jacques renouvelle son attestation dans une autre lettre insérée dans le même recueil, p. 67. L'énumération des mss. faite ailleurs, montre qu'il y en avait de 1433, 1436, etc., tous falsifiés par Sommalius.

Terecht vraagt de Hoogeerw. Heer Santini, of het geoorloofd is een beschuldiging van vervalsching, tegen een zoo achtbaar en geleerd kloosterling als Sommalius, te doen berusten op de enkele getuigenis van een individu, wiens bestaan ons door deze brieven alleen wordt geopenbaard; van een Gersenist, die schrijft 80 jaren na het beweerde feit en in zijne getuigenis zelve een groote onwetendheid aan den dag legt. Sommalius droeg niet den naam van *Fleury*, en zijne eerste uitgaven der *Navolging* zijn niet te Douai, maar te Antwerpen gedrukt; de twee vroegste uitgaven van Douai zijn eerst in 1612 en 1614 verschenen. De Heer Loth gelooft evenmin als wij aan de fabel van den abt Gersen, maar als eene verklaring van een Gersenist, ofschoon in de volle hitte van den strijd afgelegd, gunstig is voor zijn stelsel, grijpt hij ze met beide handen aan. Men vindt eenige handschriften, waar

de naam van Thomas door een latere hand is bijgevoegd, maar in zeer *gering* aantal. In ons land hebben wij er slechts een enkel aangetroffen, en dit is nog afkomstig uit het Karthuiser klooster te Brugge. Wij kunnen door eigen onderzoek verzekeren, dat de codex van Gaesdonck anoniem is. De eenvoudige bijvoeging van een auteur's naam, zonder arglist verricht, is op zichzelve niet eens eene vervalsching. Maar er is hoegenaam geen bewijs, dat Sommalius, op welke wijze dan ook, ooit den naam van Thomas op eenig handschrift heeft geplaatst. Mogelijk zijn alle handschriften uit het Luiksche Benedictijner-klooster te zijner beschikking gesteld, maar *alle* hebben die bijvoeging, door wien dan ook, niet ondergaan. Op het seminarie Haren hebben wij een uit dat klooster afkomstig handschrift der *Navolging* onderzocht, hetwelk hoegenaamd geen naam van eenig schrijver draagt. Trouwens de opgewondene gemoedsstemming, waarin Pietkin onder het schrijven van zijn eersten brief verkeerde, kon hem gemakkelijk *pars pro toto* doen nemen. Ziehier den belachelijken aanhef van dat stuk, door Loth om goede redenen door puntjes vervangen:

„Comme il n'y a rien qui nous doit tant animer que le maintien de l'honneur de notre ordre: ainsy nous serions digne de blame si nous ne rendions le devoir, et l'honneur qu'il appartient à nos prédecesseurs et nos Pères. Tous nos confreres et ceux du monastere de S. Laurent d'un zel religieux souhaiteraient bien que le Pape d'un decret universel ferait effacer ce nom de Kempis pour rendre au vrai autheur, ce qui lui appartient".

Eigenlijk zegt Pietkin niet eens, dat Sommalius den naam van Thomas op die handschriften heeft geplaatst, maar enkel dat hij die bijvoeging heeft aangeraden. Aan wie? Klaarblijkelijk aan hen, die over de handschriften konden beschikken, namelijk aan de monniken van het klooster. Maar dat Sommalius eenig aandeel, welk ook, in deze zaak heeft gehad, was bij Pietkin eene geheel willekeurige veronderstelling, die hij in zijn tweeden, tien jaren later geschrevenen, brief zijdelings herroept. De Heer Loth wil dit stuk als eene bevestiging

zijner beschuldiging tegen Sommalius laten doorgaan; maar wie schetst onze verbazing, toen wij den naam van dien geleerde daar in het geheel niet aantroffen! Pietkin oppert daar enkel, en wel zonder eenig bewijs, de algemeene gissing: „Et quelque Jesuithe peutet [dat is volgens den Luikschen tongval *peut-être*] y' ont mis le nom de Kempis d'un character nouveau".

Si ce n'est toi, c'est donc ton frère! Er is hoegenaamd geen bewijs, dat ooit eenig Jesuïet er werk van maakte de bibliotheken binnen te sluipen, om daar in het geniep op de handschriften der *Navolging* den naam van Thomas-a-Kempis te plaatsen. Wijl hunne orde hier geheel buiten spel was, hadden zij zelfs geen schijn van reden om niet te denken, dat niets ons zoozeer moet ter harte gaan als de handhaving der waarheid.

De monniken van het klooster zelve vonden veel gemakkelijker gelegenheid die bewerking te verrichten. Toen Gersen nog niet was uitgevonden, konden de Luiksche Benedictijnen er evenmin bezwaar in zien den naam van Thomas aan oudere handschriften der *Navolging* toe te voegen, als hunne ordebroeders van België en andere landen er bezwaar in zagen het boek onder denzelfden naam te copiëeren,

Wat de andere beschuldiging van Loth tegen Sommalius betreft, dat deze in sommige codices der *Navolging* den naam van Thomas aan dien van een ander schrijver zou *gesubstitueerd* hebben, Pietkin spreekt in het geheel niet van zulke handschriften. Waar Loth in zijne aanhaling van den eersten brief achter de woorden *ce nom de Kempis* eenige puntjes heeft geplaatst, staat in het stuk zelve: „*voir dans des vieux imprimez chez nous on a effacé le nom de Gerson· chancelier de Paris pour y placer et escrire celuy de Kempis*". Waarlijk de Heer Loth verstaat de kunst van knippen! Dat Sommalius ook hierin eenig aandeel had, wordt door Pietkin in het geheel niet beweerd. Die verandering is eenvoudig door de oude monniken van het klooster zelve verricht. Wat wonder, dat sommige eigenaars op den titel hunner exem-

plaren die verandering aanbrachtten, als sommige uitgevers, die de *Navolging* op naam van Gersen drukten, aan het einde van het boek zelve de gedrukte noot plaatsten: „*Quamvis iste libellus dicatur Joannis Gersonis, auctor tamen ipsius est Thomas de Kempis*". Noch in Nederland, noch in België, hebben wij een enkel handschrift der *Navolging* aangetroffen of door eenig schrijver aangehaald gezien, dat zulk eene substitutie vertoont. Geen wonder; men vindt er geene handschriften, die den naam van Gerson, hetzij met een *o* hetzij met een *e* in de laatste lettergreep, te lezen geven.

Wij zullen het maar aan den lezer overlaten te beslissen, welken naam de handelwijze van den Heer Loth moet dragen. Toch hebben wij geenszins al zijn valsche beweringen hier aangestipt. Het gezicht dier opeenstapeling van valschheden maakt niet alleen een pijnlijken indruk, maar geeft ook aanleiding tot een ernstig treurige overweging, niet alleen wat de behandeling van de strijdvraag der *Navolging* betreft, maar ook in betrekking tot de geschiedkundige strijdvragen in het algemeen.

De eerlijkheid laat maar vaak veel te wenschen over. Heeft men gelegenheid de aangehaalde bronnen zelf te onderzoeken, dan stoot men dikwerf op verminkte aanhalingen; helaas soms ook op vervalschte documenten.

Een verzoek aan de redactie der *Revue des Questions Historiques* om een antwoord op de artikelen van den Heer Loth te plaatsen werd gewezen van de hand; men had geen ruimte beschikbaar om zich verder met die strijdvraag in te laten. Alzoo na drie lange artikelen te hebben opgenomen, die samen een tamelijk boekdeel vormen, maar ongelukkig een doorloopend weefsel zijn van schromelijke valschheden, heeft men geen ruimte meer over om de lezers uit de dwaling te trekken, waarin men ze heeft gestort. Is dit eerlijk? Een redactie van een tijdschrift verdient evenmin vertrouwen als een particulier schrijver, indien zij niet gezind is eene vroeger,

zij het dan ook onbewust, door haar orgaan verspreide dwaling te laten redresseeren.

Wie verzekert ons, dat de *Revue des Questions Historiques* ons ook niet in eenige andere strijdvraag een roman als een ware geschiedenis zal opdisschen, zonder dat wij kans hebben door haar ooit uit den waan te worden gebracht? De valsche beschuldiging tegen Sommalius vordert zeker eene herroeping volgens de eerste beginselen der eerlijkheid.

Moge toch steeds meer en meer de overtuiging veld winnen, dat zonder onderzoek der oorspronkelijke documenten geen ernstige studie van geschiedkundige strijdvragen kan bestaan; en dat geene beweringen, gegrond op stukken, die niet kunnen gecontroleerd worden, geloof verdienen.

V. BECKER.

BOEKBEOORDEELING.

NAAR AANLEIDING DER NIEUWE UITGAVE VAN DE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BEROERTEN, DOOR DR. W. J. F. NUYENS.

Toen de Romeinsche veldheer Scipio tijdens den tweeden Karthaagschen oorlog zijn legerplaats op de noordkust van Afrika had opgeslagen, traden daar vijandelijke bespieders binnen, die men aanstonds voor Scipio bracht. Deze echter strafte hen niet, maar liet hen zijn geheele legerplaats rondleiden en vroeg hen ten laatste, of zij nu alles gezien hadden, wat zij verlangden. Daarop liet hij hen ongedeerd vertrekken, opdat zij door het omstandig verhaal hunner bevindingen ontzag zouden inboezemen voor de Romeinsche legermacht.

Op dergelijke wijze hebben de voorvechters der katholieke waarheid reeds dikwerf in den loop der eeuwen den eerbied hunner tegenstanders opgewekt en haar welverdienden roem verworven. Immers laat de vijand binnentreden in hun welgeordend kamp; hij beschouwe de talrijke legertenten en de krachtige wallen, die ze beschutten; de verscheidenheid der strijdkrachten en het wonderbaar beleid, waarmede zij worden aangevoerd; de opoffering der bevelhebbers en de tucht der krijgslieden; de rustige kalmte, vol onwankelbaar vertrouwen, van hun onvermoeiden ijver; de blijmoedige offervaardigheid en de geestdriftvolle toewijding; dit alles aanschouwe hij, en het moet zelfs een vijand bewondering en eerbied afdwingen.

Daarom is het van het hoogste belang, dat zij, die buiten het kamp der waarheid staan, gedrongen worden om er een blik in te slaan en te beseffen, welke de kracht is, die de katholieke waarheid handhaaft en beveiligt.

Niet anders heeft dan ook onze roemrijk regeerende Paus gehandeld, toen hij de archieven van het Vaticaan voor allen openstelde en hun een volledig inzicht aanbood in het intieme leven

van het Katholicisme gedurende zoovele eeuwen van strijd en overwinning, van roem en belastering, van krachtig leven en geweldige verdrukking. „Wij vreezen de waarheid niet": met dit koninklijk woord werd de wetenschap binnengeleid om de schatten te bezichtigen, die de eeuwen hadden opgestapeld, en werd tevens de geschiedenis der Kerk door het gezag van den geleerden Paus als haar krachtige verdediging, haar roem en triomf gekenschetst.

Geen wonder daarom, dat vooral in onze eeuw van veelvuldige studie en ijverige beoefening der wetenschap de edelste zonen der katholieke Kerk hunne krachten hebben gewijd aan de geschiedenis, en niet gering is de roem, dien zij daarmede voor zich zelven en hun vaandel verworven hebben.

Wat onze vaderlandsche geschiedenis betreft, wie reikt niet gaarne den eerepalm aan onzen grooten historicus Dr. Nuyens? Hij toch heeft met scherpen veldheersblik de strijdkrachten, die hier en daar verstrooid lagen, overzien en is in geregelde slagorde opgetrokken om een volledigen veldslag te leveren.

Het valt niet te ontkennen, dat er groote behoefte bestond aan eene behandeling onzer geschiedenis uit katholiek oogpunt. De protestanten beschouwden die geschiedenis op hunne wijze, deels te goeder trouw naar de voorstelling, die zij van hunne vaderen hadden ontvangen, deels uit blinde partijdrift, en de katholieken moesten dit geruimen tijd lijdelijk aanzien. Immers te midden van het geroep over „paepsche stouticheydt" met de gevolgen daarvan konden zij de herinnering bewaren aan hunne nederlaag en elkander de lijdensgeschiedenis van hunne verdrukking verhalen, maar het was hun niet vergund een beroep te doen op de rechtvaardigheid hunner zaak, hunne rechten openlijk te verdedigen, hunne gegronde klachten luide uit te spreken.

Dr. Nuyens is de eerste geweest — en het is voor hem een blijvende roem — die de katholieke overleveringen onzer vaderlandsche geschiedenis in een groot Nederlandsch werk op waardige wijze heeft verdedigd en gehandhaafd. Hij heeft den loop der gebeurtenissen uit katholiek oogpunt beschouwd, naar katholieke beginselen beoordeeld. In de weegschaal dier beginselen heeft hij alles gewogen en zoo doen zien, dat de katholieken zich altijd kinderen gevoelden van denzelfden moedergrond als hunne tegenstanders, hoe stiefmoederlijk zij ook werden behandeld. Hij heeft door de geschiedenis doen uitkomen, hoe de katholieken, wel verre van indringers te zijn en zonen of aanhangers van vreemdelingen,

zich met het volste recht de aloude zonen van den echten Nederlandschen stam, de onverbasterde afstammelingen van het eeuwenoud voorgeslacht konden noemen. En als wij, jongeren, uit de geschiedenis geleerd hebben, hoe de beginselen van ons geloof op het openbaar leven toe te passen, als wij daarbij gevormd zijn tot oprechte Nederlanders en, bij het luisteren naar de roemrijke daden en de heldhaftige opofferingen van ons voorgeslacht, den krachtigen en vollen gloed der vaderlandsliefde hebben leeren gevoelen, dan zijn wij daarvoor niet weinig dank verschuldigd aan den onvermoeiden ijver, waarmede Dr. Nuyens de geschiedenis heeft beoefend.

Onze geschiedschrijver heeft zijn taak in het volle besef van haar gewicht met den hoogsten ernst opgevat. Bij het beschouwen der gebeurtenissen vormt hij zijn meening met voorzichtigheid en bouwt voort op stevigen grondslag. Hij is helder en duidelijk, en weet met degelijke aanmerkingen het oordeel van den lezer voor te lichten, zonder in het zwak te vervallen, dat hij niets aan diens opmerkzaamheid overlaat. Om van alle zijden het volle licht op de gebeurtenissen te laten vallen, maakt de schrijver misschien wel eens wat al te ruim gebruik van herhalingen, maar wij zouden niet gaarne de volledigheid zijner beschouwingen missen ter wille van de compositie.

Het blijkt telkens, hoe hij door veelomvattende studie in de tijden, die hij beschrijven wil, om zoo te spreken, is ingegroeid. Hij leeft met de personen mede, weet de karakteristieke lijnen van hun portret en de kenmerkende daden van hun leven op te merken, dringt door tot de gevoelens, die hen bezielen, tot de drijfveeren hunner handelingen, en als hij dan met den overvloed zijner kennis die personen ten tooneele voert, dan slaan wij een helderen blik in hun leven en hun karakter, en voortdurend blijft onze aandacht geboeid.

De algemeene overzichten, waardoor hij zijn verhalen nu en dan afbreekt, vormen een welgeordenden achtergrond, waarop de personen duidelijker en sprekender uitkomen. Daar vooral is er in zijn woord heldere en frissche kracht en als een levensadem van poëzie.

Toch beschouwt de schrijver de geschiedenis geheel en al als man van wetenschap en niet met het oog van een dichter, en daarom trachten zijn woorden niet zwierig en zangerig voort te zweven op dartele maat, maar toch: wel verre van dor te zijn,

hebben zijne geschriften een echte oud-vaderlandsche gezelligheid van toon, die opwekt en verkwikt. Want al weet hij zijn gevoel te beheerschen, er stroomt door zijn werken een krachtige levensvolheid, er straalt een gloed uit, die wel jeugdiger gemoederen dan dat van onzen veteraan tot eere zou strekken.

Geen vrees echter, dat hem, bij zooveel ijver voor zijn zaak, bij zooveel innige gehechtheid aan de eer van zijn vaandel, de kalme blik en het rustig oog ter juiste waardeering zouden ontbreken. Hoezeer Dr. Nuyens den roem zijner strijdgenooten in het verleden met dankbare vreugde aanschouwt, hij sluit toch het oog niet voor het verkeerde, wat er somtijds in zijn eigen kamp heeft plaats gehad. Het spreekt van zelf, dat hij vurige krijgsmakkers telt, die sommige daden der hunnen meer vergoelijkt zouden willen zien; veel meer is het nog van den anderen kant begrijpelijk, dat zijn tegenstanders niet in alles zijn voorstelling aannemen. Maar niemand kan de eerlijkheid, de ridderlijkheid van den strijder betwisten. Zonder vrees of blaam kan hij terugzien op den strijd, voor zijn vaandel gevoerd.

Maar de groote verdiensten van onzen schrijver vertoonen zich eerst ten volle, wanneer men let op eenige der eigenaardige moeilijkheden van zijn taak, als katholiek geschiedschrijver.

De veelvuldige bronnen, waaruit hij moest putten, behoefden, voor de *Nederlandsche Beroerten* althans, meest alle een groote zuivering. Dr. Nuyens zelf zegt: „Op enkele uitzonderingen na werd de geschiedenis van die merkwaardige gebeurtenis, waarbij de katholieke Kerk in Nederland schier ten onder ging, waardoor de geloovigen dier Kerk tot overwonnelingen werden gemaakt en als dusdanig behandeld bijna drie eeuwen lang, alléén door tegenstanders van de katholieke leerstellingen beschreven". Daaruit volgt, dat de katholieke geschiedschrijver dikwijls te rade moest gaan bij hen, die de zaken van een geheel ander standpunt beschouwen. Voor dezulken is de Reformatie in alle deelen een omkeering ten goede, de opstand tegen den heer des lands en tegen de oude Moederkerk als de geboorte te beschouwen van alle vrijheden in het burgerlijke en in gewetenszaken. En niet alleen dat zij onze geschiedenis van dit verkeerde standpunt beschouwen, maar om het te handhaven worden de feiten deels verzwegen, deels verwrongen, deels door toegevoegde verdichtselen onkenbaar gemaakt.

Bovendien, bij de lastige taak om verkeerde voorstellingen en overdrijvingen te weerleggen, moet de katholieke geschiedschrijver

soms veel toegeven, wat zijn tegenpartij sterk schijnt te maken. Wie toch, om slechts enkele punten te noemen, kan loochenen, dat Philips, bij de beste bedoelingen, door fouten in zijn bestuur aanleiding gaf tot vele grieven? Wie kan alles prijzen, wat Alva tot bedwinging van het oproer deed? Wie begrijpt niet, dat het laag gemeen, hetwelk men evenals in ieder leger ook in dat van Philips aantrof, den Spaanschen krijgsrok gehaat maakte? Het valt zeer zeker niet altijd even licht om bij dergelijke punten zorgvuldig onderscheid te maken tusschen de personen en de zaak, waarvoor zij strijden, tusschen de rechtmatigheid des gezags en de wijze waarop het wordt gedragen. Waar anderen hun spoel geen oogenblik behoeven te laten rusten, moet de katholiek met veel zorg eerst het verwarde kluwen uiteenhalen.

Vervolgens: wanneer men den opstand tegen Philips II en het optreden van den Prins van Oranje als een wettige daad, als een rechtmatigen en fieren strijd beschouwt, al werden dan ook de handelende personen niet altoos door de edelste bedoelingen geleid — dit wil men tegenwoordig althans wel toegeven — dan zet die strijd een niet geringen luister bij aan ons vaderland en zijn vorstelijk huis. Het is waar, beide behoeven dien luister niet om met hart en ziel te worden aangehangen en gediend, maar wie neemt gaarne den schijn aan, dat hij den lof beperkt voor zijn vaderland en zegenrijk regeerend vorstenhuis.

Daarentegen, veroordeelt men den opstand, en rekent men dien tot schuld toe aan degenen, die er wetens en willens deel in nemen, dan schijnt het, dat men te kort doet aan de vaderlandsliefde. Immers dan kan iemand niet juichen over den triomf van het onrecht en van de ketterij, en dus — concludeert men licht — evenmin over de bevrijding van ons land uit de Spaansche geweldenarij. En om te bewijzen, hoe licht men tot de valsche gevolgtrekking komt, laten wij de woorden [1]) volgen van Prof. Fruin, een man, wiens open blik voor het goede in zijn tegenstanders erkend is, en wiens eerlijkheid boven alle verdenking is verheven.

„Het lot aan Alkmaar toegedacht, maar haar door het heugelijk ontzet gespaard, geeft mij aanleiding tot nog een opmerking. Dr. Nuyens verklaart, en wij gelooven hem gaarne, dat hij wel

---

1) *De Gids*, Augustus 1867. De woorden zijn ontleend aan eene zeer waardeerende beoordeeling van de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten door Dr. W. J. F. Nuyens.*

Roomschgezind maar niet Spaanschgezind wil zijn. Hij toont zich ook zoodanig, overal waar zich beide gezindheden laten scheiden. Maar na den afval van Holland en Zeeland in 1572 wordt dit moeilijk. Dan treden de Spanjaards als de eenige beschermers van de Roomsche Kerk tegen de Hollandsche Protestanten op. Zal men voor de Hollanders, ofschoon Protestant, dan wel voor de Roomschen, ofschoon Spaansch, partij kiezen? Neem b. v. de verlossing van Alkmaar. Is dit een voorval, waarover zich een Roomschgezinde, die niet Spaanschgezind is, verblijden of bedroeven moet? Als de stad gevallen was, waren al de inwoners, ook de Katholieken, vermoord op de gruwelijkste wijze. Reden om zich te verheugen over de uitredding. Maar, aan den anderen kant, van Alkmaar begint de victorie der geuzen. Reden om zich te bedroeven. Welke is nu voor de partij van den heer Nuyens de overwegende reden? Helaas de laatste. . . Toonen zij, die dus oordeelen, niet dat het vaderland in hun schatting achterstaat bij de kerk, dat hun Roomschgezindheid hen ook Spaanschgezind maakt? Waren zij tijdgenooten van Willem I of van Maurits geweest, zij zouden zich met hun landgenooten niet verheugd hebben over de neêrlagen van de Spanjaarden".

Wanneer men de hier gestelde vragen goed aanziet, dan blijkt het dat zij in hooge mate onbillijk zijn. Immers men behoeft niet naar Spaansche geweldenarij te verlangen, al keurt men de onrechtmatigheid van het middel af, waardoor anderen die hebben te keer gegaan, en al verheugt men zich niet over de geweldenarij, die zij er tegenover ons, katholieken, voor in de plaats hebben gesteld. De vrijheid der Nederlanden en de zegen, die van het regeerend vorstenhuis uitgaat, daarvoor kan men goed en bloed veil hebben, al verheugt men zich niet in de wanorde en de verdrukking van een ver verleden, waaruit de leiding van Gods voorzienigheid ten laatste orde en vrijheid voor allen heeft voortgebracht. Het geloof erkent die leiding in den gang der gebeurtenissen; en in het gezag, daaruit geboren, erkent het een mededeeling der goddelijke macht. Hoe zou datzelfde geloof tot verzet tegen die leiding en tegen het gezag, er uit gesproten, kunnen aanzetten. Integendeel: is het geloof zoo, krachtig dat het tot opoffering van alles aanspoort en geleidelijk voert, dan moet de trouw aan het vaderland, die steunt op het geloof, des te vaster en te onverdachter zijn.

Hoe eenvoudig echter die waarheid ook is, zij werpt voor de

oogen van zeer velen, ook van de minst bevooroordeelden en best-gezinden — om dit te doen uitkomen haalden wij Prof. Fruin aan — een hatelijk licht op den katholieken geschiedschrijver.

Wij zouden nog verder kunnen gaan in het aanduiden der moeilijkheden, door Dr. Nuyens als katholiek geschiedschrijver overwonnen. Maar uit het voorgaande moge genoegzaam blijken, hoe de schrijver een reuzenarbeid met reuzenkracht heeft voltooid. Wel is het een waardige voldoening voor hem, dat zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten*, wier oplaag nog tijdens het verschijnen aanzienlijk werd verhoogd, nu weder een nieuwe uitgave mag beleven. Wij begroeten dit nieuwe werk met te meer vreugde, omdat het een volkomen aansluitend geheel vormt met de *Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen*, waarin men ziet, hoe de republiek, uit den opstand voortgekomen, haar godsdienst heeft geregeld, hoe het Calvinisme zich hier tot kerk en wel tot staatskerk heeft gevormd. Wij twijfelen niet, of van dit geheel zal met nog meer recht het woord gelden, wat Prof. Fruin over de eerste uitgave geschreven en daarna nogmaals herhaald en gehandhaafd heeft: „Hij heeft een boek geleverd, dat van zoo uitgebreide lectuur, van zoo strenge studie en zooveel historischen zin getuigt, dat een geschiedschrijver *ex professo* er eer mee behalen zou".

Seminarie Hageveld. A. J. HOLIERHOEK.

EEN WINTER TE DAVOS DOOR G. JONCKBLOET 1).

De Katholiek heeft, in de Juli-aflevering van 1888, reeds eenige bladzijden aan Jonckbloet's koutjes over Davos gewijd. Sedert dien tijd zijn de daar besproken causerietjes, onder den titel: *Een Winter te Davos*, als afzonderlijk werkje verschenen. De uitgever, Theo Kervel, heeft het in een fraai locaal costuum de wereld ingezonden. Uiterlijke verschijning en inhoud maken hier alzoo Vondel's lofspraak op Baartjen Hooft toepasselijk,

„Die door den zwier der leden toont,
Wat waardigheid daar binnen woont".

---

1) Verrijkt met eene klimato-therapeutische verhandeling van Dr. H. Ten Cate Hoedemaker, geneesheer te Davos-Platz. — Amsterdam, Theo Kervel en C°. 1889.

In het geestig voorbericht zegt de heer Jonckbloet, dat hij „zijn keuvelpraatjes, het eerst als studiën-bijdragen verschenen, door omstandigheden gewijzigd, naar vermogen verbeterd, op ettelijke plaatsen ingekort, en op vele uitgebreid heeft." Voor het laatste brengen wij hem onzen dank; voor het inkorten kijken wij hem even vriendelijk aan als de onvriendelijke ramnelaarster van bl. 19 dit placht te doen. Wat het wijzigen en verbeteren aangaat, dit is, een paar regels uitgezonderd, overbodig werk geweest.

Jonckbloet heeft zijn verhaal in vier hoofdstukken verdeeld. Van het eerste, dat tot opschrift heeft: *Heenreis en eerste indrukken* kunnen wij zeggen, dat de eerste indruk, dien de schrijver op ons maakt, allergunstigst is. Wij hebben nog geen twee bladzijden van zijn verhaal gelezen, of wij zijn overtuigd, dat de Nederlandsche lettervriend thans een gids heeft naar Davos gelijk hij er sinds 1864 een naar Arcachon bezat. Ik zeg daar: „overtuigd"; dat is wat voorbarig gesproken; laat ik juist zijn; welnu dan moet ik zeggen, de eerste bladzijden geven ons reeds een voorgevoel, dat wij in Jonckbloet een gids naar Davos zullen vinden, zoo uitstekend als Gorter het is naar Arcachon. Of ons voorgevoel bewaarheid wordt, zal het doorloopen van den *Winter te Davos* leeren.

De allereerste kennismaking met onzen gids naar Davos vind ik flinker en aangenamer dan die met den gids naar Arcachon. Oordeel, lezer! Temend en onbeholpen spreekt Gorter ons aan: „Gij vraagt een reisverhaal? Maar om eene reis te verhalen, dient men haar wel gedaan te hebben, en wij reisden niet, wij vlogen. Het is een eigenaardig genot in een sneltrein gezeten, uren lang voort te stuiven" enz.

Ferm en duidelijk begint Jonckbloet: „Zoodat u ziet, Dokter, dat het onmogelijk is. — Mogelijk of niet mogelijk, Mijnheer, u moet. Dat was bloedopgeven vóór veertien dagen, bloedopgeven eergisteren, bloedopgeven dezen morgen nog. Als u in den toestand waarin u nu zijt, naar Holland terugkeert, haalt u December niet. — Ja maar, Dokter .... — Neen maar, Mijnheer, geene verdere woordenwisseling. U gaat naar Davos. Brengt u de wintermaanden door in het hooggebergte, dan is u genezen. Zoo niet....? en een welsprekend schouderophalen volgde".

Dadelijk weet de lezer, door wien hij naar Davos wordt geleid, en de longlijder onder de lezers heeft zeker aanstonds sympathie

voor zijn gids, want het: „Similitudo miseriae magis commovere solet" van den H. Augustinus geldt ook bij hen, die met longeuvel behept zijn. Zij gevoelen medelijden bijzonder met diegenen hunner natuurgenooten, met wie zij *mede* aan dezelfde kwaal *lijden*.

De lezer zal mij toevoegen: „Gij verkoopt daar waarheden als koeien. Het woord van Augustinus is zulk eene algemeene waarheid, dat gij waarlijk niet behoeft te vertellen, dat het ook voor longlijders geldt". — Zoo denk ook ik er over. Doch onze gids? Wat zal ik u zeggen? Herinner u maar even den goeden Homerus en lees dan deze woorden: „Zoo eene krankte ter aarde de goede eigenschappen van het hart des lijders in sluimer wiegt en wat er onhebbelijks is in hun binnenst doet ontwaken, het is de ziekte, die knaagt aan de longen". — Ik begrijp niet, hoe Jonckbloet deze woorden heeft kunnen neerschrijven. Zij hebben, durf ik zeggen, zelfs geen schijn van waarheid tot grond. Als ik in mijne herinnering terugroep zoovele vriendelijke en in alle opzichten edele menschen, die ik, in de laatste tien jaren, aan die ziekte, welke nooit vergeeft, heb zien bezwijken, dan dwingt die herinnering mij, hun toe te roepen: neen, gij waart geen paria's der Voorzienigheid; de ziekte, die knaagde aan uw longen, heeft bij u de goede eigenschappen des harten niet in sluimer gewiegd en heeft het onhebbelijke, wat in ons aller binnenst is, in u niet doen ontwaken. Als ik niet lang geleden, in Noord-Holland, eene gansche gemeente de laatste eer zie bewijzen aan het zielloos overschot van een jeugdig longlijder; als ik mij herinner, hoe voor een paar jaren in de residentie een lijkdienst werd gehouden, waaronder duizendtallen een laatste hulde brachten aan hun beminden kapelaan, die, schoon longlijder, toch als missionaris naar het verre Westen was gegaan en bij zijn overlijden door de arme Indianen van Brookman als hun vader werd betreurd: als ik mij dat herinner en in bedoelde teringlijders typen erken van zoovele anderen, die ik aan longeuvel heb zien bezwijken — dan durf ik den wensch uiten, dat bij eene tweede uitgave van *Een Winter te Davos* de hier besproken regels zullen vervallen.

Wat de ondervinding mij heeft geleerd, dat hoorde ik dezer dagen bevestigen door een uitstekend geneesheer, die sinds een tiental jaren zijne wetenschap uitsluitend aan borstlijders wijdt. Dat eene zieke niet altijd even goed gehumeurd is, behoeft geen vermelding. Waar echter is de opmerking, dat vele longlijders op het punt van humeur zeer veranderlijk zijn, schoon de vroolijkheid

en opgeruimdheid de overhand heeft. De Génestet's *Levenslust* is de ware type, ten minste hier in Holland. Dr. Sannes noemt haar: „Het treffend juist geschilderde beeld der teringlijders" 1).

Ik zeg: „hier in Holland"; over Davos kan ik niet oordeelen; maar al mocht Jonckbloet's oordeel voor de patiënten van dat genezingsoord gelden, men mag het daarom niet toepassen op personen, die in geheel andere omstandigheden verkeeren. In de Juli-aflevering van *De Katholiek* is dit betreffende een bepaald punt reeds gezegd. Ik wil daar nog bijvoegen, dat degenen, die veel in de wereld gezien hebben doorgaans Lefebre's werkje niet behoeven; zij plegen aan andere euvels te lijden en niet enkel zich zelven, maar ook anderen tot verderf te zijn.

Onze goedhartige gids vergeve het mij, dat ik, met hem in opvatting verschillend, dit zoo ronduit heb gezegd. Als men het den ganschen „Winter" met elkaâr eens is, wil men voor de variatie wel eens kibbelen.

In Hoofdstuk II behandelt Jonckbloet Davos als gezondheidsoord. Na een woord van hulde aan den Hollandschen geneesheer Dr. Ten Cate, wijst hij er op, hoe in de laatste jaren, eene sterke zwenking is gekomen in wat de geneesheeren noemen de klimatotherapie der tuberculose, d. i. in de wijze om teringlijders te genezen door hen aan den invloed der lucht te onderwerpen in een vreemd klimaat.

„De longzuchtige — zegt onze gids — die een winter in het hooggebergte doorbracht en er zijne ademhalingswerktuigen gezond dronk aan frissche, reine berglucht, heeft soms moeite een medelijdend lachje te bedwingen, wanneer er met ophef over den weldadigen invloed van troetelende plaatsen als Mentone, Nizza, Montreux gesproken wordt.

„Een jeugdig Duitscher verhaalde mij te Lugano wonderen van het klimaat van Palermo, waar hij gedurende de wintermaanden had vertoefd: „Ik hoestte er bijkans nooit, mijnheer". — „En hoe gevoelt gij u nu?" — „Heel best! Slechts te Genua heb ik een weinig bloed opgegeven. U moet rekenen: die zeereis! En dan, Genua ligt ook al een heel eind in het Noorden!"

„Ziedaar — zoo laat Jonckbloet er op volgen — één geval uit duizend, dat mij helpen zal de geneeskracht van Davos in een helder licht te plaatsen.

---

1) Sannes, *Een en ander over aen Hoest*, Rotterdam 1879.

„Een feit is het, dat Arcachon, Nizza, San Remo, Ajaccio, en hoe verder de stedekens en steden dan ook heeten mogen, waar de lijders door de atmosfeer als kraamkindjes worden gebakerd, zeer geschikt zijn om de kranken, zonder bloedopgeven, misschien zelfs zonder hoesten, genoegelijk eenige maanden te laten doorbrengen. Maar tevens is het feit, dat de zachthandige fee dier zoele oorden, welke in al haar doen en laten zeer veel gelijkenis heeft met een weekhartig mamaatje, die hare dreumessen zoet houdt met klontjes en koekjes, de kranken, die zich aan haar toevertrouwen, slechts zelden, zeer zelden geneest, in den vollen en waren zin des woords. Wie er ademt zal zich gezond gevoelen, zoolang hij er vertoeft. Doch wee den kucher, die, na afloop der lieve kuur, verplicht is zijne dagen in koeler dampkring te slijten.

„Geheel anders is het met Davos. Daar is het klimaat gedurende den winter koud, ijskoud. Hoe zoude het, op eene hoogte van meer dan vijf duizend voet, anders wezen? De thermometer.... wijst in de nachten der maanden December en Januari menigmaal — 24° tot — 27° Celsius.

„Wie evenwel uit die barre cijfers de gevolgtrekking zou maken, dat het Davoser hoogdal een soort van *Lapland* of *Nova-Zembla* is, waar de lieden door de koude gedwongen worden hunne verschrompelde ledematen in berenhuiden te hullen; waar het vee en de lastdieren naar Livius' onvertaalbaar krachtige uitdrukking *torrida frigore* zijn, de dieren en alle onbezielde wezens *rigentia gelu*, zoude zich deerlijk vergissen. De vreemdelingen gaan er, in den regel, veel lichter gekleed dan men het gedurende den winter in Nederland doet. Eenige weinige uitermate gure dagen uitgezonderd, bestaat gedurende het gansche winterseizoen de krijgstoerusting der heeren in een omslagdoek, die der dames in een schoudermanteltje, welke, bij het nederzitten op de bergpaden hoog in de lucht of bij het wandelen over een beschaduwden weg, over lichten jas of lichte mantille geslagen worden. Natuurlijk treft men ook te Davos krimpers aan; doch daar, gelijk overal elders, strekken de uitzonderingen ter bevestiging van den regel" ....

Om nog beter te begrijpen, welk verschil er bestaat tusschen Davos en wat onze gids noemt den longlijder vertroetelende genezingsoorden, moet men bedenken, „dat de lijders, degenen althans, die den raad van niet-zemelknoopende geneesheeren volgen,

geheel den winter, dag in dag uit, van den morgen tot den avond zich in de buitenlucht bewegen, en dat zelfs de zwakken onder hen, om ook des nachts niet van den weldadigen invloed der reine en versterkende lucht verstoken te zijn, met open venster slapen".

Nadat Jonckbloet ons de verhardings-kuur, waaraan de longlijder te Davos onderworpen wordt, beschreven heeft, verzekert hij op gezag van Dr. Ten Cate, dat degene, die aan longeuvel lijdt, ook hier te lande de methode van Davos dient te volgen; dat hij ook hier gerust dag en nacht een raam in zijn kamer kan openhouden; dat hij nooit behoeft te zien naar het haantje van den toren en dat er voor zijne gezondheid slechts twee vijanden bestaan: te groote inspanning en bedorven lucht. Mochten velen deze raadgevingen van den „genezen longlijder" lezen en den moed hebben ze op te volgen! Als men de verrassende resultaten ziet, die niet enkel door een verblijf in het hooggebergte, maar ook door de methode van Davos verkregen worden, dan verlangt men een groot aantal zijner kennissen eens naar dat gezondheidsoord te zenden, opdat zij daar zouden leeren, wat zuivere lucht voor keel en longen doet. Zeker de populaire werkjes van Prof. Niemeijer, door Dr. Sannes zoo fraai vertaald en voor het Nederlandsch publiek bewerkt, hebben reeds eenige luchtvrienden gemaakt, doch hun getal is nog zoo gering, dat Jonckbloet zonder overdrijving kan schrijven: „Als goudvisschen, die het kunnen uithouden ook in het meest onwelriekende water, gevoelen de Nederlanders zich op hun gemak in de meest bedompte ruimten en ademen, zonder zweem van walging, uren en uren achter elkander, de bedorvenste lucht in. Waagt het een oud-Davoser van openzetten der vensters te reppen, dan wrijven zij hem op beleefde wijze onder den neus, dat hij een excentriek is, die de hersenen niet op rechte plaats heeft". En terecht laat onzen „genezen longlijder" er niet zonder weemoed opvolgen: „Wisten de enghartige krimpers, wat een leed zij hem berokkenen, wisten zij aan welk gevaar zij zijne geheele borst blootstellen. Want helaas! het is nu eenmaal zoo, en het zal zoo blijven ten eeuwigen dage: hij, wiens longen eenmaal geducht zijn aangepakt geweest door de ziekte bij uitnemendheid, blijft de kiem der vreeselijke krankte en de voorbeschiktheid tot herval in zijne borst dragen tot den laatsten adem. Een enkele onvoorzichtigheid kan hem terugstorten in het euvel, waaraan hij ontkwam. Davos moge hem schijnbaar sterk ge-

maakt hebben als ijzer; moge hem in waarheid hebben gepantserd tegen de norschheid ook van het meest barre klimaat; moge hem geleerd hebben te lachen met koude, te spotten met storm en regen; waar hij een langen tijd onfrissche lucht moet inademen of zich na verhitting aan plotselinge afkoeling blootstelt, staat hij weerloos tegenover een vijand (zijn eenigen ter aarde), die te aller ure gereed is, hem het moordend staal in den boezem te stooten."

Ik vraag den lezer dezer recensie geene verschooning voor mijne lange aanhalingen, ten minste niet voor deze; den longlijder zou ik zelfs willen verzoeken haar nog eens te lezen — het geldt zijn belang — en den lettervriend behoef ik zulk een verzoek niet te doen. Ja, het is waarlijk een genoegen sommige bladzijden uit *Een Winter* te herlezen. Hoe aangenaam de stijl van Gorter is, die van Jonckbloet doet er doorgaans niet voor onder, en de dichter van *Vlindertjes*, de vertolker van Amos' verheven zoon bezit een meesterschap over onze taal, hooger dan de schrijver over Arcachon zich heeft kunnen verwerven. Of echter de Nederlandsche critici een meesterschapsmedaille aan Jonckbloet zullen uitreiken, gelijk zij er zoovele aan Gorter verleend hebben, valt sterk te betwijfelen. Al vraag ik niet, dat men den schrijver van *Davos* boven dien van *Arcachon* stelle, toch diende men eens te vermelden, dat Gorter als reisbeschrijver in Jonckbloet zijn gelijke gevonden heeft.

Gorter is zoo dikwijls geprezen, dat ik bij zulk een koor van lofprijzers mijn zwakke stem niet behoef te voegen. Voor den een of ander echter, die met *Arcachon* niet bekend is, haal ik het volgende fragment aan, waaruit men zal zien, dat het waarlijk geen geringe lof is, als van een reisbeschrijver kan gezegd worden, dat hij zeker niet voor dien van *Arcachon* onderdoet. Gorter komt te Parijs aan. Na zijn verwondering geuit te hebben over de overdekte kap van het Noorder-station, waaronder de treinen „krijgertje zouden kunnen spelen", beschrijft hij ons den indruk, dien het Parijs van die dagen — hij schreef in 1867 — op hem maakt.

„Wat is toch — zoo zegt hij — wat is toch, vraag ik mij zelven, al bijtende op de pen, wat is toch dat eigenaardige in Parijs, dat meer doet dan u treffen, in verbazing, opgetogenheid en verwondering zetten, dat u als een bedwelmende geur naar het hoofd stijgt? Is het misschien 't groote en grootsche der paleizen, de indrukwekkende schoonheid van sommige kerken, het ruime aantal monumenten op de uitgestrekte pleinen, zijn het die breede boule-

vards, is het eene Rue Rivoli met hare boomenrijen, hare dichten stroom van rijtuigen in het midden, hare menschenmassa's op de ruime trottoirs, hare grootsche magazijnen, prachtige koffiehuizen en restaurants? Maar ik stel mij voor, dat gij ook in eene andere wereldstad voor eene verzameling van paleizen als Louvre en Tuileriën zult staan en verstomd staan; dat gij elders op even grootsche pleinen, even indrukwekkende kunstwerken, in bewondering verzonken, zult staren: Parijs is toch de eenige stad niet, wier ruime onafzienbare straten, met rijtuigen, omnibussen, karren en menschen gevuld, schitteren van licht, glas en goud harer magazijnen en winkels. De Notre-Dame is groot en verheven, hoewel ik te veel lofredenen op de schoonheid van haren bouw gelezen had, om zoo verrukt te kunnen zijn, als wellicht billijk ware geweest; het Pantheon, dat door bouwtrant, naam noch opschrift — (het is door la patrie réconnaissante aan hare groote zonen, Napoleon I en zijnen stoet, gewijd, welke wonderlijke heiligen in het frontespies zeer fraai gebeiteld staan) — tot het christendom en de kerk behoort, voor wier dienst het is ingericht, boezemt ons ontzag in door de stoute welving zijner ruime bogen, waarin een echt heidensch licht met eene echt menschelijke kracht zich vereenigt — maar noch Notre-Dame, noch Pantheon zijn onovertroffen. Er zijn nog wel stouter bruggen gespannen over breedere rivier dan te Parijs het geval is. Wij brachten den Zondagmiddag door met in ons huurrijtuig den stroom van rijtuigen, ruiters en voetgangers te volgen, die door de luchtige Champs-Elysées en de sierliike Avenue Eugénie ons naar het Bois de Boulogne voerde. Wij hadden het niet beter kunnen treffen. De uitgelezen winterdag — 't had 's nachts een weinig gevroren en de zon scheen met vroolijke kracht van den wolkenloozen hemel — had al wat op wielen rollen en op beenen loopen kon naar het Bosch gelokt. Daar klopte voor eenige uren het hart der groote stad. U een denkbeeld te geven van de beweging en levendigheid van het onvergetelijk tooneel is ondoenlijk. Op een een paar honderd rijtuigen meer of minder kwam het niet aan. Van het eenvoudigst met één paard bespannen huurrijtuig af, gelijk er een onze kleinheden bevatte, tot aan de prachtige door schitterend gemonteerde gardes omstuwde equipage van den Prince Impérial — die er in 't voorbijgaan gezegd, als een ferme jongen uitzag — waren er alle klassen der rijtuigen- en equipagen-wereld vereenigd. Daar sprongen op vurige rossen en sukkelden op

huurpaarden wie dandy's waren of daarvoor wilden doorgaan. Daar wandelde de fijne pelsjas naast de blouse. Daar werd van de kostelijke gelegenheid, die de uitgezochte winter-Zondagmiddag bood, een gretig gebruik gemaakt tot het tentoonspreiden en luchten van al wat de weelde voor kostbaars en rijks op het stuk van kleeding en sieraad had uitgedacht. Ik verzeker u, dat wij gelegenheid hadden het op te merken. Half gedrongen, half met opzet geraakte onze karos in de file. In eene laan van het Bosch was de menigte rijtuigen zoo groot, dat zij aan elkander gesloten en op vier rijen geschaard de geheele beschikbare ruimte vulden. Twee van deze rijen bewogen zich, stapvoets natuurlijk, in de eene, twee in de tegenovergestelde richting. Een kwartier lang van alle kanten bezet, voordat het onzen koetsier gelukte een zijpad af te slaan, zagen wij eene gansche maatschappij voor onze oogen voorbijschuiven en veel prachtigs en verblindends trof ons. Bij de cascade, een kunstig rots- en waterwerk te midden van een sierlijken aanleg, scheen al wat Parijs meest elegant en sierlijk bezit vereenigd te zijn: waarlijk een tooneel zoo boeiend denk ik niet dikwijls meer te zullen aanschouwen".

Dat Gorter niet alleen het door hem geziene duidelijk en aangenaam weergeeft, maar er ook nu en dan eenige beschouwingen aan verbindt, toone ons de volgende aanhaling, waarna ik niet meer zal vergeten, dat wij niet naar Arcachon gaan, maar *Een Winter te Davos* doorloopen.

„Poitiers — zegt Gorter — is eene oude stad. Daar had ik met onzen vriend, den kenner en hoogschatter van kerkelijke oudheden, willen wandelen, overgelukkig als ik aan zijne zijde de rol van leerling en hoorder vervullen mocht. Nu schoot mij niets anders over dan, de oogen van het lichaam en vensterluiken van natuurlijk verstand en smaak zoo wijd mogelijk openzettende, rond te dolen. Er was een hoofdkerk, waarvan de diepe portalen vol gothisch beeldhouwwerk evenzooveel kunstzalen schenen te zijn. Er stond eene andere op de markt, die van den grond af tot aan den top over de geheele breedte van den gevel met figuren en beeldjes was bedekt. Tegen de helling der rots hing eene derde, half boven, half onder den grond, wie men het aanzag, dat voor hare muren en gewelven ten minste drie geslachten van geloovigen hunne steenen, hunnen smaak en hunne begrippen hadden aangedragen. Hier rees een vlakke, hechte muur, zonder versierselen of nissen in puriteinsche gestrengheid op; gindsche afdeeling toonde

in spitsbogen den kleurenrijkdom van haar geschilderd glaswerk. Het meest trok mij het oudste gedeelte aan, in byzantijnschen stijl opgetrokken. Welke eene zuiverheid in de ruime wijde rondingen der uitgebouwde torens met ruitvormig metselwerk gedekt. Is dit dan het christendom, waarin Hij alleen een welbehagen heeft, dat de mensch in de mystieke schemering der gothische bogen rondwaart: ademt het ook niet in de ruimte en in het licht? Klimt de ziel dan enkel langs de stammen van het woud, langs de takken en hunne honderdvoudige twijgen op naar Boven? Voelt zij zich ook niet en vooral in de nabijheid van den Oneindige, als zij met éénen blik het ruim gewelf der hemelen tracht te omvatten".

Het hoofdstuk *Davos als gezondheidsoord* eindigt Jonckbloet met eene aanhaling van Dr. Schaepman's sarcastische woorden, die ons doet denken aan de toepassing, welke men aan Horatius' „Quidquid tetigit ornavit" pleegt te geven. — In Hoofdstuk III laat onze gids ons „Kijkjes" nemen in het leven der Davosergasten. Hoe aangenaam leidt hij ons in (bl. 58—60). Daarna wijst hij er op, hoe kwaadsprekende rammelaarsters, fatterige nulliteiten en andere menschensoorten, even onuitstaanbaar als deze, te Davos evenmin ontbreken, als in andere gezondheidsoorden.

Het geestig spotdicht, uit Bilderdijk hier aangehaald, is veel aardiger en meer op zijne plaats dan de regels, die in de *Studiën* werden gegeven. „Velen — zegt onze gids — van hen, die naar Davos gaan, keeren niet bij hunne huisgenooten terug, maar gaan deel uitmaken van de „genezen kranken", van welke De Génestet op zoo treffende en diepzinnige wijze spreekt in zijn aandoenlijk: *Ver van huis*:

„Ver van huis in gindsche dreven,
Waar de lijder lichter zucht
En aan liefelijker lucht
Balsem vraagt voor 't kwijnend leven;
Waar de kunst genezing spelt,
Doch alleen de schoot der aarde,
Der cypressen stille gaarde,
Van „genezen kranken" meldt".

Jonckbloet verwondert er zich terecht niet over, dat op het kerkhof te Davos de graven zich vermenigvuldigen rij aan rij.

Zeker men mag, bij de beoordeeling van Davos als herstellingsoord, niet uit het oog verliezen, dat op deze kampplaats van dood en leven, de strijd wordt ondernomen tegen de ziekte, welke jaarlijks het grootst getal overwonnenen aan de voeten brengt van den „Maarschalk der verdelging"; maar toch vraagt men zich af, wordt ook van Davos niet te veel opheft als genezingsoord gemaakt, als het waar is wat W. F. Andriesen zegt, dat slechts 15 percent als genezen naar hun land terugkeeren. En dan is dat genezen zijn natuurlijk nog in zeer relatieven zin te beschouwen. De Davoser-artsen zullen zeker met Dr. Jouret kunnen zeggen: „A un client traité et guéri par la méthode rigoureuse .... nous ne promettons jamais une guérison *pour la vie*. Nous lui disons en manière d'adieu: Allez, mais veillez, car de votre sollicitude à prévenir la bronchite dépend votre guérison, votre vie".

In het leven der Davoser-patiënten is het bergklimmen een gewichtige bezigheid; het verwondert ons dus niet, dat onze gids de bergen heeft liefgekregen. Gelukkig zijn zij slechts zijne vrienden en niet zijn afgoden geworden, gelijk zij dat werkelijk voor vele bezoekers van het hooggebergte schijnen te zijn, die in hun vereering der natuur ons doen denken aan Maurice de Guérin.

Bij een avondtochtje tusschen de bergen haalt Jonckbloet eenige verzen aan uit een gedicht, dat hij het aandoenlijkste aller liederen van Alfred de Vigny noemt:

„J'aime le son du cor, le soir, au fond des bois,
Soit qu'il chante les pleurs de la biche aux abois
Ou l'adieu du chassseur que l'écho faible accueille
Et que le vent du nord porte de feuille en feuille.
Que de fois, seul dans l'ombre à minuit demeuré,
J'ai souri de l'entendre, et plus souvent pleuré!"

Ik stel mij voor, dat onze dichterlijke wandelaar deze verzen hardop geciteerd heeft en dat de bergen eene prachtige résonnance gaven aan de goed klinkende woorden. De muziek heeft toen onzen wandelaar tot in de ziel getroffen. Dat de zin der woorden het kan gedaan hebben, geloof ik niet. „Verba et voces" vindt men in die versregels in onovertroffen harmonie, doch het „praeterea", wat *is* het? De regels proza, die Jonckbloet er op laat volgen, vind ik veel aandoenlijker. Een bosch met

een weggaand jager en een stervende hinde mag 's avonds, als de jachthoorn klinkt, zoo aandoenlijk zijn, dat Alfred de Vigny kan zeggen, daar gelachen en nog meer geweend te hebben; mij treft dieper, als ik de jonge, innemende dichter van *Vlindertjes* ver van 't vaderland zie ronddwalen in het eenzaam gebergte, „gebroken van kracht door overmaat van arbeid". Het gebed, dat gij hem hoort stamelen, vindt weerklank in uwe ziel. Wat doet het u goed — u, die met uwen gids *Een Winter te Davos* doorleeft — wat doet het u goed, te vernemen, dat men daar ook bidt. Het godsdienstig leven, voor een zieke toch zoo bijzonder noodzakelijk, schijnt te Davos over 't algemeen even kwijnend te zijn als het lichamelijk leven der bezoekers van dat genezingsoord. In de *Studiën* waren eenige bladzijden aan het godsdienstig leven te Davos gewijd. Waarom mogen wij die bladzijden in de afzonderlijke uitgave niet terugvinden? Ik moet toegeven, dat de uitweiding over het protestantisme gerust weggelaten kon worden: doch de laatste alinea van bl. 432 en de daaropvolgende bladzijden had ik gaarne herplaatst gezien.

Een afzonderlijk hoofdstuk wijdt Jonckbloet aan Albion's zonen en dochteren. Wat heeft onze gids een bijzondere sympathie voor onze overzeesche buren: „Que la terre serait belle s'il n'y avait pas d'Anglais", deze geestige uitroep van een Fransch reiziger, die overal ter wereld de lastige, egoïstische toeristen uit Engeland aantrof, is voor onzen gids niets dan eene laffe Fransche aardigheid.

Gorter drukte zijn verbazing uit, toen hij te Arcachon de Engelsche eetlust aan het werk zag; W. F. Andriessen is er niet minder over verwonderd; en wat doet onze gids? .... hij prijst de matigheid der Eiland-bewoners. Of de Engelschen bij hem in de gunst zijn!

Nu liefde is ook wederkeerig en „les amis de nos amis sont aussi nos amis". Ja, inderdaad wij zijn jegens de zonen en dochteren Albions sympatiek gestemd, als wij vernemen, dat zij zooveel blijken van genegenheid hebben gegeven aan onzen zieken dichter. Wij zijn hen zelfs dankbaar; want zij hebben den vampier der droefgeestigheid, die, gelijk onze gids zegt, te Davos zoo dikwijls aan de borst van den longlijder knaagt en zijn herstel tegenwerkt, van onzen dichter verwijderd gehouden en aldus veel bijgedragen aan het herstel van hem, aan wiens groote gaven en werkkracht het katholieke Nederland de niet hoog genoeg te waardeeren

vertaling van Isaias dankt. Mogen wij er ook eenmaal eene overzetting van het boek Job aan verschuldigd zijn. Het fragment ons in *De Katholiek* geschonken, doet ons, gelijk mij één van Broere's uitstekendste leerlingen opmerkte, denken aan het overheerlijk lied: *De oorsprong der liefde* en heeft ons zeer verlangend gemaakt naar meerdere fragmenten, naar het geheel.

Prof. Dr. Alberdingk Thijm z. g. schreef nog in zijne laatste dagen: „Hij [Jonckbloet] is een veelzijdig auteur, die even gemakkelijk den baddokter van Davos het woord verleent als Amos' verheven zoon. Moge hij in lengte van dagen bij zijn herwonnen gezondheid gelegenheid vinden de Nederlandsche harp nog menigmaal zoo welluidend als heden te bespelen". Van harte vereenigen wij ons met den wensch van onzen diep betreurden aestheticus, zeker als wij zijn, dat wij (*itaque* in *iterum* veranderend) met den kundigen recensent van de Isaias-vertolking in *De Katholiek* zullen kunnen zeggen „Laetamur iterum de gloria vestra". Mag ik echter onzen wensch nog wat nader bepalen? *De Katholiek* van Juni hoopte, dat Jonckbloet, die in het hooggebergte herstel als zieke had gevonden, ook als dichter het „hooggebergte" boven de „huiskamer" zou verkiezen. Aan de hand van den Evangelist onder de profeten is hij het hooggebergte opgegaan „tot waar het altaar brandt voor den levenden God"; moge hij ook zonder gids eens een bergtochtje maken, al gaat het dan ook niet zoo hoog als aan de hand van Amos' verheven zoon. En is hij vermoeid van hooggebergte, dat hij dan uitruste in de „huiskamer", waar wij een genoegelijk en gezond uurtje zullen hebben, daar wij frissche, reine poezie zullen genieten bij reine, frissche lucht.

Den Haag, Maart 1889. W. M. H. NUYENS, Pr.

LETTERLOOVER.

POËZIE SCHUILT OVERAL.

„Schläft ein Lied in allen Dingen,
Die da träumen fort und fort,
Und die Welt hebt an zu singen,
Triffst du nur das Zauberwort."
EICHENDORFF.

Zijt ge om zingensstof verlegen,
O wie Dichter is, niet gij!
Voelt gij dan niet allerwegen
D'ademtocht der poëzij?
Gouden snaren om te zingen
Spande God door 't wijd heelal;
Klinke 't lied met vol geschal!
't Sluimert reeds in alle dingen.

't Sluimert ginds in stargeflonker,
Waterbergen, bloemenpracht,
Zonnegloed, in 't aaklig donker
Van de donderlucht bij nacht;
In de puinen der kasteelen,
Aan de stille tempelpoort,
In de zilverwitte abeelen:
't Droomt in alles sluimrend voort.

Waar er zwaarden vonken spreien,
  Waar een ziel van liefde gloeit,
Waar er harten eenzaam schreien,
  Waar de roos der onschuld bloeit,
Waar de vreugd van vriendenkringen
  Druivenbloed in bekers giet.....
  Gouden snaren voor het lied!
Alles noodigt uit tot zingen.

't Lied te scheppen, uit te vinden,
  Dichter, gij vermoogt het niet;
Wekken moet gij en ontbinden
  't Ingeschapen, sluimrend lied.
Roep het, zanger, op ten leven;
  Weet, dat alles u aanhoort;
  Zie, de gouden snaren beven:
Spreek het machtig tooverwoord!

Afgeluisterd. H. ERMANN. S. J.

DRIE GEZELLINNEN OP DEN LEVENSWEG.

AAN

E. en **I.**

„De kunst is een vriendelijke Engel op het steile levenspad. Terwijl de waarheid ons geleidt langs de afgronden en de kruiswegen, terwijl de deugd ons steunt en sterkt op den smallen, steilen weg, gaat de kunst aan onze zijde en gaart bloemen tusschen de rotsspleten en bezielt met haar tooverachtig lied de ernstige eenzaamheid."

E. L. C., *Onze Wachter*, Dl. I, 1874.

Langs den afgrond leidt ons Waarheid;
Op de kruispaên van het leven
Kunnen wij bij hare klaarheid
Kalm en veilig opwaarts streven.

Deugd geeft steun, vernieuwt de krachten
Op den steilen weg van 't leven;
Zij kan troosten, pijn verzachten,
Dat wij stadig opwaarts streven.

Kunst laat over berg en dalen
— Vriendelijke Engel in dit leven —
't Reine licht der schoonheid stralen
Bij 't eentonig opwaarts streven.

Keur van bloemen gaart en plukt zij
Langs het zandig pad van 't leven;
Door haar zangzoet lied verrukt zij
Bij het ernstig opwaarts streven.

Laat door Waarheid u geleiden,
Steunt op Deugd in 't onvast leven,
En laat Kunst uw hart vermeiden:
Zóó moet gij naar boven streven.

Mariëndaal, Paschen 1889. H. ERMANN S. J.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

che Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

ZES-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. ACHTSTE DEEL.

1889.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1889.

INHOUD VAN HET ZES-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — ACHTSTE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Ontwikkeling.
De taal.
I. 1
II. 139
Het huwelijk 276
J. M. L. KEULLER.

De pentateuch en de ongeloovige critiek. (Vervolg en slot van Dl. XCV, blz. 209 vv.)
J. SCHETS 22

Multatuli.
P. F. TH. VAN HOOGSTRATEN . 65

De zang der zuilen.
P. M. BOTS, Pr. 86

Familie-papieren van den H. Leonardus van Vechel.
J. C. A. HEZENMANS 121

Nu de meester is heengegaan.
DISCIPULUS 151

In memoriam Mgr. G. F. DRABBE.
J. A. DE RIJK, Pr. 185

Bldz.

Amstelodamensia.

De 26ste Mei 1578 187

De geestelijkheid in de eerste jaren na de Hervorming 193

De eerste schuilkerken na de Hervorming . . 294

Een schout, die laat afdingen 305

B. H. KLÖNNE.

Olivier van Hattem 1572—1607—1610.

H. J. ALLARD 196

De kroniekschrijver Emo als zedenmeester.

Fr. G. VAN DEN ELSEN 209

Nogmaals Leonardus Marius en Hugo de Groot.

B. H. KLÖNNE. 220

In memoriam Mr. J. F. A. Leesberg.

J. A. DE RIJK, Pr. 249

Mr. J. F. A. Leesberg.

A. M. C. VAN COOTH 251

De *Itala*.

P. L. DESSENS. 258

Mgr. O. A. Spitzen.

E. GEERDINK 321

Friedrich Overbeck.

F. J. POELHEKKE 334

Ten arbeid getogen.

A. v. K. 357

BOEKBEOORDEELING.

Eene belangwekkende hagiographie.

H. J. F. J. DIERT VAN MELISSANT. 57

Een bijzonderheid uit het leven van een beroemd landgenoot.

Dr. SCH. 63

Notice sur le chevalier F. J. F. Marchal.

F. L. STRACKÉ 109

De katholieke kerkzang bij het Heilig Misoffer.

A. H. F. WENNEN 114

Bldz.

Paus Calixtus I en de Kerk in de derde eeuw.
C. 118

Geschiedenis en beschrijving der lijkbehandeling en rouwplechtigheden bij de meeste volken door Dr. Is. Bauwens.
JOZEF VAN MIERLO, S. J. . . . 165

Naar Leo's gouden priesterfeest. Schetsen van Pellegrino.
H. J. F. J. DIERT VAN MELISSANT. 178

Korte overwegingen voor religieuzen-onderwijzeressen.
C. 182

Aan de beoefenaars der gewijde welsprekendheid.
G. 226

Verzameling van practische stoffen voor den kansel.
G. VAN NOORT. 238

De abdij van Tongerloo.
P. ZWART 243

Een nieuwe Grieksche spraakkunst.
Dr. L. J. SICKING. 310

De parel der deugden.
H. J. H. R. 315

Het plechtig begraven op een R. K. kerkhof.
S. 318

Een getuigenis voor Thomas a Kempis en voor Lidwina van Schiedam.
C. 319

De redevoering van professor van Wijhe.
K. 373

LETTERLOOVER.

Proeve eener dichterlijke vertolking van Horatius' lierzangen (Lib. IV, Ode III: *Quem tu.* — Lib. II, Ode XIV: *Eheu fugaces.* — Lib. I, Ode XXXV: *O diva.* — Lib. II, Ode XVI: *Otium divos*).
G. JONCKBLOET, S. J. 379

BLADVULLING.

Bldz.
Archaeologische ontdekkingen 184

DRUKFEIL.

Bldz. 188, reg. 14 v. b. staat: *Gerardus Buyck*; lees: *Jacobus Buyck*.

ONTWIKKELING.

Daar het liedje van „Ontwikkeling" maar niet uitgezongen raakt en met eene taaiheid, waarbij het befaamde *„E pur si muove"* het niet haalt, in alle tonen en op alle wijzen gezongen en geneuried wordt, is 't noodig van tijd tot tijd de wijs en de woorden van dat liedje aan de eischen van dicht- en toonkunst te toetsen en er op te letten, dat geene valsche tonen gezongen en geene onwaarheden — op of tusschen de lijnen — door die hymne in de wereld uitgebazuind worden. Voor velen is immers:

„Entwicklung ist der wahre Kleister
Der diese Welt zusammen hält".

slechts daarom het „Leibstückchen" omdat:

„Was braucht's noch einen Herrn und Meister
Als Lenker überm Sternenzelt".

zoo goed daarop rijmt.

Ik sprak van liedjes en van zingen, en daarbij rijst voor mijne oogen het beeld op van den *Pithecanthropus alalus*, volgens Haeckel mijn bet- oud- over-grootvader en ook de uwe, waarde lezer. Hoewel een afstammeling in de rechte lijn van de anthropoide apen, heeft hij toch aan het klauteren van den eenen boom op den anderen sedert langen tijd reeds vaarwel gezegd. Hij loopt rechtop, en de achterpooten zijner voorouders zijn

bij hem tot beenen geworden; zijne armen dragen menschenhanden en zijn voet is geen grijporgaan meer. Ziet ge hem in de keel — hij kan zijn mondje wel zoo ver open zetten, dat ge geen keelspiegel noodig hebt — dan bemerkt ge daarin goed gevormde stembanden. Is hij goed geluimd, dan zal hij u de chromatische toonladder afzingen, veel beter en zuiverder dan zijn naneef de *Hylobatis agilis*, dien Waterhouse in de bosschen van Zuid Amerika hoorde. En dat kan niet anders ook. Want, zooals Dr. G. Jäger zeer terecht opmerkt, is ten gevolge der ontwikkeling van de voorpooten tot armen en der achterpooten tot beenen, zijne borstkas ruimer geworden en kan hij zijn adem naar verkiezing met kracht uitstooten, d. i. *forte* en *fortissimo* zingen, of langzaam laten ontsnappen en een *pianissimo* laten hooren, dat de beste virtuoos hem zou benijden.

Maar spreken kan hij niet en iemand vraagt zich wellicht af: hoe hebben toch de naneven van dat beest het spreken geleerd?

Op die vraag wilde ik het antwoord geven volgens eene theorie, welke Darwin c. s., omdat ze zoo goed in hun systeem paste, van Herder en andere philosophen, of misschien wel van den ouden Lucretius hebben overgenomen, en daarna wilde ik de juistheid van dat antwoord onderzoeken. Ik had reeds een opstel over dit onderwerp geschreven, toen mij, in Dl. LIV, LV, LVI en LVIII van *De Katholiek*, een paar degelijke artikelen van den Zeereerw. Heer W. Wessels over *De wording der taal* en over Kaulen's werk *Die Sprachverwirrung von Babel* onder de oogen kwamen; deze

artikelen zouden mij zeker bewogen hebben dit werk aan kant te zetten, indien de volgende woorden van Hooft, mij niet tot andere gedachten hadden gebracht:

„Zommighen moghte het wel vreemdt voorkoomen, dat ik my onderwind, zaaken, die, al oover een wyle, van etlyke schrandre oft arbeidzaame hersenen, in onze taal gemeldt zyn, weeder in de zelfste te vertoonen. Doch hun gelieve zich te erinneren, dat eenen yghelyke niet alles te voore komt, en vaaken de tydt yet verborgens oopenbaart, 't welk aanmerkelyk van zelf, ook dikmaals tot ontfouwing van 't ouwde dient, en daaronder gemengt als nieuw, de zinnen aanlokt tot leezen....".

Deze woorden, die ik als motto in *Het Land van Rembrand* vond aangehaald, deden mij besluiten mijn artikel zoo om te werken, dat het bij de aangehaalde studie van Wessels aansloot, en van datgene, wat ook in de genoemde studiën behandeld is, slechts zooveel te laten staan als noodig was om den samenhang niet te storen.

Ziedaar de ontwikkelingsgeschiedenis van dezen arbeid. Nu:

I. DE ONTWIKKELING DER TAAL.

Evenals alles op deze wereld hebben spraak en taal zich ontwikkeld en, volgens de Darwinisten, zijn spraak en taal uit een toestand van uiterste vormloosheid en ruwheid tot een hoogen trap van volmaaktheid opgeklommen.

„Wat den oorsprong van de gearticuleerde spraak aangaat, — zegt Darwin 1) — kan ik, na zoowel de zeer belangrijke werken van den heer Hensleigh Wedgwood, den Weleerw. heer F. Farrer en prof. Schleicher als de beroemde voordrachten van prof. Max

1) *De afstamming van den mensch*, vertaald door Hartogh Heys v. Zouteveen, Dl I, bl. 56.

Müller gelezen te hebben, niet betwijfelen, dat de spraak haren oorsprong verschuldigd is aan de nabootsing en wijziging van verschillende natuurlijke klanken, van de geluiden van andere dieren en van de instinktmatige kreten van den mensch zelf, geholpen door teekens en gebaren."

Een eerste factor bij de spraakvorming is derhalve de *onomatopoësie* geweest, en Darwin c. s. is van meening, dat een of ander „bijzonder verstandig" aapachtig dier, want apen zijn slim — vraag het aan Brehm — op het denkbeeld is gekomen, het gehuil van een roofdier na te bootsen, om zijne makkers van een naderend gevaar te verwittigen 1).

De zielsvermogens van dien slimmert moeten meer ontwikkeld geweest zijn dan die van eenigen thans levenden aap, en toen die eerste stap op den weg der taalvorming gezet was, werkte het voortdurend gebruik van het spraakvermogen op den geest terug en „de groote differentiatie en volmaking van de hersenen en van het leven des geestes, de verhevenste functie der hersenen, ontwikkelde zich tegelijk met en door de uiting van dat leven, door de spraak" 2). Een voorbeeld ter opheldering:

Het woord *congruere* hangt samen met *grus* kraanvogel, een naam, welke aan den schreeuw dezer vogels ontleend is; het denk- en spraakvermogen, welke zich hand aan hand ontwikkelden, maakten van het onomatopoëtische *grus* een werkwoord, dat zijne beteekenis van het samenvliegen der kraaien ontleent 3).

Een tweede, niet minder belangrijke, rol spelen de tusschenwerpsels: klanken, geluiden, welke eene gemoedsstemming, een gevoel, een hartstocht te kennen

---

1) *Ibid.*

2) Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, S. 620.

3) Carus Sterne, *Werden und Vergehen*, 1886, S. 613.

geven en welke in de eerste periode der spraakvorming onwillekeurig, instinktmatig geuit werden, evenals dat bij de dieren geschiedt, om later door den meer en meer met bewustzijn spraakvormenden mensch als wortels van eene groote menigte van woorden gebruikt te worden. Wederom een voorbeeld:

Het is natuurlijk, dat wij een onaangename lucht, welke ons reukorgaan tot last is, door blazen trachten te verwijderen. Wat nu bij de dieren een blazen blijft, wordt bij den zich ontwikkelenden mensch tot Poe! Poeah! Pfui! Fi! Foei! en deze stamwoorden zijn verre verspreid over de aarde 1).

En de bewijzen? Ze liggen opgesloten in de „biogenetische grondwet" waarmede Haeckel de wetenschap heeft verrijkt: de *ontogenie* is de recapitulatie der *phylogenie*, d. i. de ontwikkelingsgeschiedenis van het individu is het kort begrip van de ontwikkelingsgeschiedenis van den stam. Deze laatste, de *phylogenie*, moeten we trachten te kennen door de vergelijkende taalstudie van de reeds in ontwikkeling ver gevorderde talen en door school te gaan bij Australiërs, Vuurlanders, Hottentotten, Boschjesmannen, en andere wilde volksstammen, welke zooveel nader bij den oer-toestand staan dan wij. De *ontogenie* daarentegen nemen we bij het kind waar, dat den hond wau! wau! noemt, en au! of oef! zegt, wanneer het zich zeer doet en dus zonder twijfel in klanknabootsingen en in tusschenwerpsels spreekt.

Hebben zich op deze wijze de eerste woorden uit dierlijke geluiden ontwikkeld, dan ontwikkelt zich de taal verder geheel volgens de grondbeginselen, welke overal

1) Carus Sterne, l. c. S. 608, 609.

de evolutie-theorie beheerschen. Hier vooral beroepen zich de Darwinisten op het getuigenis van den philoloog Schleicher.

Deze Schleicher was behalve in taalkennis ook in de natuurwetenschappen ervaren. Zooals natuurkundigen van zijne kennis mededeelen, was hij even beroemd door zijne mikroskopische praeparaten als door sommige voortbrengselen van zijne tuinbouwkunde. Met de jaren nam de lust voor deze liefhebberij-studie toe en oefende een steeds grooteren invloed uit op zijne taalstudie. Terwijl hij in zijn tuin op en af wandelend vormen en woorden analyseerde, kwam zonder twijfel de gedachte bij hem op, dat degene, die vormen ontleedt, en hij, die planten onderzoekt, eigenlijk hetzelfde doet; en terwijl hij den geregelden gang der spraakkunstige ontwikkeling overwoog, scheen het hem toe, dat de spraak niets anders was dan een natuurwezen. Deze indrukken verloochenen zich in zijn systeem dan ook niet.

Volgens hem is de spraak een organisme, dat leeft evenals alle andere. De wetenschap, welke zich er mede bezig houdt, behoort bij de natuurwetenschappen ingedeeld te worden en de methode moet ook die der natuurwetenschappen zijn 1). Naar den aard der dier- en plantenwereld hebben zich de talen ontwikkeld, volmaakt en veranderd, uit variëteiten zijn soorten ontstaan, in den strijd om 't leven zijn geheele talen ten onder gegaan, zijn in voortlevende talen organen (woorden) tot rudimenten verarmd, terwijl men het geheel der thans nog levende en der reeds uitgestorven talen met elkander in organisch verband kan brengen en er een stamboom van kan opteekenen naar den aard der bekende Haeckelsche stamboomen. Zoo werkt dan de natuurlijke teeltkeus, met hare wetten van veranderlijkheid en erfelijkheid, op het gebied der taal evenals op dat der soort, en is de ontwikkeling der talen een getrouw beeld van het ontstaan der soorten, maar vooral

1) B. Delbrück, *Einleitung in das Sprachstudium*, 2e Aufl. S. 43.

een bewijs voor de ontwikkeling van den *homo sapiens* uit den *Pithecanthropus alalus.*

Nieuw is deze leer volstrekt niet; de oude Lucretius heeft ze reeds bezongen en hij is evenals onze hoogmoderne geleerden van meening, dat:

> Proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
> Rebus, et inde homines didicisse vocabula prima,
> Desipere est.

De bewijzen echter, welke de Darwinisten aangeven, zijn meer dan zwak, en 't is onbegrijpelijk, hoe Darwin durft beweren, dat ook het boek van Max Müller hem aan zijne theorie geholpen heeft, daar deze toch in zijn werk *Lectures on the Science of language* 1) klanknabootsingen en interjectie-woorden als speelgoed in de talen aanziet en van meening is, dat deze onomatopoëtische elementen ophouden, waar de wezenlijke taal begint, eene overtuiging, welke de in taalstudie vergrijsde geleerde ook in zijn onlangs verschenen *Three introductory lectures on the science of thought* met nadruk herhaalt 2).

Ware Darwin's meening juist, dan moest men, hoe nader men bij den oorsprong der talen komt, ook des te veelvuldiger zulke klanknabootsingen en interjectiewoorden aantreffen, terwijl in werkelijkheid juist het tegendeel plaats heeft.

---

1) Tweede uitgave: *Origin of roots*, p. 360.

2) „I had to fight these two theories [welke de klanknabootsing en de tusschenwerpsels als eerste elementen der taal beschouwen] when I delivered my lectures on language five and twenty years ago. In order to describe them by short and clear names I called them the Bow-Bow and Pooh!-Pooh!-theories. Description was taken for irony; but whether these names contained truth or irony, *certain it is that both these theories are now dead, never to rise again, I hope.*"

In de Indogermaansche talen, allen twijgen van één stam, vindt men, zooals Fick aantoont, in de jongere talen een rijken overvloed aan klanknabootsingen, maar wordt men bijna verlegen, wanneer men zoodanige woordvorming in de oudere talen wil aantoonen. Veel van hetgene men voor onomatopoësie aanziet, blijkt, bij nadere beschouwing, gevormd te zijn volgens dezelfde wetten, welke den geheelen taalbouw beheerschen.

„Wij zijn geneigd — zegt hij 1) — de woorden *dreunen*, *ruischen*, *suisen*, *klappen* en andere voor klanknabootsend te houden maar te onrecht. Omdat namelijk deze werkwoorden in onzen geest onmiddellijk de voorstelling van bepaalde tonen te voorschijn roepen, zijn we geneigd, ook eene nabootsing van den klank in het woord te zoeken; in werkelijkheid heeft de klanknabootsing er part noch deel aan. Op zijn allermeest kan men in de vormingen van deze soort een streven der taal erkennen om klanken en klinkende voorwerpen ook door klinkende woorden aan te duiden; de kern van het woord is echter niet de nabootsing van een bepaalden klank, maar een stam van bepaalde beteekenis".

Zoeken we nu in Fick's *Wörterbuch* (L. IV: *Wortschatz der Graeco-italischen Spracheinheit*) naar het woord *grus γέρανος*. dan vinden we, dat het afkomt van een stam *gar*, welke de *algemeene* beteekenis ruischen, snateren, schreeuwen, roepen (waarvan o. a. *γῆρυς*: de stem) maar ook aanroepen, prijzen, eeren heeft. Het bovenaangehaalde *congruere*: overeenstemmen, leidt Fick niet van het woord *grus:* kraanvogel af, maar van een stam *gru*: neerstorten, vallen, dien men in 't Grieksch niet terugvindt, maar welke aan het Latijnsche congruere en ingruere ten grondslag ligt en die in de beteekenis: samenvallen = overeenstemmen het woord *grôma*: meetstaaf, vormt.

Het aangehaalde voorbeeld zal voldoende zijn om te verklaren, in welken zin Fick terecht kon zeggen, dat de onomatopoësie, behalve in enkele diernamen b. v. het

---

1) *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen*, Th. IV, Nachwort: *Wurzeln und Wurzeldeterminative.*

onvermijdelijke *cuculus*, al heel weinig deel heeft gehad aan de eerste vorming der spraak 1).

De wordingsgeschiedenis der talen, voor zooverre we dat in de goed onderzochte Indo-germaansche talen kunnen nagaan, laat Darwin eveneens in den steek, waar hij beweert, dat naast de klanknabootsing de tusschenwerpsels, de instinktmatig uitgestooten kreten of geluiden, een belangrijke rol speelden bij de spraakvorming. Wel vindt men de interjectie als zelfstandig naamwoord gebruikt of treft men ze als wortel in een werkwoord, maar dat gebeurt zeer zelden en behoort zeker niet tot het karakter der Indo-germaansche grondtaal.

„De Indo-germaansche grondtaal had geen overvloed aan zulke klanken; naar het schijnt dienden slechts de klinkers, zooals ze toen bestonden: a en â, i en î, u en û, ai en au en misschien nog een *aghau* (Lat. eheu) om een gevoel, eene gewaarwording uit te drukken. Derhalve wordt de grond-taal op dit punt verre door sommige harer zusters overtroffen, welke, zooals b.v. het Grieksch, een grooten rijkdom aan tusschenwerpsels en hiervan afgeleide woorden bezitten" 2).

Van den beroemden stam *Poe! Poeah! Fi!* dien Sterne de „den höchsten Widerwillen und Ekel ausdrückende auesserung" noemt, kan men zoovele woorden, welke volstrekt geene ongunstige beteekenis hebben, afleiden, dat men bij het zoeken naar het commune pluribus, naar den wortel, de prioriteit aan de ongunstige beteekenis niet kan toekennen, maar veeleer met Fick 3) als de oorspronkelijke beduiding *waaien*, *ademen* zal aannemen.

Eene moeilijkheid, welke de verdedigers der Wauwau en pu-pu-theorie over het hoofd zien, is verder deze: noch de nabootsing van een klank, noch het geluid, dat

---

1) Verschillende andere voorbeelden vindt men bij Max Müller, l. c. en in *De Katholiek*, l. c. aangegeven.

2) Fick, l. c. § 5.

3) *Ibid.* § 28, 110. Vgl. Max Müller, *Lectures*, p. 371.

onwillekeurig wordt voortgebracht bij hevige aandoening zijn woorden; ze worden dat slechts door de articulatie en door het toekennen van een bepaalden zin aan den gearticuleerden klank. Het nabootsen van een geluid kan gebeuren zonder het minste overleg of nadenken, en we kunnen zulke onomatopoësiën bij een pratenden papagaai genoeg waarnemen; het scheppen van een woord veronderstelt een verstand, hetwelk de articulatie regelt en den zin toekent. Den beer b. v. nabrommen zou een dier klaar krijgen, den beer met den naam brommer noemen, d. i. uit de eigenschappen, die dezen bewoner der oer-bosschen kenmerken, zijn geluid uitkiezen en dat geluid tot grondslag leggen aan een gearticuleerd woord, kan slechts een redelijk wezen; er is eene diepe, niet overbrugde, klove tusschen het schreeuwend dier en den, zelfs onomatopoëtisch, naamgevenden, sprekenden mensch.

En wat voor deze klanknabootsingen geldt, is evenzeer voor de tusschenwerpsels waar. Die geluiden zijn in den regel zeer onbepaald; 't is „le ton qui fait la chanson" en, wanneer zulk een geluid tot woordvorming zal dienen, moet er uit de verschillende gevoelens, die denzelfden klank doen uiten, één uitgekozen worden en de ruwe natuurklank met die ééne beteekenis voorzien en gearticuleerd worden — eene operatie, welke niet aan een dier, maar slechts aan den verstandigen mensch mogelijk is.

't Is juist dit vermogen, aan den mensch uitsluitend eigen, om algemeene begrippen te vormen, wat we ook in de oudste talen terugvinden, en daarom levert de vergelijkende taalstudie het bewijs, dat de mensch als redelijk en verstandelijk wezen op aarde heeft bestaan,

zoolang wij er hem kennen, ook door de geschiedenis zijner taal. Het oog van den mensch neemt het voorwerp waar, maar de geest erkent daarin een wezen, hetwelk zich door eene hoedanigheid of uiterlijke eigenschap bijzonder onderscheidt, en die eigenschap wordt in den naam uitgedrukt. Maan b. v. komt van *ma*, dat meten beteekent, *aarde* van een wortel *beploegen*, *vee* van een stam *voeden*, animal van *an* waaien, adem, leven, *mensch* van een wortel die denken beduidt 1).

Op deze wijze alleen is het te verklaren, én hoe ééne zelfde zaak met verschillende namen wordt aangeduid, én hoe één stam in den loop der tijden verschillende woorden vormt met geheel uiteenloopende beteekenissen. In het eerste geval worden verschillende eigenschappen voor de naamgeving gebruikt; in het andere geval bestaat er tusschen de verschillende beteekenissen een logisch of een oorzakelijk verband, hetwelk de afleiding der eene uit de andere voor den verstandigen spreker mogelijk maakte. Spreken wij van ons *huis*, dan noemen we de plaats, waar we *geborgen* zijn, van het Germaansche hus: bergen 2); de Franschman noemt zijn huis *verblijfplaats*: maison van mansio, manere, of demeure van morari; de Engelschman *rustplaats*: home van hvi: verblijven, rusten 3); de Romein het *opgerichte*, het *gebouw*: domus van δέμω oprichten, δέμας gedaante 4); en de Griek eindelijk *wijkplaats*, οικος 5).

---

1) *De Katholiek*, l. c.

2) Fick, L. VII, *Wortschatz der Germanischen Spracheinheit*, S. 79.

3) *Ibid.* S. 75.

4) *Ibid.* L. IV, *Wortschatz der Graeco-italischen Spracheinheit*, S. 240.

5) *Ibid.* S. 125.

Maar ook in dezelfde taal vindt men vele benamingen voor een zaak: zoo hebben de Arabieren 50 namen voor den leeuw en 1000 voor het zwaard.

De afleiding van velerlei woorden van één stam wordt op onderhoudende wijze duidelijk gemaakt in „de lotgevallen van de familie Spec" door H. Pierson.

De dertien zoons van den ouden heer *Spec*, allen voorzien van goede oogen (*spec* beteekent zien), verlaten hun geboortegrond, de oevers van den Ganges, en tijgen op weg om fortuin te zoeken, en later vinden we hen of hunne nazaten terug als: *speha* bij een volk, dat de *c* niet goed kan uitspreken, als *spehon*, spion, espion, als *späher*, als *spook*, als *skopos* (episcopus, bisschop) als in*spec*teur, als *skep*ticus, als re*spects*personen, als su*spec*ten, als oud-romeinsch impressario voor de *specta*cula en ook als *specta*kelmaker, als *specu*lant, als boekhandelaar, die pro*spec*tussen rondzendt, als handelaar zoowel in *specu*la (spiegels) als in *spece*rijen, ja zelfs als Tijl met den Uil en den spiegel, Uilenspiegel, espiègle.

Het baat den Darwinisten niet zich op de taal der kinderen te beroepen; het kind immers schept zich geene taal, het leert ze van anderen 1).

„Evenals met zijne handjes en voetjes begint het kind ook weldra met zijne spraakwerktuigen te spelen; het vormt onvolkomene, niets beteekenende geluiden, welke het gaarne herhaalt en waaruit vader en moeder of wie dan ook, die zich met de kinderen ophoudt, door de articulatie bepaalde klanken vormen, die op de personen of voorwerpen uit de omgeving van het kind toepassen en ze langzamerhand aan het kind duidelijk gearticuleerd leeren uitspreken en met bewustzijn leeren gebruiken" 2).

Enkele van die woorden, welke zich aan een stam met bepaalde beteekenis aansluiten, blijven in de taal

---

1) „Children in learning to speak, do not invent language. Language is there ready made for them." M. Müller, l. c. p. 349.

2) Fick, l. c. *Nachwort.*

bestaan, de andere verdwijnen uit het woordenboek, wanneer het kind de kinderkamer verlaat en evenals de groote menschen den hond niet meer wau-wau, maar hond noemt. En wanneer het kind, zonder dat iemand het leert spreken, opgroeit, dan blijft het verstoken van een der schoonste voorrechten van den mensch, van het vermogen om zijne gedachten en gewaarwordingen door de spraak mede te deelen. De ervaring bevestigt dit.

Herodotus verhaalt, dat een Egyptisch koning, om den oorsprong der taal te ontdekken, twee kinderen liet opvoeden, zonder dat ze ooit een woord te hooren kregen. De kinderen bleven sprakeloos; slechts het Phrygische woord *bekos*: brood, wat ze waarschijnlijk van een Phrygischen bewaker hadden gehoord, konden ze zeggen. Uit dit feit meende de koning te mogen besluiten, dat het Phrygisch de oudste taal was.

Een soortgelijk verhaal van een Schotsch vorst en een ander van een Mongolen-koning vindt men opgeteekend 1). Beide moeten wellicht even als het vorige onder de fabelen en sprookjes gerangschikt worden, maar het feit, dat niemand eene taal zonder leermeester aanleert, wordt voldoende bevestigd, door hetgene we lezen over kinderen, welke in vorige eeuwen, toen er nog in Europa ondoordringbare wouden en wildernissen bestonden, door toeval van alle menschelijke samenleving werden afgesloten. De bekendste onder deze zijn:

1. *Juvenis ovinus Hibernus*, beschreven door Dr. Nikolaas Tulp, Burgemeester en Curator van het Gymnasium te Amsterdam.

---

1) H. Schaafhausen, *Anthropologische Studien.*

De naam *ovinus* werd hem gegeven, omdat hij, toen hij op 16-jarigen leeftijd naar Amsterdam gebracht werd, geen menschelijke stem bezat, maar slechts blaatte als de wilde schapen, waaronder hij was opgegroeid.

2. *Juvenes ursini Lithuani.* Er zijn drie verschillende berichten, welke misschien niet op drie verschillende feiten betrekking hebben, maar die toch eensluidend getuigen, dat de knapen niet konden spreken, toen ze gevonden werden, maar later met veel moeite de gewone spijzen leerden eten en ook leerden spreken.

3. *Het meisje van Cranenburg*, den 5 Mei 1700, toen zij 16 maanden oud was, van hare moeder weggeroofd en in 1718 in het bosch van Cranenburg geheel verwilderd teruggevonden. Zij was geheel en al sprakeloos.

4. *De wilde Peter van Hameln*, 27 Juli 1724 in de nabijheid van Hameln gevonden. Hij scheen toen 12 jaren oud te zijn, werd eerst in Hameln in de kost gedaan, door George I naar Hannover gehaald en in 1726 naar Londen gebracht. Sommige beweren, dat deze Peter stom zou geweest zijn, maar daartegen staat toch, dat de gravin Schaumburg-Lippe uit Londen schrijft: „Hij heeft tot nu toe nauwlijks zooveel geleerd, dat hij in 't Engelsch het noodzakelijkste kan vragen; zijn gehoor is goed, de uitspraak echter meer „ein Lallen" dan een duidelijk spreken".

5. *Het meisje van Songi* (Champagne) gevonden in Sept. 1731. Zij scheen 9 à 10 jaar te zijn, bezat volstrekt geene gearticuleerde spraak, maar leerde in het klooster te Châlons de Fransche taal, en bracht het er tot eene lofwaardige bedrevenheid in vrouwenhandwerken.

Uit de aangehaalde gevallen blijkt op voldoende wijze 1), dat voor zooverre de ervaring reikt, de mensch uit zich zelven geene taal leert.

De biogenetische grondwet zou hier Haeckel c. s. tot een zeer ongewenschte conclusie brengen; logisch redeneerend moesten ze besluiten: derhalve heeft ook de eerste mensch zijne taal niet uit zich zelven geleerd, en

---

1) Eene langere beschrijving van deze en nog verschillende andere gevallen vindt men in *Natur und Offenbahrung*, 1888.

als zij verder vragen: hoe is hij er dan aan gekomen? — blijven er slechts twee antwoorden over: of wel de taal is hun door God geleerd, of wel ze is hun door God ingeschapen: „*Hic Rhodus, hic salta*" 1).

En wat de ervaring voor het individu bevestigt, bevestigt de taalstudie ook voor de volkeren.

De woordenrijkdom der talen schijnt voortdurend toe te nemen. In *Noord en Zuid* (1885, bl. 314) haalt prof. Verdam aan, dat het woordenboek van Kiliaan 35,000 woorden telt, het middel-ned. woordenboek 33,000 woorden zal bevatten, terwijl *het* woordenboek, naar schatting 100,000 woorden moet inhouden. In Engeland is uit de woordenboeken van Webster, Flügel, Robertson, in Duitschland uit dat van Grimm eveneens zulk een aanwas van het woordental op te maken, en men zou aan eene in onze eeuw verbazend ontwikkelde woordscheppende kracht gaan gelooven. Dit is echter niet zoo. Woorden *vormen* door voor- of achtervoegsels, woorden *ontleenen* aan vreemde talen, oude stukken tot nieuwe samenstellingen in elkander zetten, oude woorden met gewijzigde beteekenis weer in gebruik brengen, dat gebeurt; en op die wijze doet elke nieuwe behoefte, elke nieuwe uitvinding, elke nieuwe tak van wetenschap eene reeks nieuwe woorden geboren worden, maar de taal „heeft haar vermogen om nieuwe stamwoorden te vormen ten eenen male verloren" 2).

---

1) Over de *mogelijkheid*, dat de met verstand en spraak*vermogen* begaafde mensch zich eene taal zelf zou kunnen vormen, spreken we niet; wij spreken van eene redeneering, welke van niets anders dan van de *bekende* feiten uitgaat.

2) Verdam, l. c.

„De menschen scheppen maar zoo geen woorden, ze vervaardigen ze uit oude bouwstof" 1).

't Is natuurlijk niet te verwachten, dat men de oorspronkelijke bouwstof van *alle* woorden onzer talen zal kunnen aanwijzen, maar uit hetgeen er op het gebied der Indo-germaansche talen is onderzocht en aan het licht gebracht mag men wel besluiten, dat alle volkeren van dien stam hun aandeel van de oorspronkelijke bouwstof hebben medegenomen; die grondstof hebben zij gekneed, verwerkt, vervormd, in ruwer of fijner uitgestoken matrijzen geperst en er die gedachtenbeelden uit gevormd, welke ze noodig hadden, terwijl de bouwstof plastisch genoeg bleef om nogmaals en herhaaldelijk omgekneed te kunnen worden.

Op die wijze vormde elk volk van den Indo-germaanschen stam zijne taal, en ontstonden uit de taal van het stamvolk de verschillende taaltakken; en zoo gaan de levende talen ook nu nog in ontwikkeling en verandering voort, ofschoon ten gevolge van het veelvuldiger gebruik der schrijftaal een tijdperk van grootere stabiliteit is aangebroken.

Dien samenhang en die ontwikkeling kan men door een stamboom voorstellen, die in teekening veel overeenkomst heeft met de Darwinistische stamboomen — maar ook in teekening alleen.

De spraak is geen organisme, zooals Schleicher het opvatte, maar de uitdrukking van de werkzaamheid des verstands. Door zijne taal uit een volk zijne opvattingen en ver-

---

1) W. Dwight Wihtney, *Vergelijkende Taalstudie,* bewerkt door Beckering Vinckers, bl. 332.

langens, zijne kennis en zijn streven. De taal verandert *met* en *door* het volk; en de band, die de volkeren met elkander verbindt, verbindt (op eene of andere uitzondering na, waar de overwonnene de taal der overwinnaars aannam of omgekeerd) ook de talen met elkander. Maar op ieder oogenblik van haar bestaan voldoet de taal aan de behoefte des volks en, zooverre wij uit het bekende mogen besluiten tot het onbekende, in het oogenblik van haar ontstaan was de taal zoo rijk aan stamwoorden, hetzij dan in aantal of in beteekenis, dat al hare kinderen van haar voorraad konden leven.

Voor den grooten Indo-germaanschen stam getuigt Bopp 1): „Die Glieder dieses Stammes brachten aus ihrer ersten Jugendperiode eine überaus reiche Ausstattung, und in einer unbeschränkten Compositions- und Agglutinations-Fähigkeit auch die Mittel dazu mit".

De talen van den Semitischen stam zijn naar Bopp: „von einer derberen Natur, und, das Lexicalische und Syntaxystische abgerechnet, von einer höchst sparsamen Einrichtung. Sie hatten daher wenig zu verlieren und mussten das was ihnen vom Anbeginn mitgegeben war, allen zukünftigen Zeiten überliefern".

Een gelijkluidend getuigenis voor de taal van zijn volk ligt ook in de woorden van den attaché van de Chineesche legatie te Parijs, den Heer Tcheng-Ki-Tong: „Comme il est constant que ces créations (des langues) remontent à une très haute antiquité, il faut en conclure qu'il y a eu une époque de splendeur dans les premiers temps du monde" 2).

Het is in de Darwinistische wetenschap mode geworden de wilde volksstammen als menschen te beschouwen, welke op den weg der ontwikkeling veel minder ver vooruitgekomen zijn dan wij, en op hunne zeden en gebruiken te wijzen met de woorden: zoo dacht, zoo

1) *Vergleichende Grammatik*, Vorrede.

2) *Revue des deux mondes*, 1884, III, p. 596.

handelde ongeveer de „oer-mensch". De vraag, of de barbaarschheid der wilden niet veeleer een toestand van degradatie dan van een langzameren vooruitgang is, wordt, in het belang van 't systeem, meestal *a priori* ontkennend beantwoord. Plaatsen we ons voor een oogenblik op dit standpunt — later hopen we gelegenheid te hebben deze theorie uitvoeriger te behandelen — en vragen we: aangenomen dat de wilde stammen den oer-mensch nader staan dan wij, wat leert ons de kennis hunner talen?

„De Vuurlanders — beweert Darwin 1) — gelijken op de duivels, welke men in stukken als *Der Freischütz* op het tooneel ziet. Men kan nauwelijks gelooven, dat het mede-schepselen zijn en bewoners derzelfde aarde. Hunne taal, vergeleken met hetgeen wij onder taal verstaan, verdient nauwelijks dien naam. Kapitein Cook heeft hunne spraak vergeleken met het geluid, dat iemand maakt, die zijn keel schraapt. Maar geen Europeaan heeft ooit zijn keel met zoovele schorre, schrapende, gorgelende geluiden gereinigd".

Van de taal dierzelfde Vuurlanders, getuigt daarentegen, na grondige studie, Giacomo Bori, dat ze bestaat uit „parole dolci, piacevoli, piene di vocali". Het Yahgan-dialect, hetwelk in den laatsten tijd door de zendelingen met meer zorg is bestudeerd, heeft een woordenboek van 32,430 woorden. Bedenkt men, dat Shakespeare in al zijne stukken slechts 15000 woorden gebruikte, dan staat men verbaasd over den rijkdom der taal dezer wilden, welke, volgens Darwin, nauwelijks den naam mensch verdienen 2).

Darwin intusschen, dit zij ter zijner eer gezegd, is eerlijk genoeg om in een brief aan kapitein Parker Snow te erkennen, dat hij „zich een zeer onjuiste opvatting van de natuur en de begaafdheden der Vuurlanders had gevormd".

De Australische taal heeft eveneens lang als een type van

---

1) Aangehaald bij Max Müller: *Three introductory lectures on the science of thought.*

2) Max Müller, l. c.

armoedigheid gegolden. Maar, schrijft Peschel, wanneer de rijkdom van vormen, om de fijnere grammaticale betrekkingen kort uit te drukken, beslissend zijn ter bepaling van den rang, welke eene taal moet innemen, dan moeten wij en alle volkeren van West-Europa de beenige schaduwen van menschen aan den King-George-Sund benijden. Want hunne taal heeft vier naamvalsuitgangen meer dan het Latijn en behalve enkel- en meervoud ook nog een dualis. Het werkwoord, zoo rijk aan tijden als het Latijnsche, heeft eveneens dualis-uitgangen; verder drie geslachtsvormen voor den persoon; en eindelijk, behalve den activen en passiven, nog vier andere vormen 1).

In het werk van Stanley: *Through the dark continent* 2) vinden we van de Swahili-taal, welke te Wlanyeme op den rechter Congo-oever gesproken wordt, opgeteekend, dat ze woorden genoeg bezit om de wilde schoonheid en de woeste krachten der tropische natuur in alle nuances te schilderen, terwijl het Engelsch, in weerwil van zijn rijkdom, te kort schiet.

Van de taal der Hottentotten deelen Levaillant 3) en Sparman 4) mede, dat ze arm is en geene woorden kent om bovennatuurlijke en al te afgetrokken denkbeelden uit drukken, maar overigens, wanneer men er aan gewoon is, niet onwelluidend klinkt. Later is echter gebleken, én dat die volken hoogere wezens kenden en wisten te noemen 5), én dat zij begrippen van goed en kwaad, van deugden en ondeugden hadden, die zij in woorden uitdrukten. Martin Hang meent zelfs in hunne taal naast een ruwer gedeelte, vooral door smakkende geluiden gekenmerkt, een veel beschaafder deel te herkennen en schrijft dat laatste aan den invloed van een of ander geciviliseerd volk toe, waarmede de bewoners van Zuid-Afrika in aanraking zouden geweest zijn. Voor dezen invloed zijn echter geene bewijzen aan te geven 6).

In het boek van Hesse Wartegg: *Canada und Newfoundland* wordt de taal der Indianen in Canada arm aan woorden geheeten,

---

1) Dr. W, Schneider, *Die Naturvölker*, II, 86.

2) Hamburgsche uitgave, III, 100.

3) *Reizen in de binnenlanden van Afrika,* vert. door Pasteur 1791 II, 128.

4) *Voyage au Cap*, traduit par Le Tourneur 1787, I, 244.

5) De Quatrefages, *L'Espèce humaine*, Duitsche vertaling, II, 224.

6) Schneider, l. c. II, 14.

maar in éénen adem er bijgevoegd, dat in de raadsvergaderingen, *Pau-wau* genoemd, de redenaars, na zich goed voorbereid te hebben, voortreffelijk spreken; dat hunne gedachten ruim en onbegrensd zijn als de prairie en hunne taal de getrouwe echo is der natuur. Voor de vele nieuwe dingen, welke ze door de blanken hebben leeren kennen, vinden ze zeer eigenaardige, beschrijvende namen.

De Zeer Eerw. Heer Nicolaye, welke reeds gedurende twaalf jaren bij de Indianen op het eiland Van-Coever werkzaam is, verzekerde mij, dat de taal dier roodhuiden zeer rijk was. Het woordenboek, hetwelk hij ten behoeve der missionarissen had samengesteld, bevatte ongeveer 35000 woorden; hierbij waren er vele, waarvoor hij geen aequivalent in de hem bekende Europeesche talen, Hollandsch, Fransch, Duitsch en Engelsch, wist aan te wijzen.

Dat de volken of stammen geen woord hebben voor zaken, welke zij niet kennen, en derhalve geene uitdrukkingen bezitten voor vele dingen, welke ons beschaafde menschen gemeenzaam zijn, zal wel geen reden zijn om hunne taal arm te noemen. Evenals in onze talen voor een nieuwe zaak, een nieuw begrip, een nieuw woord moet gevormd worden, moet dat ook bij de minder beschaafde volken gebeuren, en 't is vaak verwonderlijk, hoe de zoogenaamd primitieve taal er zich toe leent om nieuwe uitdrukkingen te scheppen, en hoe de, als oer-dom uitgekreten wilden, van zulke woordvorming slag hebben.

En wanneer het den missionarissen, den verkondigers eener geheel nieuwe godsdienst, mogelijk is én de christelijke gebeden én den catechismus in de volkstaal der wilden over te brengen, dan kan men dit bewijs voor de kneedbaarheid dier wilde talen niet ontzenuwen met de bewering, dat aan de beteekenis der woorden geweld wordt aangedaan. Waar het heidensche *humilitas* en *charitas* in het christelijke overging en het

woord *nederigheid* de naam eener deugd werd, is volstrekt niets anders geschied.

De Darwinistische theorie over den oorsprong en de ontwikkeling der taal mogen we wel met Max Müller als dood en begraven: „dead never to rise again" beschouwen.

We kunnen echter verder gaan. De taalstudie leert ons, dat we, zooverre het onderzoek reikt, den mensch vinden in het bezit eener voldoende, zelfs eener rijke taal, terwijl we hem nooit eene taal zien scheppen in den volstrekten zin des woords. Niet alleen vinden we dus in de feiten, welke ons de taalstudie aan de hand doet, volstrekt geen reden om aan eene ontwikkeling in Darwinistischen zin te gelooven, maar worden we veeleer gedrongen om den mensch in het bezit eener voldoende taal te veronderstellen van den beginne af.

De beantwoording der vraag: is die taal den mensch geleerd, of is ze hem ingeschapen, hoort op een ander gebied te huis dan hetgene wij in dit opstel betreden. In een volgende aflevering hopen wij eene nieuwe moeilijkheid en een nieuwe verklaring van het ontstaan der woorden te bespreken.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(Wordt vervolgd.)

DE PENTATEUCH EN DE ONGELOOVIGE CRITIEK.

(Vervolg en slot van Dl. XCV, blz. 209 vv.)

III.

Het eigenaardig gebruik der twee Godsnamen in Genesis, wij meenen het genoegzaam te hebben bewezen, is geen redelijke grondslag voor de rationalistische hypothese; de „critici" zijn niet gerechtigd, om deze reden „bestanddeelen van verschillende herkomst, die ver afstaan van het tijdvak van Moses", in den Pentateuch te onderscheiden. Het onvoldoende van dit criterium op zich zelf erkennen Reuss 1) en Kuenen volmondig: „Het is slechts één van de vele kenteekenen, die bij het onderzoek naar den oorsprong en de onderlinge verhouding der pericopen in aanmerking moet worden genomen" 2); zij waarschuwen „tegen overschatting van dit ééne verschijnsel" 3), doch tevens maken zij een ruim gebruik van dien valschen maatstaf, overal waar het volgens hun goeddunken pas geeft.

Onderzoeken wij thans de overige kenteekenen, waardoor de critiek met zekerheid stukken van verschillende schrijvers in den Pentateuch weet te ontdekken.

---

1) *L'histoire Sainte et la loi*, T. I, p. 69 2) *Hist. crit. onderzoek*, bl. 59.
3) *Ibid.* bl. 62.

Het zijn de *herhalingen* van hetzelfde feit of van dezelfde wet, herhalingen, die, meent men, met elkander *in strijd* zijn, die ook, wat den *vorm* of het *spraakgebruik* aangaat, min of meer uiteenloopen. Zulks heeft blijkbaar, zoo besluit men, geene andere oorzaak, dan dat de Pentateuch uit vele bestanddeelen van verschillenden oorsprong ontstaan is; vele schrijvers hebben hunne bijdragen van verhalen en wetten geleverd, en wel ieder op zijne eigenaardige wijze, volgens eigen godsdienstige opvatting, in eigen taal en stijl; later zijn die bestanddeelen door „redactoren", zoo goed het kon, tot één geheel vereenigd en tot onzen Pentateuch omgewerkt. Nu is het de taak der critiek, om die verschillende bestanddeelen aan te wijzen, hun ouderdom en herkomst te bepalen. Met een ijver en ervarenheid, die, goed besteed, inderdaad bewondering zouden verdienen, hebben zij ieder vers, ieder woord van den Pentateuch bestudeerd en gewogen, hunne analyse tot in de minste bijzonderheden doorgezet en roemen zij thans op uitkomsten, die hun wiskundig zeker toeschijnen.

De schrijvers alzoo, die de critiek in de verhalen van Genesis door het gebruik der Godsnamen onderscheidt, kenmerken zich door hun eigenaardig spraakgebruik, hun stijl en hunne eigen godsdienstige opvattingen.

Want vooreerst, de „elohistische schrijver der priesterlijke bestanddeelen" [P] heeft eene voorliefde voor bepaalde woorden en zegswijzen, die telkens in zijne wetten en verhalen terugkeeren 1); hij is „een vriend van de statistiek, een man van cijfers en orde, bovendien breed, deftig en wel eenigszins eentonig in zijn schrijf-

1) *Ibid*, bl. 281 vv, 291.

trant" 1); de levensjaren der oudvaders, alsook de maanden en dagen, b.v. van den zondvloed, teekent hij zorgvuldig op; hij houdt ook van kunstmatige genealogiën 2). Zijne voorstelling van historische personen en feiten mist alle natuurlijkheid en leven en wordt geheel beheerscht door zijne theorie van den trapsgewijzen voortgang én van de geschiedenis des menschdoms én van de goddelijke openbaring" 3). Volgens zijne godsdienstige opvatting was God in den voor-Mosaïschen tijd, niet gekend als Jehova, slechts als Elohim of El Shaddai; in dien ouden tijd, zoo meende die „elohistische schrijver", kende men noch offers aan de Godheid, noch bepalingen omtrent rein of onrein 4). „Zoo dikwerf de behandelde stof den auteur van ons elohistisch geschrift de gelegenheid gaf om zich te doen kennen, openbaarde hij zijne levendige belangstelling in godsdienstige plechtigheden en gebruiken" 5). — Ziedaar het karakter van den „elohistischen schrijver der priesterlijke bestanddeelen". Hoe scherp is hij geteekend! hoe juist afgebakend! Wie met deze karakterschets vóór zich, de stukken van zijne hand niet weet te onderscheiden, heeft dit alléén te wijten aan kortzichtigheid en bekrompenheid; hij is geheel verstoken van die fijne critische gaven, aan de mannen van het vrije onderzoek toebedeeld!

Even nauwkeurig wordt het karakter van den „Jehovist" [J] omschreven: „de Godsvoorstelling van den Jahvist is minder rein en verheven; in de stukken, van hem afkomstig, wordt Jahwe somwijlen zeer menschelijk voorgesteld....; de verhalen van den Jahvist zijn schooner en aantrekkelijker; hunne meerdere uitvoerigheid, de overvloed van bijzonderheden zet hun eene bekoorlijkheid bij, die de andere berichten missen.... ze zijn vol van karakterteekening..... innige vroomheid wordt bij hem aangetroffen.... naïeve denkbeelden...." enz. 6)

De vraag mag hier gedaan worden: hoe kan een verstandig mensch, die zijn leven in de studie der Israelitische litteratuur heeft doorgebracht, in allen ernst zulke vage eigenaardigheden als kenmerken aangeven om in

---

1) *Voorlezing* door Prof. Kuenen, bl. 41; zijn *Godsdienst van Israël*, II, bl. 66. 2) *Hist. crit. onderzoek*, bl. 292. 3) *Ibid.* bl. 292. 4) *Ibid.* bl. 296. 5) *Ibid.* bl. 72. 6) *Voorlezing*, bl. 51—55.

een overoud historisch boek verschillende schrijvers te onderscheiden? Is het niet te bejammeren, dat zooveel studie, zoo veelzijdige kennis verspild wordt in zulke niets afdoende pogingen? Want wat baat het, met angstige zorgvuldigheid ieder woord, iedere formule en zegswijze, die in iedere denkbeeldige groep voorkomt, op te teekenen, zoolang niet eerst deugdelijk is bewezen, dat de groepen inderdaad bestaan?

Bovendien, was dat karakter van „den elohistischen schrijver", zijn spraakgebruik en godsdienstige richting een wetenschappelijk criterium, dan moesten de „elohistische bestanddeelen" van den Pentateuch hieraan getrouw beantwoorden. Wat gebeurt echter? Reeds Genesis XX vindt prof. Kuenen „elohistische verhalen", die zich niet voegen naar de vooraf bepaalde karaktertrekken van „den priesterlijken auteur"; in plaats van hier eene waarschuwing te zien voor het onhoudbare zijner hypothese, laat de hoogleeraar een tweeden „Elohist" optreden, die vele eeuwen ouder is en eigen schrijftrant en spraakgebruik heeft (bl. 137). Om aan de willekeur nog vrijer spel te geven, schept zijne phantasie (bl. 87) „een ouder stadium van priesterlijke wetgeving"; ook bij dezen Elohist vindt hij „verschil in spraakgebruik en den geheelen schrijftrant".

Nog ergerlijker is het geknutsel, waar de critiek de „jehovistische oorkonde" tracht te bepalen; dit gedeelte van het „critisch onderzoek" heet „nog niet gesloten" (bl. VI, Voorrede); met andere woorden, hier is het nog in hoogere mate raden en gissen, om de „jehovistische fragmenten" af te bakenen. Toch wordt het karakter van dien onbekende al vooraf geteekend; maar

het beantwoordt zoo weinig aan de „Jehova-pericopen", dat men voortdurend tot „latere omwerking", tot „den Judeeschen uitgever", tot interpolatie, glossen en redactie zijn toevlucht moet nemen. Dat is nu bijbelcritiek!! Dat noemt men den oorsprong van den Pentateuch op wetenschappelijke wijze behandelen! Zoo iemand onzer, „die aan het gezag der overlevering niet zijn ontwassen", tot verdediging van den Pentateuch zulke fictieve kenmerken van waarheid gebruikte, hoe zouden zij, „die in hun onderzoek waarlijk vrij zijn" 1), met recht protest aanteekenen tegen zulk eene onwetenschappelijke critiek 2).

Plaatsen wij onze verklaring van het verschil in stijl en spraakgebruik hier tegenover. Welke van beide aan de eischen der ware wetenschap voldoet, valt niet moeilijk te beslissen. Vooreerst wordt dat vormelijk verschil in de wetten en verhalen niet weinig overdreven en schromelijk misbruikt. Maar al ware de stijl van dit boek zoo uiteenloopend, als de critiek meent: hier kort en bondig, daar breedsprakig en eentonig, op vele plaatsen gekenmerkt door vaste formulen of voorliefde voor be-

---

1) *Voorlezing*, bl. 13.

2) Wellhausen (*Geschichte Israels*, I, S. 12, 1878) zeker een onverdacht rechter in deze zaak, heeft het verdiend vonnis geveld over dergelijke critiek. Waar hij spreekt over de pogingen van hen, die uit de taal van den Pentateuch tot zijn oorsprong willen besluiten, zegt hij zonder omwegen: „Die Sprachgeschichte ist es leider gewohnt wie weiches Wachs behandelt zu werden". Nadat de rationalist Knobel (*Numeri*) lang en breed (bl. 515—522) heeft uitgeweid over de eigenaardige zegswijzen van den Elohist, besluit hij (bl. 550): „In de wijze van uitdrukking komt de Jehovist dicht bij den Elohist; hij gebruikt dezelfde zegswijzen". Dit toont hij dan aan door een lange lijst van voorbeelden (bl. 550—551). Doch waar blijft dan „dat onderscheid in spraakgebruik"? Vigouroux, *Les livres saints et la crit.* III, p. 116.

paalde woorden en zegswijzen, is dit dan volgens de traditioneele opvatting op geene wijze te verklaren? Is het niet waarschijnlijk, wat wij reeds vroeger opmerkten, en in ieder geval mogelijk, dat Moses bij het schrijven van Genesis gebruik heeft gemaakt van bestaande oorkonden? Wie zal hun getal bepalen of uitmaken, in hoeverre Moses deze onveranderd heeft opgenomen; in hoeverre dit alzoo invloed heeft gehad op het spraakgebruik in Genesis? De volgende boeken schreef Moses als ooggetuige en hoofdleider der gebeurtenissen, als Jehova's wetgever; gedurende dit tijdvak van veertig jaren, toen Moses van den mannelijken leeftijd opklom tot den grijzen ouderdom, mogen wij bij hem wel eenige wijziging in stijl en spraakgebruik, in de keuze van woorden, in de wijze van uitdrukking onderstellen. Bovendien wat eene menigte van de meest uiteenloopende onderwerpen zijn in den Pentateuch behandeld! Waar Moses de geschiedenis der aartsvaders, van Josef enz. verhaalde, moest hij noodzakelijk een geheel anderen stijl hebben, dan bij het opteekenen der wetten; vermaande hij in parenetischen vorm zijn volk tot naleving der wet, dan kon hij niet spreken zooals in zijne heerlijke zangen en zijne lyrische ontboezemingen.

Is dit alles niet voldoende om het verschil in stijl en spraakgebruik op te helderen? Men bedenke daarbij, dat het oordeel in zake van stijl en schrijfwijze voor een zoo groot gedeelte afhangt van subjectieve opvatting, vooral wanneer het een werk geldt dat vóór zooveel eeuwen geschreven is.

Wil men nog eene andere onderstelling wagen? Het is bekend, dat de Hebreër-brief van de overige

Paulinische epistelen aanmerkelijk verschilt; reeds Origines 1) en Clemens van Alexandrië 2) hielden het voor waarschijnlijk, dat de apostel zijn briet heeft doen opstellen door den H. Lucas of Clemens Romanus; aan een van hen zou de H. Paulus als hoofdauteur de stof, de volgorde en de wijze van uitvoering hebben opgegeven; die secretaris van den apostel zou dan volgens eigen stijl en spraakgebruik den brief hebben geschreven en aan den meester ter goedkeuring hebben overhandigd. Mogen wij met Bellarminus 3), Estius 4) en Cornely 5), op het gezag ook van den H. Hiëronymus 6), dit als waarschijnlijk aannemen, zonder aan Paulus' auteurschap te kort te doen, dan zou men eene zelfde hypothese kunnen maken voor Exodus-Deuteronomium, indien dit tot verklaring van het verschil in spraakgebruik noodzakelijk zou zijn 7). Veronderstellen wij eens, dat Moses de van God ontvangen wetten in haar historisch kader aan zijne scribenten zou hebben medegedeeld en hen onder zijn toezicht met de redactie dier wetten en verhalen zou hebben belast, is dan de „ongerijmdheid", waarvan Kuenen gewaagt (bl. 27), niet geheel buitengesloten? Wij achten het verschil in spraakgebruik niet van dien aard, dat deze onderstelling noodig of zelfs waarschijnlijk zij; doch de critici, die om den stijl van den Pentateuch de mogelijkheid loochenen van het feit der traditie, moeten ook met deze onderstelling rekening houden, alvorens zij van ongerijmdheid mogen spreken.

---

1) *Hom. in Ep. ad Hebr.* 2) *Hypotyp. fragm.* Euseb. *Hist.* VI, 15. 3) *De verbo Dei*, I, 17. 4) *In Ep. ad Hebr.* argum. qu. 3. 5) *Introductio*, III, p. 533. 6) *De viris illust.* 5. 7) *Etudes relig.* Brucker, Mars 1888, p. 330; Févr. 1889, p. 294.

Tegen de eenheid van ons Mosaïsch boek moeten vooral de zoogenaamde *herhalingen* en *tegenstrijdige* berichten of wetten pleiten.

Immers „*de verhalen* van den Pentateuch geven ons van een en hetzelfde feit voorstellingen, die elkander uitsluiten of althans min of meer ver uiteenloopen. Wij vinden die of naast elkander of, zoo goed als dit ging, met elkander tot een geheel verbonden. Hieruit blijkt, dat het oorspronkelijk jongere berichten zijn, die tot verschillende tijden behooren en niet uit dezelfde kringen zijn voortgekomen. Bij de opteekening werden de sagen [sic!] door den één op deze, door den andere op gene wijze bewerkt" (bl. 40).

Tot bewijs geeft Kuenen een lange reeks citaten, meestal zonder aan te wijzen, onder welk opzicht in die vele berichten herhaling of strijd aanwezig is; trouwens deze is de tactiek der bijbel-rationalisten 1); eene lange rij van hoofdstukken en verzen maakt den indruk van nauwgezet onderzoek, van belezenheid en beneemt tevens aan hunne lezers den moed zich van de waarheid te vergewissen.

Kiezen wij enkele voorbeelden uit de vele, en wel juist die, welke de critiek met meer zorg pleegt uiteen te zetten, als verpletterende getuigen voor de veelheid van auteurs. Het zijn namelijk de „*twee*" *scheppingsverhalen*, die volgens hen naast elkander staan en van elkander afwijken, en het *verhaal van den zondvloed*, waarin velerlei berichten uit verschillende bronnen zouden zijn bijeengevoegd.

Het 4de vers van het tweede hoofdstuk van Genesis heeft in de Pentateuch-critiek een gewichtige rol: hier toch zien de „critici" den eersten grenspaal tusschen twee verschillende oorkonden. Hoewel zij onderling strijden, aan welken verhaler dit 4de vers toebehoort, erkennen zij toch allen, dat hier de overgang gesteld moet worden tusschen den Elohist van het eerste hoofdstuk en den Jehovist van het tweede. Al de kenmerken van verhalen uit verschillende bronnen genomen zien zij hier aanwezig: niet slechts

1) Rénan, *Vie de Jésus*, passim.

wisseling der Godsnamen (Elohim in het eerste, Jehova-Elohim in het tweede hoofdstuk), doch ook herhaling van hetzelfde feit, op andere, ja zelfs tegenstrijdige manier verhaald. „In Gen. I—II, 4*a* en II, 4*b*—23 staan twee scheppingsverhalen naast elkander", die onderling strijdig zijn, want „de verdeeling van het scheppingswerk over zes dagen is aan het tweede verhaal geheel vreemd; bovendien is hier de volgorde geheel anders: eerst wordt de man geschapen (II, 7), daarna boomen en planten (8), dan de dieren (19), eindelijk (21, 22) de vrouw" (bl. 41).

Is het inderdaad zóó, als Kuenen beweert, dan is het niet slechts uitgemaakt, dat deze twee hoofdstukken van Genesis niet van ééne hand zijn, doch dan is tevens de geloofwaardigheid en goddelijkheid van den Pentateuch gelogenstraft.

De vraag, waarop het hier aankomt is deze: hebben wij in Hoofdst. II een tweede scheppingsverhaal? Wij antwoorden beslist, neen. Volgens de vertaling van den H. Hiëronymus, die wij in onze Vulgaat bezitten, heeft dit ontkennend antwoord geen verder bewijs noodig; hier is schijn noch schaduw van een tweede scheppingsverhaal. Is deze vertaling getrouw, geeft zij ons den waren zin van den Hebreeuwschen grondtekst, dan is ons pleit beslist. Dit nu mogen wij veilig aannemen, reeds om het uitwendig gezag van den H. Hiëronymus; het ijdel snoeven onzer moderne geleerden vermindert in niets onzen eerbied voor de Hebreeuwsche taalkennis en de door vriend en vijand geprezen vertaling van den grooten kerkvader. De inhoud bovendien van dit tweede hoofdstuk, de samenhang der rede en de parallele plaatsen, waar dergelijke Hebreeuwsche taalvormen terugkeeren, rechtvaardigen zijne vertaling ten volle.

Welke is dan de inhoud, en de strekking van dit tweede hoofdstuk? Uit eene aandachtige lezing blijkt

aanstonds, dat de schrijver niet bedoelt het geheele werk der zesdaagsche schepping te herhalen; hij wilde alléén de vorming van den mensch, om de waardigheid en verheven voorrechten van dit uitverkoren schepsel, meer in het bijzonder uiteenzetten. Waar hij in Hoofdst. I naar chronologische volgorde door enkele breede trekken beschreef, hoe al het geschapene uit de hand des Scheppers was voortgekomen, verhaalde hij in even korte bewoordingen bij het werk van den zesden dag: „Elohim schiep den mensch naar Zijn beeld; Hij schiep hem man en vrouw" (I, 27). Dit zal hij thans nader verklaren, nu hij (van II, 4) af de geschiedenis van den mensch tot voorwerp zijner beschrijving maakt. De koning der schepping, met redelijke ziel begaafd, om wien en voor wien het overige is geschapen, was wel eene afzonderlijke beschrijving waardig. Daarom verhaalt Moses, op welke wijze de eerste man geschapen en uit hem de eerste vrouw gevormd werd. Adam uit leem der aarde, Eva uit de ribbe van den eersten man zijn het middelpunt, waarom zich boomen, dieren en vogelen groepeeren, zonder dat de schrijver meer let op de chronologische en systematische opeenvolging van het eerste hoofdstuk. Hij herinnert aan de schepping van boomen, omdat hij het paradijs, de woonplaats van den eersten mensch, wilde beschrijven; hij herinnert aan de schepping van dieren en vogelen, om aanschouwelijk voor te stellen, hoe onder al die dieren, welke Adam voor zich gebracht zag, om hun namen te geven, geene hulp aan hem gelijk, d. i. met redelijke ziel, werd gevonden.

Inderdaad een zonderling scheppingsverhaal is het, dat

de critiek in het tweede hoofdstuk ontdekt heeft! Van de schepping van het licht, van het uitspansel, van het vasteland met zijne kruiden en bloemen, van de zeeën met hare visschen en dieren wordt met geen enkel woord gerept. Het is dan ook niet te verwonderen, dat „de verdeeling over zes dagen aan dit tweede verhaal geheel vreemd is". Deze verdeeling kon en mocht de schrijver niet gebruiken, omdat hij het scheppingswerk van den 1sten, 2den, 4den dag geheel verzwijgt en dat van den 3den en 5den dag slechts gedeeltelijk vermeldt, voor zooverre het noodig was om de vorming van het eerste menschenpaar plastisch voor te stellen. Hoe willekeurig en grillig zijn de eischen, die de critiek aan het bijbelverhaal stelt! Had het tweede hoofdstuk het scheppingsverhaal over zes dagen verdeeld, het zou een openlijk bewijs van herhaling en dit hoofdstuk dus een bestanddeel van anderen oorsprong zijn; nu echter de schrijver dit niet doet en ook niet geschikt doen kon, omdat hij alleen het eerste bestaan van den mensch wilde verhalen, nu wordt dit door valsche voorstelling zijner woorden als tegenspraak beduid.

Wat blijft er dus over van Kuenen's bewering, dat in Hoofdst. I en II van één en hetzelfde feit twee voorstellingen worden gegeven, die naast elkander staan en onvereenigbaar zijn? Het is niet hetzelfde feit, dat tweemaal verhaald wordt, doch een onderdeel van het eerste scheppingsverhaal, dat breeder wordt uiteengezet en met nieuwe omstandigheden verrijkt.

Doch, werpt men ons tegen, de volgorde zou hier geheel anders zijn.

In het eerste hoofdstuk werd de mensch, man en vrouw, het

laatst geschapen; nu echter in het tweede „wordt eerst de man geschapen (v. 7), daarna boomen en planten (v. 8 vv.), dan de dieren (v. 19), eindelijk de vrouw (v. 21 vv.)".

Uit het zooeven aangevoerde omtrent inhoud en strekking van dit hoofdstuk blijkt reeds het antwoord op deze opwerping. Laten wij dit een weinig uiteenzetten.

Vooreerst dient aangemerkt te worden, dat de Hebreeuwsche taal zeer arm is aan tijdsvormen; waar wij in onze moderne talen de verschillende wijzen, waarop eene handeling in het verleden plaats had, door den volmaakt, of meer dan volmaakt verleden tijd voorstellen, hebben de Hebreërs slechts één vorm, zoodat uit den samenhang moet blijken, welke verleden tijd, volstrekt of betrekkelijk, door den Semitischen schrijver bedoeld wordt. De vraag is nu deze: wordt in v. 8 en vv. de schepping van boomen en planten en in v. 19 die der dieren zóó verhaald, alsof deze plaats had ná de schepping van den man en vóór die der vrouw? Volgens onze Latijnsche vertaling is in v. 8 en 19 spraak van eene schepping, die de vorming van den man was voorafgegaan. Ziehier den tekst: v. 7: „God de Heer vormde den man uit leem der aarde...."; daarna overgaande tot de beschrijving van het paradijs (v. 8—14), waarin de mensch door God gesteld werd, zegt hij: v. 8: „*plantaverat* autem Dominus Deus paradisum voluptatis a principio.... God de Heer *had* van het begin af[1]) — namelijk den derden dag — een lusthof geplant". De Hebreeuwsche tijdvorm dien Hiëronymus „plantaverat" (had geplant) vertaalt, kan grammatisch ook plantavit (plantte) beteekenen en zou dan een handeling aanduiden, die op het „God vormde" van v. 7 zou zijn gevolgd; zoo geeft ook de Vulgaat in v. 9 denzelfden Hebreeuwschen tijdvorm door „produxit" (deed opschieten) terug, waar, om het voorafgaande „plantaverat", produxerat te verstaan is: „God *had* — in het paradijs op den derden scheppingsdag — uit de aarde *doen opschieten* alle soort van boomen"....

Dat deze schepping van boomen en planten op die van den man zou gevolgd zijn, wordt door geen enkelen trek in het verhaal gevorderd; en daar nu de Hebreeuwsche tijdvorm de schepping als eene reeds voorafgaande handeling *kan* aanduiden, *moet* men het

1) In het Hebr. miqedem, wat beteekent 1°. vroeger, te voren: *a principio* (Vulgaat) en 2°. ten oosten (Septuaginta en Itala).

hier zóó opvatten, om niet zonder reden strijd met het verhaal van het eerste hoofdstuk in den tekst te brengen.

Dezelfde opmerking geldt voor het verhaal van Eva's schepping v. 19—22; met de breedsprakigheid, den Semitischen verhaaltrant eigen, wordt dit verhaal in bijzonderheden uitgewerkt; de schrijver klimt op tot de schepping der dieren, welke voor Adam gebracht worden, om hun naam te ontvangen; daar er nu onder deze geen gevonden werd, dat zijne wedergade was, vormde God Eva. Deze gedachten worden op Semitische wijze in nevengeschikte zinnen aaneengeschakeld, zonder dat de betrekkelijkheid dier feiten onderling wordt aangeduid. Zoo men niet let op samenhang en zakelijke beteekenis, kan men met Pagninus woord voor woord deze slaafsche vertaling geven: „en God vormde de dieren .... en ook de vogelen .... en Hij voerde ze voor Adam .... en Adam noemde ze met hunne namen .... en voor Adam werd geene hulp aan hem gelijk gevonden; daarom vormde God Eva". Daar nu de opvolging van het scheppingsverhaal in Hoofdst. I ons zegt, dat de vogelen den 5den dag, de dieren den 6den dag, vóór den man, zijn geschapen, en het Hebreeuwsche taaleigen in II, 19—22 die opvolging niet uitsluit, zoo moet men, om eene voor onze Westersche ooren verstaanbare vertaling te leveren, aldus overzetten: nadat God de dieren .... en ook de vogelen gevormd had (nam. den 5den dag), bracht Hij ze (na de vorming van den man op den 6den dag) tot Adam enz. Zoo begreep het ook de H. Hiëronymus: „formatis .... animantibus .... et .... volatilibus .... adduxit ad Adam ...." etc. 1).

Op andere plaatsen, waar dezelfde Hebreeuwsche woordvoeging voorkomt, weten de moderne „critici" dit Oostersch taaleigen best te verklaren. Onder meer anderen vinden wij het duidelijkst voorbeeld daarvan in het derde Boek der Koningen: nadat de schrijver de voltooiing van den tempelbouw (VI) en van het koninklijk paleis (VII, 1 vv.) verhaald had, gaat hij voort (VII, 13): „koning Salomo *ontbood* Hiram van Tyrus". Zoo men niet let op den Hebreeuwschen verhaaltrant, zou men hieruit besluiten, dat Hiram eerst ná het voltooien van tempel en paleis

---

1) De ongeloovige Rosenmüller (*Scholia in Gen.* Lipsiae 1795), die reeds van elohistische en jehovistische bestanddeelen droomde, teekent aan op Gen. II, 19: „Hic versiculus vertendus est in tempore plus quam perfecto; recurrit enim narratio ad ea, quae multo antea facta sunt".

naar Jerusalem kwam. Nu blijkt echter uit II Kronijk. II, 12, dat deze vaardige kunstenaar van het begin af over den tempelbouw waakte; van toen af „*had* hij Hiram van Tyrus ontboden".

Alléén in het tweede hoofdstuk van Genesis wordt dit Hebreeuwsch taaleigen met opzet, ook door den Oriëntalist Kuenen, over het hoofd gezien; hier *wil* hij, hoe dan ook, tegenspraak tusschen de twee eerste hoofdstukken van Genesis, die twee strijdige scheppingsverhalen *moeten* behelzen 1).

Een model van willekeur en ongehoorde mishandeling van den overgeleverden tekst der H. Schrift zijn de verhandelingen der critiek omtrent *het verhaal van den zondvloed* (Gen. VI—IX, 17); men maakt dit bijbelsch verhaal tot een mozaïek van elohistische en jehovistische bestanddeelen, van latere bewerking en van redactie. Gedeeltelijk, zoo wil men, is het ons overgeleverd door den priesterlijken verhaler (P^2); gedeeltelijk door „een schrijver, wien de Assyrisch-babylonische zondvloed-sage was bekend geworden; hij vond goed haar in Israelitischen geest omgewerkt, in J's Urgeschichte [de oudste jehovistische oorkonde] op te nemen" (bl. 245). Deze twee verhalen verbond de na-exilischen redactor, „zoo goed mogelijk tot één geheel" 2).

Tot nadere kennismaking met de methode der nieuwste bijbelwetenschap, diene de uitkomst der „critische analyse" van ons zondvloed-verhaal:

Hoofdst. VI. In v. 1—4 zijn „mythologische elementen" (bl. 266); v. 5—8 is genomen uit de Judeesche uitgave van de oude jehovis-

---

1) Lamy, *in Genes.* Mechl. 1883. Crelier, *La Genèse*, Paris 1889. Flunk *Zeitschrift für kath. Theol.* Innsbruck, 1885.

2) Blz. 313. Niet zeer schrander schijnt die „redactor" der critiek! Duidelijke tegenstrijdigheden en bloote herhalingen wist hij bij het samenvoegen dier oorkonden niet eens te vermijden. Tot zijne verschooning zij gezegd, dat vóór onze verlichte eeuw nog niemand ze had ontdekt!

tische oorkonde, want „*het berouw van Jahwe* is een bewijs, dat het niet ouder is dan de 7de eeuw v. Chr.; dergelijke uitdrukkingen komen alleen in geschriften van dien tijd voor" (bl. 245). Doch in v. 7 is „de redactor" aan het knoeien geweest: hij heeft het woord „bara" (scheppen) en „de opsomming der diersoorten", uit P^4 (de elohistische oorkonde) genomen en in het jehovistisch verhaal overgebracht (bl. 313). De rest van dit hoofdstuk (v. 9—22) is ontleend aan P^4 (het elohistisch geschrift); Colenso echter houdt v. 15, 16 voor jehovistisch; doch Kuenen weet beter: „het spraakgebruik is van den Elohist" (bl. 67).

Hoofdst. VII. De Judeesche bewerker van J.'s „Urgeschichte", bekend met de Assyrische zondvloed-mythe schonk ons v. 1—5; immers de naam Jehova, de uitdrukking „domus tua" (uw huisgezin) in plaats van de opsomming der leden van Noe's gezin (karaktertrek van den Elohist), en vooral „de onderscheiding van reine en onreine dieren" (bl. 67)... ziedaar zoovele zwaarwichtige redenen, om ons aan den Jehovist te houden. In het verdere Hoofdstuk VII en in VIII „zijn twee veelszins parallele verhalen tot een geheel verbonden en levert dus de analyse niet altijd zekere[!] uitkomsten"; men ziet wel „duidelijke sporen van P^2, doch onaangetast zijn deze verzen niet gebleven" (bl. 67 en 313).

Vonnist dergelijke analyse niet zich zelve? Is het geen klaar bewijs van de ongehoorde willekeur, waarmede uit naam der „wetenschap" de overgeleverde tekst wordt behandeld? Op dergelijk geknutsel met halfverzen en woorden, die om de eene of andere willekeurig vooropgestelde reden aan een jonger of ouder bestanddeel worden toegewezen, is ten volle van toepassing, wat Kuenen (bl. 244) zegt: „de critiek, op zoo ruime schaal toegepast, heft haar eigen object op"; want wat blijft er over van den tekst van welk verhaal ook, indien aan willekeur en phantasie zulk een vrij spel is toegestaan?

Het verhaal van den zondvloed, zooals het ons door de overlevering is bewaard, veroordeelt dat willekeurig afscheiden van „jehovistisch gekleurde fragmenten".

Immers neemt men deze weg, dan zijn er in het overblijvende „elohistisch verhaal" leemten, die men in een oorspronkelijk verhaal niet verwacht en in onzen overgeleverden tekst ook niet vindt. Zoo mag men, na de eerste algemeene aankondiging van den zondvloed (VI, 17 vv.), met grond verwachten, dat de juiste aanvang dier straf op eene of andere wijze zal worden aangeduid. De Elohist der critiek bericht zulks niet; maar in den tekst, gelijk wij dien lezen, ontvangt Noë (VII, 1) van Jehova het nadere bevel de ark in te treden, want na zeven dagen „zal ik doen regenen op de aarde". Nog aanmerkelijker wordt de samenhang verbroken door de afscheiding der „jehovistische pericope": VIII, 20—22. Hoe natuurlijk volgt na de wonderbare redding van Noë en de zijnen: „Noë bouwde een altaar voor den Heer" en bracht Hem een dankoffer. Ja zelfs het karakter, dat de critiek aan haar Elohist toekent, vordert deze verzen; immers deze verhaler „openbaart zijne levendige belangstelling in godsdienstige plechtigheden en gebruiken" (bl. 72). Hoe is het dan denkbaar, dat hij den geredden Noë de ark doet verlaten, zonder aan Elohim zijne dankbaarheid op eene of andere wijze te doen blijken? Hier voorzeker „gaf de behandelde stof de gelegenheid" om door eene godsdienstige handeling Elohim te loven en Hem een offer van dank te brengen. En toch dat dankoffer, hoezeer ook gevorderd door den natuurlijken loop van het verhaal en het eigenaardig kenmerk van den „Elohist", moet hem worden ontzegd. En waarom? Er is spraak van reine vogelen! God wordt daar Jehova genoemd!

Doch de critiek acht zich gerechtigd tot die analyse, om de herhalingen en tegenstrijdigheden van onzen tekst. Drie gronden vooral worden aangevoerd. De eerste is:

„Twee verhalen over den zondvloed zijn in Gen. VI—IX, 17 met elkander verbonden en tot één geheel verwerkt. Immers het bederf der menschen en het ongenoegen van Jahwe daarover wordt bericht en verklaard VI, 1—8, en later nog eens, maar anders v. 9—13" (bl. 41). — Wij antwoorden: nadere verklaring zou hier niet overbodig zijn geweest; niet allen zijn begaafd met den scherpen blik der „critici" en in die mate afgericht om bloote herhaling of strijd in de berichten te speuren. Wie deze plaats inziet, vindt niet „het ongenoegen van Jahwe", doch wel de diepe verdorvenheid van het menschdom (v. 11 en 12) herhaald, maar niet zonder reden. Uit de tegenstelling met de rechtvaardigheid van Noë (v. 9), blijkt beter de beweegreden van het goddelijk besluit (v. 13 vv.): „ik zal hen met de aarde verdelgen" en Noë door middel van de ark redden.

Nog minder is de waarde van het tweede bewijs tegen de éénheid van ons verhaal:

„Hoofdst. VI, 19, 20 en VII, 8, 9, 14 vv. gewagen van *één paar* van elke diersoort, op bevel van God door Noach in de ark opgenomen; Hoofdst. VII, 2, 3 wordt onderscheid gemaakt tusschen reine en onreine dieren; van gene moeten 7 *paren* worden geborgen" (bl. 41). — Ons antwoord is: niet in den tekst wordt die tegenspraak tusschen *één paar* en *zeven paren* gevonden, doch alleen in de verkeerde voorstelling van prof. Kuenen; in de eerstgenoemde plaatsen is geen spraak van het *getal* dieren, die Noë in den ark moet opnemen, maar van het opnemen *paarsgewijze. Hoevele* paren geborgen moeten worden, verklaart ons Hoofdst. VII, 2, 3, alwaar onderscheid wordt gemaakt tusschen reine en onreine dieren: van gene moeten zeven paren, van deze twee worden opgenomen. Zeer juist drukt onze Vulgaat dat begrip „paarsgewijze" uit: „bina induces" (VI, 19) of: „duo et duo ingressa sunt" (VII, 9); evenzoo de Grieksche vertaler δύο δύο. Waar echter het getal bepaald wordt, schreef de Vulgaat: „septena et septena" (VIII, 2), dat is zeven paren, gelijk uit het bijgevoegde „masculum et feminam" blijkt. Reeds lang is deze eenvoudige oplossing door geloovige schriftverklaarders gegeven, toch blijft men die flauwe opwerping herhalen, omdat men niets beters weet aan te voeren.

De derde poging, die gewaagd wordt, om een tweevoudig verhaal van den zondvloed in Genesis te vinden is deze:

„Naast Hoofdst. VIII, 20—22, het besluit van Jahwe, dat de menschheid niet meer verdelgd zal worden, staat Hoofdst. IX, 1—17, het verbond van God met Noach en zijne belofte, dat de zondvloed niet zal worden herhaald" (bl. 41). — Waarom deze berichten niet naast elkander kunnen staan en door ééne hand zijn geschreven, is mij onverklaarbaar. Jehova had behagen in het offer van Noë en besloot daarom bij zichzelven, de aarde om de zonden der menschen niet wederom op die wijze te verdelgen; — dit belooft Elohim plechtig aan Noë en zijne kinderen, bekrachtigt Zijne belofte met een verbond en stelt tot teeken den regenboog. Ziedaar de twee berichten. Waar is hier strijd of bloote herhaling? De wisseling der Godsnamen in die twee pericopen ontdekt ons de ware reden, waarom de critiek bepaald *wil*, dat, hoe dan ook, herhaling van hetzelfde bericht aanwezig zij.

Doch wil men een feitelijk en handtastelijk bewijs van de ongerijmdheid dier critische analyse, dan verwijzen wij naar het verhaal van den zondvloed in het Assyro-Chaldeeuwsch spijkerschrift, dat de eenheid van ons Mosaïsch verhaal op onweersprekelijke wijze bevestigt. De inhoud van die Assyrische legende werd aan de lezers van *De Katholiek* reeds gegeven door den Hoogeerw. Heer J. de Bruijn 1); de letterlijke vertaling van de zondvloed-episode werd bovendien bewerkt door prof. J. Keuller 2). Met verwijzing naar deze belangrijke bijdragen kunnen wij ons betoog veel bekorten.

In het jaar 1872 vv. is het den beroemden Engelschen assyrioloog George Smith gelukt de twaalf leemtafels van de oude bibliotheek van Assurbanipal te vinden en bijeen te brengen, waarop een Babylonisch

1) Dl. LXXIV, bl. 295 vv. 2) Dl. LXXXV, bl. 269 vv.

heldendicht, de *Legende van Izdubar* genaamd, in spijkerschrift staat ingegrift 1). De elfde tafel bevat als episode het verhaal van den zondvloed.

Ziehier in het kort de heldensage van Izdubar, in wien Smith en Lenormant den bijbelschen Nemrod herkennen:

Deze held, vervolgd door de wraak der godin Istar, wier huwelijks-voorslagen hij heeft afgewezen, en overstelpt van droefheid over het verlies van zijn trouwen vriend Heabani, wordt zwaar ziek en gaat gedrukt onder de vrees voor den dood. Om dezen vijand van den mensch te ontkomen, besluit hij den laatsten der koningen vóór den zondvloed, Hasisadra (den Noë van Genesis) op te sporen, van wien de faam ging, dat hij de onsterfelijkheid verkregen had. Onze held begeeft zich op reis en na verschillende tochten en omzwervingen vindt hij Hasisadra; hij vraagt hem, hoe hij de gave der onsterfelijkheid had bekomen. Daarop verhaalt Hasisadra de geschiedenis van den zondvloed en zijne wonderbare redding tot belooning zijner godvreezendheid.

Wat de waarde van deze Chaldeeuwsche legende aanmerkelijk vermeerdert is hare hooge oudheid. Want al deze tafels met spijkerschrift zijn afkomstig uit de koninklijke bibliotheek van Ninive en behooren tot de kopieën, welke koning Assurbanipal (669 vóór Chr.) liet maken naar een overoud exemplaar van het gedicht, dat bewaard werd in de Chaldeeuwsche stad Erech, welke de zetel was van een beroemde priester-school. Deze *kopieën* zijn dus niet ouder dan uit de zevende eeuw vóór Christus; maar *het exemplaar van Erech*, waaruit ze afgeschreven zijn, klimt veel hooger op. Smith en Leormant verzekeren ons, dat het ten minste 17 eeuwen vóór de gewone tijdrekening (dus vóór Moses) en waar-

1) G. Smith, *Chaldean account of the deluge*, London 1873.

schijnlijk nog vroeger moet gesteld worden 1). Uit de varianten en bijgevoegde woordverklaringen blijkt echter, dat het exemplaar van Erech ook zelf maar eene kopie was en dat de oorspronkelijke tekst voor aanmerkelijk ouder moet gehouden worden. Terecht kon de Hoogeerw. Heer de Bruijn 2) besluiten, dat „de *Legende van Izdubar* en hare episode over de geschiedenis van den zondvloed reeds twintig en meer eeuwen voor Christus — in de allereerste eeuwen na den zondvloed volgens de gewone tijdrekening — niet alleen geschreven, maar ook onder het volk van Chaldaea bekend en verspreid was".

In zijn verdienstelijk werk *La bible et les découvertes modernes* 3) geeft Vigouroux achtereenvolgens den vollen tekst der drie kolommen van dit merkwaardig Assyrisch zondvloed-verhaal; tegenover de regels van het vertaalde spijkerschrift plaatst hij de hiermede overeenkomende verzen van Genesis VI, 11 tot IX, 13. Treffend is de gelijkenis tusschen de twee verhalen; niet minder dan drie en twintig punten van overeenkomst heeft die schrijver 4) opgesomd en al die bijzonderheden van het Mosaïsch verhaal vinden wij bijna in dezelfde volgorde terug in de Assyrische legende. Inderdaad deze zondvloed-sage is de krachtigste bevestiging van het verhaal der H. Schrift en tevens de welsprekendste beschaming der moderne knutsel-critiek. Het meesterstuk der nieuwere exegese is — zooals Wellhausen en Budde 5) pochen — de nauwkeurige scheiding der bestanddeelen,

---

1) Prof. de Bruyn, t. a. p. bl. 304. Vigouroux, *La bible et les découv. mod.* I, p. 255, Paris, 5e éd. 1889.

2) T. a. p. bl. 306.

3) p. 228. 4) p. 241. 5) *Die biblische Urgeschichten,* Giessen 1883.

waaruit het bijbelsch zondvloed-verhaal zou zijn samengesteld. Alsof de Voorzienigheid het ijdele dier grootspraak heeft willen aan de kaak stellen, worden juist ter zelfder tijd de eeuwenoude steenen boeken opgegraven, waarin het bijbelsch verhaal in dezelfde volgorde reeds stond opgeschreven, lang vóórdat Moses optrad; ook zij bevatten de zoogenaamde „jehovistische" en „elohistische" bestanddeelen onzer gewijde bladen en eveneens niet als parallel-berichten, door een lateren redactor „met elkander verbonden en tot één geheel verwerkt", maar als integreerende bestanddeelen van één en hetzelfde verhaal. Opdat nu duidelijk blijke, hoe het ééne bijbelsche verhaal door de critiek gewelddadig wordt vaneengescheurd en misvormd, heeft P. Flunk 1), nevens de 23 punten van overeenkomst tusschen de twee verhalen, de verschillende „oorkonden" aangegeven, waaruit volgens de analyse der duitsche critici (Wellhausen enz.) de zondvloed-berichten van Genesis zouden zijn samengesteld. Wij laten deze zelfde tabel met de bevindingen van prof. Kuenen op de volgende bladzijde afdrukken:

1) *Zeitschrift für kath. theol.* 1885, S. 635. Eveneens Vigouroux: *Les livres saints et la crit. rat.* III, p. 488, Paris 1887.

	Punten van overeenkomst tusschen de beide verhalen.	Assyrisch spijkerschrift.		Genesis.		Bestanddeelen volgens Kuenen's analyse.		
		Kolom.	Regel.	Hoofdstuk.	Vers.	Priesterlijke of Elohistische.	Jehovistische.	Redactor.
1	Goddelijk bevel tot het bouwen der ark	I	21	VI	14	VI, 9—22	(VI, 5—8)	(VI, 7 uit P).
2	Afmetingen der ark	„	24—26	„	15			
3	Bevel tot bewaring der diersoorten	„	23	„	18—20			
4	Opsomming van menschen en dieren in de ark te bewaren	„	42—45	VII	1—3		VII, 1—5	VII, 3 uit P.
5	Het bouwen der ark	II	1—9	VI	22			
6	Het bestrijken met aardpik	„	10—11	„	14			
7	Het verzamelen der levensmiddelen	„	17—26	„	21			
8	Het binnentreden in de ark	„	27—29 32	VII	7—9 13—16	VII, 6—9	VII, 8	VII, 8 uit J.
9	De afsluiting der ark	„	37	„	16	VII, 13—16[a]		
10	Begin van den zondvloed	„	40—50	„	10—11	VII, 11	VII, 10, 12	
11	Beschrijving van den watervloed	III	1—4	„	17—23	VII, 18—22	VII, 16[b], 17, 23	VII, 23 gemengd
12	Duur van den vloed	„	19—21	„	24	VII, 24		
13	Einde van den zondvloed	„	21—26	VIII	1—2	VIII, 1—2[a]	VIII, 2[b]	
14	Het openen van het venster	„	27	„	6			
15	Afneming van het water	„	30—31	„	3	VIII, 3—5		
16	Landing der ark	„	32—33	„	4			
17	Opdrooging van de aarde	„	34—36	„	5. 13—14	VIII, 13—19		
18	Het uitzenden der vogelen	„	37—44	„	6—12		VIII, 6—12	
19	De uittreding uit de ark	„	45	„	15—19			
20	Het opdragen van een dankoffer	„	46—48	„	20		VIII, 20—22	
21	God schept behagen in het offer	„	49—50	„	21			
22	Goddelijke beloften	IV	13—20	„	21			
23	Zegening van den geredden mensch	„	23—26	IX	1, 2, 9, 12, 13.	IX, 1—17		

Uit deze tabel blijkt met één oogopslag, dat de Assyrische legende zoowel als het Mosaïsch verhaal in denzelfden samenhang èn de „priesterlijke bestanddeelen" èn de „jehovistische fragmenten" van Genesis bevat. De herhalingen, die Kuenen en anderen in het bijbelverhaal meenen te ontdekken, worden met nog grooter breedsprakigheid in het Assyrisch spijkerschrift gevonden. Ettelijke voorbeelden zullen dit verduidelijken:

De algemeene aankondiging van het goddelijk besluit om de aarde door den zondvloed te verdelgen wordt, zooals men kon verwachten, onmiddellijk vóór het begin der straf in Genesis herhaald. Omdat in dit tweevoudig bericht de Godsnamen wisselen, vindt de critiek goed hier eene jehovistische herhaling te zien van de voorgaande elohistische pericope; de Assyrische legende nu logenstraft die willekeurige scheiding van bestanddeelen op gevoelige wijze:

Assyrisch Spijkerschrift.	Genesis.
A. (Kolom I, regel 20—22). „Zoon van Ubara-Tutu, van Surripak bouw een schip...., zij willen vernietigen het zaad des levens".	VI, 13 v.v. „Het einde van alle vleesch is bij mij besloten;.... ik zal hen met de aarde verderven; maak u eene ark"....
B. (Kol. II, reg. 31, 32). „Tegen den avond zullen de hemelen verderf regenen, treed in, in het binnenste van het schip en sluit uwe deur".	VII, 1—5. „Gaat in de ark .... want na zeven dagen zal ik op de aarde doen regenen"

Wij bespraken reeds de opwerping van prof. Kuenen, die tegenspraak ziet in het getal dieren, welke Noë op Gods bevel in de ark moet opnemen. Iets dergelijks kan hij in het Assyrisch verhaal vinden. Want evenals God in het verhaal van Moses eerst in het algemeen zorgt voor de instandhouding der diersoorten (VI, 29): „*bij paren* zullen zij van elke soort met u ingaan, opdat zij behouden blijven", en

onmiddellijk vóór den zondvloed de dieren volgens hun getal opsomde (VII, 2, 3): „van alle reine dieren neem met u zeven en zeven . . . . . maar van de onreine dieren twee en twee . . . . . dan van de vogelen . . . . enz." — evenzoo ook de Assyrische verhaler. Daar lezen wij (Kol. I, 22, 23): „behoud in het leven en breng naar boven het zaad des levens van elke soort", ziedaar de instandhouding der diersoorten; een weinig later volgt de opsomming der diersoorten (Kol. I, 44): „het vee des velds, het wild des velds, al hetgeen . . . . 1), zal ik tot u zenden".

In eene vorige studie bewonderden wij reeds de vernuftige vinding van prof Kuenen, die Gen. VII, 19 om het Jehova van het tweede lid tusschen twee in herkomst en ouderdom ver uiteenloopende oorkonden verdeelt: (Noë en de zijnen) „traden de ark binnen, zooals Elohim hun bevolen had — en Jehova sloot hen van buiten af". Hoewel in het spijkerschrift dat afsluiten der ark niet aan God wordt toegeschreven, lezen wij toch daar in dezelfden samenhang als in Genesis (Kol. II, 37): „ik trad binnen in het schip en sloot mijne deur achter mij dicht".

Wie herinnert zich niet het verhaal der H. Schrift (Gen. VIII, 6—12) als hij in de Assyrische legende leest (Kol. III, 38—44): „Bij het aanbreken van den zevenden dag nam ik eene duif en liet ze vliegen. De duif vloog heen en weer, maar wijl er geene rustplaats was, keerde zij weder terug. Toen nam ik eene zwaluw en liet deze vliegen. De zwaluw vloog heen en weer, maar wijl er geene rustplaats was, keerde zij weder terug. Toen nam ik eene raaf en liet deze vliegen. De raaf vloog weg, en daar zij de krengen op het water zag drijven, at zij en kwam niet terug". Gunnen wij dan aan de rationalisten hun dwaas gekibbel, of het bericht in Genesis „elohistisch" (Knobel, Ewald), dan wel „jehovistisch" (Wellhausen, Kuenen) moet geacht worden; voor ons is het aan geen twijfel onderhevig, dat de Moses der traditie evenmin weg te redeneeren is als de Assyrische verhaler.

Moses besluit zijn verhaal van den zondvloed met het dankoffer, dat Noë na zijne redding aan Jehova bracht (VIII, 20—22); deze „jehovistische pericope" wordt volgens de critiek op andere wijze herhaald in het onmiddellijk volgend „elohistisch verhaal" (IX, 1—17), alwaar de zegen en het verbond van Elohim met Noë en de belofte van door geen zondvloed meer te straffen

---

1) Duidelijk is de verdere opsomming defect.

beschreven worden; dat offer aan Jehova echter kende deze „priesterlijke verhaler" niet. De Assyrische schrijver intusschen grifte reeds lang voor Moses in zijn de eeuwen trotseerend steenen geschrift én het offer én de goddelijke zegening met die belofte:

ASSYRISCH SPIJKERSCHRIFT.	GENESIS.
Kol. III, reg. 45—50. Een *offer droeg ik op.* Ik richtte een altaar op de hoogte van den bergtop.... De goden snoven den geur op, den welriekenden geur, evenals vliegen [sic!] verzamelden zich de goden over den offeraar.	H. VIII, 20—21. Noë richtte den Heer een altaar op .... hij offerde *brandoffers* op het altaar. En de Heer rook den aan genamen geur ....
Kol. VI, 16—17. Gij laat u bewegen, dat de *zondaar niet verdelgd worde*; gij zijt goedertieren.... *In plaats dat gij een zondvloed* veroorzaakt, mogen leeuwen komen	En de Heer zeide: Ik zal het aardrijk *niet meer vervloeken* om de menschen...; Ik zal al wat ademt *niet meer verdelgen op die wijze*, als ik gedaan heb.
Kol. IV, 23—26. Bêl nam mijne hand en richtte mij op, richtte ook mijne echtgenoote op, en legde hare hand in de mijne, keerde zich tot ons .... en *zegende ons.*	Gen. IX, 1 vv. En Elohim *zegende Noë* en zijne kinderen en Hij sprak: .... Ik sluit mijn verbond met u, dat nimmer meer alle vleesch door den zondvloed zal verdelgd worden.

Bij zulk een duidelijk sprekende overeenstemming tusschen de twee verhalen vertoont zich de moderne Pentateuch-critiek in hare ware gedaante, als het werk van kunstmatige scheiding en samenvoeging van denkbeeldige bestanddeelen, als willekeurige vaneenscheuring van één samenhangend verhaal. Het zou ongetwijfeld dwaas zijn die elfde tafel van het Babylonisch spijker-

schrift te verbrokkelen in bestanddeelen van verschillende herkomst; maar met welk recht beproeft men dan datzelfde in het bijbel-verhaal?

Zou de critiek hare analytische methode op het Assyrisch zondvloed-verhaal willen toepassen, veel gemakkelijker zou zij ook hier eenige P's en JE's en meerdere R's (redactoren) kunnen afscheiden. Dit verhaal toch is veel breedsprakiger dan het Mosaïsche; het valt nog meer in zoogenaamde herhalingen, en allicht zou een critisch oog eenige schijnbare tegenstrijdigheden ontdekken; eenige oefening in de oud-Assyrische taal zou wel den weg tot volmaaktere analyse openen! Het spreekt van zelf, dat men ook hier, evenals bij het vaneenscheuren van den Pentateuch, den vasten wil moet hebben om tot vooropgezette resultaten te komen. P. Flunk heeft in het reeds genoemd *Zeitschrift* het karakter, dat de critiek aan den „priesterlijken verhaler" van den Pentateuch toeschrijft, getoetst aan de Assyrische legende en, even duidelijk (!) als prof. Kuenen in zijn „*historisch-critisch* onderzoek", de „priesterlijke bestanddeelen" aangewezen, die ook in het Assyrisch verhaal aan „den Elohist" zouden ten deel vallen. Immers deze verhaler, zoo verzekert prof. Kuenen 1), is „een vriend van de statistiek, een man van cijfers en orde"; hij is het dus, die de juiste afmetingen van het schip van Hasisadra heeft opgeteekend (Kol. I, 24—26): „600 ellen lang en 60 breed" enz. Hij „de breedsprakige" schreef die lange optelling (Kol. I, 40—44) „van granen, have en goed, knechten en dienstmeiden", die langdradige beschrijving

1) *Voorlezing*, bl. 41.

van het stranden van het schip op den berg van het land Nizir (Kol. III, 31—36), dat breedsprakig verhaal van het uitzenden der vogels (Kol. III, 37—44). Van zijne hand zouden ook zijn al die cijfers en optellingen (Kol. II, 1—24): „drie maten aardpik goot ik aan de buitenzijde er over heen; drie maten aardpik goot ik aan de binnenzijde" van het schip. Inderdaad „deze eigenaardigheden vallen duidelijk in het oog, om zonder moeite de priesterlijke stukken van de oudere bestanddeelen te onderscheiden" 1). Welnu, wat na aftrek dier „priesterlijke stukken" in de Assyrische legende nog overig is, kunt ge, volgens regelen, eigendunkelijk vooraf bepaald, naar willekeur verdeelen tusschen „profetische bestanddeelen, latere bewerkers, jongere redactoren, glossen" enz., en ziedaar de methode der critiek toegepast op de Assyrische leemtafels! Evenmin als de Pentateuch, hoewel door de overlevering van eeuwen gestaafd, zouden de aarden tegels met hun ingegrift spijkerschrift, al heeft dit 35 eeuwen getrotseerd, bestand zijn tegen eene analyse, die op bloote willekeur steunt, zich jegens den tekst alle gewelddadigheden veroorlooft en de stoutste onderstellingen als *axiomata* voorop stelt. Dan genoeg; de Assyrische legende levert ons het bewijs, dat reeds vóór Moses' tijd het zondvloed-verhaal in al zijne onderdeelen bestond; de overeenkomst tusschen de twee verhalen in inhoud en volgorde der berichten is treffend; hemelsbreed alleen is het verschil onder dogmatisch opzicht; en onder dit opzicht staat het Mosaïsch verhaal zoover boven de legende uit, dat slechts twee veronderstellingen

---

1) *Voorlezing*, bl. 41.

mogelijk zijn: òf Moses heeft uit de Assyrische legende geput en, voorgelicht door goddelijke inspiratie, die overlevering van hare mythische verdichtselen gezuiverd; òf, wat waarschijnlijker is, beide verhalen vloeien uit ééne oorspronkelijke traditie, door de heidensche Assyriërs mythologisch opgesmukt, door de nakomelingen van Abraham trouw en zuiver bewaard.

Zoodanig is het gehalte der „geheel onwraakbare bewijzen voor de tweevoudigheid der verhalen, waaruit Genesis is samengesteld" (bl. 42). De twee scheppingsverhalen en de twee verhalen van den zondvloed vinden wij *niet* in Genesis, doch *alleen* in de phantastische voorstelling der critiek.

Evenzoo is het gesteld met de bewijskracht der overige berichten, welke Kuenen in eene lange rij aanvoert als getuigen van herhalingen of onderlingen strijd. Wij willen den lezer voor 't oogenblik met die vele voorbeelden, welke de vernuftige critiek eerst in onze dagen ontdekt heeft, niet verder bezig houden. Ziehier alleen nog een paar proeven van „onwraakbare bewijzen":

In allen ernst besluit de hoogleeraar tot verschillende bewerkingen van ééne overlevering, omdat van Sara verhaald wordt, dat zij tweemaal aan Abraham ontroofd werd, eens door den Pharao van Egypte (Gen. XII, 10—22) en andermaal door Abimelech, den koning van Gerar (XX)! Want „de auteur van het tweede bericht weet van het eerste niets af" (bl. 42). — Wij vragen: hoe weet prof. Kuenen dit? Men zou eer het tegendeel besluiten uit de vermelding van Abraham's afspraak met Sara (XX, 13): „*overal* [waar een dergelijk gevaar dreigt] zult gij zeggen, dat ik uw broeder ben". — Maar, zoo bemerkt de scherpzinnige criticus, „het herhaald gebruik van dezelfde list, na hare eerste *mislukking*, is *psychologisch* te onwaarschijnlijk, dan dat één auteur het aan Abraham zou hebben toegeschreven". — Een ieder, die lezen kan, ziet aanstonds, dat Abraham zijn doel volmaakt bereikte: hij redde zijn

leven, de eer zijner vrouw, en hij voer er zelfs goed bij; de list is dus niet mislukt. Overigens, welke psyschologische eischen de critiek ook stelle, zij baten niets, waar men staat voor het historische verhaal van het dubbele feit.

Welke vreemde gevolgen de wondervrees veroorzaakt, blijkt uit hetgeen Kuenen (bl. 42) beweert omtrent het dubbele wonder van „het manna en de kwakkelen" (Exod. XVI en Num. XI); dit laatste bericht is „een doublet", of „variatie op één thema"! Want hij kan zich niet niet voorstellen, dat feitelijk de Israelieten gedurende veertig jaren tot tweemalen toe met kwakkels zijn gespijzigd!

Moet men inderdaad den streng wetenschappelijken trant van Kuenen's „historisch-critisch onderzoek" niet bewonderen, als men na zulke „onwraakbare bewijzen" in groote letters het besluit leest (bl. 43): „*deze onderlinge strijd der verhalen getuigt zeer duidelijk voor verschil van auteur*"!

Evenals de *verhalen* van den Pentateuch, hetzij om verschil van spraakgebruik, hetzij om zoogenaamde herhalingen en tegenstrijdigheden, volgens de critiek hun Mosaïschen oorsprong verloochenen, zoo ook is het gelegen met de *wetgeving* van dit boek. Zoowel de vorm, als de inhoud der wetten moeten tegen Moses getuigen:

„De overlevering, die Mozes tot den wetgever der geheele Thora maakt, wordt door *het verschil in vorm* tusschen de onderscheidene wetten volstrekt buitengesloten. Elk der onderscheidene groepen van wetten heeft haar eigen spraakgebruik en kenmerkt zich door telkens herhaalde vaste formulen, welker afwezigheid in de andere groepen" genoegzaam bewijst, dat zij eèn anderen oorsprong hebben (bl. 26).

Na zulke stoute uitspraken zien wij belangstellend uit naar bewijzen, die ten minste in schijn eenige waarde

hebben. In Leviticus XVIII—XXVI worden de wetten herhaaldelijk ingescherpt door het uitdrukkelijk beroep op het goddelijk gezag van den Wetgever: „Ik de Heer ben uw God", of wel: „Ik ben de Heer"; nu vindt men deze formulen nog wel op zes andere plaatsen 1), maar het blijft toch „een sprekend voorbeeld", hoe die groep wetten van Leviticus van de overige zijn onderscheiden en dus niet van denzelfden oorsprong zijn! Nog welsprekender getuige tegen Moses is „de aanduiding der maanden"; want de schrijver, die de maand van het Paaschfeest de *eerste maand* van het jaar noemt (Exod. XII, 2), moest ook elders de maanden aanduiden als „de 1ste, de 2de enz." Dus (!) is het klaarblijkelijk, dat eene andere hand die wetten neerschreef, in welke de eerste maand *abib* de maand der graanhalmen genoemd wordt! Inderdaad Moses kan de schrijver der geheele Thora niet zijn, want „de doodstraf" wordt nu eens aangeduid door de formule: „hij moet den dood sterven", dan weder: „gij zult zijn leven niet sparen", of wel: „hij worde uitgeroeid uit Israël", en alléén in Deut. door de phrase: „gij zult den booze verdelgen uit uw midden" 2). Tot zulk eene variatie van uitdrukking is één schrijver niet in staat! Daarom „heeft de stelling, dat al de wetten der Thora van ééne hand zijn, op wederlegging eigenlijk geen aanspraak; zij wordt reeds door den vorm der wetten tot eene onge-

---

1) Exod. XX, 2; Num. III, 41, 45; X, 10; XV, 41; Deut. V, 6.

2) Deze twee laatsten formulen beteekenen niet „de doodstraf", doch de uitbanning uit de gemeente van Israel, iets dergelijks, als onze excommunicatie. Dit althans is het gevoelen van gezaghebbende uitleggers. Lamy, *In Gen.* XVII, T. II, p. 76.

rijmdheid [sic!] gemaakt". Want zie eens aan: „Volgens de chronologie van den Pentateuch behooren de laatste hoofdstukken van Numeri en het boek Deut. tot één en hetzelfde jaar; tusschen de opteekening van die wetten in Num. en van Deut. *door denzelfden* auteur kan zelfs nauwelijks ééne maand liggen. En toch welk een verschil — b. v. tusschen Num. XXXV, 9—34 en Deut. XIX, 1—13, — twee wetten voor één onderwerp" (bl. 27). Antwoorden wij volgens de traditioneele exegese, dat de wetgeving der vorige boeken in Deut. herhaald, aangevuld en vooral door vele beweegredenen wordt aangedrongen, dat het dus geene ongerijmdheid is eene wet, ééne maand te voren uitgevaardigd, in eene vermanende rede op nieuw en in anderen vorm in te scherpen, dan is een medelijdend schouderophalen over onze verouderde begrippen de eenige repliek!

Niet minder moet *de inhoud* der wetten tegen haren Mosaïschen oorsprong pleiten.

Immers in de wetgeving van Exodus-Deuteronomium „openbaart zich niet zelden wezenlijk verschil, ja onvereffenbare strijd; ... de meeste wetten zijn uit geheel verschillende behoeften geboren en met het oog op veruiteenloopende toestanden ontworpen, maar dan ook door eene tijdsruimte van eeuwen gescheiden" (bl. 29).

Terecht merkt Cornely 1) aan, dat het voorzeker niet te veel gevergd is, indien men de regels, door de rechtsgeleerden toegepast om schijnbare tegenstrijdigheden in andere wetboeken op te lossen, ook doet gelden voor de wetgeving van den Pentateuch. Sommige wetten namelijk, die, oppervlakkig beschouwd, over hetzelfde onderwerp handelen, raken echter, wel ingezien, diezelfde

1) *Introductio*, II, p. 125.

zaak onder een ander opzicht, zoodat de eene wet de andere uitlegt, of nauwkeuriger bepaalt, of tot zekere gevallen beperkt. Elders wordt eene oudere wet door eene nieuwe verbeterd, zonder dat die vroegere uit den wetbundel verdwijnt, omdat zij tot verklaring der jongere wet dient. Worden deze twee regels eerlijk op de Mosaïsche wetgeving toegepast, zooals door de juristen op de *Pandecten* van Justiniaan, door de canonisten op het *Decreet van Gratiaan*, dan vervallen vele der bezwaren tegen den traditioneelen oorsprong. Ook mag niet uit het oog worden verloren, dat, zooals wij reeds vroeger aanteekenden, de wetten van den Pentateuch niet, op de wijze der moderne wetboeken, volgens de behandelde stoffen in hoofdstukken en artikelen zijn gerangschikt. Zij zijn in chronologische orde opgeschreven, met inachtneming van tijd en omstandigheden, waarin zij aan Moses geopenbaard of aan het volk voorgedragen werden. Daarom moet men verwachten, dat de wetten herhaald worden, zoo dikwijls de omstandigheden het vorderen; dat ze worden gewijzigd, waar andere behoeften het vragen. Vooral moet het verschil aanmerkelijk zijn tusschen de wetten van Exodus-Numeri en die van Deuteronomium. Toen het volk op het punt stond het beloofde land in te treden en zijne vaste woonplaatsen te betrekken, moest veel worden gewijzigd, wat te voren, met het oog op de rondzwerving in de woestijn en het verblijf in de legerplaatsen rondom den tabernakel, was voorgeschreven, thans echter om de uiteenspreiding der bevolking en hare vestiging in steden en dorpen niet meer kon worden nageleefd.

Houden wij dit alles wel in het oog, dan verdwijnen

de bezwaren, welke Kuenen (bl. 28) tegen de eenheid der Mosaïsche wetgeving in eene lange reeks aanvoert. Hier en daar zullen wellicht duistere punten overblijven; doch is dit te verwonderen in een wetboek, dat voor meer dan dertig eeuwen werd geschreven en bestemd was voor een volk, dat als zoodanig sedert het christendom opgehouden heeft te bestaan? De practijk toch is de beste verklaring van den zin en samenhang der wetten. Niets is er in die harmonische ontwikkeling der Mosaïsche wetgeving, dat ons dwingt tot verschillende auteurs en denkbeeldige redactoren onze toevlucht te nemen. Integendeel alléén de wijze, waarop de Mosaïsche wetgeving in de woestijn aan dat jeugdige volk werd gegeven, kan die herhalingen en wijzigingen van wetten verklaren; een later redactor, die omstreeks de Babylonische gevangenschap zou hebben geschreven, kon onmogelijk op dergelijke wijze zulke wetten, als wij in den Pentateuch lezen, aan het volk voordragen. Zoo pleit voor de eenheid en den Mosaïschen oorsprong van ons boek, hetgeen de critiek tegen die overlevering aanvoert.

Wij zouden hier meer in bijzonderheden kunnen treden en aantoonen, hoe de wetten over de plaats der Godsvereering, over de godsdienstige feesten, over de priesters en Levieten enz. niet in onderlingen strijd zijn; doch het vraagstuk is te ingewikkeld om op deze plaats verder te worden besproken; wij mogen thans van het geduld van den lezer niet meer vorderen. Wellicht komen wij er later op terug, als wij de uitspraken van den Leidschen hoogleeraar omtrent de geschiedenis van Israel met betrekking tot den Pentateuch nader onderzoeken.

Mogen wij vertrouwen, dat de lezer met belangstelling

ons volgde, toen wij onze geloovige overtuiging omtrent de echtheid van den Pentateuch door eene lange en breede rij van wetenschappelijke bewijzen staafden, met weerzin ongetwijfeld las hij de dorre uiteenzetting en weerlegging der ingewikkelde hypothese, welke de moderne critiek namens de zoogenaamde wetenschap heeft opgebouwd op den lossen zandgrond van willekeur en ontkenning. Onze bestrijding was enkel wetenschappelijk. Voorzeker ook van ons katholiek standpunt konden wij de uitkomsten van de Pentateuch-critiek afwijzen en met alle recht ons beroepen op de uitspraken van het goddelijk gezag in de Kerk van Christus. Immers de Kerk staat voor aller oogen zichtbaar, als „de Berg des Huizes van den Heer op der bergen top gedragen" (Is. II, 2); zij, die oude en altijd jeugdige maatschappij, met hare eenheid van geloof en hiërarchie, met hare wonderbare vruchtbaarheid en onverwinbare standvastigheid, is het onloochenbare en natuurlijk onverklaarbare feit, dat reeds menig ongeloovige tot ernstig nadenken stemde; zij bewijst haar wettig bestaan, hare goddelijke zending door eene rij van getuigenissen, wier waarde onafhankelijk is van de moderne bijbelcritiek. Met volle recht konden wij ons verschansen achter haar onfeilbaar leergezag, dat voor alle menschen bindend is, en krachtens hare leer omtrent de goddelijkheid der Heilige Boeken een waar en objectief vonnis vellen over de beweringen der Pentateuch-critiek. Op dit standpunt echter plaatsten wij ons niet; ons oordeel over de critische onderzoekingen van prof. Kuenen berustte op enkel wetenschappelijke gronden en mag dus om het verschil van geloovige overtuiging niet worden afgewezen.

Evenwel het vraagstuk over het ontstaan van den Pentateuch is, ook voor de modernen, niet louter wetenschappelijk; het is van diep ingrijpend belang onder godsdienstig opzicht. Want volgens Kuenen's eigen getuigenis in zijn *Godsdienst van Israël* (I, bl. 11—13) is het doel der Pentateuch-critiek „de ondermijning der supranaturalistische beschouwing van Israëls geschiedenis". M. a. w. zijn critisch onderzoek moet aantoonen, hoe de Pentateuch op natuurlijke wijze tot stand kwam en in zijn ontstaan beantwoordde aan den natuurlijken ontwikkelingsgang van den godsdienst van Israel; ook deze godsdienst „is slechts een der vele godsdienstvormen, eene der vele openbaringen van den religieusen geest des menschdoms" 1); hij is op bloot natuurlijke wijze ontstaan krachtens de noodzakelijke wet der ontwikkeling! Het Christendom is „de ware voortzetting en latere ontwikkeling van den godsdienst van Israël" 2); noch in zijn Stichter, noch in zijne leer bevat de godsdienst van Jesus-Christus iets bovennatuurlijks! Ziedaar de Pentateuch-critiek in dienst der monistische ontwikkelingstheorie! De volslagen ontkenning van allen bovennatuurlijken godsdienst, van het Christendom in zijn wezen en in zijne leer, is de uitkomst van het „leerboek" van prof. Kuenen. Zóó wordt op onze hoogescholen „met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen" op kosten van ons christenvolk de godsdienst geleeraard!

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

---

1) *Godsdienst van Israël*, II, bl. 508 vv. 2) *Ibid.*

BOEKBEOORDEELING.

EENE BELANGWEKKENDE HAGIOGRAPHIE.

Velen zijn er, die nooit levens van Heiligen in handen nemen; anderen zien op zijn hoogst den titel en .... hebben reeds genoeg: een afkeer en geringschatting, waarvoor kwalijk goede gronden zijn aan te voeren. Immers, kan men eenige vrije oogenblikken beter besteden dan aan het lezen van de geschiedenis dier helden en heldinnen, welke, dikwijls groot door hun begaafdheden, altoos om de verhevenheid hunner deugden de grootsten in Gods oogen geweest zijn? Eene hagiographie, mits met talent geschreven, is niet alleen stichtend, maar tevens èn de aangenaamste èn de nuttigste ontspanning. Nu eenmaal echter onze vaderlandsche letterkunde niet vele hagiographische meesterstukken telt en in den vreemde, met name in Frankrijk, de keur van Gods Heiligen door een keur van schrijvers aan het publiek voorgesteld wordt, zal men het een Nederlander wel niet euvel duiden, indien hij een wijl verpoost op buitenlandsch terrein en zijne aandacht wijdt aan eene uitheemsche geestesvrucht. Wij bedoelen: *Sainte Marguérite de Cortone* 1) eene feestgave des vorigen jaars, den pauselijken feesteling waardig. Het verschijnen van dit zeer schoon geïllustreerd werk heeft men te danken aan de ZZ. EE. PP. Provinciaals der Fransche Kapucijnen. Drie Bisschoppen en de Minister-Generaal schonken hunne goedkeuringen in de meest vleiende bewoordingen.

De schrijver begint het eigenlijk verhaal met eene inleiding, waarin hij met enkele, vaste trekken den toestand van Italië schetst in de tweede helft der dertiende eeuw op staatkundig en

1) *Par le R. P. Léopold de Chérancé, de l'ordre des Frères Mineurs Capucins.* Paris, E. Plon, Nourrit et Cie, Imprimeurs-Editeurs, Rue Garancière, 10.

godsdienstig gebied. „Wij zullen ons beijveren — luidt het in den aanvang — der Heilige hare oorspronkelijke physionomie en hare ware grootheid weer te geven door haar te beschouwen in het licht der tijdsomstandigheden".

De hoofdinhoud der drie eerste hoofdstukken laat zich in het kort als volgt samenvatten. Margareta, in 1247 uit godvruchtige, tot den armen landbouwersstand behoorende ouders, te Laviano 1) geboren, verloor op zeven-jarigen leeftijd hare moeder, die de beste der moeders geweest was. Twee jaren daarna hertrouwde de vader. Een tijd van lijden en smart brak voor zijn braaf kind aan; de stiefmoeder was eene dwingelandes.

Zeventien jaar oud, had Margareta al het schoone, innemende en edele van een dochter uit de hoogste standen. Geen wonder dat een edelman op haar verliefd werd. Hij overreedde haar met hem mede te gaan onder de schijnschoone belofte haar te zullen huwen, en geleidde de onbezonnene, na een moeilijken tocht, waaronder beide bijna waren omgekomen, naar zijn kasteel te Montepulciano 2). In hare radeloosheid gaf de misleide Margareta daar gehoor aan de aanzoeken des minnaars, leefde negen jaren met hem 3) en schonk hem één zoon.

Op zekeren dag van het jaar 1273 was de edelman op weg naar zijne goederen om een geschil met een der naburen te schikken, toen hij in het woud van Petrignano eensklaps door gewapende lieden werd overvallen, die zijn borst met dolken doorstaken en het lijk onder een hoop takken achterlieten. De hond, die zijn meester vergezeld had, keerde twee dagen later alleen terug naar het kasteel en poogde door zijne klaagtoonen en onrustige bewegingen Margareta met het voorgevallene in kennis te stellen. Het was als zeide hij tot haar: volg mij. En de schrijver verhaalt: „Marguérite le suit, sous l'impression de cruels pressentiments. Il la conduit dans la forêt de Petrignano, s'arrête sous un chêne, en face de branches récemment détachées de leur tronc, et redouble ses cris lugubres. Marguerite, pâle, tremblante, écarte les branchages et reconnaît le gentilhomme, poignardé par ses ennemis et déjà devenu la proie des vers. Ce spectacle, en lui

1) Dorpje dicht bij het Trasimener meer.

2) Stad in de vallei der Chiana.

3) „Marguérite ne se plongea point dans le vice à la manière des courtisanes". L. de Chérancé.

découvrant les horreurs de la mort, la bouleverse et l'éclaire à la fois. Elle maudit la cruauté des meurtriers; mais elle pense surtout à l'âme de son complice, à la rigueur du châtiment dont elle est peut-être la cause, au néant de la vie, aux justes jugements de Dieu. Toute la foi de son enfance se réveille en ce moment, et devant ce cadavre, sous le poids d'une douleur augmentée par ses remords, elle prend la résolution d'expier ses désordres. Elle remonte pour un instant à Montepulciano, abandonne ses atours et ses trésors aux parents du défunt, et, vêtue d'habits de deuil simples et grossiers, le visage défait, le coeur brisé, elle retourne avec le fils de son péché au pays natal".

De vader vergaf zijne zes-en-twintigjarige dochter, maar de stiefmoeder weigerde haar eene plaats onder hun dak en zegevierde over den te zwakken echtgenoot. Eene inwendige stem sprak nu tot de verstootelinge: „Ga naar Cortona en stel u onder de leiding der Minderbroeders". En de zondares van Montepulciano ging met haar zoon naar Cortona, stelde zich onder de leiding der Franciscanen en werd.... de Heilige Margareta van Cortona. Vier en-twintig jaren lang, van 1273—1297, leefde zij als boetelinge.

De drie eerste jaren na hare bekeering bracht Margareta bij twee adellijke dames door, waar zij zich onledig hield met het weven van vlas en wol en ook dikwerf dagen en nachten dienst bewees bij jonge moeders. In levendige kleuren en op aangrijpende wijze schildert L. de Chérancé de ongehoorde boetedoening en den plotselingen, algeheelen omkeer van haar, die niet anders wilde genoemd worden dan de *arme zondares* of de *groote zondares*. Treffend is de vergelijking met Maria-Magdalena.

Na die drie jaren werd Margareta, in 1276, aangenomen als lid der Derde Orde van St. Franciscus van Assissië en verkreeg van een harer beschermsters een eenzamer en armer verblijf: een afgelegen kamer van het paleis der Moscari, dicht bij de kerk der Minderbroeders. Die nieuwe woonplaats noemde zij hare *cel*. Daar leefde de Serafijnsche dochter twaalf jaren, van 1276—1288, als de Margareta van het gebed en de overweging, de Margareta der visioenen, der verrukkingen en wonderen.

Maar Heiligen zijn nog meer dan menschen van gebed, bespiegeling en versterving. Zij zijn ook de invloedrijkste en roemwaardigste medearbeiders aan het tijdelijk welzijn der volkeren. Een onderzoek naar hun handel en wandel mag als eene vrucht-

bare *enquête* aanbevolen worden voor de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk onzer dagen. Dit vinden wij ook in het leven van Margareta, als stichtster van liefdadige instellingen en als zendelinge, bevestigd.

Op ingeving van God wist zij den oorlogzuchtigen bisschop van Arezzo te bewegen het interdict, waarmede hij Cortona getroffen had, op te heffen en den vrede met de stad te teekenen (Juli 1277). Twee jaren later droeg de bekeerlinge bij tot beslechting van den twist tusschen den Duitschen keizer, Rudolf van Habsburg, en den koning van Sicilië, Karel van Anjou, over de suzereiniteit van drie pauselijke provinciën, waaronder Toscane. Het dankbare Cortona noemde Margareta: *Engel des vredes.* En met recht. Want aan de wonderdoenster, vaak zelve het rechtstreeksch voorwerp van Gods wondermacht, aan de Heilige was Cortona het verdwijnen van weelde en burgertwisten verschuldigd. Welfen en Gibellijnen reikten elkander in het openbaar de hand; de christelijke eenvoud en kuischheid werden in eere hersteld; de vrede keerde weer in de families 1). De heilzame invloed van Margareta strekte zich zelfs ver buiten Toscane's grenzen uit.

Het jaar 1288 bracht eene verandering teweeg in het leven van St. Franciscus' dochter. Eene schrikwekkende openbaring in de vasten van dat jaar over de zondenschuld der gansche menschheid en de ontheiliging der Heilige Plaatsen door de Muzelmannen was oorzaak, dat Margareta zichzelve aan God als offer van verzoening opdroeg, al het lijden, dat Hij haar zou willen overzenden, als vrijwillig offer te voren aannemend. Die opdracht werd aanvaard. Te gelijk ontving de offeraarster den last eene schamele woning, gelegen tegen het gebergte onder de muren der citadel, als kluizenaarster te betrekken. Den 1 Mei 1288 nam de celbewoonster afscheid van allen en van alles en trok zich terug in de aangewezene kluis.

Nikolaas IV zetelde in die dagen op den Stoel van Petrus. Hij herstelde de eendracht onder verscheidene Europeesche vorsten en predikte den oorlog tegen den Islam. Geven wij andermaal het woord aan den auteur: „Pendant que le Pasteur suprême poussait un cri d'alarme qui dominait tous les bruits de guerre, Dieu parlait dans le silence d'une nuit à une pauvre recluse de la

1) p. 136.

Toscane. Il lui montrait dans une vision les villes d'Orient s'écroulant les unes après les autres, moins sous les coups des Sarrasins que sous le poids des crimes et des dissensions de leurs propres habitants; il s'ouvrait à elle de ses desseins de clémence envers le genre humain; puis, l'associant elle-même au plan divin de la Rédemption, il ajoutait: *Va, sois l'ange de la paix et l'apôtre de mes miséricordes. Je veux que tu prêches la paix aux habitants de Cortone. Avertis-les que s'ils ne font pénitence, le bras de ma justice s'appesantira sur eux*". En Margareta gehoorzaamde aan God, Cortona aan Margareta, en het geloof, de vaderlandsliefde en de geest van toewijding herleefden in de stad 1).

Werkelijk had Margareta, lezen wij op blz. 150, een werkdadig, hoewel beperkt, aandeel aan de pogingen des Pausen voor het ondernemen van een kruistocht en het herstellen van den vrede onder de Europeesche volkeren. Waardoor? Door haar gebed voor de bevrijding van het Heilig Land; door te werken aan het verzoenen der eeuwenoude vijandschappen onder de voornaamste families van Cortona; eindelijk, door den moed der Franciscanen te steunen in het prediken van den kruistocht.

De negen laatste jaren 2) van haren wandel op aarde leefde de kluizenaarster voortdurend in beschouwing van het hemelsche, nu eens ten prooi aan lijden, droef- en dorheid, dan weder bovennatuurlijke vreugde en zoetheid smakend. Hoogst belangrijk is het veertiende hoofdstuk dat tot titel heeft: *De nieuwe Maria Magdalena.* Dat zij, die gaarne spotten met het contemplatieve leven, zoo zij althans voor overreding vatbaar zijn, deze onsterfelijke bladzijden over eene onsterfelijke lezen. Eenvoud, die verhevenheid is, kracht van taal en rijkdom van vergelijking maken, dat men dit stuk litteratuur leest en herleest om het altijd schooner, altijd verhevener te vinden.

„Mais que faisait-elle dans ce désert? nous demanderont les sages du monde. A quoi bon s'y ensevelir, et n'eût-elle pas rendu plus de services à la société en continuant son dévouement aux malades de l'hôpital de la Miséricorde? — La réponse est facile. Elle y faisait ce que faisait Marie-Madeleine à la Sainte-

1) p. 146.

2) 1288—1297. In dit tijdsverloop vallen de openbaringen, die Margareta zelve en de Franciscaner-orde betreffen.

Baume, ce que font tous les contemplatifs elle adorait, elle priait elle aimait. Accomplir la volonté de Dieu et procurer sa gloire n'est-ce pas assez"?

Noode laten wij het bij deze al te kleine aanhaling. Waarlijk, wat fraaien stijl en edele gedachten aangaat, behoeft men geen romans te lezen, geschreven door Fransche academie-leden. In dit werk vinden wij gedachten, die niet alleen het hart treffen en, om den vorm waarin zij zijn weergegeven, den geest weldadig aandoen, maar die ook de ziel opvoeren tot het bovennatuurlijke, haar opwekken tot navolging van deugd en heiligheid.

De beeltenis van Sinte Margareta van Cortona, door dezen meester gepenseeld, zou niet volkomen wezen, indien hij niet het eigenaardige, het karakteristieke zijner heldin had doen uitkomen. Dit geschiedt in het zeventiende hoofdstuk: *Vertu caractéristique de la Sainte: l'amour pénitent.* Fénelon heeft gezegd: „Il est plus glorieux de se relever après une grande chute que de n'être jamais tombé". Dit was de grootheid van Margareta van Toscane. Van zondares werd zij niet alleen rechtvaardige, maar Heilige onder de Heiligen. En hoe? Door vier-en-twintig jaren van liefde en boete, eene liefde en eene boete, die de bewondering der eeuwen afdwingen en aan de schuldige van Montepulciano met de gloriekroon der gelukzaligheid de eer onzer altaren hebben geschonken.

Van deze geheele levensbeschrijving gaat warmte uit, gloed en bezieling. Hier is kunst, die leven en hooger leven wekt. Den val van Margareta vindt gij verfoeienswaardig en de gevallene vervult u met medelijden. De bekeering treft, ontroert u, stemt u tot blijdschap. In de bekeerlinge, de herschapene van één oogenblik, herkent gij den Schepper, aanschouwt en bewondert gij de herhaling van het „*Fiat lux. Et facta est lux*". De volharding van dat vermorzeld en vernederd hart, door strijd, lijden en werken meer en meer gereinigd, gezuiverd en geheiligd, niet zelden deelend in bovenaardsch geluk en hemelsche geneugten, boeit u en blijft u dermate boeien, dat gij ongemerkt sneller leest, reikhalzend uitziende naar de laatste stonden, de laatste woorden, om aan en van dit sterfbed te leeren, hoe men verscheiden moet. Nog zijt gij niet bevredigd. Na Margareta's dood, verlangt gij in bijzonderheden te weten, op wat wijze God haar verheerlijkt, hoe tijdgenoot en nakomeling haar geëerd hebben. In onze eeuw van ongeloof, van verfijning en overbeschaving doet het goed te

staren op deze vrouw van gebed, tranen en offers, op deze dochter van St. Franciscus, gekleed met het grove, grijze kleed, het koord en den sluier van de leden der Derde Orde. Anderen begrijpen zulk eene verschijning niet en halen de schouders voor haar op, maar wij, hare geloofsgenooten, roemen op haar als een levend, onvergankelijk bewijs voor de waarheid van onzen godsdienst, als de welsprekendste lofrede op de Kerk van Christus.

Ongaarne sluiten wij dit te korte woord over een boek, waarvan Mgr. Robert, bisschop van Marseille, zegt: „alles is zeer aantrekkelijk: zoowel de belangwekkende reeks van feiten, als de sierlijke stijl des schrijvers en de merkwaardige verzameling gravures". Mgr. Freppel getuigt: dat „de letterkundige verdienste niet onderdoet voor de historische trouw en de juistheid in de leer".

H. J. F. J. DIERT VAN MELISSANT.

EEN BIJZONDERHEID UIT HET LEVEN VAN EEN BEROEMD LANDGENOOT.

In het eerste deel der *Souvenirs et Correspondance* du Prince Emile de Sayn-Wittgenstein-Sayn, vindt men de volgende bijzonderheid over een beroemd landgenoot. In November 1861 had de prins zich naar Rome begeven om aan koning Frans van Napels een adres van hulde aan te bieden. Op de reis van Marseille naar Civita-Vecchia kwam hij, bij het eerste ontbijt, in aanraking met eenige Franschen, die de Italiaansche staatkunde verdedigden. De prins — een Lutheraan — kwam forsch op voor de rechten der legitimiteit. „Je les ai tellement bel et bien mis au pied du mur qu'ils ont fini par se taire".

In den zelfden brief aan de princes Pulchérie, zijn echtgenoote, zegt hij dan:

„J'ai oublié de te dire que l'avais aussi fait la route avec l'évêque dirigeant la mission de Bombay, qui retourne à son poste par Rome, après un congé de quelques mois. C'est un homme extrêmement intéressant et distingué; il m'a raconté les choses les plus curieuses sur les Indes, les rapports des Anglais avec les indigènes, et leur dernière guerre. Il s'appelle Monseigneur

Walter Steins, évêque in partibus de Nicopolis. J'avais fait sa conquête à l'occasion de la dispute à déjeuner dont je t'ai parlé, et dans laquelle il plaçait quelquefois un mot spirituel, pour me donner un coup d'épaule. J'ai été le voir hier au couvent de Jésus, où il est descendu, l'un des couvents les plus grandioses et les plus confortables que j'aie jamais vus. Tous les murs des corridors interminables sont garnis de beaux portraits des missionnaires et des martyrs les plus remarquables, de cartes géographiques, géologiques et astronomiques, de vues de différentes missions, etc. C'est très intéressant, et on se croirait plutôt dans le magnifique château d'un grand seigneur ayant beaucoup voyagé que dans un couvent".

De beschrijving van de lange, statige gangen in den *Gèsu* is juist, maar het *confortable* ....?

Zij, die gedurende het concilie Monseigneur Steins Bisschop in de Gèsu bezochten weten beter. Zij herinneren zich het groote holle vertrek, zonder stookplaats, met de steenen vloer, de plank onder de tafel om de voeten tegen koude te beschutten, de eenvoudige matten stoelen, dat ijzeren veldbed. Maar het blijft waarheid, dat de tegenwoordigheid van Mgr. Steins de schamele omgeving in het verblijf van een *grand seigneur* herschiep.

DR. SCH.

MULTATULI.

Ontgoochelingen zijn doorgaans pijnlijk. Ze zijn dat vooral, wanneer er iets vernederends ligt in de bekentenis, dat men hartstochtelijk geliefkoosde illusiën heeft moeten prijsgeven. Het verraadt geen geringen moed, zoo iemand zonder aarzelen durft verklaren, dat zijn bewondering aan iets onwaardigs verspild en eigenlijk niets meer dan een luidruchtige dwaasheid geweest is.

Het bevreemdt ons dan ook niet, dat de vereerders van Multatuli, die in steeds luider verheffend koor hun „eenigen" heros lofzongen, tot dusverre geen zelfbeschuldiging hebben uitgesproken. Zulk een daad zou van een kracht getuigen, die in geen ongezonden en bedwelmingwekkenden dampkring gekweekt wordt. Wij hebben hun zelfbeschuldiging ook niet noodig om te weten, dat hun meester is gevonnisd voor de vierschaar der wetenschap en der zedenleer en dat er geen hooger beroep van dit vonnis kan worden toegelaten. We kunnen tot op zekere hoogte deernis gevoelen met den man, die zijn schoonen aanleg zoo jammerlijk verwoestte; maar we moeten onverbiddelijk protest aanteekenen tegen elke poging, om het recht van bestaan eener zelfvergoding te bepleiten, die als een pestwalm de Nederlandsche lucht heeft besmet.

Uit een zielkundig oogpunt beschouwd staat de schrijver

der *Ideën* op den laagsten trap der menschheid. Zijn tergende trots neemt zoo gedrochtelijke vormen aan, dat wie in het heiligste nog iets heilig acht er van moet gruwen. De dichter van *Max Havelaar*, die nog op veel ridderlijks kon bogen, schijnt hier verkeerd in een plebejer naar de ziel, gewapend met een beulenzwaard. Hij hoont het Nederlandsche volk, krijschend als een waanzinnige. Hij tiert, verwenscht, heft dreigend zijn krampachtig trillende vuist ten hemel, schent God en godsdienst aan en vuilbekt als een *roué*. Bij tusschenpoozen bezingt hij zichzelf als verheven martelaar.

Nu vernemen wij van Dr. Swart Abrahamsz in zijn verdienstelijke studie, die hij een „ziektegeschiedenis" heeft genoemd, dat Multatuli met zijn dunne, sluik langs de slapen hangende, blonde haren, zijn flauw-blauwe oogen, zijn vlugge bewegingen voor ieder geneeskundige „met een eenigszins geoefenden klinischen blik" het beeld was van den neurasthenicus. Deze „beklagenswaardige man", zoo wordt ons gezegd, „heeft een lijdensgeschiedenis doorleefd, zooals niemand zijn ergsten vijand zou toewenschen". Zooals bij de meeste neurasthenici was ook bij hem de fantasie sterk en de wilskracht gering. Hij leefde geheel onder den invloed van „stemmingen" en het kwam niet in hem op die „stemmingen" voor anderen te verhelen. Daarom is het bijna onmogelijk te zeggen, hoe hij zou geweest zijn, zoo hem geen zenuwlijden gekweld had. Het temperament werd bij hem karakter en bleef zich alleen gelijk in zijn ongedurigheid. Bijna iedere gedachtenuiting, die in zijn schatting waarde had, ging gepaard met een ongewone zenuwexpansie. Groette Multatuli iemand, „voor wien hij

vriendelijk gestemd was", dan moest men in dien groet zijn sympathie en genegenheid kunnen lezen. Hij wist nooit maat te houden. Alles was in hem onstuimig en onbandig: vreugde en smart, lof en blaam, liefde en haat; zelfs de bij anderen meest alledaagsche aandoeningen. Voor dergelijke overprikkeling moest dan later worden geboet door vermoeidheid, afmatting en een ontstemming vooral, die soms tot woede scheen over te slaan.

In den huiselijken kring kon hij kinderlijk zijn als een kind, maar wee, zoo men vergat met een excentriek kind te doen te hebben. Zijn huisgenooten moesten hun tong weten te snoeren en het niet wagen overijld te spreken. Eén woord kon zijn verbeelding prikkelen en zijn drift zóó in vlam zetten, dat hij oogenblikkelijk opstoof met woeste hartstochtelijkheid. Dit onstuimige werd dikwerf gevolgd door een weekheid, die niet te onderscheiden was van sentimentaliteit.

Zijn gevoelsindrukken, zoo veelvuldig en doorgaans uit overprikkeling geboren, hielden niet lang aan. Zij bekampten en vernietigden elkaar, om weer toegang te verleenen aan anderen. Hij zei hulp toe aan velen op verlerlei gebied, maar slechts bij zeldzame uitzondering deed hij zijn woord gestand. Van bijna ontelbare plannen, hem door zijn verbeelding als grootsch en schitterend voorgespiegeld, kwam in den regel niets, wanneer tot de uitvoering moest worden overgegaan. Zijn ontwerpen heetten dan tot onvruchtbaarheid gedoemd, niet door eenige schuld van hemzelven, maar door ongunstige omstandigheden of hem vijandige personen.

De neuropathie zou zich volgens Dr. Swart Abrahamsz

in Multatuli niet zoo sterk hebben ontwikkeld, zoo hij in Europa ware gebleven. „De eischen der Europeesche samenleving en voornamelijk de eisch van een beroepskeuze — zegt hij — staat haar vorming in den weg. Met andere woorden: ware Dekker in Europa gebleven, dan is het ondenkbaar, dat hij tot een bruikbaar lid der maatschappij opgegroeid en daarbij tevens én lichamelijk zoo gezond gebleven, én wat zijn zenuwgestel betreft, zóó zwak ware geworden. Of het eene of het andere zou zich in den strijd des levens, 't zij ten goede, 't zij ten kwade, hebben gewijzigd. Neurasthenici, zooals Dekker er een was, zouden gevaarlijk zijn, wanneer zij nog daarbij een athletischen bouw hadden. De beschaafde maatschappij werpt ze in dat geval in haar eigen belang onbewust uit, door ze den weg naar den kerker of naar het krankzinnigengesticht op te dringen. Men vindt ze dan ook alleenlijk bij natuurvolken".

Moeten wij nu door deze en dergelijke uitspraken van een medikus tot een zacht oordeel over Multatuli worden gestemd en het er voor houden, dat hij òf niet òf slechts in zeer geringe mate verantwoordelijk kan worden gesteld voor zijn daden? Mogen de eischen der zedenwet geacht worden voor hem te hebben gezwegen?

't Zou al te dwaas zijn dit laatste te beweren. Hoe krachtig zich het gevoelsleven naar den voorgrond dringe, het kan, tenzij het verstand geheel worde beneveld, de geestelijke kracht der ziel, die wij *wil* noemen, nooit aan een eigenlijk gezegden nooddwang onderwerpen. In de hun eigen werkingen zijn de geestelijke vermogens der ziel onafhankelijk van de stof; zij kunnen iedere stoffelijke beperking overschrijden en worden door de

lagere, zinnelijke krachten nooit tot slavendienst vernederd, zoo zij zich zelf niet prijsgeven. De geestelijke ziel, die naar de leer der Katholieke Kerk zelfstandigheidsvorm moet worden genoemd van het menschelijk lichaam, is door verstand en wil boven het lichaam verheven. De wilsvrijheid in den mensch kan niet anders gedacht worden dan als een noodzakelijk gevolg van het geestelijk wezen der ziel. We geven hier geen min of meer waarschijnlijke hypothese ten beste, maar een door onweerlegbare bewijzen voldongen waarheid. Het bestaan der meest bekende natuurwetten rust op geen vaster bewijsgronden dan het bestaan van des menschen geestelijke ziel en van haar geestelijke werkingen. Dat kan in onze stofvergodende eeuw niet met te veel nadruk gezegd en herhaald worden.

Voert zenuwoverspanning tot volslagen krankzinnigheid, dan kan er natuurlijk van dat oogenblik af geen spraak meer zijn van zedelijke verantwoordelijkheid. Doch zoolang het licht der rede de geestelijke wilskracht bestraalt, kan het plegen van zondige daden geen vrijspraak bekomen door weeke aandoenlijkheid.

Multatuli was op verre na geen krankzinnige, al liet hij zich soms tot handelingen vervoeren, die de grens van den waanzin schenen te naderen. Zijn genialiteit schitterde hem zelf verblindend in de oogen. In de samenleving een gewoon mensch te wezen scheen beneden hem. Hij waande zich zoo hoog boven zijn natuurgenooten verheven, dat hij steeds wilde toonen hun meerdere te zijn. Dat zulk een hoogmoed hem vaak deed duizelen en zonderlinge dwaasheden begaan, ligt in de rede. Doch zijn geest bezat een meer dan gewone denkkracht,

Ofschoon door geen hoogere studie gevormd, was het intellektueele in hem dikwerf zoo helder-logisch, dat het tot de uiterste gevolgen eener stelling kon doordringen. Vóór alles bleek hem, zelfs op het gebied van abstrakte waarheden, een benijdbare intuïtie bedeeld. Zijn fantasie, wanneer ze rein en onbezoedeld bleef, was levendig, frisch en oorspronkelijk, bij wijlen grootsch en schitterend. Zij scheen als geschapen om de dienares te zijn van een uitstekend denkvermogen en een daaraan geevenredigd kunstgevoel. Ze zou dat ook geworden zijn, zoo het gevoelsleven in Multatuli, in plaats van de laagste hartstochten te dienen, zich door den geest had laten adelen.

Daar zijn hier en daar in de menschenwereld edele naturen, die voorbestemd schijnen te zijn om bloemen te strooien op onzen levensweg. Ridderlijke geesten, die, om het dus te noemen, iets hooggeborens over zich hebben, waardoor ze, zonder trots of laatdunkendheid, boven anderen staan, een gemoedsadel openbarend, zoo verheven en weldadig tevens, dat men er zich niet minder door bekoord dan verhoogd gevoelt. Met koninklijke mildheid deelen zij weldaden uit zonder iemand te vernederen. Wanneer zij de rozen des geluks om uwe woning zien bloeien, stralen hun oogen van vreugde. De vredelach om uw mond is hun een schoone lettertrek uwer ziel. Ze schijnen doorgaans te ontvangen, wanneer ze met de grootste mildheid geven: zoo luide spreekt zich hun zielsgenot uit. Hebben zij zich gewijd aan wetenschap of kunst, dan zullen hun werken van even hoogen adel blijken als zij zelven en een geheel volk kunnen veredelen.

Ik geloof, dat Multatuli's gemoed oorspronkelijk een adelmerk droeg, dat hem had kunnen verheffen tot een weldoener der menschheid. Zijn hart had ridderlijke hoedanigheden. Wanneer hij anderen zag lijden, leed hij zelf dikwerf het meest. Hij moest hulp bieden waar hulp noodig was: die aandrang scheen in hem onweerstaanbaar. Een boek als *Max Havelaar* kan ook niet geschreven worden door iemand, die niet menigmaal edel gedacht en edel gevoeld heeft. Daar spreekt nu en dan een ziel uit dit boek, die tot iets groots schijnt geboren. Haasten wij ons echter er bij te voegen, dat het beeld dier ziel in den *Havelaar* reeds misvormd is. De schrijver noemt zich Multatuli. Men behoeft niet zeer scherpzinnig te zijn om op te merken, dat de „gewezen" assistent-resident van Lebak niet enkel medegevoel en deernis tracht op te wekken voor de verdrukten, wier pleitbezorger hij geworden is; maar dat hij om zijn eigen hoofd een aureool wenscht te scheppen, die het Nederlandsche volk met vereerende bewondering moet aanstaren.

Uit een litterarisch oogpunt is de karakterteekening van Havelaar meesterlijk. Daar is veel kunst aan besteed en toch schijnt alles zoo kunsteloos, zoo van zelf, zoo uit het volle leven opgevangen, dat men er bij een eerste lezing bijna volkomen door begoocheld wordt.

Die begoocheling wordt echter spoedig verstoord. We hebben hier slechts met een meesterschap over den vorm te doen, waarin het zelfbehagen van den schrijver diens letterkundig talent tot een bloot werktuig verlaagt, dat een Narcissus-beeld moet malen. En ware het nog slechts een Narcissus-beeld wat den dichter van *Max Havelaar* heeft betooverd! Neen, Multatuli begint hier reeds zijn

eigen gewaande grootheid te aanbidden en eischt, dat zij door anderen worde aangebeden. In het beeld van Havelaar moet hij zelf op een verheven voetstuk staan voor het oog van geheel Nederland.

„Wereldgeschiedenis is wereldgericht", heeft men in de laatste jaren herhaaldelijk gezegd. Zeker is het, dat de Nemesis der geschiedenis, ook waar het personen geldt, die schijnbaar haar macht nooit gevreesd hebben, zich menigmaal een even geduchte als rechtvaardige wreekster toont.

't Is ons althans, nadat de heer R. A. Van Sandick in de *Vragen des Tijds* met ernst en nadruk op de „*Dichtung*" in de handelingen van Havelaar heeft gewezen, wonderlijk te moede, wanneer wij ons afvragen: wat blijft nu nog „*Wahrheit*"? Multatuli predikte van de daken, dat hij steeds naar waarheid streefde. Hekelde hij den schrijftrant van een auteur; loochende hij het bestaan van talent, bekwaamheid of wetenschap in een tegenstander; wilde hij een beroemd kunstenaar de kroon van het hoofd rukken; dacht hij zich zelf te vereeuwigen in een ideeënreeks; 't was altoos in den naam der waarheid dat hij het woord voerde. En zie, nu is alles, wat hij ons heeft meegedeeld omtrent de „wijze, waarop hij zelf de inlandsche bevolking van Lebak zou zijn te hulp gekomen tegen de willekeur harer hoofden, geheel verzonnen". In het archief van zijn voorganger vond deze „strijder voor het recht der waarheid" de stof voor de edele daden van Max Havelaar!

Zulke onthullingen zijn diep beschamend. Zij verbieden voortaan zonder voorbehoud te verklaren, dat de assistent-resident van Lebak, als verdediger der inlandsche be-

volking tegen haar hoofden, alleen door *een edele aandrift* geleid werd. Ze bewijzen, dat de adel des gemoeds van dezen „beschermer der verdrukten" niet zoo vlekkeloos was als zijn blinde bewonderaars gelooven. Ze bewijzen, dat aan dien adel de hooger wijding ontbrak, die hem had moeten heiligen. Een ridder *sans blâme*, die voor de waarheid strijdt, versmaadt het wapen der logen.

Multatuli heeft nooit den diepen ernst, den reinen, verheffenden gloed van een godsdienstig zieleleven gekend. Men zegt, dat hij zijne moeder met kinderlijke vereering liefhad; maar het blijkt niet, dat deze in eenig opzicht een buitengewone vrouw is geweest, in staat om aan een kind van ongemeenen aanleg een hooger vorming te geven. De jonge Eduard schijnt opgevoed te zijn in den geest van een zeer oppervlakkig, liberaal protestantisme. Hoe kon hij daardoor bevredigd worden? Hoe kon vooral in later jaren een gevoelsmensch als Multatuli, wiens fantasie zoo breede vleugelen uitsloeg, het met eenige onbestemde, zwevende godsdienstvormen voor lief nemen bij den noodkreet van zijn hart?

De godsdienst is de ziel van alle hooger leven. De mensch gevoelt de ongenoegzaamheid zijner natuur, zoo vaak hij idealen ziet glansen, door wier schoonheid hij verrukt en bekoord wordt. Zelfs de geest van den dolenden twijfelaar staart ten hoogen, naar de stralen van wereldzonnen vorschend in de onmeetbare ruimte. Op de aarde omhullen hem zwarte nevelen, en ook hij zou wenschen te baden in stroomend licht. De zon des zijns moet de menschelijke ziel tegenschitteren. Wanneer wij haar stralen hebben opgevangen, kan ons hart

ontvlammen in heiligenden liefdegloed. Aan de hand der godsdienst komt ook de vrede des gemoeds, die niets anders is dan de vereeniging met God door de liefde. Elke andere vrede is een voorbijzwevend droombeeld. Multatuli had de zielsrust, die hij zoozeer behoefde, kunnen vinden in de godsdienst. Hij heeft de godsdienst versmaad en gelasterd en daarom is het leven zelf hem tot een foltering geworden.

Uit de gedichten zijner jeugd spreekt nog eenige godsdienstzin. Mag daaruit worden afgeleid, dat hij toen nog in hooge mate godsdienstig gevoel bezat? Neen; maar wel dat de godsdienst hem in zijn jongelingsjaren haar stem nog deed hooren. Die stem had echter geen kracht genoeg om diep in zijn hart door te dringen.

Eenmaal heeft Multatuli tegenover *de* godsdienst gestaan en op haar hemelschoon gelaat mogen staren. Hij is namelijk in Indië als lid der Katholieke Kerk aangenomen en gedoopt. Volgens Dr. Swart Abrahamsz gevoelde hij toen waarschijnlijk in een vlaag van sterke vermoeidheid behoefte aan het absolutisme. Gaat het den lezer als mij, dan kan hij niet zonder te huiveren aan dit doopsel van Multatuli herinnerd worden. Speelde de toekomstige „hervormer der menschheid", bekoord door een paar vrouwenoogen, hier met lage en laffe huichelarij een rol, ofschoon hij een hemelschen genadestraal zag blinken? Dan is mij het infernaal karakter der *Ideën* niet langer een raadsel.

Dr. Abrahamsz meent, dat men den Indischen predikanten, die zulk een ruime plaats op het budget van uitgaven innemen, met recht het verloren gaan van deze ziel zou kunnen verwijten. Ware Multatuli uit een roomsch-

katholiek gezin gesproten en daarin opgevoed, dan zou hij „tot meerder voordeel voor de samenleving en meerder geluk voor zich zelf dit aardsche tranendal zijn doorgewandeld". Ongetwijfeld. Het edele, dat oorspronkelijk aan zijn ziel eigen was, zou door zijn opvoeding in de Katholieke Kerk nog edeler zijn geworden. 't Onstuimige van zijn geest zou òf onderdrukt zijn òf gelenigd. Zijn fierheid zou niet ontaard zijn tot hemeltergenden hoogmoed, maar misschien geadeld tot heldenkracht. Zijn kunstvermogen zou zich zelf niet hebben onteerd, maar 't zou de bezielende adem geworden zijn eener poëzie, niet minder aangrijpend dan betooverend, innig en zacht, spiegelbeeld van steeds harmonische zielsaandoeningen.

Het verloochenen der godsdienst moest in een dichter als Multatuli noodzakelijk de verstoring zijn van alle harmonie tusschen verstands- en gemoedsleven. Zijn verbeelding, zegt hij ons zelf, schiep zich werelden uit een lichtvonk. Iedereen voelt, dat in die woorden, ofschoon schertsend gesproken, de beteekenis ligt: ik ben met mijn geheele ziel dichter. En in der daad hij mocht met het oog op zijn dichterlijken aanleg zoo spreken. Hij was een dier gunstelingen der natuur, die de taal verstaan der geurende bloemen en een hymne lezen in het rijzen der morgenzon. Zijn dichterlijke verbeelding was even rijk en veelvormig als zijn dichterlijk gevoel; frisch, oorspronkelijk, spelend met licht en kleuren. Zij zweefde bij voorkeur door lieflijke dalen en staarde zoo gaarne in een argeloos kinderoog; maar ze steeg ook koen en onverschrokken naar de toppen der bergen, om den adelaar te bespieden. Zij heeft den *Max Havelaar* geschapen.

Dit boek is in zijn soort eenig. Het heeft bij zijn verschijnen een rilling door het land doen gaan. Dat kan het nu niet meer. Het zou ook, al werd in alle beschaafde landen van Europa Hollandsch gelezen, nimmer een eereplaats kunnen innemen onder de meesterwerken der „wereldlitteratuur". Daarvoor heeft het te veel van een pleitrede, die men niet volkomen verstaat, zoo men met de omstandigheden onbekend is, waaronder zij geschreven werd.

Maar in Nederland is op romantisch gebied *Max Havelaar* tot dusverre eenig. Daar is een geest van Molière in dit boek en iets Oostersch; een geest van Bernardin de Saint-Pierre en de geweldige *indignatio* van Juvenalis; een elegieënreeks vol weemoed naast een jubellied aan de zon; een bijna weergalooze plooibaarheid van taal voor een traan en een grijnslach.

Toch was er, zooals boven gezegd is, verstoring van harmonie in de ziel van Multatuli, toen hij den *Havelaar* schreef. Hij zelf is de held van zijn boek, de edelmoedige martelaar, die zoo veel heeft geleden. Of hij in die dagen Fancy reeds aanriep? Fancy, het beeld zijner ziel, de godheid, door hem zelf geschapen, tot wie hij bad, nadat hij den eenigen God had verlaten? Dit staat vast, dat er geen zedelijke kracht kan uitgaan van een boek, waarin aan de hoogste bestemming des menschen geen oogenblik de aandacht gewijd wordt.

Multatuli had „zijn geheele ziel gelegd" in den *Max Havelaar*. Hij was vermoeid en uitgeput. Zou geheel Nederland nu als één man opstaan om recht te doen? Zou „de mishandelde Javaan" worden beschermd tegen lage baatzucht en knevelarij? En vooral; zou hij,

Multatuli, nu een waardig loon ontvangen voor zijn edelmoedigheid?

„De koning, en meer dan koning, de keizer van het prachtig rijk van Insulinde, verwaardigde zich niet de opdracht aan te nemen van het meest opzienbarende boek, dat onder zijne regeering geschreven is. Het publiek was min of meer ontzet van deze vreemde verschijning op litterarisch gebied; het boek werd in tijdschriften en couranten veel besproken; maar dat, wat de schrijver zich had voorgespiegeld, bleef uit. Datgene, waarvan zijn overspannen phantasie in verband met zijne totale onbekendheid met Europeesche toestanden hem zich een voorstelling had doen vormen, namelijk een soort van politieke rehabilitatie als ambtenaar, waarbij hij, auctoritate populi, in rang zou worden verheven boven zijn vroegere superieuren, daarvan was natuurlijk geen sprake" 1).

Een gewoon mensch zou bij dergelijke teleurstelling zich aan de noodzakelijkheid hebben onderworpen en op gunstiger tijdsomstandigheden gehoopt. Multatuli werd woedend. Zelfs voor een schijn van kalmte of gelatenheid was in zijn bruischende ziel geen plaats. Uit zijn eigen hart kon hij troost noch kracht putten; hij had het door zijn Godverzaking voor alle invloeden van Boven gesloten. Hij klaagde, dreigde, raasde. Het Nederlandsche volk wilde geen recht doen in de „Havelaarszaak". Niets restte hem dan dat volk zijn wraak naar 't hoofd te slingeren met de bliksemflitsen van zijn genie. Zijn brein, zoo heeft hij zelf ergens gezegd, had

---

1) Dr. Swart Abrahamsz.

in oogenblikken van hartstochtelijkheid iets van een dampkring vol dreigende onweerswolken. Bij een ontlading schoot het vuur, verteerende vlammen. Daar heeft in der daad een verslindend vuur, uit dat brein gebroken, door Nederland gewoed. 't Blijft nog voortwoeden.

Wanneer men na de lezing van *Max Havelaar* de *Ideën* ter hand neemt, dan kan men nauwelijks gelooven, dat er zulk een vaart mogelijk is in het verlagen van den geest. Voor 't aandoenlijke, treffende, diep gevoelde, waarvan het eerste werk overvloeit, is in het tweede iets hards, terugstootends, onmenschelijks. Wie zoo schrijft zou met sarrenden blik het bloed van zijn natuurgenooten kunnen zien vergieten, zoo dat bloed maar een zoenoffer bleek aan zijn trots. De „koninklijke" humor is verdwenen voor een wild-sarkastischen hoonlach.

De *Ideën* zijn de afdrukken van een verwaand menschenbrein, dat een wereld meent te omvatten. Nevelschimmen, die wereldstelsels willen vormen en voor zonnen gehouden worden. Afzichtelijke insekten met den waan van een adelaarsvlucht. Ze zijn de Furiën der misvormde ziel van een Godverzaker.

Multatuli noemt de *Ideën* de *Times* zijner ziel. Wat een chaotische verwarring moet er in die ziel geheerscht hebben!

Volgens den reeds meermalen genoemden medikus vormen de zeven bundels *Ideën* de ziektegeschiedenis van een sleependen, intermitteerenden exaltatietoestand met tijdelijke verheffingen en periodes van uitputting.

Wij kunnen er niet aan denken dit te loochenen. Dr. Abrahamsz heeft voor onze jongelingschap een goed

werk verricht. Hij heeft als met den vinger aangewezen, dat Multatuli blijken gaf van de uiterste zwakheid, wanneer hij, naar het scheen, met ruwe, bandelooze kracht zeden en godsdienst aanrandde; dat hij vermoeid was en afgemat, wanneer zijn vlijmend sarkasme in verwoede uitvallen eindigde. De bewonderaars van den mensch Multatuli, van den mensch, die in hun oog de dimensiën had aangenomen van een breidelloos genie, alles vermogend door oorspronkelijke kracht; boven alle beperking van maatschappelijke konventie; boven de eischen der christelijke zedenwet; die bewonderaars moeten, zoo ze goed gelezen en verstaan hebben, ontgoocheld zijn. Hun held was, fysiologisch beschouwd, een lijder, die niet kon genezen worden, zoolang zijn ziekte zelf hem een openbaring was van zijn eigen geniale grootheid. Wat zijn kracht scheen was een teugellooze verbeelding, die dagelijks nieuw voedsel schonk aan zijn grootheidswaan.

Maar we moeten nogmaals een dubbel gewicht leggen op hetgeen we vroeger hebben doen opmerken. Multatuli had het in zijn macht het gevoelsleven, dat in hem zoo toomloos uitspatte, onder bedwang te houden. Zijn wilskracht was zoo gering, omdat zijn geest telkens in bondschap trad met het lager leven, dat hij aan zich had moeten onderwerpen. Die geest wilde geen overwinnaar zijn in den strijd met de hartstochten, die hem bestookten; daarom werd hij dag aan dag dieper vernederd en in zijn levensuiting een zedelijk monster.

Ik zeg: in zijn levensuiting. Wij hopen, dat het inwendig, het zich niet naar buiten openbarend leven van Multatuli vaak in weerspraak zal geweest zijn met

de dierlijke immoraliteit, die ons in de *Ideën* aangrijnst. We mogen echter met die hoop geen rekening houden, nu we een oordeel moeten uitspreken over den schrijver. Jonge lieden, die behagen scheppen in de lezing van wat Multatuli de *Times* zijner ziel noemt, zijn verloren.

En het pleit zeker niet voor de krachtig-zedelijke vorming op Gymnasiën en Hooger-Burgerscholen, dat zoovelen hunner leerlingen de *Ideën* in zich opgenomen en er hun bloed mee vergiftigd hebben.

We hebben reeds gezegd, dat het intellektueele in Multatuli veel vermocht, wanneer hij door geen hartstocht verblind werd. Ook in de *Ideën* is hier en daar scherpte van doorzicht. 't Schijnt, alsof de schrijver dan zich zelf wil vonnissen door het bewijs te leveren, wat hij zou geworden zijn en hoeveel hij zou vermocht hebben, zoo hij zijn driften had willen beheerschen. Maar die driften zwijgen slechts een oogenblik en ze eischen woekerwinst van den schrijver, als ze gezwegen hebben.

Het atheïsme van Multatuli maakt den indruk van een telkens terugkeerende vlaag van woede. De schrijver, zoo schijnt het, haat de christelijke godsdienst in het algemeen, omdat de Nederlanders, die hem niet ten troon hebben verheven in „het rijk van Insulinde", christenen zijn. Hij haat ieder Godsbegrip met een dubbelen haat, wanneer hij denkt: daar wordt een God aangebeden in Nederland. Iedere Godverzaking is een laagheid; die van Multatuli is de laagheid van zijn getergden hoogmoedswaan.

Daar is in dezen zelfaanbidder zweem noch schaduw van schaamtegevoel. Hij zelf is de slaaf zijner driften.

Derhalve moet het redelijk zijn geen driften te bekampen. De vrije natuur spreekt zich uit in de vrije tochten des gemoeds. De vrije natuur? Neen, de hoogste, eenige noodzakelijkheid.

Alles is noodzakelijk in de natuur. Alles is het zijn. Uw liefde voor uw kind is: het zijn. Uw wrevel, uw haat, uw woede, uw gebalde vuist, gereed ten moordslag, alles, wat u beweegt en dringt tot daden, is: het zijn. Aan dat zijn ontglipt niets. God is het ééne noodzakelijke zijn. Derhalve is er geen „God der christenen, geen God der geloovers, geen God der kappellui, geen God van Nederland".

Kunt ge het gelooven, lezer, dat Multatuli, „de krachtige, zelfstandige wijsgeer", op zulke gronden datgene waant op te bouwen, wat hij de eenige godsdienst noemt, de godsdienst der natuur? Doch misschien is het u niet volkomen bekend wat voor dezen „zelfdenker" *Ideën* zijn. Ziedaar dan:

„Misschien is niets geheel waar, en zelfs dat niet."

„Wie twaalfmaal zegt: *ik zou*.... zegt elfmaal 'n *bêtise*."

„Als ik doof was, zou 'k niet kunnen schrijven."

„Tusschen ziel en taal ligt de lengte van 'n trompet."

„Natuur is *alles*. Wat er meer is, noemt men *meta*physiek, *boven*natuurkunde, d. i. *buitenissigheid*."

„Kind, weetje waar je vader is?

— Ach, neen.

— Ha, ha, ha.... hij heeft geen vader!

't Kind begon te schreien, en ik begrijp dat schreien wel. Er is iets kwaadaardigs in de *alpha privans* van 't woord atheïst".

Later werd hier aan toegevoegd:

„Dit *Idee* deugt niet, tenzij men drukke op 't woord: kind. *Pueri puerilia tractant.* Volwassenen storen zich niet aan zulke domheden."

Volwassenen hebben zich helaas! gestoord aan de banaliteiten van een brein, dat, barstensvol van den waan enkel licht en goud voort te brengen, zich zelf aanbad in zijn meest grillige gedachtenvormen. Multatuli's atheïsme is de weerklank van zijn onbeschaamde zelfaanbidding. Blinde hartstocht is de ziel van beiden. De schrijver wil beleedigen en verguizen. Hij grijpt de Nederlandsche taal als bij de keel, om haar vloekkreten te ontwringen tegen den God van zijn volk.

Multatuli wordt zoo door zijn grootheidswaan beheerscht, dat hij al zijn indrukken *Ideën* durft noemen. Hij zegt, dat hij wil onderrichten en tot nadenken opwekken, „inleiden in het bestudeeren van den aard der dingen, *in het mensch zijn*". Doch in waarheid heeft hij slechts één oogmerk: zich zelf bewonderd en aanbeden te zien. Hij spreekt over bijna alle wetenschappen en neemt den schijn aan ze streng te toetsen aan wat hij zelf de wetten van het denken noemt. Hij veroordeelt uit de hoogte van zijn verdwaasd zelfgevoel de beroemdste geleerden en kunstenaars. Zijn uitspraak is in den regel een doodvonnis. Doch wie durft dóórdenken staat verbaasd over de perkelooze aanmatiging van een dilettant, wien alles klaar en middaghelder schijnt behalve zijn eigen onbevoegdheid. Dr. Abrahamsz. wijst er met nadruk op, dat Multatuli nooit eenigen tak van menschelijke kennis in geregelde, op elkaar volgende voordrachten had hooren behandelen en dat hij met den argwaan, die hem, na zijn teleurstellingen in Europa, tegen een ieder begon te bezielen, in elk geleerde een bekrompen specialiteit zag. In het zuiver politieke zag hij soms verrassende waarheden, ofschoon toch ook op dat gebied

zijn voornaamste kracht gelegen was in het negatieve. Van hetgeen door de grootste wijsgeeren in vroeger en later tijd was geleeraard had hij geen begrip hoegenaamd. En toch waande hij in de eerste plaats wijsgeer te zijn, wijsgeer in den hoogsten zin des woords door geniale intuïtie.

Het zij hier nogmaals herhaald, dat Multatuli een voortreffelijken aanleg had. Ware hij in een goede wijsgeerige school gevormd en had hij zijn denkbeelden onderworpen aan de tucht van een krachtig-mannelijken wil, dan zou hij in der daad *Ideën* hebben kunnen schrijven. Wanneer hij zich op onzijdig terrein bevindt en niet wordt voortgezweept door koortsige hartstochten, levert hij soms proeven van een even fijn als doordringend denkvermogen. Maar niemand staat op intellektueel gebied lager dan hij, wanneer zijn „wijsbegeerte" de tolk wordt van zijn haat. Alles, wat Multatuli heeft aangevoerd om te betoogen, dat er geen persoonlijke God kan bestaan, is op zich zelf zoo nietig, verbaast zoo door de afwezigheid van alle elementaire begrippen in het metafysieke, dat het in de meest gewone leerboeken over de theodicee niet met schik zou kunnen worden opgenomen onder de „opwerpingen", die aan de leerlingen, om hen in het denken te oefenen, plegen te worden voorgesteld. Hij beroept zich op de noodzakelijkheid der natuur zonder ooit aan het onderscheid te denken, dat er tusschen een volstrekte en betrekkelijke noodzakelijkheid bestaan moet. Geen enkele natuurwet is volstrekt noodzakelijk, omdat geen enkel wezen in de natuur kan gedacht worden, dat den grond van zijn bestaan vindt in zich zelve. De betrekkelijke noodzakelijkheid

der natuurwetten is onbestaanbaar, zoo er geen volstrekt noodzakelijk wezen bestaat, onafhankelijk van de natuur en eindeloos boven haar verheven. Dat Wezen is het Zijn; het volstrekt, ongeworden, onafhankelijk Zijn. Het zijn der natuur is van alle zijden beperkt. Het is niet omdat het *is*, maar omdat het *is geworden*. 't Is niet het Zijn in zich zelf, want dan moest het oneindig en alvolmaakt wezen. Het absolute Zijn is uit kracht van zijn natuur onbegrensd in zijn volkomenheden. 't Is niet dit of dat zijn; 't is het Zijn d. i. alvolkomenheid. Daar is maar één volkomen Zijn, omdat juist zijn volkomenheid alle verdeeling uitsluit.

Heeft nooit iemand onder de vereerders van Multatuli ingezien, dat de „meester" zich belachlijk maakt, wanneer hij alle godsdienstvormen verguist op grond eener door hem zelf nooit begrepen terminologie? Doch wat spreken we van belachlijk maken? Multatuli heeft zijn hartstocht in de zielen van honderden lezers geslingerd. Die hartstocht is hun verleidende daemon geweest.

Naar mijn oordeel is *Max Havelaar* het eenig kunstwerk, dat Multatuli heeft voortgebracht. *Vorstenschool* is een gebrekkige dramatische proeve. Noch de *Minnebrieven* noch de *Millioenen-studien* voldoen aan de eischen van het schoone. Evenmin *Wouter Pieterse* in de *Ideën*. Ik ontken niet, dat in dit verhaal een bepaalde zijde van ons volksleven is weergegeven en soms voortreffelijk geschilderd, maar als kunstvoortbrengsel is het toch in meer dan één zin fragmentarisch. De kunstkracht van den dichter, die den *Havelaar* schreef, is hier gebroken. Multatuli wil in de *Ideën* niets anders zien dan zich zelven. In *Wouter Pieterse*

maalt hij zielsaandoeningen, hoedanige hij zelf in zijn kindsheid en jongelingsjaren meent ondervonden te hebben. Hij ziet alleen zich zelf in den spiegel, dien hij zijn lezers voorhoudt. Daarom dwalen zijn gedachten telkens af naar zijn latere levensjaren en vooral naar het „ondankbaar en verachtelijk Nederland".

Volgens Busken Huet wordt het beminnelijke der godsdienst in *Wouter Pieterse* door één groep vertegenwoordigd en is van die groep een roomsch-katholiek priester de hoofdpersoon. De kritikus meent, dat evenmin de protestanten als de vrijdenkers zich zullen ergeren aan pater Jansen. Persoonlijk kent hij gereformeerde en niet gereformeerde predikanten, „bezield van denzelfden geest, even grootsch kinderlijk en even humaan; geboren zielenherders".

Ook even kinderlijk-onnoozel? Dan is het te wenschen, dat dergelijke predikanten in Nederland niet vermenigvuldigd worden.

Pater Jansen is een man met een goed hart, maar zonder eenig oordeel des onderscheids, zonder menschenkennis. Een bloed, die het een voorrecht mag heeten, dat *Wouter* de eenige knaap is, met wien hij vriendschappelijk omgaat. 't Is in der daad aandoenlijk, dat een koude skeptikus als Huet in hem het beminnelijke der godsdienst vertegenwoordigd ziet!

P. F. Th. van Hoogstraten.

DE ZANG DER ZUILEN.

Als een heerlijk orgelspel in onze aloude hoofdkerken ruischte en jubelde nu reeds een drietal jaren geleden de *Aya Sofia* door Nederland. De eeuwen — zoo was de voorstelling van dit dichtstuk — de eeuwen gingen ter prediking op in dat monument der bouwkunde, dat den vervoerden Justiniaan deed uitroepen: „Ik triomfeer, o Salomon!" Alle de gloriën en de schande van het Oostersch Romeinsch keizerrijk, de conciliën en scheuringen der Grieken, de kerkvaders en Irene zagen wij daar optreden en evenzoo de kruisvaarders en den geweldenaar Mahomed, die Anthoesa vallen deed. Hier kwamen de eeuwen dus bijeen, om op de puinen van al die grootheden, ja, in den ontheiligden romp zelf der Aya Sofia ons te leeren, hoe alles, alles voorbijgaat, maar tevens hoe de heilige waarheid Gods, uit het getuigenis dier puinen zelven nieuwen luister ontvangt en aldus Ezechiëls gezicht steeds wordt hernieuwd. Algemeen — enkele uitzonderingen kunnen de beteekenis daar niet van verminderen — algemeen aanvaardde Nederland dit dichtstuk als een waar meesterwerk, en Zijne Majesteit Koning Willem III bezegelde die erkenning en schonk aan den dichter het ridderschap.

Thans, nu de eerste geestdrift over het kunstwerk in zijn geheel zich reeds geuit heeft, willen wij eens be-

proeven om een onderdeel van die grootsche hymne in de bijzonderheden te beluisteren, en wij kiezen daartoe den zoo lyrischen en religieusen *Zang der zuilen.*

De zuilen! Reeds dadelijk omgeeft ons zekere geheimzinnigheid. Wie toch gaf den mensch in — en bijzonder den mensch in het Oosten, waar eens de bakermat van alle menschen stond, en waar juist geheele tijdvakken met den naam van „tijdvak der obelisken" worden aangeduid — wie gaf den mensch in, dat er iets groots was in dat uithouwen en oprichten van ontzagwekkende steenen gevaarten? De kunstkenner Van Vloten zoude ons willen tevreden stellen met te verwijzen naar de gestalte van het menschelijk lichaam. Maar waarom moesten dan altoos die naar de lichaamsgestalte ontworpene steenmassa's juist zoo bovenmate boven de menschelijke gestalte uitgaan? En waarom was dat oprichten dier zuilen dan nimmer het spel des alledaagschen levens, maar altoos een halte op den grooten heirbaan der historie, bij welk indrukwekkend rustpunt de gekroonden of de gezalfden onder de menschen de aandacht vroegen van alle geslachten, die na hen zouden leven? Hier komt nog bij, dat niet de rechte lijn, maar de gebogene, de lijn der schoonheid en der bevalligheid is. Voor ons dus heeft de idee van de zuilen een anderen grond, dien wij zouden willen voordragen als volgt. Wat door de spraakverwarring te Babel onmogelijk was gemaakt, dat zeker zou niemand meer beproeven, maar schier noodwendig moest juist door dat groote feit, waarmede de broederschap der volkeren zoo geweldig van één was gescheurd, de overlevering onder allen blijven voortleven, dat, ofschoon de vaderen hadden

misdaan door dwazen overmoed en trotschheid, omdat zij den hemel zelf wilden bereiken, daarbij toch onmiskenbaar het omhoogstreven, ook in goeden en prijzenswaardigen zin, was aangewezen als de richting naar het goddelijke. Van daar de zuilen in tempels en rechtszalen, en evenzoo in de huizen der koningen, de zonen Gods in de oogen der menschen; en hoe kostbaarder en hechter de zuil, des te waardiger de opstijging naar het hoogere. Wij behoeven hier nauwelijks in herinnering te brengen, dat in plaats van den éénen waren God spoedig de afgoden door de zuilen werden geëerd, doch dit doet niets te kort aan de oorspronkelijke zuilen-idee; juist de goden en godinnen werden op Gods troon geplaatst.

Waarlijk lyrisch groot is dus de voorstelling van den dichter om de zuilen te doen zingen 1), gelijk anderen hierin waren voorgegaan. Om van de schriftuurlijke persoonsverbeeldingen te zwijgen, verwijzen wij naar den monoloog van den obelisk, door J. J. L. Ten Kate in zijn *Italië* meegedeeld. Hoort hoe deze dichter o. a. den Egyptischen obelisk laat zingen, die, reeds door keizer Caligula overgebracht, nu midden vóór de St. Pieterskerk staat:

'k Ben een gedenksteen uit den fabeltijd
De loop der wereld ging voorbij mij henen —
Een schaâuw, die langs den zonnewijzer glijdt!

Wat eeuwen, die verschenen en verdwenen!
Wat puinen, in mijn droom weer opgebouwd!
't Is of Verleen en 't Heden zich vereenen.

---

1) Eigenlijk is er verschil tusschen zuilen, pilaren, obelisken enz. Wij vatten alles samen onder het genus: *zuilen*.

'k Zie beelden rijzen, bleek en lang veroud:
De Tiber toont mij, vreemde, een reeks tooneelen,
Die 'k thuis reeds bij mijn Nijlstroom heb aanschouwd.

'k Zag daar de Priesterkaste sluw verdeelen
En heerschen, in der helden vuist het zwaard
Besturen, en den geest slaan in gareelen.

Geen heilig recht der menschheid werd gespaard;
't Volk was haar slaaf; en voor haar banvloek bogen
De trotsche Faraonen zich ter aard.

Met afgôon vulde zij haar tempelbogen;
En koel vertrad haar voet met looden zool
Het Godsvolk, dat niet knielde voor heur logen.

Zich wikkelend in de almacht van haar stool,
Hard als mijn steen, heeft zij mij opgeheven
Op 't voetstuk tot haar eigen trotsch symbool.

Onbuigbaar stond zij en reusachtig, even
Als ik; zij droop van aller tijden bloed;
En zij bleef staan, want zij was één gebleven.

En of een ziener in zijn overmoed
Haar al doorvorschte en straks te schudden waande —
In hiëroglyphen sprak ze, als ik, en week geen voet.
't Mysterie en de eenheid hield haar staande.

Vrij wat beter en hooger dan deze monoloog van den lasterenden obelisk klinkt de zuilenzang der *Aya Sofia*. Hier verkrijgt men inderdaad den hoogsten graad van schoonheid en kunst, want deze zuilen, die uitteraard reeds de vertolking zijn van het menschelijk verlangen naar God, stonden eerst in de tempels der afgoden en werden later daaruit naar de Aya Sofia overgebracht ter eere van de wijsheid Gods of God den Zoon; ja, wat meer is, de vervolgde Christenen hadden die zuilen opgegraven in de dagen toen zij „*tot de mijnen*" waren veroordeeld. Dr. Schaepman zelf zegt in zijn aanteekeningen:

„Paulus Silentiarius heeft een niet gering deel van zijn gedicht aan de zuilen der Aya Sofia gewijd. Men wist te verhalen, dat velen dezer zuilen uit oude heidensche tempels afkomstig waren, — „the triumph of Christ was adorned with the last spoils of Paganism" zegt Gibbon, — dat niet weinigen waren gedolven door Christen belijders, die tot de steengroeven veroordeeld werden. Men wees met name aan: acht zuilen van porfier — rood graniet — uit den Zonnetempel van Aurelianus te Rome, door de Romeinsche Patricia Marina geschonken. Ook vond men acht zuilen van groen Thessalisch graniet, die door den Praetor Constantinus uit Ephese werden gezonden en, naar het heette, uit den beroemden Dianatempel afkomstig waren".

Het is daarom wel goed gevoeld, aldus den zang der zuilen aan te vangen:

Wat wonder lied ontvangt ons op den drempel,
Van 't heiligdom?

want die vragende vorm wekt belangstelling en verwondering, gelijk de grootheid van het onderwerp vraagt.

Daarna neemt de zang reeds dadelijk die eigenaardige wending, welke als een praeteritie bekend is, zoodat eerst telkens wordt aangeduid, welk wonderlied hier niet gehoord wordt. Deze figuurlijke spreekwijze heeft het voorrecht, dat men door middel der ontkennende enumeratie eerst allerlei andere schoonheden kan groepeeren rondom die eene, die straks zal worden gevierd als eene kohinoor onder de diamanten. Zóó gaf Dr. Schaepman haar, en wij aarzelen niet het woord van Vondel hier als toepasselijk aan te halen: „Soo trekt de bij haren honig uit alle beemden en velden". De lezer oordeele zelf.

Op de vraag: „*Wat wonder lied ontvangt ons?*", heet het nu:

't Is niet der psalmen toon
Die ruischend zweeft en in den hoogen tempel
Van Davids harp weerklinkt voor Davids zoon.

De rijke poëzie der Hebreeën dus eerst herdacht; zij is ingeving van den Heiligen Geest zelven, een geheel eigenaardig kunstwerk met zijn tweevoudige uitdrukking van dezelfde gedachte, met dien rijkdom van beeldspraak, wier stoutheid onze Noordsche ooren somwijlen schokkend aandoet, met dat profetisch karakter vooral, dat de dichter hier in den laatsten regel „*van Davids harp voor Davids Zoon*" in het voorbijgaan heeft aangegeven. Aan haar dus de eereplaats.

Na die goddelijke poëzie, wier muse, zoo zoude men Tasso kunnen nazingen:

Wier muse naar geen glorie vraagt,
Zoo broos als die van Pindus' lauwerblaâren,
Maar starrenglans om 't blinkend voorhoofd draagt
In 't zalig koor der Cherubijnen-scharen,

na die goddelijke poëzie treedt de hoogste menschelijke kunst namelijk die van Griekenland ten tooneele:

't Is niet de zang uit gouden mond en veder
In Hellas' taal den ongekenden God
Ter eer gevloeid, zoo wonderhoog en teeder,
Zoo zwellend vol van bruisend zielsgenot.

Homerus dus, de reien en koorvoerders van Sophocles, heel de Grieksche zangberg en vooral het heerlijk tooneel van Paulus voor den Areopagus, staan hier voor onze oogen.

„Mannen van Athene — heeft Paulus in dat uur gezegd — ik zie, dat gij onder alle opzichten als het ware overgodsdienstig zijt. Want de stad rondgaande en uwe heiligdommen beschouwend, heb ik ook een altaar gevonden waarop geschreven stond: *Aan een onbekenden God*! Wat gij dan zonder kennis vereert, dat verkondig ik u". En nu de eerste waarheden des geloofs behandelend, zeide Paulus o. a. van God: „In Hem leven wij en bewegen wij ons en zijn wij, gelijk ook sommigen uwer dichters hebben gezegd: *Want wij zijn ook Zijn geslacht*". Deze laatste woorden

had inderdaad de oude dichter Aratus gezongen. Op dit heerlijk tooneel wordt in bovengenoemden verzen gezinspeeld.

Zoo staan de twee groote afdeelingen van Hebreeuwsche en Grieksche, van goddelijke en menschelijke, zangen voorop en is heel de geschrevene wereldpoëzie op waardige wijze herdacht. De ongeschrevene zang zal nu in de enumeratie worden doorloopen: allereerst de menschelijke stemme, dat wonderwerk met zijn duizenderlei trillingen, hetwelk voor elk zielsgevoel zijn bijzondere modulatie heeft, en altoos aan zekere getalsorde in zijne harmonieën gebonden blijft; vervolgens komen de lagere schepselen in al hun schoonheid: de wateren, wier vroolijk geklater in Gods eigen woord bij juichend handgeklap wordt vergeleken; de „*tocht der luchten*", mede zoo vaak als stemme Gods in de heilige bladeren aangeduid; het licht, hetwelk de sterke figuur van Baruch den profeet voor den geest roept, waar hij zegt: „Het licht gehoorzaamt Hem sidderend en de sterren zijn verheugd en roepen: hier zijn wij"; en eindelijk de knoppen en bloesems, geurende tot Godes eer en Salomon overtreffend in majesteit. Dit alles roept de dichter aldus te voorschijn:

't Is geen muziek door orgelende kelen
Der menschen borst ontstegen in haar vlucht,
Waar al de tonen onzer ziel in spelen,
Als witte duiven langs de blauwe lucht;
't Is 't ruischen niet der murmelende waatren,
Die, paarlende in der zonnestralen glans,
Al rinkelende in 't marmerbekken klaatren,
Omhoog, omlaag in dartelenden dans;
't Is niet de tocht langs gouden koepeldaken
Opvarend uit des Horens gouden vloed;
De juichtoon niet, wâarmeê bij 't grootsch ontwaken
De zon haar beeld in duizend spiegels groet;

't Cypressenwoud bergt in zijn donkre kronen,
Zijn blaadrendos van flonkerlicht doorgloeid,
't Mysterie niet der wonderbare tonen,
Het hooge lied in hooger sfeer ontboeid.

Zoo is waarlijk de optelling hier uitgeput, alle harpen zijn eerst aangeslagen, voordat de groote zang weerklinkt, of liever: de hoorders zijn eerst door een liefelijk voorspel tot aandacht gestemd, eer de zuilen spreken gaan. In dat voorspel schuilt intusschen nog een bijzondere schoonheid van technischen aard. Bemerkt men wel, hoe geniaal de wending der gedachte hier geschiedde? Van het ontkennende moest de dichter nog altoos tot het bevestigende overgaan; hij, die gezegd had, hoe de zang, die ons te gemoet voer op den drempel van het heiligdom, niet was de psalm van David, niet het lied in Helleensche vormen, niet de klanken der menschentaal of der levenlooze natuur, hij moest gevolgelijk nu zeggen, hoe die zang dan wel ruischte. Een dichter van den tweeden rang zou hier over een minder welluidend overgangswoord zijn gestruikeld. Wat deed echter Schaepman? Hij maakte het woord zang, dat tot heden *onderwerp* der zinsneden geweest was tot het *voorwerp*, en zegt:

't Is niet de tocht langs gouden koepeldaken
Opvarend uit des Horens gouden vloed;
De juichtoon niet, waarmeê bij 't grootsch ontwaken
De zon haar beeld in duizend spiegels groet;
't Cypressenwoud bergt in haar donkre kronen,
Zijn blaadrendos door flonkerlicht doorgloeid,
't Mysterie niet der wonderbare tonen,
Het hooge lied in hooger sfeer ontboeid.

Met deze wending is alle gedwongenheid vermeden en kan hij aanstonds aldus in het bevestigende voortgaan:

Het is een lied zoo plechtig, zoo verheven,
Zoo vol van hooge en bovenaardsche kracht,
Dat het de ziel doet jubelen en beven,
Als ze iedren toon met nieuwe geestdrift wacht;
Hoe zal mijn toon dat reuzenkoor vertolken,
Dat machtig zwelt, een toomelooze zee,
Niet onder 't floers van donkere onweêrswolken,
Maar voerend heel der zonne luister mee?
O menschentaal, die spelende de kluistren
Ontbinden kunt van heel het scheppingslied,
Hier breekt uw kracht, hier wordt uw zingen fluistren,
Maar zingen als die tonen kunt ge niet.

De algemeene inleiding is hiermede ten einde. Om nu verder de stoute voorstelling te billijken van „zingende zuilen" — het gedicht sprak er nog niet van — gaat de dichter eene analogie, eene gelijkenis maken, die naar onze bescheidene meening geen gelukkige keuze is uit de oude sagen. Hij brengt ons namelijk het steenen beeld van Jupiter-Memnon te binnen, dat in het oude Egyptische Thebe stond en bij het opgaan der zon een klagenden toon hooren deed, die door oude schrijvers aan tooverkunst wordt toegeschreven 1). Evenzoo was in den tempel van den zonnegod Serapis te Alexandrië in den oostermuur een onzichtbare opening aangebracht, zoo nauwkeurig berekend, dat op een bepaalden tijd het eerst indringend licht juist op den mond en de lippen van het standbeeld viel. De eerste straal, waarmee de Sol Oriens (de opgaande zon) den mond van den Serapis trof, die alzoo de heraut werd van het opgaande licht der wereld, verwekte in Memnons beeld een toon en daarmee het geloof aan een hoorbare openbaring der godheid. De bedoeling dus van den dichter zal zijn, te zeggen:

1) „Dimidio Magicae resonant ubi Memmone chordae": Juvenalis XV, 5.

Zie, wat de heidenen van hunne afgoden zeiden, dat verkondig ik u, op betere wijze, van de zuilen ter eere Gods opgebouwd. Maar is de gelijkenis met den leugenachtigen Memnon hier wel gelukkig gekozen? Dat de inkleeding van Dr. Schaepman aan die tooversage een poëtischen *vorm* heeft gegeven, erkennen wij het eerst. Door dien klank, aan den logen dienstbaar, met het springen van een gouden snaar te vergelijken, door het jonge morgenrood verder een kus te laten drukken op den bleeken marmeren mond van dat Memmon-beeld, is er zulk een schoone inkleeding aan deze leugenzaak gegeven, dat men geneigd wordt het gebrek niet zeer sterk uit te meten. Doch veel schooner, dit staat vast, ware hier eene analogie met eenig waarheidsbeeld geweest: bij voorbeeld, zouden wij, als het niet vermetel is, willen zeggen met het Moses-beeld, dat den genialen beeldhouwer den uitroep ontlokte: „Spreek, gij leeft!" Men oordeele intusschen over de heerlijke vormen:

Van Memnons beeld ging eens de aloude sage,
  Dat bij den kus van 't jonge morgenrood
Den marmren mond een trillend weeke klage,
  Als 't breken van een gouden snaar, ontvlood;
Een woud van zuilen rijst in deze hallen
  En uit dier zuilen koninklijke rij
Komt breed en vol een koningshymne schallen,
  Een vrijheidslied, een wondre profecij,
Een wemeling van wereldwijze zangen, —
  De psalm des Woords klinkt ze altijd, altijd door,
Ik stamel na wat ik heb opgevangen, —
    Zoo zong dier zuilen koor:

Om hetgeen hier van die koningshymne der zuilen gezegd wordt goed te vatten, herinnere men zich, dat onder het heidendom de geheele schepping, ook het

delfstoffenrijk misbruikt werd. Terwijl die wereld van steenen en marmer en zuilen oorspronkelijk geschapen was tot Gods verheerlijking en glorie, bracht de zonde ook die mindere schepping onder de slavernij van het kwaad. Die slavernij bestond voor de redelooze schepselen vooral hierin, dat zij tegen God misbruikt werden. Op zeer harde wijze overkwam dit aan die heerlijke zuilen, welke in de tempels der afgoden moesten staan. Maar de verwinnaar der zonde, Christus, verwoestte Satans rijk op aarde en ofschoon, zoowel voor den mensch als voor de geheele schepping, de algeheele vrijmaking eerst aan het einde der dagen is te wachten, toch geraakte daardoor ook de redelooze schepping tot een begin van vrijheid en kon hare oorspronkelijke bestemming weder vervullen. Bijzonder overkwam dit aan de zuilen der Aya Sofia, welke uit de tempels der afgoden waren gekomen tot den tempel, die aan de Wijsheid Gods was toegewijd. Geen wonder dus, dat — waar zij als redelijke wezens zingende worden opgevoerd — hare zangen „*een vrijheidslied*" heeten; vervolgens ook „*een wondre profecij*", want het schepsel is nog in afwachting, zegt Paulus, en zijn *gedeeltelijke* verlossing profeteert dus de *geheele* aan het einde; en eindelijk „*een wemeling van wereldwijze zangen*", want het thema, het onderwerp hunner zangen — de vrijheid door de verlossing — gaat eigenlijk alles aan, wat in het geschapene heelal bestaat.

Wat de laatste drie regels betreft, hierin legde de dichter het volgende schoone idee ter neder. Die bovenbedoelde zang der geheele schepping klinkt eigenlijk „*altijd, altijd door*" tot in alle eeuwen: *zoolang er na de verlossing, zuilenrijen zullen wezen,* zullen zij een lofpsalm moeten

zingen aan hun Verlosser, en die Verlosser heet het Woord, het Woord des Vaders, d. i. God de Zoon, omdat hij de uitgedrukte wijsheid en de gedachte des Vaders is, en wij, menschen, onze gedachte door het woord vertolken. Eigenlijk dus zingen de zuilen in de Aya Sofia nog altoos voort, en die psalm des Woords zal nooit eindigen; mijn zang, zegt de dichter, hergeeft slechts een deel dier koningshymne: „Ik stamel na wat ik heb opgevangen". Inderdaad, wie bewondert hier niet het waarlijk geniale? Wie zoude hier nog aarzelen, dezen dichter naast Vondel te plaatsen? Zoo ooit toch kan gezegd worden: „*Heel de wereld spreekt en jubelt op des dichters snaren*", dan is het hier, hier waar de geheele historie van den val en opstanding der wereld in een vijf- of zestal verzen wordt voorgedragen. En dat alles verneemt men op niet mindere wijze, als de zuilenzang zelve aanvangt. Hoort hoe zij nu eerst allen te zamen zingen:

„Wij droegen eens van de oude, valsche goden
De tempels zonder tal,
Nu worden wij tot uwen dienst geboden,
O Koning van 't heelal!
Wij stonden eens als weerelooze slaven,
In schittrend praalgewaad,
Nu groeten wij, aan puin en schande ontgraven,
Der vrijheid dageraad;
Eens droegen wij, der rotsen schoot ontwrongen,
Den glans der schoonheid stom,
Nu is een kracht onze aadren ingedrongen
En hupt er bruisend om;
Nu zingen wij het Woord, dat alle woorden
Deed worden uit het niet,
Der rotsen psalm in marmeren akkoorden
En tonen van graniet;

Hallelujah! Der zonde banden breken,
Wij rijzen uit het stof,
Hallelujah! De steenen mogen spreken
Der eeuwen Rots ten lof!"

Aarzelend schier komen wij tusschen deze heerlijke regels een bescheiden woord voegen. 't Is alleen om te zeggen: laat hier geen misverstand komen. Toen de dichter bij den aanvang zeide: de zang, dien wij hier hooren, is niet de zang van Davids harp en niet de zang van Griekenland, den onbekenden God toegewijd, toen loochende hij geenszins de verwantschap dier liederen met den zang der zuilen, want de lezer zal wel inzien, dat allen wel degelijk en eigenlijk den éénen Verlosser willen huldigen. De zin zag dus eerstens op den verschillenden aard dier zangen, wat plaats en zangwijze betreft, maar vervolgens vooral op dit schoone feit, dat Davids zang en Griekenlands hymnen slechts beloofden en profeteerden, terwijl hier, in den zang der zuilen, de vervulling dier belofte en profetieën weerklinkt. Hier mogen de steenen spreken, der eeuwen Rots ten lof, want de Heiland is ook voor hen de ware hoeksteen geworden, dien de eeuwen nooit zullen verwrikken. Toeven wij nu verder niet om, na het koor, de eerste groep afzonderlijk te zien inleiden en te hooren zingen:

Zoo zwol het koor, maar toen het scheen te zwijgen,
Toen ruischte daar een zilvren stemme zacht,
Die trillende steeds hooger scheen te stijgen,
Als 't lied der starren in den zomernacht;
In 't groene kleed dooraderd van veel kleuren
Zong nu de rij, die eens de slanke schacht
Hoogrijzende uit Thessaaljes groef mocht beuren,
Het eigen lied vol tooverende kracht:

„Diana der Efezen,
Grootmachtige, onvolprezen
Door aller volken rij,
Voor vruchtbre levenskrachten,
Gestrooid in zwoele nachten,
Uw tempel droegen wij.

O Artemis, wier pijlen
Door lucht en wolken ijlen
Als dragers van het lot,
O ongerepte en wreede,
Die met der liefde bede
In zilvren schoonheid spot;

O Licht, den nacht doorglorend,
Toch steeds den nacht behoorend,
Gij licht en nacht te gaâr,
We omreiden uw altaren,
Met Amazonen-scharen,
Helleenen en barbaar.

Nu vlood uw zilvren duister,
Nu rijzen we in den luister
Van 't volle morgenlicht,
Geen floers van schoonen logen
Houdt langer nog omtogen,
Der Wijsheid aangezicht!

Diana der Efezen,
Vergaan is de onvolprezen,
De wereldmajesteit;
Nu zingen onze koren
De Wijsheid ongeboren,
Bij God van eeuwigheid!"

Het einde van dezen zang biedt ons een rustpunt. Zooals wij hoorden, zongen hier de acht zuilen van groen Thessalisch graniet, die door den Praetor Constantinus uit Ephese waren gezonden en, naar het heette, uit den beroemden Diana-tempel afkomstig waren. Zij waren dus zeer eigenaardige tolken voor de waarheid Gods en de verlossing. Men herinnert zich immers, hoe de be-

zweringen bij de dichters, o. a. bij Tasso, vaak heeten: „spreuken, door heksen uit Thessalië bedacht". In het land van bijgeloof geboren en uitgehouwen, dienden eenmaal deze juichende tolken der waarheid Diana's tempel te Ephese. In zijne aanteekeningen verwijst ons de dichter verder naar de Handelingen der Apostelen (XIX, 24 vv.) ten einde bovenstaanden zang goed te verstaan. Daar lezen wij:

Zeker iemand [te Ephese], Demetrius geheeten, een zilversmid, die zilveren Diana-tempeltjes maakte, bracht den kunstenaars geen klein gewin aan. Deze riep hij te zamen, alsmede de werklieden in zulke dingen, en zeide: „Mannen, gij weet, dat wij uit dit handwerk onze welvaart hebben, en gij ziet en hoort, dat die Paulus veel volks, niet alleen van Ephese maar ook bijna van geheel Azië overreed heeft en afkeerig heeft gemaakt, zeggende, dat het geene goden zijn, die met menschenhanden gemaakt worden. En er is gevaar niet alleen voor ons, dat dit vak in verachting kome, maar ook de tempel der groote Diana zal voor niets geacht worden en allengs zal ook de majesteit te gronde gaan van haar, welke geheel Azië en de wereld vereeren". Toen zij dit hoorden, werden zij met toorn vervuld en schreeuwden: „Groot is de Diana der Ephesiërs". En de stad geraakte vol van oproer.

Bij deze schriftuurplaats sluiten zich de volgende bijzonderheden der mythologie aan:

Diana, bewoonster der wouden, bevruchtte de natuur; vandaar heette zij *Nemorum cultrix*, *silvicola*; daarenboven stond Diana in den nacht als Phoebe of maan aan den hemel; Virgilius reeds zeide: *Astrorum decus et nemorum Latonia custos*: Latona's dochter (Diana) is der sterren luister en bewaarster der wouden"; als zoodanig was zij ook de godin van de jacht; en eindelijk nog regeerde zij in de onderwereld als Hecate en Trivia, en was het hoofd der tooverkunst en der droomen. Verder herinnere men zich, dat de eeredienst van Artemis zich gevormd heeft uit die der maan en dus Diana met dezen Griekschen naam van Artemis bedoeld is. Hare pijlen (ἰο-χέαιρα: de pijlen schietende) doodden niet slechts

de dieren, maar ook de vrouwen, bijzonder de jongere, zooals o. a. de dochters der ongelukkige Niobe. Waar onrechtvaardige mannen wonen, schiet zij mede hare pijlen af, doodt het vee door ongeneeslijke ziekten, vernielt den oogst, doet jongelingen en grijsaards omkomen. Wreed was haar eisch — na het ombrengen van een haar toegewijd dier — door het offeren van een meisje verzoend te moeten worden, wreed haar eeredienst in Laconië, alwaar de Spartaansche jongelingen voor haar altaar ten bloede gegeeseld werden. Aphrodite vermag op haar geen invloed uit te oefenen en is steeds de vijandin van de „ongerepte", wie de kuische Hippolytus, in zijn afkeer van Venus, zijn dienst had toegewijd. De Amazonen, die in de jacht veel behagen vonden, eerbiedigden haar meer dan eenige andere godheid. In verband eindelijk met het bovenvermelde verzoeningsoffer was de gewoonte te Brauron en Munychia ontstaan om jonge meisjes van vijf tot tien jaren tot Diana's of Artemis' priesteressen te wijden 1).

Nu echter — zoo zingen de zuilen — nu ging dat alles voorbij; het floers van den logen, de wereldmajesteit, door Azië en heel de aarde vereerd, het zilvren duister der aangebedene en als godheid vereerde maan, het moest alles plaats maken voor het Licht, voor „de Wijsheid ongeboren", wier waarheid en koningseer in de Aya-Sofia-tempel werd gehuldigd.

„*Geen echo klinkt*", zoo gaat bij de inleiding der volgende zuilengroep de dichter voort; want de Dianacultus was eenig in zijn soort, en in het bijzonder was aan dien eeredienst geen voortleving of herhaling — waarvan de echo het beeld is — op de aarde geschonken. Doch hadden de Diana-zuilen voor het Oosten gezongen, voor een eerbetoon van heel Azië, er waren in de Aya Sofia ook overblijfselen uit het oude Rome, de beheerscheresse der Westersche wereld. Acht zuilen van porfier of rood

1) Zie: Dr. Kroon, *Mythol. woordenboek*; alsook: *Oostersche, Westersche en Noordsche Mythologie*, door Tijdeman.

graniet uit den Zonnetempel van Aurelianus te Rome, door de Patricia Marina geschonken, zouden op hare beurt den lof zingen niet meer van die stoffelijke vuurzuil, in het heidendom ten onrechte vereerd als godheid van licht en bezieling der geheele schepping, maar den lof van die Hemelzonne, die door Paulus de glans en afstraling van 's Vaders glorie wordt geheeten, door wien Hij ook de eeuwen heeft gemaakt. Daar nu de Heilige Schriftuur zelve in het Boek der Spreuken (VIII, 22 vv.) in het kort de groote werken opnoemt, door God den Zoon als Wijsheid Gods gewrocht, hooren wij de zuilen van den Romeinschen Zonnetempel ook dat lied aanheffen. Om het beter te doen verstaan, volge hier eerst die Schriftuurbeschrijving, alwaar de Wijsheid zelve sprekend wordt opgevoerd; wij gaan inmiddels voorbij, hoe de Kerk ook op de H. Maagd Maria die woorden toepast, als zijnde die gezegende vrouw van den aanvang af der eeuwige wijsheid in de gedachte geweest. De Wijsheid Gods spreekt dan, als volgt:

De Heer bezat mij in den aanvang zijner wegen, eer dat hij nog iets maakte, van den beginne af 1);

Ik ben van eeuwigheid verordend, van oudsher, eer de aarde werd;

Daar waren nog geen afgronden en ik was al ontvangen, geen waterbronnen waren nog opgeschoten;

De bergen stonden nog niet vast door hunne zwaarte, vóór de heuvelen was ik geboren;

Hij had het aardrijk nog niet gemaakt, noch de vloeden, noch de aspunten des aardbols.

Toen hij de hemelen bereidde, was ik daar; toen hij naar vaste wet den cirkel trok rondom de diepten;

---

1) Men denke hier aan St. Jan's evangelie: „In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God; zonder hetzelve is er niets gemaakt van hetgeen er gemaakt is".

Toen hij het uitspansel omhoog vast maakte en de waterbronnen in een schaal afwoog;

Toen hij de zee hare grenzen stelde en een wet aan de wateren voorschreef, dat zij hunne perken niet zouden te buiten gaan;

Toen hij de grondslagen der aarde vestigde;

Was ik bij hem en schikte alle dingen; ik had er mijn vermaak in dag aan dag, en ik speelde voor hem te allen tijde;

Ik speelde op den aardbodem en mijn vermaak is met de kinderen der menschen te zijn;

Nu dan kinderen, hoort mij; zalig zij, die mijne wegen bewaren;

Luistert naar onderwijzing en weest wijs en verwerpt ze niet.

Zalig de mensch, die mij hoort en dagelijks waakt aan mijne poorten en de wacht houdt aan de posten mijner deur;

Wie mij gevonden heeft zal het leven vinden en zaligheid scheppen van den Heer.

Eerst na deze noodzakelijke aanhaling zij de heerlijke inleiding en het lied der Romeinsche zuilen hier geplaatst. Geen echo klinkt, zoo hief de dichter aan:

Geen echo klinkt, maar fier en ongedwongen
Rijst nu een zang door zachter toon gewekt;
Als 't aadlaarsjong, dat, na zijn eerste sprongen
Van Alp tot Alp, de breede pennen strekt
En, steigerend de luchten ingeschoten,
Den scherpsten blik tart in zijn hooge vaart,
Zoo vaart de vlucht dier jubelende noten,
Voert met één' slag de zielen hemelwaart;
Het stijgt, het stijgt, — wie waagt het na te dringen
Tot waar dit lied in volle tonen schalt? —
In purpren dos staan zij, die aldus zingen,
Dus klinkt de toon, die op onze aarde valt:

„Glorie, glorie zij der Zonne,
Die door de eeuwigheden licht,
Ongeschapen levensbronne,
Weêrschijn van Gods aangezicht,
God uit God, uit luister luister,
Woord en Waarheid levende één,
Glorie, glorie zingt U 't duister
In den vrijgeworden steen,

Ons deed eens een keizer komen
Tot een hoog en heilig lot,
Tot zijn hoog en heilig Romen
Tot den tempel van zijn god,
Die, gekroond met gouden stralen
Als de koning van de zon,
Alle volken, alle talen,
Wijsheid, schoonheid brengen kon.

Ach, gedwongen, als gebogen
Droegen wij den harden last
Glorie, glorie zij d'Alhoogen,
Die ons van die smetten wascht;
Nu tot vrijheid als herteelden
Zingen wij der Wijsheid lied,
Waar de wereld vol van beelden
Toch geen enkel beeld voor biedt!

Wijsheid, die in de eeuwigheden
Hebt gebaard den trotschen tijd,
Die den God der heerlijkheden
Spelende gezelle zijt,
Die de hemelen helpt welven,
Om den afgrond grenzen zet,
Aan de zee haar bed leert delven,
Aller krachten hoogste wet!

Wijsheid, eeuwige, onvolprezen,
Bronne der gerechtigheid,
Die de volkeren doet vreezen
En de koningen geleidt,
Woord des Vaders, mensch geworden,
Aller hemelen accoord,
Ruischend in uw englenorden
Zingt in onze steenen voort" 1).

Toen zwegen nog die fiere zuilen niet
Op andren toon vervolgden zij haar lied:

---

1) De zin is dus als volgt: het accoord van alle hemelen (de liefde en aanschouwing Gods, die in engelen en zaligen hymnen verwekt) zingt ook eenigszins in ons, die door U, o Christus! deel hebben aan de Godsvereering.

Neen, die zuilen zwijgen nog niet: de onuitputtelijke dichter zal bij den verheven toon der blijdschap en waarheid nu nog dien voegen van den diepsten weemoed. De Christen kan zich nimmer de eerste en bloedige eeuwen des Christendoms voor den geest brengen, zonder groote bewondering; de innige onderlinge liefde der martelaren en hun hooge zielsverheffing deden in de spelonken en mijnen, in de holen en gevangenissen als een heerlijk hemellicht schijnen; en was dit reeds bewonderenswaardig bij een korte gevangenschap, als de brullende leeuwen en panters weldra den armen martelaar zouden te gemoet snellen in het amphitheater, als weinige dagen den belijder des geloofs scheidden van het zwaard of den rooster, wie zal dan die zielskracht genoeg loven in hen, die, opgevoed in een zacht en welgesteld leven, weggescheurd werden van de hunnen en zich levenslang tot den arbeid der mijnen bij honger en zweepslagen zagen veroordeeld? En toch overkwam dit zelfs den Opperherder der Heilige Kerk, het overkwam Paus Clemens:

„Toen hij — zegt zijn levensgeschiedenis 1) — door zijn leer en de heiligheid zijns levens er velen tot het Christen geloof bekeerde, werd hij over de Zwarte Zee naar de wildernis van de stad Chersone verbannen, alwaar hij twee duizend Christenen vond, die door denzelfden Trajaan waren veroordeeld. En toen nu hier deze arme menschen bij het houwen en ophalen der marmerblokken door dorst gekweld werden, besteeg Clemens, na een gebed te hebben verricht, een heuvel, die nabij was, en op de helling daarvan zag hij een lam staan, hetwelk met zijn rechtervoet een waterbron van zoet water, dat daar opwelde, aanraakte, waar allen hun dorst hebben gelescht".

De H. Clemens echter werd zelf om deze barmhartig-

1) *Brev. Rom.* 23 Nov.

heid met een anker om den hals in zee geworpen en is verdronken.

Zulke groote tooneelen zweven nu onzen dichter voor den geest. Is het wonder dat die zuilen een purperen gloed verspreiden, daar er schier dagelijks martelbloed werd vergoten in de steengroeven, waaruit hun schachten werden opgehaald. O! hooren, hooren wij, hoe heerlijk deze zang — vooral in de tweede uitgave — is gezongen! Op anderen toon vervolgden dan diezelfde rood porfieren zuilen haar lied:

„Het purper in onze aâren,
Is 't bloed der martelaren,
Die, delvende in de rots,
Met tranen en gebeden,
Dus onder de aard beleden
De heilige waarheid Gods 1).

Zie, hoe hun martelrozen
In onze schachten blozen,
Doorfonkeld van den gloed,
Die in den nacht der mijnen,
Hun fier geloof deed schijnen,
Hun hooge heldenmoed.

Nu is de nacht verwonnen,
Nu boven de aardsche zonnen
Staan ze in uw aangezicht,
Uw uitverkoren helden;
Wij, hun getuigen, melden,
God, van uw eindgericht."

---

1) In plaats van de twee volgende coupletten had de eerste uitgave slechts dit ééne alleen:

Nu tuigend hun victorie,
Nu zingen wij uw glorie
Der martelaren God,
Ons kronen uwe rozen
Den blijden krans der boozen
Doemt uwe toorn ten spot.

En nu zingt alles te zamen in die steenmassa's het slotlied:

Nog eenmaal steeg de breede vlucht der psalmen,
Tot eenen psalm der eere aaneengereid,
De koepels in met wonderbare galmen
Vol grootsche en ongekende majesteit:

„Eens droegen wij van de oude, valsche goden
De tempels zonder tal,
Nu rijzen wij tot uwen dienst geboden,
O Koning van 't heelal!
Hallelujah! O Wijsheid, die de dingen
Beheerscht door uw genâ,
Uw glorie ruischt door alle levenskringen,
Uw steenen zingen:
Hallelujah!"

Zoo luidt dan het onsterfelijk lied, dat den vijfden zang uitmaakt van het grootsche gedicht *Aya Sofia*. Historisch als de andere zangen liet het evenwel vrije speling aan het vernuft, en hiervan heeft de geniale dichter een meesterlijk gebruik gemaakt.

Ook bezie men eens dat spelemeien met de taal, de schoonheid, waarmee iedere gedachte haar juiste en — wat moeilijk is — te gelijk zoo edele uitdrukking heeft. Het tegenkomen, dat de zang u doet bij uw intreden, wat is het edel omgezet in dien aanhef: „*Wat wonder lied ontvangt ons op den drempel van 't heiligdom*?" Bemerkt ook, hoe sierlijk en ongedwongen de gedachte wordt weergegeven, dat de zuilen van den dienst der valsche goden tot den dienst van den waren God zijn gekomen: „*Nu* — zoo heet dit — *nu worden wij tot uwen dienst geboden, o Koning van 't heelal*!" En ziet ge niet met eigen oogen het schokken des bloedstrooms, als die zuilen in een allersterkste figuur

zeggen: „*Nu is een kracht onze aadren ingedrongen en hupt er bruisend om*". Verder de epitheta. „Bijnamen — zeide vader Vondel 1) — moeten niet ledigh staan, nochte voor stopwoorden dienen, maer de beelden slachten, die eenen balck of het gewelf onderstutten, en, hun werck doende, meteen tot cieraet der gebouwen strecken". Welnu, zulke woorden zijn gebruikt bij „der rotsen psalm" in „*marmeren accoorden*" en „*tonen van graniet*"; bij die „murmelende waatren", die „*paarlende*" in der zonnestralen glans, „*al rinkelende*" in 't marmerbekken klaatren; maar vooral schier zonder weerga kan men ze ontmoeten „*in 't groene kleed dooraderd van veel kleuren*" en in die martelrozen „*blozend in de schachten der zuilen*", welke schachten zelf weer „*doorfonkeld*" heeten „*van den geloofsmoed en de heldenkracht der Christenen*". Waarlijk in heel dit dichtstuk moeten wijsgeeren en taalkundigen zich om strijd vermeiden, want hier is te hunnen bate de andere les van Vondel in hare hoogste strengheid behartigd: „Zet ghij een werck op van eenen langen adem, laet het in 't midden nochte aen 't einde niet bezwijcken, maer doorgaens volstaen, zich zelfs gelijck zijn en zijnen meester nergens beschamen" 2).

P. M. Bots, Pr.

---

1) *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunst.*

2) T. a. p.

BOEKBEOORDEELING.

NOTICE SUR LE CHEVALIER F. J. F. MARCHAL 1).

Het levensbericht van bovengenoemd Academie-lid, dat door een zoon des overledenen, insgelijks lid van de Belgische Academie in de *Annales* van dit instituut voor het jaar 1889 geplaatst is, bezit ook voor ons eenig belang om de Nederlandsche toestanden, welke daarin geschetst worden.

Francois, Joseph, Ferdinand Marchal werd geboren 9 Dec. 1780. Een zijner voorzaten, Nicolas Marchal, zoon van een landman uit de omstreken van Nancy, was een bekwaam ingenieur en hielp in de jaren 1603—21 de vestingwerken van Nancy tot stand brengen, die onder krijgskundig opzicht door Vauban als meesterlijk geprezen werden, maar volgens het verdrag van Aken in 1688 gesloopt zijn. Als erkenning zijner verdiensten voor het Lotharingsche vorstenhuis werd hij in 1654 tot den erfelijken adelstand verheven. Zijne nakomelingen onderscheiden zich door wetenschappelijke ontwikkeling op velerlei gebied.

De slag van Fleurus, in het jaar 1794, beroofde de Oostenrijksche Nederlanden niet alleen van hunne autonomie, maar had ook de verderfelijkste finantiëele gevolgen: de sluiting van de Weener succursaal-bank te Brussel en andere oorzaken berokkende aan duizenden onberekenbare schade. Onder de velen, die daardoor arm geworden waren, behoorde ook de weduwe Marchal, die zich echter de grootste opofferingen en ontberingen getroostte, om haren zoon Joseph naar het *Collège de France* in Parijs te kunnen zenden, waar hij eenigen tijd de lessen bijwoonde van den oriëntalist de Sacy en van Dupuis Reeds vroegtijdig openbaarde zich bij Joseph Marchal groote neiging voor de letteren en veel talent, zoodat hem op 18-jarigen leeftijd de onderscheiding te beurt viel in eene zitting van het *Institut National de France* eene dissertatie over de voornaamste staten van Europa voor te dragen, die als manuscript in de archieven van het *Institut* werd gedeponeerd. Spoedig daarop naar Brussel teruggekeerd, werd hem op aanbeveling van den beroemden bibliophile de la Serna Santander opgedragen de cataloog

1) Membre de l'Académie, par le chevalier Edmond Marchal fils.

te maken der departementsbibliotheek van de centrale school der Dijle, welke inrichting het koninklijk *Theresianum* had vervangen.

Na het volbrengen van deze taak bracht de onrust der tijden hem in staatsdienst als militair ambtenaar, en zoo had hij, aan de administratie van het Napoleontische leger verbonden, gelegenheid een groot gedeelte van Europa te zien. Het aanbod, hem gedaan, om in het ambtelijk bestuur van het op Oostenrijk veroverde Illyrië te treden, nam hij gretig aan, aangetrokken door de lust tot klassieke studiën en navorschingen, waartoe deze vroegere Romeinsche provincie talrijke herinneringen aanbood. Spoedig opgeklommen tot secretaris-generaal van dat gewest, werd hij vervolgens benoemd tot keizerlijk prefect van Croatië, in welke betrekking hij eveneens vele bewijzen van beleid en moed gaf.

De val van het keizerrijk bracht hem echter jaren lang in velerlei wederwaardigheden. Gelijk velen in dien tijd vereerder van Napoleon, dien hij na den ruil der Belgische Nederlanden voor de Lombardische provincies als zijn wettig vorst had beschouwd, werd hij gewantrouwd door de latere Fransche regeering en kon hij zich noode verstaan, met de nieuwe inrichting onder het bestuur van onzen koning Willem I te Brussel, werwaarts hij als ambteloos burger zijne schreden gericht had.

Daar schreef hij eene verhandeling over de rechten der Fransche taal, waarvan hij de ontwikkeling en de grenzen in België aanwees sedert de oudste tijden en kwam daardoor in conflict met de Nederlandsche regeering, die aan de Hollandsche taal de overhand poogde te verschaffen. Men bood hem nu in Indië eene betrekking aan, voorloopig echter op wachtgeld.

In Indië aangekomen, zag hij zich echter in zijne verwachting teleurgesteld. Zijn gebrekkige kennis van de Nederlandsche taal werd als reden opgegeven van mindere geschiktheid voor het ambtelijk bestuur, en na vele vergeefsche pogingen keerde hij onverrichterzake naar Brussel terug. Te betreuren is het zeker voor de wetenschap, dat een zoo begaafd en ontwikkeld man, die geenszins anti-nederlandsch gezind was, niet beter gewaardeerd werd. Bij zijne terugkomst, in 1824, gaf hij uit eene *Description géographique, historique et commerciale de Java et des autres îles de l'archipel indien.* Deze verhandeling, welke beruste op gegevens van Engelsche schrijvers als de Raffles, Crawfurd en Horsfield, op andere Hollandsche werken en op eigene aanschouwingen en aanteekeningen tijdens zijn verblijf in Indië, is het voornaamste Fransche werk, hetwelk over onze Hollandsche bezittingen is geschreven.

Verrijkt met tal van kaarten, plannen en gekleurde litographieën is deze omvangrijke kwartijn steeds een werk van beteekenis gebleven. Marchal begint de voorrede met deze woorden: „Le gouvernement des Pays-Bas possède, à l'extrémité australe de l'Asie, un empire sur lequel la nature a prodigué toutes ses richesses. Des princes, des sultans, des rois, et même un empereur, y sont nos tributaires et obéissent à nos lois. Les îles de Java, de Sumatra et de Bornéo, et leurs dépendances, les îles Célébes et les Moluques y constituent nos principales possessions". En aan het einde van zijne beschrijving lezen wij (p. 360) de woorden: „J'ai entrevu ces belles contrées de l'archipel indien, j'ai pu admirer de mes yeux ces jardins d'Armide, mais il ne m'a été permis, que pendant quelques mois seulement, de me reposer dans ce nouvel Eden. Je viens de faire connaître, en langue française à mes compatriotes, les sources inépuisables de prospérité, d'industrie et de richesses dont nous sommes les maîtres près des extrémités orientales de l'ancien continent; ces sources nous fourniront, si nous savons en faire usage, les moyens de nous élever au premier rang parmi les puissances des deux hemisphères". Ook de toenmalige katholieke herder van Batavia, de uitmuntende pastoor Wedding, wordt op de warmste manier herdacht. Marchal bood dit werk aan den koning aan, waarvoor hij twee dagen later een dankschrijven ontving en 500 fl. als belooning. In het jaar 1829 gaf hij er nog een supplement bij. De beteekenis van zijn arbeid kan daaruit worden opgemaakt, dat in de zitting van de Staten Generaal (22 Dec. 1828) de Baron Stassart bij de bespreking eener benoodigde gouvernementeele leening deed opmerken, dat alleen reeds de beschrijving van Java en der andere eilanden van den Indischen archipel door Marchal voldoende was om duidelijk te maken, hoe hooge waarde de Indische koloniën voor ons moeten hebben: „Je sens toute l'influence qu'elles doivent exercer sur le commerce et la prospérité de notre royaume, à Dieu ne plaise que je parle d'y renoncer". Marchal zelf schreef aan den hertog van Aremberg: „Indien ik, gelijk ik vruchteloos verzocht heb, de heerlijke ruïnen der provincie Kadoc, welke het Latium, het klassieke land, van den uitgebreiden Indischen archipel kan genoemd worden, had mogen onderzoeken; indien ik had door mogen dringen tot het hof van den keizer van Solo, wiens verhouding te vergelijken is bij het vervallen Byzantijnsche keizerrijk in de XIVe eeuw, zou het mijn ideaal geweest zijn omtrent de beschaving der Sonda-eilanden vollediger en tot dusver onbekend

gebleven bijzonderheden naar Europa over te brengen". Doch ofschoon zijn verblijf in Indië slechts zeer kort was geweest, bracht hij toch een vrij uitgebreide verzameling van opgezette vogels, insecten, planten en zaden mede, die hij aan het museum te Brussel aanbood en waarvan de prachtige palmboomen in de broeikassen van het koninklijk paleis te Laeken nog de vrucht zijn.

Zijne veelzijdige begaafdheid bewees hij na zijn terugkeer door velerlei geschriften over onderwerpen van geschiedenis, kunst, botanie en onderwijs. Zijne historische verhandeling *De l'ancien empire grec d'orient* meende de regeering, wegens de anti-russische gevoelens, daarin uitgesproken, met beslag te moeten beleggen, ook om wille van de betrekkingen met het Russische keizershuis, en zooveel te meer, omdat de verschijning van dit werk samenviel met het uitbreken van de Grieksche vrijheidsbeweging. Op zijne aanvragen om eene staatsbetrekking werd hem eerst aangeboden Josephistische documenten uit de archieven te verzamelen om tegen den katholieken clerus te dienen, wat hij weigerde; daarna deed men hem het voorstel tegen een maandelijksch salaris van 40 — later op zijn bezwaar 50 — gulden den belangrijken inhoud te rangschikken van 71 enorme kisten, waarin de akten der beroemde rekenkamer van Rijssel waren geborgen van de stichting in het jaar 1385 tot 1667. Na het volbrengen van deze taak werd hem door de regeering 800 fl. jaarlijks toegestaan tot regeling van alle staatsarchieven, welke op de zolders van het Brusselsche stadhuis verspreid lagen.

Toen Marchal bijna een jaar zich hiermede had bezig gehouden, begaf hij zich op eene der wekelijksche audiënties, welke Koning Willem I aan iedereen toestond, die zich op den bepaalden tijd daartoe aanmeldde. Op zijn verzoek om eene beslissing omtrent de rekwesten, waarbij hij eene ambtelijke betrekking verzocht had, antwoordde de vorst: „Je n'y ai point répondu parcequ'il vaut mieux ne pas donner de réponse que de faire une réponse défavorable". En toen hij verder wilde aandringen, onderbrak hem de koning met de woorden: „Vous lisez les journaux? Et bien, vous n'avez qu'à y voir, qu'ils veuillent me lier les mains; je ne puis ce que je veux". Ook op zijn verzoek om althans de tegemoetkoming voor zijn arbeid aan de archieven tot 1000 gulden te verhoogen maakte de koning de bemerking, dat dit buitengewoon veel was, maar dat het verzoek in overweging zou worden genomen. Daar Zijne Majesteit tot tweemaal toe vrij spijtig op de dagbladen en hunne oppositie gewezen had, schreef Marchal, daar

hij vermeende zich te moeten rechtvaardigen, nog een brief aan den koning met de verzekering, dat hij in geen verbinding hoegenaamd stond tot dagbladen, en dat iemand die gelijk hij de Brabantsche en Fransche revolutie als ooggetuige had gezien, na dertigjarige historische studiën, zijne geschriften anders dan deze librettisten zou weten te redigeeren.

Niet lang daarna brak de Belgische revolutie uit en bracht ook voor Marchal een keer van zaken teweeg. Weldra zag hij zich benoemd tot Koninklijk Bibliothecaris der Bourgondische Bibliotheek, en tot aan zijn dood in 1857 mocht hij zich nu ruim 25 jaren ongestoord aan zijn geliefkoosde wetenschap wijden.

De kostbare bibliotheek, die hem werd toevertrouwd, heeft hij uit het diepste verval en eene ongelooflijke verwaarloozing weten op te heffen. Bij het in orde brengen der boeken en manuscripten, werd hij bijgestaan door zijne begaafde oudste dochter, die later gehuwd is met een in Nederland gevestigd kunstenaar. De *Inventaire des manuscrits* en de twee eerste banden van den *Catalogue raisonné de la Bibliothèque de Bourgogne* hebben den naam Marchal in de wetenschappelijke wereld een duurzaam gedenkteeken gesticht. Op 75-jarigen leeftijd ondernam hij nog de geschiedenis van Keizer Karel V, die echter eerst na zijn dood door zijn zoon Edmond Marchal werd voltooid. Na zijne benoeming was zijn huis niet alleen de vergaderplaats van de mannen der wetenschap in Brussel, maar ook der Belgische kunstenaars. Voor de zaak van het onderwijs in België na 1830 hebben o. a. zijne voorstellen er toe bijgedragen, dat de clausule: „L'enseignement est libre" in de wet prijkt. Ook over kunst heeft hij menig voortreffelijk geschrift achtergelaten. In het bijzonder beoogde in den toenmaligen tijd zijn *Notice sur trois verrières construites en* 1832 *pour les fenêtres de la Bibliothèque royale des ducs de Bourgogne* de herleving der glasschilderkunst zijne andere werken over middeleeuwsche kunst en archaeologie zijn eveneens van beteekenis.

Op het hoogste geëerd en met tal van onderscheidingen begiftigd, stierf hij, met het beeld van den Gekruisigde in de armen, na zich reeds jaren vooraf als het ware op den dood te hebben voorbereid.

F. L. STRACKÉ.

DE KATHOLIEKE KERKZANG BIJ HET HEILIG MISOFFER 1).

In het vorig jaar heeft de WelEerw. Heer B. P. F. Mohr, kapelaan der S. Laurentius-kerk te Alkmaar, een zeer verdienstelijk en — God geve het! — zeer vruchtbaar werk verricht: hij heeft de „populaire voordrachten" over den katholieken kerkzang bij het H. Misoffer, welke de Weleerw. Heer F. J. Selbst „ten gebruike van geestelijken en leeken" in het Duitsch gehouden heeft, overgezet in onze moedertaal en omgewerkt naar den eisch van onze toestanden, om ze aan de katholieken ter godvruchtige lezing en leering aan te bieden.

Dat boekje verdient o. i. groote belangstelling, niet enkel omdat het geschreven is ten gunste van den waren kerkzang, maar meer nog omdat het woord der H. Schriftuur, dat door den eerw. vertaler en bewerker op het titelblad is geplaatst: „Wijs het volk de gebruiken en de manier aan, om God te dienen" (Exod. XVIII, 20) op waardige wijze en, naar onze meening, met goeden uitslag is ten uitvoer gelegd.

Want — afgezien van meerdere of mindere sympathie voor de herleving en den bloei van den Gregoriaanschen en Palestrijnschen zang en kerkmuziek — het moet de belangstelling en waardeering van elk katholiek wekken, wanneer Gods woord met piëteit wordt uiteengezet en verklaard. En dat heeft de Weleerw. Heer Mohr in dit keurig boekje gedaan. Ten koste van veel arbeid (want een zoo zorgvuldige arbeid is waarlijk niet gering te achten) heeft hij met priesterlijken ijver en vromen zin, overeenkomstig de aangehaalde vermaning des Heeren, aan het katholieke volk de gebruiken en de manier aangewezen, om God te dienen. Alleen reeds om die reden derhalve zou een woord van waardeering hier een woord op de rechte plaats zijn.

Maar bovendien mogen we zeggen, dat de ijvervolle schrijver in zijn werk gelukkig is geslaagd. Ten einde de geachte lezers van deze bladzijden eenigermate met den verdiensteijlken arbeid van den Weleerw. Heer Mohr bekend te maken en zoodoende ook

---

1) Populaire voordrachten ten gebruike van geestelijken en leeken door Franz Joseph Selbst, Pr. Bewerkt naar het Duitsch door B. P. F. Mohr, Pr. Leiden, J. W. van Leeuwen, Uitgever en Antiq. Boekh. Hooigracht 74, 1888.

tot zijn doel meê te werken, veroorloof ik mij met een enkel woord den gang van het boekje aan te geven.

In de eerste afdeeling wordt over den kerkzang in betrekking tot het H. Misoffer *in het algemeen* gehandeld.

Na eerst over de waarde en het doel van den kerkzang en over de zorg, welke de Kerk aan den kerkzang besteedt, in twee hoofdstukken te hebben uitgeweid, gaat de eerw. vertaler en bewerker aanstonds op zijn doel af, en beantwoordt deze vraag: „Wat en hoe moet er gezongen worden?" Daarna wordt helder en flink uiteengezet, welke plichten de geloovigen omtrent den kerkzang te vervullen hebben. „Vooreerst — zoo lezen wij (bl. 49) — zijn degenen, aan wie God talent, vaardigheid en gelegenheid tot zingen heeft gegeven, bijzonder geroepen, om tot een goeden kerkzang mede te werken. Zij kunnen dit doen, door koorzangers te worden, maar zangers, die het ambt, wat zij op zich nemen, ijverig en met liefde vervullen, overtuigd, dat, zanger in de kerk zijn, een heilig ambt is, dat koor- en altaardienst één zijn, dat kerkmuziek een gezongen gebed moet wezen, dat alzoo door hen met kennis, met beleid en schoon moet gezongen worden; zangers kortom, die geloovig en vroom zijn, die voor het waarachtig kerkelijke zin en lust hebben en het kerkelijke beminnen juist om het kerkelijke; zangers, die uit overtuiging en plichtgevoel, niet alleen uit liefhebberij, op repetitie's en koren verschijnen; zangers, die de eer van God en niet van zichzelven zoeken". Na deze voortreffelijke wenken aan de zangers toont de schrijver aan, hoe ook zij, die zelven niet kunnen meêzingen, tot een waardigen kerkzang kunnen meêwerken. De parochianen moeten het zangers-ambt in eere houden, en derhalve niet beschouwen als iets, wat weinig geschikt is voor den deftigen parochiaan. Godvreezende ouders moeten er een eer in stellen hunne kinderen, zoo de gelegenheid daartoe gegeven wordt, als jeugdige koorzangers te laten opleiden. Alle geloovigen kunnen een waarlijk schoonen kerkzang bevorderen door nu en dan een geldelijk offer beschikbaar te stellen voor de benoodigdheden van het koor. Daarna wordt nog op een anderen plicht ten opzichte van den kerkzang gewezen, dat namelijk alle geloovigen moeten meêwerken om *het doel* van den kerkzang te bereiken: God te eeren, de geloovigen te stichten; daarom behooren zij den plechtigen eeredienst in Hoogmis, Vespers, Avondlof enz. gaarne en in groot aantal bij te wonen, en zich eenigermate te vereenigen met hetgeen door het koor gezongen wordt.

Het vijfde hoofdstuk bevat een schoone verhandeling over den Gregoriaanschen zang — eene beantwoording van deze vragen: „Welke is deze zang? Waar is zijn oorsprong, welk is zijn wezen en zijn karakter? Welke waarde en beteekenis heeft hij voor de kerk"? Nauw sluit zich het zesde hoofdstuk daarbij aan, dat handelt over het ontstaan, de inrichting en de werkzaamheid der Nederlandsche St. Gregorius-Vereeniging tot bevordering der kerkelijke toonkunst.

Het ligt voor de hand, dat de Weleerw. Heer Mohr, in zijn priesterlijken ijver om aan het geloovig volk de gebruiken en de manier aan te wijzen om God te dienen en in zijne liefde voor de St. Gregorius-vereeniging, een krachtige poging aanwendt, om de kerk-koren er toe te brengen zich bij die zoo zegenrijk werkzame vereeniging aan te sluiten. Tot dat einde wijdt hij dan ook een geheel hoofdstuk aan de oprichting en inrichting van kerk-zangkoren en afdeelingen der St. Gregorius-vereeniging. Dat dit hoofdstuk (het zevende) niet het minst gelukkig geslaagd is, moet voor iedereen duidelijk zijn, die het schoone boekje ter hand neemt. Hoe treffend wordt daarin naar waarheid het standpunt aangegeven van het hoofd der afdeeling, van den Zeereerw. Pastoor of priester, die zijne plaats inneemt! Met welk eene juistheid en waardigheid worden de bedieningen en werkzaamheden der leden geschetst en omschreven! En geen wonder; want zegt de eerw. schrijver (bl. 97): „Eene afdeeling van de St. Gregorius-vereeniging is zeer onderscheiden van andere wereldlijke vereenigingen. Zulk eene afdeeling kan beter een broederschap dan wel eene gewone vereeniging genoemd worden. *De bron*, uit welke zij ontspringt, is het levend geloof aan de tegenwoordigheid van Jesus in het H. Sacrament, is de liefde tot den uit liefde zich opofferenden God en Zaligmaker. *De band*, welke haar vereenigt, is de ijver voor den luister van Gods huis, in hetwelk God onder ons woont, is het bewustzijn, dat de leden van een heilig huisgezin (de parochie) verplicht zijn, om aan God een gemeenschappelijk lofoffer te brengen".

Het laatste hoofdstuk eindelijk van het eerste gedeelte handelt over het gebruik van den zang in de moedertaal en geeft zeer juist het antwoord op de vragen: „Wanneer is in de Katholieke Kerk de zang in de moedertaal geoorloofd? Wanneer is hij niet geoorloofd?"

Na aldus over den kerkzang in betrekking tot het H. Misoffer *in het algemeen* gehandeld te hebben, gaat de eerw. vertaler en

bewerker over tot zijn tweede afdeeling de afzonderlijke gezangen van de gezongen H. Mis.

En heeft de aandachtige lezer reeds bij de lezing van het eerste gedeelte van dit boekje den priesterlijken ijver en vromen zin zoowel van den schrijver als van den vertaler bewonderd, nog meer — zoo meen ik te mogen verklaren — zal hij bij de lezing van dit tweede gedeelte beider piëteit moeten prijzen ten opzichte van het woord des Heeren: „Wijs het volk de gebruiken en de manier aan om God te dienen".

Immers de zeven volgende hoofdstukken zijn evenzoovele heerlijke uitleggingen en verklaringen van al de gezangen der H. Mis; vooreerst van de onveranderlijke gezangen (*Kyrie*, *Sanctus*, *Benedictus*, *Agnus Dei*); — vervolgens van den lofzang: *Gloria in excelsis Deo*; — verder van het *Credo in unum Deum*; — dan van de responsoriën (den priesterlijken groet: *Dominus vobiscum*, het *Amen*, den wissel-zang voor de praefatie, en den slotzang); — ook nog van de veranderlijke gezangen (*Introitus*, *Graduale* en *Tractus*, *Offertorium* en *Communio*); — eindelijk van de gezangen der Requiem-Mis en bij de begrafenis van volwassenen.

Ongetwijfeld, er kon — en moest — veel meer goeds, veel meer ter aanbeveling van dit voortrefflijke boekje geschreven worden, al is ook hier en daar het een en ander bij een gewenschte tweede uitgave nog voor verbetering vatbaar. Doch in het volle vertrouwen, dat bovenstaande regelen voldoende zijn geweest, om bij de lezers van dit tijdschrift belangstelling te wekken, verzoek ik beleefdelijk het schoone boekje te koopen en te lezen — de uitgave is van den Heer J. W. van Leeuwen te Leiden, en dus keurig — en zelf te ondervinden met hoeveel priesterlijken ijver en vromen zin de Weleerw. Heer Mohr zijn bereidwillig opgenomen taak heeft opgevat en ten uitvoer gebracht.

Moge de eerw. vertaler en bewerker de voldoening smaken, dat zijn werk door zeer vele geestelijken en leeken worde in gebruik genomen! Hoe nuttig zou het b. v. zijn, als bij den aanvang der repetitie's van kerkelijke zangkoren en afdeelingen der St. Gregorius-vereeniging een hoofdstuk of eenige bladzijden daarvan ter godvruchtige lezing en leering werd gebruikt.

Ten slotte, moge het den Weleerw. Heer Mohr in zijn priesterlijk leven worde gegeven nog dikwijls door dergelijke geschriften aan het volk de gebruiken en de manier aan te wijzen, om God te dienen!

Amsterdam. A. H. F. WENNEN.

PAUS CALIXTUS I EN DE KERK IN DE DERDE EEUW.

Onder de nagelaten werken van Mgr. George Conroy, in 1884 als Bisschop van Ardagh en Apostolisch Delegaat voor Canada en Newfoundland gestorven, komen eenige *Essays* voor, waarin onderwerpen van zeer verschillenden aard met groote helderheid en met even scherpe als afdoende critiek behandeld worden 1).

Een daarvan, op welke wij even de aandacht willen vestigen, is getiteld: *Church Questions in the Third Century* en onderzoekt eenige strijdvragen, die gedurende het pontificaat van den H. Calixtus I (218—222) in de Kerk de gemoederen ontroerden.

Bekend is het, hoe in het jaar 1842 een Grieksch handschrift werd ontdekt in een klooster van den berg Athos en uitgegeven als *Philosophumena* van Origenes. Intusschen is gebleken, dat het zeker niet van Origenes afkomstig is; Tertullianus, Novatianus, de Romeinsche priester Hippolytus 2) en anderen zijn als schrijvers genoemd. Wie hij wezen moge, zeker was hij een verbitterd vijand van Paus Calixtus I, maar door zijn werk leeren wij vele bijzonderheden kennen uit het kerkelijk leven gedurende de derde eeuw, welke ongetwijfeld onze belangstelling verdienen.

Callistus, later Calixtus I, Paus en Martelaar, was een Romeinsch slaaf. Zijn meester, een christen van aanzienlijk vermogen en beambte aan het keizerlijk hof, wiens grafschrift door de Rossi werd ontdekt en openbaar gemaakt, heette Carpophorus. Deze Carpophorus vertrouwde een groot gedeelte van zijn vermogen aan zijn trouwen slaaf Callistus om er wisselhandel mede te drijven. Dank aan het beleid van Callistus en het aanzien van Carpophorus had de zaak aanvankelijk veel voorspoed en ook door andere christenen werden niet onbelangrijke geldsommen aan den wisselaar en bankhouder toevertrouwd. Ten slotte echter — men zou meenen een verhaal uit onze dagen te lezen — faalden zijne berekeningen en hij verloor alles, waarschijnlijk door vriendelijke (!) tusschenkomst van eenige Joodsche handelaars. Uit angst

---

1) *Occasional Sermons, Adresses and Essays.* By the Right Rev. George Conroy, D. D. Late Bishop of Ardagh and Apostolic Delegate to Canada and Newfoundland. Dublin, Gill and Son.

2) Deze wordt voor den schrijver gehouden door kard. Hergenröther in de nieuwe uitgave van het *Kirchenlexicon* i. v. *Calixtus I.*

voor zijn meester en zijn schuldeischers vlood hij naar Ostia en was op het punt scheep te gaan, toen hij achterhaald en naar het *pistrinum* te Rome gesleept werd om daar den zwaarsten en laagsten slavendienst te verrichten, namelijk als lastdier in den molen te loopen. Door zijne mede-christenen echter — die alzoo van zijne goede trouw overtuigd bleken — werd hij uit dien vernederenden slavendienst vrijgekocht, maar nu haalde hij zich de woede der Joden op den hals, door openlijk in of bij hun synagoog, op een sabbat nog wel, het geld zijns meesters met verontwaardigd misbaar van hen terug te eischen. Als christen en rustverstoorder door hen aangeklaagd, werd hij gegeeseld en tot dwangarbeid in de mijnen van Sardinië veroordeeld. Toen later de keizerin Marcia, die den christenen gunstig gezind was, van haren echtgenoot, keizer Commodus, de vrijheid verwierf voor alle christenen, die als dwangarbeiders naar de Sardinische mijnen waren weggebracht, keerde ook Callistus naar Rome terug. Door Paus Victor werd hij naar Antium gezonden en ontving daar na behoorlijke voorbereiding de priesterwijding. Later riep Paus Zephyrinus, de opvolger van Victor, hem naar Rome terug, leerde zijn ijver en bekwaamheid hoogschatten en vertrouwde vele belangrijke zaken aan zijne leiding toe: o. a. voerde hij het beheer over het *coemeterium*, dat naar hem *coemeterium Callisti* genoemd wordt, de eerste rustplaats der dooden, die door Rome's Kerk als corporatie wettelijk en officiëel werd aangelegd 1). En ziet! na den dood van Zephyrinus beklom de voormalige slaaf als Calixtus I den zetel van Petrus en verwierf na een roemrijk pontificaat van vijf jaren de martelaarskroon in het jaar 222.

Uit het teruggevonden werk van den smaadzuchtigen bestrijder des Pausen zien wij, hoe het oppergezag van Calixtus zich in vele hoogstbelangrijke strijdvragen deed gelden: de Triniteits-leer, het kerkelijk recht in huwelijkszaken, en de kerkelijke tucht omtrent de boetelingen en omtrent het celibaat der geestelijkheid.

Een eigenaardig en hoogst belangwekkend beeld des tijds is de huwelijkskwestie. Talrijk waren gedurende het pontificaat van Calixtus, de bekeerlingen uit de hoogste standen der Romeinsche burgerij. Velen onder deze behoorden als dochters of weduwen van senatoren of andere hooge staatsambtenaren tot de *clarissimae*. Volgens de algemeene bepalingen nu van den senaat was een huwelijk van deze hoogst adellijke vrouwen met

1) Vgl. Kraus, *Rom. Sotterranea*, 2 Aufl. S. 131 ff.

een vrijgeboren man, die niet tot den patricischen adel behoorde, wel geldig, maar het verlies van den hoogen titel *clarissima* was er het gevolg van; voor een huwelijk eener *clarissima* met een slaaf of een vrijgelatene gold echter deze bepaling niet om de eenvoudige reden, dat zulk een huwelijksverbintenis volgens de Romeinsche wet nul en van geener waarde was. Sommige van deze adellijke bekeerlingen, die tengevolge harer bekeering geen echtgenoot van haar eigen stand konden vinden en toch ook haar adellijken titel niet wilden verbeuren, gaven er de voorkeur aan een vrijgelatene te huwen, mits zulk een huwelijk door de Kerk erkend en gewettigd werd. Calixtus veroorloofde niet alleen zulke huwelijken, maar moedigde er, naar het schijnt, in sommige gevallen toe aan, ten einde het gevaar te verhoeden, dat een huwelijk met een heidensch senator voor het geloof en de standvastigheid der bekeerlingen kon opleveren. Dat de naamlooze schrijver van de *Philosophumena* den Paus daarvan een grief maakt, is van weinig belang voor ons, maar zijn schrijven is een zeer belangrijk bewijs, dat de Kerk van den aanvang af, ook in de dagen harer verdrukking, het recht om huwelijksbeletselen te stellen en op te heffen buiten den staat om en des noods tegen de wetten van den staat in als haar recht heeft gehandhaafd en in oefening gebracht.

Bovendien wordt ook het celibaat van de Romeinsche geestelijkheid, de sacramenteele absolutie, de hiërarchie van bisschoppen, priesters en diakens, en vooral het oppergezag van Rome's bisschop over de geheele Kerk door dezen aanrander van den persoon des Pausen in het helderste licht gesteld, zooals Mgr. Conroy uitvoerig in zijn *Essay* betoogt. „Allen nemen het onderricht van den Opperpriester aan; zijne leer wordt de geloofsformuul van edere kerk, en de geloovigen noemen zich de *Katholieke Kerk* omdat zij in hun geloof overeenstemmen met den bisschop van Rome".

C.

FAMILIE-PAPIEREN VAN DEN H. LEONARDUS VAN VECHEL.

De van Vechels behoorden van ouds tot de aanzienlijke poorters van den Bosch. Ik schrijf van Vechel, omdat een langdurig onderzoek in verschillende archieven, waar stukken, die familie betreffende, te vinden zijn, mij de overtuiging geeft, dat zij zoo heette. Evenwel omstreeks het midden en op het laatst der 16e eeuw begon zij zich dan eens Vechel, dan eens van Vechel te noemen. Voor en na dien tijd is de *van* altijd bij den naam. De grootvader, de vader van den H. Leonardus, hij zelf, zijne broeders en talrijke bloedverwanten, worden in officiëele stukken van Vechel genoemd. Daartegenover staat een eigenhandig schrijven van den Heilige, gedagteekend 20 April 1568 — thans in het bezit van den ZEerw. Heer L. F. Gast, Deken te Driel — waarin hij zich schrijft: *Leonardus Vechel de buscōd pastor ecclie de Gorichem*; dit heeft aanleiding gegeven tot de meening, dat zijn familie-naam kort af Vechel was 1). Maar

1) In het onlangs verschenen en verdienstelijk werkje van Pastoor P. J. Hogenboom, getiteld: *De Martelaren van Gorkum* wordt het document meegedeeld (bl. 24) en op grond daarvan de benaming van Vechel afgekeurd. Voor een tweede uitgave, die dit werkje zeker wel beleven zal, bevelen wij het hier medegedeelde aan de welwillende aandacht van den schrijver aan.

hoe gewichtig dat stuk ook is, ik kan er geen afdoenden grond in vinden om die meening bij te vallen; want in twee verzoekschriften aan de Bossche schepenbank, van 12 Januari en 10 Juli 1571, noemde hij zich weêr van Vechel, en die schepenbank, waarin zijne familie vertegenwoordigd was, kende zeer goed zijn naam. Zoo zien wij ook in 1599, bij de overdracht van een huis, een zoon van zijn broeder zich Vechel noemen, hoewel de vader zich van Vechel schreef, maar in 1601 heet hij zelf zich eveneens weêr van Vechel.

Wat meer is, omstreeks dien tijd was het, zooals ik reeds zeide, bij de van Vechels zoowat eene gewoonte zich Vechel te noemen. De rekeningen der Illustre Lieve-Vrouwe-broederschap in den Bosch bevatten daarvan vele voorbeelden 1).

Ik geloof daarom te mogen besluiten, dat de brief in kwestie, hoe gewichtig ook, den familie-naam van den Heilige niet anders moet doen schrijven dan hij, eeuw in eeuw uit, in zijne geboorteplaats bekend was, waar zooveel leden zijner verwantschap leefden en stierven, en dan hij in officiëele stukken geschreven wordt. Onze voorouders hechtten niet veel aan zulke bijzonderheden, maar bij ons is dat nu anders.

---

1) Zoo is die van 1559—60 als volgt afgesloten: „Dese rekening aldus gedaen ten huyse Barths Loeff, 21 July 1561, in presentie van .... Meester Goyaert van Vechel", en hij zelf onderteekent: Vechel. De rekening van den rentmeester Dominicus Beyens, teekent hij op dezelfde wijze. Die van 1562—63 is afgesloten: „Dese rekening is alsco gedaen ten huyse Andries Bouwens, proest, opten 19 Juny 1563, in presentie heeren ende meesteren .... Mr. Goyaert van Vechel", en hij teekent weder: Vechel. Evenzoo in de rekening van den rentmeester onder een soortgelijk opschrift.

Van deze aanzienlijke en oude familie werden sedert de 15e eeuw vele leden in den Bosch aangetroffen, maar voornamelijk bestonden er twee takken, die naar het schijnt uit één stam ontsproten zijn en later vrij ver uiteen liepen.

De eene bewoonde een huis nabij de Groote-Hekel, aan de Oude-Dieze, thans geteekend F 153. Het waren zeer rijke lieden. De andere, tot welken de H. Leonardus behoort, bewoonde een huis over de Molenbrug in de Vuchterstraat, dat nu G 48 is gemerkt. Zij waren minder door de fortuin begunstigd.

De duisternis, welke in de mondelinge overlevering en het geschrevene aangaande de familie-betrekkingen, het geboortehuis, den stand, de afkomst van den H. Leonardus heerscht, is hoofdzakelijk, zoo niet alleen, toe te schrijven aan de omstandigheid, dat het bestaan dier twee takken niet vermoed werd; men dacht zich maar eene familie en schreef alles, wat bekend werd, aan dezelfde toe; vandaar dat men in tegenspraak verviel op een aantal punten, waarover geen onzekerheid behoefde te bestaan.

I.

Die eerste van Vechels, welke ik de rijke noemen mag, verschijnen in 1479, en wel als geldschieters aan de stad. De steden hadden de gewoonte, hare buitengewone uitgaven door leeningen te dekken; jaar op jaar werden er gesloten in den toen gebruikelijken vorm, namelijk door het verkoopen van lijfrenten; en zoolang hare soliditeit boven bedenking was, hebben deze van Vechels aan de stad 's-Hertogenbosch geregeld geleend.

Haar register van lijfrenten en hare rekeningen strekken hiervoor ten bewijze:

In 1479 kochten zij zich deze lijfrenten:

„Goyart van Vechel ende Willem syn soen. 5 gl.

Goyart voirs. ende Aert syn soen 5 »

Geertruyt, wettige huysvrouwe Goyarts voirs. dochter Willem Willems van Lairven ende Fye, dochter Geertruyden ende Goyarts voirs. 5 »

Die voirs. Geertruyt ende Dirck, soen Geertruyden ende Goyaerts voirs. 5 »

Deze Goyart, zoon van Dirk van Vechel en zijne vrouw Geertrui van Lairven, waren de stamouders van een geslacht, dat met elken trap in rijkdom en aanzien vooruitging en eindelijk tot de hoogste waardigheden in hun geboorteplaats opsteeg.

In 1486 komt hij weder voor als geldschieter aan den Bosch, „Goyart, soen wilner Dirck Beertsz. van Vechel" kocht zich toen eene rente van 24 Rijnsgl., in 1492 eene van 12 gl.

Dirk zijn zoon, voor wien hij in 1479 eene lijfrente kocht, trouwde met Mechteld, dochter van Hendrik van Aerle en had vele kinderen.

In 1520 kocht hij voor hen deze renten:

„Jutta, dochter Dircx, soen wilner Goyarts van Vechel, oudt omtrent vier jaren, van den selven Dircken ende Mechtelden synre huysvr. dochter wilner Hendrickx van Aerle Jansz. 10 Rynsgl.

In 1527. „Meester Goyart, soen Dircx van Vechel ende Mechtelden synre huysvr. 13 Kar. gl.

Jan, soen Dircx van Vechel ende Mechtelden synre huysvr. 10 Kar. gl.

Willem, soen Dircx van Vechel ende Mechtelden synre huysvr. 10 Kar. gl.

Hendrick, soen voirs. 10 Rynsgl.

Willem, soen Dircx voers. 10 »

Udulen, dochter Dircx voers. 10 »

Geertruyt, dochter Dircx voers. 20 »

ende Aleyt, dochter Dircx voers. 10 »

Jutta of Joanna schijnt jong gestorven te zijn; Goyart bespreek ik nader; Willem had eene dochter, welke in het rentenboek der stad aldus aangeteekend staat:

1540. „Geertruyt, dochter Willems van Vechel Dircxzn. ende

Mathysken synre huysvr. dochter Jacobs Coelborne, out zes jaer 6 Kar. gl.

Dirk van Vechel, die in het bezit was van leengoederen, verkreeg den 7 September 1534 octrooi voor zich „ende Jufvr. Mechteld van Aerle syn huysvrouwe, beyde van wettigen bedde" om daar over te mogen beschikken bij testament 1).

Den 29 Mei 1537 kwam die uiterste wil tot stand, zij vermaakten daarbij elkander al hun tocht-goederen 2).

Kort daarop schijnen zij overleden te zijn, want hun zoon Goyart of Godefridus treedt van nu af op den voorgrond.

In 1544 bewoonde hij het huis op de Oude-Dieze, zooals blijkt uit eene akte, waarvan aanvang en slot hier volgen:

„Notum sit universis quod, cum Gerardus filius quondam Wilhelmi van den Dyck, tanquam relictus legitimus Mechtildis sue uxoris filie quondam Wilhelmi Janss. usufructum sibi competentem in duabus cameris sibi invicem sub uno tecto coadjacentibus, area et orto ipsis retroadjacentibus, viginti quinque pedatas in longitudine et viginti quatuor et dimidium pedatas in latitudine continentibus, sitis in Buscoducis ad locum dictum onder die Ramen, inter hereditatem magistri Godefridi de Vechel filii quondam Theodorici ex uno latere, et inter hereditatem reliquam dicti Gerardi et ejus liberorum ex alio latere..... legitime supportasset etc.

Testes interfuerunt scabini in Buscoducis Nycolaus van der Stegen et Rodolphus de Eyck. Datum vicesima septima die mensis Junii, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo quarto" 3).

De twee huizen, van welke Gerard van den Dijck het vruchtgebruik had, worden thans ingenomen door het huis van Jhr. L. van Meeuwen, dat vóór hem door de van Beresteyns en nog vroeger, tot in de 17e eeuw, door de Heyms werd bezeten. Goyart van Vechel woonde daarnaast. Ook blijkt dit uit de rekening zijner geboortestad van 1552—53, welke den omslag bevat van alle burgers voor den tienden penning, dien zij betalen moesten van hun inkomsten en neringen ten behoeve der buitengewone bede, door Karel V dat jaar van Brabant gevorderd, om de kosten zijner oorlogen met Frankrijk goed te maken. Mr. Goyart van

---

1) *Arch. de Belgique:* Cour féodale de Brabant: Procès, Mélanges.

2) Aldr.

3) Oorspronkelijk charter, onder mij berustend.

Vechel werd aangeslagen voor 36 Kar. gl. en woonde toen tusschen de Volderstraat en de Groote-Hekel.

In 1541 was hij getrouwd met Elisabeth, dochter van.... Volgens de schepenen-lijsten werd hij lid der schepenbank van den Bosch in 1547, maar volgens de rekening der Illustre Lieve-Vrouwe-broederschap eerst in 1549; en aan deze rekening zou ik het meest hechten, omdat de lijsten eerst later zijn opgemaakt en de verschillende bestaande afschriften onderling nog al verschil opleveren. Ook in 1556 en 57, 1559 en 60, 1563 en 64 bekleedde hij deze hoogst gewichtige en zeer gezochte waardigheid.

Hij was gezworen broeder der Illustre L.-Vr.-broederschap; blijkens hare rekening werd den 13 Februari 1551 een maaltijd gehouden bij Goyart van Vechel „onsen gesworen medebroeder"; in die van 1564—65 wordt vermeld, dat zijne vrouw toen overleed.

Toen de kwade dagen kwamen, toen in 1566 de beroeringen uitbarstten, toen opstand, kerkschennis en beeldenstorm zijne vaderstad in vuur en vlam zetten, bleef Meester Goyart niet op de bres, zooals zijne minder door de fortuin begunstigde naam- en familie-genoten, de van Vechels, tot welke de H. Leonardus behoorde, wel deden. Hij verliet de zwaar geteisterde stad, ofschoon hij door zijn aanzien en vermogen en meer nog als regeerings-raad daar wellicht ten goede werkzaam had kunnen wezen, en vestigde zich op zijn buitenverblijf. Vele aanzienlijken deden hetzelfde, om aan de gevaren en de onheilen te ontkomen, met welke de opstandelingen hen bedreigden. Gedeeltelijk kan zijne ontwijking ook wel te verklaren zijn door de vrees om langer zitting te houden in de stedelijke regeering, waar eene kleine, stoute partij met den opstand gemeene zaak maakte. Doch ook later nog bleef hij buiten, om den last te ontgaan der inkwartieringen, toen eene Duitsche bezetting in den Bosch werd gelegd, om die stad voor den koning te behouden. Daar hij in al dien tijd de vergaderingen en diensten der Ill. L.-Vr.-broederschap niet bijwoonde, betaalde zijn broeder Jan aan hierdoor beloopen boete 5 gl. voor hem 1).

Hij leefde nog twintig jaar; de rekening 1588—89 van genoemde broederschap vermeldt het overlijden van „Mr. Goyaert van Vechel, raedtsheer deser stadt", en voegt daarbij, na de optelling der onkosten van de uitvaart: „maer want tselve by Mr. Diercken van Vechel syn soen is wederom gegeven, daerom niet".

---

1) Rek. Ill. L.-V.-br. over dat jaar. Deze Jan Dircksz. v. Vechel niet te verwarren met Jan Goyartsz. v. Vechel.

De van Vechels waren in de 16e eeuw warme voorstanders dezer L.-Vr.-broederschap; van 1540 af, komen zij talrijk onder hare leden voor. De H. Leonardus ijverde om haar in Gorkum ingang te doen vinden, zooals blijkt uit deze woorden harer rekening van 1568—69: „Heeren ende Meesteren Lenaert Goyaerts, Pastoor tot Gorinchem, dat hy de voirs. broederscappe aldaer is promoverende, gesonden een paer mans-messen".

Dirk van Vechel werd den 8 October 1570 gewoon lid dier broederschap. Hij was een voornaam en geacht Katholiek, die jarenlang in de regeering zijner vaderstad zitting had en eindelijk tot de waardigheid van president der schepenbank opklom. Ik vind niet, dat hij aan den strijd dier dagen op bijzondere wijze deelnam, dat hij tot de leiders of woordvoerders behoorde, maar toch, waar de belangen der Katholieken voorgestaan moesten worden, viel op hem te rekenen.

Hij werd voor 't eerst schepen in 1574 en bekleedde die betrekking ook in 1575, 1579 en 80, 1583 en 84, 1588 en 89, 1592, 95 en 98.

Uit zijn huwelijk met Catharina van Hanenberg liet hij twee dochters na, Elisabeth, gehuwd met Mr. Hendrik van Hoorenbeeck, en Maria, gehuwd met Mr. Jacob van der Cammen.

In 1611 overleed hij 1), en den 9 April werd door de Illustre L.-V.-broederschap zijne uitvaart gehouden. Zijne weduwe overleefde hem eenige jaren. Er bestaat nog eene volmacht tot het heffen eener rente uit hare leengoederen, in welke optreden: „d'eersame Catharina van Hanenberch, wed. zal. Dierck van Vechel, president als hij leefde deser stadt 's Hertogenbosch; Elisabeth, wed. wylen Mr. Hendrick van Horenbeeck, in sijn leven raedsheer der voirs. stadt; ende Mr. Jacob van der Cammen, licentiaat in de rechten, raedt ende rentmeester deser stadt, als man ende momboir van Maria syn huysvrouw, beyde dochteren Mr. Diercxen ende Catharina voirs." 2).

---

1) Volgens een lijst van inkwartieringen, omstreeks 1603 opgemaakt, (*Gem. Archief*) bewoonde hij toen het huis in de Kerkstraat, nu gemerkt A 110.

2) *Arch. de Belgique*: Cour féodale de Brabant: Procès, Mélanges. Verschillende kwitantiën van Dirk v. Vechel voor lijfrenten, welke Simon Fierlants, rentmeester van 's konings domeinen in het kwartier van den Bosch, hem betaalde, bevinden zich in de *Arch. de Belg.* Chambre des Comptes, Bois-le-duc, Domaines 1893 .

II.

De andere tak der van Vechels, uit welken de H. Leonardus sproot, bewoonde een huis over de Molenbrug in de Vuchterstraat; zij waren niet zoo rijk als hunne naamgenooten, dat scheelde veel; hun vaderlijk huis behoorde hun zelfs niet in eigendom; het was van zekeren Reimbold Lambertsz., van wien zij het jaren lang in huur hadden, en eerst in 1599 kwamen zij in het bezit daarvan; maar het waren deftige lieden.

Eene vage overlevering, welke vroeger algemeen was, maar in latere jaren hoofdzakelijk, zoo niet alleen en uitsluitend, werd vastgehouden door de bewoners van dat huis, verzekerde, dat de H. Leonardus daarin was geboren; zij werd luide tegengesproken, onder verwijzing naar (thans) veel aanzienlijkere huizen, elders in de Vuchterstraat en den Wolvenhoek; maar ik heb nooit eenig bewijs hooren aanvoeren voor die voornamer woningen ofschoon het even waar is, dat tot heden het bewijs ontbrak voor het huis over de Molenbrug.

Het *Katholiek Meijerijsch Memorieboek* verhaalt, dat „de H. Leonardus geboren was (zoo eene duistere overlevering zegt) dicht bij de kruiskerk" 1). Het huis over de Molenbrug kan niet gezegd worden dicht bij de kruiskerk te staan, maar het behoorde toch onder die parochie, en het bleek in elk geval, dat de katholieke overlevering ook toen (in 1819) het geboortehuis des Heiligen in dat gedeelte der stad plaatste.

Ondertusschen, ik beken zeer lang getwijfeld te hebben,

---

1) Bl. 177.

of zij nog wel geheel en in allen deele juist was; of zij door verloop van tijd, onder den invloed der vele veranderingen, welke in den Bosch plaats grepen — hoofdzakelijk na het overgaan dier stad in 1629 aan de Staten-Generaal en de dwangmaatregelen, toen aangewend om er het Katholicisme te verdrijven of uitteroeien — het spoor niet was bijster geworden. De voornaamste Katholieken verhuisden toen naar elders, de gedachtenis van het verledene ging grootendeels verloren, langzamerhand vestigde zich binnen de veste eene andere bevolking, die aan het verledene vreemd was. Maar er zijn mij later verschillende stukken in handen gekomen, waarvan de samenhang mij overtuigt, dat het genoemde huis waarlijk het vaderlijke huis van den H. Leonardus is. Werd hij er geboren? Dit is niet te bewijzen, omdat er geene doopboeken uit dien tijd bestaan en, al bestonden zij, de woonplaats der ouders wordt daarin niet aangegeven. Maar in „den Abraham" of „het offer van Abraham" — dat tot voor eenige jaren boven de deur stond afgebeeld in een steen, welke bij de stijllooze moderniseering van den gevel verdwenen is — hebben zijne ouders jaren en jaren gewoond, zette zijn broeder het bedrijf van zijn vader voort na dezes dood, tot de zoon van dien broeder eigenaar werd van dat huis.

Zooals ik reeds zeide, werd in 1552—53 van alle ingezetenen van den Bosch de tiende penning gevorderd hunner inkomsten en neringen, voor de buitengewone bede van 400.000 gl. welke door de staten van Brabant aan Karel V was toegestaan. Deze „settinge opte bourgeren" werd uitgeschreven ten overstaan der keizerlijke commissarissen: d'Hanneton, raad in het hof van

Brabant, en Jeronymus van den Hamme, lid der rekenkamer, in bijwezen van den hoogschout, ridder Jan van Brecht, en van de negen wijkmeesters der stad. Dat zij nauwkeurig was, is niet te betwijfelen, en ik vind den vader des H. Leonardus' daarin aangeslagen, in de Vuchterstraat, op een punt dat met de ligging van „den Abraham" overeenkomt:

Zij beginnen hunne optelling der burgers aan de poort-zijde, beschrijven dan de „Arnt-Berwout-straet" en „Achter den Wall", en komen zoo in de „Vuchterstraet", bij „Goyart Kersmeker", die voor „6 car. gl." wordt aangeslagen; van daar gaan zij tot de Postel- en St. Joris-straten, van welke hij door 38 bewoners is gescheiden. Telt men tegenwoordig van dat punt tot „den Abraham" terug, dan vindt men nog hetzelfde getal panden, altijd wanneer men in aanmerking neemt, dat drie daarvan blijkbaar vroeger uit twee huizen bestonden. Er is meer. In 1603 werden alle burgers opgeteekend voor de inkwartiering van een garnizoen; en Goyarts kleinzoon wordt op die lijst gevonden als bewoner van hetzelfde huis. De nauwkeurigheid van het document wordt nog door het volgende gestaafd. In 1601 sloot deze kleinzoon van Goyart, Otto Adrianusz. van Vechel, eene overeenkomst met zijn buurman Willem Goyarts van Ravestein, schoenmaker 1), en de bedoelde lijst vermeldt hen naast elkander, de eerste als „Otto Ariens" (Otto Adrianuszn. v. V.) de tweede als „Willem Goyaerts, schoenmaecker". De overlevering heeft dus gelijk: „de Abraham" is het vaderlijke huis van den H. Leonardus.

Maar is „Goyart Kersmeker" de vader van den H. Leonardus? Ja, en dit is onbetwistbaar. „Goyart Peters de kersmaker en Mr. Lenaert zijn zn. pastoer tot Gorcum", zoo luidt een nader te bespreken stuk. Goyart van Vechel oefende het beroep uit van kaarsenmaker, en zijn vader heette Peter: dat blijkt uit tal van oorkonden.

Het is dus waar wat het *Katholiek Meijerijsch Memorieboek* zegt, dat de H. Leonardus „van deftige en zeer chris-

1) De akte wordt later in regest medegedeeld.

telijke ouders was geboren", want het kaarsenmaken was destijds een aanzienlijk bedrijf; ook bewijst de aanslag van 6 karolus gulden, dat Goyart van Vechel onder de deftige burgers werd gerekend; er zijn er heel wat, die in 1552 tien of veertien stuivers betaalden. Doch hierop kom ik terug. Eerst wensch ik nog een stuk te bespreken, op „den Abraham" betrekking hebbende, uit het jaar 1551.

Reimbold Lambertsz. was, zooals wij weten, de eigenaar; eene vroegere eigenares, Joanna, weduwe van Engbert Toelinck, had het huis bezwaard 1) met eene rente van elf gulden 'sjaars, ten behoeve van Gerard, zoon van Leonard Arntsz.; deze was overleden, en voogden zijner drie minderjarige kinderen (Leonard, Petrus en Henricus) waren Joannes Leonardsen Arntsz. (Arnoldi) en de vader van den H. Leonardus, Godefridus Petersz. van Vechel, die het huis bewoonde. Zij verschenen den 8 April 1551 voor schepenen van den Bosch en verklaarden, dat de toenmalige eigenaar des huizes, Reimbold Lambertsz., de helft dier rente had afgelost aan hen, ten behoeve der kinderen van Gerard, zoon van wijlen Leonard Arntsz (Arnoldi), en gaven daarvoor kwijting, onder belofte van vrijwaring, zooals toen in rechte gebruikelijk was. Ziehier de akte:

„Notum sit universis quod, cum Joanna relicta quodam Engberti Toelinck, filii quondam Henrici, tanquam potens vigore testamenti ac ultime voluntatis dicti Engberti, sui dum viveret mariti, ac vigore potestatis sibi inibi attribute, hereditarie vendidisset Gerardo, filio quondam Leonardi Arntsz. hereditarium censum undecim

---

1) Hij had uit het huis verkocht eene rente van *f* 11.— luidens de akte: zoo was de wettelijke term dier tijden voor het bezwaren der goederen.

florenorum Carolus gulden communiter vocatorum, viginti denariorum stuvers communiter vocatorum, vel valorem eorumdem in alio pagamento pro quolibet hujusmodi florenorum computando, solvendum anno quolibet hereditarie in festo purificationis beate Marie virginis, ex domo area et orto ac domo posteriori, sitis in Buscoducis in vico Vuchtensi ultra pontem dictam die Moelenbrugge inter hereditatem heredum seu liberorum quondam Theodorici dicti Scoircop ex uno latere et inter hereditatem liberorum quondam Judoci Reyners ex alio latere, prout in litteris scabinorum de Buscoducis super hoc confectis plenius continetur. Constituti igitur coram Scabinis infrascriptis, Joannes Leonardi Arnoldi et Godefridus Petri de Vechel, tanquam tutores et mamburni ut dicebant Leonardi, Petri et Henrici, liberorum impuberum dicti quondam Gerardi filii quondam Leonardi Arnoldi, palam recognoverunt et publice confessi sunt, per Reymboldum Lamberti tanquam proprietarium pro tempore dictorum contrapignorum ad manus suas quinque et dimidium florenos carolus gulden communiter vocatos hereditarii census de dicto hereditario censu undecim florenorum esse redemptos ac sese centum et quinque et dimidium consimiles florenos ex dicta redemptione proventos recepisse. Clamantes igitur dicti Joannes et Godefridus eundem Reymboldum et ejus bona quitos, liberos et penitus absolutos. Promittentes dicti Joannes et Godefridus ut debitores principales, super se et bona sua omnia, ab eis ad presens habita ac imposterum ab eis habenda et acquirenda, dictum Reymboldum ejus bona presentia et futura dictaque contrapignora de dictis quinque et dimidio florenis hereditarii census predicti atque ab omnibus damnis eis ea occasione eventuris quitarare, relevare et penitus indempnes observare. Testes interfuerunt scabini in Buscoducis, Henricus de Eynhouts et Johannes Monix filius Johannis Monix junioris. Datum octava die mensis Aprilis, feria sexta post Dominicam qua cantatur Judica. Anno domini millesimo quingentesimo quinquagesimo primo".

Dat Goyart van Vechel een bemiddeld burger was, blijkt ook nog uit andere stukken; zijne kinderen kochten zich in 1579 renten op den Bosch, en hij teekende den 15 Maart 1551 eene kwitantie aan 's konings rentmeester in het kwartier dier stad voor eene rente van

6 gl. 15 st. op de domeinen van Brabant 1); hij was niet zoo rijk als de andere van Vechels, zóó was het hem niet meêgeloopen in de wereld; hij had veel kinderen, waaronder twee dochters, die hij uithuwelijkte, en zijn bedrijf zal hem juist geen schatten opgeleverd hebben, al was het toen winstgevend; maar een deftig man was hij onder zijne medeburgers.

Het behoeft daarom verklaring, waarom de H. Leonardus in het *Matricularium* der oude universiteit van Leuven is opgeteekend:

1545. 27 Februari, Leonardus van Vechelen de Buscoducis adnotatus primo loco inter pauperes Fulconencis 2).

Dit moet gezocht worden in eene of andere regeling of kwalificatie ten aanzien der studenten van het college *De Valk*, zooals in vroegere eeuwen aan de universiteiten meer voorkomen. Het schijnt eene zuivere comptabiliteits-kwestie te wezen. Die oude matriculen werden gehouden door den rector, die rekenplichtig was en bij de namen der studenten moest opgeven, van welke hij niets ontving. De kosten aan de universiteit werden dus voor den H. Leonardus uit eene andere bron gevonden dan de gewone.

Goyart van Vechel Petersz. was gehuwd met Yken of Ida, dochter van.... Hunne kinderen, zoover ik die kon opsporen, volgen hier; ik merk evenwel daarbij op, dat, wanneer de H. Leonardus het eerst genoemd wordt, daarmede niet door mij wordt beweerd, dat hij de oudste was; de leeftijd der kinderen is mij niet bekend;

---

1) *Arch. de Belg.* Chambre des Comptes, No. 1893².

2) *Arch. de Belg.* Université de Louvain, Reg. anc. matr.

ik tel ze op, gelijk ze in authentieke bescheiden gevonden worden:

1°. De H. Leonardus, geb. omstreeks 1527 † 1572.

2°. Jan. Hij had eene dochter, Catharina, die, blijkens de rekening der Ill. L.-Vr.-broed. 1583—84, toen lid werd dier vereeniging 1).

3°. Adrianus, gehuwd met Leyntken, dochter van Jan Hermanz. Hij had drie kinderen: Heijlken, geb. 1567 — die een hoogen leeftijd bereikte, ongehuwd bleef en, zooals mij voorkomt, in den tijd der felste vervolging van de Katholieken een geestelijk leven in de wereld leidde, een kwezel was 2) — Leonart, geb. 1574, en Otto, die in 1599 het ouderlijke huis kocht.

Twee dezer kinderen vind ik in het lijfrenten-boek van den Bosch, tegelijk met eene zuster van hun vader en het kind zijner andere overleden zuster. Zij zijn:

1579. Heylken, dochter Adriaen Goyaertsz. ende Leyntken dr. Jacobs Hermanss. syn huysvr. oudt 12 jaer 4 gl.

Lenaert, zoone Adriaens Goyaerts ende Leyntkens voirs. out vyff jaere 5 gl.

4°. Goyaert. Hy had een zoon Dirk.

5°. Elisabeth of Lysken, gehuwd met Arnt Mars. Zij had eene dochter Hadewich, geb. 1559, en was reeds in 1571 overleden; de H. Leonardus werd dat jaar voogd van dit kind. In 1579 werd voor haar aangekocht eene lijfrente op den Bosch, aldus omschreven: „Hadewich, dochter Arnt Mars ende Lysken, dochter Goyaert Peterss. syn huysvrouw, oudt 20 jaeren 4 gl.

6°. Dierxken, gehuwd met Adriaan van Herlaer; zij had eene dochter Aleyd, geb. 1558.

Ook voor deze werd in 1579 eene lijfrente op den Bosch aangekocht; het register luidt: „Aleydt, dochter Adriaens van Herlaer ende Dierxken, dochter Goyaert Petersz. syn huysvr. oudt 21 jaeren 4 gl.

---

1) Catharina, dochter van Jan Goyaertsz. van Vechel.

2) Deze kwezels bewezen in de vervolgingstijden zeer groote diensten aan de Katholieken, o. a. door hen te waarschuwen, waar en wanneer in het geheim de H. Mis gelezen werd, waar en wanneer zij de H. Sacramenten ontvangen konden, om niet te spreken van hetgeen zij voor het geestelijk onderwijs der kinderen deden.

Dit zijn, zoover ik ze kon opsporen, de kinderen van Goyart van Vechel.

Na deze optelling behoeft het dus niet meer de vraag te wezen, wie de heldhaftige zuster van den H. Leonardus was, die eerst naar Gorkum toog om hem af te halen op verzoek zijner doodzieke moeder, en die later poogde in den Briel hem uit de handen zijner vijanden los te koopen: het was Dircxken van Vechel, de vrouw van Adriaan van Herlaar; zijne andere zuster Elisabeth was in 1571 reeds overleden.

Ik heb gezegd, dat de H. Leonardus voogd was der dochter van deze laatste; ziehier de akte uit welke het blijkt:

12 Januari 1571 1).

„Wy Loeff ende Hanenbergch, Schepenen inne 's Hertogenbossche, doen condt eenen yegelycken, dat Heer ende Mr. Leonart, sone wylen Goyarts Peters. van Vechel, Pastoor ende Canonick der Collegiale Kercke van Sinte Marten ende Sinte Vincent tot Gorinchem, ende Adriane, sone der voirs. wylen Goyarts Peters. synen broedere, ons by requeste te kennen gegeven hebben, hoe dat sy by ons met Arnden Mars waren gestelt ende geordineert geweest tot momboiren ende tuteuren van ende over Hadewich, onmundige dochtere der voirs. Arnts Mars, van denselven ende wylen Elisabeth syne eerste huysvrouwe, dochter van den voirs. Goyart Peters". — Hier volgt een uitvoerig stuk, waarvan de inhoud hierop nederkomt. Arnt Mars was hertrouwd met eene Catharina; het testament zijner eerste vrouw ten zijnen voordeele was nietig door een gebrek in den vorm, en nu stelde Leonardus deze minnelijke schikking voor. Dit testament zouden de medevoogden erkennen; de onmondige dochter, aan wie door het overlijden harer moeder het erfrecht was aanverstorven op het roerend goed, waarvan den vader de tocht in gezegd testament was vermaakt, zou hem in het

---

1) *Schepenakten van 's Hertogenbosch*: Deelingen en contracten, Dl. 651.

bezit daarvan laten, zonder tot verkoop over te gaan; maar hij moest daarvoor en ook voor de aflossing van een kapitaal, dat hij middelerwijl ontvangen had, eene bepaalde som vestigen ten haren behoeve. Daar Hadewich hierdoor bevoordeeld zou wezen, verzochten de voogden (bij een tweede verzoekschrift, ingeleverd 10 Juli 1571) hierop de goedkeuring van den rechter, die, hunne zienswijze deelende, toestemde.

Zoo naderen wij het sterfjaar van den H. Leonardus. Hij stierf den marteldood, terwijl in zijne geboortestad de omgang van O. L. Vrouw door de straten toog met de aloude praal; maar onder den druk der tijden was het in 1572 niet meer de heerlijke, vroolijke feestdag van vroeger, die van heinde en ver de vreemdelingen deed samenstroomen; het was veeleer eene boetprocessie.

Het blijkt, dat zijne bloedverwanten, op het vernemen van zijn dood, in de kruiskerk zielmissen voor hem lieten lezen. Het doopboek dier kerk, 1570—1578, bevat op de laatste bladen aanteekeningen der jaargetijden van verschillende personen, waaronder dit voorkomt:

„Mr. Lenaerdt Goyartsz. Pastr. tot Gorkum.
Ao. 74. July 13. Ao. 73.
Yken Goyart Karsmaeker Ao. 74 Mrt. 13.
Goyart Peters die Karsmaeker ende Yken syn huysvrou ende Mr. Lenaerdt haer zn. Pastoer tot Gorkum geweest is.
D. letare Ao. 74.
Solv. pro Ao. 75. Solut. et continuat".

Ik zou, onder verbetering, gelooven, dat dit aldus moet verstaan worden: de H. Leonardus stierf den marteldood 8—9 Juli 1572; den 13 Juli 1573 werd zijn eerste jaargetijde gehouden, kort na hem overleed zijne moeder, naar het schijnt in Maart 1573, wier jaargetijde den 13 Maart 1574 gehouden werd. Zondag half-vasten 1574 werd weder een jaargetijde gehouden, voor zijn

vader en moeder, waarbij ook hij vermeld werd; het Ao. 74 werd toen bij zijn naam geschreven. Het jaar 1575 werd betaald, maar eene verandering kwam toen in de stichting, die overigens bleef voortduren. Welke was de reden dier verandering? Het begrip kwam boven, dat voor hem geen gebeden moesten gestort worden; de gemaakte regeling werd gewijzigd, en het jaargetijde voortaan alleen voor zijn vader en moeder gehouden.

III.

Ik laat hier volgen eene korte historie van het vaderlijk huis des Heiligen, zoover ik die uit de papieren van „den Abraham" kan opmaken.

Adrianus van Vechel bleef het bewonen en oefende er na zijns vaders dood waarschijnlijk hetzelfde bedrijf uit; het behoorde toen, evenals in 1551, nog altijd aan Reymbold Lamberts. Dezes kinderen treden later als eigenaar op, in het volgende stuk:

28 Juli 1596. Eymbert, zoon van wijlen Rombout Lamberts voor zich, en Lambert, zijns broeders zoon, sluiten eene overeenkomst voor het leggen van een looden goot, tusschen hun huis in de Vuchterstraat over de Berwerstraat en dat der kinderen van wijlen Hendrik Boudewijnsz. Jan, zoon van dezen handelt voor zich alsmede Baatken, Marijken en Anneken, zijne zusters, als contractant ter andere zijde.

In 1599 waren de Lambertsen uitgestorven en werd het huis verkocht aan Otto, zoon van Adriaan van Vechel:

10 September 1599. Hendrik Noppen Jansz., gemachtigde van Jan de Bondt en Heijlwich zijne huisvrouw, weduwe van Lambrecht Rembouts, die te Frankfort verblijven, en van Michiel Bode en Sophie Pelgrom zijne huisvrouw, weduwe van Embrecht Rembouts, verkoopt voor schepenen van den Bosch een huis met erf, hof en achterhuis, in de Vuchterstraat over de Molenbrug, tegenover de Berwerstraat, genaamd „den Abraham", aan Otto zoon van wijlen Adriaan Joosten Vechel (sic).

2 October 1601. Otto, zoon van wijlen Adriaan Joost Lenaerts van Vechel (sic), als eigenaar van het huis, genoemd „den Abraham"

gaat een accoord aan met Willem Goyaerts van Ravestein, schoenmaker, rakende de gemeene goot, over welke in 1596 is gecontracteerd, en het bouwen in elkanders erf.

15 Februari 1647. Heijlken, dochter van wijlen Oth Adriaansz. van Vechel, voor zich, Willem Jansz. van Coelen en Goyaart Huijbert Seijsmakers, als voogden van Geertrui, onmondige dochter van Gerard, zoon van Oth Adriaansz. van Vechel, bovendien gemachtigd door Pauwels Jansz. van Coelen, hun mede voogd, en: Goyaart Huijbert Seijsmaker, Herberts Antonis van Dijck en Albrecht van Spoerdonck, als voogden der vier onmondige kinderen van Goyaart Huyberts en Jenneken zijn huisvrouw, dochter van Oth Adriaansz. van Vechel voornoemd, verkoopen „den Abraham" aan Jan, zoon van Oth Adriaansz. van Vechel, die van rechtswege daarvan een vierde bezat.

14 December 1648. Jan Otten van Vechel verkoopt een stuk erfgoed achter zijn huis „den Abraham" aan Johan Baptist Donckers, koopman.

Blijkens het doopboek der kruiskerk, werd den 5 Maart 1651 gedoopt: Otto zoon van Jan Otten van Vechel en Catharina van den Steen; peter was Walterus van Achelen, meter Anna van Ekerschot. Deze is de laatste der rechtstreeksche afstammelingen van Goyaart Petersz. van Vechel, die ik ontmoet. Hoe lang het voorvaderlijke huis nog in hun bezit is gebleven, kan ik niet nagaan, omdat in de papieren hier eene groote gaping bestaat. Eerst meer dan eene eeuw later zetten zij zich voort.

23 October 1753. „De Abraham", staande ten name van T. Verburgt, wordt bij executie gerechtelijk verkocht aan Theodorus Peters.

De van Vechels waren, naar het schijnt, toen reeds lang uitgestorven; wat ik van die familie hier bijeenbracht is nog voor uitbreiding vatbaar; alleen de groote lijnen der afstamming heb ik gevolgd en de zij-takken, om verwarring te voorkomen, achterwege gelaten, evenals degenen, die wel denzelfden naam dragen, maar van wie mij niet stellig bleek, dat zij tot de bloedverwanten behooren.

J. C. A. HEZENMANS.

Feestdag van de HH. Martelaren
van Gorkum 1889.

ONTWIKKELING.

DE TAAL.

(Vervolg van bl. 1 vv.)

EENE NIEUWE MOEILIJKHEID EN EENE NIEUWE VERKLARING VAN HET ONTSTAAN DER WOORDEN.

We meenden in ons vorig artikel tot het besluit te mogen komen, dat de mensch, voor zooverre we zulks uit de taalstudie konden afleiden van den beginne af in het bezit was eener voldoende, zelfs eener rijke taal, en te mogen aannemen, dat die taal zich niet uit eenige weinige klanknabootsende woorden of tusschenwerpsels ontwikkeld kon hebben. Tegen dien vermoedelijken rijkdom protesteert men door te wijzen op het geringe aantal wortelwoorden; en, wanneer de woordvorming door onomatopoësie enz. van den afzonderlijken mensch, beter van het zich tot mensch ontwikkelend dier, ontoereikend blijkt, beroept men zich op de woordvorming door eene „vereeniging" van menschen.

„De woordenlijst der oudste van de Indogermaansche talen 1), van het Sanskriet, eene lijst welke aan Pânini, waarschijnlijk een tijdgenoot van Aeschylus wordt toegeschreven, bevat slechts ongeveer 2000 wortels. Van die wortels hebben er velen slechts hun ontstaan te danken aan de vinding der Hindoesche taalge-

1) M Müller, *Three introductory lectures* etc.

leerden in wier geest de gedachte niet opkwam, dat het somtijds onmogelijk kon zijn een woord tot zijn wortel terug te brengen, en die er daarom een uitvonden wanneer er een noodig was om een woord te verklaren.

Ziften we die lijst, slechts die wortels behoudend, waarvan we de aanwezigheid in de bestaande litteratuur kunnen vervolgen, dan slinkt het getal van 2000 tot ongeveer 800. Dat wil zeggen met ongeveer 800 stoffelijke elementen kunnen we den geheelen Indischen woordenschat verklaren. Die schat is zoo rijk als die van elke andere der Arische talen, en wat op het Sanskriet toepasselijk is, geldt, mutatis mutandis, ook voor de andere Arische talen, voor het Grieksch, het Latijn enz. Hun voorraad is niet grooter dan 800 wortels. Ik zou zelfs beweren, dat hij veel minder rijk is.

Wat tot hiertoe door de wetenschap der taal aan het licht is gebracht, is dit: hebben we, laat ons zeggen, 800 stoffelijke of praedikatieve wortels en een klein getal demonstratieve elementen, dan is het raadsel der taal opgelost. En die 800 wortels kunnen wederom tot ongeveer 120 grondgedachten (*concepts*) teruggebracht worden.

Maar dan blijft nog altijd de oude vraag van waar deze wortels? Wij hebben ze gevonden door zorgvuldig omgraven van den bodem, we hebben ze uit den grond getrokken, en aan hunne werkelijkheid kan niet getwijfeld worden. Daar zijn ze, maar we wenschen te weten, hoe ze er kwamen; en we verlangen vuriger dit te weten dan den geheelen verderen groei der taal te kennen.

Welk is de oorsprong dezer wortels, die als een muur staan tusschen den *chaos* van klanken, welke slechts een gevoel, en den *kosmos* van woorden, welke denkbeelden uitdrukken?"

Ziedaar de vraag welke prof. Max Müller stelt in de eerste der boven aangehaalde *Three introductory lectures* 1). In zijn antwoord plaatst de groote taalgeleerde zich geheel op een evolutionistisch standpunt en sluit zich in zijne verklaring van de ontwikkeling der taal aan bij Prof. Noiré.

---

1) London 1888, p. 22 seq.

„Het is volkomen billijk — zegt hij — de vraag naar den oorsprong dezer wortels te stellen, maar het is even billijk in te zien, dat ze slechts een hypothetisch antwoord toelaat. Bedenk slechts van welken tijd er sprake is! — van een tijd, toen er nog geene Arische taal bestond, toen nog geen werkwoord of naamwoord gevormd was, toen de mensch nog nauwelijks mensch was, in de volle beteekenis van het woord, maar slechts een *embryo* van een mensch, zonder spraak en derhalve zonder rede. Wij kunnen binnendringen in alle geheime werkingen van 's menschen geest, we zien hem het taalgebouw optrekken, wanneer de bouwstoffen hem gegeven zijn. Maar een geestestoestand zonder taal en zonder rede, dien kunnen we niet volkomen bevatten. Wat we dus slechts kunnen doen is gissen, maar met voorzichtigheid gissen. Drie zaken moeten in de wortels, zooals zij zich aan ons voordoen, verklaard worden, namelijk:

1. dat ze verstaanbaar zijn voor den spreker en voor al diegenen, welke naar hem luisteren;
2. dat ze belichaamd zijn in bepaalde klinkers en medeklinkers;
3. dat ze algemeene denkbeelden uitdrukken.

Professor Noiré vestigde het eerst de aandacht er op, dat wortels, om voor anderen verstaanbaar te zijn, van den beginne af *sociale* geluiden moesten geweest zijn, d. i. geluiden door verschillende personen samen geuit. Ze moeten de *clamor concomitans* [*begeleidend geluid*] zijn geweest, bijna onwillekeurig voortgebracht door eene ploeg menschen, welke aan een gemeenschappelijk werk bezig zijn. Zulke klanken worden ook thans nog uitgestooten door zeelieden, welke te samen roeien, boeren, welke te samen spitten, of vrouwen, welke te samen spinnen. En deze *clamor concomitans* zou niet slechts verstaan worden door alle leden van zulk eene communiteit, maar door voortdurende herhaling zou hij weldra een meer bepaalden vorm aannemen dan aan de kreten van menschen eigen is; deze kreten veranderen immers voortdurend volgens de omstandigheden en de persoonlijke neigingen. Maar het moeilijkste gedeelte blijft nog over. Hoe worden deze klanken teekens, niet slechts van aandoeningen, maar van denkbeelden?

De meesten dezer wortels drukken handelingen uit, en wel handelingen, welke de menschen in een primitieven maatschappelijken toestand te verrichten hebben; ik bedoel handelingen als spitten, weven, slaan, werpen, binden. Al deze handelingen zijn

zóó, dat hij, die ze verricht, er zich *ipso facto* van bewust is, en daar de meeste dezer handelingen voortduurden of voortdurend herhaald werden, zien we in het bewustzijn dezer herhaalde handelingen de eerste schemering van het denken in begrippen, een eerste proeve om vele zaken als één op te vatten. Zonder moeite werd voor die eerste taalvormers het bewustzijn hunner eigen herhaalde handelingen tot zelfbewust begrip of denkbeeld, terwijl de geluiden, waarmede de handeling gepaard ging, van zelf tot wortels werden, welke een denkbeeld uitdrukken. Prof. Noiré voegt hierbij nog, dat het tot vormen van een begrip noodig is, niet de handeling slechts, maar het resultaat der handeling voor zich te zien" 1).

Bij het bespreken dezer nieuwe verklaring van den oorsprong der wortels, moeten we al aanstonds beginnen met ons op een ander standpunt te plaatsen dan de voorvechters dezer theorie. 't Is, zelfs op enkel wetenschappelijk gebied, geenszins eene uitgemaakte zaak, dat de mensch zich uit een ruwen toestand heeft ontwikkeld, en de taalstudie moet mede dienen om te weten te komen, of die meening waarheid kan bevatten.

't Is dus niet juist, eene theorie aan de taalstudie ten grondslag te leggen, welke gedeeltelijk nog door de taalstudie moet bewezen worden. We moeten nagaan, of „de tijden, toen de mensch nauwelijks mensch was, zonder spraak en derhalve zonder rede" 2), uit de resultaten der taalstudie „herausdemonstrirt" kunnen worden en dienen dus bij den aanvang van dat onderzoek tegenover die meening te staan: „kühl bis an das Herz hinan".

---

1) l. c.

2) Dit „zonder spraak en derhalve zonder rede" is een uitvloeisel van dé meening, dat spraak en gedachte of spreken en denken één zijn. De verdediging dier meening is het onderwerp der tweede lezing: *Identity of language and thought* en van het werk: *The science of thought.* Hierover te spreken ligt buiten ons onderwerp.

Eene eerste vraag, die zich voordoet, is deze: hebben die wortels ooit als afzonderlijke woorden bestaan? Dat die vraag in bevestigenden zin kan beantwoord worden, zal wel duidelijk zijn voor ieder, die aan gemakkelijk te vinden voorbeelden wil nagaan wat in zijn eigene moedertaal gebeurt.

In onze woorden: liefderijk, zinrijk, roemrijk enz. hebben we samenstellingen uit twee woorden, welke beide nog afzonderlijk bestaan en welke beide ook ouder zijn dan de door samenvoeging daaruit ontstane woorden. In goddelijk, broederlijk e. a. hebben we ook samengestelde woorden; maar hierin heeft slechts het eerste woord zijne beteekenis als afzonderlijk woord behouden, het „lijk" (gelijk) is een achtervoegsel (suffix) geworden. Hier is het nu niet lastig den oorspronkelijken wortel terug te kennen en te weten, dat én stam én achtervoegsel oudtijds twee afzonderlijke woorden waren, elk met bepaalde beteekenis. Op diezelfde wijze is het mogelijk uit een aantal woorden het grondwoord, den stam, terug te vinden en het woord in stam en uitgang te ontbinden, terwijl men er niet aan zal twijfelen dat, waar men eenzelfden stam, hetzij in meer woorden ééner taal, hetzij in woorden van verschillende talen terugvindt, die stam van ouderen datum is dan de afgeleide woorden. Leert men daarbij hoe langer hoe meer inzien, dat hetgene wij nu als uitgangen aanzien — vooral bij de vervoeging — in vroegere perioden der taal afzonderlijke woorden waren, dan moeten we besluiten, dat er een tijd kan geweest zijn, dat de menschen niet anders spraken dan in woorden met volle beteekenis en nog geene woorden hadden, welke tot uitgangen, achtervoegsels (suffixen), waren verlaagd.

En dit besluit, waartoe we voor onze Indo-germaansche talen komen, zal ons te minder verwonderen, wanneer we weten, dat de *monosyllabische* talen ook heden ten dage nog geen uitgangen kennen, maar slechts woorden bezitten. Van deze talen is het Chineesch de hoofdrepraesentant. Het vermogen om woorden samen te voegen ontbreekt er geheel en al; de betrekking, waarin de woorden staan, wordt niet door verbuiging of vervoeging, maar voornamelijk door de schikking der woorden aangegeven. Saamgestelde woorden — d. i. twee woorden tot één woord geworden met zijn eigen accent — bestaan er niet: bij de samenkoppeling van twee woorden behoudt elk zijn eigen klemtoon. Een stap verder gaan reeds de *agglutineerende* talen, waarbij de woorden tot werkelijke samenstellingen worden aaneengevoegd en de grammatikale vormen met de wortels verbonden worden. Die verbinding is echter onvolmaakt en de achtervoegsels blijven hunne afzonderlijke beteekenis behouden en ook als afzonderlijke woorden bestaan.

Een toestand der taal, waarin geen andere dan volledige woorden bestonden, is dus niet onaannemelijk, en de zoogenaamde *vóórflexivische periode* onzer *flecteerende* talen kan niet als eene onmogelijkheid beschouwd worden.

Daargelaten nu de vraag, of zulke taal niet reeds een verbasterde afstammeling is van een welgeschapen en krachtigen vader, moeten we hier de opmerking maken, dat zulk eene taal nog best eene rijke taal kan zijn, zoo rijk als eene harer nakomelingen, daar ze zonder twijfel met het geheele woord heeft kunnen bewerkstel-

ligen wat nu nog met de afgesleten resten kan gedaan worden.

Alle etymologie, zegt Curtius, moet uitgaan van de erkenning, dat de taal reeds in eene vroege periode *rijk* en veelzijdig ontwikkeld was 1). De taak van den taalgeleerde is niet aan te toonen, hoe zich een *chaos* een „*Urschlamm*" langzamerhand ontwikkeld (*gebildet*) heeft; zij lijkt veelmeer op die van den kunst-historicus, die de gestalten vol leven uit het bloeitijdperk verklaart door de strenge maar scherpe typen eener oudere kunstperiode, welke aan de volgende ten grondslag ligt 2).

Het reduceeren der woorden tot een zeer klein aantal wortels en evenzeer het terugbrengen van alle denkbeelden tot weinige zoogenaamde kardinaal-begrippen wordt door denzelfden geleerde als geheel in strijd met de werkelijke resultaten der taalvorsching beschouwd 3).

De taalstudie brengt er ons verder niet toe, alle woorden af te leiden van wortels, welke een handeling uitdrukken, die door menschen in een primitieven maatschappelijken toestand moesten verricht worden, ten minste niet van handelingen, zooals die door Prof. Noiré bedoeld worden. De woorden, welke *zien*, *hooren*, *ademen* enz. uitdrukken, hebben in de periode vóór dat de Arische talen nog gescheiden waren, niet ontbroken, evenmin als die, welke handelingen des geestes uitdrukken 4). „Het staat

---

1) *Grundzüge der Griechischen Etymologie*, Lpz. 1879, S. 737.

2) *Ibid.* S. 22.

3 *Ibid.* S. 98, 737.

4) Zie b.v. Fick: Lijst I van het *Vergleichendes Wörterbuch der I. G. Spr.*

vast: onder de wortels der Indo-germaansche talen zijn er, die in alle geval reeds voor de scheiding der talen handelingen van den geest beduidden" 1). Die woorden niet in aanmerking te nemen, omdat men zich op geen ander standpunt wil stellen dan dat der evolutie-mannen, is toch niet in overeenstemming te brengen met de zoozeer geprezen natuurwetenschappelijke methode van onderzoek. En voor die woorden, welke dan wezenlijk eene *handeling* te kennen geven gelijk door Noiré bedoeld wordt, dient daar nog bij te komen: eene *herhaalde* handeling, *gemeenschappelijk* uitgevoerd en met *clamor concomitans* gepaard, terwijl dan op geheel eigenaardige wijze het bewustzijn dezer handelingen in het denken door begrippen zou overgaan.

Maar wanneer het denken in begrippen niet van den beginne af met het handelen gepaard gaat, komen we van het instinct van het dier, hetwelk *voelt*, dat het werkzaam is (is dat door „*ipso facto* bewust" bedoeld?), nooit of nimmer tot het verstand van den mensch, die *weet*, dat hij werkt. Een langzame overgang van instinct tot verstand, van instinctmatig samenhandelen tot met overleg samenwerken, bestaat er niet en kan er niet bestaan.

Bij het samenwerken van de menschen gaat de kennis van het doel en de behoefte der samenwerking vooraf en volgt de gemeenschappelijke arbeid eerst na gemeenschappelijk overleg of na samenroeping door een persoon van eenigen invloed. Er zijn reeds vele woorden noodig geweest eer de herhaalde handeling een woord kon doen ontstaan.

---

1) Curtius, l. c. S. 102.

Voor het instinct van het dier is een kreet, een geluid of welk teeken dan ook, voldoende om de instinctmatige samenwerking te weeg te brengen, maar voor het verstand van den mensch wordt meer geëischt.

Overigens moest zelfs de zich uit het dier ontwikkelende mensch het al een heel eind ver op den weg van den vooruitgang gebracht hebben, eer men kan denken aan een „maatschappelijken toestand", hoe primitief ook, die sociale geluiden mogelijk maakt, en hoe daartoe te komen „zonder verstand, d. i. zonder woorden" — juister gezegd zonder verstand én zonder woorden?

Het doel van den *clamor concomitans* is, volgens Prof. Noiré, òf het maathouden geweest, òf eene aangename tijdkorting bij langdradig werk zooals spinnen; en die *clamor*, ruw en onbepaald in 't eerst, is door de voortdurende herhaling in een bepaalden vorm geslepen en tot een woord geworden, hetwelk de handeling uitdrukte. *Werkwoorden* zouden dus de eerste woorden zijn geweest. Toch aarzelt Curtius niet de meening, dat alle taalwortels werkwoorden zijn geweest, dat het werkwoord van ouderen datum is dan het naamwoord, eene oude dwaling te noemen, waarop men niet meer terugkomt 1).

Eene taal, meent Fick, welke slechts handelingen en toestanden uitdrukt, zonder het vermogen den drager dier handelingen als zoodanig aan te duiden, verdient den naam van taal niet meer, omdat ze niet meer de uitdrukking is van het menschelijke denken, hoe ruw en eenvoudig deze uitdrukking overigens zij. Het op het zelfbewustzijn gegrondveste denken begint met het ver-

1) l. c. S. 104.

mogen eene waarneming in de twee grondbestanddeelen te ontleden, het onderwerp n.l. van de handeling te scheiden 1).

Voor den *clamor concomitans* een voorbeeld te zoeken bij den reeds ontwikkelden mensch is niet doeltreffend; een oer-mensch, die zich uit het dier begint te ontwikkelen, zou veel nader bij dit laatste staan, en de voorbeelden moeten in de dierwereld gezocht worden. Daar ontbreekt het niet aan *clamor concomitans*, dat is waar; edoch er is geen enkel voorbeeld bekend van dieren, welke de maat bij 't werk slaan of zingen.

Het zou dan nog eer waarschijnlijk kunnen zijn, dat sommige dieren schreeuwen of zingen om de verveling te verdrijven; men denke b.v. aan een brul-apen concert of eene verzameling van snaterende eenden of kakelende kippen en, wil men het wat poëtischer, aan het gekweel der vogels, — ware het niet, dat die geluiden uit geheel individueele oorzaken voortkomen, waarbij al bedroefd weinig op het genoegen van den buurman gelet wordt.

't Is ook moeilijk dien *clamor concomitans* in eene andere rubriek te huis te brengen dan in die der tusschenwerpsels of in die der klanknabootsingen. De *clamor concomitans* wordt een tusschenwerpsel, wanneer de gemoedsstemming van de werkers wordt uitgedrukt, en eene klanknabootsing, wanneer het geluid, waarmede het werk gepaard gaat, van overwegenden invloed is op het gehoor der arbeiders. In plaats van de klanknabootsing en interjectie-geluiden van één persoon krijgen

1) Fick, l. c. *Nachwort*.

we dus de klanknabootsing of de gevoelsuitdrukkingen van een troep menschen, of liever van een troep wezens, die zich pas tot menschen beginnen te ontwikkelen. Wij zien niet in, dat we daardoor iets verder zijn gekomen in het onderzoek naar den oorsprong en de ontwikkeling der taal. Wat we in 't eerste gedeelte dezer studie beweerden, blijft ook hier geldig.

Een woord nog over eene andere onjuistheid in deze verklaring van het ontstaan der denkbeelden tegelijkertijd met de woorden.

„Wij zien in het bewustzijn dezer herhaalde handelingen de eerste schemering van het denken in begrippen, eene eerste proeve van vele zaken als één op te vatten". In deze woorden ligt, dunkt ons, opgesloten, dat we de begrippen slechts als eene volmaking van den zinnelijken waarnemingsakt moeten opvatten — en toch vinden we eene bladzijde verder de erkenning, dat in het begrip abstractie wordt gemaakt van tijd en plaats: „repeated acts from which all that is purely accidental, temporal and local has been abstracted". 't Is de abstractie van het *hic et nunc*, zouden de scholastieken zeggen, en de natuur van zulk een begrip wijst dan toch klaarblijkelijk op een vermogen van hoogere orde dan een bloot zinnelijk vermogen, hetwlek in en met het stoffelijk orgaan werkt en in al zijne werkingen aan tijd en plaats gebonden is.

Een met verstand begaafd wezen heeft geen herhaalde handeling noodig om tot een begrip te komen; een wezen zonder rede komt er in weerwil van duizende herhalingen, met of zonder *clamor*, nooit toe.

Ook deze theorie voldoet dus niet aan de eischen der waarschijnlijkheid, en we kunnen ook tegenover deze leer ons besluit handhaven: de taalstudie brengt ons niet terug tot den *pithecanthropus alalus*, maar veeleer tot den met verstand begaafden, sprekenden mensch: „qui fuit Dei".

Rolduc. J. M. L KEULLER.

NU DE MEESTER IS HEENGEGAAN.

Uit de schoone hymne van vereering en lof, die met zoo rijke polyphonie 1) de groote nagedachtenis van Prof. Dr. Alberdingk Thijm verheerlijkt heeft, hebben enkele tonen mij op bijzondere wijze aangegrepen. Ik verklaar het mij hierdoor, dat zekere snaar des gemoeds, ter juister hoogte gestemd was om mede te trillen bij de woorden van opwekking, door den Roermondschen Rector van O. L. V.-Munster tot het „katholieke jonge Nederland" gericht 2). Nu zijn er wel is waar al dertig jaren en meer verloopen, sinds ik mij zelven een bescheiden plaatsje toedacht onder de discipelen des Meesters; maar daarom juist waren, toen het zoo rijk geschakeerd tafereel van dat werkzaam leven als teruggetooverd werd, de vroegere gevoelens van bewondering en vereering weer levendiger en frisscher geworden. Daar waren, onder het beschouwen van die „ridderlijke figuur" herinneringen wakker geworden aan den indruk, die in die dagen de naam Alberdingk Thijm op een jeugdig gemoed had gemaakt, — herinneringen aan geestdrift, waarmede toen naar dien nieuwen wegwijzer

1) Ook de dissonanten ontbraken niet, doch vonden gemakkelijk hare oplossing. Men vindt ze zeer juist aangewezen in *Het Dompertje* van 1 Mei ll. bl. 113—114.

2) *De Wetenschapp. Nederlander* 1889, Alb. Thijm-nummer, bl. 140.

was opgezien, — herinneringen aan zeker gevoel van bevreemding, dat ondervonden was, toen die schoone ideeën zoo vaak met schouderophalen ontvangen of uit de hoogte veroordeeld werden, — herinneringen eindelijk ook aan genoten vreugde, toen die denkbeelden allengs doordrongen en bovenal toen zij werkelijkheid waren geworden.

En al mag het nu waar zijn, dat „Alb. Thijm te allen tijde een geheel bijzonder en, vooral in latere jaren, een eenigszins geïsoleerd standpunt onder ons heeft ingenomen" 1): niemand onzer, heeft thans gelegenheid gehad om een algemeen overzicht te nemen van heel dat vruchtbaar leven — of hij heeft ook erkend, wat heilrijke invloed van den Meester is uitgegaan en wat ongemeen verlies geleden is door Nederland, door het katholieke Nederland in het bijzonder. En, zeker, eerst „na jaren, wanneer de kloeke gestalte van Jos. Alb. Thijm zich uit de kleinheid en alledaagschheid van het gewoel der menigte, die ook hem omgaven, zal ontwikkeld hebben, en hij in al zijn kracht en genie: in zijne werken, voor onze naneven zal verschijnen; dan zal het mogelijk zijn hem geheel te omvatten en te waardeeren" 2).

De bedoeling van dit opstel is echter niet, eene nieuwe bijdrage te leveren tot kenschetsing van den Meester of tot verheerlijking van zijnen arbeid: veeleer zij hier de vraag gesteld: *moeten wij, katholieken, nu de Meester van ons is heengegaan, het ons niet*

1) *De Tijd* van 19 Maart ll.

2) Biographisch-literarische schets door Jan F. M. Sterck in de *Kath. Illustratie* 1888—89 No. 48, bl. 377.

eenen plicht van dankbaarheid rekenen, het program des Meesters met alle kracht, die in ons is, af te werken en te voltooien?

Ik zou daarom de woorden van den Roermondschen Rector, waarop zoo aanstonds gewezen werd, en die hoofdzakelijk letterkunde raakten, algemeen willen verstaan van geheel het program des Meesters; ik zou het katholieke „jonge Nederland" willen opwekken om op den weg, door dien aanvoerder gebaand, het kruis in de eene en het werkgereedschap in de andere hand te nemen, en met vernieuwden moed uit te gaan, om in zoo menigerlei veld te ontginnen, uit te roeien, te planten en te kweeken.

Het geldt hier dan, een bescheiden woord te richten tot hen vooral van onze katholieke landgenooten, geestelijken en leeken, die frisschen ijver aan jeugdige krachten paren, opdat de dank- en juichtoonen, die in den jongsten tijd vernomen werden, over „emancipatie der nederlandsche Katholieken" en hunne „rehabilitatie", welke door Alberdingk Thijm — en, voorwaar, niet door hem alleen — bewerkt zijn, verre van ons in zalige voldoening tot werkeloosheid te stemmen, ons veeleer opwekken tot verhoogde, volhardende en eendrachtige werkzaamheid.

Zóó begrijpen het zelfs sommigen onzer niet-katholieke medeburgers. „Indien wij onzen katholieken landgenooten — zoo schrijft men 1) — iets mogen toewenschen bij zijn heengaan, dan is het wel dit, dat zij de plaats, waartoe zij door hem zijn opgevoerd, zullen blijven be-

1) *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland*, in het Thijm-nummer van 24 Maart ll. bl. 1.

zetten, en dat hun leiders Thijms schitterend voorbeeld mogen blijven volgen; gedachtig dat in het hartelijk medeleven en medestreven in kunst, wetenschap en letteren met het andere deel der natie een krachtige waarborg voor hun toekomst ligt". Eigenlijk staat er geschreven: „een krachtig*er* waarborg voor hun toekomst ligt, dan in elke mogelijke politieke of kerkelijke organisatie"; doch ik wensch in dit opstel de politiek maar liefst buiten spel te laten, vooreerst omdat Thijms biografen toch reeds gezegd hebben, dat „niet practische staatkunde maar de kunst en de historie zijn terrein" 1) waren, en dat hij „veel meer van een *artistieke* dan van een *politieke* gezindheid was" 2). Ten andere kan het zeker geen kwaad, dat, bij zooveel politiek onzer dagen in bladen en tijdschriften, toch ook weer eens van andere belangen gesproken wordt.

Kunst en historie: ziedaar het program; want 3) „het Katholieke Nederland der voortijden — met zijn honderden kloosters en broederschappen voor de H. Dienst, voor het gebed, voor de prediking, voor de beoefening van kunst en wetenschap, voor het onderwijs des volks, voor de beweldadiging der armen, ouden, weezen, kranken en gebrekkigen — het Katholieke Nederland, dat, niet met gehuurde benden, maar zelf, met zijn eigen bloed en gloeyend hart, optrok naar het Oosten om het graf des Verlossers vrij te maken van de looden hand des Mohammedaans — dat zelf optrok om een dijk te stellen aan de barbaarschheid, die uit het Oosten

1) *De Tijd* van 19 Maart ll.

2) Dr. Nuyens in *De Amsterdammer*. t. a. p. bl. 6.

3) Voorreden van den *Volksalmanak der Ned. Kath.* van 1853, bl. VII.

met het ongeloof, Europa weder dreigde te overstelpen — het Katholieke Nederland met zijn zedelijke kracht, die Christuswaardige tempels wist te bouwen als de Bosscher S. Jan en den Dom van Utrecht, die de kunst haren oorsprong naderbij bracht door ze Gode in hare verschillende vertakkingen te wijden — het Katholieke Nederland met zijne epopeën en volksliederen, met zijn volks*leven*, met zijn neering en bedrijf op godsdienstigen grondslag, met zijn belanglozen krijgsmoed en opofferingszucht, met Heeren en onderdanen, met zijn bescherming en trouw, met zijn liefde van meerderen en minderen, en gelijkheid van allen, en nietigheid van allen, geknield bij het ruischen der autaarschel — Nederland, met zijne bezielende Priesterorde en harmonischen liturgischen polsslag — dat Nederland was niet alleen zoo goed als vernietigd — maar volkomen vergeten; men wist in alle oprechtheid ter XVIIe en XVIIIe Eeuw niet meer, dat er ooit iets dergelijks bestaan had. Men wist dat niet. Maar, Goddank! wij weten het! Onze vaders en grootvaders hebben het zich op het gelegen oogenblik herinnerd; zij hebben zich over het voorhoofd gestreken; en ons is het bewustzijn krachtig en klaar".

Laat dan dat bewustzijn ons nog altijd *krachtig en klaar* blijven. Ze zijn er immers ook altijd nog de Ising's 1), de Levy's, de Spruyt's, de Banck's, die dat bewustzijn liefst niet zoo krachtig en klaar hooren uitspreken; en, is er reeds veel gewonnen en veel gedaan: daar blijft niet minder te doen over.

---

1) Vergelijk o. a. „Een woord aan den Heer A. Ising en de zijnen" in de *Dietsche Warande*, VI Deel, bl. 231 vv.

Kunst en historie. Om te beginnen: *dichtkunst* en *letterkunde*. Laat mij nu hier den dankbaren leerling, reeds meer genoemd, doen spreken 1): „Was het niet 's Meesters lievelingsdenkbeeld, het jongere geslacht aan te sporen, met frisschen moed het gebied der schoone kunsten te betreden? Op zijn arendswieken het te dragen tot op de hoogte, waarop hij-zelf — maar hij door de kracht van zijn vernuft — zich heeft weten te verheffen, om van die hooge sferen uit hen te wijzen op het uitgestrekt gebied der katholieke kunst, hen te bezielen met de heilige begeestering, waarvan zijn boezem blaakte voor het schoone, het edele en hun te zeggen: verovert die wereld, o jonge fiere paladijnen van kruis en harp! tot eere van God en Nederland; strengelt de lauweren, door uwe voorvaderen weleer gewonnen, met *uwe* lauweren tot een krans, dien wij met rechtmatige fierheid zullen slingeren om het hoofd der dierbare Moeder, de katholieke Kerk in 't dierbaar Nederland. Gingen Benedictus van Nurcia's stoere zonen, de middeleeuwsche monniken, uit ter vreedzame verovering van Europa's heidevelden, wouden en moerassen, met het kruis in de eene, het houweel in de andere hand: drukt gij, o jongelieden! het kruis aan 't kloppend harte, neemt de lier en zingt ons liederen, die het Nederland der XIXe eeuw herinneren aan de tijden van zijn verleden. Nog is het niet te laat, om aan de gedachtenis van den dierbaren Meester, den vaderlijken vriend van zoovelen, de hulde te brengen, waartoe de dankbaarheid het katholieke „Jonge Nederland" zeer zeker verplicht".

1) Rector Vrancken in *De Wetenschapp. Nederlander*, t. a. p.

Doch naast de eigenlijke dichters, die ons in gebonden stijl of in proza die liederen zullen zingen, mogen, door Gods hulp, vele mannen onder ons opstaan, die met noeste vlijt en onbezweken werklust, met taai geduld en volharding, den akker der vaderlandsche letteren ontginnen en bebouwen. Zijn „de voortbrengsels van Poëzie en Kunst der katholieke eeuwen, door een bijna eenparig en toch bewusteloos streven van alle Nederlandsche standen, vergeten en vernietigd" geworden „hunne waarde niet onderzocht, hun bestaan stilzwijgend ontkend" en zijn zij „daarmeê vervallen" 1): wat loonende arbeid is dan hier niet nog te verrichten op het veld der middeleeuwsche letter- en taalkunde? Zouden, om een voorbeeld te noemen, niet wij, katholieken, ons op de eerste plaats geroepen moeten achten, om onze taal te bestudeeren, gelijk die met zulk eene kracht, innigheid en zoetvloeiendheid uit de mystieke pen gevloeid is van eenen Ruysbroek „Neerlands besten prozaschrijver uit de middeleeuwen", of van eenen Hendrik Mande, die hofschrijver was van Willem, Graaf van Holland en zijne gemalin Margareta van Bourgondië, maar wiens naam te vergeefs door mij gezocht is in Dr. Jonckbloet's *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* 2)?

Hoeveel is er nog niet in de oude sagen en overleveringen, in mysteriespelen, in volksliederen, zoo van profanen als van geestelijken inhoud, te vinden en te

---

1) Voorreden v. d. *Volsalmanak* 1853, bl. VI.

2) „Zoo er uit eene vijftiende-eeuwsche pen ooit schoon en zuiver Nederlandsch vloeide, dan is het uit de pen van Hendrik Mande", aldus getuigt Kanunnik Spitzen in *De Katholiek*, Dl. XCI, bl. 291.

beoefenen, hetwelk bijzonder den katholiek ter harte moet gaan?

En ook wat de latere eeuwen betreft, we zullen niet mogen vergeten, dat het altijd nog meer herhaald en met overvloediger bewijzen aangetoond kan worden, wat een der meest geliefde thema's van den Meester was: dat de katholieke Nederlanders ook in de 17e eeuw, de eeuw van Vondel, een belangrijk volkselement hebben uitgemaakt.

Kerkelijke, burgerlijke, huislijke kunst, archeologie en *symboliek*: welk een wegwijzer is Alberdingk Thijm ook daarin geweest, bij veler gezeg en tegenstribbeling! En toch heeft hij groote vrucht mogen zien van zijnen arbeid. Maar laat ons ook hier bedenken, dat de zege nog niet bevochten is op onverstand, verkeerd begrip en overgeërfde afkeer van hen vooral, die eerst in den Spaanschen tijd het eigenlijk begin onzer geschiedenis blijven stellen. Daarom moeten onze katholieke eeuwen met hare kunst, hare symboliek, haren liturgischen luister aanhoudend voorwerp van studie blijven. Hoeveel is ook daar nog niet te ontdekken of tot klaarheid te brengen? En aan wien meer dan aan den katholiek komt ook deze taak toe ter afwerking?

En als er dan op het stuk van kunst vragen zijn, die van verschillende zijden mogen bezien worden, en als daarover eerlijk de degens worden gekruist, dan behoeft er immers nog niet aanstonds gezucht te worden, als over een der teekenen van „het noodlottig verschijnsel, dat onder de Katholieken in onzen tijd op elk gebied van het openbaar leven zoo weinig eensgezindheid

heerscht" 1). Zeer goed is er gezegd 2): „een ridderlijk steekspel zonder onedele verdachtmakingen, bitterheid of hartstocht, over kunst en poëzie van tijd tot tijd gevoerd, zou in de dorre politiek een aangename afwisseling kunnen brengen".

Historie eindelijk, opdat ook „aan haar op het Katholiek Nederlandsch gebied de haar toekomende plaats worde aangewezen" 3); opdat bij ons levendig blijve „de heugenis van onze afkomst, die ons als de echte en onverbasterde nakomelingen van Willibrord en van Charlemagne, de oudste en eerbiedwaardigste brieven van geestelijken adeldom gaf op den gemeenschappelijken vaderlandschen bodem", opdat van ons, katholieken, „de smaad worde weggenomen, pariaas te zijn op eigen bodem"; opdat wij door „de geschiedenis toonen, hoe wij overal en tegenover wien ook het hoofd fier konden opheffen" 4). Dat er aan de uitvoering ook van dit gedeelte des programs nog zeer veel te doen is, niemand onzer zal het ontkennen.

Nu is het volkomen waar, dat geheel het strijdplan voor katholieke kunst en historie niet door Alberdingk Thijm het eerst *uitgevonden* is, dat reeds vóór hem, en onafhankelijk van hem, eminente geesten onder ons datzelfde hebben uitgesproken; dankbaar moet herdacht, dat er reeds op verblijdende wijze veel van dat alles tot daad geworden is: nochtans is het óók zeker, dat niemand

---

1) *Het Dompertje*, No. 14 van 15 April ll.

2) Dr. O. T. in *De Tijd* van 25 Juli, Tweede blad.

3) Voorreden van den *Volksalmanak* v. 1881.

4) Aldus vat *De Tijd* van 19 Maart ll. zeer schoon dit gedeelte van het program des Meesters samen.

onzer die katholieke overtuiging krachtiger en klaarder verkondigd heeft, waarlijk wel „*importune, opportune*" 1), dan juist Alberdingk.

Maar daarom juist kwam het mij nuttig voor, de groote gedachte van den Meester nog weer eens voor leerlingen en jongeren te herhalen. Heeft ook Pater Jonckbloet niet zeer juist gezegd 2): „Ik geloof, dat wie den jongelieden onzes tijds, bij het eindigen hunner voorbereidende studiën, smaak inboezemt voor [Thijm's] geschriften, een goed werk verricht. Daar is gebrek aan ernst in de maatschappij onzer dagen" .... „De heer Alberdingk Thijm was een ernstig kunstenaar" .... „Welnu, die levensernst, die kunsternst ook, wordt opgewekt en gevoed door Professor Alberdingk Thijm. Met zijne groote werken treedt niemand, ook slechts een uur, in geestesverkeer, of verstand en hart beiden voelen zich veredeld en verrijkt. Veredeld, dewijl zij in aanraking komen met een der bêsten van ons negentiende-eeuwsch geslacht. Verrijkt, dewijl zij althans een deel van dien kolossalen arbeid in zich opnemen, die vijftig jaren lang de bewondering genoot onzer meest ontwikkelde geesten".

Inderdaad slechts *een deel* van dien kolossalen arbeid; want, waarlijk, aan hoe weinigen zal die veelzijdigheid van talent en wetenschap toebedeeld zijn, welke in den Meester zoozeer bewonderd is. Men heeft geschreven 3): „De held met zijn „open vizier" is ontslapen en ons

1) Het blijve in het midden gelaten, of wij deze woorden des Apostels hier met „ontijdig en tijdig", dan wel met „onwelkom en welkom" te vertalen hebben.

2) *Studiën*, XXI Jrg. D. XXXII, Afl. 4, bl. 350. Verg. echter bl. 348, waar „de beginselen op dramatisch gebied" uitgezonderd waren.

3) Thijm nummer van *De Amsterdammer*, *W. v. N.* bl. 2.

levenden bleef zijn zwaard en pantser. Wie legt er de hand op, wie gespt het zich aan?" Ik vrees, dat menigeen die daaraan denken zou, zeer licht dezelfde bevinding zou kunnen maken als die eenmaal aan David overkomen is. Maar daarom mogen de „jongelieden onzes tijds", die onder de banier van den ontslapen held willen strijden, zich eerst ernstig afvragen, *welk* deel van den kolossalen arbeid zij voor zichzelven begeeren, opdat zij vervolgens, met de vlijt en den werklust des Meesters, zich voorbereiden en bekwamen voor de hun eigene taak van het groote program: de verheffing van het katholieke Nederland.

Dan zullen zij, degelijke leerlingen van den ernstigen kunstenaar, gelegenheid genoeg vinden om de vruchten van gezette studie, hetzij in de praktijk van het dagelijksche leven, hetzij door middel der pers te schenken en te doen genieten.

In de praktijk van het dagelijksche leven: immers kunst is naar 's Meesters leer, niet alleen voor kerk, kunstgalerij of salon, maar zij is van alledaagsche toepassing. „Het is een beter leven — zoo schreef hij 1) — voor de Kunst, zielenadem te zijn van den dichterlijken mensch, dan op zichzelf staand en zeldzaam gewrocht te wezen van eene stonde vaak onnatuurlijker inspanning. Dáárin is de toekomst, de blijde toekomst der Kunst gelegen — dat zij weder harmonische en algemeene levensform des menschen worde. Dat zijn gaan en staan, zijn juichen en schreyen, zijn werken en bidden weder Kunst worde — Poëzie: idee in daaraan evenredige schoone form....

---

1) Voorreden van *Het Voorgeborchte* enz. Uitg. van 1853, bl. XII.

De Poëzie, de Kunst, na gedurende vele jaren iets afgezonderds, iets vreemdelingachtigs, iets ondagelijksch', buitengewoons, maar eigenlijk onbegrepens en gesmaads, gehad te hebben, zal hare rechten hernemen, en bij een *begrip* van hare eischen, dat hooger staat dan het in vroegere toestanden mogelijk was, zich weder in alle uitingen van geest en gevoel openbaren".

En in het bijzonder voor de uitkomsten der letterkundige, artistieke en historische studiën en onderzoekingen biedt onze periodieke pers overvloedig gelegenheid aan, ter mededeeling en verbreiding, mits slechts, en laten we het rondborstig uitspreken, de belangstelling van hen, die op de eerste plaats geroepen zijn om het „viribus unitis" tot werkelijkheid te maken, zich trouw en volhardend betoone en niet te bekrompen zij, wat materiëelen steun aangaat.

„Met ons — zoo schreef alweder *De Amsterdammer* 1) — heeft Thijm het betreurd, dat een klein volk als het Nederlandsche zich voor de letteren nog in tweeën splitste, dat katholieken en protestanten niet te samen werkten om gemeenschappelijk het schoone, ware en goede te dienen"; en het is inderdaad, gelijk reeds in *Het Dompertje* is gezegd, 2) een „lieve raad" van denzelfden *Amsterdammer*, als wij worden opgewekt tot „een hartelijk medeleven en medestreven in kunst, wetenschap en letteren met het andere deel der natie"; maar wij, katholieken, die ook het bewustzijn in ons rondddragen „krachtig en klaar", dat die scheiding in kunst,

---

1) Thijm-nummer, bl. 1.

2) N. 15 van 1 Mei ll. bl. 114.

wetenschap en letteren waarlijk niet van *ons* begonnen is, wij weten te goed, dat wij voor onze kunst en letteren (precies uit dien tijd toen er nog geen scheiding bestond) nooit, of althans vooreerst niet, op veel hulp en „medestreven" van dat andere deel der natie zullen kunnen rekenen, en dat wij dus zoo goed als aan eigen krachten blijven overgelaten. Reden waarom wij er niet tegen op moeten zien, naar echt katholieke wijze, onze offers te brengen, zoo dikwijls die voor „onze kunst en historie" gevraagd worden. Dan mogen allen begrijpen, dat alleen bij algemeene en trouwe deelneming, arbeid op artistiek, letterkundig en historisch gebied onder ons mogelijkheid wordt en blijft. Onze periodieke pers moge hare gebreken en tekortkomingen hebben; doch het middel daartegen kan niet zijn: opzeggen, omdat zij niet beter is, maar wel: steunen, opdat zij zich beteren kunne. Niet alles ook, wat op het veld van kunst, letterkunde of historie aan den dag wordt gebracht, kan voor allen gelijk belang hebben; wél echter is het een katholiek belang, dat onze kunst en historie, onze letteren voor den dag kunnen treden. Niet zij, eindelijk, in wie de belangstelling eerst dan vaardig wordt, wanneer „de tweede boekhandel" der Bolle's en Cohen's met zijne aanbiedingen komt, mogen zich ware medestrijders voor de goede zaak achten.

Allicht oordeelt hier de lezer, dat dit opstel, waarin juist van den man spraak is, dien men thans genoemd heeft „den typischen idealist onzer dagen" 1), op het laatst eene zeer realistische en prozaïsche tint verkregen heeft.

---

1) *De Amsterdammer*, *W. v. N.* Thijm-nummer, bl. 2.

En dit is ook inderdaad zóó. Er bestaat echter, zoo vermeen ik, hoegenaamd geen reden, waarom dit vermeden zou moeten zijn. Idealist of niet, Alberdingk Thijm is in ieder geval een man geweest van daad en van handeling, die het steeds verkondigde en betrachtte, dat men eerlijke zaken maar frisch en ferm in de oogen moet zien. „Wij zijn de strijdende Kerk, dat mogen wij nimmer vergeten" heeft hij gezegd 1); en zeer opmerkelijk is het, hoe lofredenaars en biografen zijn strijdlustig en ridderlijk karakter in alle toonaarden bezongen en verheerlijkt hebben. Welnu dan, evenmin als in den oorlog de *nervus belli* kan gemist worden, evenmin zal het werk des Meesters voortgezet en de heilige krijg gestreden kunnen worden, als diezelfde *nervus* ontbreekt.

Viribus unitis alzoo. Een schoon en heerlijk program blijft altijd af te werken en te voltooien: de verheffing van het katholieke Nederland. Mogen het begrip daarvan, de begeerte en wil daartoe, de arbeid daaraan onder ons, katholieken, op alle wijzen algemeen zijn en blijven, bij dichters en aanhoorders, bij schrijvers en lezers, bij kunstenaars en kunstvrienden. Voor die taak mogen vooral de jongeren zich aangorden, opdat allen, wél toegerust, hunne posten betrekken kunnen. Daarmede zal, gewis, bovenal de katholieke zaak gediend zijn, maar tevens aan den Meester eene „hulde gebracht worden, waartoe de dankbaarheid het katholieke *Jonge Nederland* zeer zeker verplicht."

DISCIPULUS.

---

1) Voorreden van den *Volksalmanak* 1853, bl. 1.

BOEKBEOORDEELING.

GESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING DER LIJKBEHANDELING EN ROUWPLECHTIGHEDEN BIJ DE MEESTE VOLKEN DOOR Dr. Is. BAUWENS 1).

„Tot het handhaven der aloude begraving — zegt de schrijver in het prospectus — tot het verheerlijken onzer kerkhoven werd dit boek geschreven.

„Sedert een dertigtal jaren arbeidt men met onverpoosde vlijt om de beaarding der lijken door de aschmaking te vervangen. Om dit doel te bereiken, wenden de voorstanders dier nieuwigheid velerlei middelen aan: de lijkverbranding hemelen zij door de uitbundigste lofspraak op, de lijkbegraving schilderen zij af met de zwartste kleuren. Zij roepen de getuigenis der historie in, om door haar de deugdelijkheid der aschmaking te bewijzen.

„Met het inzicht hunne leeringen onder het lichtgeloovige volk te verspreiden, zonden de lofpredikers van het heidensch gebruik boeken op boeken in de wereld; zij schreven prijskampen uit voor de beste werken over hun geliefkoosd ontwerp; zij openden wedstrijden voor de doelmatigste lijkovens. Het valt niet te ontkennen: een bedenkenswaardige uitslag heeft die aanhoudende pogingen bekroond. Vuurovens aller vormen en aller prijzen zijn vervaardigd; in alle landen is het verbrandingsvraagstuk te berde gekomen; en, wat meer is, Italië, Frankrijk, Engeland, Duitschland en eenige Staten van Amerika hebben het reeds aangevangen ons stoffelijk omhulsel door het vuur te verdelgen. Oostenrijk, Rusland

---

1) Lijvig boekdeel van 400 bl. op getint papier *f* 1.25. Brussel, drukkerij Polleunis, Ceuterick en Lefébure, 35, Ursulinenstraat. Ook te bekomen bij den schrijver, Dr. Is. Bauwens, Statiestraat, Aalst.

Holland, Denemarken, België tellen vele liefhebbers van dit nieuwsoortig besteden der lichamen.

„De strijd tusschen de aschmaking en de teraardebestelling is daar voor goed begonnen. Wil men het misprijzen onzer kerkhoven te keer gaan, men aarzele niet meer ter hulp te snellen.

„Wij hebben onze krachten aan eene zoo nuttige en dringende zaak willen beproeven.

„Het bespreken der gewaande voordeelen, welke aan de aschmaking toegekend worden, en het wederleggen der nadeelen, van welke de begraving wordt aangeklaagd, maakt het onderwerp uit van een later te verschijnen werk; in het voorhanden boek houden wij ons enkel bezig met geschiedenis.

„Waar en wanneer de verschillende lijkbehandelingen ontstaan zijn; bij welke volken elke dezer bepaaldelijk werd ingevoerd; hoe zij zich ontwikkelden en om welke redenen zij zich handhaafden; in welke mate zij bij de volken gebruikt werden en met welke plechtigheden zij gepaard gingen — ziedaar wat wij, naar de beste oorkonden, poogden te achterhalen. In den loop van het werk hebben wij ons bevlijtigd eene wederlegging te leveren der menigvuldige verkeerde opvattingen en verdraaiingen van feiten, welke bij onze tegenstrevers steeds op het verguizen der begraving en het verheerlijken der verbranding uitloopen".

De twee eerste hoofdstukken (bl. 1—29) kunnen als inleiding gelden. Dr. Bauwens vestigt onze aandacht op het feit, dat de eerbied voor de dooden, die steeds de leus aller volken was, thans bij velen over boord wordt geworpen; die heiligschennis beschouwt hij als „de vrucht der godsverloochening en der stofvereering, welke onze XIXe eeuw kenmerken". De verschillende beweringen der voorstanders van den brandstapel, op geschied- en oudheidkundig gebied, worden vervolgens opgesomd; daarmede sluit het tweede hoofdstuk. Terwijl hij in het overige van zijn werk eene getrouwe geschiedenis der lijkbehandeling en rouwplechtigheden bij de meeste volken levert, doet de schrijver gaandeweg de ongerijmdheid van al die beweringen uitkomen. Met dit gedeelte van zijn werk zullen wij ons in deze bespreking hoofdzakelijk bezig houden.

De „verhalingsorde", die de geleerde schrijver aangenomen heeft, om ons de geschiedenis der lijkbehandeling te ontrollen, is de volgende: hij schetst op de eerste plaats de rouwgebruiken, die bij de voorhistorische rassen, zoowel van het zoogenaamde oude als

van het nieuwe steentijdperk in zwang waren; daaraan worden het derde en het vierde hoofdstuk gewijd. De overige hoofdstukken bevatten het verhaal en de beschrijving der lijkplechtigheden, die wij bij de historische volken aantreffen. In die tweede hoofdverdeeling van zijn werk maken wij eerst kennis met de verschillende lijkbehandeling der Arische volken en dan met die, welke door de niet-Arische gebezigd werden, en steeds in die orde, dat de rouwplechtigheden der beschaafde volken voor die der onbeschaafde worden behandeld. De Indiërs, de Perzen, de Grieken en Romeinen worden opgevolgd door de Germanen, de Galliërs en de Skandinaviërs. De onbeschaafde volksstammen uit Azië, Amerika, Australië en Afrika hebben eerst dan hunne beurt, wanneer de lijkbehandelingen bij de beschaafde Oostersche volken beschreven zijn.

Geene lichte taak is het voor een werk van grooten omvang eene orde te vinden, die alleszins bevredigend is, en de schrijver getuigt zelf (bl. 27), dat hij geweifeld en gewankeld heeft om een geleidelijken overgang aan zijn verhaal te geven. Niemand zal beweren, dat het ontwerp van zijn boek niet kunstig is aangelegd, doch al is de volgorde, welke de schrijver aangenomen heeft, beter dan andere volgorden, door hem opgeteld, naar ons bescheiden oordeel gaat toch ook deze mank aan een klein gebrek.

Ziehier waarom. Het gansche werk heeft ten doel, zooals de titel zelve bewijst, ons niet alleen de lijkbehandeling der meeste volken te *beschrijven*, maar ons tevens den oorsprong, de ontwikkeling, het verval, in een woord de *geschiedenis* der verschillende plechtigheden te doen kennen. Derhalve kon de schrijver niet beter doen dan voor zijne behandeling de volgorde aannemen, die wij gewoonlijk in eene *Algemeene Wereldgeschiedenis* aantreffen. 't Is om die reden zeker, dat hij op de eerste plaats de lijkbehandelingen der voorhistorische volken vermeld heeft; immers de stoffelijke overblijfsels, uit de aarde opgedolven, met name die uit het vierde geologische tijdperk (het quaternaire), geven ons eenig inzicht in de levenswijze der menschenrassen, die voor de oudste gehouden worden. Maar waarom onmiddellijk daarna overgegaan tot de Arische volken? Moesten de lijkplechtigheden, bij de Egyptenaren, de Assyriërs en Chaldeeuwen in zwang, niet vóór deze beschreven worden? Genuimen tijd toch hadden reeds op de boorden van Nijl en Tigris beschavingen gebloeid, toen eerst de Arische volken, zoowel de Indische en de Perzische als de

Europeesche uitwijkelingen, het tooneel der geschiedenis betraden.

Er spruit daarbij uit de aangenomen volgorde nog een ander nadeel voort. In dit boek wordt met reden de lijkverbranding afgewezen; er wordt met welsprekendheid gepleit voor de aloudheid der lijk*begraving*, en de geschiedenis moet daar getuigenis van afleggen; maar wordt nu de lezer niet eenigszins teleurgesteld, wanneer hij reeds na het eerste der hoofdstukken, aan de eigenlijke historie der lijkbehandeling toegewijd, de lijk*verbranding* ontmoet? Des te meer omdat de beschrijving er van in eene reeks van zes hoofdstukken de grootste plaats erlangt. En nochtans gebruikten de Assyriërs en de Egyptenaren sedert langen tijd de oorspronkelijke begraving of balseming, eer voor de eerste maal in het verre Indië of bij de Indo-germaansche volken de brandstapel de lijken der afgestorvenen ontving.

Het ware dan, ons bedunkens, beter geweest in de geschiedenis der lijkbehandeling bij de historische volken de eerste plaats te gunnen aan de groote beschavingen van westelijk Azië. Wat de rangschikking van deze laatste volken betreft, de geleerde schrijver schetst ons achtereenvolgens de rouwplechtigheden der Chineezen, Chaldeeuwen, Assyriërs, Babyloniërs, Hebreërs en Egyptenaren. Dat het Hemelsch Rijk hier op den voorgrond staat, kunnen wij niet wraken; de Chineezen hebben toch in de dagen der oudheid eene eigenaardige beschaving tot stand gebracht, zonder in gemeenschap te treden met andere volken. Maar zóó is het niet gelegen met de overige West-Aziatische koninkrijken. De Egyptenaren zijn zeker de oudste volken, waarvan de geschiedenis melding maakt. Daarom schijnt mij de schrijver niet zeer gevolgelijk te handelen, wanneer hij hunne gebruiken omtrent de lijkbehandeling eerst na die der Hebreërs afschildert. Dit kan niet anders dan nadeelig inwerken op het ontvouwen der lijkbehandeling in gebruik bij de Bêni-Israël. Want als de schrijver de beschrijving der rouwplechtigheden van dit volk aanvangt, is hij genoodzaakt te veronderstellen, dat de lezer reeds kennis gemaakt heeft met de later beschreven balseming, die heerschende was bij de Egyptenaren; immers er moet betoogd worden, dat aanvankelijk bij de Israëlieten de Egyptische lijkbehandeling in zwang was.

Ziedaar enkele algemeene bemerkingen over den gang van het geheel, die, hoewel ze ons gegrond toeschijnen, toch geenszins de waarde van Dr. Bauwens' werk verminderen.

Het zij ons nu veroorloofd in eenige bijzonderheden te treden en enkele hoofdstukken vluchtig in oogenschouw te nemen.

Het is een feit: de mensch uit het vierde geologische tijdperk (het quaternaire), die de oudst bekende vertegenwoordiger van ons geslacht wordt geacht, begroef zijne dooden. De opgravingen te Spy, te Solutré, te Cro-Magnon, te Sordes, te Furfooz, te Menton, zijn er het sprekendste bewijs van. Die handelwijze bleef nog in gebruik gedurende het zoogenaamde nieuwe steentijdperk, waarin wij echter van lieverlede nevens haar de lijkverbranding zien te voorschijn treden. Ziedaar wat men na lezing van Hoofdstuk III en IV kan besluiten omtrent de lijkbehandeling bij de voorhistorische menschen. In het boek van Dr. Bauwens vindt men de merkwaardigste grafplaatsen van het oude steentijdperk met groote nauwkeurigheid en gepaste volledigheid beschreven; voor de tijden, waarop de megalithische gebouwen, de paal- en meerwoningen werden opgericht, mocht men misschien wat meer bescheiden betrekkelijk de lijkbehandeling wenschen. Zoo zou b.v. het heerschend gebruik, de lijken in gehurkte houding te begraven, nog door vele opdelvingen kunnen gestaafd en opgehelderd worden. De beschrijving der vindplaats van Carleby, ontdekt in eenen tijd, toen de voorhistorische oudheidkunde nog niet geboren was, kon ook door de beschrijving van deze of gene jongere opdelving, naar strenger wetenschappelijke methode onderzocht, voordeelig vervangen worden.

Dr. Bauwens is niet zeer uitvoerig, wanneer hij over de lijkbehandeling bij de paaldorpers handelt. Trouwens wij moeten met hem bekennen, dat daarover „weinig te zeggen" valt. De baggerspade heeft maar enkele brokstukken van kinderenschedels uit de Zwitsersche meren aan het licht gebracht. De schrijver had evenwel kunnen gewagen van den dolmen van Auvernier, nabij het meer van Neufchâtel ontdekt; uit de menigvuldige doodshoofden en menschenbeenderen, welke daarin gevonden werden, kan men afleiden, dat de bewoners der paalhutten de lijkbegraving huldigden. Voor meerdere inlichtingen over de lijkgebruiken der voorhistorische Helveten verwijzen wij den schrijver naar Gross: *Les Proto-Helvètes*, en naar Morel-Fatio: *Sépultures des populations lacustres de Chamblandes.*

Men zal misschien zeggen, dat de schrijver in deze twee hoofdstukken meer levert dan, strikt genomen, noodzakelijk was. Ge vindt daar immers niet alleen de beschrijving der rouwgebruiken,

maar tevens ook beschouwingen over de levenswijze, de kunstvaardigheid en het maatschappelijk verkeer dier oorspronkelijke volken. Wij zullen dit echter den schrijver niet als een verwijt ten laste leggen. Verre van daar. Het boek is immers bestemd voor lezers, bij wie men geen al te groote kennis dier wetenschappelijke onderwerpen mag veronderstellen. Daarbij zijn de uitweidingen op dit gebied niet bovenmatig lang; alleen de beschouwingen over het schedelboren, dat geene rechtstreeksche betrekking heeft met de lijkbehandeling, zal men misschien wat gerekt vinden. Maar de schrijver is een heelmeester, en een ruiter spreekt gaarne over zijn ros, een akkerman over zijn ploeg

Dr. Bauwens toont zich (bl. 41—43) niet genegen om aan te nemen, dat het bij de oorspronkelijke bewoners van westelijk Europa een heerschend rouwgebruik was, de lijken te ontvleezen en de beenderen rood te verven, alvorens ze in de grafplaatsen te leggen. Hij zou liever voor sommige vondsten de roode kleur, welke de beenderen soms vertoonen, toeschrijven aan eene cinnaber-houdende aardlaag, welke de riffen omringde; of wel aan roodgeverfde gewaden, waarmede de lichamen omwonden werden, en welke hunne kleur op de geraamten afgedrukt hebben. Zoo toch leggen ook de HH. Siret, op wier gezag Dr. Bauwens zich beroept, gemeld verschijnsel uit, voor de geraamten, welke zij in zuidelijk Spanje opgegraven hebben. Alhoewel men gereedelijk kan aannemen, dat deze uitlegging steek houdt voor de oorspronkelijke bewoners van het Spaansche schiereiland, valt het ons echter moeilijk dit gevoelen te deelen, wanneer men het toepast op waargenomen feiten in andere streken. Geverfde beenderen heeft men op te vele plaatsen aangetroffen: in België, in Frankrijk, in de Pauselijke Staten, Ligurië, in Sicilië, in de Koerganen van het Kieuwsche gebied en zelfs tot in de Kitoi-vallei in Siberië. Daarbij, zoo dit verschijnsel toe te schrijven ware aan de gesteltenis van den grond, waarom vindt men het dan alleen bij geraamten van volwassen menschen en niet bij kinderen? Immers de beenderen van deze laatsten hadden hunne natuurlijke blankheid behouden. Soms vertoonden enkel de gelaatsbeenderen die roode kleur, zooals men opgemerkt heeft bij het rif te Anagni, nabij Rome, in 1880 opgedolven. Bezwaarlijk ook kan de kleur der beenderen worden toegeschreven aan een dekkend gewaad. Want daaruit zou men moeten opmaken, dat de menschen van het oude steentijdperk met de weefkunst bekend waren; bedoeld ver-

schijnsel trof men immers ook aan bij het geraamte van Menton, dat uit dien tijd dagteekent. Dit nu is moeilijk te rijmen met hetgeen ons omtrent de stoffelijke beschaving dezer oude volksstammen tot dusver bekend is. Om deze redenen komt het ons redelijker voor het kleuren der geraamten in de meeste gevallen als een wezenlijk rouwgebruik te beschouwen. En zulk een rouwgebruik behoeft ons niet te verwonderen: heden nog vindt men dergelijke gewoonte bij sommige volksstammen in Noord-Amerika: de lijken worden eerst aan boomstronken opgehangen en de geraamten, van de vleeschdeelen ontdaan, niet begraven dan nadat zij met een blinkend roode kleur bestreken zijn.

Dat de voorhistorische menschen de lichamen der afgestorvenen ontvleesden, alvorens ze ter grafstede over te brengen, wordt door Dr. Bauwens niet geheel geloochend, maar men heeft, naar zijne meening, dit gebruik te overdreven voorgesteld. Wij beweren ook niet, dat dit steeds de gewoonte was, maar er bestaan toch vele redenen om aan te nemen, dat die handelwijze vrij algemeen in gebruik was bij de oprichters van de megalithische gebouwen. Buiten de feiten, door Dr. Bauwens zelf aangestipt, zou men er nog vele voorbeelden van kunnen aanvoeren. Ook meenen wij, dat de opening, welke men in de zijsteenen van vele dolmens aantreft, werkelijk diende om daar langs de ontvleesde beenderen in de grafstede te brengen. Immers de hierbedoelde opening is niet, zooals Dr. Bauwens schijnt aan te nemen, eene kleine ruimte, welke na het oprichten van den dolmen *bij toeval* tusschen de verschillende deksteenen zou opengelaten zijn. Neen, het geldt hier eene ronde opening, welke *opzettelijk* nabij het middelpunt van eenen zijwand, werd ingekapt. De dolmen genaamd *de la Justice*, nabij Beaumont-sur-Oise, die van Villers-Saint-Sépulcre, die van Trie (Oise) en vele andere, stellen dit feit buiten kijf.

Verlaten wij thans het gebied der voorhistorische oudheidkunde om met Dr. Bauwens dat der eigenlijke geschiedenis te betreden. De lijkverbranding zien wij het eerst op Europeeschen bodem verschijnen met de Ariërs. Het is zeker, dat bij al de volken, die van dit ras afstammen, en nagenoeg uitsluitend bij deze, de lijkverbranding, ten minste een tijdlang, geheerscht heeft; daarom mag men vermoeden, dat deze lijkbehandeling bij dit ras reeds gebruikt werd vóór dat het zich in afzonderlijke stammen splitste: de bakermat der lijkverbranding moet dan gezocht worden aan de boorden der rivieren Oxus en Jaxarte in Bactrië, de kweekplaats van

alle Arische volken. Dr. Bauwens bewijst dit voldingend in zijn vijfde hoofdstuk door de vergelijkende taalkunde en de overeenkomst der rouwplechtigheden, bij de verschillende Arische volken gebruikelijk. Aan sommige woorden betrekkelijk de lijkverbranding, uit de aanverwante Indo-germaansche talen ontleend, zal misschien door de hedendaagsche taalgeleerden wel een andere etymologische oorsprong worden toegewezen 1); maar dit schaadt niet aan de grondstelling van Dr. Bauwens, die zich tevens mag beroepen op het gezag van Dr. Schrader, een der verdienstelijkste taalkundigen onzer eeuw.

Dit vijfde hoofdstuk mogen wij bijzonder ter lezing aanbevelen. De schrijver heeft de overeenstemmende rouwgebruiken der verschillende Arische volken zeer aantrekkelijk voorgesteld. De dichters zullen daar staaltjes vinden dier Indische poëzie, welke soms gedachten uitdrukt, die een Christen niet onwaardig zouden zijn. Dankbaar ook moet men den schrijver zijn, dat hij voor de aanhalingen uit Virgilius ons de vertaling van Vondel, den puikdichter, aanbood: al is deze somtijds niet onberispelijk nauwkeurig, echt Nederlandsch is zij altoos.

Uit Hoofdstuk IV—X leeren wij, dat de Arische volken, al gebruikten zij de lijkverbranding, toch ook steeds de lijkbegraving huldigden: deze moet zelfs als de oorspronkelijke handelwijze aangezien worden. Er kan bijgevolg voor Indiërs, Grieken en Romeinen, voor Galliërs, Germanen en Skandinaviërs geen spraak zijn van het invoeren der lijkbegraving; deze heeft altoos bestaan; maar nevens haar heerschte ook de lijkverbranding, die in tijden van zedelijk verval soms de overhand verkreeg.

---

1) Een paar zinsneden konden misschien nauwkeuriger uitgedrukt worden:

a. Op bl. 87 staat: „In het Sanskrit is het de wortel *dah,* welke die handelwijze [de lijkverbranding] uitdrukt".

Beter: In het Sanskrit is het de wortel *dah,* welke het begrip van *branden* uitdrukt (zie William Dwight Whitney, *Die Wurzeln, Verbalformen und Primären Stamme der Sanskrit-Sprache,* S. 71).

b. Op bl. 98 leest men: „In w. *tap,* zoowel als in w. *dah* ligt de gedachte van *branden* opgesloten".

Merken wij op, dat het begrip in w. *tap* opgesloten niet eigenlijk *branden* is, maar wel *verhitten, erhitzen* (*Ibid.* S. 61). Met eene kleine verandering in den volzin ware de onnauwkeurigheid opgeheven; zij let echter niet veel aan het bewijs.

Daarbij moet men nog opmerken, dat de lijkverbranding niet ontstaan is om eene der redenen, welke soms door de hedendaagsche liefhebbers van den brandstapel worden aangevoerd. Want dit gebruik sproot voort uit bijgeloof, maar uit een bijgeloof, dat getuigt voor het geloof aan een voortbestaan der ziel en aan het toekomende leven. „Het was — zoo lezen wij bl. 133 — de vermeende noodwendigheid van door het vuur de hinderpalen, die den weg der zaligheid dwarsboomden, weg te ruimen".

Alvorens de Arische volken te verlaten zullen wij ons nog eene bemerking veroorlooven: zij heeft betrekking op de plaats, welke in de volkentafel aan de Iberen wordt toegewezen. In het tiende hoofdstuk wordt de lijkbehandeling bij de Iberen op één lijn gesteld met die, welke bij de volken van Arischen oorsprong in zwang was 1), en de schrijver, gewagende van de oude volksstammen in Spanje, waarvan de Heeren Siret de sporen ontdekt hebben, stelt dan ook de vraag „of deze Ariërs geen Iberen zijn"?

Rechtuit gezegd, dit gevoelen komt ons niet aannemelijk voor. Zooals de Heer R. Cruel in zijn meesterwerk: *Die Sprachen und Völker Europa's vor der Arischen Einwanderung* 2), bewezen heeft, behooren de Iberen tot het Toeranisch volkenras 3). Toen de Arische stammen uit Azië kwamen aanrukken, om Europa te overweldigen, vonden zij ons werelddeel reeds ingenomen door andere bewoners, die zij ten deele uit hunne zaten verdreven. Dit was het Toeranisch ras, waarvan de geraamten met kortschedelig hoofd, te Chauvaux (in België) alsmede in de grotten van midden-Frankrijk en van de Pyreneën opgegraven, de vertegenwoordigers zijn. Terwijl een gedeelte naar het noord-oosten werd voortgedreven tot in Lapland, Esthionië en Finland, waar men ten huidigen dage hunne afstammelingen nog kan erkennen, was een ander gedeelte gedwongen naar zuid-westelijk Europa af te

---

1) Het hoofdstuk draagt als titel: *Lijkbehandeling bij de onbeschaafde* ARISCHE *volken*; de vijfde onderafdeeling luidt (bl. 263): *Eenige* ARISCHE *volken.*

2) *Die Sprachen und Völker Europa's vor der Arischen Einwanderung.* Streifzüge auf Turanischen Sprachgebiete, von R. Cruel. Detmold, in Commission der Meyer'schen Hofbuchhandlung, 1883.

3) Zoo genaamd omdat de bakermat van dit volk denkelijk in *Toeran* of Turkestan stond.

zakken, om in de bergstreken van Spanje eene schuilplaats te zoeken. Van deze voorhistorische vluchtelingen stammen denkelijk de Iberen en Basken af. De taal, welke zij spraken en die ten deele is overgebleven in de tongvallen der Escualdunen en der Basken, draagt de sprekendste kenteekenen der Oeralo-Altaïsche taal-familie. De rouwplechtigheden, bij dit volk in gebruik, moesten derhalve vergeleken worden met de lijkbehandeling der overige takken van Toeranisch ras, zooals Turken, Hongaren, Finnen, Samojeden, Mongolen enz.

Na de Arische volken worden verder, betrekkelijk de lijkbehandeling, de rassen van 'Hamitischen en Semitischen oorsprong, alsmede de roode rassen van China en Thibet in oogenschouw genomen. Vooral bij déze volken spant de lijkbegraving de kroon. De Chineezen, die het derde gedeelte der bevolking van den aardbol uitmaken, vertrouwen de lijken aan den schoot der aarde toe; zoo ook deden de Chaldeeuwen en Assyriërs. De Egyptenaren, een der godsdienstigste volken, volgens de getuigenis van Herodotus, onderscheidden zich ook door overgrooten eerbied voor de afgestorvenen. Het is waarlijk treffend te lezen, welke zorg zij besteedden aan het balsemen der lijken! Maar het hoofdstuk, aan de lijkbehandeling bij de Hebreën toegewijd, overtreft al de andere in belangrijkheid. Immers in de geschiedenis van dit volk vooral gaan de ophemelaars van den brandstapel hunne wapenen zoeken om de lijkbegraving te bestrijden. Hadden ze daar niet gevonden, dat de Hebreën de lijken der afgestorvenen verbrandden? Een voorbeeld, meenen zij, dat door de Christenen wel diende nagevolgd te worden; zijn immers de Israëlieten onze voorvaderen niet in het geloof? Jammer maar, dat de redeneeringen der voorstanders van de verbranding op geene vaste grondslagen berusten. Met de bewijsstukken, aan taal- oudheid- en geschiedkunde ontleend, heeft Dr. Bauwens al die drogredenen op eene treffende wijze wederlegd: neen, de Hebreën huldigden de lijkverbranding niet; wie dit beweert is een vreemdeling in de Israëlitische geschiedenis en oudheidkunde.

Dr. Bauwens veroorlove ons evenwel eene bemerking betrekkelijk de geschiedenis der Hebreën. Wanneer er spraak is van die Semitische landverhuizers, welke Egypte tot woonplaats gekozen hadden, heet het (bl. 291), dat zij „eenen langen tijd over de inboorlingen heerschappij voerden"; dat „de Egyptenaren hunne *onafhankelijkheid* gewapenderhand herwonnen" hebben; dat de Egypte-

naren hunne *vroegere overweldigers* (de Hebreën) *dwongen* de wijk naar de woestijn te nemen.

Stemt dit alles wel overeen met de ware geschiedenis? Neen: de Hebreën waren geene overweldigers der Egyptenaren. Zij hebben geene heerschappij over de inboorlingen van Egypte uitgeoefend, en dezer onafhankelijkheid werd nooit door de Hebreën bedreigd. Integendeel: de Hebreën zelve gingen gebukt onder eene onuitstaanbare dwingelandij. Daarom waren zij ook niet *gedwongen* het land te verlaten; zij ontweken enkel de vervolging. Men duide ons niet ten kwade, dat wij hier die algemeen gekende feiten mededeelen.

De Israëlitische volkplanting was een klein volk, dat, door zijne zeden, zijnen godsdienst, zijne taal van de Egyptenaren afgescheiden, rustig de vruchtbare landouwen, in het land van Gessen, bebouwde. Die landstreek, welke de geleerden vereenzelvigen met het grondgebied, dat zich in de Delta langs den oostelijken arm der Nijl uitstrekt 1), was zelfs aan Jacob, den stamvader der uitwijkelingen, aangeboden geworden door den toenmaals regeerenden pharao. Verre van heerschappij uit te oefenen over de Egyptische inboorlingen, werden de Hebreën door dezen geminacht om hun herderlijk bedrijf en zwervend leven. Alhoewel door vaderlandsche opperhoofden bestuurd, waren zij nochtans van de Egyptische koningen afhankelijk. Deze afhankelijkheid kwam hun duur te staan, toen de Herderskoningen uit Neder-Egypte verjaagd, en nieuwe nationale vorstenhuizen in dezer plaats waren opgetreden. Een nieuwe koning, die Jozef niet kende, zegt de H. Schriftuur 2), kwam aan het bewind. Toen brak er voor de Israëlieten een tijdperk van hevige vervolgingen aan. Ramses II — want zoo heet, volgens de meeste Egyptologen 3), de koning, wiens naam ons door Moses niet werd overgeleverd — Ramses II, bijgenaamd Meïamoen „de beminde van Ammon", ziende, dat de Hebreën steeds in aantal toenamen, en vreezende, dat zij met zijne buitenlandsche vijanden zouden samenspannen, legde hun de zwaarste lasten op, deed hen tichelsteenen vervaardigen en steenen gevaarten

---

1) Zie de verschillende meeningen omtrent dit geschilpunt in F. Vigouroux, *La Bible et les découvertes modernes*, T. II, La terre de Gessen, p. 229—249.

2) Exod. I, 8.

3) Lenormant, Sayce, Lepsius, Brugsch, Ebers enz.

bouwen: zoo verrezen de burchten Pi-Ramessoe en Pithom, waarvan onlangs de Heer Naville, op het grondgebied van het huidige Tell-el-Maskhûta, de puinhoopen ontdekt heeft 1). Vruchteloos echter werden de kinderen van Jacob uitgemergeld en door meedoogenlooze opzichters mishandeld; zij vermenigvuldigden zich aanhoudend onder de zegening des Heeren. Nieuwe verdrukkingswetten werden uitgevaardigd, volgens welke alle pasgeboren knaapjes in de Nijl moesten geworpen worden. Maar toen was hun bevrijding nabij. Moses, door God opgewekt, stelde zich aan het hoofd zijner stamgenooten en *trok met hen* naar de woestijn. Te vergeefs zette Menephtah I, de zoon van Ramses II, de vluchtende Hebreën achterna; hij werd met gansch zijn leger in de golven der Roode Zee begraven.

Ziedaar de ware geschiedenis, door de H. Schriftuur medegedeeld en op schitterende wijze door de Egyptologische wetenschap bevestigd. Wij zullen echter Dr. Bauwens den steen niet toewerpen, omdat er tusschen zijne historische mededeelingen eenige onjuistheden binnengeslopen zijn: „*Ubi plura nitent .... non ego paucis offendar maculis, quas .... incuria fudit....*" Daarbij, aangezien Dr. Bauwens elders overal de geschiedenis uit een katholiek standpunt beschouwt, gelooven wij, dat de fout, die hier begaan wordt, niet zoozeer aan hem toe te schrijven is dan wel aan de bron, waaruit hij geput heeft. Zou hij misschien niet bij de *Geïllustreerde Encyclopaedie* van Winkler Prins te rade geweest zijn? Daar toch vinden wij dergelijke leerstellingen over de geschiedenis der Hebreën verkondigd. Wij kunnen onze lezers niet ernstig genoeg waarschuwen, dat dit uitgebreid woordenboek 2), al is het zuiver wetenschappelijk gedeelte niet zonder verdienste, nochtans volstrekt geene vertrouwbare vraagbaak is voor onderwerpen, die eenigszins betrekking hebben op den godsdienst of op de geschiedenis daarvan.

Met de beschrijving der lijkbehandeling bij de onbeschaafde niet-Arische volken, welke Azië, Amerika, Afrika en Australië bewonen, wordt de kroon op dit werk gezet. Dáár treft ge allerhande gebruiken aan; dáár uit zich de rouw in eene bonte menge-

---

1) Zie: *Egypt Exploration Fund.*

2) Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid onder hoofdredactie van A. Winkler Prins, met medewerking van vele specialiteiten.

ling van walgelijke gebruiken en aandoenlijke plechtigheden. Hier worden de dooden begraven, elders door het lijkvuur verslonden. Sommige volksstammen balsemen zorgvuldig de lijken en bewaren ze in huiden; andere werpen ze onbarmhartig in de golven der zee. Er zijn er, die hunne overledenen in afgelegen plaatsen aan boomstronken vastbinden en nog uitgelezen brokken voor hen uitsparen, terwijl weder andere barbaarsch genoeg zijn om hunne overledenen, zooals de schrijver zich uitdrukt, *„ter maag te bestellen"*.

Dit boek maakt een geheel uit; evenwel, met de historische gegevens, die er in voorkomen, is men nog niet gerechtigd een oordeel te vellen over de deugdelijkheid der aloude begraving. Op het groote tooneel der lijkplechtigheden van de verschillende volken heeft Dr. Bauwens nog geene plaats gegeven aan de rouwplechtigheden der Christen-volken. De beschrijving daarvan wordt, om hare gewichtigheid, verschoven tot het tweede boekdeel. Wat de schrijver ons omtrent de lijkbehandeling der beschaafde en onbeschaafde volken mededeelt, valt zeker niet ten gunste der lijkverbranding uit. Maar gesteld zelfs, dat deze verbranding bij de meeste volken der oudheid de bovenhand hadde, wat zou daaruit af te leiden zijn? Alleen dit, dat zij in zwang was bij de heidensche volken; de Israëlieten en de Christenen daarentegen begroeven steeds hunne dooden. Dáár moeten wij, Christenen, het voorbeeld zoeken. De lijken willen verbranden is terugtreden tot de barbaarschheid of tot het heidendom.

Aan al degenen, die zich met de geschiedenis der lijkbehandeling onledig houden of daarover met kennis van zaken willen spreken, zij dit boek van Dr. Bauwens aanbevolen. Het is oorspronkelijk en naar de beste bronnen bewerkt. Wij denken niet, dat de stijl, zelfs aan Noord-Nederlanders, zal mishagen; Dr. Bauwens schrijft de algemeen gebruikte Nederlandsche taal; enkele uitdrukkingen — die wij Vlamingen moeilijk kunnen vermijden — zal men licht voorbijzien. De druk is voortreffelijk en de prijs zeer gering.

Aalst (België) JOZEF VAN MIERLO, S. J.

NAAR LEO'S GOUDEN PRIESTERFEEST. SCHETSEN VAN PELLEGRINO 1).

Ten jare 1838 schreef Dr. Wap: „Men heeft mij opgemerkt, dat er in onze taal tot dus verre niets oorspronkelijks over Italië in het licht was verschenen", en hij zond *Mijne reis naar Rome* in het licht, welke later gevolgd werd door *Eene reis naar Rome* van B. H. K. In verschillende tijdschriften verrijkten Dr. Th. J. H. Borret en Dr. H. J. A. M. Schaepman — de laatste nog niet lang geleden in *Het Centrum* — de vaderlandsche letterkunde met hunne voor altoos onvergetelijke opstellen 2), en onlangs voegde de al te bescheiden Pellegrino een nieuwe parel aan het zeldzaam snoer zijner voorgangers. Hij vereenigde de feuilletons uit *De Tijd* tot één werkje, welks titel wij hierboven plaatsten. Het bevat behalve „Schetsen" eene „Nasprokkeling": alleen het eerste gedeelte worde wat nader beschouwd.

Eene volledige reisbeschrijving der jongste Nederlandsche bedevaart naar de Eeuwige Stad biedt Pellegrino niet aan. *Multum, non multa*: ziedaar zijne duidelijke bedoeling en zijne gelukkige uitvoering.

Een zeer aangename verhaaltrant, een ongedwongen, een losse, niet *te* losse, taal en stijl, geestrijke beschouwingen kenmerken het verhaal, terwijl op schier elke bladzijde het scherp en geoefend oog van den kenner u de wonderen in kunst en natuur aanschouwen doet. Door dezen gids geleid, trekt de pelgrim als ten tweede male naar Milaan, Loreto, Rome, Napels, Sorrento, Florence en Venetië. Weer ziet hij alles, weer geniet hij alles, weer bewondert hij alles. — Alles? Hij mist de Vaticaansche tentoonstelling. Alleen van de Nederlandsche afdeeling wordt in het voorbijgaan gerept en gezegd, dat zij „rijk" en „smaakvol" was. Wat is die leemte te betreuren! Vooreerst, omdat wij het genot niet smaken der beschrijving, indien wij ons niet vergissen, in *De Tijd* gelezen; vervolgens, omdat, na de lange rij van biechtstoelen in Sint Pieter, de hoofdstad der christenwereld op Leo's gouden priesterfeest misschien geen heerlijker, geen welsprekender

---

1) Overgedrukt uit *De Tijd*. 's Hertogenbosch, Maatschappij *De Katholieke Illustratie*, 1889.

2) Wij maken hier alleen gewag van katholieke schrijvers.

getuigenis aanbood voor de *algemeenheid van plaats en de eenheid* der Roomsche Kerk dan juist die uitstalling der kostbaarste kostbaarheden, uit en door vijf werelddeelen bijeengebracht.

In de laatste Juni-aflevering van *De Katholiek* is gezegd, dat de veelgeprezen schrijver van *Arcachon* in dien van *Een winter te Davos* zijn gelijke, zoo al niet zijn meester, heeft gevonden. Wij mogen er bijvoegen: onze auteur doet voor geen van beiden onder, en het valt niet gemakkelijk uit te maken, wie van dit driemanschap de meerdere is.

Ware *Naar Leo's gouden priesterfeest* door de dagbladpers niet bekend, het zou voor geest en hart een ware genieting zijn onze meening hier door aanhalingen te staven. Thans bepalen wij ons tot deze enkele proeve van beschrijving, die ongetwijfeld het herlezen overwaardig is. Het tafereel is te Sorrento op het bevallige schiereiland aan de Napelsche kust. „Een paar trekjes", zegt de schrijver, maar de trekjes zijn van een meester:

„Een paar trekjes toch! We zitten buiten, — dat spreekt! — hoewel het 9 uren in den avond is; beschut, schoon het niet noodig is, door het gewelf eener op bogen rustende portiek. Vóór ons hebben we een dier schoone terrassen, waar ik zooeven van sprak, met een bosschage van laurieren en citroenen, en een schilderachtig gekanteeld rood poortje daartusschen in, op den achtergrond. In de diepte beneden bruisen de golven tegen de rots; boven ons spant de hemel zich donker, donkerblauw uit.

„Tooverachtig, niet waar? — Wacht even! Laat uw bewondering rusten, tot deze ruimte gestoffeerd is. Laat eerst de kleurenpracht verschijnen van dat achttal Sorrentijnen, die in hun schilderachtig landkostuum daar vóór het bosschage zich in twee rijen posteeren. Zie die mannen in hun roodfluweelen broeken, de witte kousen in goudleeren schoenen met roode strikken gestoken en de loshangende das over het gekleurde vest met blauwen sjerp. Hoe vlug hangt de roode muts met zwarten rand hun ter zij van het bruine gelaat!

„En de vrouwen, zouden ze het nog winnen in smaakvolle bijeenvoeging der kleuren? Ze hebben het roodfluweelen keurslijf met gouden galons en kanten halsdoek bedekt en een witten boezelaar over den rok van blauw satinet, een collier van Venetiaansche kralen om den hals en de voeten gelijk de mannen in lage schoenen met roode strikken! Och! Sorrento, waarom hebt ook gij geofferd aan *Printemps* en *Bon Marché* en uw heerlijke

landkostuums voor gekunstelde tournures, plissé's, gekleede jassen en frakken opgegeven!

„En nu de dansen zelf!

„Als ik van „dansen" sprak, begon ik reeds met een verkeerd woord te gebruiken. Het waren eigenlijk *dramatisch-muzikale voorstellingen*, die niet veel meer gemeen hadden met onze noordsche dansen dan het op maat bewegen der voeten. Zang, spel en dans waren één enkel geheel. Zij, die dansten of liever die zich op de maat bewogen, waren tevens zangers en musiceerden op snaarinstrumenten, en in den inhoud van het lied was de maatstaf, waarnaar alles zich regelde; niet slechts zang en snarenspel, maar ook de beweging van handen en voeten, ook de uitdrukking van het gelaat.

„Zoo gaf de *Tarantella* ons inderdaad iets geheel eigenaardigs te zien: in kleuren, in tonen, in woord en gebaren, de meest aanschouwelijke voorstelling van het bewegelijke, vroolijke, schalksche napolitaansche karakter. Nu eens statig, dan weer opgewekt, gingen of trippelden zij in allerlei sierlijke wendingen door elkaar — veelal ieder voor zich — met de hand in de zijde of uitgestrekt, al naar gelang de zin van het lied meebracht, dat zij zelven zongen en op guitaar of mandolina begeleidden.

„Soms was een van hen de held van het lied. Deze zong dan voor in het eerste gelid en tokkelde zijn mandolina; middelerwijl volgden hem de anderen met de grootste aandacht en gaven elkaar met allerlei gebaren hun indrukken te kennen. Maar als dan het lied de beurt aan hen gaf, dan vielen allen in koor in, en slingerden den hoofdman na of om hem heen met bevalligen tred.

„*Bello, anzi bellissimo*! Ja, dat was het waarlijk, overschoon! De meest natuurlijke, de meest poëtische en bevallige uitdrukking van een naïef en vroolijk en tevens aesthetisch voelend gemoed".

Bello, anzi bellissimo! Het geldt ook voor u, Pellegrino, hetzij gij, gelijk hier, de *Tarantella* tot uw onderwerp kiest of de Napelsche koetsiers en hunne woelige stad, hetzij gij het Huisje van Nazareth, eene schilderij van Fra Angelico, eene audiëntie bij den Paus, een dom van Milaan ons in het geheugen terugroept. Daarom: het werkje, door u geleverd, is te klein, laat te veel onbesproken; indien men het na de lezing dankbaar maar niet geheel voldaan ter zijde legt, het is alleen omdat men zoo gaarne nog iets had vernomen van andere steden, van andere

merkwaardigheden in het eenig Italië. Uw arbeid lescht den dorst naar het schoone en prikkelt dien tevens.

Is er dan op Pellegrino's schetsen niets aan te merken? — vraagt wellicht de een of ander. We antwoorden: die kleine vlekjes verdwijnen en worden vergeten, evenals sommige gebreken bij den aanblik van den reusachtigen bouw der onmetelijke kerk, aan den eersten Paus gewijd. Maar een boekbeoordeelaar, die alleen lofredenaar is, verdient den naam van beoordeelaar niet.

De schrijver maakt een ruim, te ruim gebruik van vreemde, vooral van bastaardwoorden. Nemen wij b. v. het eerste hoofdstuk: *Reizen in pelgrimage.* Gaarne erkennen wij, woorden als: *comité*, *waggon*, *expeditie*, *hotel*, *zich oriënteeren*, *museum*, *programma*, *toilet*, *audiënties*, *telegrapheeren*, *coupé*, zijn onmogelijk of niet dan uiterst moeilijk door inheemsche te vervangen, doch, waar deze zoo veelvuldig voorkomen, behoort men zeer spaarzaam te zijn met: *traject*, *appendix*, *analogie*, *succes*, *noteeren*, *geïnstalleerd*, *directie*, *interessant*, *luxe*, *illusies*, *nonchalance*, *provisie.* Het beste ware deze geheel te vermijden. En wat zien we? *Al* de opgenoemde woorden worden in zes en eene halve bladzijde gebezigd, niet zelden meer dan één uitheemsch in denzelfden zin. Daarbij komen nog, wat wij elders niet zouden wraken, uitdrukkingen aan den vreemde ontleend en daarom in andere letter gedrukt. De woorden *uniek*, *grandioos*, *complex* schijnen in de volgende hoofdstukken voor Pellegrino eene bijzondere aantrekkelijkheid te hebben. Maar genoeg. Misschien heeft het voorbeeld van groote meesters aanstekelijk op onzen meester gewerkt.

Geen meester echter kan, meenen wij, als gezag aangehaald worden voor het woord „opvallend" (blz. 43), dat een *germanisme* is; en als wij op blz. 78 de Fransche zinswending lezen: „.... het was de zon en de kroon van dat alles, de Paus", dan herinneren wij ons, dat Dr. Schaepman in zijn pittigen Nederlandschen stijl het derde deel van *Rome en de Paus* 1) aldus begint: „De kroon en de zon van Rome is de Paus". Eindelijk nog komen wij er tegen op, dat een beminnaar en bewonderaar van zijn vaderland als Pellegrino onze lage landen aan zee met hun eigenaardig en veelvoudig natuurschoon eenvoudig weg aanduidt als: „het land van mist en regen".

Wij noemden boven in één adem Gorter, Jonckbloet, Pellegrino.

---

1) *Onze Wachter*, 1877.

Zeker, alle drie hebben reisbeschrijvingen geschreven op eene wijze, die hun een blijvende plaats in onze letterkunde verzekert. Maar de laatste wint het, naar onze bescheiden meening, van de twee anderen in warmte en gloed, in geestdrift en bezieling. Zijne dankbare stof werkte daartoe mede. Het geloof, de godsdienst, de Kerk vieren in Rome en Italië hun grootste triomfen, en op die triomfen laat de schrijver het volle licht vallen, het licht, dat, van den Hemel gekomen, ten Hemel leidt en verheft. En zoo is *Naar Leo's gouden priesterfeest* voor de pelgrims van 1888 een waardig aandenken aan hunne bedevaart, voor tijdgenoot en nakomelingschap eene krachtige opwekking ter navolging.

H. J. F. J. DIERT VAN MELISSANT.

KORTE OVERWEGINGEN VOOR RELIGIEUZEN-ONDERWIJZERESSEN 1).

Het werkje, onder bovengenoemden titel onlangs verschenen, is niet voor het algemeen bestemd, maar voor een bepaalden kring, die toch tot heil van ons katholiek onderwijs een vrij ruime kring is. Aan religieuzen, met de opvoeding en het onderricht der jeugd belast, worden hier korte overwegingen aangeboden, welke hoogst geschikt zijn om de zelfverloochenende liefde, waarmede zij hare taak aanvaard hebben en naar best vermogen vervullen, te onderhouden en aan te wakkeren. Het oorspronkelijke is geschreven door eene aan God gewijde maagd, die zelve onderwijzeres was en dus volkomen bekend met de eigenaardige zielsbehoeften dergenen, voor wie zij schreef; en wat het leerstellige en zedenkundige harer overdenkingen en opwekkingen betreft, heeft hare arbeid een veiligen waarborg in de goedkeuring en aanbeveling van Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid den Bisschop van Brugge. Wie het werkje inziet zal zich over de ingenomenheid, waarmede deze hooge aanbeveling blijkbaar gegeven is, niet verwonderen. De overwegingen zijn kort, maar bevatten toch ieder drie duidelijk onderscheiden punten, die degelijk voedsel aanbieden voor geest

---

1) Naar het Fransch van Melanie van Biervliet, door W. J. M. Herscheit, Pr., voorafgegaan door een paar bladzijden van aanbeveling door J. A. de Rijk, Pr. Leiden, J. W. van Leeuwen, Maarsmanssteeg.

en hart en bijzonder geschikt zijn om niet alleen gelezen maar overwogen te worden. Daarbij is de inhoud, gelijk de aanbeveling zegt, „even grondig als eenvoudig": geen hooge en veelal ijdele bespiegelingen, geen spitsvondige ontwikkelingen, geen streven naar het schitterende, maar toch ook geen onbeteekenende opvolging van weinig samenhangende woorden en uitroepen, die bijna geen indruk in de ziel achterlaten. Men vindt hier een rustige, zaakrijke voorstelling, door een zachten en innigen liefdegloed bezield; de voornaamste verplichtingen en voorrechten van den religieuzen staat en de eischen van het gemeenschappelijk leven worden behandeld in verband vooral met het groote liefdewerk van de opvoeding der jeugd; en, zonder dat een ontmoedigend hooge volmaaktheid verondersteld of geëischt wordt, blijft toch steeds het hooge ideaal eener volkomene en onverdeelde toewijding, de zelfopofferende liefde uit wederliefde tot Christus, voor den geest zweven. Wie weten wil, waarom wij, katholieken, het *neutrale* onderwijs verfoeien, kan hier zien, in welken geest de Katholieke Kerk onderwijs en opvoeding als liefdewerk, als waarlijk hooge godsdienstige taak, wil opgevat en volbracht zien.

De waarde van de Nederlandsche vertaling wordt nog verhoogd door eenige bladzijden van aanbeveling, geschreven door den Hageveldschen Professor J. A. de Rijk, wiens ondervinding en verdiensten ten opzichte van het onderwijs, bepaaldelijk ook van het onderwijs, door religieuzen gegeven, wij hier niet behoeven uiteen te zetten. Zonder eenigen twijfel komt deze aanbeveling van zeer bevoegde zijde. Een welsprekend woord van bemoediging in den strijd dezer dagen wijst ons, tegenover het luidruchtig strijdrumoer des ongeloofs, op de stille, maar veelvoudige en heerlijk vruchtbare offervaardigheid van het geloof, dat werkzaam is door de liefde; eene waardeerende hulde aan haar, die zich met zooveel geduld en opoffering aan het liefdewerk der opvoeding wijden, sluit zich van zelf hierbij aan, en geeft aanleiding om het hier besproken werkje, bij onvermogen tot schitterender waardeering, als een wel geringe, maar toch gepaste gave aan te bevelen. Dat het hiervoor geschikt is verzekert ons de geachte professor in de volgende woorden, die wij gaarne onderschrijven: „De inhoud is gewaarborgd, niet slechts door de kerkelijke goedkeuring, maar ook door de hooge en krachtige aanbeveling van den doorluchtigen bisschop, die zelf de oorspronkelijke, fransche uitgave heeft willen onderzoeken. De vertaling is goed en over het algemeen

vloeiend. De druk is eenvoudig, maar hoogst net, volkomen zooals hij wezen moet voor de edele maagdenhanden, waarvoor hij bestemd is. Ongetwijfeld zal deze nederlandsche uitgaaf spoedig uitverkocht zijn. Want ieder, die het voorrecht heeft, onder zijne verwanten of bekenden eene Schoolzuster te mogen rekenen, zal zich willen haasten haar het fraaie boekje toe te zenden, en aldus, al is het op nog zoo geringe wijze, te toonen, dat hij de dienstvaardigheid, den offerzin, den rusteloozen arbeid, de verheven toewijding op prijs stelt, waarmede deze dienstmaagden des Heeren streven naar hare onverwelkelijke kroon". C.

BLADVULLING.

Archaeologische ontdekkingen. — Een zeer fraai standbeeld is onlangs in de *Villa Patrizi* opgedolven bij uitgravingen om een nieuwen weg te maken. Het is van Grieksch marmer, twee meters hoog, bijna in ongeschonden toestand, en stelt eene vrouwelijke gestalte voor van zeer edele uitdrukking. De stijl is Graeco-Romeinsch en herinnert op het eerste gezicht eenigszins aan de bekende voorstelling der *Pudicitia.* De voeten zijn geschoeid, en de kleedij bestaat uit eene tuniek en een sluier, welke gedeeltelijk rondom het lichaam gewonden is, gedeeltelijk het hoofd bedekt. Het hoofd is van ideale schoonheid met krullend haar, bevallig op het voorhoofd gescheiden. De rechterarm, omhooggeheven, houdt met de hand een gedeelte van den sluier vast, die het hoofd bedekt; de linkerarm is aan den elleboog gebogen en, ofschoon de hand er afgebroken is, blijkt toch duidelijk uit den gestrekten voorarm, dat die hand iets moet vastgehouden hebben. De houding van het standbeeld is in hooge mate bevallig. — De werklieden, die bezig zijn om de *Via Cavour* op den Esquilijnschen heuvel te verlengen vonden onlangs een kist, die ongeveer 300 keizerlijke zilvermunten bevatte, waaronder eenige uit den tijd van de keizers Augustus, Vespasianus, Trajanus en Valerianus. — Een ander standbeeld, insgelijks een vrouwelijke figuur, is gevonden in de *Prati di Castello.* Het is evenzeer in Graeco-Romeinschen stijl, maar het hoofd ontbreekt, en het overige is in zeer geschonden toestand; eenige munten en brokstukken van zuilen werden terzelfder plaats aangetroffen.

(*The Tablet*, 10 Aug. 1889).

IN MEMORIAM

Mgr. G. F. DRABBE.

† 10 *Sept.* 1889.

Gij Engel Gods, o heilge geestdrift, open
De gouden poort voor uwen voedsterling.
Eens zaagt gij met uw Pinkstervuur hem doopen,
Toen hij dien gloed in volle vlam ontving.
Door 't vuur verteerd heeft hij de baan geloopen,
De palm verdiend, waar heel zijn hart aan hing.
Gods harpenslag ruischte in dat harte neder
Met reuzenkracht, en toch zoo naamloos teeder.

Verrijs nog eens, zooals ge ons toebehoort,
Met de laurierkrans, die uw hoofd omlovert;
Bestier nog eens, o Meester van het woord,
Dat vurig woord, dat het gemoed betoovert,
En edel als een bovenaardsch akkoord
Voor 't Ware en 't Schoone en 't Goede 't hart verovert.
Rijs eenmaal nog voor 't starend geestesoog,
Zooals gij klimt en steigert naar omhoog.

Daar wachten u in Vader Vondels sferen
De ontelbren die, in 't harte een ideaal,
De Poëzie rijk deden triomfeeren
In de aureool van Christus' zonnestraal.
't Hosanna ruischt. In eindloos jubileeren
Golft de eerepsalm der konings-zegepraal.
Nieuw leven wenkt. De droom is weggeslopen.
O Engel Gods, gij heilge geestdrift, open!

En Hageveld, o Meester, ziet verrukt
Den adeldom van zóó veel jarenkringen,
Den stempel, op gemoed en geest gedrukt
Der talloozen, die uwen stoel omringen,
De lauwren, u door hunne hand geplukt . . . .
Ze leven, al die dierbre erinneringen;
En 't zilvren feest, gedichten, maatgeluid
En optocht, wischt vergetelheid nooit uit.

Maar uwe vlucht, den Hemel ingevaren,
Bereikt nu reeds den glorietroon van 't Lam,
Waar 't legioen der duizend harpenaren
De Godheid looft, die zeegnend tot u kwam,
U ophief hoog in 't koor der Offeraren,
En uwe ziel deed aadmen in haar vlam.
O Priester, in Gods heerlijkheid verheven,
Wij juichen in uw kroon en eeuwig leven.

J. A. DE RIJK, Pr.

AMSTELODAMENSIA.

DE 26e MEI 1578.

Geen tragischer tafereel werd ooit in de Amstelstad aanschouwd dan toen op den 26n Mei van het jaar 1578, op den dag van het groot verraad der stad, de magistraat van Amsterdam en de kloosterlingen van het Grauwe-Monniken-Convent op twee schuiten het IJ werden ingejaagd, om er den dood tegemoet te gaan. Aan den hopman Herman Roodenburch den Oude was de uitvoering van dit onmenschelijk bedrijf opgedragen; want hij huurde en betaalde de „twee scipperen, die de vorige Regeerders en de graewe Monnicken wtvoerden", en leverde daarvoor op den 18n Juni zijne rekening bij de thesaurieren der stad in.

Onder aanvoering van Bardes werden de burgemeesters en de raadsleden, die op het stadhuis vergaderd waren, gevangen genomen en over den Dam naar de Waag gevoerd. Onder hen bevond zich ook de burgemeester Joost Buyck, de man, die met onbezweken moed en doortastende kracht jaren lang het hoofd had geboden aan de telkens driester optredende omwentelingspartij. Een schitterende loopbaan had hij zich in de toekomst kunnen verzekeren, zoo hij zich bij de beweging dier partij hadde aangesloten; maar liever verkoos hij aan zijn eed en aan zijn wettigen koning trouw te blijven

niet slechts tot den bedelstaf, waarmede anderen pronkten, maar tot in den dood, zooals hij metterdaad bewees.

De raadsleden, die zich niet op het stadhuis bevonden, toen Bardes de handen aan de regeering sloeg, werden in hunne woningen opgespoord en, omstuwd van het opgehitst gepeupel, mede naar de Waag gebracht. Middelerwijl naderde daar ook de eerbiedwaardige stoet der Minderbroeders, die met geweld uit hun klooster gehaald, onder gewapend geleide werden aangevoerd. Drie hunner konden wegens hooge jaren en ziekelijkheid niet worden meêgesleurd en bleven daarom in het Convent achter. Met de kloosterlingen waren echter de slachtoffers nog niet voltallig. Martinus Duncanus, de pastoor der Nieuwe Kerk op den Dam, Gerardus Buyck, de pastoor der Oude Kerk, Willem van Uitgeest, de onderpastoor der Oudezijds-parochie, de eerbiedwaardige Zaffius van Haarlem, die toevallig dien dag in Amsterdam vertoefde en nog eenige andere priesters, wier namen mij tot heden onbekend bleven, werden tot de misdadigers gerekend, die de doodstraf verdiend hadden. Al deze gevangenen werden eerst op de Waag gebracht en onder bewaking gesteld van Vranc Corneliszoon, „gheweldich provoost", die in zijne handlangers door den roes van het schuimend bier den tergenden moed der lafhartigheid onderhield; kort na de alteratie leverde hij bij de thesaurieren eene rekening in „voor 32 minghelen Israel, ghedroncken op deser stede waghe, als die vorige Regierders en Monnicken in zijnder bewaringe waren".

Toen eindelijk het oogenblik van vertrek gekomen was, togen de huurlingen van Roodenburch aan het werk. Hunne schuiten lagen aan den Dam gereed, de eerste

bestemd voor de geestelijkheid, de andere voor de magistraat. Tusschen een dubbele haag soldaten stapten de veroordeelden naar de vaartuigen: de parochiegeestelijken in hun priestergewaad, de monniken in hun bruin ordekleed, de magistraatspersonen in hun fluweelen met bont omzoomden mantel. De schuiten waren bijna gevuld en de schippers maakten zich gereed om van wal te steken, toen de dienstmaagd van Mr. Hendrik Dirkszoon zich schreiende een weg baande door het joelend gepeupel, om haren meester in de schuit nog een pakje met schoon linnen toe te reiken. Mr. Hendrik evenwel weigerde het aan te nemen, zeggende, dat hij het niet meer zou noodig hebben; zóó stellig hield hij zich overtuigd, dat zijn laatste uur ging slaan. Geen wonder! Hadde men het niet op het leven der slachtoffers gemunt, men zou hen langs de landwegen buiten de limietpalen hebben gezet, met verbod van ooit weder naar de stad terug te keeren.

Aangezien het woonhuis van Mr. Hendrik op het Damrak bij den Dam gelegen was, had zijne inscheping onder de oogen zijner huisgenooten plaats gehad. Hartverscheurend moet het schouwspel geweest zijn, toen de schuiten in beweging kwamen en Mr. Hendrik uit de verte een laatsten afscheidsgroet zond aan zijne dierbare echtgenoote en kinderen, die in radelooze smart voor de vensters zijn ellende aanstaarden. De schippers stuurden de vaartuigen door de Oude en de Nieuwe Brug heen tot aan de paalhuizen; daar sprongen zij af, en de schuiten dreven op Gods genade in den wijden vloed.

Volgens den schrijver van de *Op-komste der Nederlandsche Beroerten* moesten de vaartuigen in het IJ

buiten den „boom" in den grond worden geboord, wat echter niet gebeurd is. Misschien ontzonk den lasthebbers de moed, om aan zooveel eerwaardige en aanzienlijke mannen op eenmaal een gruwelijken moord te plegen. Misschien ook hadden de lastgevers, die zich op het kussen drongen, ter elfder ure het bevel ingetrokken; wijl zij anders het kostbaar voorwendsel verloren, dat op hun geweten geen bloedschuld kleefde en zij, als Pilatus, hunne handen in onschuld konden wasschen.

Doch hoe dit zij, de schepelingen, aan dit wreede lot ontkomen, bleven zich niettemin op den dood voorbereiden. Aan de overzijde van het IJ, recht tegenover de stad, lag de Volewijck met het galgeveld; zoo zij daar strandden, vielen zij in handen van een verwilderd en meedoogenloos geuzenvolk. Gelukkig voerde de stroom hen in oostelijke richting. Langzaam dreven zij voorbij den Schreijershoek en den Montelbaenstoren, die aan hun rechterhand op verren afstand zijn spits omhoog stak. Waar de IJ-stroom zich aanmerkelijk verbreedde, bewogen de schuiten zich meer zuidwaarts en naderden allengs den hoogen zeedijk. Niet ver voorbij de limietpaal, ter hoogte waar thans het gebouw Zeeburch staat, raakten zij tegen den St. Antonisdijk vast. Daar stapten de priesters en raadsleden aan wal en knielden er neder, om God te danken voor de redding van hun leven. In de naastbijgelegen schuren en hutten trachtten zij zooveel mogelijk een tijdelijk onderkomen en veilige schuilplaatsen op te sporen.

Het spreekt van zelf, dat middelerwijl vele Katholieken op de vooruitstekende noordelijke punten der stad, vooral

op de Nieuwe Brug en bij den Schreijerstoren post hadden gevat, om met een bloedend hart en betraande oogen de edele ballingen na te staren en nauwkeurig de beweging der beide vaartuigen te bespieden. Zoodra waren deze niet gestrand, of de mare daarvan verspreidde zich onder de trouwe Katholieken der stad, en aanstonds werd onderling beraadslaagd over de middelen, die tot verdere redding vooral van de geestelijkheid konden worden aangewend. Het priesterkleed en de monnikspij brachten de dragers daarvan langs de onveilige wegen in telkens nieuwe gevaren en bleven evenzoovele beletselen, om op hunne vlucht aan de woede van het gepeupel te ontkomen. Zonder wereldsche kleeding was hunne redding niet mogelijk; dit begrepen allen. Maar wie zou het wagen met eigen levensgevaar aan de ongelukkigen de behulpzame hand te bieden? Hoe kwam men, zonder de verdenking te beloopen van met de afgezette regeering te heulen, door Roodenburch's soldaten heen, die de St. Antonispoort bezet hielden? En bovendien; wie zou in haast de vele benoodigde kleedingstukken vervaardigen? Terwijl er aldus werd beraadslaagd, hoe men de moeilijkheden zou te boven komen, was echter de vrome Maria Wouters reeds met haar plan gereed en met de uitvoering daarvan bezig. Zij was weleer „de medehulpster van Pater Aert int verwecken van de herten tot de goddelicke liefde", nu wilde zij ook de „waerdighe Minderbroeders" tot hulp verstrekken en hen van „waerlicke [wereldsche] clederen" voorzien. Nog op denzelfden middag van den 26ⁿ Mei begaf zij zich op weg naar den St. Antonisdijk, om er de ballingen op te sporen. Beladen „met veel laeckens en goet",

hetwelk zij „met een behendicheyt bij haer wist te verbergen", geraakte zij door de poortwacht naar buiten en vond daar „die waerdige dienaers Gods in groote benautheijt. Nayende nacht en dach was zy besich met het maecken van waerlicke clederen". En toen alles was verbruikt, wat zij had meêgebracht, „nam zy vorder haer eigen cleederen, ende brack die stuckent, maeckende daer mede clederen voor die dienaers Gods af, soo dat sy self seer armelick thuis quam, hebbende het al ten besten ghegeven, ende soo vermoeit dat het bynae in haer hooft geslagen was, want sy nacht ende dach gewrocht hadde om dese dienaers Gods wech te helpen heimelyck uut het kettersche lant. Alle dese moeyelicheyt soude sy licht vergeten hebben; dan het moeide haer al te seer, datter noch een minderbroerken was, dien sy niet conde helpen, want sy al ghegeeven hadde 't geen sy hadt, ende dese ongetroost most laeten". De kloeke Maria Wouters staat dus aan de spits dier tallooze vrome maagden, beggijntjes en klopjes, die gedurende de eeuwen der vervolging aan priesters en geloovigen zoovele onschatbare diensten hebben bewezen.

Zoodra den 26ᵘ Mei de avond gevallen was, namen al de uitgezette wereldpriesters het besluit onder de begunstiging der duisternis naar de stad terug te keeren, niet om er zich weder te vestigen, maar om met hunne medepriesters de noodzakelijkste schikkingen te maken en van hen afscheid te nemen. Van de Minderbroeders sloten zich slechts twee bij de parochiegeestelijken aan: de Pater gardiaan ab Ischa en Broeder Hendrik; zij hadden natuurlijk de pij voor het wambuis verwisseld en wisten zoodoende binnen de poort te komen, om

eenige oogenblikken later de verwoesting der plundering te zien, waaraan hun klooster had bloot gestaan, terwijl zij zelve in de schuit op het IJ dreven.

Zóó eindigde de eerste dag der gezegende Hervorming! De Heer Ter Gouw zegt er van: „De 26e Mei 1578 is een der schoonste bladzijden in de geschiedenis van Amsterdam. De Geuzen hadden er eer van". Wij willen op onze beurt gaarne getuigen, dat genoemde schrijver aan de eer dier Geuzen juist geen onbescheiden eischen stelt.

DE GEESTELIJKHEID IN DE EERSTE JAREN NA DE HERVORMING.

De drie Paters, die op den 26u Mei wegens ouderdom en zwakheid in het Minderbroederskloosterwaren achtergebleven, ontvingen van de nieuwe regeering der stad een vast jaargeld voor hun levensonderhoud, alsmede vrije woning in het St. Jorishof. Ook de Pater Gardiaan ab Ischa en Broeder Hendrik van Biesten genoten dat mededoogen. Maar hunne aanzienlijke bezittingen waren verbeurd verklaard. Hetzelfde lot ondergingen de Karthuizers buiten de toenmalige Haarlemmerpoort, wier rijke inkomsten aan het weeshuis waren toegewezen. Het behoeft niet gezegd, dat aan deze alimentatiën, zoo niet uitdrukkelijk dan toch stilzwijgend, de voorwaarde was verbonden, dat de kloosterlingen zich van alle „paapsche stoutigheden" moesten onthouden. De Pater Gardiaan echter heeft zich daar niet altijd stiptelijk aan gehouden; althans hij werd eenmaal door den Schout, bijna midden op den dag, onder den lagen spot van

het geuzenvolk, in misgewaad door de straten der stad naar de gevangenis gevoerd.

De zware last der zielzorg van Amstels Katholieken rustte echter uitsluitend op de schouders der parochiegeestelijken van de Oude en Nieuwe Kerk. Op hunne eerbiedwaardige hoofden vielen de eerste en daarom ook de felste slagen der woedende vervolgers. Zij waren getuigen van den roof en de plundering der katholieke eigendommen, van de ontheiliging der gewijde plaatsen, waaraan de bewoners der stad hunne milde offers geschonken hadden. De kerken en kapellen met haren rijken schat van gewaden en kostbaarheden, met hare huizen, landerijen en andere bezittingen, vielen op eenmaal in de handen der ongerechtigheid. De kloosters werden aan den dienst des Heeren onttrokken en het geld der armen, weezen en ongelukkigen onder vreemd beheer gesteld. De priesters der beide parochieën moesten het weerloos aanzien, dat van heinde en verre onder vele gelukzoekers allerlei gespuis herwaarts trok, om aan den zegen der Hervorming deelachtig te worden. Want de afschaffing van het Zevende Gebod, waarmede allerwegen de invoering der Hervorming gepaard ging, schonk aan de nieuwe sekte eene geheel eigenaardige en sterkwerkende aantrekkelijkheid, waardoor het getal der belanghebbenden aanmerkelijk werd vermeerderd. Bijna dertig bange jaren bracht de geestelijkheid in angst en benauwdheid door, telkens opgeschrikt, als zij hun verheven ambt vervulden, en gebogen onder den druk eener zielzorg, die eene gestadige waakzaamheid en een afmattende inspanning vorderde. Niet in perkamenten oorkonden, maar in het boek des levens staan hunne

werken, hun lijden en hunne gevaren, hunne doodsangsten en hunne doodsverachting, hun onuitputtelijke zielenijver opgeteekend. Uitteraard moesten zij verbergen en stiptelijk geheimhouden, hoe zij in den wilden storm worstelden, om de geloovigen tegen verleiding en afval te behoeden; maar de uitkomst wees hun een schitterender kroon toe dan ooit tot op dezen dag aan de herders van Amstels kudde werd toegekend. Immers in het begin der 17e eeuw, toen de zwaarste stormen voorbij waren, toen de geuzen al hunne krachten behoefden om elkander te verketteren, en daardoor aan de Katholieken onwillekeurig eenige verademing werd geschonken, mochten de nog levende parochiegeestelijken der Oude en Nieuwe Kerk, een terugblik werpende op den geweldigen strijd, dien zij doorleefd hadden, met een dankbaar hart het getuigenis afleggen, dat God hun zwaren arbeid overvloedig had gezegend; want bijna alle Amsterdamsche katholieke familiën waren door hen in het katholiek geloof bewaard geworden.

B. H. KLÖNNE.

OLIVIER VAN HATTEM 1572 — 1607 — 1610.

Cum tota familia conversus est ad fidem catholicam S. R. Ecclesiae. Met geheel zijn huisgezin is hij bekeerd tot het katholiek geloof der H. Roomsche Kerk. (Van Hattem's grafschrift).

Olivier van Hattem moet gerekend worden onder de eerste en oudste predikanten die, van kindsbeen af opgevoed in 't protestantisme, op rijperen leeftijd tot de Roomsche moederkerk wederkeerden. Er bestaat tot nu toe geen historisch geheel van zijn leven en bedrijf — eene reden te meer om te verzamelen wat dienaangaande hier en daar verspreid ligt.

Hij was te Utrecht, naar het schijnt uit een adellijk geslacht, tegen het einde des jaars 1572 geboren en door zijne ouders in de hervormde leer opgekweekt. Hij k a n de broeder geweest zijn van de kloeke en waarlijk heldhaftige Isabella van Hattem, de vrouw van den remonstrantschen predikant Simon Bysterus, dien zij, met even voorbeeldige huwelijkstrouw als Maria van Reygersbergen haren echtgenoot, poogde te verlossen uit de gevangenpoort in den Haag en uit den Loevesteinschen kerker, door de hardhandige Dordsche vaderen den remonstrantschen belijder geopend 1).

1) Brandt, *Historie aer Reformatie*, IV, 551—558; Rogge, *Bezoeken op Loevestein in 1624*, blz. 79.

Van zijn prille jeugd af werd Olivier voor de bediening des woords bestemd en zorgvuldig opgeleid. Hij heeft — zegt van Heussen op het voetspoor der oudste berichtgevers, Franciscus Sweertius en Valerius Andreas — „op de geschaafde wetenschappen, ten deele in zijne geboortestad, ten deele te Leiden gestudeert" 1). Hier zal wel bedoeld zijn het Leidsche *Paedagogicum* van Mr. Westerwolt of wellicht reeds het theologisch staten-collegie ter academiestad, dat ten jare 1591 geopend werd 2). In de kennis der oude talen en fraaie letteren was hij door den beroemden Justus Lipsius onderwezen, die juist in 't laatstgenoemde jaar de Leidsche universiteit verliet om naar Zuid-Nederland en in den schoot der R. K. Kerk weder te keeren, en wiens voorbeeld, gelijk dat met anderen b.v. met Joannes Hemelarius het geval was 3), wel niet zonder invloed zal gebleven zijn op de latere lotgevallen van Olivier.

Na het voltooien zijner godgeleerde studiën werd de nog jeugdige man in 1593 tot predikant benoemd te Hagestein in 't Utrechtsche, vanwaar hij in 1599 beroepen werd naar St. Antonypolder en Cillaershoek, onder de classis van Dordrecht. Van zijne werkzaamheden op beide standplaatsen is weinig bekend, maar gedurende zijn verblijf in laatstgenoemde plaats moet er een geweldige, ja algeheele omwenteling in zijne godsdienstige, streng Calvinistische overtuiging hebben plaats gehad.

Want — zoo schrijft van Heussen alverder (t. a. p.) —

---

1) *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, I, 559.

2) Verg. Dr. Schotel's *De academie te Leiden*, blz. 17—34.

3) *Studiën*, XXIV, 278, 279.

„nadat hy 14 jaaren lang bedienaar des woords by de andersgezinden was geweest, is hy in 't jaar 1607, met zijne huysvrouw en met negen kinderen, wedergekeert tot den schoot der Roomschkatholyke kerke".

Heeft de Goudriaansche predikant Martinus Soermans in zijn *Kerkelijk register der predikanten van Zuid-Holland* (blz. 13) zich niet vergist, toen hij schreef, dat van Hattem eerst in 1608 door de classis van Dordrecht werd afgezet? Of heeft die onnoodige en overbodige afzetting, ter uitdelging wellicht der gegeven ergernis en als bij wijze van protest tegen zijne geloofsverandering, werkelijk eerst plaats had een jaar na zijne bekeering? 't Is niet onwaarschijnlijk. Zeker is 't, dat de nieuwbekeerde — men begrijpt lichtelijk waarom — Noord-Nederland verliet, waar een langer verblijf voor hem schier onmogelijk was geworden. Hij begaf zich dus naar de Zuid-Nederlandsche universiteit van Leuven. Ten einde eene vaste betrekking te verkrijgen en vrouw en kinderen te kunnen onderhouden, bestudeerde hij aldaar de geneeskunde, waarin hij gelukkig slaagde en den doctoralen graad verwierf.

Als geneesheer vestigde hij zich nu te Antwerpen, aan wier stedelijke vroedschap hij in 1609 een zijner werken opdroeg. In datzelfde Antwerpen woonde sinds 1607 een zijner landgenooten en medebekeerlingen, de Hagenaar Joannes van Hemelaer, oom van Petrus Golius of Celestinus a S. Liduina 1).

De man, die alles had opgeofferd om den waren

---

1) *Studiën*, t. a. p.

geloofschat meester te worden, stierf echter reeds in December van 't volgende jaar. De vrijwillige balling om den geloove overleed — zegt van Heussen 1) — „in het derde jaar van zijne bekeeringe, en in den ouderdom van 38 jaren. Hij wierd bij de Minnebroeders begraven. Zijne kinderen, meest altemaal, hebben zich tot den religieuzen staat begeven". In de Minorietenkerk, thans het Antwerpsch Museum van schilderijen, werd te zijner eere een grafschrift geplaatst, aldus luidend 2):

D. O. M.
NOBILI VIRO D. OLIVERIO AB HATTEM
ULTRAJECTENSI MEDICO,
QUI IN HAERESI CALVINIANA EDUCATUS,
IN QUA VERBI MINISTER EXTITIT ANNOS XIV,
DIVINA TANDEM
GRATIA PRAEVENTUS MIRABILI,
CUM TOTA FAMILIA CONVERSUS EST
AD FIDEM CATHOLICAM S. R. ECCLESIAE,
QUAM ET SCRIPTIS ILLUSTRAVIT,
ET OB EANDEM CUM UXORE
ET CUM IX LIBERIS EXUL,
TERTIO SUAE CONVERSIONIS ANNO
HIC QUIETIS LOCUM ACCEPIT
ANNO M.D.C.X. DIE 23 DECEMBRIS 3).

---

1) Die zich echter vergiste, toen hij zijn overlijden stelde op 24 December. Blijkens het hier volgend grafschrift werd van Hattem reeds den 23 December begraven.

2) Naar de lezing van Foppens' *Bibliotheca belgica*, p. 932.

3) Den adellijken man, Heere Olivier van Hattem, een Utrechtschen geneesheer, die, na opgevoed te zijn in de ketterij van Calvijn, waarin hij 14 jaren lang bedienaar des woords is geweest, eindelijk, voorkomen van eene wonderbare genade Gods, met geheel zijn huisgezin bekeerd is tot het katholiek geloof der H. Roomsche Kerk, welke hij opluisterde door zijne geschriften, en, na om datzelfde geloof met zijne vrouw en 9 kinderen balling geweest te zijn, heeft hij hier in 't derde jaar zijner bekeering, eene rustplaats gevonden, den 23 December des jaars 1610.

Dit grafschrift vat op bondige wijze geheel zijne loopbaan samen. 'k Heb reden om te vermoeden, dat het vervaardigd is door een zijner zonen, die zich had aangesloten bij de kinderen van den Seraphijnschen vader Franciscus.

Kort na zijn overlijden werd er aangaande hem eene aanteekening in de „tijdrekenkundige tafel van 't bisdom en de kathedrale kerk van Haarlem" geplaatst, waarin eenige onnauwkeurigheden zijn binnengeslopen 1): „*Joannes* [?] *Hattemius, conversus ex ministerio Calviniano, Antwerpiae fame enectus moritur, relinquens* 18 [!] *proles cum uxore. Dolenda numisidia* (?) *Brabantinorum erga exules fidei causa*! (Dusseldorpius)" 2).

Zou dit onnauwkeurig en blijkbaar *ab irato* geschreven bericht ook dáár niet overdreven zijn, waar het van de uiterste armoede en vrekkigheid der Zuid-Nederlanders gewaagt? Wij kunnen er in ieder geval met alle veiligheid uit opmaken, dat de geldzucht den bekeerling niet heeft verlokt noch verleid.

Ziedaar wat ik heb kunnen achterhalen aangaande de uitwendige lotgevallen van Olivier van Hattem, op wiens geschriften de oude controversisten zich meermalen beroepen. Ongetwijfeld is in die geschriften, door de hand des bekeerlings zelven, ook het inwendig proces zijner geloofsverandering opgeteekend. Des te meer spijt het mij,

---

1) *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, I, 240, onder 25 April 1611.

2) Joannes [Olivier] v. Hattem, bekeerd uit het Calvinistische predikantschap, sterft te Antwerpen den hongerdood, nalatende 18[9] kinderen met zijne vrouw. Te betreuren is de geldgierigheid der Brabanters jegens de ballingen om het geloof!

dat ik die werkjes tot nu niet machtig heb kunnen worden. Paquot, die ze onder het oog schijnt gehad te hebben, somt de volgende op 1).

Verdedigingh teghen de Bedienaers van de Ghereformeerde Godtsdienst. 't Is blijkbaar eene rechtvaardiging zijner handelwijze tegenover de beschuldigingen en aanvechtingen van gewezen ambtgenooten, en wellicht een eerste uitgave van het werk, dat onder den volgenden titel in 1610 te Leuven bij Jan Masius verscheen: *Justificatio Oliferii Hattem, genomen wt de kenteikenen der Kercke Godts; daer wt een yder sal mogen spooren, hoe men de waerachtige Kercke, niet alleen nu, maer oock ten allen tyden, wt de kettersche Synagogen onderscheyden sal. Beschreven door denselven Oliferius Hattem. De tweede editie, by den Autheur in veel deelen vermeerdert en verlicht.* (12°, 324 blz.) Gelijk wij hierboven reeds aanstipten, heeft de schrijver, dagteekenend den 17 September 1609, dit werk aan de Antwerpsche vroedschap opgedragen. 't Was juist in het jaar, dat het twaalfjarig bestand in de Scheldestad geteekend werd: Oldenbarneveld en Wtenbogaert waren er bij tegenwoordig.

Hij bestrijdt er vooral Balthazar Maartensz. Lydius, behoorend tot het uitgebreide predikantengeslacht der beroemde en ook wel beruchte Lydii, die zich in de 17e eeuw, niet altijd even eervol, onderscheidden door hunne talrijke, soms ruwe aanvallen op de R. K. Kerk 2).

---

1) *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Pays-bas et de la principauté de Liége*, 8° uitgave, IX, blz. 97.

2) Zie over de Lydiussen: Glasius' *Godgeleerd Nederland* en Schotel's *Kerkelijk Dordrecht*, *I*. Men verwarre Balthazar L. niet met zijn zoon

Inzonderheid richtte hij zich tegen de „tractaetgens", door Balthazar uit andere schrijvers verzameld onder den titel: *Een cort verhael van alle menschelijcke inzettingen der Roomsche Kercke, beginnende van Christi tyden af tot nu toe, ghenomen meer dan wt XXII Auteuren.* Dat geschrift was alleszins den man waardig, die later waardig gekeurd werd om de openings- en sluitingsrede te houden op de Dordsche synode.

Nog een derde werkje van Olivier van Hattem staat bij Paquot vermeld: *Apostille op seeckere calumnieuse Requeste, aen den Paus tegen Oliv. Hattem ghepresenteert.*

Slechts een vroegtijdige dood schijnt zijn strijdlustige pen verhinderd te hebben, het wedergevonden geloof in nog andere geschriften te verdedigen, en uit „de kenteikenen der Kercke Godts" de waarheid en waarachtigheid te bewijzen der Eene, Heilige, Katholieke en Apostolische Kerk.

Het spreekt vanzelf, dat van Hattem's overgang tot de R. K. Kerk, juist in de dagen dat de twisten tusschen Gomaristen en Arminianen reeds zoo hoog geklommen waren, niet onopgemerkt kon voorbijgaan. Dat gebeurde dan ook niet. Het is reeds gebleken uit Olivier's „verdediging tegen de bedienaars van den gereformeerden godsdienst". En in zijne *Historie der Remonstranten* 1) heeft hem Jacob Regenboog, of liever

---

Jacobus Balthazarsz. L. den schrijver van den *Roomschen Uylenspiege* en den *Laetsten Duyvelsdreck* (vooraan de Paus op een varken gezeten). Verg. mijn *Pater Corn. Hazart* in den *Volks-Alm. voor Ned. Katholieken* 1871, blz. 27–40.

1) Deel II, blz. 243

Abraham Arent van der Meersch, hoogleeraar aan 't remonstrantsch seminarie te Amsterdam, eene bladzijde gewijd, die eenige nieuwe bijzonderheden bevat, en het vonnis der classis van Dordrecht, waar Soermans van gewaagt, nader toelicht. Gelijk dat placht te gaan in dien woeligen tijd van godsdienstige verdeeldheid, verweten de aanhangers van Gomarus aan de volgelingen van Arminius, dat de Remonstranten heulden met de Roomschen. Werd Wtenbogaert, te Antwerpen vertoevend, niet beschuldigd „dat hij met de Jesuïeten als broeders omging, dat hij gedurig aan het hof te Brussel was en zich met lijf en ziel aan Rome en Spanje had verkocht" 1)? Inzonderheid werd, na het sluiten der Dordsche synode, de afval van professor Petrus Bertius met vrouw en kinderen en van den predikant Petrus Engelraeve op rekening geschreven der met den Paus van Rome heulende Remonstranten. Hierop antwoordden de discipelen van Armijn met verwijzing op sommige voorbeelden uit het kamp der tegenpartij, onder andere op „het gedrag van Jan van Haren, Olivier van Hattem en Fabrice de la Bassecour", die eertijds de partij der Calvinisten hadden aangehangen en later tot de „paepse afgoderye" waren vervallen. „Olivier van Hattem — zoo luidde het wederwoord van den advokaat der Remonstranten — was over de elf jaren 2) predikant geweest, eerst in 't dorp Hagestein, gelegen in 't Sticht van Utrecht, daarna in Sint Antonis Polder en Sillershoek, onder de classis van Dordrecht. Deze, afgevallen zijnde tot

---

1) Dr. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd*, III, blz. 57.

2) Veertien jaren, zooals gebleken is.

de Roomsche Religie, is uit Holland naar Leuven vertrokken; heeft, daar zijnde, een boekje in druk uitgegeven tot zijne justificatie 1), waarin hij zijn best doet om te bewijzen, dat bij de Roomschen de eenige, heilige, algemeene, apostolische kerk en de ware bruid van Christus te vinden is. Daarentegen noemt hij de gereformeerde religie een *kalverdienst*, en de Calvinisten neffens andere secten, *de hoer van Babel.* De predikanten der classis van Dordrecht schreven van dezen Olivier van Hattem, dat hij niet uit zwakheid of onwetendheid, maar gevolgelijk uit loutere boosheid de waarheid had verloochend; dat hij, uit Sint Antonispolder vertrekkende, den sleutel van zijn huis en van de kerk medegenomen had, zeggende op zijn vertrek: Holland, Holland, wist gij, hoe het met u staat, gij zoudt met van Hattem uitgaan". — Die sleutel van kerk en pastorie en Olivier's jongste verzuchting zijn hier niet onvermaaklijk.

Aldus meende de eerzame Jacob Regenboog de opwerping genoegzaam wederlegd te hebben. Want, volgens de eigen bekentenis der geestverwanten van de Calvinisten, had immers de gewezen Calvinist van Hattem „uit loutere boosheid de waarheid verloochend" en, ten andere, had hij den Calvinistischen eeredienst een „kalverdienst" gescholden en de Calvinistische kerk „de hoer van Babel" genoemd, wat zeker niet kon pleiten ten gunste der contra-remonstranten.

In 't voorbijgaan teeken ik hier aan, dat de beide anderen, in éénen adem door Regenboog naast van Hattem genoemd, personages waren van geheel ander

---

1) Verg. hierboven.

gehalte. De wispelturige predikant Jan van Haren (*Haraeus* of *Harennius*), uit Valencijn herkomstig en in zijne jeugd te Geneve persoonlijk bevriend met Calvijn, dien hij in 1564 had zien sterven, werd in Alva's tijden, uit vreeze voor den onzachten oorlogsman, omstreeks 1567 katholiek. Doch reeds in 1579 was hij andermaal predikant en bedienaar des woords te Brugge. In 1586 zwoer hij bij de Jesuïeten te Antwerpen plechtig het protestantisme af, maar keerde in 1610, en dat nog plechtiger, te Wesel voor de derde maal tot de leer van Calvijn weder. Sinds leefde de met alle winden draaiende weerhaan een kwijnend leven, door niemand meer vertrouwd en door allen veracht, in zijn broodsgebrek wel eens ondersteund door de Waalsche synode te Rotterdam 1).

Fabrice de la Bassecour werd even als zijn geestverwant in het buitenland geboren. „Hij was — zegt van der Aa 2) — eerst Roomsch priester, later predikant bij de hervormden. Daarna weder tot de roomsch katholieken overgegaan, werd hij hofkapelaan bij den aartshertog Albertus van Oostenrijk, doch eindelijk weder tot de hervormden teruggekeerd, in 't jaar 1615 als predikant bij de Waalsche gemeente te Amsterdam beroepen". Na veel getwist met Roomsch en Onroomsch, met vreemdelingen en huisgenooten des geloofs, verkreeg

---

1) De verwarde geschiedenis van Jan van Haren is ontward door H. Q. Jansen in zijne *Kerkhervorming te Brugge*, I, 259—266. Dr. A. Räss (*Die Convertiten seit der Reformation*, III, S. 514) rangschikt hem onder de bekeerlingen, maar hij kende de echtheid niet van *La repentance de Jean Haren et son retour en l'église de Dieu, publiquement par lui récitée en l'église wallonne de Wesel,* waaraan de Staten-generaal, 29 April 1610, voor den tijd van zes jaren octrooi verleenden.

2) *Biographisch woordenboek*, II, 1e St. blz. 159.

de la Bassecour, dien men nagaf, dat hij, zoowel in de behandeling zijner stoffen als in de wijze, waarop hij die voordroeg, *geheel Charlatans of Munniks* was, in 1649 zijn emeritaat en overleed den 29 April 1650.

Behalve het tractaatje, een pleidooi voor eigen haard, *Bassecourts bekeeringe en wederbekeeringhe*, schreef hij allervinnigste pamfletten tegen de Remonstranten, inzonderheid tegen Simon Goulard, Charles de Nielles en Wtenbogaert. Hij werd daarover terechtgewezen in een kwartijntje, getiteld: *Wat wonder Oudt en Nieuws: hoe de Remonstrantsche predikanten reysen ende rotsen, om de Jesuiten, Capucijnen ende andere Geestelijken bij den vyandt te besoecken, ende met wat Courtosijen zy malcanderen ont-halen* (1618). Deerlijk werd hij daarin gehavend.

Regenboog wilde maar zeggen: die mannen waren echte Calvinisten, ze waren de uwen. Kunnen of durven de contra-remonstranten er roem op dragen?

Om, na deze uitweiding, nogmaals tot Olivier van Hattem weder te keeren, reeds heb ik doen opmerken, dat de oude controversisten zich meermalen op zijne geschriften beroepen. In het *Extractum catholicum, vervanghende eenighe vraghen op het stuck des gheloofs ende der warer religie* 1), verwijst Peregrinus Amstelius Theologus of pater Augustijn van Teylingen naar de „kenteekeningen der ware kerke" van Olivier van Hattem. En de gewezen biechtvader des prinsen van Parma, pater Thomas Sailly, t. a. p. mede door van Teylingen

1) Tot Antwerpen, bij de wed. J. Cnobbaerts 1640, blz. 259.

aangetogen, toont in den *Nieuwen Morghen-wecker* 1) uit de geschriften van Olivier van Hattem: „hoe de ketters de Schrifture cappen, mincken ende worghen". Zoo handelen zij ook, aldus vervolgt hij, met de kerkvaders: „welcke bemerckinghe een van de oorsaecke is gheweest, dat onlancx Heer Oliverius Hattem, eertijds eenen seer vermaerden Minister, der Protestanten partije heeft verlaeten. Want al ist dat hy de selve voor seer seltsaeme Calvinianen hiel, heeft nochtans lichtelijck ghemerckt, als men se maer sonder voor-oordeel leest (soo hy spreeckt), dat se lanternen, fackelen ende tortsen Malchi sijn, bequaem om Christus ende sijn H. Kercke te vanghen ende het minst niet om die te verlichten ende eenighe baete oft deught aen te brenghen. Want sy opentlijck de waerheyt spaeren, segghende, dat de oude Vaederen ende Catholijcke Leeraers sulcx ende sulcx met henlieden leeren, 't welck sy noyt en hebben gedacht oft gedroomt".

Hieruit zal men wel mogen afleiden, dat van Hattem zich vlijtig gezet had tot het lezen der kerkvaders en kerkelijke schrijvers, wat geen ander gevolg kan gehad hebben dan zijne bevestiging in 't wedergevonden geloof.

Slechts een der negen kinderen van Olivier van Hattem

---

1) *Wysende de natuere, voort-ganck, vruchten, remediën der Ketterije, te voorschyne gebrocht tot het welvaert der gheunieerde ende andere nederlandsche provinciën.* Loven, by Jo. Christoph. Flavius, 1612. (107 blz.) De kwartijn is gericht tegen den *Morghen-wecker der vrye Nederlantsche Provintiën* van den bekenden Willem Baudaert (Baudartius) van Deynse en opgedragen „aen de wel-gheboren, edele, moghende heeren, de Staten van Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt". (XX en 332 blz.) Verg. over de vele morgenwekkers, tijdens het 12-jarig bestand verschenen, F. Muller's *Bibliotheek van pamfletten*, I, Bijlage.

heb ik, na 't overlijden des vaders, op vaderlandschen bodem aangetroffen, te weten den franciscaan Emanuel van Hattem. In zijn bekend verslag van 't jaar 1656 getuigt de apostolische vicaris Jacobus de la Torre, dat „een minoriet van de observantie, Fr. Emanuel ab Hattem" zich te Utrecht bevindt, en dat wel *minus ordinate*, minder volgens den regel 1). En later verhaalt hij, hoe de minoriet Emanuel van Hattem had voorgegeven, dat *hij* wel aanspraak mocht maken op de zending naar Beierland, wijl zijn vader aldaar predikant was geweest 2) en later gelukkig met zijne kinderen tot het katholiek geloof bekeerd was. „Doch, na onder dit voorwendsel die zending van zijne oversten ontvangen te hebben, had hij, wel verre van zich daarhenen te begeven, bóven het getal zich te Utrecht ingedrongen" 3).

Een onderzoek naar het rechtmatige of onrechtmatige dezer beschuldiging ligt buiten mijn bestek.

Opmerkelijk is en blijft het intusschen, dat de kinderen zoowel van Bertius als van Hattemius, schier allen, zich gewijd hebben aan den dienst der Kerk. „Fortes creantur fortibus et bonis" zong Horatius, wat J. v. d. Vondel vertaalde: „vroomen worden van vroomen, goeden van goeden geboren".

Maastricht, Juni 89. H. J. ALLARD.

---

1) *Archief voor de geschied. van 't aartsbisdom Utrecht*, X, 184.

2) Indien dat geen vergissing van den verslaggever is, dan moet Olivier van Hattem ook in Zeeland werkzaam geweest zijn.

3) *Archief*, XI, 65, 66.

DE KRONIEKSCHRIJVER EMO ALS ZEDENMEESTER.

Wijlen Aemilius Willem Wijbrands, volgens Prof. Acquoy „een der weinige predikanten, die de wetenschap beoefenen in den strengsten zin des woords" 1), gaf in 1884, naar den wensch van zijn voormaligen meester Prof. W. Moll, eene monografie uit van de abdij *Bloemhof* te Wittewierum in Friesland. Dit boek is met de meeste onpartijdigheid geschreven, die men van een Protestant verwachten kan. Wijbrands heeft veel beter dan zijn meester aan de kloosterlingen der middeleeuwen recht doen wedervaren. Hij schijnt zich een Duitsch predikant Dr. Winter ten voorbeeld gesteld te hebben. Deze toch had vijftien jaren vroeger bijna op dezelfde wijze de werking beschreven van de Premonstratensers en Cisterciënsers in noordoostelijk Duitschland.

De studie van Wijbrands was zoowel een heuschen als gezagvollen censor waardig, en hij vond dien in een professor van het seminarie van Warmond, den tegenwoordigen Bisschop van Haarlem, Mgr. Bottemanne. De onnavolgbare voorzichtigheid en beleefdheid, waar-

1) Zie zijn *Levensbericht,* uitgegeven door de Maatschappij der Ned. Letterkunde in 1887. bl. 319.

mede deze geleerde professor eenige jaren vroeger de kerkgeschiedenis van Moll had behandeld, gaf aan zijne beoordeeling zulk eene hooge waardigheid en kracht, dat de Leidsche professoren zelven erover verbaasd stonden. En met eenzelfde heuschheid leverde hij een recensie over de grondige en onpartijdige studie van Wijbrands 1).

De lof, den predikant toegezwaaid, werd eer vergroot dan verkleind door de weinige aanmerkingen, die hij op het schoone werk te maken had. En onder deze is er eene, die ook zijn artikel tot eene belangrijke en roemwaardige studie verhief. Wijbrands en zijne voorgangers hadden geschreven, dat alle dekens van Friesland priesters waren; maar de geleerde professor toont hier met onomstootbare bewijzen aan, dat dit niet het geval was. En juist dit betoog geeft aan zijne recensie eene onschatbare waarde.

De hoogeerw. schrijver begint met te bewijzen, dat de dekens niet rechtstreeks onder den bisschop stonden. Dan toont hij aan, dat zij in latere eeuwen niet priester waren, vervolgens dat sommige dekens in de eeuw, waarover het verschil loopt, een huwelijk hadden aangegaan, zonder dat zij deswege door de strenge zedenmeesters Emo en Menko, abten en kroniekschrijvers van de abdij *Bloemhof*, gelaakt worden. Niet zelden worden die dekens zelfs als brave en eerbare mannen geprezen en wordt hun eene begraafplaats in het klooster toegestaan. De hoogeerw. recensent leidt daaruit af, dat die heeren tot het coelibaat, hetwelk overigens in

1) In *De Katholiek*, Dl. LXXXIII, bl. 201—251.

Friesland goed onderhouden werd, niet verplicht waren, dat zij bijgevolg het priesterschap niet hadden ontvangen. De dekens waren wel bezitters van kerkelijke goederen en van eenige kerkelijke rechtsmacht, maar zij lieten hunne kerken, zoover dit noodig was, door anderen bedienen. Zulke handelwijs strookte minder goed met de kerkelijke wetten, maar werd hier en op vele andere plaatsen 1) ouder gewoonte geduld en de aartsbisschop van Keulen gaf daartoe verlof.

Ziedaar het betoog en de verklaring van den geleerden geschiedkenner, duidelijk, scherpzinnig, verpletterend; want alles wordt bewezen door aanhalingen uit de geschiedenis en het kerkelijk recht. Een der voornaamste grondslagen van zijn betoog is de gestrengheid van de kroniekschrijvers, de abten Emo en Menko, welke trouwens zoo vaststaat, dat men er gerust op bouwen kan. Wat zij prijzen, mogen wij niet wraken.

Heeft echter de geleerde recensent zelf dien hechten grondslag niet een weinig losgewerkt? Op bl. 244—246 zegt hij met den heer Wijbrands, dat Emo en Menko strenge zedenmeesters waren, die niet „aarzelen het kwaad, ook door geestelijken bedreven, kwaad te noemen", dat wij bijgevolg de dekens, hoewel zij schuldig mogen *schijnen*, moeten vrijspreken, voornamelijk omdat zij door die strenge schrijvers geprezen worden. Doch eenige bladzijden te voren (206—208) ontvangt een der twee schrijvers, de abt Emo, eene ernstige berisping,

---

1) Zoo ook in Ierland: zie *De Katholiek*, t. a. p. bl. 304—311. In mijne levensbeschrijving van Norbertus (bl. 64) ontmoet men iets dergelijks in Frankrijk.

omdat hij den dwang, door zijn neef en naamgenoot, Emo van Romerswerf, tegen diens echtgenoote uitgeoefend, niet alleen niet afkeurt, maar zelfs prijst, en hem evenmin lastig valt wegens het kloosterhabijt en de heilige wijdingen, welke hij, daar zijne vrouw nog in de wereld leefde, onwettig ontving.

Wordt de abt Emo op die wijze van een streng zedenmeester niet iemand, die de zonden van zijn neef door de vingeren ziet, zelfs deugden er van maakt? En hij doet dit met volkomen kennis van zaken, want hij kende alle kerkelijke wetten en wist ze wel aan te halen, waar het misbruiken van anderen gold. Maar dan schijnt eene der hechtste steunpilaren, waarop de hoogeerw. schrijver zijne redeneering bouwde, te wankelen. Ware de aandacht van den scherpzinnigen recensent hierop gevallen, gewis zou hij een uitlegging voor Emo's woorden gezocht en gevonden hebben, die beter in overeenstemming was met zijn overigens onaantastbaar betoog.

Daarom zij het vergund hier eene oplossing voor te stellen, die den kroniekschrijver van alle blaam zuivert en het bedoelde betoog in zijn volle kracht handhaaft. Daar ik na een onderzoek, dat mij nog al studie gekost heeft, in die oplossing volkomen meen geslaagd te zijn, aarzel ik niet de uitkomst van mijn onderzoek, met alle bescheidenheid altoos, in overweging te geven.

Ik ga dus zoo kort en duidelijk als mogelijk is aantoonen, dat alles, wat den kroniekschrijver schijnbaar ten laste kan gelegd worden, geheel en al ongegrond is, dat hij zich hier zoowel als elders, ja meer dan elders, als een streng zedenmeester voordoet.

't Is waar, de woorden van den abt Emo zijn vatbaar

voor een ongunstige verklaring. Het heeft den schijn, alsof hij het zedelijk geweld goedkeurt, dat zijn neef tegen zijne vrouw aanwendde, om haar tot eene scheiding te dwingen, dat hij, door al te grooten ijver voor het kloosterleven of door vooringenomenheid met zijn bloedverwant misleid, iets prijst wat door de kerkelijke wetten streng wordt afgekeurd. Doch dit is niet meer dan schijn.

Men vergete niet, dat de abt Emo zich overal als een streng zedenmeester doet kennen, dat hij elders noch geestelijken, noch kloosterlingen, noch bloedverwanten, noch denzelfden neef 1) spaart, en men zal erkennen, dat aan zijne minder duidelijke woorden eene goede beteekenis *moet* gegeven worden, als zij daarvoor maar eenigszins vatbaar zijn. En, na eene aandachtige lezing, komt het mij voor, dat zulk eene uitlegging niet alleen mogelijk is, maar zelfs voor de hand ligt.

Het is niet toegefelijkheid maar juist strengheid, die zijne spreekwijzen het best kan verklaren. Vooreerst de kwestie der scheiding. Zeker was de dwang, door den neef Emo van Romerswerf aangewend, om de toestemming van zijne vrouw af te persen, met alle wetten strijdig. Toch gelooven we niet, dat de man daardoor gezondigd heeft. Hij handelde blijkbaar te goeder trouw. Hij was een eenvoudig en ongeleerd man, die niet eens lezen kon 2) en geen kerkelijke wetten kende. Is het zoozeer te verwonderen, dat hij een goed werk meende te verrichten, met zijne vrouw door zedelijken dwang tot eene scheiding over te halen, om

---

1) Zie de *Abdij Bloemhof* van Wijbrands, bl. 33, 45, 46.

2) *Emo*, bl. 5, uitgave van Mr. Feith.

dan zichzelven in een klooster geheel aan den dienst van God te wijden? Dit immers was zijne bedoeling, dat doel heeft hij ook verwezenlijkt, en daarin ligt in mijn oog het duidelijkst bewijs van zijne onschuld in deze aangelegenheid.

Is Emo van Romerswerf nu onschuldig, meende hij zelfs een goed werk te verrichten, dan mag het ons ook niet verwonderen, dat zijn levensbeschrijver, de abt Emo, hem hier verschoont, zijne goede bedoelingen zelfs prijst. Later zal hij zooveel kwaad van hem *moeten* zeggen, dat hij hem nu wel mag sparen wegens eene misdaad, die geheel en al te goeder trouw begaan werd.

Maar, zoo kan mij tegengeworpen worden, „het gedrag van dien Emo wordt in de kroniek met blijkbare ingenomenheid vermeld, terwijl er met minachting gesproken wordt van het rechtmatig verzet der vrouw" 1). Hierin ligt eigenlijk het hoofdpunt der beschuldiging. Wij moeten dus goed toezien. Het valt niet te ontkennen, dat Emo geen recht had om zijne vrouw te verlaten. Dit kon alleen het geval zijn, wanneer het huwelijk niet voltrokken (consummatum) was. De dwang dus mag niet goedgekeurd worden. De goede trouw kan hier den dader wel verschoonen, maar niet de daad zelve en dus ook niet den schrijver, die zulk eene daad prijst. Maar strekt zich de ingenomenheid van den kroniekschrijver wel uit tot deze daad, tot dien dwang? Eerst heeft hij vermeld, dat Emo een afkeer begon te krijgen van den last des huwelijks en dat hij waarschijnlijk („*ut creditur*") ontstoken werd door de begeerte naar

1) *De Katholiek*, t. a. p. bl. 206.

een volmaakter leven. Dan verhaalt hij, hoe Emo zijne vrouw tot scheiding trachtte te bewegen, eerst door zoete woorden, die hij wederom aan ingeving toeschrijft, en waartegen de vrouw zich „*more carnalium*" verzette. Vervolgens gebruikte Emo nog vele andere geoorloofde middelen, als bidden en vasten, en daarbij ook zedelijken dwang. Maar nu zegt de kroniekschrijver niet meer, dat dit alles uit ingeving geschiedde. Hier schort hij zijn oordeel op. Hij zegt alleen nog, dat Emo dapper streed: „*fortiter dimicavit*", hetgeen op alle voorgaande handelingen in het algemeen betrekking heeft en bovendien, strikt genomen, geene goedkeuring beteekent. Eindelijk verhaalt hij nog, dat Emo ten kruistocht wilde gaan, welk plan, hoewel het met den geest der eeuw en der Kerk overeenstemde, toch door den schrijver noch gelaakt noch geprezen wordt. Hij zegt alleen, dat Emo van vreugde opsprong en de gelegenheid gretig te baat nam, om nogmaals op scheiding aan te dringen, waartoe hij dan ook toestemming verwierf.

Hierin, dunkt mij, ligt de oplossing van het moeilijke vraagstuk. De woorden van den schrijver zijn voor zulk eene uitlegging vatbaar en, daar wij van elders zijne gevoelens kennen, *moeten* zij ook zoo uitgelegd worden. Hij achtte den kloosterstaat veel verhevener dan het huwelijk, en, zoo dit kinderloos was, beschouwde het de strenge man als een goed werk, ja als een heldendaad, met onderlinge toestemming te scheiden, om zich aan den dienst van God op te offeren.

Hij handelt volkomen in den geest der Kerk, als hij schrijft, dat Emo wellicht door hoogere ingeving zulk een plan opzette en dat de vrouw — om mij zoo uit te

drukken — uit lager ingeving („*more carnalium*") dat geestelijk voornemen tegenwerkte. Den dwang, te goeder trouw gepleegd, laat de schrijver voor hetgeen hij is. Hij prijst slechts *in 't algemeen* de pogingen, aangewend om het goede doel te bereiken. Wij zien hierin niets, wat afkeuring verdient. Integendeel, wij bewonderen de gestrengheid van den kloosterabt, die van gehuwde personen zulke heldendaden vraagt en die *carnale* durft noemen, wat wij nauwelijks *onvolmaakt* zouden durven heeten.

Er is nog meer. *Il faut juger les faits d'après leurs dates.* Wij moeten deze geschiedenis in het licht der 12e en 13e eeuw beschouwen. En wat zien wij dan? Soortgelijke scheidingen met onderlinge toestemming aan de orde van den dag. Voorbeelden vindt men in alle kloostergeschiedenissen en Heiligenlevens. Honderden gehuwden, geheele huisgezinnen, rukten zich van de wereld los en, door een heiligen ijver ontstoken, verzaakten zij alle gemakken en genoegens, om in een of ander klooster het kruis der strengste boetvaardigheid op te nemen en, van alles ontbloot, den armen Jesus te volgen.

Emo van Romerswerf wil die helden navolgen, hij wil doen wat hij menigwerf voor zijne oogen zag gebeuren. Voldoening der driften heeft hij in het huwelijk nooit gezocht. Hij had een verhevener doel. Toen hij dit niet bereiken kon, toen het huwelijk niet werd gezegend, bezat hij nog moed en kracht genoeg, om de kluisters eener gewoonte te verbreken en zijne vrouw te verlaten, ten einde zich door algeheele versterving in de eenzaamheid aan God toe te wijden en *geestelijke*

kinderen aan te werven. De levensbeschrijver getuigt het met bijna even zoovele woorden.

Nu schijnt de uitkomst wel te leeren, dat deze man aan de voldoening zijner driften verzaakte, om die zijner eigenzinnigheid te zoeken. Later immers was hij een wispelturig en grillig personaadje. En ook de kroniekschrijver vertrouwt zijne bedoeling niet volkomen, want hij zegt dat Emo *waarschijnlijk* („*ut creditur*") onder hooge ingeving handelde. Doch daar men over het inwendige niet kan oordeelen, moet men het er voor houden (*creditur*), dat zijne bedoeling zuiver was. Zijn gedrag was tot nu toe onberispelijk en geheel overeenstemmend met de gewoonte van den tijd en den geest der Kerk.

Emo werd verhinderd zijn onberispelijk plan te volvoeren, en, hoe verhevener dit plan was, des te meer recht meende hij te hebben om alle hinderpalen uit den weg te ruimen, des te gemakkelijker is het te verklaren, dat hij hierin zijne bevoegdheid te buiten ging; zoo is het ook goed te begrijpen, dat zijn levensbeschrijver deze machtsoverschrijding niet wilde beoordeelen, dat hij zich echter in vrij scherpe bewoordingen 1) uitlaat omtrent het verzet der vrouw, niet omdat zij geen recht had, maar omdat zij, het hoogste recht eischend (*summum jus summa injuria*), volgens het gevoelen en de gewoonte dier tijden *onbillijk* handelde en door haar hardnekkig verzet oorzaak was van Emo's dwangmiddelen.

---

1) Men moet echter dat woord *carnale* niet al te zwaar opnemen. In middeleeuwschen kloosterstijl wordt alles *carnale* (vleeschelijk) genoemd, wat wij *menschelijk* heeten, alles wat niet *spirituale* (geestelijk of bovennatuurlijk) is.

De tweede moeilijkheid is, dat Emo van Romerswerf heilige wijdingen ontving, ten minste het kloosterkleed aannam, toen zijne vrouw nog in de wereld leefde, ofschoon de kerkelijke wetten eischen, dat ook zij in zulk geval de wereld verlate.

Wij herhalen hier wat wij boven gezegd hebben. Emo was te weinig geleerd om de kerkelijke wetten zoo nauwkeurig te kennen. En, wanneer de bisschop er niet tegen opzag om hem te wijden, wanneer verschillende abten hem in hun klooster opnamen en hem steeds om *eene andere reden* wegzonden of afwezen, wanneer zulke mannen in het huwelijk geen beletsel zagen, hoe kan men dit dan van dien ongeleerden man zelven verwachten? Moet men dan niet veronderstellen, dat de vrouw voldoende toestemming had gegeven, en dat de andere wetten, waartegen Emo schijnt gezondigd te hebben, in Friesland niet geldig waren? Moet men dan niet denken aan „eene gewoonte, die wel met de wetten strijdig was, maar die toch kracht van costuum" had, evenals voor een ander geval wordt aangenomen 1)?

Zag er dan niemand eenig kwaad in, dan mag men dit ook niet van den levensbeschrijver, den abt Emo, vergen. Zeker kende deze de wetten, die reeds in 1180 omtrent deze zaak waren uitgevaardigd 2), maar ook kende hij de wettige gebruiken. Hij schijnt er zelfs op te doelen, wanneer hij schrijft, dat de vrouw na de scheiding onder de hoede van hare broeders en moeder een zuiver leven leidde. Als wilde hij zeggen, dat aan

---

1) *De Katholiek*, t. a. p. bl. 248—251. Namelijk dat de dekens niet behoefden gewijd te worden.

2) *Corpus Juris*: Decr. Greg. IX, Lib. III, tit. 32, cap. 1—4.

den geest der wet en bijgevolg ook aan de natuurwet was voldaan.

Zoo meende ik de bedenkingen uit den weg te moeten ruimen, die tegen Emo van Romerswerf en zijdelings ook tegen zijn neef den kroniekschrijver en abt, Emo van Huizinge, gemaakt werden. Deze is en blijft een streng zedenmeester, die niemand ontziet, die niet alleen het kwaad, maar ook het onvolmaakte vervolgt en slechts woorden van lof over heeft voor heldendaden, welke de wereld niet begrijpt: voor de verzaking van allerlei genoegens en de geheele slachtoffering van zichzelven in den dienst van God.

Zoo behoudt het geleerd betoog van den Hoogeerw. Professor al zijne kracht. Waren de dekens van Friesland priesters geweest, dan zou de strenge Emo hen niet geprezen, maar wegens hun huwelijk ten strengste gelaakt hebben.

Heeswijk, 1 Aug. 1889. fr. G. VAN DEN ELSEN.
Ord. Praem.

NOGMAALS LEONARDUS MARIUS EN HUGO DE GROOT.

Nadat ik in mijn vorig artikel de wederzijdsche betrekking tusschen deze beide groote mannen had aangegeven en met afschriften uit beider brieven gestaafd 1), ontving ik uit dezelfde vriendenhand eenige kopieën uit de correspondentie van Dr. Nihusius, die over bovengenoemde betrekking nog meer licht verspreiden en omtrent den openbaren overgang van Grotius tot de Katholieke Kerk, naar mijne bescheiden meening, een afdoende uitspraak leveren.

De beroemde Nihusius, die te Helmstädt de doctorale waardigheid verwierf, aan de Universiteit dier stad eene talrijke en aanzienlijke jongelingschap om zijn leerstoel verzamelde en zich door zijne zeldzame geleerdheid aan het Hof te Weimar een hoog aanzien en eene schitterende betrekking had verzekerd, trok in het jaar 1622 naar Keulen, waar de roemrijke Leonardus Marius hem in den schoot der Moederkerk voerde. Van dat oogenblik af bestond er eene allerinnigste gehechtheid tusschen bekeerder en bekeerling. Vandaar dat Nihusius zich ge-

1) Die brieven waren te Rome opgespoord en de kopieën daarvan mij toegezonden door den Zeereerw. Zeergel. Heer Dr. G. Brom, aan wien ik voor zijne hooggewaardeerde bereidvaardigheid mijn hartelijken dank betuig.

durende eenige jaren te Amsterdam vestigde, waar Marius met het herderlijk bestuur van Haarlem's bisdom belast was. Hij woonde bij de weduwe van Martinus van Papenbroeck, op de Heerengracht „by het blaewe huys", en onder het adres dier aanzienlijke vrouw liet hij zich uit het buitenland zijne brieven toezenden; want „het is niet raadzaam — dus schreef hij aan den koninklijken senator van Bliterswijck — dat mijn naam onder aller oogen komt" 1). De hier heerschende onverdraagzaamheid was zóó spoedig met haar banvonnis gereed, dat zelfs de aanzienlijkste Katholieken, vooral bekeerlingen, zich in dit land nergens veilig rekenden. Om diezelfde reden achtte Nihusius het gevaarlijk openlijk met Huig de Groot, tijdens diens verblijf in deze gewesten, om te gaan, hoezeer ook hij, evenals Marius, tot de meest gevierde vrienden van Grotius behoorde.

In de brieven, die Nihusius van hier aan Mgr. Chigi te Keulen schreef, komen een paar fragmenten voor, waardoor wij nader worden bekend gemaakt met het aandeel, hetwelk Marius had in de uitgave der werken van Grotius. Zoo meldt hij in een schrijven van 13 November 1640, dat het werk van Grotius *In Evangelistas* over twee maanden zal verschijnen en dat Marius de dwalingen en onbedrevenheden van Grotius *in margine* aanteekent 2).

Ongetwijfeld worden hier bedoeld de *Annotationes in quatuor Evangelia*, die voor de eerste maal te Amsterdam in het jaar 1641 in het licht verschenen,

1) „Praestat enim, non incurrere meum nomen in oculos omnium."

2) „Grotii opus in Evangelistas duobus abhinc mensibus prodibit. Dn Marius multos ibi in margine notat errores viri ineptiasque....."

waardoor het aan Marius, die in dezelfde stad woonde, des te gemakkelijker viel aan de drukproeven de laatste hand te leggen. Dat Grotius nergens gewag maakt van de diensten, hem door den Amsterdamschen Beggijnenvader bewezen, kan ons niet bevreemden; maar hij geeft toch in de voorrede der *Annotationes* duidelijk te kennen, dat hij dank verschuldigd is aan mannen, wier namen hij, om wille der zaak, liever verzwijgt. „Ik onthoud mij — dus schrijft hij — van het noemen van namen, wijl ik zie, dat daardoor in deze eeuw van partijzucht het oordeel veeleer wordt verduisterd dan verhelderd" 1). Inderdaad, men had eens moeten weten, dat Marius, hoezeer hij ook door zijne *Commentariën op den Pentateuch* de toenmalige geleerde wereld had verbaasd, aan Grotius' uitgave de hulpvaardige hand had geboden, de *Annotationes* waren ongelezen op den Protestantschen *Index* geplaatst. Hugo de Groot was met de Calvinistische kwaadaardigheid der Staten van Holland bekend geraakt, toen hij na de ontvluchting in de boekenkist zijn verdedigingsschrift of *Apologie* had uitgegeven. Als antwoord daarop vervaardigden diezelfde Staten een plakaat, waarbij aan al de onderdanen der Vereenigde Provinciën *op straffe des doods* 2) verboden werd het werk van de Groot in hun bezit te hebben. Die Heeren smaalden wel op Rome, als soms een kettersch werk op den *Index* werd geplaatst, maar als zij zelf aan het werk togen, voegden zij er de doodstraf bij en verklaarden

1) „Peperci autem plerumque recitandis nominibus, quod ea videam factioso hoc saeculo magis ad oblimandum quam ad defaecandum judicium valere."

2) v. d. Aa, *Biographisch Woordenboek*, VII, 455.

bovendien den schrijver, zooals met Grotius het geval was, vogelvrij. Wie uit volle borst het lied der praedestinatie meêzong, woonde hier in het „klassieke" vaderland der vrijheid; maar die het waagde een stroobreedte van het pad der gepraedestineerden af te wijken, kon zich op galg en rad voorbereiden; voor hem schenen inquisitie en bloedraad altijd zitting te houden.

Het gewichtig vraagstuk echter, waardoor reeds zoovele pennen in beweging zijn gebracht, de Groots overgang tot de Kerk, wordt, naar ik meen, thans op bevredigende wijze opgelost door een brief van Dr. Nihusius, gericht aan Mgr. Chigi en gedateerd den 17 Mei 1645. Ziehier den tekst:

„Grotius is eigenlijk niet Katholiek, hoezeer hij niet ver van het rijk Gods verwijderd schijnt. Thans is hij bezig tegen Rivet een werk te schrijven, maar quasi onder een anderen naam. Deze zaak wordt met mijne tusschenkomst in het geheim door den Heer Marius bevorderd, daar Grotius ons beider vriendschap bemint, weshalve hij dan ook dat werk in de handen van Marius heeft overgeleverd. Hieruit kan Uwe Doorluchtige Hoogwaardigheid 's mans gemoedsstemming opmaken. Hij staat hier in groot aanzien bij de Arminianen en hunne geestverwanten. Onze burgermeesters hebben hem op een luisterrijk feestmaal onthaald. Maar toen hij te Rotterdam was aangekomen, hebben de bewoners hem met zooveel eerbetoon overladen, als zij nauwelijks voor een Prins van Oranje zouden aan den dag leggen. Immers hij was daar pensionaris voor en aleer hij met Barneveld naar den kerker werd gevoerd, waaruit hij ontvluchtte, of liever in een kist werd weggevoerd. Ik zou hem wel bezocht hebben, maar het was niet raadzaam hem te gaan spreken in een openbare herberg, daar zoowel de waard alsook Rivet mij kennen" 1).

---

1) „Grotius proprie non est Catholicus, licet non multum a regno Dei abesse videatur. Edet jam sed alterius quasi nomine librum contra Rivetum. Quam rem D. Marius per me secreto promovet, cum Grotius amicitiam nostram amet adeoque librum eum in D. Marii manus resig-

Vooreerst zij hier opgemerkt, dat het werk, waarvan de uitgaaf aan Marius werd toevertrouwd, den titel voert van: *Rivetiani Apologetici Discussio* en als een krachtig pleidooi voor de Katholieke Kerk kan worden aangemerkt.

Alle aanvallen tegen Rome slaat hij af met de wapenen, aan de H. Schrift, de Kerkvaders en de overlevering ontleend; hij verdedigt in zijne *Discussio* het primaat des Pausen, de wezenlijke tegenwoordigheid van Jesus Christus in het H. Sacrament des Altaars, de aanroeping der Heiligen, de vereering der relieken, het gebed voor de overledenen, het H. Misoffer enz. enz.; zoodat dit laatste werk van Grotius ons als eene belijdenis van zijn Katholiek geloof moet gelden.

Openlijk evenwel trad hij de ware Kerk van Christus, die hij zoo moedig had verdedigd, niet binnen; dit blijkt, dunkt mij, overtuigend uit bovenstaanden brief, die slechts 3 maanden voor zijn dood werd geschreven 1). Het is evenwel geen bloote veronderstelling, maar onze innige overtuiging, dat hij reeds bij zijn vertrek naar Zweden het vast besluit had genomen dien stap te doen. Aan het Hof te Stockholm vond hij daartoe geene geschikte gelegenheid; weshalve hij bij zijn aankomst aldaar

---

naverit. Inde Illma D. V. mentem viri perspicere posset. Valde ipse magni fit hic locorum ab Arminianis et similibus. Consules nostri exceperunt eum convivio valde honorifico. Roterodamenses vero advenienti tantum exhibuerunt nunc honoris, quantum vix exhiberent principi Auriaco. Fuit quippe syndicus eorum, antequam cum Barnefeltio daretur in custodiam, unde elapsus est seu in cista elatus. Accessissem eum, sed in diversorio publico alloqui non erat consultum, quod et hospes ille et Rivetus quoque me novit...."

Dabam 17 Maji, 1645.

1) Hugo de Groot stierf den 28 Augustus 1645.

aanstonds alle pogingen in het werk stelde, om uit den dienst des staats te worden ontslagen, ten einde zijne overige dagen als ambteloos burger door te brengen. Welke aanbiedingen men hem ook deed, hij bleef bij zijn besluit en begaf zich op reis naar Lubeck Ik meen ergens te hebben gelezen, zonder de plaats te kunnen aangeven, dat Grotius voornemens was zich te Munster metterwoon te gaan vestigen. In dat geval zou de keuze van deze katholieke stad bij uitnemendheid, die in een der brieven van Marius genoemd wordt: *Catholicae et universalis pacis curia* 1), door het verlangen om eindelijk aan het openbaar katholiek leven deel te nemen, een gereede verklaring vinden. Bovendien, de beroemde pater Jesuïet Petau, met wien Grotius te Parijs vriendschappelijk omging, hield zich overtuigd, dat Grotius, Zweden verlatende, het plan koesterde tot de Kerk zijner vaderen terug te keeren. Wij lezen daaromtrent in het *Historisch Woordenboek*, I, blz. 205 2): „Den P. Petau, denwelke met hem een sterke verbindtenis van vriendschap heeft gehad, was verzekerd, dat de dood deszelfs oogwit had voorgekomen, hetwelk hij genomen had om sijn doolingen af te sweeren op syn wederkomst uyt Sweeden, en in dit gedagt maekte hij geen scrupuel van voor hem Misse te lezen".

B. H. KLÖNNE.

1) Archief Beggijnhof, A. 21, Art. 51, n°. 4.

2) De volledige titel van dit boek luidt: *Historisch Woordenboek* oft Korte Beschrijving van alle de Mannen, geboren in de XVII Nederl. Provintien, de welke door verstand, bekwaemheden, deugden, dolingen enz. sedert de geboorte Jesu Christi tot op heden hebben uytgeschenen, Antw. 1786. Vgl. *Navorscher*, Bijblad, XLIII.

BOEKBEOORDEELING.

AAN DE BEOEFENAARS DER GEWIJDE WELSPREKENDHEID.

Aphorismen über Predigt und Prediger von Dr. Franz Hettinger. Freiburg, Herder, 1888. (534 S.)

Handleiding bij het onderwijs in de gewijde welsprekendheid door A. M. C van Cooth en M. J. A. Lans. Leiden, J. W. van Leeuwen, 1886. (288 blz.)

Al doende leert men: zoo laat zich het kortst en misschien ook het duidelijkst weêrgeven, wat sommigen omtrent de studie der gewijde welsprekendheid denken. En versta deze uitdrukking nu niet in den gewonen zin, dat nl. de beoefening eener kunst het eigenlijk gezegde onderricht moet vergezellen, aanvullen, voltooien; maar geef er voor het oogenblik deze eenzijdige beteekenis aan: welsprekendheid wordt niet met voorschriften geleerd; nauwkeurige regels en geleerde boeken kunnen hier niet baten; zelf doen, dat is het beste onderricht; oefening, oefening alleen vormt den redenaar.

Langs welke redeneering komt men tot dit besluit? Dat is niet zoo moeilijk te raden. Gedurende de studiejaren is men met die regels onderleid; bijna onbewust is men er door gevormd. Toen kwam de tijd, dat men ze in toepassing moest brengen; maar, zooals het gaat, in het begin staan de handen nog heel verkeerd. Mocht men zich al illusies gemaakt hebben, na korte ondervinding wil een ieder wel voor zichzelven bekennen, dat de laatste hand aan de redenaars-opvoeding nog moet gelegd worden. Maar dat zal de practijk wel doen. Inderdaad, door oefening wordt het beter; door oefening vooral verkrijgt men wat men het vurigst verlangde: gemak van spreken, vrijmoedigheid, rijkdom van woorden. Intusschen heeft men de regels voor een deel vergeten,

ten minste het bewustzijn er van; vergeten ook, wat men er aan te danken heeft; omdat de oefening het laatste, het meest welkome werk heeft gedaan, heeft zij alles gedaan! Zeker, ik dank de vriendelijke hand, die mij, onbeholpen ruiter, op 't paard tilt; maar die mij 't paard zelf schonk, heeft mij toch nog grooter dienst gedaan.

Al doende leert men; ongelukkig is dat niet enkel de slotsom van een averechtsche redeneering, maar ook de grondslag voor een verkeerde manier van doen. Al die geleerde voorschriften hebben weinig of geen voordeel gedaan: waarom zou ik dan tot die ondankbare studie terugkeeren? Als ik door eigen oefening zóó ver gekomen ben, waarom zou ik datzelfde middel niet blijven gebruiken om verder te komen? En zoo is voor geheel het volgend leven de lijn reeds getrokken — leeren door doen; met de jaren verzwakt de invloed van het eerste onderricht; door gebrek aan verzorging gaat de verkregen vorming verloren; al doende komt men tot zekere gewoonten, zekere eigenaardigheden, die geen verbeteringen zijn; voor de kunst treedt òf de (ongemanierde) natuur, òf wel gekunsteldheid in de plaats, en men bemerkt het niet, omdat men den inwendigen maatstaf kwijt is; langzamerhand wordt de preek rijker aan woorden, armer aan gedachten, willekeuriger van vorm; ten slotte, zooals iemand het uitdrukte, een godsdienstige voordracht, die met een tekst begint en met Amen eindigt. Zeker, *fabricando fabri fimus*, en al preekende leert men preeken — en al slecht preekende leert men slecht preeken.

Welsprekendheid kan niet geleerd worden, beweren anderen; door regels niet, en door oefening niet; het is natuurlijke aanleg, gave, talent; men is redenaar bij Gods genade, maar men wordt het niet; op wien de mantel is gevallen, die is profeet, en niemand anders; wie redenaar is, die is het van nature, en wie het niet is, kan zich de moeite wel sparen om het te willen worden; men kan dat niet leeren, men moet het geboren zijn: dat is het ware!

Dat is zeker het ware, en het uitstekende, en het volmaakte — en juist daarom het zeldzame, helaas! Welsprekendheid in dien hoogen zin, als aangeboren kracht, is het deel van slechts weinigen. En ook deze buitengewone naturen, deze uitverkorenen, die God nu en dan aan de wereld schenkt, hebben door veel studie en arbeid hun hooge gave aangevuld en volmaakt. Maar hoe zou

de Kerk met deze weinige uitstekenden hare zending vervullen? Duizenden en duizenden heeft zij noodig, altijd door, en het s dus de vraag: hoe zullen dezen, die niet van nature welsprekend zijn en toch uit plicht van staat redenaars moeten wezen, op de beste wijze hun ambt waarnemen? Zullen zij toch ook hun natuur slechts moeten volgen, zonder zich veel om regels te bekommeren, en preeken zooals het gaat, zich troostende met het spreekwoord van „ieder vogeltje"? Doch de natuur is uit zichzelve zoo ruw; zij moet door de kunst opgebeurd en veredeld worden; een natuurmensch is een wilde en zulk een natuur-preek is niet van alle bestaanbare de beste.

Het beste dient hier toch wel geleverd te worden; dat eischt alleen reeds de welvoeglijkheid. Want het volk moet ons hooren; indien de preek een vrije samenkomst was, dan zou men zeggen kunnen: wie er geen genoegen in vindt, kan heengaan; maar het hooren van de preek, dikwijls zelfs van *die* preek, is een plicht, en het schijnt wel passend, dien plicht zooveel mogelijk te vergemakkelijken. Dat eischt ook geheel het doel van de predikatie, hetwelk blijkt uit de opdracht van Christus: „Gaat en leert — en doet onderhouden". Het doel van den predikant is dus, zijn preek zoodanig te maken, dat men er zoo al niet met genoegen dan toch met welwillendheid naar luistert; want welk nut is er te verwachten, wanneer iemand met verveling, met tegenzin wordt aangehoord? Zijn doel is ook, de waarheid zoo helder voor te stellen, dat zij zonder inspanning begrepen wordt; en hetgeen hij zelf gevoelt zoo krachtig en warm te openbaren, dat het gehoor niet slechts begrijpt wat hij begrijpt, en denkt zooals hij denkt, maar ook wil zooals hij wil. Hij moet aan het volk geven wat het nuttigst is, en het geven op zulk eene wijze, dat hij daar de meeste vruchten van verwachten kan. En wie zal van nature in staat zijn, in dit alles het beste te vinden?

Ach ja! die vruchten van 't preeken! Juist deze gedachte is het misschien wel, die den moed eerder wegneemt dan opwekt, den ijver meer doodt dan aanvuurt. Zou het nut wel zoo groot wezen? Zou het zooveel moeite wel loonen? Zoo wordt wel eens inwendig gezucht, soms halfluid geklaagd; zóó werd eens met sierlijke welsprekendheid, maar scherp en bitter, openlijk gezegd door niemand minder dan Massillon zelf: „In menigte komt men hier, om de woorden der wet te vernemen, zooals eertijds de Israelieten aan den voet van den heiligen berg. Ter nauwernood

kunnen onze kerken de talrijke geloovigen bevatten; zelfs gedurende de verhevene geheimen is het altaar niet door zooveel aanbidders omringd; de wereldsche samenkomsten worden gestaakt, om bij de onderrichting deze godvruchtige vergadering nog in talrijkheid te vermeerderen; en zag men ook in deze tijden den ijver der Christenen omtrent alle andere plichten van den godsdienst verflauwen, in dit opzicht, schijnt het, verminderde hij niet. En toch, onder alle bedieningen, welke aan de Kerk tot volmaking der uitverkorenen zijn toevertrouwd, is er bijna geen nutteloozer dan die des woords; en het machtigste wapen, dat de godsdienst ten allen tijde tot bekeering der menschen heeft aangewend, is nu het zwakste van alle hulpmiddelen geworden. Gij zelf, mijne broeders, zijt een treurig bewijs van die waarheid. Nooit waren de onderrichtingen menigvuldiger dan in onze dagen, en nooit waren de bekeeringen zeldzamer" 1).

Nu zal men wellicht die kleur te fel, dien vorm te scherp vinden en toch geneigd wezen, den grooten redenaar in den grond der zaak gelijk te geven. Al dat preeken geeft zoo weinig, wil men hem soms nazeggen in een moedelooze stemming. Juist alsof wij volkomen in staat waren, over dit punt te oordeelen. Ja, men zou wel wenschen, dat het koren groeide onder 't zaaien; men zou 's avonds wel vruchten willen plukken van den boom, die men 's morgens geplant heeft; men zou wel wonderen willen zien. Doch de goede orde is, dat men met zorg zaait en met geduld wacht; als dan de zon schijnt en de regen valt, zal er wel iets van gedijen. Moedeloosheid, die zorgeloos maakt, zal in ieder geval de vruchten niet doen toenemen; integendeel. „Ik heb geen lust mij veel moeite te geven, want het preeken baat zoo weinig"; die gedachte zou waarschijnlijk opwekkender, vruchtbaarder worden, indien ze eenvoudig werd omgekeerd.

Tegenover het woord van Massillon moge dan ook zijn voorbeeld staan; ondanks deze en dergelijke ontboezemingen heeft hij nooit opgehouden, van zijn kant het beste te geven wat hij geven kon; en ik vermoed wel, dat hij nu, van een hooger standpunt dan zijn predikstoel in de koninklijke kapel, met vreugde zal inzien en gaarne erkennen, dat hij toen wel wat overdreven heeft.

Het beste dient hier gegeven te worden, nog om een andere

---

1) Massillon, 1e Zondag v. d. Vasten: *Sur la parole de Dieu*, 1e deel,

reden, die altijd geldt, die op zichzelf afdoende is en geen uitzonderingen toelaat, nl. de hooge waardigheid van 't woord Gods. Preeken is het voortgezette werk van Jesus Christus, een werk, dat dengenen, in wiens naam het verricht wordt, waardig moet zijn; het is één van de groote middelen, waardoor God met den mensch gemeenschap houdt, het spreken van God tot Zijn volk; door wien ook verkondigd, het is en blijft het woord van God. Een van die werken Gods, die men niet achteloos zal verrichten.

Bossuet zegt daaromtrent een schoon, verheffend woord, een opwekking in dagen van moedeloosheid 1): „Het huis Gods heeft twee verhevene, eerbiedwaardige plaatsen, nl. het altaar en de preekstoel; en tusschen die heilige plaatsen en hetgeen daar verricht wordt bestaat er een zeer innig verband. Van beiden spreekt J. Chr. tot ons. Dáár vernieuwt Hij voor onzen geest de gedachtenis aan Zijn lijden, en leert ons daardoor, ons zelven offeren met Hem, en spreekt aldus tot ons zonder woorden; hier geeft Hij ons Zijne onderrichtingen, door 't levend woord bezield. En wilt gij nog een nauwer verband: dáár worden door de kracht van den H. Geest en door de geheimzinnige woorden, waaraan men niet zonder ontzag kan denken, de geofferde gaven veranderd in het lichaam onzes Heeren Jesus Christus; hier moeten door denzelfden Geest, en ook door de kracht van 't Goddelijk woord, de geloovigen van Jesus Christus veranderd worden en gevormd tot Zijn lichaam en Zijne ledematen. Om dit wonderbaar verband tusschen altaar en predikstoel hebben sommige oude leeraars niet geschroomd tot de geloovigen te zeggen, dat zij tot beide met denzelfden eerbied moeten naderen. En daaromtrent zult gij gaarne de merkwaardige woorden van den H. Augustinus vernemen, die onder de geleerden wel bekend zijn: „Ik vraag u, broeders, zegt mij: wat schijnt u grooter toe, het woord Gods of het lichaam van J. Chr.? Indien gij naar waarheid wilt antwoorden, dan zult gij ongetwijfeld zeggen, dat Gods woord niet minder is dan Christus' lichaam; en daarom moeten wij zorgen, dat het woord Gods, hetwelk ons verkondigd wordt, niet door denken of spreken aan ons hart ontvalle, met dezelfde waakzaamheid, waarmede wij zorgen, dat niets van Christus' lichaam, wanneer het ons wordt toegediend, uit onze handen op den grond

1) Bossuet, 2e Zondag v. d. Vasten, 2e preek: *Sur la parole de Dieu*, Exordium.

valle; want wie het woord van God achteloos hoort is niet minder schuldig dan degene, die door onoplettendheid het lichaam van Christus vallen liet" 1).

Dit is gezegd tot het volk, dat Gods woord komt hooren; maar het geldt natuurlijk niet minder dengene, die het verkondigt. Evenals de hoogwaardigheid van het aanbiddelijk Sacrament, indien ik nog een oogenblik diezelfde vergelijking mag voortzetten, niet minder eerbied vraagt in hem, die het toedient, dan in dengene, die het ontvangt.

De gewijde redenaar moet dus wel naar het beste streven; niet om een *groot* redenaar te worden, want zulken roept God op Zijn tijd; maar om één van de voornaamste plichten zoo goed mogelijk te volbrengen: om aan het volk zooveel mogelijk datgene te kunnen geven, waarop het recht heeft; om dat te kunnen doen in dien vorm, welke met het belang van het volk en met de verheven waardigheid van Gods woord het best overeenkomt. Deze welsprekendheid heeft men uit zichzelf niet. Het is ten deele een gave, die toeneemt bij gebed en overweging; ten deele een kunst, waardoor de natuurlijke aanleg wordt geadeld en verhoogd. Die kunst is gegrond op wetten en regels, welke de beste onder hare beoefenaars ons in stelselmatige orde of in uitmuntende voorbeelden gegeven hebben. Bij hen alzoo moet men leeren en altijd blijven leeren, omdat men altijd vergeet en het volmaakte nooit bereikt. Onze tegenstanders geven ons een voorbeeld, zegt de H. Augustinus, en zijn woord geldt voor onze dagen zeker zoo goed als voor zijnen tijd: „Zij [de ketters] verkondigen hun dwalingen kort, helder, met overtuiging, en wij zouden zóó de waarheid leeren, dat het hooren verveelt, het begrijpen vermoeit en het gelooven niet lust? Op leugenachtige gronden bestrijden zij de waarheid en bevestigen zij hun dwaling, en wij zouden noch de waarheid verdedigen noch de leugen weêrleggen kunnen? Om hunne hoorders tot dwaling te verleiden, weten zij angst en droefheid en vreugde op te wekken en ze met alle kracht aan te sporen, en wij zouden traag en koud en slaperig blijven voor de waarheid? Wijsheid

---

1) De uitgevers van Bossuet waarschuwen hier, dat de preek, waaraan dit stuk ontleend is, vroeger ten onrechte aan Augustinus werd toegeschreven. Zij is van Caesarius van Arles († 542).

is meer dan welsprekendheid; maar niets gaat boven deze beide vereenigd" 1).

Deze gedachten kan men, in hoofdzaak ten minste, terugvinden in Hettinger's *Aphorismen*, vooral in het eerste hoofdstuk. Natuurlijk zou het wel aangenaam zijn, indien de vriendelijke lezer hierdoor tot het vermoeden was gebracht, dat het geheel een goed en schoon boek kan wezen; zeker is het een zeer nuttig boek. Geen wonder trouwens; de schrijver verzekert ons in de voorrede, dat hij, zelf leeraar in de gewijde welsprekendheid, tevens het predikambt meer dan een menschenleven lang zonder ophouden heeft uitgeoefend. „Daarbij heb ik ondervonden, aan mij zelven het meest, dat een predikant nooit volleerd is. Wat ik nu door overweging van de oude meesters zoowel als door het hooren van de uitstekendste predikers heb geleerd, door ondervinding heb verworven en bij de oefeningen der aanstaande predikers heb beproefd, wilde ik in dezen meer vrijen vorm van aphorismen 2) uitspreken".

Het boek is als feestgave geschonken aan het diocees van Würzburg; doch de eerbiedwaardige schrijver zal het ons wel niet ten kwade duiden, indien wij ook ons voordeel daarmêe doen. Het is waar, het is een Duitsch boek; maar niet zoo verschrikkelijk Duitsch, als het had kunnen zijn; de goede doctor is zelf een vijand van barbaarsche woordkoppelingen en onmetelijke periodes. Het is vooral niet Duitsch-wetenschappelijk, niet geleerd. Een eenvoudig boek, waarin op gezelligen toon de voornaamste vragen behandeld worden, welke hier te pas komen; een vriendelijk, hartelijk boek, dat u niet zoozeer met bewijzen wil overtuigen als met warmte tracht te overreden om het betere te doen, althans te beproeven. Het is ook een ouderwetsch boek, vol van den echten Roomschen geest; streng houdt het vast aan den overgeleverden vorm, aan propositie en indeeling, aan exordium en peroratie, en toont het voordeel er van aan, onder het geven van nuttige wenken; het kent ook geen betere bronnen dan Schriftuur, en Vaders, en liturgische boeken; het verwijst naar dezelfde modellen, waar altijd naar verwezen wordt, en zegt dus

---

1) *De doctrina Christiana,* Lib. IV.

2) Deze aphorismen (korte regels) zijn in flinke hoofdstukken uitgewerkt.

betrekkelijk niets nieuws. En toch is het telkens of men nieuwe ontdekkingen doet; of men nu voor het eerst begrijpt wat Bijbel en Brevier voor ons zijn kunnen, hoe wij met Augustinus ons voordeel kunnen doen, hoe wij Bossuet moeten lezen. Bovendien geeft het zulke groote gedachten van den prediker en zijn werk, dat men de moeilijkheden, daaraan verbonden, bijna vergeten zou.

Voor de jongeren vooral kan het een gids zijn, een vriendelijke gids met veel ondervinding, wiens vaste hand zij maar te grijpen hebben, om menige buiteling te voorkomen of te herstellen. En voor ouderen kan het worden als een vriend uit vroegere dagen, die toen gemeenzaam met hen was en nu wêer eens gezellig bij hen zit; die vele halfgesleten herinneringen doet opleven en nu en dan — wie weet? — een enkel woordje zegt, dat men.... enfin.... dat men zich kan aantrekken.

Het kon wel gebeuren, dat men onder het lezen van dit boek ietwat ontevreden over zichzelven wordt; maar dat is de laatste indruk niet; neen, het wijst den weg naar het betere en wekt verlangen naar het betere, want het is de vrucht van veel kennis en ondervinding en tegelijk van veel warmte en liefde; uit zijn geest en uit zijn hart heeft Hettinger ons gegeven.

Wanneer men nu en dan, in een rustig uurtje, dit boek eens openslaat, dan zal men bijna zeker iets vinden, dat men met genoegen of met voordeel lezen kan. Maar het spreekt van zelf, niet elk van de vierentwintig hoofdstukken zal dezelfde belangstelling wekken. Zoo wordt b.v. in Hoofdstuk II—IV de vraag beantwoord: hoe komt het dat over het algemeen (in Duitschland) het onderwijs in de gewijde welsprekendheid zoo onvoldoende vruchten voortbrengt? Omdat het gegeven wordt niet op de goede manier, niet op den rechten tijd, niet door den meest geschikten persoon, zegt Hettinger. Men begrijpt, dat hij deze gelegenheid niet laat voorbijgaan om ook eenige guitige, ondeugende opmerkingen te maken, welke door een leeraar en door een leerling met verschillend oog beschouwd, en toch door beiden met genoegen zullen gelezen worden. De slotsom wordt gewis door ieder toegegeven, dat namelijk bij het verlaten van de seminaries het laatste woord nog niet gezegd is. Er moet nog geleerd worden; en waar? Niet bij protestantsche redenaars (V). Deze vermaning mogen wij als voor ons overtollig aannemen, maar wie besluit, dit

hoofdstuk niet over te slaan, wordt beloond met de teekening van het beeld, groot en opwekkend, van den katholieken redenaar. Waar zullen wij dan zoeken wat wij noodig hebben? Natuurlijk in de H. Schrift, bij de Vaders en de besten onder hunne navolgers. Ook uit de hand van den Duitscher verwerven Bourdaloue en vooral Bossuet (VI en VII) hier de eerepalm 1).

Nu volgt een reeks van geheel zakelijke vragen: over het gebruik en het nut van den tekst; over de bronnen, waaruit men den noodigen voorraad kan putten of aanvullen; over de inrichting van eene preek; over eenheid en verdeeling, exordium en peroratie; over den vorm, dien men aan zijn preek behoort te geven; over den stijl, vooral over den zoogenaamden populairen stijl; eindelijk over voordracht, stem en gebaren (VIII—XX).

Zooals men ziet, het zijn de oude vragen; maar niet altijd heeft men het voorrecht het antwoord daarop te vernemen van een man, die zooveel ondervinding heeft en het zoo aangenaam weet te zeggen als Dr. Hettinger. Zulk een inhoudslijst, ik begrijp dat zeer goed, is niet bijzonder geschikt om van dat voorrecht een groote gedachte te geven; maar zouden vele woorden dit doen? En zoo ik voorbeelden tot bewijs wilde geven, dan kwam ik waarlijk in de verlegenheid van den overvloed. Het laatste hoofdstuk zou ik dan o. a. geheel willen uitschrijven; het heeft tot opschrift: *Van de studeerkamer naar den preekstoel* en geeft antwoord op de vragen, of en hoe de preek behoort geschreven en geleerd te worden. Dat schijnt nog al eenvoudig, gemakkelijk te beslissen, vooral voor de practijk, en niet zeer verheffend. Maar de verrassing is daarom des te grooter, wanneer men hier niet alleen een zeer zakelijk antwoord ontvangt en de gronden, waarop het steunt, maar ook rekening ziet gehouden met al de moeilijkheden van het werkelijk leven, en tot in kleine bizonderheden de hulpmiddelen vindt aangewezen, om ze zooveel mogelijk te overwinnen. En weinig verheffend? Het begin van dit hoofdstuk moge als voorbeeld dienen, hoe de schrijver aan het schijnbaar minder beduidende eene ziel weet te geven: „Onze stem moge krachtig of zwak, meer of minder welluidend zijn; maar onder alle om-

1) Duitsche modellen zijn minder algemeen. De belangstellende wordt door den schrijver met zichtbare voorkeur verwezen naar Brischar, *Auswahl von Predigten der deutschen Kanzelredner der letzten drei Jahrhunderte* (Schaffhausen, Hurter).

standigheden blijft er toch altijd ééne noodzakelijke voorwaarde voor een goede voordracht en een goede preek: waarheid. Gelijk de bron uit de rots naar buiten breekt, zoo moet de preek opkomen uit de diepten van des redenaars ziel, als een natuurlijke openbaring van zijn inwendig leven, als een onmiddellijke uitstorting van al die gedachten, waarvan hij vol is, van die gevoelens van godsvrucht, eerbied, hoop en liefde, die hem zelven beroeren en dringen om ook aan ons, zijne hoorders, het geluk des geloofs te brengen, en hoop op verlossing, en vrede en vreugde in den H. Geest. *De liefde van Christus dringt* den echten prediker, maakt zijn mond welsprekend, zijne woorden bezield en bezielend, zoodat zij als vurige vlammen in de harten zijner hoorders slaan, en daar licht en warmte, verheffing en leven wekken, waar het te voren duister was, koud en dood. Sailer heeft daaromtrent een goed woord gezegd: „Met vreemde vleugels vliegen wij niet of maar slecht; willen wij vliegen, dan moeten de slagpennen uit ons zelven gegroeid zijn. Hetgeen ik leer moet een schat van mijn eigen hart geworden zijn, zoo ik de harten van anderen veroveren wil. Maar die leer wordt mijn eigendom slechts door overweging, door liefde, door oefening door ze te genieten, door ze gemeenzaam te maken voor mijn geest". Daarom moet de preek in den volsten zin het eigendom van den prediker zijn, onafscheidbaar met hem vereenigd, in zekeren zin zijn geestelijk ik, dat voor de christelijke vergadering optreedt. En hoe zullen wij het nu aanleggen om de preek, welke wij in de studeerkamer bewerkt hebben, zoo geheel in ons op te nemen, dat wij op den preekstoel geheel daarvan doordrongen zijn en onze kamer vergeten? Want een preek moet niet gedrukt en gelezen, maar gepreekt en gehoord worden; en alle inspanning, alle begaafdheid, alle meesterschap over taal en stijl is verloren en nutteloos, als de predikant niet preeken kan, als hij voor de gemeente niet kan uitspreken, wat hij gedacht, overwogen en gevonden heeft, wat hij wil en gevoelt; als zijn geheugen hem in den steek laat; als hij den samenhang der gedachten niet kan vasthouden; als de toehoorders voortdurend gepijnigd worden door angst voor den prediker, waardoor alle uitwerking, zelfs van de beste preek, verloren gaat".

Nu, „hoe men dat moet aanleggen" en zooveel andere wetenswaardige dingen moge men van den schrijver zelf vernemen; waarschijnlijk zal men gaarne en met vrucht naar hem luisteren,

en erkennen, dat hij den moeilijk te winnen lof: „omne tulit punctum" wel verdiend heeft.

„Dit boek is geen leerboek", zegt Hettinger zelf; „daarvoor is het niet systematisch, niet geleerd genoeg; het bevat ook niet alles, wat men in een leerboek gewoonlijk vindt". Het is dus, volgens aard en bestemming, een vervolg, een aanvulling van de *Handleiding*, hierboven vermeld, welke ons voor een paar jaren geschonken is. Misschien is dit laatste wel wat veel gezegd; het is eenigzins intiem, een soort van familieboekje: „een handleiding bij het onderricht, waarin de rhetorische voorschriften zoo beknopt mogelijk zijn samengevat, dikwerf alleen als eene aanleiding om ze mondeling uitvoeriger te bespreken". Wel is het inleidend woord „aan den lezer" gericht, maar uit alles blijkt, dat het boek op de eerste plaats bestemd is voor degenen, die nog leven in de gelukkige „jaren der aankomende jeugd".

En wie daar buiten valt mag het, zoo hij verkiest, dankbaar aannemen, en zwijgen? Het eerste heb ik gedaan; deze éénige Hollandsche verschijning was toch wel belangstelling waard; te goeder trouw begon ik het te lezen en met tusschenpoozen heb ik dat voortgezet tot aan het eind. Want al is het geen leesboek, er staat zoo veel in, dat alle aandacht verdient; het geheugen moet somtijds verfrischt, de ijver soms geprikkeld worden; en het boek wordt niet slechts genietbaar doch bepaald onderhoudend door een schat van voorbeelden en aanhalingen. Deze hebben bovendien nog een ander nut; zij verwijzen niet alleen naar de schrijvers, aan welke zij ontleend zijn, maar noodigen u ook als van zelf uit, het geheel weêr eens op te zoeken en te lezen en te genieten. Want dit laatste gunnen wij onszelven misschien te weinig. Hoe gaat het somtijds? Men heeft niet steeds overvloed van tijd om zich voor te bereiden, en men gevoelt, dat het noodig wordt er werk van te maken; vrij gejaagd neemt men dan één of meer auteurs bij de hand, snuffelt in de analyse, glijdt haastig over het exordium heen, leest onrustig de preek of een gedeelte er van, vindt natuurlijk niet juist wat men zoekt en komt tot het besluit, dat er deze keer toch niets in staat. Maar sla op uw gemak deze of gene preek eens open, waarop de *Handleiding* u opmerkzaam gemaakt heeft, waarvan het de schoonheden heeft doen zien of aangeduid; lees die rustig, in dien geest, om te bewonderen en te genieten, en het is waarschijnlijk, dat ge niet

alleen een genoegelijken avond doorbrengt, maar ook niet zoekende velc dingen opmerkt, die ge zoekende niet hadt gevonden.

Dit is nu de reden, waarom ik het bij het dankbaar aannemen niet laat, maar het ook waag er een enkel woord van te zeggen. Het boek is misschien niet zoo algemeen verspreid als het zijn mocht. Dat kan ten deele het gevolg van een vergissing zijn; men meent misschien, dat het uitsluitend een studieboek is. Maar, zooals ik zeide, nu en dan een hoofdstuk daaruit lezen is geen onaangename bezigheid, en sommige lessen kunnen met vrucht wel eens herhaald worden. Ten deele kan het ook aan de wijze van uitgave liggen: het boek is niet zoo kloek, zoo degelijk van vorm, als het, zelfs alle omstandigheden in aanmerking genomen, wel zijn kon. En waartoe mag het dienen, zulke microscopische lettertjes en zulke soms raadselachtige verkortingen te gebruiken? Een enkele maal wordt het bepaald grappig. Lees b. v. eens luid blz. 157: „Ofschoon A. had gevorderd, dat D. denzelfden gang in zijn verdedigingsrede zou volgen, begreep D. zeer goed, dat hij na A. lange rede" enz. of: „zoo ontneemt I. van D. reeds aanstonds allen grond aan III van A; de eigenlijke rechtskwestie, tegen I en II van A, behandelt D. met bewonderenswaardigen tact" enz. Maar dat is geen les in de welsprekendheid, dat is een algebraïsche formule!

Dit zijn kleine verbeteringen in den vorm, die ik durf aanbevelen, en verder ga ik niet. Ne sutor ultra crepidam! Aan de voortreffelijkheid der voorbeelden twijfel ik niet; maar misschien zouden de geleerde schrijvers in overweging willen nemen, of de kennis van het Grieksch wel zóó algemeen is, als zij schijnen te veronderstellen; vooral of die kennis wel altijd zoo grondig is, dat men op zijn gemak in die taal genieten kan. Wanneer men b. v. leest: „Demosthenes besluit dit gedeelte zijner rede met een bijna lyrischen eed, om onmiddelijk daarna Aeschines onder de verachting des volks te verpletteren", dan gaat men daar eens voor zitten, want dat ziet er bekoorlijk genoeg uit. Maar helaas! (ik openbaar hier mijn schande, dat weet ik wel) ik heb er niets van genoten; twee bladzijden zuiver, heerlijk Grieksch, ongetwijfeld, maar zonder vertaling er naast!

Dit is een voorbeeld uit velen, en naar ik vrees ben ik ook een voorbeeld uit velen, en uit naam van die velen zou ik bijna durven verzoeken... deze schatten meer algemeen bereikbaar te maken. „Wie, wat de hoofdgedachte betreft, met ons instemt,

zal ons ten hoogste verplichten door ons opmerkzaam te willen maken op de verbeteringen, welke in dit werkje kunnen aangebracht worden om de ontwikkelende en vormende bedoeling beter te bereiken", zoo staat er in het woord „aan den lezer"; en dat zij de verklaring, zoo noodig de vergoelijking, van het voorafgaande. Dat is tegelijk één van de redenen, waarom ik meer uitvoerig het werk van Hettinger besproken heb. Want naar mijn beste meening zou het een zeer nuttige en zeer welkome gave zijn, als ons vereenigd en saamgesmolten werd gegeven, wat wij nu in deze twee boeken afzonderlijk bezitten. Wellicht kunnen de samenstellers der *Handleiding* bij eene tweede uitgave aan dezen wensch geheel of gedeeltelijk tegemoetkomen. Maar zoolang deze vrome wensch niet is vervuld, weet ik geen beteren raad te geven dan beide te zamen te gebruiken, het ééne als aanvulling van het andere; het ééne dan meer geleerd, meer systematisch, het andere meer gemoedelijk, meer opwekkend; het eene meer als wegwijzer, het andere meer als gezelligen vriend; vereenigd kunnen zij een machtige hulp zijn voor een ieder, die verlangen gevoelt, om in de kunst der gewijde welsprekendheid naar beter en hooger te streven:

„Si quid novisti rectius istis
Candidus imperti; si non, his utere mecum".

G.

VERZAMELING VAN PRACTISCHE STOFFEN VOOR DEN KANSEL 1).

Onder bovenstaanden titel verscheen in den aanvang dezes jaars een reeks van predikatiën „ten gebruike der eerw. geestelijkheid" opgesteld en verzameld door den Eerw. Heer J. Nuijts. Reeds uit dien titel blijkt, dat het den schrijver niet te doen was om een stichtelijke huislectuur te leveren; trouwens preêkenboeken vinden bij onze katholieke bevolking weinig aftrek; de Eerw. Heer Nuijts stelde zich voor, gelijk hij ook met duidelijke woorden in het „voorbericht" zegt: „de taak van den kanselredenaar eenigermate te verlichten, en zijn arbeid wat te vergemakkelijken".

---

1) Ten gebruike der eerw. geestelijkheid, door den Eerw. Heer J. Nuijts, R. K. Pr. Drie deelen. 's Bosch-Zwolle, W. van Gulick, 1889.

Het is ongetwijfeld een eervol en een hoogst verdienstelijk werk de vruchten van eigen kennis en belezenheid den jongeren broeders in het heilig predikambt aan te bieden, en met de schatten eener veelzijdige ervaring hun te gemoet te komen, die zelf nog weinig of geen ondervinding konden opdoen. Er zullen echter uit den aard der zaak aan een arbeid als deze vrij hooge eischen gesteld worden: immers het geldt hier de voorlichting niet van den eenvoudigen geloovige, maar van den priester, en deze zal niet tevreden zijn, indien de preek, die hij als leiddraad ter hand neemt, niet tevens, althans tot zekere hoogte, model is.

Met dezen regel voor oogen kunnen wij het werk van den Eerw. Heer Nuijts niet zoo onvoorwaardelijk aanbevelen, als wij wel zouden wenschen; dat wij echter om die reden de waarde van het goede en bruikbare, wat er in gevonden wordt, geenszins willen verkleinen, zal, hoop ik, duidelijk genoeg blijken uit de volgende regelen.

Met recht betitelde de Schrijver zijn arbeid als: „verzameling van *practische* stoffen", want de onderwerpen, die hij behandelt, zijn van uiterst practischen aard: het zijn die waarheden van den godsdienst, welke den meesten invloed hebben op het leven, en verder de voornaamste plichten van den Christen. Alleen de laatste reeks, die een tiental lofredenen op verschillende Heiligen bevat, maakt hierop een uitzondering. Ook bij de behandeling heeft S. getracht zooveel mogelijk nuttig te zijn voor het leven, en dit is, dunkt mij, de voornaamste verdienste van zijn werk. De bij uitstek practische Alban Stolz spreekt ergens in zijn *Homiletik* van predikers, die zich geen hooger doel voorstellen dan hunne toehoorders eenigen tijd op een stichtende wijze bezig te houden, en past op hen het scherpe woord van Cicero toe, dat ze niet veel anders beoogen dan: „Ut aliquid dixisse videantur". Tot dezulken behoort de Eerw. Heer Nuijts volstrekt niet. Hij stelt zich een practisch doel voor oogen, en in zijn toepassingen gaat hij recht op dat doel af, door duidelijk en onomwonden de bijzondere punten aan te wijzen, waarop hij de aandacht zijner toehoorders wil vestigen. Het blijkt hierbij, dat S. bij sommigen zijner preeken voornamelijk het oog had op dorpsgemeenten; dit belet echter niet, dat zijn arbeid ook elders bruikbaar zij, want om werkelijk vruchtbaar te wezen, zullen de toepassingen, aan een gedrukte preek ontleend, toch altoos naar de eischen van plaats en personen dienen gewijzigd te worden; indien de gebruiker er dan tevens wat meer vuur

en gloed weet in te brengen, zal hij de waarde er van aanmerkelijk verhoogen.

Meerdere preeken zijn vormelijke missiepreeken; dit rechtvaardigt de invocatie op het einde van het exordium, die anders ten onzent niet gebruikelijk is, en verklaart enkele andere eigenaardigheden, zooals b.v. de zegensprekingen aan het eind der preek over de volharding (Dl. III, bl. 11, 12), die, behalve bij de sluiting eener missie, zeker misplaatst zouden zijn.

De missiepreek streeft er naar, zoo sterk mogelijk op het gemoed der hoorders te werken; en levendige, indrukwekkende schilderingen zullen daartoe niet weinig bijdragen. S. heeft dit zeer terecht begrepen, maar is bij zijn schilderingen niet altoos even gelukkig. Om zijne hoorders eenig denkbeeld van het geluk des hemels te geven, wordt de heerlijkheid van Salomon geschetst (Dl. II, bl. 76—78); die beschrijving is echter én te lang én te minutieus. Andere beschrijvingen zijn wat al te schilderachtig, zooals de zinsnede over de „temperatuur" des hemels (D. II, bl. 87), en deze andere (Dl. II, bl. 42): „In de hel zijn „de verdoemden aan een en dezelfde keten verbonden (Sap. XVII, „17); wanneer een verdoemde zich beweegt, bewegen zich tevens „alle anderen, vandaar een oorverdoovend, vreeselijk, aanhoudend „gedruis, veroorzaakt door de ketenen, waarmede dat onnoemelijk „getal verdoemden en duivelen beladen zijn". De wijze, waarop S. een „flauw denkbeeld" tracht te geven van den duur der eeuwigheid, is niet vrij van gezochtheid: „Verbeeldt u den hemel, „het uitspansel, als zijnde een onmetelijk perkament; verbeeldt u „vervolgens, dat alle vogelen hunne pennen afstaan om te schrij„ven, dat al het water der zee in inkt veranderde, en dat alle „engelen achtereenvolgens dat perkament met cijfers beschreven, „zou dan..." enz. (Dl. II, bl. 70). Allervreemdst ook zou van den preekstoel de alleenspraak klinken van keizer Zeno, die, levend begraven zijnde, in zijn grafkelder ontwaakt en uitroept: „Ben ik wakker of slaap ik nog? Is dit een droom of eene wer„kelijkheid? Neen, er valt niet meer aan te twijfelen, ik ben „levend begraven! Waar is mijn paleis? waar Constantinopel? „waar mijne lijfwacht? wie heeft mij het licht, het keizerrijk ont„nomen? Soldaten, bedienden, vrienden, komt mij te hulp! 't Is „uw keizer, uw meester, die u roept!" (Dl. II, bl. 66)

Het is een voordeel dezer verzameling, dat aan het hoofd van

elke preek de korte inhoud wordt aangegeven. Soms bevat die inhoudsopgave alleen de eigenlijke verdeeling, maar meestal ook de onderdeelen en zelfs de verschillende punten van ieder onderdeel. Vooral die meer uitgebreide opgaven zullen den gebruiker welkom zijn. De eigenlijke verdeeling, die S. vormelijk pleegt aan te geven, is in den regel eenvoudig en doelmatig, al zou ook een ietwat stiptere opvolging hier en daar van de regelen der redekunst aan de eischen van het practische nut geen afbreuk hebben gedaan. Enkele verdeelingen zijn te ruim genomen. Een preek over „de zonden tegen de naastenliefde" wordt b. v. aldus verdeeld en onderdeeld:

„Men krenkt den naaste:

„I. In zijn goederen en fortuin: 1. Door onrechtvaardigheid. 2. Grootte dier zonde. — Herstel. 3. Straffen dier zonde.

„II. In zijn eer en goeden naam: 1. Inwendig. (Achterdocht. — Vermetel oordeel.) 2. Uitwendig. (Kwaadspreken. — Laster.) 3. Grootte dier zonden. 4. Verwoestingen.

„III. In zijne ziel: 1. Door ergernis. 2. Grootte dier zonde. — Gevolgen. 3. Straffen. 4. Opwerping".

De meesten mijner lezers zullen waarschijnlijk vragen, hoe het mogelijk is zóóveel stofs in ééne — zij het ook lange — preek te behandelen; hunne verwondering zal stijgen, als ze vernemen, dat S. gelegenheid heeft gevonden om in die ééne preek nog vijf verhalen uit de levens der Heiligen in te vlechten.

Om practisch te kunnen wezen, moet een preek eenvoudig en gemakkelijk verstaanbaar zijn. De preeken van den Eerw. Heer Nuijts zijn werkelijk eenvoudig; hij wendt geen pogingen aan om „eens iets bijzonder schoons" te zeggen, hij verrast ons niet met diepe of verhevene gedachten, hij geeft geen aangrijpende beschrijvingen of bijzonder treffende toepassingen, hij opent zelfs weinig nieuwe gezichtspunten, maar hij is bevattelijk voor een ieder. Soms, ik kan niet nalaten het te zeggen, kwam onder het lezen de booze vraag bij mij op: raakt de eenvoud hier niet de grens der armoede? Rijk is S. in elk geval in het geven van goede en practische voorbeelden tot verduidelijking van zijne verklaringen. En dit is van te meer belang, omdat de uiteenzetting zelve niet altoos zoo helder en zoo scherp omlijnd is, als men wel verlangen zou. Die practische voorbeelden en evenzoo de talrijke verhalen, aan de levens der Heiligen of aan de ondervinding van verschillende

missionarissen ontleend, hebben tevens het voordeel, dat ze de aandacht gemakkelijker geboeid houden, wat vooral bij de behandeling van meer afgetrokken onderwerpen, van belang is.

Jammer is het, dat S. zich enkele onnauwkeurigheden heeft laten ontglippen; onnauwkeurigheden, die wél slechts ondergeschikte punten betreffen, maar die toch den lezer niet ontgaan kunnen.

Sprekend over oneerbare taal, haalt S. de woorden der H. Schrift aan: „Argentum electum, lingua justi" en werkt dien tekst aldus uit: „Het zilver kenmerkt zich door een grooten glans „en helderheid; zóó ook de tong, omdat enz. Het zilver kenmerkt „zich nog door hard- en degelijkheid, door een liefelijken klank; „eigenschappen die ook aan de tong toekomen." (Dl. II, bl. 134.)

Op de vraag: welke zonden moeten wij belijden? antwoord S. (Dl. I, bl. 53): „De belijdenis der zonden moet zijn volkomen; „d. w. z. insluiten ten minste alle zware zonden, die men zich na „de laatste geldige biecht herinnert, en nog niet vergeven zijn, er „bijvoegende het getal, de soort en de noodige omstandigheden „der zonden". Strikt genomen, zou men volgens deze verklaring nóch de vroeger vergetene doodzonden, nóch de doodzonden, waarover men reeds een volmaakt berouw heeft gehad, behoeven te belijden.

De beweringen, dat in de parabel van het avondmaal (Luc. XIV, 16 vv.) „volgens alle schriftuurverklaarders het gastmaal der H. Communie verstaan wordt" (Dl. III, bl. 23), en dat de H. Geest een geheel boek der H. Schrift — het Hooglied — gewijd heeft aan Maria, om haren lof te bezingen (Dl. II, bl. 84), zouden wij niet voor onze rekening durven nemen.

Eindelijk nog een woord over den stijl. Ook deze is eenvoudig en zoekt geen sieraden; hij is zelfs over het algemeen eenigszins stroef en arm, maar heeft toch het voordeel van een levendige betrekking tusschen spreker en hoorders te onderhouden. Sprekend in dezen trant, nog met wat meer levendigheid en afwisseling, zal men niet licht „over de hoofden heen" praten. Om volledig te zijn, zou ik hier op enkele ongebruikelijke woorden en onhollandsche wendingen dienen te wijzen, maar ik heb reeds zooveel aanmerkingen gemaakt, dat ik mij niet gerechtigd acht, daar nog mêe voort te gaan.

Mocht iemand meenen, dat ik toch reeds *te* veel aanmerkingen gemaakt heb, tegenover dien zou ik mij trachten te verdedigen met een beroep op den pas aangehaalden tekst uit het Boek der

Spreuken, maar dan aldus toegepast: „Argentum electum lingua justi [praedicatoris]". Meer nog dan van den gewonen prediker, geldt dit van hem, die preeken tot voorlichting zijner broeders openbaar maakt. Argentum electum: en.... op zilver merkt men spoedig vlekken.

G. VAN NOORT.

DE ABDIJ VAN TONGERLOO.

GESCHIEDKUNDIGE NAVORSCHINGEN 1).

Aldus de titel van een werk, uitgegeven door Fr. Waltmann van Spilbeeck, Norbertijner Kanunnik-regulier van Tongerloo. Niet moeilijk valt het, veel tot lof van dezen zoo uitgebreiden en in alle deelen zoo volledigen arbeid te zeggen, zeer moeilijk echter het werk naar volle waarde te loven. Als daarom onze waardeerende bespreking, wat ons onvermijdelijk voorkomt, onder vele opzichten te kort schiet, dan willen wij den schrijver reeds vooraf te kennen geven, dat de oorzaak daarvan in de groote en veelzijdige verdiensten van zijn werk gezocht moet worden.

In een boek van 650 bladzijden, flink octavo-formaat, wordt den lezer in drie deelen de geheele geschiedenis der eeuwenoude en wereldberoemde abdij van Tongerloo voor oogen gesteld, niet enkel onder het een of ander oogpunt, maar volledig onder alle opzichten. Wij zien hare geboorte, opkomst en ontwikkeling, de wisseling harer lotgevallen gedurende haar eeuwenheugend bestaan, den voorspoed, waardoor zij in verloop van tijd tot den hoogsten bloei is opgeklommen, de rampen en gevaren, waardoor zij zoo dikwijls geschokt en bedreigd, in hare werking belemmerd, ja, soms in haar innigst wezen werd aangetast. — De bezittingen, welke zij zich achtereenvolgens verwierf of soms ook weder verliezen moest; de inkomsten, die haar op verschillende wijzen toevloeiden en in staat stelden drukkende en dikwijls enorme lasten zonder moeite te dragen, lastige verplichtingen af te koopen, onrechtvaardige afpersingen het hoofd te bieden; de rechtsmacht door de abten van Tongerloo, zoowel op tijdelijk als geestelijk gebied, onder den naam van begevingsrechten en heerlijke rechten

---

1) Door Fr. Waltmann van Spilbeeck, Norbertijner Kanunnik-regulier van Tongerloo. Lier, L. Taymans-Nery. Geel, E. Beddeloo, 1888.

uitgeoefend; de voorrechten, aan de abdij geschonken; de weldaden, door haar verspreid; alles, wat bij kan dragen tot volkomen kennis van den toestand en van den invloed, welken de machtige abdij op hare uitgestrekte omgeving ten allen tijde heeft uitgeoefend, vinden wij tot de minste bijzonderheden aangegeven en met de meeste klaarheid voor oogen gesteld. — Wij zien de lange rij der 50 abten van Tongerloo, ieder geteekend met zijne kenmerkende eigenschappen, in onafgebroken opvolging onze blikken voorbijgaan; hun afkomst en voorafgaande waardigheden, de bijzonderheden hunner verkiezing, hunne daden en stichtingen, de duur hunner regeering, het jaar van hun sterven, deze en tal van andere omstandigheden geven den belangstellenden lezer ook in dit punt alle inlichtingen, die hij slechts wenschen kan. De verschillende klassen van personen, onder verschillende benamingen aan de abdij verbonden, schenken ons een klaar en volledig begrip van het inwendig leven der abdij zelve en van de onderlinge verhouding der kloosterleden. Het is, om alles in een woord te zeggen, eene geschiedenis zoo volledig, dat een schrijver, die al de eeuwen der abdij mede doorleefd had en van al hare daden en lotgevallen persoonlijk getuige was geweest, onder dit opzicht niets beters had kunnen leveren.

De schrijver volgt in zijn verhaal geregeld de tijdsorde, zoodat hij, behoudens enkele niet hinderlijke, ja zelfs gewenschte uitzonderingen, nergens met het een of ander de geschiedenis vooruitloopt. Ook dit mag hem als eene groote verdienste worden toegerekend; daardoor toch wordt den lezer het vervelend werk van den pakjesdrager bespaard, die telkens weer denzelfden weg moet afleggen, om van eenen last, dien hij in eens niet dragen kan, eerst het eene en zoo vervolgens al het andere, stuk voor stuk, te bestemder plaatse te brengen. Voortdurend, het geheele boek door, gaat de gansche geschiedenis in al haren omvang met den lezer mede, en hij heeft geen moeite alles te gelijk te dragen; de wijze, waarop de gebeurtenissen en omstandigheden in het verhaal gerangschikt worden, maakt het gemakkelijk voortdurend een overzicht over het geheel te houden. De weinige uitzonderingen geven geen bezwaar; integendeel, waar zij dienen om den lezer vooraf op de hoogte te stellen van zaken en toestanden, wier kennis hem voortdurend te pas zal komen, of om al dadelijk zijne opgewekte belangstelling te bevredigen, zijn zij veeleer gewenscht en behulpzaam. Ook in de splitsing der deelen is de tijdsorde

ten grondslag genomen. Het eerste deel bevat de stichting der abdij en hare verdere ontwikkeling van omstreeks het jaar 1130 tot het einde der veertiende eeuw. Het tweede deel loopt van het begin der vijftiende tot het einde der zestiende eeuw. Gedurende dit tijdsverloop had de abdij afwisselend met zware moeilijkheden en beproevingen te kampen, die zij echter alle glansrijk te boven kwam. Het derde deel bevat eerst een tijdperk van nieuwen bloei gedurende den loop der zeventiende eeuw, tot dat bij het einde daarvan de Fransche republiek zich van de abdijgoederen meester maakt en de kloosterlingen verjaagt. Hiermede is Tongerloo stoffelijk te gronde gericht, maar eer de geschiedenis ten einde is, zien wij haar weder verrijzen en zich in onze dagen al meer versterken en uitbreiden.

Waar wij de verdiensten van dit werk afzonderlijk op verschillend gebied willen aanwijzen, komt op de eerste plaats, nog afgezien van den uitslag, de arbeid en moeite, welke de schrijver zich heeft moeten getroosten, om een werk van zooveel omvang, zoowel wat den langen duur van Tongerloo's bestaan als wat de uitgebreidheid van het onderwerp betreft, met zulk eene volledigheid tot stand te brengen. Inderdaad, eene zeldzame eruditie en een onuitputtelijk geduld heeft de geleerde schrijver daarvoor noodig gehad. Uit het stof van zoovele eeuwen de bouwstoffen op te delven, waaruit de abdij van Tongerloo zoowel in hare vroegste als in hare latere gedaante zou worden opgetrokken, het volle daglicht uit te storten over toestanden en gebeurtenissen, reeds zoolang door een duister verleden in nacht en schaduw gesteld, zulk een arbeid maakt deze beide eigenschappen tot eene onmisbare behoefte; en zeker mag de schrijver die ten volle de zijne noemen; daarvoor getuigen de tallooze bronnen, met zooveel oordeelkunde door hem te baat genomen, de verschillende oude en nieuwe schrijvers, door hem geraadpleegd, de menigte van oude handschriften, oorkonden, necrologieën, en wat al meer uit de diepten der tijden opgegraven en uit overoude archieven is te voorschijn gebracht.

De waarde van dit zoo zorgvuldige en volledige werk, eerst onder geschiedkundig oogpunt beschouwd, is tweevoudig en bestaat zoowel in de zekerheid der feiten, als in dezer belangrijkheid. De zekerheid wordt den lezer gewaarborgd door alles, wat de schrijver voortdurend ter bevestiging van zijne eigene woorden aanhaalt. Wij behoeven hem geenszins op zijn eigen gezag te

gelooven, neen, het getuigenis der oudheid toont zonder ophouden door echte bescheiden en authentieke bewijsstukken, dat de eerwaarde schrijver zich nergens door min of meer waarschijnlijke gissingen heeft laten leiden, maar overal de zekerste bronnen geraadpleegd heeft. Een en ander pleit niet alleen voor zijn onuitputtelijk geduld, maar drukt tevens op zijn werk den stempel der onmiskenbare waarheid, die geen twijfel of mistrouwen over laat blijven.

Wat de belangrijkheid aangaat, zij springt van zelf in het oog. Welk ernstig beoefenaar der geschiedenis zou geen belang moeten stellen in de geschiedenis eener abdij, die gedurende zoovele eeuwen ten allen tijde een zoo machtigen invloed heeft uitgeoefend op den toestand en zedelijke verbetering, op de stoffelijke welvaart en beschaving der haar omringende bevolking, op den bloei en ontwikkeling van den godsdienst, op den vooruitgang van kunsten en wetenschappen, op den loop der staatsgebeurtenissen in ons vaderland? Wij mogen hier dus vrij herhalen wat reeds door anderen gezegd is, dat namelijk de geleerde schrijver zich door zijn werk den dank van de beoefenaars der geschiedenis van Nederland heeft waardig gemaakt.

Ook op letterkundig gebied behoeven wij met onzen lof niet karig te zijn. Het geheele werk door getuigen de vloeiend en gemakkelijk loopende volzinnen, dat de schrijver ook aan stijl en vorm de zorg en moeite heeft besteed, die zijn onderwerp waardig was. Duidelijk in zijne uitdrukkingen, boeiend in zijne beschrijvingen, weet hij de belangstelling op voortreffelijke wijze gaande te houden, en blijft hij vrij van alle dorheid en stijfheid, waartoe een werk als dit, van bloot geschiedkundigen aard, allicht aanleiding geeft. Het zou ons te ver voeren, als wij dezen lof door aanhalingen wilden staven. Wie het boek leest, kan er zich van overtuigen, en het geheele werk is een bewijs daarvoor. Eenige platen, waaronder een platte grond der abdij in 1796 en eene afbeelding er van met alle hare gebouwen in 1725, benevens verschillende zegels van het klooster en wapenschilden der abten dienen tot opluistering van het werk en tot meerdere duidelijkheid.

Onder het opzicht van taal en stijl veroorloven wij ons echter, eenige bedenking te maken tegen het gebruik van sommige woorden of woordvormen, die in het Vlaamsch goed kunnen zijn, maar den Hollander wat vreemd in de ooren klinken. Wij bedoelen hier geen vertalingen van bij ons gebruikelijke bastaardwoorden,

zooals b. v. *kwijtschrift* voor *kwitantie*. Ook dit moge ons soms vreemd klinken, wij kunnen daarom niet zeggen, dat het onhollandsch klinkt, integendeel, voor onze gewoonte — men noeme het vrij eene verkeerde gewoonte — misschien wat al te Hollandsch. Dit keuren wij derhalve niet af, en al zou iemand het doen, de voorbeelden er van zijn in dit boek te zeldzaam, dan dat men zich eenigszins daaraan zou kunnen stooten. Wij hebben hier het oog op zulke uitdrukkingen, waarvoor men in het Hollandsch geen bastaardwoord, maar alleen eenen anderen Hollandschen vorm zou gebruiken, en die dus, waar zij in dit werk voorkomen, niet aan vrees voor uitheemsche vormen, maar enkel aan den eigenaardigen vorm der Vlaamsche taal zijn toe te schrijven. Niet dat wij ze daarom alleen zouden verwerpen; ook het Vlaamsch heeft zijne rechten, en wij willen daaraan volstrekt geen afbreuk doen; maar het komt ons voor, dat de schrijver ons een *geheel zuiver Nederlandsch* werk heeft willen leveren. Daarvoor getuigt de betrekkelijke zeldzaamheid van dergelijke uitdrukkingen, waardoor hij zich van andere zuidelijke schrijvers, die ons onder de oogen kwamen, bijzonder gunstig onderscheidt, alsook het gebruik der spelling van De Vries en te Winkel en zoo meer. Dit in aanmerking genomen, dunkt ons, dat wij gerust eenig bezwaar kunnen maken tegen uitdrukkingen als: *verschillige* voor *verschillende*, *hij bekloeg*, *zij bekloegen zich* van het werkwoord *zich beklagen*, *betwistingen* voor *geschillen*, *duurbaar*, *gevang*, *koninkdom*, *gebuurte*, *gebeenderen* en andere, die wij hier kortheidshalve niet verder op willen noemen. Ook vinden wij iets tegen het al te kwistig gebruik van het voorvoegseltje *her*, b. v. *hergebruiken*, *heropbeuren*, *herwijden*, *herin te richten*, *heropgevat*, *herbegon*. Verder vindt men hier en daar de minder vloeiende plaatsing van het een of ander partikel, b. v. blz. 232: „gelijk *later men* hem betitelde"; blz. 282: „waar het klooster *moest aan* toegeven"; blz. 566: „indien *toch men* het werk wilde voortzetten". — Een verkeerde scheiding tusschen den tweeden naamval en zijn hoofdwoord is op blz. 281: „de fundatie te Retie eener altijd brandende lamp"; een hinderlijke opvolging van twee tweede naamvallen: „de beeltenis des stichtvaders der orde", op blz. 460. — Een moeielijk vloeiende volzin begint op blz. 39 onderaan: „Nochtans behielden zij"... tot blz. 40:... „zieledienSten"; een onwelluidende tusschenzin op blz. 109: „volgens..... abt werd". Ook de zinsbouw op blz. 292: „De Gel-

derschen.... Brabant binnen" zou met weinig moeite vloeiender gemaakt kunnen worden, enz.

Gaarne erkennen wij, dat deze bezwaren, zoo wij al recht hebben ze te maken, van weinig beteekenis zijn, en wij nemen daarmede dan ook geen enkel woord terug van de lofspraak, die vooraf is gegaan, en die aan het werk, ook onder het opzicht van taal en stijl, ten volle toekomt. Indien echter bij volgende uitgaven, die wij den arbeid des schrijvers toewenschen, deze vlekjes werden weggenomen, dan gelooven wij voor ons, dat dit inderdaad, zij het eene kleine, toch nog eene ware en gewenschte verbetering wezen zou.

Wij mogen niet eindigen zonder ook den uitwendigen vorm van het vrij lijvige boekdeel geprezen te hebben. Druk, letter en papier zijn onberispelijk, en een behagelijk deftigen omslag trekt reeds bij den eersten oogslag de belangstellende aandacht en noodigt uit terstond ook met den inhoud nadere kennis te maken.

Den Haag. P. ZWART.

IN MEMORIAM

Mr. J. F. A. LEESBERG.

† 4 *October* 1889.

Hoe lieflijk was uw zang! Hoe trouw en teeder
Uw vriendschap! Hoe volmaakt uw Christendom!
Uw blank geloof, dat recht ten Hemel klom,
Het daalde rijk belaân van boven neder,
Bij de uwen weder.
Dan bracht gij ons uw liedren, schat op schat,
En méér, den glans, den vonkelenden luister
Van 't hooge voorbeeld, in des levens duister
Een diamant in donker diep gevat,
Die stralen spat.
Gij waart van 't groot geslacht der kloeke vaadren,
Dat half een eeuw niet doen vergeten kon,
Dat, 't oog omhoog, een reuzenbouw begon.
Hun bloed leeft ons, hoe we ook van verre naadren,
In hart en aadren.
Hun grondlijn was naar 's Heeren Oost gericht,
Het woeste veld werd allengs vrij van doornen.
De muur ving aan, zich langzaam op te toornen.
De tempel rees al hooger, fier gesticht,
In 't zonnelicht.

We bouwen voort, maar jubelen de glorie
Van 't heilig werk hun toe, wien ze behoort,
En blijven zal ze, en leven immer voort,
En schittren, meldt de harpslag der historie
Eens de eindvictorie. . . . .

* * *

O Lycidas, hoe zijt ge in 't rein azuur
Uw Polydoor gevolgd en nagestegen,
Langs zonnebaan en nooit beschreven wegen,
Waar 't Leven bloeit der eeuwge Godsnatuur
In goud en vuur!
Wij bieden u, die ijdlen roem nooit duldde,
De zegepalm en immortellenkrans,
Zoo stralend schoon in uwer deugden glans.
De geestdrift, die ons hart met gloed vervulde,
Zij onze hulde.

Seminarie Hageveld. J. A. DE RIJK, Pr.

Mr. J. F. A. LEESBERG.

Hoog van jaren en rijk aan goede daden is het oudste lid van onze redactie, Mr. J. F. A. Leesberg, kommandeur van de orde van den H. Gregorius den Groote, in de verloopen maand de eeuwige rust ingegaan. Sedert geruimen tijd reeds had hij zich voorbereid op den dood, verlangend uitziende naar het oogenblik, waarop hij zijn edele ziel in de handen van zijn Schepper zou wedergeven.

Mr. J. F. A. Leesberg was een katholiek van even veelzijdige als weinig aanspraak makende verdienste en stond als zoodanig bij allen, die de eer hadden hem van naderbij te kennen, in zeer hooge achting. Geen geboren heervoerder was hij, die door ingeschapen drang genoopt werd zich aan de spits te stellen en anderen in het heetst van het strijdgewoel voor te gaan, onbekommerd om het aantal zijner volgers; als letterkundige ook moge hij niet geteld worden onder die enkele hoogstbevoorrechten, die, in het bewustzijn van hun kracht optredend, zelfs hun tegenstanders dwingen het hoofd te buigen voor de overweldigende macht van hun woord; maar hij behoorde tot die degelijke, echt en voorvaderlijk Nederlandsche kern van wetenschappelijk gevormde en begaafde katholieke leeken, op welke voor de katholieke zaak altoos en onder alle omstandigheden te rekenen en te bouwen valt. Een man van onwrikbaar vaste en onkreukbare beginselen, godsdienstig in het diepst van zijn overtuiging en gemoed, katholiek van hart en ziel, verrijkt met veel meer kundigheden dan zijne vakstudie

en zijn beroep vereischten, tot op hoogen leeftijd vol van jeugdige bezieling voor wetenschap en kunst en beide met toewijding en goed gevolg beoefenend, was Mr. Leesberg altoos te vinden zoowel voor de werken der christelijke liefde als voor de bevordering van letteren en kunst in den dienst van God.

Geheel zijn veeljarig en verdienstvol leven strekt daarvoor ten bewijs, maar kenmerkend inzonderheid voor deze toewijding zijns levens is het dubbele feit, dat Mr. Leesberg een der eerste oprichters van de Vincentiusvereeniging in ons vaderland is geweest en evenzoo een der medeoprichters van het tijdschrift *De Katholiek*.

Dit laatste vooral dient hier ter plaatse herdacht te worden. Mr. Leesberg moge al geen geboren heervoerder zijn geweest, dit feit bewijst toch, dat de moed van baanbreker — zij het dan in het gevolg van anderen — hem geenszins ontbrak, al gold het nieuwe wegen te openen in een nog weinig betreden en bijna vijandelijk gebied. Want, als thans nog de naam van ons tijdschrift menigen kring onverbiddelijk voor ons gesloten houdt, in het jaar 1842 was het een daad van meer dan gewone kloekheid een godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift op te richten en daar in groote letters als titel: *De Katholiek* op te plaatsen met de fiere spreuk er onder: „Wij handhaven het erfdeel onzer vaderen". Ongetwijfeld zijn wij de mannen, die dit tegenover schuchtere vrienden en overmoedige tegenstanders toen aandurfden, eerbiedigen dank verschuldigd.

Zelf heeft Mr. Leesberg in den vorigen jaargang 1)

---

1) *De Katholiek*, Dl. XCIII, bl. 201 vv.

den oorsprong van het tijdschrift *De Katholiek* in eenige omtrekken als medeoprichter geschetst. Wel is ons, toen dat artikel verschenen was, van bevoegde zijde ter oore gekomen, dat het geheugen van den hooggeachten schrijver omtrent sommige bijzonderheden gefaald had; maar zeker toch heeft Mr. Leesberg, van de eerste oprichting af, aan dit maandschrift werkzaam deelgenomen; het eerste contract met de uitgevers, loopend van 1 Januari 1842, draagt zijne medeonderteekening onder die van Haarlems roemwaardigen kerkvoogd Franciscus Jacobus van Vree, die in datzelfde jaar het bestuur van Katwijks instituut verwisselde met het presidentschap over het vereenigde seminarie te Warmond, en in deze zaak gelijk in zoovele andere zeker de bezielende en leidende kracht is geweest; ook de toelichting bij de titelplaat, die aan het eerste deel werd toegevoegd, is van Mr. Leesberg's hand. Wij zouden intusschen te veel zeggen door te beweren, dat de voortbrengselen van zijn geest en studie hun merk gezet hebben op de verschenen jaargangen; alleen willen wij vermelden, dat die jaargangen meer ongeteekende bijdragen van zijne hand bevatten dan de meesten vermoeden en dat hij in trouwe behartiging der bestuurszorgen, ondanks velerlei lotverwisseling, voor niemand onderdeed. Tot het laatst van zijn leven bleef die zorg en belangstelling onverzwakt; zelfs deze nog loopende jaargang bevat den laatsten herderszang van den meer dan tachtigjarigen dichter.

Kenmerkend voor Mr. Leesberg's poëzie en karakter is het vasthouden aan dezen dichtvorm, welken hij eenmaal op de klassieke oudheid veroverd had voor het

christelijk idee. Ook daarin ligt een bewijs, dat hij steeds gebleven is wat hij op Oud-Hageveld geworden was. Zijne opleiding in dit Hageveld, schilderachtig tusschen het rijzend geboomte aan Haarlems duinkant verscholen, veeleer een studeerend gezin dan eene school, is voor heel zijn leven beslissend geweest. Daar was zijn geest gevoed met het merg der klassieke oudheid; de oude schrijvers had hij niet alleen leeren verstaan, maar in de fijnheid en volkomenheid hunner schoone vormen leeren bewonderen en liefhebben; en door den godsdienstigen geest, die daar de geheele studie doordrong, had hij in die vormen, inzonderheid in de poëzie van den edelste der Latijnsche zangers, de letters leeren vinden, waarmede iedere schoone kunst, bewust of onbewust, den hoogen naam van God spelt en nastamelt in hare scheppingen. De invloed, dien het veelzijdig ontwikkelend onderricht van zijn leermeester en vaderlijken leidsman, den regent Van Bommel, uitoefende, werd nog versterkt door het vriendschappelijk verkeer met begaafde studiegenooten, met den genialen Broere vooral. Ja, de vriendschap met Broere, te Hageveld voor immer gesloten, is het lichtpunt van Mr. Leesberg's leven geweest en heeft, gelijk hij zelf getuigt, zijn „levensgeluk" uitgemaakt. De *Levensschets*, die hij plaatste voor de *Gedichten van Mgr. C. Broere*, door hem bijeenverzameld — eene uitgave, welke mede een zijner titels op onze erkentelijkheid is — geeft van het ontstaan en voortduren dezer wederzijdsche vriendschap een treffende beschrijving. Nog op hoogen ouderdom kon de herinnering daaraan het vuur der jeugd tot nieuwen gloed aanblazen in den grijsaard. Geen wonder, dat, terwijl

Broere bezig was de grootsche omtrekken te ontwerpen van zijn plan om het epos van Hellas en Rome dienstbaar te maken ter verheerlijking van de Kerk Gods in een christen heldendicht, zijn vriend Leesberg, in minder stoute vaart, „gracili modulatus avena", eene poging ondernam om het klassieke herdersdicht met den christelijken geest te bezielen. Het was in beiden één streven, uit dezelfde bron opgeweld en gevoed, maar op onderscheiden wijze en met welbewust verschil van krachten ondernomen.

En toen in 1843 zijne eerste herdersdichten in het licht verschenen, mocht de poging als een gelukkig geslaagde worden begroet. Het tafereel was op ongedwongen wijze naar Judea's schilderachtige valleien en heuvelklingen overgebracht; de klassieke eenvoud en soberheid, de ongekunstelde bevalligheid waren vaste kenmerken gebleven; maar de groote geheimen der verlossing hadden aan den inhoud een veel hoogere beteekenis en wijding gegeven dan het klassieke herdersdicht kon hebben; vooral het Kindje van Bethlehem, in zijn arme kribbe het eerst door herders aanbeden, had een hoogst dankbare stof aangeboden; daar had zich het innig vrome gemoed des dichters op waarlijk roerende wijze uitgestort. Ongetwijfeld had hij op nieuwen trant het beste geleverd, wat onze letterkunde in dat dichtsoort aanbiedt.

Sedert is hij altoos aan dien vorm trouw gebleven. Al groeide rondom hem een geslacht op, waarvan de groote meerderheid zich geen tijd meer gunde om in den fijnen geest der klassieke oudheid door te dringen 1); al

---

1) Toen het derde eeuwfeest van Leidens *Alma Mater* in 1875 daar openlijke sanctie aan gaf, verscheen in het Haagsche *Dagblad* een ver-

kwamen er nog nieuweren, die de klassieken en hun dichtsoorten eenvoudig weg tot de „pruiken" meenden te kunnen rekenen; al bleek bij het stijgend rumoer van den lateren tijd, dat de groote trom — een gemakkelijk te bespelen instrument — beter geschikt was om de algemeene aandacht te trekken dan de landelijke fluit, Mr. Leesberg bleef aan zijne *avena gracilis* getrouw. Voor de jongeren onder ons was hij de eenigst overgebleven herdersdichter. Wel heeft hij, vooral bij feestelijke gelegenheden, ook in anderen, ja in velerlei toon gezongen; een vrij lijvige bundel *Letterloover* getuigt het; maar zijne bezieling voor het hoogste en heiligste, de oprechte vroomheid van zijn dichterlijk gemoed heeft hij tot het laatste toe bij voorkeur in herdersdichten uitgestort. Deze eenvoudige vorm paste ook het best bij zijne dichtgave. De hooge bergtoppen waren zijn lustoord niet; op heerschappij over de taal in haar vollen rijkdom kon hij geen aanspraak maken; maar wat zijne poëzie altoos eigenaardig kenmerkt is onopgesmukte eenvoud, gepaard aan ware bezieling voor het edele en goede, diep en ongekunsteld gevoel en de oprechte godsdienstzin van een edel gemoed. Zijne poëzie moet niet op zichzelve alleen gewaardeerd worden, maar als eene bijdrage tot de kennis van den edelen mensch.

Een edel karakter is Mr. Leesberg geweest: niet voor zichzelf alleen heeft hij geleefd, maar steeds in de overtuiging, dat hem door aller Vader ook een last was opgedragen ten opzichte van zijn naaste; talrijke werken

---

ontwaardigd *Gesprek tusschen Boerhave en Lipsius*, dat hun door Mr. Leesberg in den mond was gelegd.

van christelijke liefde zijn hem gevolgd naar de overzijde van het graf; van trouwe plichtsbetrachting is hij heel zijn leven een toonbeeld geweest; het edele en goede in leven, in wetenschap, in letteren en kunst 1) bevorderde hij met woord en daad, waar hij kon; voor zijne katholieke geloofsovertuiging heeft hij altoos pal gestaan; reeds de dissertatie, waarmede hij het openbare leven intrad, was een onverschrokken belijdenis 2); door middel van vlugschriften is hij meer dan eens voor de katholieke belangen in de bres gesprongen 3); hij behoorde in 1842 tot de oprichters van dit tijdschrift, dat steeds den naam *De Katholiek* en de leuze, die daaraan beantwoordt, als een eeretitel gedragen heeft; hij was een katholiek, waar de Kerk van Nederland groot op gaat.

Daarom mogen wij, als eene hulde aan zijne nagedachtenis, den eerbiedwaardigen grijsaard de getuigenis nageven, dat in hem het woord der H. Schrift vervuld is: „Ingredieris in abundantia sepulchrum sicut infertur acervus tritici in tempore suo" 4). In de volheid zijner jaren is hij het graf ingegaan als een korenschoof, die wordt ingedragen te bestemden tijde.

A. M. C. VAN COOTH.

---

1) Ook in de beeldende kunst, getuige zijn anoniem vlugschrift *Tentoonstelling der tentoonstelling* ('s Gravenhage, A. P. van Langenhuijsen, 1841).

2) *De legum principio ac fonte.* Achter deze dissertatie liet de faculteit als *avis au lecteur,* dat hare toestemming geene instemming was, het wettelijk voorschrift omtrent de vrijheid van het *Specimen* afdrukken.

3) O. a. bij de beraadslaging in de Tweede Kamer over het *Placet* in 1847 (Amsterdam, H. A. Zweers, 1847) en tijdens de April-beweging (Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1853); beide vlugschriften zijn zonder naamteekening.

4) Job, V, 26.

DE ITALA.

Ook de geschiedenis van een boek kan belangrijk zijn. Daarvoor getuige hetgeen hier volgt. In deze regelen is sprake van de *Itala*, de oudste latijnsche bijbelvertaling, de *Vulgaat* der eerste christeneeuwen. Hare lotgevallen dagteekenen uit de altoos gedenkwaardige tijden van de kindsheid der Kerk en leveren tevens de beste inleiding tot de geschiedenis onzer *Vulgaat*. En hiermee, hopen wij, is het goed recht dezer studie genoegzaam aangetoond.

I.

Zoodra zich het evangelie in de westersche provinciën van het romeinsche rijk verbreidde, werd een latijnsche overzetting der Heilige Schriften zeer wenschelijk en eenigermate noodzakelijk. Want de gewijde boeken, in vreemde talen geschreven, bleven zonder den arbeid der vertaling voor de meesten gesloten. Wel was die arbeid niet volstrekt noodzakelijk. Nooit gold de bijbel als eerste en eenige kenbron des geloofs. Noodig was eerst en vooral het levend woord van de prediking. Maar ook het geschreven woord Gods was een kostbare schat, die niet veronachtzaamd mocht worden, gelijk de geloovigen aanstonds begrepen door het voorbeeld der

Kerk. Immers aan dat geschreven woord ontleende zij voor het grootste gedeelte de gebeden en plechtigheden van haren eeredienst. Ook werd in de godsdienstige samenkomsten uit de boeken des Ouden Verbonds, zooals weleer in de synagoog, en uit de niet minder heilige schriften der apostolische schrijvers tot leering en stichting voorgelezen. En was het weleer aan de joden ingescherpt om dag en nacht de wet Gods voor oogen te houden, ook de eerste christenen eerden de H. Schriftuur als hun licht in de duisternis 1). Waar dan de taal der Latijnen heerschte, openbaarde zich spoedig zoowel in de gezamenlijke godsdienstoefeningen als in den huiselijken kring der geloovigen de begeerte naar een latijnschen bijbeltekst. En die begeerte bleef niet onbevredigd.

Zeer vroeg reeds is de H. Schrift in het Latijn vertaald geworden. Zulks lijdt geen twijfel. Alleen is het niet volkomen beslist, of er in den beginne een enkele dan wel meerdere vertalingen bewerkt zijn. Volgens Sabatier, Wiseman en Vercellone was er slechts ééne overzetting, en dit bewijzen zij uit de vroegste schrijvers der latijnsche Kerk en uit de oudste latijnsche bijbelhandschriften. Maar hunne bewijsvoering kan andere geleerden zooals Danko en Kaulen niet overtuigen. De laatste beroept zich voor het bestaan van meerdere overzettingen op den H. Augustinus, als deze zegt 2):

---

1) II Petr. I, 19.

2) „Qui scripturas ex Hebraica in Graecam verterunt linguam numerari possunt, latini vero interpretes nullo modo. Ut enim cuiquam primis fidei temporibus in manus venit codex graecus et aliquantulum facultatis sibi utriusque linguae habere videbatur, ausus est interpretari." *De Doctr. Christ.* Lib. II, c. 11.

„Die de schriften uit het Hebreeuwsch in het Grieksch vertaald hebben kunnen geteld worden, maar de latijnsche vertalers onmogelijk. Want zoodra maar in de eerste tijden des geloofs een grieksch bijbelboek in handen kwam van iemand, die een weinig kennis van beide talen meende te hebben, bestond deze het te vertalen". Kaulen neemt (*Geschichte der Vulgata*, S. 123) hier „vertalen" in de eigenlijke en volle beteekenis, hetgeen door de eersten en ook door Cornely in zijn *Introductio generalis* (Vol. I, p. 360) wordt afgekeurd. Naar hunne meening klaagt Augustinus alleen, dat zooveel onbevoegden den latijnschen bijbeltekst in hun afschrift durfden veranderen naar eigen goeddunken, omdat hun een andere lezing beter toescheen volgens het Grieksch. En voor deze opvatting der aangehaalde woorden spreken Augustinus zelf met Hiëronymus, zijn heiligen tijdgenoot. Beiden berispen zeker meermalen de lichtvaardigheid van latijnsche bijbelvertalers, maar zij bedoelen eigenlijk alleen de bedervers van den éénen bijbeltekst. Want nimmer reppen zij een woord over verschillende bijbelvertalingen in het Latijn, zelfs dan niet wanneer deze noodzakelijk moesten besproken worden. Altoos hebben zij eene enkele latijnsche overzetting op het oog, welke door slecht afschrijven of onhandig verbeteren verschillende lezingen heeft in de verschillende afschriften.

Hoe echter die twistvraag beantwoord worde, hetzij er dan vele vertalingen waren of wel ééne vertaling met vele verschillende lezingen: allen erkennen, dat er reeds voor de vierde eeuw een latijnsche bijbeltekst was, die door oudheid en voortreffelijkheid uitmuntte en algemeen

werd gebruikt. Bij den H. Augustinus heet zij de *Itala*, de italische, en wordt zij de meest letterlijke en meest verstaanbare overzetting geroemd: „verborum tenacior cum perspicuitate sententiae". Ook de H. Hiëronymus noemt uit de verschillende vertalingen of lezingen eene de oude uitgave en oude vertaling of ook wel de gebruikelijke, de gewone, de algemeene overzetting. Meer dan waarschijnlijk spreken beiden van eenzelfden tekst. Deze heet in Afrika de italiaansche, de uit Italië afkomstige of in Italië gebruikelijke, en is in Italië de gewone, in algemeen gebruik. Gelijk uit de werken van Tertulliaan, van den H. Cyprianus en uit de latijnsche vertaling van de werken des H. Irenaeus blijkt, bevatte die overzetting nagenoeg alle boeken onzer H. Schrift en bestond zij reeds in het begin van de derde eeuw. Zelfs was zij op het einde der tweede eeuw niet nieuw meer, want 1) Tertulliaan spreekt reeds van een gebruikelijke vertaling. Veilig derhalve kunnen wij zeggen, dat in het midden der tweede eeuw de latijnsche christenheid in het bezit was der *Itala;* ja volgens veler meening dagteekent hare geboorte al uit de eerste eeuw.

Hier keeren wij weer terug tot het gebied der onzekerheid. Wat den juisten tijd dier geboorte betreft, verdeelt een tweede en tweevoudige strijdvraag de geleerden. De meesten, die Rome of althans Italië den geboortegrond der *Itala* noemen, stellen haar geboortejaar in de eerste eeuw der christelijke tijdrekening, terwijl dit tot de tweede eeuw wordt verschoven door hen, die in Afrika het vaderland van de *Itala* zien.

---

1) Cornely, *Hist. et Crit. Introd. in S. Script.* Introd. Gen. I, 358.

Oppervlakkig beschouwd kan een verslag van den staat dezer strijdvraag overbodig schijnen. Toch loont het de moeite wel een oogslag te werpen op de onderzoekingen van die mannen, die met de toorts hunner wetenschap ook dat donker der vroegste historie trachten te verlichten.

Waar dan ligt het vaderland van de *Itala?* Eerst kome hier het antwoord van hen, die met Wiseman ten gunste van *Africa proconsularis* pleiten. Een hunner laatste woordvoerders is Cornely in zijne *Hist. et Crit. Introduct.* (Vol. I, p. 263). Hij zegt, dat dit vaderland daar moet gezocht worden, waar het eerst een latijnsche bijbelvertaling noodig werd. Nu was te Rome en in zuidelijk Italië gedurende de eerste twee eeuwen het Grieksch zeer algemeen, ook bij de christenen. Van griekschen oorsprong waren de eerste gemeenten der roomsche Kerk. De brief van den apostel Paulus aan de Romeinen werd in het Grieksch geschreven. Evenzoo het evangelie, wat de H. Marcus te Rome en voor de christenen van Rome samenstelde. Ook zullen de eerste geloofsverkondigers bij godsdienstviering en prediking wel dezelfde taal als in hunne geschriften gebezigd hebben. Toont zelfs nu nog onze liturgie niet duidelijk in zooveel grieksche woorden, dat zij in hare jeugd een andere taal sprak? Verder bleef althans in de eerste twee eeuwen de grieksche taal te Rome kerktaal, zoowel in de ambtelijke stukken als bij de viering der heilige geheimen. In het midden der tweede eeuw komt Polycarpus, de heilige bisschop van Smyrna naar Rome. Op uitnoodiging van Paus Anicetus vervult hij aan het altaar zijn hoogepriesterlijk ambt voor de ver-

zameling der geloovigen. Ook bekeert zijne prediking in de eeuwige stad vele ketters. Hoe kon zulks geschieden, zoo niet de taal van den griekschen Heilige de gebruikelijke was in de roomsche Kerk? Op het laatst der tweede eeuw worden nog, gelijk Tertulliaan zegt, de authentieke brieven der apostelen voorgelezen in die gemeenten, voor welke zij eerst zijn geschreven. „Authentiek" beteekene nu handschrift in tegenstelling met afschrift, of wel oorspronkelijk schrift tegenover vertaling: altoos volgt hieruit, dat te dier tijde te Rome de brief aan de Romeinen in den grondtekst werd voorgelezen en de liturgie dus nog grieksch was. In dezelfde taal eindelijk schreven de HH. Clemens, Hermas, Modestus, Cajus, Hippolytus, in één woord: alle westersche leeraars en alle Pausen der eerste tijden. Hiëronymus kent vóór Tertulliaan slechts twee Latijnen, die Latijn schrijven: Victor en Apollonius. Eerst met de Afrikanen Minutius Felix, Tertulliaan en den H. Cyprianus begint zich het Latijn te doen gelden. Alzoo niet Italië maar veeleer Afrika zal de geboortegrond zijn der *Itala*. Men zegge niet, dat te Rome de grieksche taal uitsluitend den geleerden eigen was en voor het gewone volk een latijnsche bijbelvertaling spoedig noodzakelijk werd. Die opwerping kon waarde hebben, zoo de oude bijbelvertalingen allereerst ten dienste van het volk en voor huiselijk gebruik bewerkt waren. Maar de geschiedenis leert anders. Tot den arbeid der vertaling noopte niet zoozeer de begeerte des volks als wel de kerkelijke behoefte, het liturgisch gebruik. Zoo was in Gallië het Keltisch, in *Africa proconsularis* het Phenicisch de volkstaal en alleen de stedelingen spraken Latijn. Toch

bestond er nooit een keltische of phenicische bijbeltekst. Voor de onwetenden, die de liturgische taal niet begrepen, werd in het volksonderricht genoegzaam gezorgd. — Wat tot hiertoe gezegd is, klemt meer nog, als op het spraakkarakter der *Itala* wordt gelet. Wat een onderscheid tusschen dat eenvoudige, dikwijls barbaarsche kerklatijn en de gepolijste zegswijze der classieken! De taal der *Itala* is de volkstaal en wel dezelfde der afrikaansche Latijnen, zooals hunne werken bewijzen. Wordt ook datzelfde spraakmerk in den latijnschen *Herder* van Hermas en in den latijnschen Irenaeus gevonden, ook de vertalers dier geschriften zullen niet te Rome maar in Afrika gewoond hebben.

Hoe krachtig dit pleidooi tegen Rome ook klinke, toch acht zich de tegenpartij volstrekt niet geslagen. Vooreerst komt de vraag, of de heerschappij van het Grieksch te Rome zoo volledig geweest is, dat zij een latijnsche bijbelvertaling onnoodig maakte. Hier moet de geschiedenis der latijnsche taal even herdacht worden. De bloeitijd van het classiek Latijn duurde kort. De redenaars en dichters verwaarloosden te veel de volkstaal en zochten in de nabootsing van het Grieksch alle heil. Naar gelang hunne taal zoo in regelmatigheid en sierlijkheid won, ontvlood haar de gloed van het leven. Zij verstijfde onder de hand der geleerden, die door de groote menigte ten laatste niet meer verstaan werden. En toen na keizer Augustus de wetenschappen en kunsten ten hove niet langer haar middelpunt hadden, was het einde nabij. Te veel vreemde loten waren op den vaderlandschen stam geënt; die kunstbewerking bleek noodlottig. In het midden van den keizertijd is het Latijn

van Cicero dood. Zoowel in de huizen der aanzienlijken als in de geschriften der letterkundigen heerscht het Grieksch 1). Van daar de grieksche werken der apostolische Vaders en eerste kerkelijke schrijvers in het westen. De wereldtaal der Grieken moest wel de taal van die mannen zijn, wier Kerk, toen reeds onder alle volkeren der bekende wereld verspreid, de katholieke was. En zoo wordt ook de vruchtbare arbeid van een H. Polycarpus te Rome begrijpelijk. Niettemin moet het Latijn spoedig bij de viering der heilige geheimen de taal geweest zijn der roomsche Kerk. De H. Paus Innocentius I, die van 402 tot 407 regeerde, zegt, dat de romeinsche liturgie, welke toen zeker in het Latijn werd gehouden, aan den apostel Petrus te danken is. En waarom zou dit niet waarschijnlijk zijn? Bleef ook het Grieksch vooreerst nog de taal der Kerk in haar betrekking tot de buitenwereld, voor haar innerlijk leven moest zij te Rome welhaast de volkstaal bezigen. En op de lippen der groote menigte leefde het Latijn: wel niet dat der letterkundigen, maar toch inderdaad een Latijn, wat meer nog dan het kunstig gevormde der geleerden op dien naam recht heeft, wijl het de natuurlijke taal van het volk is geweest. Nu was zeker voor het meerendeel der bevolking het ongewone Grieksch geen geschikt middel om het evangelie te leeren liefhebben. Daarbij bestonden vooral te Rome die redenen nog niet, welke thans de volkstaal als liturgische taal weren. Het getuigenis van Tertulliaan geeft geen bezwaar.

---

1) Zie: *Die Romanischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Lateinischen* von August Fuchs. Einleitung, S. 37—43.

Het doelt meer op het bewaren der echte apostolische schriften. Maar al wordt zijn woord zelfs letterlijk opgevat, wat zegt het dan nog? Dat te dier tijde te Rome de brief aan de Romeinen in het Grieksch werd gelezen. Mogelijk gebeurde dit dan naar oud gebruik, ter dankbare herinnering aan de bijzondere liefde van Paulus voor de gemeente van Rome. Zulke afzonderlijke feiten beteekenen evenveel als het *kyrie* in onze Mis. Moest daarom heel de liturgie grieksch zijn? Alzoo, wijl het Latijn zeker volkstaal was, moet het ook spoedig liturgische taal zijn geweest. Hieruit volgt nu wel niet de volstrekte noodzakelijkheid der latijnsche bijbelvertaling. Maar te Rome was het eerst dat alles aanwezig, wat aanleiding gaf tot die eerste vertaling. Het moge waar zijn, dat geen huiselijk gebruik, geen bijzonder belang die aanleiding was, dat veeleer aan een algemeene, kerkelijke behoefte moet gedacht worden, maar zeker zal zich te Rome bij de Latijn sprekende volksklasse die algemeene behoefte veel vroeger geuit hebben dan in de afrikaansche provincie, waar het geloof eerst later gepredikt werd. — Maar het spraakkarakter der *Itala?* Dit is eigenlijk het eenige rechtstreeksche bewijs voor haar afrikaansche afkomst en in den mond van kardinaal Wiseman klonk het eens vrij overtuigend. Later is het echter door het onderzoek van anderen o. a. van Gams zeer verzwakt. Als het Latijn der *Itala* afrikaansch Latijn wordt genoemd, is zulks niet juist. Zelfs Cornely moet in zijn genoemd werk (Vol. I, p. 367, n. 22) bekennen, dat die eigenaardigheden van het Latijn, welke in de werken der afrikaansche schrijvers gevonden worden en daarom *Afrikanismen* heeten, eveneens overal

elders voorkomen, ook in de andere provinciën, waar het Latijn volkstaal werd, en evenzoo in Italië. Derhalve heeft het spraakkarakter der *Itala*, dat sterkste bewijs voor haar afrikaansche geboorte, alleen deze bewijskracht, dat niet juist Italië of Rome de geboorteplaats der *Itala* moet zijn.

Gaan wij thans een schrede verder met Kaulen. Die geleerde verwerpt beslist den afrikaanschen oorsprong. Immers niet voor het einde der tweede eeuw werd de Kerk van Afrika een geregelde christenheid en begint de reeks harer bisschoppen. Uit dien tijd alzoo zal de liturgie dezer Kerk dagteekenen en van een afrikaansch-latijnsche overzetting der Schriftuur in vroegere dagen kan moeilijk sprake zijn.

Toch kent reeds Tertulliaan, die toen leefde, eene latijnsche bijbelvertaling, welke niet nieuw meer is, maar de gebruikelijke heet en zoo goed als alle bijbelboeken omvat. Ligt nu de veronderstelling niet voor de hand, dat tegelijk met den schat des geloofs ook die bijbelvertaling uit Italië werd ontvangen, wellicht uit Rome zelf, waar volgens den geschiedschrijver Tacitus (*Ann.* XV, 34) al tijdens Nero een ontelbare menigte christenen woonde? Schijnt ook de ellende der vervolging voor den arbeid eener bijbelvertaling niet gunstig, wij hoorden van den H. Augustinus, dat toch reeds in de eerste tijden des geloofs, zelfs door vele onbevoegden, aan het werk der vertaling de hand werd geslagen of althans de oude overzetting door hen bedorven werd.

Daarenboven pleit het spraakmerk der *Itala* wel degelijk voor Italië. Een opmerkzaam onderzoek herinnert aan de vroegste tijden des Christendoms, aan de

eerste dagen der Kerk van Rome. De overzetting is meer dan nauwkeurig; woord en zinbouw werd naar den oorspronkelijken tekst dikwijls verwrongen; de vertaler is geen geboren Latijner, in zijn latijnsch kleed blijft de vreemdeling zeer goed te kennen. Evenmin is hij Griek, althans van oud-griekschen stam zeker niet. Dit verraden de vele *Hebraïsmen*, die uit den tekst der Zeventig in de *Itala* zijn overgebracht. Alleen een Griek van joodsche afkomst kon vertalen gelijk hier is gebeurd. Alleen een grieksch-joodsche christen, die aan het hebreeuwsche Grieksch der *Septuagint* gewoon was, kon meenen dat zooveel hebraïzeerende zegswijzen, streng woordelijk weergegeven, voor de Latijnen verstaanbaar waren.

En zoo wijst alles ons naar de evangeliepredikers van den apostolischen tijd, die van landaard en godsdienst Hebreën, door vorming en taal Grieken waren en tot de Latijnen ook in de volkstaal moesten spreken. Wat dan de H. Hiëronymus van de oude bijbelvertaling zijner dagen verhaalt, dat zij het geloof der eerste Kerk gesterkt heeft: „nascentis Ecclesiae fidem roborasse" (*Contra Rufinum*, II), kan naar den letter worden verstaan. Wanneer tusschen de verschillende meeningen keuze moet geschieden, dunkt ons om de veel sterkere bewijzen, dat het Italië der eerste eeuw na Christus het vaderland is der oude *Itala*.

II.

Niet ongeschonden werd ons de *Itala* overgeleverd. De tijd heeft ook hare vergankelijkheid bewezen. Wat thans *Itala* heet, is een latijnsche bijbelvertaling vóór

den tijd van Hiëronymus, welke bij gedeelten teruggevonden en door verschillende geleerden zoo goed mogelijk samengesteld is, deels uit de oudste handschriften, deels uit de werken der eerste kerkelijke schrijvers. Reeds de H. Cyprianus en Tertulliaan gebruikten een bestaanden latijnschen bijbeltekst. Vooral echter helpt hier de H. Hiëronymus, die in zijne verklaringen op de H. Schrift voortdurend spreekt van eene overzetting uit het Grieksch, welke de *Itala* moet geweest zijn. Door middel van handschrift zijn de psalmen, de evangeliën en de brieven van Paulus in die overzetting tot ons gekomen. Meermalen is van een en hetzelfde boek een dubbele tekst (hetzij vertaling of verschillende lezing van dezelfde vertaling) ontdekt. Zoo gebeurde het met de boeken Tobias, Baruch en het eerste der Machabeën. Van de evangeliën zijn er nog meer, die dikwijls van elkander afwijken.

Op die wijze is het Nieuwe Testament nagenoeg heel en al, het Oude Testament voor het grootste gedeelte weder te lezen, zooals Augustinus en Hiëronymus het lazen.

Of dit laatste volkomen waar is, kan zeker betwijfeld worden. Er waren immers ten tijde van Hiëronymus en Augustinus of wel verschillende vertalingen of wel verschillende lezingen van ééne vertaling. Gaat het nu wel aan om den oudsten latijnschen bijbeltekst, gelijk wij nu dien bezitten, de *Itala* te noemen? Hierop antwoordt Kaulen, dat die naam niet onrechtmatig is. Want van de verschillende bijbelteksten der oude tijden zal zeker die vertaling of lezing het best bewaard zijn gebleven, welke niet aan een bijzonder persoon toebehoorde, maar als eigendom der katholieke Kerk de ge-

bruikelijke heette en in aller handen was. Ook wordt die zeer natuurlijke veronderstelling niet verzwakt door tegenstrijdige feiten. Integendeel de aanhalingen, die de oudste latijnsche schrijvers uit den bijbeltekst hunner dagen opteekenden, komen overeen met hetgeen de nog bestaande handschriften ons laten lezen; en bovenal is teksttrouw en duidelijkheid, dat merk der oude *Itala*, ook het kenteeken dezer overzetting. Met tamelijk veel zekerheid alzoo mag het gezegd worden, dat wij de *Itala* van den H. Augustinus, althans voor het grootste gedeelte, nog bezitten en is het dus mogelijk over het ontstaan, den aard en de hoedanigheden dier eerste latijnsche bijbelvertaling zich een oordeel te vormen ook uit die vertaling zelve.

De *Itala* omvatte bijkans alle boeken van Oud en Nieuw Testament. Van het Nieuw Testament was zij eene overzetting uit het Grieksch, in welke taal de apostelen en evangelisten geschreven hebben 1). Van het Oud Testament was zij eveneens eene overzetting uit het Grieksch der *Septuagint* 2).

Gelijk reeds werd opgemerkt, was de *Itala* voor de latijnsche Kerk volstrekt geen volmaakte vorm van het heilig bijbelwoord. Zonder de toelichting en verklaring

---

1) Het doet weinig ter zake, of Matthaeus in het Syro-Chaldeeuwsch geschreven heeft: altoos is de grieksche tekst feitelijk als grondtekst beschouwd.

2) Deze *Septuagint* of vertaling der Zeventig, de eerste grieksche overzetting der joodsche bijbelboeken, was reeds langer dan een eeuw vóór Christus bij de grieksche joden van algemeen kerkelijk gebruik. Niet minder eere genoot zij in de eerste Kerk. Door de grieksch sprekende christenheid algemeen aangenomen, bood zij voor de overbrenging der H. Schriften van het Oud Verbond den aangewezen tekst.

van meesters, die in de grieksche en hebreeuwsche talen ervaren waren, zal dikwijls het ongeletterde volk de uitheemsche zegswijzen niet hebben begrepen.

Evenwel bleef die oudste overzetting gedurende de eerste eeuwen in gebruik en in eere. Gaarne werd om haar eerbiedwaardigen leeftijd hare onvolmaaktheid verdragen. Daar zij zulk een nauwgezette vertaling was en in haar eenvoud en armelijkheid den schat der hemelsche openbaring zoo trouw bewaarde, werd zij ook door de leermeesteresse der waarheid, 's Heeren Kerk, op hoogen prijs gesteld en predikte zij in haar dienst daarom zoo langen tijd het evangelie der christelijke geloofs- en zedeleer aan de geloovigen als de kracht Gods ter zaligheid.

Toch moest er eenmaal een tijd komen, dat die gebruikelijke bijbelvertaling niet langer de gewenschte was bij de christenheid en dat het verlangen naar een beteren tekst zich duidelijker en krachtiger algemeen openbaarde. In tallooze afschriften was de *Itala* overal verspreid geworden, en bij het afschrijven waren vele veranderingen, weglatingen en toevoegingen, in een woord allerlei fouten in de nieuwe afschriften ingeslopen, welke wederom aan latere afschrijvers gelegenheid gaven tot nieuwe onnauwkeurigheden en fouten. Zoo ontstond allengs die eindelooze verscheidenheid van tekst, waarover de H. Augustinus en Hiëronymus klagen. Ja vóór beiden hadden zelfs meer dan honderd jaar vroeger de H. Cyprianus en Tertulliaan dit onheil betreurd. Maar vooral Hiëronymus moet hier genoemd worden. In zijne voorrede op het boek Josue verklaart hij, dat er bij de Latijnen zooveel bijbelvertalingen zijn als bijbelafschrif-

ten 1), daar een ieder naar willekeur er bij of afgedaan heeft wat hem goed dacht. Hetzelfde herhaalt hij in zijne tot Paus Damasus gerichtte voorrede op de evangeliën, waar hij ook meer in bijzonderheden nagaat, hoe door onwetendheid de bijbeltekst werd bedorven. Zijne klacht is 2), dat in de bijbelhandschriften een groote dwaling werd ingeplant, daar van den eenen evangelist het meerdere, wat deze zeide, bij den ander gevoegd werd, omdat de laatste, naar men dacht, over dezelfde zaak te weinig had. Of wel, terwijl de heilige schrijvers op verschillende wijzen hetzelfde uitdrukten, meende men, na er eenen gelezen te hebben, de anderen naar dien eersten te moeten verbeteren. En zoo, gaat hij voort, is bij ons alles dooreen geward en wordt in Marcus veel van Lucas en Matthaeus, evenzoo in Matthaeus veel van Joannes en Marcus gevonden en in de overigen wat aan anderen eigen is.

Deze woorden mogen echter niet zoo worden opgevat, alsof de latijnsche bijbeltekst te dier tijde heel en al bedorven was en zijn waarde had verloren. Voor zulk een vermoeden is zelfs geen grond. De Heilige klaagt niet over bedriegelijke verminking of vervalsching. De geschiedenis leert, dat alle pogingen der ketters om ten bate hunner

---

1) „Tot exemplaria quot codices." *In Josue praef.*

2) „Magnus siquidem hic in nostris codicibus error inolevit, dum quod in eadem re alius evangelista plus dixit, in alio, quia minus putaverint, addiderunt. Vel dum eundem sensum alius aliter expressit, ille, qui unum e quatuor primum legerat, ad ejus exemplum ceteros quoque existimaverit emendandos. Unde accidit, ut apud nos mixta sint omnia, et in Marco plura Lucae atque Matthaei, rursum in Matthaeo plura Joannis et Marci, et in ceteris reliquorum quae aliis propria sunt, inveniantur." *In evangelistas ad Damasum praef.*

dwaalleer zulks te doen, altoos verijdeld zijn door de zonen der Kerk. Maar uit die woorden blijkt slechts, dat onverstandige verbeteringen en inlasschingen den wijzen leeraar ergeren.

In genoemde voorrede bespreekt hij ook geen andere oorzaken van tekstbederf dan de slechte overzetting van onbedrevene vertalers, de onkundige tekstverandering van vermetele verbeteraars en de onachtzaamheid van slaperige afschrijvers 1).

De betreurde verbastering betreft hoofdzakelijk den vorm en niet den inhoud, zooals ook de latere handelwijze van Hiëronymus bewijst. Ook mag bij deze klacht gerustelijk aan een weinig overdrijving gedacht worden. Niet alle afschrijvers of bezitters der H. Schriften zullen tot die onhandigen en voorbarigen behoord hebben. Hiervoor getuigt genoeg het gezond verstand.

Dat de tekstverscheidenheid in de latijnsche bijbelboeken ten tijde van Hiëronymus veel meer dan vroeger tot ontevredenheid aanleiding gaf, valt gemakkelijk te verklaren. De geweldige geloofsvervolging behoorde tot het verleden. Dagen van vrede waren aangebroken, dagen ook van innerlijke ontwikkeling. Veel, wat voorheen te midden van verwarring en doodsgevaren de opmerkzaamheid minder trok, wijl het minder gewichtig scheen, werd nu met rustige nauwgezetheid beschouwd en beoordeeld, bleek dan in de hoogste mate belangrijk en eischte bijzondere zorg. Vooral drong zulks ten opzichte der H. Schriftuur. De tekstverscheidenheid in

1) „Cur non ... ea, quae vel a vitiosis interpretibus male reddita, vel a praesumtoribus imperitis emendata perversius, vel a librariis dormitantibus aut addita sunt aut mutata, corrigimus?" *Ad Damas. praef.*

de gewijde boeken veroorzaakte niet alleen groote moeilijkheid aan de geleerden, maar dewijl zij zich ook bij het liturgisch gebruik telkens in het openbaar vertoonde, was die verscheidenheid eene ergernis geworden voor de eenvoudigen en leverde zij daarenboven in de twisten met de ketters niet weinig bezwaar. Daarom dan nam de Opperherder der Kerk, Paus Damasus, het groote besluit de verlorene en toch zoo gewenschte eenheid van den bijbeltekst te herstellen. Op wat wijze echter moest dat besluit verwerkelijkt worden? De gehechtheid der geloovigen aan het oude en overgeleverde in aanmerking genomen, scheen een nieuwe vertaling uit den grondtekst niet dienstig. Ook was zij niet noodzakelijk. Alleen noodig was het herstel der eerwaardige *Itala*, die altoos met eere de Kerk had gediend, voor zoöver deze bij de uitoefening van haar onfeilbaar leerambt den bijbel gebruikte. Maar ook zulk een tekstverbetering was, bij de bestaande verwarring in de handschriften en om de voorliefde der christenen voor het oude, een allermoeilijkst werk, wat groote geleerdheid en zeldzame voorzichtigheid vorderde. Hiëronymus werd met dien arbeid belast en, hoe gelukkig deze keuze des Pausen was, hopen wij later aan te toonen.

Stippen wij hier alleen aan, dat de Heilige meer nog deed dan Paus Damasus vroeg. Van nu af vermindert dan ook allengs de invloed der oude *Itala*, wordt hare heerschappij meer beperkt. Zij gaat de plaats ruimen voor de nieuwe bijbelvertaling. Dit geschiedt echter niet op eens, niet geheel. Enkele eeuwen deelt zij nog met de jongere het rijksgebied, zooals uit de geschiedenis

der *Vulgaat* zal blijken. Eerst in de zevende eeuw wordt haar werkkring afgesloten. En zelfs dan nog, wanneer die eerwaardige dienaresse der Kerk van hare taak is ontheven, blijft in de liturgie 1) haar een plaats gegund, mag zij nog meermalen, met dezelfde stem, waarmee zij onze eerste vaderen in het geloof vermaande, in missaal en brevier ons opwekken om God te loven, die dezelfde is gisteren en heden en in eeuwigheid.

Seminarie Warmond. P. L. DESSENS.

---

1) Na de volkomene invoering der *Vulgaat* werd toch in missaal en brevier de tekst der *Itala* gedeeltelijk behouden bij *Introïtus, Graduale, Offertorium, Communio*; ook bij de *Antiphonae* en *Responsoria*, in een woord bij datgene, wat door het koor gezongen wordt. Zie Cornely, *Introd. gen.* Vol. I, p. 431.

ONTWIKKELING.

(Vervolg van bl. 139 vv.)

II. HET HUWELIJK.

Ab initio non fuit sic.

Zooals de taal zich uit de instinctmatige geluiden van het dier zou hebben ontwikkeld, zoo zijn ook de zeden en gebruiken van den mensch, naar men beweert, uit de handelingen van het dier voortgesproten; en in de met den zuurdeesem der nieuwere leer doortrokken lees- en leer- en studieboeken, vindt men dan ook het hoofdstuk: *Ontwikkeling van het huwelijk en ontstaan van het gezin.*

De lezing van dat hoofdstuk is echter alles behalve opwekkend. Zonder schroom of schaamte, zonder eerbied voor den lezer vindt men er de verfoeilijkste zedelooze gebruiken, die men bij de wilde volkeren aantreft, verhaald, en in plaats van de conclusie: tot zulk een laag peil kan de gevallen mensch afdalen, schrijft men: „dat zijn de overblijfselen van den primitieven toestand, waaruit zich de thans heerschende zedenwetten hebben ontwikkeld". Vraagt iemand, met welk recht dit besluit getrokken wordt, dan krijgt men onveranderlijk de beide onbewezen stellingen tot antwoord: de mensch heeft zich uit het dier ontwikkeld en de wilde volkeren zijn menschen, welke op den weg der ontwikkeling langzamer vooruit zijn gekomen dan wij; bij hen moeten we

dus ter school gaan om te leeren, wat de mensch vroeger was.

't Is noodig, dunkt ons, dat men deze dwaling leere kennen en hare wetenschappelijke waarde kunne beoordeelen, en daarom wagen wij het, een paar bladzijden er aan te wijden, ofschoon de aard van het onderwerp ons niet veroorlooft een volledig betoog te schrijven.

Wij wagen het te meer, omdat, wanneer men de, naar het heet, overtuigende bewijzen voor de waarheid der evolutie-leer tot hunne werkelijke waarde terugbrengt en slechts de feiten laat spreken, de waarheid van het woord: „Ab initio non fuit sic" 1) bevestigd wordt. 't Is voor den onderzoeker, die een moeras doorkruist, waar geen boom zijn pad beschaduwt en geen frissche woudlucht zijne longen verkwikt, eene voldoening, wanneer hij aan 't einde van zijn tocht kan zeggen: neen dit was de oorspronkelijke toestand niet; eens stroomde een helder water, waar nu een vuil en kwalijk riekend vocht zijn weg zoekt over den slijmerigen bodem; eens groeiden hier zware eiken en rijzige beuken, onder wier loofdak de zangers des wouds hun nestje bouwden en aan wier voet de bloemen haar balsemgeur uitademden; en wanneer men de moeite niet schuwt en den arbeid niet spaart is het, onder Gods zegen, ook thans mogelijk de moerassen door vruchtbare aanplantingen te vervangen en de vuile kreek te veranderen in een helderen vliet.

Naar de meening der volgelingen van Darwin — de

---

1) Matth. XIX, 8: Van den beginne is het zoo niet geweest.

meester zelf is van een ander gevoelen — hebben we den oorsprong van het huwelijk te zoeken in een toestand, welken Plato in zijn boek *Over de Republiek* als den meest wenschelijken voorstelt, en dien de aanhangers van de leer der vrije liefde in Noord-Amerika zich niet schamen openlijk aan te prijzen.

Volgens Herodotus werd zulk een communisme bij de Massageten (I, 216) en de Nasamonen (IV, 172) aangetroffen; en wanneer men de ontwikkelingsvrienden wil gelooven, bestond het tot voor korten tijd of bestaat het nog bij eenige wilde volksstammen in Z.-Afrika Tahiti, op de Andamanen e. a.

Bij sommige andere volkeren, waar thans de volstrekte bandeloosheid door strenger, of beter door minder teugellooze, zeden is vervangen, worden verschillende zeden en gebruiken als bewijzen aangehaald, dat de vroegere toestand het zoogenaamd gemeenschappelijk huwelijk was.

Op de Sandwich-eilanden noemt de bewoner zijn vader en ook al zijne ooms, van vaders- zoowel als van moeders-zijde *Makua-Kana*, d. i. vader, en de overeenkomstige vrouwelijke bloedverwanten *Makua-Mahena*, d. i. moeder, terwijl de vader zijn kind, maar eveneens al zijne neven met den naam *Kaikee-Kana*, d. i. zoon, aan spreekt — een gebruik, hetwelk eveneens bij sommige Noord-Amerikaansche stammen en Afrikaansche volken in zwang is. De bewijsvoering, welke op dit feit moet steunen, behoeft geene nadere verklaring.

Evenals deze titulatuur moet de erfopvolging in de vrouwelijke lijn ten voordeele van de ontwikkelings-hypothese pleiten. Deze bestaat hierin, dat bij het overlijden des vaders niet diens eigen zoon, maar de zoon der zuster òf have en goed òf de waardigheid en het ambt erft, en dit erfrecht geldt, zooals men zegt, in Loango, bij de Battas op Sumatra, op verschillende eilanden der Zuidzee en bij vele Afrikaansche volksstammen. Hetgeen Herodotus (I, 173) van de Lyciërs verhaalt, dat deze n.l. zich naar hunne moeder noemen en, met voorbijgaan van den vader, hun stamboom slechts uit de vrouwelijke leden samenstellen, terwijl het kind vrij of slaaf is, naar dat de moeder eene vrije vrouw is of eene slavin, wordt mede onder den naam moederrecht begrepen Dit recht wordt uit het „pater incertus mater certa" afgeleid.

Als overblijfsels van dezen vroegeren toestand beschouwt men verder den Mylitta-dienst der Babyloniërs (Herodotus I, 199) en de misdadige vrijheid, welke in sommige Afrikaansche landen (ook bij Herodotus IV, 172 wordt dit misbruik genoemd) aan de huwelijksgasten wordt toegestaan.

Tot zoover zijn de voorstanders der ontwikkelingsleer het vrij wel met elkander eens, maar van dit punt af loopen hunne meeningen uit elkander.

Volgens eenigen (Lubbock o. a.) volgde op deze periode een tijdperk, waarin vrouwenroof — die de geroofde vrouw tot het uitsluitend eigendom, tot de slavin van den roover maakte — de oorzaak was, welke de vroeger heerschende communistische endogamie (huwelijk tusschen de leden van denzelfden stam of dezelfde familie) door de exogamie deed vervangen. Daarop volgde het huwelijk door koop, en deze beide vroegere gebruiken hebben in den schijnroof of schijn-koop, dien men nog hier en daar onder de huwelijksceremoniën vindt, sporen achtergelaten. Was de man niet in staat de gevorderde koopsom te betalen, dan kon hij de ouders der bruid gedurende eenigen tijd als slaaf dienen, om op deze wijze zijne echtgenoote te verdienen.

Eerst bij de Romeinen zou de geroofde of gekochte vrouw hare bevoorrechte plaats in het huisgezin hebben veroverd, maar tegelijkertijd ook het recht hebben verloren, haar naam te doen erven door het kind, dat nu door zijn eigen vader opgenomen en erkend, geadopteerd, werd.

Dat met het uitsluitend bezit der geroofde echtgenoote langen tijd nog het communisme bleef bestaan en de weg tot de polygamie openstond, wordt door de voorstanders der medegedeelde opinie niet ontkend.

Van een ander gevoelen is M' Lennan. Op de oorspronkelijke gemeenschap volgde de polyandrie; deze leidde tot het dooden der kinderen van het vrouwelijk geslacht en het daardoor ontstane gebrek aan vrouwen tot den vrouwenroof, welke later slechts een bloot symbool werd, toen er, na de tijden van ruw geweld, een tijd van beschaving en ontwikkeling was gevolgd.

De geheele redeneering der savagisten beweegt zich eigenlijk in een circulus vitiosus. Op de vraag: hoe weten

we, dat de oorspronkelijke toestand van den mensch een toestand van bandeloosheid was? is het antwoord: omdat we dien toestand heden nog bij vele wilde volkeren aantreffen; en bij de vraag: hoe weten we, dat de wilde volkeren de repraesentanten zijn van den oer-toestand des menschdoms? hooren we: omdat ze op zulk een laag peil van ontwikkeling en beschaving staan. En om uit dien kringloop te geraken blijft er dan weer niets anders over dan het stopwoord: *Allah*! *il Allah*! Zoo is het en zoo moet het zijn.

Met het proclameeren van dien oer-toestand diende men toch een weinig voorzichtiger te werk te gaan. Want het is een feit, dat we van de meeste volkeren kunnen aantoonen, dat ze in de historische tijden de landstreken, welke ze thans bewonen, in bezit hebben genomen; dat ze derhalve door een tijdperk van vele eeuwen en lotsverwisselingen van hun oorspronkelijken toestand gescheiden zijn en op hun langen zwerftocht gelegenheid genoeg hadden om eene oorspronkelijke beschaving te verliezen. Een kort overzicht is voldoende om dit te staven.

In Midden-Europa verschijnen de eerste bewoners, toen het rijk der Pharaonen reeds in bloei was; Herodotus (IV, 123) noemt nog het noorden van Rusland onbewoond, en Groenland werd eerst in de 14e eeuw, dus lang na de ontdekking van dat land door de IJslanders, door de Eskimo's bevolkt. IJsland was tot in de 9e eeuw zonder bewoners.

In Amerika is de bloei van het oude Mexicaansche rijk van niet veel oudere dagteekening dan de ontdekking door Columbus, en de heerschappij der Inca's kan men niet verder dan ongeveer 400 jaren voor de komst der Spanjaarden doen opklimmen 1). — De groote

1) Vgl. *De Katholiek*, Dl. XC, bl. 363 vv.

volksverhuizing, waarbij de Amerikaansche roodhuiden uit het noorden in het dal van den Mississippi drongen, kan, volgens de overleveringen der Delawaren, die ons door Heckenwelder bekend zijn, en volgens de heilige boeken der Quiche, welke de Abbé Brasseur de Bourbourg ontsluierde, slechts in de 9e of hoogstens in de 8e eeuw onzer jaartelling hebben plaats gehad. Uit die overlevering blijkt tevens, dat de Algonkin en Irokesen, na uit het dal van den Mississippi de bewoners verdreven te hebben, op hun verderen tocht tot aan de zee en verder naar het zuiden landinwaarts onbevolkte streken vonden. De overleveringen van sommige Zuid-Amerikaansche stammen schijnen op een gelijksoortig feit te wijzen. De zoogenaamd autochtone Amerikaan, bij wien we vooral den oer-toestand moeten zoeken, is ongelukkiger wijze de *laatst aangekomene* 1). — De tradities der Noord-Amerikaansche volksstammen wijzen verder duidelijk aan, dat de bevolking van het noorden en westen naar het zuiden en oosten is voortgegaan en dat de weg over een lange, enge zee vol klippen en eilanden gevoerd heeft 2).

Wat Australië betreft, uit de genealogische gezangen, welke in den Polynesischen Archipel als oorkonden van geslacht tot geslacht worden voortgeplant, kan men afleiden, dat de Marquesa's-eilanden in de 5e eeuw n. Chr., de Sandwich-eilanden in de 8e en Nieuw-Zeeland niet voor de 15e eeuw voor het eerst bevolkt werden door een stam, die èn door taal èn door physisch karakter met de Maleische rassen verwant is 3). Naast den licht-kleurigen Maleisch-Polynesischen stam vinden we op eilanden van den Indischen Oceaan en van de Zuid-Zee evenals in Australië een zwarten stam, die, naar de geographische verspreiding en naar de legenden en sagen, uit zuidelijk Indië afkomstig is 4).

Wenden we ons nu naar Afrika. Bij de Hottentotten en Kaffers, welke het zuidelijk gedeelte van dit werelddeel bewonen, vinden we de sage, dat ze van het noorden of noordoosten zijn gekomen; dit wordt overigens daardoor bevestigd, dat vele rivieren in het Kafferland thans nog Hottentotsche namen hebben. — De Galla's, in en om Abyssinië, die veel overeenkomst hebben met de bewoners

---

1) De Quatrefages, *L'Espèce humaine.*

2) Lüken, *Die Einheit des Menschengeschlechts* (*Natur und Offenbahrung*, 1e en 2e jaargang).

3) De Quatrefages, l. c.

4) Lüken, l. c.

van Zuid-Afrika, verhalen, dat hunne voorvaderen over zee (waarschijnlijk de straat van Bab-el-Mandeb) naar Afrika zijn gekomen. Van de volksstammen, die langs dezen weg in het zwarte werelddeel binnendrongen, zijn vermoedelijk de oude Egyptenaren noordwaarts getrokken naar het vruchtbare Nijldal, en heeft een andere stroom den weg aan de zuidzijde der woestijn westwaarts ingeslagen om Midden-Afrika te bevolken. De oude schrijvers noemen Aethiopië als den oorsprong der Egyptenaren, en de Midden-Afrikaansche volkeren hebben èn in taal èn in vele zeden en gebruiken een band, die hen met de bewoners der boorden van den Nijl verbindt. — De bekende Engelsche reiziger Bowdih beweert, dat de taal der negers van de Benin-kust (O.) dezelfde is als die, welke in Zanguebar (W.) wordt gesproken, en de taal der Mandinka-negers, stemt, vreemd genoeg, niet slechts met de oostelijke talen, maar zelfs in vele eigenaardigheden met de Maleische taal overeen 1). — Voor de volkeren der noordkust van Afrika wijst alles naar de landengte van Suez als de brug, waarover ze van Azië uit zijn gekomen, terwijl vele volkplantingen langs de kust door stammen, die over zee uit Klein-Azië kwamen, aangelegd zijn.

De bewoners van het groote rijk van het Midden, China, zijn afkomstig van honderd familiën, die van de hoogten van het Kuen-el-lun-gebergte afdaalden; de oudheid van dat rijk is van een fabelachtig getal jaren tot een zeer aannemelijk aantal teruggebracht; het dagteekent hoogstens van 2000 v. C.

Alles, wat we weten of met grond kunnen vermoeden, noodzaakt ons de bakermat van het menschdom in Azië te zoeken; van daar uit hebben zich de volkeren over de aarde verspreid, en die stammen, welke zich thans het verst van den oorsprong bevinden, hebben den langsten weg gemaakt eer ze tot rust kwamen.

Weten we nu ook al niet veel van hunne lotgevallen op dien tocht, zeker is het dan toch, dat ze ten gevolge der lotsverwisselingen en veranderingen, welke volksverhuizingen noodzakelijk begeleiden, zoo verre van hun zoo-

1) Lüken, l. c.

genaamden oer-toestand kunnen verwijderd zijn, dat een besluit van het *heden* tot het *vóór twintig of dertig eeuwen* niet geldig is. „Daar wij tegenwoordig den mensch nergens meer in den oer-toestand aantreffen — meent von Hellwald 1) — kunnen we ook niet achterhalen, of de oudste menschen zich reeds in familiën gescheiden hadden of, wat op hetzelfde neerkomt, reeds het huwelijk kenden of niet." Dit kunnen we echter wel, dunkt ons. Wanneer we de door de geschiedenis en ethnographie aan de hand gedane feiten met een onbevooroordeelden blik beschouwen, blijkt daaruit, dat de eerste toestand van den mensch een toestand van beschaving geweest is, waarop later tijden van verwildering gevolgd zijn. Vooreerst immers zien we de oudste beschaving, waarvan de geschiedenis kennis draagt of de overlevering gewaagt, *in* en *om* het middelpunt ontstaan, vanwaar de bevolking der aarde is uitgegaan, en treffen we des te wilder en onbeschaafder volkeren aan, naarmate wij ons verder van dat middelpunt verwijderen; getuige de Assyrische en Babylonische rijken, het oude Egypte, de oud-Indische cultuur en zelfs de beschaving van het Chineesche rijk. En ten tweede, plaatsen de volkeren, die in hunne sagen de herinnering aan vroegere toestanden bewaard hebben, hunne gouden eeuw steeds in het begin van hun volksleven; op die gouden eeuw, welke de dichters terugwenschen: „Ultima Cumaei venit jam carminis aetas; . . . redeunt Saturnia regna" 2) laten ze dan tijden van bederf en verval volgen.

---

1) *De vorgeschichtliche Mensch,* Uitg. 1880, bl. 64.

2) Virgilius, *Ecloga IV.*

Zoeken we uit de overleveringen des menschdoms den oorspronkelijken vorm van het huwelijk te kennen, dan vinden we met eene duidelijkheid, die niets te wenschen overlaat, aangeduid, dat die vorm was: de verbintenis van één man met ééne vrouw. Alle volkeren hebben de herinnering bewaard van een grooten vloed, waarin het geheele menschengeslacht omkwam behalve hun stamvader, die met zijne vrouw en niet met zijne vrouw*en* gered werd, en deze traditie vinden we ook bij die stammen, waar nu polygamie of erger nog heerscht.

De Tamanacs, een volk aan de Orinoco, weten te verhalen, dat *één man en ééne vrouw* bij den grooten vloed op een hoogen berg, aan den oever der Asiveroe, vluchtten en, terwijl deze de vruchten van een palmboom over hunne hoofden heenwierpen, zagen zij het zaad dezer vruchten mannen en vrouwen voortbrengen. De Deukalion- en Pyrra-legende van het oude Griekenland geeft dezelfde lezing. — De Indianen van Terra-Firma gelooven, dat, toen de groote vloed plaats had, *één man met zijne vrouw* en kinderen in eene kano ontkwam. — Eene oude Mexicaansche teekening, door von Humboldt medegedeeld, geeft *den man en de vrouw* te zien, „welke de water-eeuw overleefden". — De Mechochanen hebben de overlevering van de tweevoudige eenheid van oorsprong van het menschelijk geslacht bewaard: uit *één man en ééne vrouw* zijn alle volkeren der aarde ontstaan, en bij den vloed is slechts de priester Tetzli *met zijne echtgenoote* en zijne kinderen gespaard gebleven. — De sage der Hottentotten laat de menschen van *één man* Nôh en *ééne vrouw* Zbing-Nôh, die door eene deur of een venster op aarde kwamen, afstammen. — In de Scandinavische Edda komen in het bloed van den reus Ymir alle kleinere reuzen om, behalve één, die *met zijne vrouw* in eene bark gered wordt. — De Babylonische Idzubar-legende spreekt van Samasnapisti *en zijne echtgenoote*, die aan de verdelging van den zondvloed ontkwamen; de Chaldeeër Berosus spreekt van vier geredden, ieder met zijne echtgenoote, en op den Apamaeïschen penning, onder de regeering van Philippus den oudere geslagen, zijn *ééne man en*

ééne vrouw afgebeeld, in eene kist gezeten, terwijl een vogel hun een takje brengt 1).

Verschillende andere overleveringen, welke wel niet zoo uitdrukkelijk van één echtpaar spreken, geven toch duidelijk aan, dat de menschen reeds de familie, het gezin, kenden en derhalve bij het eerste ontstaan van de tegenwoordige volkeren, verre van den door savagisten gedroomden toestand verwijderd waren.

Onderzoeken we nu de bewijskracht der feiten, welke tot de ontwikkelings-theorie aanleiding hebben gegeven, dan vinden we, dat dikwijls *a particulari ad universale* wordt besloten, waar de *illatio non valet*, of dat slechts datgene wordt medegedeeld, wat ten voordeele der hypothese — met eenigen goeden wil ten minste — kan uitgelegd worden met terzijdestelling van het andere.

Wat vooreerst den toestand van promiscuiteit aangaat, kan men, zoowel voor de volkeren der oudheid als voor de thans levende wilden, aantoonen, dat zulke losbandigheid niet of niet dan zeer sporadisch voorkomt.

In weerwil van de grootste uitspattingen kenden toch de Massageten het huwelijk met ééne enkele vrouw: *Γυνᾶικα μὲν γαμέει ἕκαστος* (Herodotus I, 226) en was bij de Nasamonen de polygamie en niet het communisme de vorm des huwelijks: *Γυναῖκας δὲ νομίζοντες πολλὰς ἔχειν ἕκαστος* (Herodotus IV, 172).

Bij de thans levende stammen vinden we, opmerkenswaardig genoeg, juist bij die volken, welke in de oogen der ethnologen op den laagsten trap van beschaving staan, eene betrekkelijk reine en hooge opvatting van den echt. De Nama-Hottentotten leven in den regel slechts met ééne vrouw en gaan, na den dood der eerste echtgenoote, zelden eene tweede verbintenis aan. Bij de Gonaqua-Hottentotten wordt het breken der huwelijkstrouw zoozeer verafschuwd, dat het den man vrijstaat, de vrouw, welke hij van die misdaad slechts verdenkt, te dooden. De Vedda's

---

1) Hugh Miller, *Testimony of Rocks*: Holl. vert. — *Studiën*, Dl. XV, bl. 303 e. a.

op Ceylon kennen de wet, dat slechts de dood man en vrouw kan scheiden 1) en de Mincopie op de Andamanen-eilanden hebben in hunne vrouwen trouwe echtgenooten 2). De doodstraf kan ook in Nieuw-Kaledonië op eene echtbreekster worden toegepast 3). De Tasmaniërs leefden, naar het getuigenis van Milligan 4), in monogamie, ofschoon echtscheidingen geen zeldzaamheid waren.

In andere streken wordt wel den ongehuwden vrijheid toegestaan, maar waken de mannen met groote nauwlettendheid op de trouw hunner echtgenooten: zoo b.v. in Australië 5) en in Z.-Afrika 6). Zelfs de beruchte Areoi der Sandwich-eilanden, die hun grondregel: zooveel mogelijk van 's levens lust genieten en zoo min mogelijk 's levens last dragen, tot in de misdadigste gevolgen naleefden, waren, eens gehuwd, ijverzuchtige echtgenooten.

Op de eilanden der Stille-Zuidzee heerschte, wel is waar, reeds ten tijde der eerste ontdekkingen eene groote zedeloosheid, maar, wanneer men de vroegere berichten met de latere vergelijkt, leert men, dat hetgene eertijds in 't verborgen geschiedde — een bewijs dat het volk schaamte kende en de zedeloosheid als eene schande aanzag — nu, dank aan den omgang met het zeevolk uit het hoog ontwikkelde Europa, op klaarlichten dag mogelijk is geworden.

Onder de volksstammen van Z.-Amerika leven de Ottomaken of Aardeters, de Charrua-, de Pampas-, de Minuan-Indianen in monogamie evenals de Abiponiërs en de Tehuelche Indianen. De Botokuden-Indiaan en de Perherah, die beiden als typen van den minst ontwikkelden mensch gelden, gevoelen de ontrouw hunner echtgenooten diep en wreken er zich over op wreedaardige wijze 7). Van de Braziliaansche volkeren getuigt van Linschoten 8), dat wel geen acht wordt geslagen op het gedrag vóór den echt, maar dat het breken der huwelijkstrouw met den dood of met verstooting gestraft wordt. In Noord-Amerika kenden de Roodhuiden, in weer-

---

1) Darwin, *De afstamming v. d. mensch*: Holl. vert. II, bl. 303.

2) Dr. W. Schneider, *Die Naturvölker*, II, 462.

3) *Katholische Missionen*, 1876, § 3.

4) D. W. Schneider, l. c. II, 130.

5) *Ibid.* II, 110.

6) André Sparrman, *Voyage au Cap de Bonne Espérance.*

7) Dr. W. Schneider l. c.

8) *Itinerario*, *Voyage ofte Schipvaert* enz. *Beschryvinghe van de gantsche Custe van Guinea* enz. bl. 53.

wil van hunne woeste en wellustige wreedheid, toch de banden des huwelijks, zij het nu monogaam of polygaam; en ook van hen geldt, wat we boven zeiden, dat ze door den omgang met de pioniers der Europeesche beschaving niet aan deugd en trouw gewonnen hebben.

De stam, welke in zijne zeden het meest den zoogenaamden oer-toestand nabij komt, is wel die der Nairs aan de kust van Malabar. Hier schijnt de huwelijksplechtigheid de inwijding te zijn tot een leven van ontucht. Maar de plechtigheid zelve, die daarin bestaat, dat een zijden koord, waaraan een muntstuk gehecht is, bruid en bruidegom om den hals gewonden wordt, leert ons, dat ze den band des huwelijks òf kennen en niet achten òf althans gekend hebben 1).

Het medegedeelde zal voldoende zijn om bij den lezer de overtuiging te vestigen, dat de door de ontwikkelingsvrienden gewenschte toestand, zoowel nu als vroeger, of in het geheel niet, of niet dan bij zeer groote uitzondering bestaan heeft, en dat derhalve deze hypothese even als zoovele andere in waarheid een gebouw in de lucht is 2).

Omnis comparatio claudicat, zullen de voorstanders der hypothese zeggen, en wij zullen u eene vergelijking aan de hand doen, welke beter met de werkelijkheid overeenstemt. 't Is zoo, de waarheid van het getuigenis van onze vrienden Baer en von Hellwald, door u aangehaald, kunnen we niet ontkennen en, blijft ge bij uw beeld: „een gebouw", dan is het een gebouw zonder fundament, een gebouw in de lucht. Maar wat bij een gebouw eene onmogelijkheid is, wordt, op eene wijze althans, die een juist beeld van den toestand onzer hypothese geeft, bij sommige planten werkelijkheid.

Aan den stam van sommige Amerikaansche palmen ontspringen luchtwortels, die in den bodem doordringen en zoo hecht zijn, dat

1) C. N. Starcke, *Die primitive Familie*, S. 90 ff.

2) De redeneering alleen reeds leidt, ook zonder het bespreken der feiten, tot hetzelfde besluit: die promiscuiteit kan evenmin als de polyandrie de algemeene toestand geweest zijn, omdat beide het „bonum prolis" verhinderen.

ze, wanneer het uiteinde van den stam vermolmt, den boom kunnen dragen.

Zoo is 't ook hier: van den oorsprong van den stam is niets meer te ontdekken, onze hypothese schijnt in de lucht te hangen; maar de verschillende gebruiken (in 't begin van dit opstel aangehaald), die slechts door onze theorie verklaard en begrepen kunnen worden, zijn als zoovele luchtwortels, die den stam onzer hypothese schragen en vast genoeg doen staan, al moeten wij toegeven, dat hij nu niet meer uit den vasten bodem der feiten schijnt opgegroeid.

Ons dunkt echter, dat ook die luchtwortels den boom der ontwikkelingshypothese niet kunnen steunen, wijl ook zij niet tot op en in den vasten grond doordringen.

Als overblijfsel van den beweerden oer-toestand wordt in de eerste plaats de polyandrie beschouwd. 't Is echter niet moeilijk aan te toonen, dat ook dit gebruik een toestand van verval kenschetst. Want niet slechts komt het zelden voor, maar, waar we het aantreffen, vinden we tevens de oorzaken van de verbastering of de duidelijke teekenen van vroegere betere zeden.

In het oude Sparta was de oorzaak van dit misbruik nu eens armoede, dan het verlangen om een nakomeling van een dapperen krijger in zijne familie te hebben, en hetgeen Polybius (XII, 6) mededeelt, vindt zijne verklaring daarin, dat alle zonen van één vader grootendeels van de opbrengst van denzelfden akker moesten leven 1). Bij de Tibetanen erft de oudste zoon have en goed; zijne jongere broeders dienen hem als hunnen heer en kunnen door hem uit het huis gezet worden; hij moet dus als de heer des huizes in den vollen omvang van het woord beschouwd worden en de vrouw des huizes is zijne echtgenoote 2). Niet anders is het bij de Kunawaren 3) en in dien zin moet ook hetgeen Strabo van de Arabieren verhaalt, opgevat worden. Waar Caesar (*De*

---

1) A. Pauly, *Realencyclopedie d. kl. Alterthumswissenschaft,* in voce: *Sparta.*

2) Moorcraft, aangehaald door Starcke, l. c.

3) Cunningham, aangehaald door Starcke, l. c.

Bello Gallico, V, 14) van de Bretagners zegt: „Uxores habent deni duodenique inter se communes", kan men toch uit „si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgines quaeque deductae sunt" dezelfde gevolgtrekking als boven afleiden.

De schandelijkheden van den Mylitta-dienst 1), zijn evenals alle andere gruwelen des heidendoms als de gevolgen van den afgodendienst 2) en geenszins als de resten van vroeger algemeen heerschende zeden te beschouwen.

Hetgeen Herodotus (IV, 172) verhaalt, vindt zijne natuurlijke verklaring in het „διδοῖ δῶρον"; de misdadige vrijheid, den huwelijksgasten toegestaan, was niet het erkennen van een vroeger bestaand recht, maar een middel om zich te verrijken of de gemaakte kosten te dekken, evenmin als het een erkennen van een recht mag heeten, wanneer een wilde den vreemde veroorlooft wat hij in den stamgenoot met den dood zou straffen.

Het moederrecht, en onder dien naam verstaan we zoowel de erfopvolging als de bepaling der bloedverwantschap in de vrouwelijke lijn met terzijdestelling der mannelijke bloedverwanten, is geen overblijfsel eener vroeger bestaande bandeloosheid.

We hebben hier wederom met eene redeneering te doen, welke niet sluit. Is het ook al waar, dat, wanneer wezenlijk de vader onbekend is, het kind slechts zijne bloedverwanten van moederszijde kent en slechts van zijne moeder kan erven, dan volgt daaruit nog niet, dat, waar dit erfrecht bestaat, het uitsluitend uit eene losbandigheid, die altijd den vader *incertus* maakte, is voortgekomen. Er kunnen immers vele andere redenen bestaan hebben. „In de agnatie, de berekening der familie uitsluitend in de

1) Baruch, IV, 42 en 43.
2) Rom. I, 22 vv.

mannelijke lijn, volgt men eene volkomen gelijksoortige handelwijze, en toch zal het niemand invallen daaruit tot een *mater incerta* te besluiten. Het opmaken der geslachtslijst op eene der bovenstaande wijzen bewijst alleen, dat een der ouders, om de eene of andere reden, niet mede geteld wordt, maar leert ons volstrekt niet kennen, welke deze reden is geweest" 1).

Feitelijk vinden we dan ook in Australië naast verschillende volksstammen, bij welke het moederrecht geldt, andere, welke zich in hunne zeden van de eersten niet onderscheiden, maar toch de afstamming alleen volgens de mannelijke lijn bepalen 2).

Bij de Warrau-Indianen (Noord-Amerika) erft het kind van de moeder en wordt ook tot den stam der moeder geacht te behooren, maar de verhouding tusschen vader en zoon is niet opgeheven, daar de waardigheid van den vader in sommige gevallen op den zoon overgaat. Onder de Arrowaken- en Macusis-Indianen heerscht, in weerwil van het heerschende moederrecht, de zonderlinge gewoonte, dat de vader gedurende de eerste weken na de geboorte van een kind zich in zijne hut opsluit en zich van sommige spijzen onthoudt 3). Dit gebruik (*couvade*) wordt door sommigen als eene ceremonie beschouwd, welke bij de plechtige adoptie van het kind hoort; anderen schrijven het toe aan de bijgeloovige vrees, dat de een of andere handeling des vaders het kind tot nadeel zal zijn, of aan de meening, dat een vader, die een moedig of gehard kind wenscht te bezitten, gedurende de eerste periode van het leven van dat kind, zichzelven ontberingen en pijnigingen moet getroosten. Wat hiervan zij, zeker is het, dat bij deze volkeren en bij vele anderen, bij welke men de *couvade* vindt, tegelijk met de erfopvolging in de vrouwelijke lijn, geen sprake is van een *pater incertus*.

Een indirect bewijs wordt er gezocht in de namen der graden van bloedverwantschap, die tusschen de leden van denzelfden stam gebruikt worden en alleen de verwantschap met den stam en niet met een der beide ouders aangeven.

Darwin, die in zijn werk: *De afstamming van den mensch* (II, bl. 300) deze gewoonte aanhaalt, vindt echter niet, dat er

---

1) Starcke, *Primitive Familie* S. 19.

2) *Ibid.* S. 27.

3) *Ibid.* S. 40.

noodzakelijkheid bestaat om op dezen grond in eene vrije gemeenschap te gelooven. Volgens hem zoude eene enkel tijdelijke vereeniging evenveel verwarring in de woorden voor de graden van bloedverwantschap veroorzaakt hebben.

Ons schijnt echter de andere reden, welke hij slechts ter loops vermeldt, van veel meer gewicht, n.l. dat het niet slechts ongeloofelijk *schijnt* (bl. 300), maar werkelijk *is*, dat de verwantschap tusschen een kind en zijne moeder ooit volkomen onbekend kan geweest zijn, en evenzeer dat broeders en zusters van moederszijde hunne betrekking tot elkander, zelfs wanneer ze hun vader niet wisten aan te wijzen, niet geweten zouden hebben. Daaruit volgt, dat, waar de moeder alle kinderen van den stam met den naam kind aanspreekt en alle kinderen van den stam aan de oudere vrouwen den naam moeder geven, ofschoon elke moeder hare kinderen kent en omgekeerd, het evengoed zijn kan, dat de vader zijne kinderen kent en de kinderen hunnen vader, ofschoon de man tot alle kinderen mijn zoon of mijne dochter zegt.

De oorsprong dezer titulatuur kan op veel natuurlijker wijze verklaard worden door de behoefte van nauwe aaneensluiting in eene steeds aangroeiende familie. Door die benamingen wordt den jongeren eerbied en achting voor de ouderen ingeprent en aan de ouderen in herinnering gebracht, dat de achting, welke zij genieten, hun ook plichten oplegt, terwijl alle stamgenooten zich als leden van hetzelfde gezin blijven beschouwen, en op die wijze de eenheid bewaard blijft. Zelfs de bewoners van de eilanden der Zuid-Zee, moet Lubbock, een der voorstanders der savagistische theoriën bekennen,

staan in zedelijkheid op hoogeren trap dan de benoeming der graden van bloedverwantschap aanduidt 1). Zoo buitengewoon vreemd als de aanhangers der ontwikkelingstheorie deze benamingen doen voorkomen, zijn ze toch niet. De namen neef en nicht worden aan veel meer personen gegeven dan er met recht aanspraak op kunnen maken, en in den ouden tijd was *ma soeur* of liever *meseur* of *meseurke* een term, die ook de dames van een theekransje gebruikten, al waren ze geen zusters naar den bloede.

We dienen nog met een enkel woord over de polygamie, beter polygynie, te spreken. Uit de H. Schrift vernemen we, dat Lamech (Gen. IV, 19) de eerste was, die twee vrouwen huwde. Vóór den zondvloed echter schijnen de rechtvaardigen, de „kinderen Gods", het monogame huwelijk in eere gehouden te hebben. Van Noë en zijne drie zoons weten we, dat elk met ééne echtgenoote in de ark werd gered, en op dit punt laat de overeenstemming der H. Boeken met de overleveringen der volkeren, welke wij bespraken, niets te wenschen over.

Na den zondvloed schijnt, op een of op andere wijze, het huwen van meerdere vrouwen toegestaan te zijn; althans de polygamie verspreidde zich spoedig over de geheele aarde. Ook thans vinden wij, buiten den kring waarin het Christendom zijn invloed doet gelden, de veelwijverij met haren geheelen treurigen nasleep bij vele volkeren in zwang. Maar, en dit is wat wij nog wenschen aan te stippen, bij verreweg de meeste volksstammen

---

1) Schneider l. c. II, 477.

bekleedt ééne der vele echtgenooten van een man de eerste plaats, is er ééne de hoofd-vrouw. Somtijds is het diegene, welke het eerst gehuwd werd, andere malen ook die, wier huwelijk met bijzondere, meestal godsdienstige, plechtigheden voltrokken is of die, welke zich op de edelste afkomst kan beroepen, terwijl dan de andere vrouwen in meerdere of mindere mate aan het gezag dezer hoofdvrouw, wier kinderen eveneens hooger in tel zijn dan die der anderė, onderworpen zijn.

In dit voorrecht vinden we een laatste herinnering aan een vroegeren toestand, toen het woord: „et erunt duo in carne una" nog in zijne volle kracht gold.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

AMSTELODAMENSIA 1).

DE EERSTE SCHUILKERKEN NA DE HERVORMING.

Toen de nieuwe sekte hare zedeleer te Amsterdam in beoefening bracht, plaatste zij de bezittingen der Katholieken op haren eigen inventaris; want het doel heiligde de middelen, en het doel was: zich te verrijken onder de rekbare en allesbeteekenende leus van *Geest en Waarheid.*

Zonder gewetenswroeging namen de nieuwe regeerders heel den rijken buit tot zich; niet slechts kerken, kapellen en kloosters, maar ook de daaraan behoorende fondsen, landerijen en gebouwen, alsmede een hoogst zeldzamen schat van schilder- en beeldwerken, van goud, zilver en edelsteenen, van kerkgewaden en andere kostbaarheden. Wien kan het bevreemden, dat zooveel schats, op eenmaal in den schoot der nieuwe bezitters gevallen, aan hun voldaan gemoed de blijde juichtoonen van een bevredigd geweten ontlokte?

Maar de Katholieken stonden doodarm en uitgeschud te midden van tallooze plunderaars, die allen hunkerend naar hun aandeel in den buit uitzagen; want in den laatsten tijd had zich hier allerlei vreemd volk genesteld in de hoop, dat de wankelende magistraat, bedrogen door den eed der trouweloozen op de satisfactie, ein-

1) In de *Amstelodamensia* van de vorige aflevering staat op blz. 188, reg. 14 v. b. verkeerdelijk *Gerardus* Buyck in plaats van *Jacobus* Buyck.

delijk zou zwichten en de burgerij ten prooi laten aan het baldadig gepeupel.

Kerken bezaten de Katholieken niet meer; zelfs geen enkele kloosterkapel werd hun gegund. Wat erger was, zij mochten God niet meer naar hun geweten dienen — ook niet in het geheim. Op strenge straffen werd de uitoefening van den alouden katholieken godsdienst verboden. Wie zijn voorvaderlijk geloof wilde behouden en het waagde naar de voorschriften der Kerk te leven, werd met boete, kerkerstraf en verbanning bedreigd.

De felheid der vervolging verminderde eenigszins, toen in het begin der 17e eeuw de Protestanten, van den beginne in eigen boezem verscheurd, eindelijk in het openbaar slaags raakten, en de zoogenaamde rechtzinnigheid door allerlei onrechtzinnigheden werd bestookt Arminianen en Gomaristen maakten, elk op hunne beurt, aanspraak op de hemelgave der onfeilbaarheid; beide partijen, op elkander verbitterd, verspilden tijd en kracht in onderlingen strijd. Maar als verpoozing keerden zij nu en dan de wapenen tegen de Katholieken, en dan werden de plakkaten wederom verscherpt en met meêdoogenlooze strengheid toegepast.

Onder zoodanige omstandigheden bleef den katholieken priester niets anders over dan zich in de woonhuizen der geloovigen te verbergen, en daar heimelijk de Katholieken te verzamelen. Ongeloofelijke moeilijkheden deden zich daarbij voor; echter niet omdat de Katholieken er bezwaar in zagen hunne huizen voor dat doel af te staan. Wij mogen veeleer aannemen, dat allen zonder onderscheid zich daartoe bereid verklaarden, en het als een kostbaar voorrecht beschouwden onder hun

dak een nederig altaar te mogen opslaan en den God des hemels te herbergen. Het moet ons daarom niet verwonderen, dat in het jaar 1656 eene lijst van niet minder dan 66 geheime vergaderplaatsen door den protestantschen kerkeraad aan de toenmalige burgemeesters werd ingeleverd met de bijvoeging, dat er hier en daar in de stad nog andere dergelijke verborgen plaatsen bestonden. De kerkeraad had misschien het cijfer nog wel met een honderdtal kunnen vermeerderen; want bijna dagelijks verhuisden de priesters van de ééne woning naar de andere, ten einde de gerechtsdienaars te ontwijken en de geloovigen tegen overrompeling te vrijwaren. Echter niet alle huizen waren voor het aangewezen doel geschikt; de drukbezochte buurten, de straten en grachten, waar ambtenaren en predikanten woonden, moest men zooveel mogelijk ontvlieden. In afgelegen wijken daarentegen, in hoekhuizen en perceelen, die een dubbelen uitgang hadden, achtte men zich het best tegen onverhoedsche aanvallen beveiligd. Het *Haantje* b. v., thans het gebouw van den *Amstelkring*, voldeed op uitmuntende wijze aan de eischen eener geheime vergaderplaats. Het werd in 1662 vertimmerd en in den toestand gebracht, zooals wij het thans kennen; maar vóór dien tijd bestond het perceel uit een voorgebouw en een achterhuis, terwijl deze beide gedeelten door een open binnenplaats van elkander gescheiden waren. Het huis bezat dus twee, misschien wel drie toegangen, zoodat de geloovigen heimelijk langs verschillende kanten konden binnenkomen, zonder de waakzaamheid der bespieders gaande te maken. En bij

overrompeling, hadden zij gelegenheid langs verschillende uitgangen en wegen te ontvluchten.

Van de tallooze bezwaren, waarmede in die dagen zoowel de geestelijken als de leeken te worstelen hadden, kunnen wij ons ternauwernood een denkbeeld vormen.

Het spreekt van zelf, dat de priesters, wilden zij zooveel doenlijk hunne herderlijke verplichtingen vervullen, zich genoodzaakt achtten een vaste woning te kiezen en niet dan om gewichtige redenen van verblijf te veranderen; want in vele omstandigheden, bij geboorten, ziekten en sterfgevallen, moesten de geloovigen weten, waar zij hunne priesters konden vinden, om hunne geestelijke hulp in te roepen. Ook gebood de voorzichtigheid die priesterwoningen niet of althans slechts zeldzaam als schuilkerken te bezigen; wijl anders lichtelijk het verder verblijf aldaar onmogelijk of gevaarlijk zou worden.

Maar ten opzichte der huizen waarin de Katholieken zich verzamelden, de kinderen in de christelijke leer onderwezen, de huwelijken ingezegend en de sacramenten toegediend werden, was gestadige verandering een gebiedende eisch. De priester, die het ondernam gedurende eenigen tijd in één en hetzelfde huis te kerken, kon er staat op maken, dat gedienstige verklikkers zijn vergaderplaats aan den schout bekend maakten met dringend verzoek de paapsche afgoderijen uit te roeien. Dat gedurig verhuizen van de ééne woning naar de andere, van de ééne straat naar de andere, veroorzaakte veel inspanning en arbeid; want behalve dat telkens de kerkgewaden en heilige vaten des nachts moesten worden overgebracht, had men tevens te zorgen, dat de geloovigen gedurig op de hoogte werden gehouden en met

de veranderingen bekend bleven. Vandaar dat tallooze vrome burgerdochters, die zich den eerenaam van „klopjes" verdiend hebben, bijna dagelijks de stad rondliepen, om aan de huizen der Katholieken te „kloppen" en door de opening van deur of venster den bewoners fluisterend bekend te maken, op welk uur en in welk huis de viering der heilige geheimen zou plaats hebben. Ieder priester kon op de dienstvaardigheid van een zeker aantal klopjes rekenen, die dagelijks kwamen vernemen, welke lastgeving zij te vervullen hadden. Onder stipte geheimhouding voerden zij de ontvangen bevelen uit. Het uur en de plaats der samenkomsten mochten zij alleen bekend maken aan die personen, welke haar door den priester waren aangegeven. Wie niet op de lijst stonden, mochten niet worden „geklopt"; want anders stond het te vreezen, dat het kleine schuilkerkje de menigte niet kon bevatten en de groote toeloop de geheele vergadering in gevaar zou brengen. Wel viel het haar hard, als zij soms de woningen harer eigen bloedverwanten en vrienden zwijgend moesten voorbijgaan, om elders de blijde boodschap aan te kondigen; maar ook voor den priester viel het zwaar in die dagen der vervolging, toen de geloovigen meer dan anders naar den troost van den godsdienst verlangden, hun dien troost te moeten onthouden, om erger rampen te voorkomen. Niets gemakkelijker dan bij honderdtallen tegelijk de kerkgangers op te roepen; maar veel beleid en behoedzaamheid waren noodig om hun getal te beperken. Hoe ook de priester verlangde aan een talrijke schaar de waarheden des geloofs te verkondigen en de genademiddelen der Kerk uit te deelen, die voldoening

moest hij zich ontzeggen, als hij in die bange dagen het zieleheil der hem toevertrouwde kudde wilde bevorderen. In plaats van een paar malen 's weeks voor een volkrijke vergadering zijn verheven ambt uit te oefenen, behoorde hij zich soms meermalen daags of in de stilte van den nacht den zwaren last zijner herderlijke bediening te getroosten. Leonardus Marius, met het geestelijk bestuur van deze gewesten belast, vermaande daarom onophoudelijk zijne onderhoorige priesters, somtijds bad en smeekte hij hen, noch in hetzelfde huis, noch in grooten getale, de geloovigen samen te roepen. Hijzelf gaf een goed voorbeeld, want niet zelden predikte hij twee- of driemaal daags, maar..... altijd voor een klein getal van hoorders. Aan den pauselijken gezant te Keulen, Mgr. Fabio Chigi, had hij dringend verzocht, geen geestelijken herwaarts te zenden, zonder dat zij vooraf beloofd hadden slechts *minores et securiores coetus* 1) te zullen houden.

Als echter, niettegenstaande de scherpe voorschriften der kerkelijke overheid, in de verslagen der geestelijkheid van die dagen gewag wordt gemaakt van vergaderingen, die soms uit 500 of 600 menschen bestonden, moeten wij de schuld daarvan niet altijd laden op den priester, maar veeleer op de klopjes, die, door vurigen ijver gedreven, bij meer kerkbezoekers geklopt hadden dan er op hare lijsten vermeld stonden. Wie weet, of ook niet vele familieleden onderling de afspraak hadden gemaakt elkâar te waarschuwen, zoo dikwijls één hunner de officiëele opgaven van een klopje had ontvangen; zoodat

1) Archief Beggijnhof, A 2, Art. 48.

in zoodanig geval het schuilkerkje veel meer kerkgangers moest opnemen dan er verwacht werden. Bovendien behoort men bij zijne beoordeeling rekening te houden met de verschillende tijdperken der langdurige vervolging; wat in sommige jaren zonder gevaar kon geschieden, gold in andere als een daad van onvoorzichtigheid en roekeloosheid. Maar de behoedzame Marius bleef, ook al schenen de vijanden hunne wapenen voor eene wijle uit de hand te hebben gelegd, de herhaalde godsdienstoefeningen in één en hetzelfde huis en het houden van talrijke vergaderingen altijd met den meesten ernst verbieden; want als ten gevolge daarvan de priesters werden gevangen gezet of verbannen, dan zouden de geloovigen van hunne hulp verstoken worden en de zieken zonder sacramenten moeten sterven.

Nog grooter waakzaamheid en overleg werd er gevorderd gedurende de oogenblikken, waarop de godsdienstoefeningen gehouden werden. Het klopje, dat den ommegang door de stad had verricht, om aan de betrokken personen het uur en de plaats der samenkomst bekend te maken, stond gemeenlijk aan de deur op haar post, om te zorgen dat geen onbekende gasten naar binnen kwamen. In de straat of op de gracht, waar de schuilkerk lag, werden een paar wachtposten uitgezet, om, zoo er onraad dreigde en de schout met zijne dienaars naderde, aanstonds de geloovigen te waarschuwen en de plannen der gerechtsdienaren te verijdelen. Dan nam men haastig het opgeslagen altaartje uit elkander; de kaarsen, kerkgewaden en heilige vaten werden in kisten en kasten verborgen en in allerijl kozen de kerkgangers het hazenpad. Als dan de schout de woning

binnendrong, vischte hij achter het net. Soms steeg hem de nog achtergebleven wierookgeur naar de reukorganen en doorzocht hij snuivend en snuffelend de verschillende verdiepingen; maar nergens ontdekte hij eenige sporen van paapsche superstitie, en de vogels waren gevlogen. Hij gaf aan het eind wel lucht aan zijn spijt en woede en dreigde met zijn wraak, maar zijne bedreigingen waren geheel overbodig; vooreerst toch zou men ditzelfde huis niet wederom als schuilkerk bezigen. Niettemin werd door eene dergelijke onverhoedsche verschijning de vrees der Katholieken telkens vermeerderd, en niet zelden achtten zij het noodig nog een extra-wacht te plaatsen aan de woning van den schout, om hem na te gaan als hij zijn huis verliet en misschien bij de Katholieken op buit uitging. Hachelijk vooral werd de toestand, als niettegenstaande alle voorzorgen de een of ander verrader heimelijk de vergadering der Katholieken was binnengekomen en daar alles had bijgewoond. Weinige oogenblikken later lag het uitvoerig relaas bij de Heeren van den Gerechte, en buitengewone middelen moesten worden aangewend, om de herhaling van zulk een ramp te verhoeden. De klopjes ontvingen dan ter uitdeeling evenveel looden kogeltjes of schijfjes, als zij geloovigen moesten oproepen. Wie van dit herkenningsteeken voorzien was, mocht de vergadering bijwonen; alle andere personen werden aan de deur van het huiskerkje onverbiddelijk afgewezen. Was men in buitengewone omstandigheden tot dergelijke buitengewone maatregelen verplicht, op andere tijden, als b. v. de schout door ziekte of drukke ambtsbezigheden verhinderd werd op verkenning uit te gaan, konden de

Katholieken met de gewone voorzorgsmaatregelen volstaan. Waakzaamheid werd evenwel ten allen tijde gevorderd; want van drie kanten dreigden hen steeds de vervolging.

Hun voornaamste maar tevens goedaardigste vijand was de magistraat of stedelijke regeering. Deze bestond grootendeels uit welvarende kooplui, die zich liever met den handel dan met de religie bezighielden. Of de Mammon bij hen boven de rechtzinnigheid ging, durf ik niet beweren; maar op hun kalender stond toch de god van het geld als een heilige van de eerste klas aangeteekend. Zij waren daarom veeleer geneigd de Katholieken met rust te laten dan hen door plagerijen het leven te verbitteren en weigerden vaak de uitvoering van de strenge plakkaten der Staten. Waarom ook niet? De Katholieken waren immers van al hunne kerken en geestelijke bezittingen beroofd; zij waren doodarm gemaakt, en als handelswaar verdienden zij geene belangstelling meer. Daarbij kwam nog de patricische trots, die moeilijk duldde, dat het aristocratisch element der Staten hier de wet kwam voorschrijven. Doch hoe dit zij: de regeeringspersonen waren weinig of niet te duchten, zoolang zij niet door de onverdraagzaamheid der predikanten, de bedreigingen der Staten, of het gevaar van ambtsverlies tot handelen werden aangezet.

Een veel gevaarlijker vijand was de schout, die als hoofd der toenmalige politie waken moest voor de goede orde, en de overtreders der wet, tot welke ook de Katholieken behoorden zoo dikwijls zij hunne kerkplichten vervulden, in hunne schuilhoeken opsporen. Gelukkig echter, dat deze ambtenaar een even groote

vereering had voor den Mammon als de magistraat. Wie hem wilde omkoopen, behoefde veelal geen vrees te koesteren voor eene hooghartige afwijzing of voor de trillende tonen der verontwaardiging. De Beggijntjes gaven hem jaarlijks vijftig gulden, en als de man die som ontving, zeide hij: *probatum est*, en hij kneep zijn oogen dicht. Tot meerder zekerheid hadden de Beggijnen bovendien aan een der schoutendienaars tegen lage rente een handje geld geleend; onnoodig nog te melden, dat Beggijntjes en Beggijnenvader meestal rustig op het Hof konden blijven kerken. Om bovendien het bezit van het Beggijnhof tegen de onverzadigbare hebzucht te beveiligen, had Marius bij zijn komst op het Hof aanstonds aan de Beggijnen de kunst geleerd van het dubbel of italiaansch boekhouden. In plaats van geflatteerde balansen, hielden zij er eenige kasboeken op na, waarvan de eindcijfers altijd nadeelige saldo's aanwezen, terwijl de echte rekeningen, waarop de ware staat der geldmiddelen voorkwam, zorgvuldig achter slot en onder berusting van Marius bleven. Mocht dus de schout in een kwaden luim de boeken der Beggijnen in beslag nemen, zooals hij werkelijk een paar maal gedaan heeft, dan bleek hem, althans uit die boeken, dat het Hof diep in schulden stak en het annexeeren dier katholieke bezitting geen voordeel maar nadeel bracht. Aan den bekeerder van Vondel hebben wij hoogstwaarschijnlijk het behoud der aloude stichting van het Beggijnhof te danken.

De geduchtste vijanden der Katholieken waren de eerste hervormde predikanten, meestal vreemdelingen, die van alle kanten herwaarts kwamen. De beide eerste predikanten van Amsterdam onderscheidden zich als

menschen van zonderling en verdacht allooi. De eerste heette Jan Arents, een mandenmaker van Alkmaar; de tweede werd genoemd Petrus Gabriël Schagius, een uit België weggeloopen kloosterling, die zich hier reeds in het jaar 1566 met zijn bijzit in de Engelsche steeg had gevestigd. Met dergelijke lieden viel niet te handelen; zij waren onomkoopbaar. Woedend trokken zij in hunne preken tegen Rome en de Katholieken los, vuurden den magistraat onophoudelijk tot nieuwe vervolgingen aan en richtten zich tot de Staten te 's Gravenhage, als hier soms de burgemeesters niet ijverig genoeg aan de uitroeiing der afgoderij arbeidden. Later, in de 17e eeuw, toen de eigen landskinderen de ledige plaatsen der eerste predikers kwamen bezetten, werd de toestand voor de Katholieken wel eenigszins dragelijker, maar altijd toch bleven de dominees het vuur der onverdraagzaamheid aanblazen en dapper onderhouden. Voor hen moest men dus altijd op zijn hoede wezen. Als zij den armen, afgejaagden Katholieken — met wier inkomsten zij zich verrijkt, wier bezittingen zij wederrechtelijk benaderd hadden, uit wier fondsen zij de middelen hadden getrokken om hunne theologische studiën te voltooien, wier rijke stichtingen zij te gelde hadden gemaakt om hunne vrouwen en kinderen te onderhouden en zichzelven een behagelijk leventje te bezorgen — als zij den Katholieken hun ondragelijk lot nog konden verzwaren, bleven zij nimmer in gebreke, maar drukten der overheid het scherpe zwaard in de handen, om daarmede, onder godzalige verwijzing naar veel misbruikte bijbelteksten, meêdoogenloos de laatste sporen van het katholiek geloof der voorvaderen voor goed

uit te roeien. Er viel dus niet aan te denken, om kerk te houden in straten of op grachten, waar predikanten woonden; in hunne nabijheid heerschte de adem des doods, onder hunne schaduw stierf alle vrijheid weg.

Zoo wij al deze bezwaren overwegen, mogen wij wel met verbazing vragen, hoe het mogelijk was dat de laatste vonk van het katholiek leven niet werd uitgedoofd, maar integendeel het voorvaderlijk geloof bleef voortleven en zich handhaven eeuwenlang te midden der bitterste vervolgingen.

EEN SCHOUT DIE LAAT AFDINGEN 1).

In het jaar 1720 was Pater de Glabbais pastoor der Mozes-en-Aarons-kerk. Hij had zich de vrijheid veroorloofd een paar eerwaarde ambtsbroeders naar herwaarts te ontbieden, om hem in de herderlijke bediening behulpzaam te zijn. Jaarlijks had hij daarvoor een zekere som aan de burgemeesters moeten uitkeeren; maar in 1720 verzuimde hij het jaargeld te betalen, hoezeer de beide paters hunnen dienst in de kerk bleven vervullen.

Het duurde niet lang, of de schout, Mr. Wigbold Slicher, raakte met de overtreding bekend en ontbood den pastoor bij zich. Pater de Glabbais, de rede der ontbieding vermoedende, stapte met looden schoenen, in den avond van den 30 Augustus, naar de woning van den schout, om zijn vonnis te vernemen.

Tot zijne verwondering werd hij allerminzaamst ont-

---

1) Uit het archief der Mozes-en-Aarons-kerk.

vangen; de schout had op zijn gedrag niets aan te merken, maar door de voortzetting van den dienst der beide paters, zonder daarvoor te betalen, had hij zich eene boete van 500 gulden op den hals gehaald; want voor elken pater moest hij 250 gulden betalen: dat was vast tarief. Na een onderhoud, dat drie uren duurde, werd hij eindelijk zeer nadrukkelijk naar den heer Faij, secretaris van den schout, verwezen; met hem moest hij de zaak maar verder gaan bespreken en afmaken.

Nadat de pastoor zeer heusch door den schout zelven was uitgelaten, richtte hij aanstonds zijne schreden naar de woning van den secretaris, daar hij begreep, dat er bij de 500 gulden wel eenig kwaad geld zou wezen; maar over dit teedere punt kon natuurlijk mijnheer de schout niet onderhandelen, weshalve hij aan zijn dienaar, den secretaris, die taak overdroeg. De heer Faij was echter dien avond niet thuis, en pater Glabbais keerde onverrichter zake naar zijne woning terug.

Den volgenden avond evenwel meldde zich de secretaris aan de pastorie aan, om op hoogen toon te melden, dat hij, in geval de 500 gulden niet betaald werden, tot maatregelen van geweld zou moeten overgaan.

Pater de Glabbais achtte het raadzaam zich zeer ootmoedig te gedragen en zoete broodjes te bakken; wijl anders zijne „*socii* met den cop souden gevat worden". Zijne ondervinding had hem echter geleerd, dat een ambtenaar zich in het bijzijn van vele personen in zijne volle lengte moest vertoonen; maar hij koesterde de hoop, dat de man onder vier oogen wel wat handelbaarder zou worden. Daarom ging hij op den 2 September des avonds naar het secretariaat, om een poging

tot verzoening te wagen. Inderdaad: de secretaris was veranderd als een blad op een boom; aan beleefdheden geen gebrek. Er zal toch wel wat kwaad geld bij die 500 gulden wezen? — vroeg de pastoor; mijne antecedenten kunnen immers als verzachtende omstandigheden gelden; nooit gaf ik aan de regeering redenen tot ontevredenheid en altijd heb ik geregeld het jaargeld voor mijne ambtsbroeders betaald.

Hiermede nam de pastoor den secretaris de woorden uit den mond en baande hem den weg tot toenadering. De pastoor had — dit moest de secretaris bekennen — volkomen gelijk; nooit gaf hij tot klagen aanleiding, en hierin kon dan ook werkelijk een beweegreden liggen, om hem met moderatie te behandelen.

Toen ving het loven en bieden aan, en naar mate de vriendschappelijke toon steeg, daalde het eindcijfer der geldstraf. Reeds *f* 200 had de pater afgedongen; met 100 dukatons namelijk kon hij de rekening vereffenen verder echter kon hij het niet brengen. Met deze afspraak scheidden de beide vrienden.

Den volgenden ochtend trok pastoor de Glabbais, met 100 dukatons belast, naar de woning van den secretaris; maar voor en aleer hij die som uittelde, wenschte hij te weten, voor hoelang hij nu zijne beide medehelpers in dienst mocht houden.

Voor niet langer dan zeven of acht maanden — luidde het antwoord.

De pastoor liet de dukatons rammelen, en onder den welluidenden klank van het edel metaal bracht hij ernstige bedenking in tegen het kort tijdsverloop van slechts eenige maanden; hij eischte een vol jaar.

Goed, zeide de secretaris, gij moogt uw beide paters een rond jaar ongemoeid in dienst houden.

Maar nog kwamen de dukatons niet te voorschijn; want de pater had nog een klein scrupuul gekregen, dat hij eerst uit den weg wilde ruimen. Op heel vertrouwelijken toon en bijna fluisterend sprak hij: maar, mijnheer de secretaris, ik kan er nu toch stellig op rekenen, dat ook mijnheer de schout met onze afspraak genoegen neemt en in de verlaging der boeten zal berusten.

Stel u gerust, luidde het antwoord, ik sta er u borg voor, en met een flinken handslag zette hij het zegel op zijne belofte.

Toen eerst haalde de pastoor de honderd dukatons te voorschijn en telde ze op de tafel van den secretaris uit.

In plaats van aanstonds de schijven op te strijken, stak nu de secretaris met geheimzinnig gebaar den voorsten vinger van zijne rechterhand een weinig omhoog, en een schuinschen blik in het rond werpende, als ware hij bevreesd voor een bespieder en verrader, eischte hij van den pastoor de stellige belofte, dat hij nooit of nimmer *aan eenig sterveling* zou openbaren wat hier in het geheim tusschen beiden was geschied; want dan achtte de secretaris zich een verloren man 1). Na het afleggen van deze belofte, namen de beide onderhandelaars vriendschappelijk van elkander afscheid.

Of de honderd dukatons ooit aan de thesaurieren der stad zijn verantwoord, durf ik niet met zekerheid zeggen; zoo ja, dan schijnen de toenmalige thesauriers niet tot de stervelingen te hebben behoord.

---

1) „Postulavit quoque, ne *ulli mortalium* supraposita revelarentur; quod promisi, et etiam necessarium est, ne offendamus eum."

Gedurende een vol jaar heerschte er in de pastorie der Mozes-en-Aarons-kerk een volkomen rust, en de paters oefenden ongestoord hun herderlijk ambt uit; maar in 1721 vergat wederom de pastoor de aangifte zijner beide collega's en ten gevolge daarvan ook de betaling van het jaargeld. Tegen het einde van October kwam dezelfde secretaris berichten, dat de schuldigen voor den schout moesten verschijnen. Aanstonds begreep de pastoor, waarom niet de dienaar van den schout, maar juist de secretaris, wiens werk het niet was, deze lastgeving kwam vervullen. De zaak werd weder op een akkoordje gegooid: voor 300 gulden boete waren de schuldigen vrij .... maar nogmaals onder belofte van stipte geheimhouding 1).

Het ambt van schout of hoofd-officier was in die dagen een winstgevend baantje.

B. H. KLÖNNE.

1) „Promissum est silentium."

BOEKBEOORDEELING.

EEN NIEUWE GRIEKSCHE SPRAAKKUNST 1).

Een nieuwe Grieksche spraakkunst: in dezen tijd, waarin zoovelen het onderwijs in het Grieksch willen kortwieken, een merkwaardig feit. Ook gerechtvaardigd? Zoo de tegenstanders van het Grieksch bij het voorbereidend hooger onderwijs in hun recht zijn, dan niet, althans niet geheel. Zijn zij dat?

Zeker niet zij, die, door een geest van βαναυσία verblind, alleen een gradueel, geen essentiëel verschil tusschen lager en hooger onderwijs, tusschen onderricht en vorming kennende, de universiteit en hare voorbereidende school als een fabriek van advocaten en geneesheeren beschouwen; evenmin diegenen, welke geen geloof hechten aan het vermogen van het onderwijs in de Grieksche taal en letterkunde om de oogen voor het schoone te openen en den smaak te zuiveren; wie toch, die de klassieken kent, zal staande houden, dat Homerus' verrukkelijke schilderingen, Sophocles' karakters, Demosthenes' eenvoudige welsprekendheid, dat zooveel anderen, uitmuntend door gedachten of vorm, geen waardige toonbeelden tot navolging voor alle tijden zijn, of dat de gezichtskring niet verruimd wordt door de studie der oudheid in het algemeen?

Van meer beteekenis is de tegenstand van hen, die afschaffing van het Grieksch op de gymnasia wenschen om het schrale resultaat, door een langen cursus verkregen. De schets evenwel, door hen daarvan gegeven, beantwoordt, naar onze meening, niet aan de werkelijkheid. Ook kan allicht door eene verandering van richting in het doceeren, waardoor de belangstelling der jongelieden grooter wordt, meer en degelijker uitkomst bereikt worden.

---

1) *Grieksche Spraakkunst*, door W. Jaspar, leeraar aan het Seminarie te Rolduc. Uitgave van N. Alberts, Boekhandelaar, Kerkrade.

Dan nog moet niet uit het oog verloren worden, dat men het Grieksch niet leert, om het na vijf jaar te verstaan, zooals men Fransch of Duitsch leert; daartegen pleit de vaak diep gaande gedachtengang en inhoud der Grieksche literatuur, de uitgebreide oudheidkennis, tot het verstaan vereischt, de rijkdom van vormen (507 volgens Curtius bij het werkwoord tegen 143 in het Latijn), de fijne nuanceering in uitdrukking, het verschil der dialecten, der stijlen, der tijden, waarin de voortbrengselen vervaardigd werden, de som van 150,000 woorden, met vaak naar het verband gewijzigde beteekenis. Doch daartegenover staat, dat hij, in wien het *feu sacré* van liefde voor de wetenschap brandt, de studie van het Grieksch niet met het eindexamen voor afgeloopen houdt. Wil men echter die lust tot voortgezette studie opwekken, dan breke men met het systeem van Grieksch leeren om het Grieksch; dan trede de leeraar iederen dag zijne leerlingen voor in den heerlijken tuin, wijze hen op het schoone, daar te aanschouwen, en geniete met zijn toehoorders de geuren der bloemen, die er bloeien; dan volge hij hen niet na, die enkel dien hof schijnen in te gaan om er het onkruid te wieden; dan vergelijke hij zelf, bij ernstige studie der algemeene letterkunde, de Grieksche klassieken met de corypheeën van andere volken en boezeme, na telkens eigen smaak meer en meer gevormd te hebben, den leerlingen ware liefde voor het schoone in en wekke hen op tot navolging.

Bedenkt men verder, voor hoe menigen tak van wetenschap de kennis van het Grieksch nuttig is, ja onmisbaar zelfs, b. v. voor dengene, die uit roeping of weetlust zich bezig houdt met studie van de Heilige Schrift en van de gewijde literatuur, dan zal men volmondig toegeven, dat het verschijnen van een nieuw en geschikt hulpmiddel voor het aanleeren der taal van Hellas in elk opzicht gerechtvaardigd mag heeten.

Tot zoover over de *raison d'être* van een nieuwe Grieksche spraakkunst in den tegenwoordigen tijd, nu over het boek zelf.

De Zeereerw. Heer Jaspar heeft er naar gestreefd de taalregels ook voor minder ontwikkelden gemakkelijk te maken; daarom plaatst hij de in den aanvang zoo ontmoedigende regels der klankleer gedeeltelijk eerst na de tweede declinatie, waar zij pas noodig worden; hij licht zijn regels toe met tal van voorbeelden en paradigma's; de vorming van den nominativus der derde decl. onderwijst hij in voorbeelden; hij strooit practische waarschuwingen tusschen de regels (nº. 65), en maakt duidelijke onder-

scheidingen (no. 5), vooral ook bij de samengetrokken derde decl.; om het gemak te bevorderen, geeft hij in den beginne opzettelijk — wat wij niet kunnen billijken — een scheeve voorstelling van den stam der woorden, een voorstelling, die hij later zelf moet herroepen.

Practisch noemen wij verder de voorbeelden ter oefening bij menig hoofdstuk, de keuze der woorden daarvoor uit een bekend themaboek, de oefening in het onderscheiden van licht verwarbare voornaamwoorden, de opgaaf der beteekenissen van ὡς, de plaatsing van εἰμί vóór de gewone vervoeging (een kleine toelichting over de modi was daar gewenscht), de korte behandeling der voorzetsels vóór de samengestelde werkwoorden, het naast elkaar plaatsen van een werkwoord op ω en een op μι, en als bijzonder practisch roemen wij de uitlegging, den commentaar, die het paradigma van het regelmatig werkwoord begeleidt.

Ook door verschillende grootte van letter zoekt de Eerw. Schrijver zijn werk meer bruikbaar te maken; het is echter te bejammeren, dat de kleine letters hier en daar noodzakelijke dingen bevatten, terwijl de groote voor beginners vaak te uitvoerig en te moeilijk zijn.

Schoon de grammatica over het algemeen zeer duidelijk is, konden toch de regels hier en daar beter geformuleerd zijn. Dit brengt mij er toe eenige woorden te wijden aan een fout in het werk, welke bij de eerste uitgave eener grammatica licht voorkomt, n.l. gebrek aan netheid en nauwkeurigheid, eigenschappen zoo gewenscht in een boek, dat de fijnheden eener taal onderwijst. Niet alleen toch storen den lezer talrijke drukfouten, vooral in de betoning, maar ook onoplettendheden des schrijvers: b. v. προσφέρω leeren en zelf (bl. 116) προοφέρω schrijven; van Attisch, Jonisch, Aeolisch spreken zonder te verklaren wat daaronder te verstaan is; nu eens *het* dan weer *den* pluralis schrijven; nu eens „adjectiva" met kleine, dan weer „Adjectiva" met groote letter (ik sprak niet van die dingen, als zij niet zoo vaak voorkwamen); hier is kennis van het Latijn ondersteld, dáár worden de meest alledaagsche termen vertaald; ζ heet een versterking van τ, δ, θ; φοίνιξ wordt door „olijfboom" weergegeven; bij de elisie van α in het onz. meervoud der zelfstandige naamwoorden zijn de bijvoegelijke naamw. vergeten; op bl. 12, *Aanm.* wordt het tegenovergestelde van het bedoelde gezegd; bij de crasis zijn ἐγώ en ἕτερος onvermeld gelaten (eerst later staan zij ergens); ὁ ἐκεῖνος πατήρ staat voor ἐκεῖνος ὁ πατήρ κράνη χαλκῆ voor χαλκᾶ geschreven;

ἐνήνοχα, εὔλοχα zijn onder de tempora secunda opgenomen, terwijl het voorbeeld op bl. 66 slecht gekozen is voor een vervanging van αὐτοῦ door αὑτοῦ.

Wat onnauwkeurigheden in Hollandschen zinbouw aangaat, spreek ik alleen van de vrij talrijke malen, dat de schrijver woorden achterst voren plaatst, in zinnen als: „Komen zelden voor" in plaats van: *Zelden komen voor*, en de uitdrukking „algemeene regel", die de S. doorgaans adverbiaal gebruikt; en moest hij wel gewagen van „het Grieksch en zijn verwante spraken", van een „onrechtstreeksche vraag", of een voorbeeld aldus vertalen: „zijn grootvader groette tegen en trok hem een schoon kleed aan"? Nog meer dergelijke vlekjes willen wij niet met den vinger aanwijzen, maar dit staat vast, dat een zorgvuldige redactie niet alleen een grammatica beter staat, maar ook veel bijbrengt tot het gemakkelijk opnemen der regels.

Doch een ernstiger bezwaar dan tegen deze kleinigheden heb ik tegen de uitgebreidheid van dit schoolboek. De grammatica is, naar onze meening, een *noodzakelijk* kwaad, maar toch een *kwaad*; vertalen blijft hoofdzaak; veel etymologie en syntaxis vooral wordt beter door lezen der schrijvers dan door van buiten leeren opgenomen. Ook dient, naar ons inzien, de grammatica het wetboek te zijn, wat een leerling geheel in zijn hoofd moet hebben, en daarom moet het beknopt de hoofdzaken bevatten; want evenals vele wetten den staat verwarren, zoo zal ook de stapel van taalregels niet in staat zijn de kennis van het Grieksch te bevorderen, integendeel den leerling afschrikken en ontmoedigen. Ofschoon het boek van den Zeereerw. Heer Jaspar, b. v. waar het handelt over de soorten der werkwoorden, zeer lezenswaard is en er veel uit te leeren valt, komt het mij toch, hier en daar, vooral in de syntaxis — wel het meest om de leer der modi in afhankelijke zinnen — minder geschikt voor om van buiten geleerd te worden. Evenwel kan dit gebrek ten goede komen. De leeraar bestudeere het werk grondig, make onderscheid tusschen het *noodige* en het *wetenswaaraige* en gebruike het laatste om het na te slaan bij de behandeling der schrijvers in de les; een paar registers aan het einde maken dit gemakkelijker. Ik betreur het overigens, dat de Schrijver, die in sommige gedeelten, getuige de uitstekende behandeling van παιδεύω, zich zulk een practisch onderwijzer toont, gemeend heeft in een schoolboek zoo onpractisch uitvoerig te moeten zijn, ofschoon wij niet zullen ontkennen, dat die uitvoerig-

heid haar nut heeft voor leerlingen met veel studieijver, voor hen, die het Grieksch ook in later tijd blijven beoefenen; datzelfde geldt van de vele aanmerkingen aan den voet der bladzijden, b. v. die over het futurum. Practisch is weder, dat in de syntaxis, evenals bij de voorzetsels, de voorbeelden bijna alle uit Xenophon en zeer goed gekozen zijn; leest een leerling nu Xenophon, dan ziet hij kennis aan vele zinnen en wordt herinnerd aan den regel, bij welken die zin als voorbeeld dient.

Gaat men de hoofdstukken achtereenvolgens na, dan moet men o. a. als zeer goed geslaagd noemen de hoofdstukken over de verbuigingen, dat over de bijvoegelijke naamw.; de telwoorden konden uitvoeriger behandeld zijn; bij de werkwoorden is de opsomming der kenmerken ter onderscheiding der vormen zeer practisch; de manier om sommige onregelmatigheden der werkwoorden in bepaalde hoofdstukken te behandelen, de verdeeling der werkwoorden op *άνω* komen mij goed voor; ook het hoofdstuk over de woordvorming verdient allen lof, evenzoo die over de bijwoorden en de voorzetsels; van de syntaxis roemen wij de hoofdstukken over genitivus en dativus, minder daarentegen dat over *ἄν* en de verdeeling der zinnen, en de toelichting over de vier gevallen van den voorwaardelijken zin.

Aan het slot der Attische grammatica heeft de Schrijver nog een korte epische geplaatst, wat hem had moeten weerhouden aanmerkingen over het episch dialect in de Attische spraakleer te mengen; daarentegen had ik de toelichting op bl. 313 over den stam van *βασιλεύς* liever in de Attische etymologie gezien. Deze epische spraakkunst is, naar de Eerw. Schrijver zelf zegt, voor de uitgave der *Ilias* van Van Leeuwen en Da Costa niet voldoende, overigens vind ik haar voor eerstbeginnenden niet ongeschikt.

De Zeereerw. Heer Jaspar, die zijn moeilijke taak met de grootste bescheidenheid volbracht, heeft zich gehouden aan de spreuk, die hij voorop stelde: „Doceo quod didici non a meipso, id est a praesumptione, pessimo praeceptore, sed ab illustribus viris". Dit getuigen de noten, waarin hij verwijst naar de meest beroemde werken, door Z. Eerw. met groote vlijt bestudeerd; hierdoor is de grammatica, zoover wij kunnen beoordeelen, op de hoogte van den tijd.

Ik ben aan het einde mijner recensie, ik heb gezegd wat op mijn hart lag; misschien zijn er bij mijne aanmerkingen minder gegronde: *τὸ γὰρ ἁμαρτάνειν ἀνθρώπους ὄντας οὐδὲν οἶμαι θαυ-*

μιστόν Zijn er evenwel onder, die den Schrijver billijk schijnen, dan hoop ik er hem voor een volgenden druk mee van dienst te zijn geweest, en mocht ik daarbij nog iets aanraden, dan zou het zijn, aan het einde van het werk een bladzijde toe te voegen met opgaaf der nummers van hetgeen als strikt noodzakelijk moet beschouwd worden. Hoeveel dienst doet niet Scholz' *Abrisz der Hebraïschen Formenlehre* op die wijze naast Gesenius voor het Hebreeuwsch.

Wezen wij in den aanvang onzer critiek op de merkwaardigheid van het feit, dat weder een nieuwe Grieksche grammatica verschenen is, nog meer beteekent dit om den persoon, door wien het boek geschreven werd. De schrijver toch is een priester, en al ziet een grammatica van een priester er niet anders uit dan van een atheïst, het is toch verblijdend, op nieuw zoo krachtig bewezen te zien, dat ook de R. K. geestelijkheid en de Katholieken in het algemeen zich aan ernstige studie laten gelegen liggen.

Moge dat immer duidelijker blijken; moge er onder de Katholieken van Nederland steeds een dichte rij gevonden worden van mannen, die zich aan elken tak van wetenschap wijden; moge een aristocratie van wetenschappelijk gevormde mannen aanzien voor de Kerk aan haar vijanden afdwingen; moge een schaar van ridders samenstaan om hare vaan tegen elke beleediging te verdedigen.

Geen vak van wetenschap, waarvan het ongeloof geen partij trekt om onze Moeder te bevechten, geen vak van wetenschap moet er zijn, wat ons geen wapenen levert om haar te beschermen. Ook daarin moeten wij ons toonen waardige leden der Strijdende Kerk.

Dr. L. J. SICKING.

DE PAREL DER DEUGDEN 1).

Alwie den winkel van den Heer F. H. J. Bekker op het Singel bij de Vijzelstraat te Amsterdam binnentreedt, wordt daar, zoo hij degelijke lectuur op prijs stelt, aangetrokken door eene rijke verzameling van de nieuwste katholieke werken.

---

1) Een woord van ernst en liefde tot den christelijken jongeling. Naar het Hoogduitsch (5e uitgaaf) van wijlen P. Adolph v. Dosz, S. J. Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1889.

Op een enkel van de laatste producten der katholieke litteratuur, bij dezen uitgever verschenen, wensch ik de aandacht der lezers van *De Katholiek* te vestigen. Het door mij bedoelde werkje is klein van formaat, in duodecimo, maar uiterst net afgewerkt, geheel in overeenstemming met den verheven inhoud. De titel luidt: *De Parel der Deugden, een woord van ernst en liefde tot den christelijken jongeling.* Het is, zoo ik mij in de beteekenis van eenige woorden uit de voorrede niet vergis, door een blinde, met name Joseph Wittlox, uit het R. K. Blinden-Instituut te Grave vertaald „naar het Hoogduitsch (vijfde uitgaaf) van wijlen P. Adolph v. Dosz S. J.". De vertaling, „ter wille van de katholieke jongelingschap van Nederland, uit warme genegenheid en oprechte belangstelling" ondernomen, mag goed geslaagd heeten. Misschien zou eene scherpe critiek een of ander Germanisme kunnen aanwijzen. Doch wie zou willen vitten, waar een zoo edele bedoeling „de beste zorgen aan de Nederlandsche overzetting van een heerlijk boekje wijdde, aan de vertolking dier schoone bladzijden, waaruit voor den christelijken jongeling een balsemlucht opstijgt, die zijn gemoed veredelt, zijne genegenheden loutert, zijn hart van eene afzichtelijke besmetting vrijwaart".

De inhoud van dat juweeltje, door de zorg van den ijverigen uitgever in zuiver goud gevat, kan, dunkt ons, in deze drie stellingen teruggegeven worden: de deugd van zuiverheid is het schoonste sieraad van den jongeling; zij is de vrucht van groote waakzaamheid en van een volhardend gebed; zij is de bron van het reinste zielsgenoegen. Drie kernspreuken der H. Schrift worden alzoo in die 189 bladzijden toegelicht: *„Hoe schoon is een kuisch geslacht met luister* [van deugd], *want onsterfelijk is zijne gedachtenis, dewijl het in aanzien is zoowel bij God als bij de menschen*" (Wijsh. IV, 1)..... *„Daar ik wist, dat ik van zonden van onreinheid niet kon vrij zijn dan door eene gave Gods — en dit was alreeds wijsheid, te weten van wien die gave komen moest — zoo ging ik tot den Heer en bad Hem*" (Wijsh. VIII, 21) ..... *„Alle goed verkreeg ik tegelijk met haar en ontelbaren rijkdom door hare bemiddeling*" (Wijsh. VII, 11). Die gedachten zijn met warme liefde voor de jeugd, met den gloed van eene diepe overtuiging, met eene heilige geestdrift voor de edele maar moeilijke deugd van zuiverheid door den Eerw. Schrijver ontwikkeld en op het dagelijksch leven toegepast. Elke bladzijde geeft een nieuw bewijs, dat Pater Dosz een man is, die

de gevaren der wereld kent en de geheime woelingen en hartstochten van den jeugdigen leeftijd van nabij bespied heeft; maar elke bladzijde bevestigt ook den aandachtigen lezer in de overtuiging, dat de godvruchtige leidsman op den met strikken bedekten levensweg niets zoo vurig verlangt als zijne jeugdige vrienden voor de verleiding te behoeden en hen met het beste wapentuig te omhangen, opdat zij sterk mogen zijn tegen den drievoudigen vijand, welke hun hart bestormt en hunne deugd bedreigt. Geen middel laat hij ongebruikt om zijn edel doel te bereiken: duidelijke maar hoogst kiesche voorstelling van de klippen, welke vermeden moeten worden; dringende vermaningen, welke tot diep in de ziel gaan; middelen, welke tot zelfbehoud dienen aangewend; afschrikkende bedreigingen met straffen, welke hen treffen, die zich aan de tegenovergestelde ondeugd schuldig maken; smeekingen zelfs om toch hart en geest en lichaam rein te bewaren; stichtende verhalen, waarmede elk der drie en dertig hoofdstukken besloten worden — al die hulpmiddelen worden beurtelings door den beminnelijken schrijver ter hulp geroepen om zijne lezers met eene heilige liefde voor „de Parel der Deugden" te bezielen en met afschuw te vervullen voor de afzichtelijkste en verderfelijkste aller ondeugden.

Mocht — dit wenschen wij van harte — dat gulden boekske in de handen komen van alle christelijke onderwijzers en ouders, wien het geluk ter harte gaat der jongelingen en der jonge dochters; ook voor haar toch is het niet minder leerrijk in onzen tijd, zoo tuk op zingenot en wufte vermaken. Een passender geschenk voor hen en voor haar is nauwelijks te vinden. Het is voor hen allen een voorzichtige leidsman, een wijze raadsman, een getrouwe vriend. Zelfs aan een ieder, die daartoe in de gelegenheid is, zouden wij willen aanraden om dat werkje voor school- en catechismus-kinderen, die de laatste jaren van den jeugdigen leeftijd nabij zijn, tot prijs te kiezen of tot geschenk, wanneer eene belooning moet uitgereikt worden.

Overbodig te zeggen, dat wij den Heer Bekker dank betuigen voor het geschenk, dat hij voor onze katholieke jeugd bereid heeft. Door zijne zorg is het genoemde werkje voor allen in ons land bruikbaar gemaakt, terwijl de keuze van een taalkundigen en nauwgezetten vertaler hem recht geeft op aller medewerking in het verspreiden daarvan.

A. H. J. H. R.

HET PLECHTIG BEGRAVEN OP EEN R. K. KERKHOF 1).

Al de kerkelijke plechtigheden zijn vol van diepen zin en bieden den geloovigen Christen eene rijke bron van leering en opwekking aan. Daarom dient elke poging toegejuicht, welke ten doel heeft de beteekenis der gebeden en de strekking der heilige handelingen van de Kerk te verklaren en voor den Katholiek verstaanbaar te maken. Het christenvolk vindt eene groote stichting er in, wanneer het de gebeden der Kerk volgen en hare ceremoniën begrijpen kan. Alles, wat daartoe bijdraagt, is daarom gewenscht en moet welkom geheeten worden.

Zulk eene bijdrage is allen aangeboden in het werkje, bij den Heer Fr. van Collenburg te Haarlem verschenen onder den titel: *Het plechtig begraven op een R. K. Kerkhof, door J. H. R. Pastoor.* Het geeft eene korte maar zakelijke verklaring van al de plechtigheden, welke de priester verricht van het oogenblik af, dat de kist in de kerk of tempel gebracht is, totdat hij den godsakker verlaten heeft — en dit zoowel bij het begraven van lijken der kinderen als der volwassenen. Wij hooren alzoo de beteekenis van het gebruik des kruises, der kaarsen, des wierooks, des wijwaters, van de gewijde aarde en van de tot driemaal toe herhaalde teekening der kist met het teeken onzer verlossing. Eene letterlijke en goede vertaling der gebeden en psalmen beslaat het overige gedeelte van het werkje.

Aan den Zeereerw. Schrijver, die zich reeds vroeger verdienstelijk gemaakt heeft — meenen wij — door zijn voortreffelijk onderricht over het Vormsel, zij onze hartelijke dank gebracht voor dit nieuw bewijs van zijn prijzenswaardigen ijver om wat de Kerk bidt en doet ook voor hen begrijpelijk te maken, die geene studie van de Latijnsche taal gemaakt hebben. Ook op de dankbaarheid van alle Katholieken heeft hij recht verworven. Het is immers een groote troost voor de achterblijvenden, die het stoffelijk overschot van een hunner dierbaren aan den moederschoot der aarde hebben toevertrouwd, herinnerd te worden aan de verhevene waarheden van hunnen godsdienst. Met dat boekje in de hand kunnen zij hun hart en hunnen geest hemelwaarts verheffen. Het is hun nu in beteekenisvolle

---

1) Door J. H. R. Pastoor. Haarlem, Fr. van Collenburg, 1889.

daden en in duidelijke woorden verstaanbaar gemaakt, niet alleen dat al het geschapene vergankelijk is en dat elke mensch, uit stof gevormd, tot stof zal terugkeeren, maar ook dat op het sterven de verrijzenis des vleesches volgen zal. De zorg der Kerk en haar diepe eerbied voor een zielloos lichaam, doch dat eens een tempel des H. Geestes en een werktuig van goede werken was, roepen nu in bevattelijke taal den weenenden aan een geopend maar weldra gesloten graf toe: wilt niet weenen als zij, die geene hoop hebben; dat lichaam, nu levenloos, zal wederom opstaan en allen, die God gediend hebben, zullen verrijzen ten eeuwigen leven.

Die waarheden, in de plechtigheden en in de gebeden, welke bij eene kerkelijke begrafenis gebruikt worden, uitgesproken, zijn door de zorg van den Zeereerw. Schrijver voor het geheele christenvolk van ons vaderland vertolkt en duidelijk gemaakt. Redenen te over — meenen wij — om de verspreiding van dat werkje aan te bevelen. Geene meer afdoende troostmiddelen zal iemand kunnen aanvoeren dan wanneer hij de treurenden met dit werkje in de hand wijst op de zalige hoop, welke de Kerk zelve dengenen inboezemt, die het verlies van een lid hunner familie beweenen.

S.

EEN GETUIGENIS VOOR THOMAS A KEMPIS EN VOOR LIDWINA VAN SCHIEDAM.

Met een enkel woord wenschen wij de aandacht onzer lezers te vestigen op een belangrijk artikel, dat in den loopenden jaargang van de *Précis historiques* geschreven is door Dr. F. R. Cruise 1) en waarvan wij door vriendelijke tusschenkomst van Pater V. Becker een overdruk ontvingen.

Dit artikel betreft een eenvoudige noot in een oude kloosterkroniek, maar eene noot, die voor ons dubbel merkwaardig is: èn omdat Thomas a Kempis daarin door een tijdgenoot eenvoudig weg de auteur genoemd wordt van de *Navolging*, èn omdat de hoogvereerde Lidwina van Schiedam er in aangeduid wordt als *sancta* reeds in dezelfde eeuw van haar leven en dood.

---

1) *Le témoignage d'Adrien de But en faveur de Thomas a Kempis* etc. par F. R Cruise, Docteur en médecine de l'Université de Dublin etc.

De kroniek is afkomstig uit de Cisterciënser-abdij, genaamd *des Dunes*, bij Furnes of Veurne in België, en werd uitgegeven in de *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique* onder toezicht van Baron Kervyn de Lettenhove. Zij dagteekent uit de vijftiende eeuw en is door verschillende handen geschreven, maar ten slotte verbeterd en met aanteekeningen voorzien door Adriaan de But, die destijds — sedert 1458 — kloosterling in genoemde abdij was. Bij het overschrijven nu van deze kroniek vond men op een van de bladzijden de hier volgende noot van Adriaan de But:

„Hoc anno frater Thomas de Kempis de monte sancte Agnetis, professor ordinis regularium canonicorum, multos scriptis suis divulgatis edificat. — Hic vitam sancte Lidwigis descripsit et quoddam volumen metrice super illud: *Qui sequitur me.* — Ita est: de But".

Het belang van dit getuigenis springt aanstonds in het oog. Eenig bezwaar echter scheen het op te leveren, dat de aanteekening, naar men aanvankelijk meende, bij het jaar 1480 hoorde, d. i. *negen jaar na* den dood van Thomas a Kempis, wat niet uitkomt met: *hoc anno edificat* in den tegenwoordigen tijd. Kervyn de Lettenhove meende daarom, dat de noot betrekking had op de Straatsburgsche uitgave van de *Navolging* in 1480. Doch in het artikel van Dr. Cruise wordt een scherpzinnig betoog gevoerd om te bewijzen, dat de noot niet bij het jaar 1480 maar bij het jaar 1458 hoort: dus *dertien jaar voor* den dood van Thomas a Kempis. Dit pleidooi, toegelicht door een photogravure van de betrokken bladzijde in manuscript, komt ons zegevierend voor en verhoogt niet weinig de waarde van het in alle geval hoogst kostbare document.

C.

MGR. O. A. SPITZEN.

Op den eersten Augustus van dit jaar is aan de parochie van O. L. V. Hemelvaart te Zwolle een hooggeachte en beminde herder ontvallen. In hem verloor het metropolitaan-kapittel van Utrecht een waardig lid; de geestelijkheid van geheel Nederland een gevierd sieraad; de wereld der geleerden een man, wiens naam op onderscheiden gebied met eere zal genoemd blijven. — Een woord over zijn leven en zijne werken is in dit tijdschrift zeker op zijn plaats.

Otto Antonius Spitzen werd te Steenwijkerwold in het jaar 1823 geboren. Hij behoorde tot eene in het aartspriesterschap Salland bekende en geachte familie. Sinds lang waren bij hare leden deugd en geleerdheid inheemsch en gingen, als ware het een erfgoed, over. In Salland en ook in Twente werd nog lang met eere de naam genoemd van pastoor Spitzen van Haarle, vroeger president van 's Heerenberg, de oom van den ontslapene; hij was een vraagbaak van zijn tijd, die menige zaak uit bijna hopelooze verwarring tot klaarheid heeft gebracht.

Reeds vroeg gevoelde de jeugdige Spitzen de roeping tot den priesterlijken staat, eene roeping, die met de wenschen zijner ouders overeenstemde en in zijne reeds merkbare begaafdheden hare bevestiging vond.

In het rustige Uden, onder de schaduw van O. L. Vrouwe ter Linde, waar zooveel bekende mannen, geestelijken en leeken, hunne eerste opleiding genoten, volbracht ook pastoor Spitzen zijne humaniora. Nog weet men te verhalen van den buitengewonen aanleg, alleen door zijn ijver overtroffen, die zich bij den jongen student openbaarde. Het mededingen naar prijzen werd hem wegens zijn vlugheid ontzegd, een voorrecht, eervoller maar ook gevaarlijker dan dat van alle prijzen te behalen. Toch bleef Spitzen eenvoudig en bovenal vriendelijk en hulpvaardig voor zijne medestudenten. 's Heerenberg en Warmond mogen beide er op roemen, dat zij hem zijne hoogere studiën zagen verrichten. Toen hij den gewonen cursus had doorgemaakt, was hij nog te jong voor de heilige wijdingen, en dorstende naar wetenschap, ging hij naar de universiteit van München.

Bij zijne aankomst aldaar, in het jaar 1845, was de onsterfelijke auteur der *Symbolik* Johann Adam Möhler reeds sinds eenige jaren ten grave gedaald. Nog leefden Windischmann, de beroemde verklaarder van den brief aan de Galaten, en Reithmayer, die geholpen door Möhler's aanteekeningen den brief aan de Romeinen uitgaf. Maar als de glorie van het katholieke Duitschland werd nog Joseph Ignatius von Döllinger geroemd, die juist op dat oogenblik de verspreide en nagelatene schriften van Möhler had uitgegeven. Döllinger was niet alleen de trots der hoogeschool maar ook de afgod zijner leerlingen. Het was geen gering waagstuk op dat oogenblik den jongen leviet aan de wetenschappelijke vorming der Münchener universiteit toe te vertrouwen. Böhmer en Ringseis hebben ons weten te verhalen, wat toen reeds in Döllinger om-

ging, en de donkere levensavond van dit eens zoo hooggeroemde licht der wetenschap is het altijd treurig bewijs van hun scherpen en juisten blik. Maar bovendien ontbrak het den Duitschen geleerden dier dagen, ook bij de beste en edelste bedoelingen, een weinig aan die vaste geloofskennis, zonder welke alle bespiegeling ten langen leste op een Icarus-tocht gaat gelijken. Men roemde wel hoog de *Patrologie* van Möhler, maar tot de Vaders was men nog niet doorgedrongen en eene soort van humanistische laatdunkendheid jegens de groote scholastieken leefde nog.

Het ware een jongen man als Spitzen te vergeven geweest, indien hij zich onder deze omstandigheden een weinig had vergaapt, maar een krachtig en warm geloof kwam hier zijn natuurlijke scherpzinnigheid te hulp. Zijne rechtzinnigheid heeft niet de minste schade geleden, en uit het vreemde land heeft hij onder meer een schat van taalkennis medegebracht.

Een trek, die op dit Münchener verblijf betrekking heeft, mag niet onvermeld blijven. Toen Döllinger op het hellend vlak ten val was gekomen, heeft Spitzen zich tot zijn ouden meester gewend om hem tot terugkeer te bewegen. Vruchteloos als zijne poging gebleven is, de naam van Döllinger bleef bij hem in meêwarige herinnering, en in menig *memento* werd de genade der bekeering voor den eens zoo grooten grijsaard afgesmeekt.

Na te München het subdiakonaat te hebben ontvangen, werd Spitzen in 1846 te Oegstgeest door Z. D. H. Mgr. van Wijckerslooth tot priester gewijd. — Hij begon zijne loopbaan als kapelaan te Zwolle, waar hij gedurende een jaar verbleef; de drie volgende jaren was hij werkzaam

te Groningen; zijne degelijke kunde en zijn liefdevolle ijver deden hem achten en beminnen.

In 1851 werd hij geroepen als professor aan het gevierde en eerbiedwaardige seminarie Warmond. Te Warmond vond Spitzen den grooten Broere, die eene herinnering van de vriendschap, welke beiden verbond, naliet in het door hem geschilderd portret van den jongen ambtgenoot. Maar nog teekenachtiger is Broere's woord: „Ik weet niet, wat ik in Spitzen het meest moet bewonderen, zijne geleerdheid of zijne vroomheid".

Bij de herstelling der bisschoppelijke hiërarchie werd de president van Warmond J. F. van Vree verheven tot bisschop van Haarlem. In 1857 begaf de kerkvoogd zich om gewichtige aangelegenheden naar Rome. Spitzen had de eer hem te vergezellen en werd door Z. H. den Paus vereerd met de benoeming tot *Sacellanus extra muros*.

Als eerste pastoor der in 1857 opgerichte parochie *Heino* was hij voor jong en oud, voor rijk en arm een vader, een man van goeden raad en wijze liefde. — In 1866 werd hij benoemd tot pastoor van O. L. V. Hemelvaart te Zwolle. Het eerste woord, dat hij tot de gemeente richtte, was naar aanleiding der woorden des Heeren: „Ik ben de weg, de waarheid en het leven". Als dienaar, door Christus gezonden, wil hij de gemeente den weg toonen, de waarheid leeren en het leven doen verkrijgen en behouden.

Door woord zoowel als door voorbeeld wees Spitzen onafgebroken den weg; alle waarheden, die aan de zijnen tot heil konden verstrekken, heeft hij verkondigd. Al bezat hij de gave der uiterlijk schitterende welsprekendheid

niet, welsprekend toch waren steeds zijne degelijke onderrichtingen.

In 1886 eindelijk werd hij verheven tot de hooge waardigheid van kanunnik van het metropolitaan-kapittel van Utrecht.

Bij zijn uitgebreiden werkkring als zielzorger bleef Spitzen, niettegenstaande eene dikwijls wankelende gezondheid, met geestdrift zijne krachten wijden aan wetenschap en kunst.

Reeds op 25-jarigen leeftijd treedt hij als schrijver op in den strijd omtrent onderwijs en opvoeding. Deze strijd had in 1848 nog wel niet de afmeting van onzen tijd aangenomen en had voor Nederland ook in geheel andere omstandigheden plaats, maar was, wat hij is en blijven zal, de gewichtigste strijd voor de menschelijke maatschappij. Ieder kind, dat geboren wordt, geeft nieuw voedsel aan dien strijd, iedere wieg is een post, die aangevallen en verdedigd wordt, en eerst na het ophouden der geboorte-registers zal deze strijd ophouden.

Groningen was toen ter tijde de academie, die op wetenschappelijk gebied het meest van zich deed hooren; vooral prof. Hofstede de Groot maakte veel naam. Tegen dezen is het eerste geschrift van Spitzen gericht, onder den titel: *Brief aan den hoogleeraar en schoolopziener P. Hofstede de Groot, tot antwoord op Z. H. Gel. brochure*: „Wat hebben wij van het ontwerp van gewijzigde grondwet te wachten met betrekking tot Godsdienst en Onderwijs?" Spoedig volgde een tweede brochure: *Verantwoording van O. A. Spitzen, R. K. Priester te Groningen, op een naamloozen brief ter verdediging van den hoogleeraar en schoolopziener P. Hof-*

stede de Groot; deze had namelijk gemeend in een naamloozen brief de eerste brochure van Spitzen te mogen bestrijden; de Groninger hoogleeraar kon het natuurlijk niet van zich verkrijgen om in een Roomschen priester een waardige tegenpartij te zien.

Belangrijker van inhoud en grooter van omvang was zijn werk getiteld: *Vijfde Evangelie of Evangelie volgens Ernest Renan en J. H. Scholten, hoogleeraar te Leiden, medegedeeld en toegelicht.* Dit lijvige vlugschrift werd door hem uitgegeven als pastoor van Heino in 1863.

Ook in tijdschriften is hij herhaaldelijk als schrijver opgetreden. In *De Katholiek* staat de naam van prof. O. A. Spitzen reeds in 1852 op de lijst der medearbeiders vermeld, en nog in een der laatste jaargangen (1886, Dl. LXXXIX, blz. 89 vv. en 160 vv.) verscheen een belangwekkende studie van zijne hand over den Dordtenaar-Windesheimer Hendrik Mande. — Er was een tijd, toen het dogma der pauselijke onfeilbaarheid veel hoofden en pennen in beweging bracht; er heerschte vóór en in 1870 op dit punt wel eenige verwarring, ook bij enkele Katholieken; over het wezen en over de opportuniteit van dit dogma was veel strijd. Pastoor Spitzen schreef toen artikelen in *Het Dompertje*: „Over de ontwikkeling der kerkleer en 's Pausen onfeilbaarheid". Deze artikelen zijn ook afzonderlijk in eene brochure uitgegeven. De kalme toon, de zachte en toch heldere geest hadden een weldadigen invloed in ons vaderland en ook over de naaste grenzen.

De meeste bekendheid en eene onsterfelijke verdienste heeft Spitzen gewonnen door zijne meesterlijke hand-

having van onzen Thomas a Kempis, als schrijver der *Navolging van Christus*. Sommige dwalingen worden met zooveel halsstarigheid vastgehouden, dat zij de oorspronkelijke waarheid, zoo het mogelijk ware, zouden verdringen. Zoo is het ook met het auteurschap der *Navolging van Christus*. Ieder Nederlander is uitteraard een voorstander van het goed recht van Thomas a Kempis, en zoo verklaart het zich, hoe Nederland rustig bleef bij den elders hevig woedenden strijd. Er zijn meeningen, die in een familie hebben post gevat en daaruit als 't ware niet kunnen worden verdrongen. Wat ook te loor moge gaan, deze blijven, vooral wanneer de meening de familie-eer bevordert. Ook op de meening over het auteurschap van Thomas a Kempis is deze eigenaardige wet toepasselijk.

In het jaar 1615 werd door den pater Jesuïet Rosignoli te Arona een handschrift gevonden met opschrift: *Johannis Gessen.* Aan het hoofd van ieder der vier boeken van de *Navolging van Christus* stond:

> Incipiunt capitula libri primi Abbatis Johannis Gesen
> Incipiunt tabula libri secundi abbatis Jo. Gesen
> Incipiunt tabula trii libri abbatis Johan. gesen
> Incipiunt capitula quarti libri abbatis Johannis Gersen.

Toen ter tijde leefde Constantijn Cajetanus, Benedictijner abt, van wien een kardinaal, zooals Mooren (bl. 218) meldt, schertsend zeide: dat hij, als het mogelijk ware, den Heiland en Zijne Apostelen gaarne tot Benedictijner monniken zou gemaakt hebben

Het behoeft wel niet gezegd, dat Cajetanus, die aldus ijverde voor den roem zijner orde, zich uitermate verheugde

over de vondst van pater Rosignoli; hij liet terstond het handschrift ter perse leggen en uitgeven onder den titel: *Van den eerwaardigen man Johannes Gessen, abt der orde van Benedictus.* De Benedictijnen verheugden zich tegelijk met vele Jesuïeten over deze vondst, want een der laatsten heeft het handschrift ontdekt.

Er kwam tegenspraak. Heribertus Rosweyde, een Nederlandsche Jesuïet, kan dezen roof niet dulden. Hij schrijft in 1617 de: *Vindiciae Kempenses.* Menigeen gaan de oogen open; de stroom is echter nog niet gekeerd. Rosweyde geeft in 1621 een tweede en vermeerderde editie; de verloren slag zijner tegenstanders wordt hier een volslagen nederlaag. Heldere denkers en onbevooroordeelde gemoederen kostte het weinig moeite bij zoo overtuigende gronden van gevoelen te veranderen. De klaarste bewijzen lijden echter schipbreuk op Cajetanus. Maar Nederland kan tamelijk gerust zijn: de edele, ware en waardige zoon des lands, Heribertus Rosweyde, heeft eene vesting gebouwd om den vaderlandschen schat. Het is daarna genoeg, dat nu en dan zich een wachter op de wallen vertoont, opdat de vesting niet verlaten schijne. Veel hebben de Nederlanders sedert niet gedaan: Kist, Roijaards en Clarisse in hun *Archief*, Schotel, Mol, Acquoy, Mgr. van Vree hebben eenige bijdragen tot de Thomas-a-Kempis-litteratuur geleverd. In het overig wetenschappelijk Europa duurde evenwel de strijd voort. De namen der voornaamste bestrijders en verdedigers van Thomas a Kempis zijn bekend. In Nederland was Spitzen sinds Heribertus Rosweyde de eerste, die met een volledig en afgerond betoog ten bate van den regulieren kanunnik van

St. Agnietenberg optrad. Aardig heeft pastoor Delvigne van Brussel, een der groote verdedigers van onzen landgenoot, de wording van dit boek beschreven in de *Précis historiques* (Septembre, 1889):

„Dans ses excursions aux environs de la cité, l'ancien professeur de Warmond s'était dirigé souvent vers une petite colline, décorée un peu pompeusement du nom de Mont-Sainte-Agnès. Il y avait remarqué un cimetière des anciens temps qui conserva sa pieuse destination jusqu'a l'heure présente; tout près on reconnaissait encore sans trop de peine le tracé d'un temple rasé dans des jours malheureux. Promenant ses pas silencieux dans l'antique enceinte des chanoines réguliers, le prêtre pieux évoquait le souvenir de tous ces vénérables cénobites revêtus de leurs vêtements blancs et chantant en choeur l'office divin. Il ne fallait point un grand effort d'imagination pour se dire: „Dans l'une de ces stalles était assis Thomas a Kempis"; il était superflu de se mettre l'esprit à la torture pour retrouver là quelque coin retiré où le saint chanoine méditait le soliloque de l'ame, in angellis et libellis. C'est de ce commerce intime avec un monde disparu que naquit un jour dans l'esprit de Mgr. Spitzen le projet d'une défense péremtoire, perséverante, des droits de Thomas a Kempis à la paternité de l'*Imitation de Jésus-Christ*".

De titel van het werk luidt: *Thomas a Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*, 1880. Het is in de volgende vijf hoofdstukken verdeeld:

I. De Navolging van Christus heeft vóór de 15e eeuw niet bestaan.

II. De vier tractaten der Navolging verschenen achtereenvolgens vóór 1427 en werden omstreeks het midden der 15e eeuw in een vasten bundel bijeengebracht.

III. De Navolging werd in het Latijn geschreven door een Nederlander behoorende tot de orde van Windesheim.

IV. De Navolging werd geschreven door Thomas a Kempis.

V. De gronden, waarop het auteurschap aan anderen wordt toegeschreven, ter toetse gebracht.

De groote verdienste van dit boek ligt vooral in het voortreffelijk stelsel, dat de auteur bij zijne onderzoekingen heeft gevolgd en aan zijn voorstelling ten grondslag heeft gelegd. De groote scherpzinnigheid doet aan den eenvoud der uiteenzetting niet de minste schade, daar de rijkdom der bijzonderheden door de eenheid van het betoog wordt beheerscht. Terecht heeft dan ook pastoor Delvigne gezegd: „Mgr. Spitzen, avant tous les autres, aura droits signalés à la reconnaissance de la postérité pour avoir contribué, dans une large mesure, à terminer une querelle qui n'a duré que trop longtemps".

Het boek lokte allerwege tot bespreking. Dr. Grübe, die het *Chronicon Windeshemense* van Johannes Busch in bewerking had, wijzigde zijn oordeel als te gunstig voor Gersen; het verscheen eerst in 1886. Pater Schneemann herriep zijne vroeger geuite zienswijze. Dr. Funk verklaart plechtig in de *Annalen* van de Görres-Geselschaft, dat hij zich neerlegt bij de drangredenen van den pastoor van Zwolle. Uit Frankrijk komt de grijze Ernest Grégoire, een voorvechter sinds lang van Thomas a Kempis, en schrijft, dat hij zoo gelukkig is genoeg Hollandsch te kennen om zelf het werk van pastoor Spitzen te kunnen lezen.

In 1881 verscheen van Spitzen verder: *Nalezing op mijn „Thomas a Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd"* benevens tien nog onbekende *cantica spiritualia* van Thomas a Kempis. Enkele drukfouten werden verbeterd en sommige argumenten in een helderder licht gesteld, met bijvoeging der tien *cantica*, die de uitgaaf van de *cantica* van Thomas a Kempis door Sommalius niet bevat.

In 1884 schrijft Spitzen een derde werk, nu in 't Fransch: *Les Hollandismes de l'Imitation de Jésus-Christ et trois anciennes versions de ce livre*: Réponse à M. le chevalier B. Veratti, professeur à Modena. Met volle oud-Hollandsche maat wordt het den chevalier Veratti toegemeten, en met volkomen recht mocht Spitzen aan het einde van zijn betoog zeggen: „J'ose me flatter de l'avoir prouvé cette fois victorieusement, que tous ceux qui savent un peu de Néerlandais devront en convenir, à moins qu'ils se soient résolus de ne vouloir jamais être convaincus."

In Augustus 1884 gaf Spitzen: *Nouvelle défense de Thomas a Kempis, spécialement en réponse au R. P. Denifle sous-archiviste du Vatican.* Geen mindere dan Heinrich Suso Denifle, de beroemde en geleerde Dominicaan, was tegen pastoor Spitzen opgetreden: geen Gersen, geen Gerson en zeker geen Thomas a Kempis is zijn stelling; hij beweert, dat de *Navolging* geen bekenden auteur heeft. Spitzen toont met strenge bewijsvoering, dat de *Navolging* geheel het ascetisch bestaan van de Windesheimer broederschap weerkaatst, dat de vorm van geestesuitingen en spraakwendingen volkomen Nederlandsch zijn en dat niemand anders dan Thomas a Kempis de auteur kan zijn.

Spitzen heeft zelf allerminst zich gevleid met de hoop, dat zijn betoog allen voor Thomas a Kempis zou hebben gewonnen. Hij kende genoeg den mensch en het menschelijke in den mensch om hiervan niet te droomen. Maar al zou de strijd met de oude hevigheid worden hervat, de naam van Spitzen blijft verbonden aan een van die werken, welke het nageslacht, èn voor den be-

schrevene èn voor den schrijver, als *monumentum aere perennius* beschouwt.

Niet alleen Thomas a Kempis was te Zwolle den pastoor van O. L. V. Hemelvaart tot geestdrift en arbeid komen wekken. Ook zijn kerkgebouw vroeg al zijn liefde en al zijn kracht. Dit eerbiedwaardige monument uit de dagen van Thomas a Kempis is door Spitzen, met de milde hulp der gemeentenaren, in al zijn oorspronkelijke heerlijkheid en verhevenheid hersteld, met sacristie en zijkapellen nog verfraaid. De meesters uit de gilde van St. Bernulphus te Utrecht hebben hem ter zijde gestaan bij het werk der restauratie. Maar meer dan gemeenlijk pleegt te geschieden heeft Spitzen zelf al de gaven van zijn geest aan dit werk gewijd; zijne liefde voor den luister van het huis des Heeren was werkzaam en vruchtbaar bij zijn leven en over het graf.

Bij de restauratie gaf Spitzen blijk van zijn kunstzin, die zich ook in meerdere dingen openbaarde. Als lid der vereeniging *tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis* was hij in hooge achting; vooral de tentoonstelling van provinciale oudheden, te Zwolle gehouden, dankte veel van haar welslagen aan zijn ijver en kennis. Hij had ook eene niet onaardige verzameling schilderijen bijeengebracht, en een naïeve tevredenheid met zijne meesterstukken was een van zijn kleine, niet onbeminnelijke trekken. Of de sommen, die een authentieken Rembrandt en een authentieken Steen na zijn dood opbrachten, die tevredenheid misschien niet zouden hebben verstoord, is eene andere vraag. Zij zouden niet verstoord hebben zijn kalmen, klaren

geest, zijn rustig, welgeordend gemoed, zijne stille vroomheid, zijne steeds ijverige werkzaamheid, in studie, in zielzorg, in iedere plichtsvervulling.

Pastoor Spitzen laat een naam na, die door zijn eigen werk voor de vergetelheid is behoed. Hij heeft het voorrecht gehad zijn naam te verbinden aan de restauratie van eene schoone kerk en aan de restauratie van Thomas a Kempis; èn de kerk èn hare groote eerwaardigen zijn even dankbaar als zij onsterfelijk zijn.

„Door Gods genade ben ik wat ik ben", zou Spitzen getuigd hebben; wij mogen zeggen, dat de genade Gods in hem niet ijdel is geweest.

Vianen, 18 October 1889. E. GEERDINK.

FRIEDRICH OVERBECK.

Eer dit jaar den eeuwkring afsluit van Friedrich Overbeck's geboorte, moge nog een woord van lof gewijd worden aan de nagedachtenis van een der edelste kunstenaars onzer eeuw.

Voor zoover mij bekend is, bezit ons vaderland, in uitzondering met alle beschaafde landen der wereld, geen enkel kunstwerk van zijn penseel. Zeer velen zullen den vromen schilder alleen kennen uit de plaatjes van het Dusseldorpsch *Verein*. En ofschoon deze kennismaking reeds voldoende is om een diepen godsdienstigen indruk achter te laten en genegenheid voor den christelijken kunstenaar op te wekken, zal evenwel aan weinigen het beeld van Overbeck in al zijn grootheid en beminnenswaardigheid voor den geest staan. Laat mij een vluchtige schets beproeven.

Wanneer wij reeds terstond den grooten schilder als een *oorspronkelijk* talent willen huldigen, dan kan, ten gevolge van de begripsverwarring onzer dagen, bij sommigen eenig wantrouwen worden opgewekt, vooral waar meer in het bijzonder, gelijk hier, van christelijke kunst gesproken wordt. Menige middelmatigheid in de kunst heeft gemeend alleen door nieuwheid oorspronkelijk te zijn, en bij de ongetemde zucht naar al wat maar nieuw

is, kwam men zelfs er toe de oorspronkelijkheid te zoeken in het breken met alle traditie. Iedere nieuwe richting echter, die met de traditie *breekt*, leidt tot de schromelijkste verwarring, draagt reeds van den aanvang af de kiem des bederfs in zich. Zoo is het b. v. meer dan dwaas te spreken van een nieuwen bouwstijl, die uitgevonden zou moeten worden en opeens als een Minerva-geboorte daar voor ons zoude staan. Als er een nieuwe stijl zal komen — en waarom niet? — dan zal niemand met juistheid het uur der geboorte kunnen aanwijzen of den naam des uitvinders noemen. Zulke dingen worden immers niet *uitgevonden*, maar groeien, en iedere groei onderstelt van zelf traditie. Zonder traditie geen ware, ernstige kunst. Absolute oorspronkelijkheid kan in het eindige niet bestaan. En het is volkomen waar wat Théophile Gautier zeide: „*Dans l'art, comme dans la réalité, on est toujours fils de quelqu' un, même quand le père est renié par l'enfant*". Het nasporen dier geestesgenealogie loont de moeite en leidt soms tot verrassende uitkomsten. Altijd wanneer het voortbouwen op de traditie met oorspronkelijkheid, d. i. scheppingskracht, samengaat. Want een al te streng, een slaafsch vasthouden is bijna even verderfelijk als het verwerpen van alle traditie. Het eerste is stilstand, versteening, het andere revolutie; twee uitersten. De ware kunstenaar kiest het midden, en binnen die lang niet enge grenzen kan zijne oorspronkelijkheid, zonder *inspiratie* niet denkbaar, zelfs nog iets meer zijn dan, gelijk Gautier haar bepaalt: „*La note personnelle ajoutée au fonds commun préparé par les contemporains ou les prédécesseurs immédiats*".

Toen de jeugdige Overbeck, niet zonder wikken en wegen en de noodige voorzorgen van den kant zijner edele ouders, naar de schilder-akademie te Weenen gezonden werd, konden hem deze of dergelijke gedachten nog niet helder voor den geest zweven. Toch zou hij al zeer spoedig, buiten de akademie om, zijn eigen richting nemen, die hij tot zijn laatsten snik getrouw bleef. Zijn echte kunstenaarsgeest, als te zaam gesmolten met zijn, van nature en door opvoeding verpleegd, innig vroom gemoed, dreef hem naar dat veilig midden, waarvan wij boven spraken. Want het was iets anders dan jeugdige overmoed, welke den knaap dra deed zeggen: „*Wenn ich denn nun einmal ein Overbeck werde*", en op de vraag, wie zijne meesters waren, deed antwoorden: „Ik heb er geen, uitgenomen de natuur".

Het ledig, koud formalisme, de slaafsche studie en routine der akademie, waar de professoren alleen er op uit waren om vlugge, vlotte teekenaars en schilders te vormen, het pseudo-klassicisme hunner kunstrichting moest een talent als van den jeugdigen Friedrich afstooten. Geheel zijn geest en gemoed kwam in opstand tegen dien akademischen geest, waarvan hij niets kon verwachten. 't Is treffend den knaap zijn vader te hooren smeeken, dat hij op al de bewezen weldaden de kroon mocht zetten door hem aan zijn eigen richting over te laten, hem toch niet te dwingen den gewonen weg te volgen. — „*Ich kann den kalten Weg nicht gehen*".

Door een gelukkig toeval, of liever, om in Overbeck's geest te spreken, door de leiding der Voorzienigheid, trof hij in den eveneens nog jeugdigen en veelbelovenden studiemakker Pforr een edelen geestverwant, die met hem

in de innigste vriendschap naar eenzelfde hoogere richting streefde. Dan ofschoon zij nog streefden en zochten, was dit zoeken toch niet een rondtasten in het duister; en de weg, waarop de eerste wankele maar toch moedige schreden gezet werden, was niet een geheel onbekende en onbegane. Zij konden wijzen op twee mannen van beteekenis, in wier miskenning evenwel geen voedsel voor jeugdige eerzucht te vinden was, op Carstens, den apostel eener edeler, echter kunst, waarin de vrije scheppingskracht hooger gold dan schoolsche vaardigheid en africhting, en op Eberhart von Wächter, diens edele en eveneens miskende leerling.

De laatste, te Rome tot de moederkerk teruggekeerd, was nog in leven. Nadat hij zijn edelen meester en vriend in het vreemde land de oogen had toegedrukt en de laatste eer bewezen, had hij zich te Weenen nedergezet en leefde daar geheel voor zijne kunst, „op betere tijden wachtend"; evenwel niet zonder invloed. Hij vooral was het, bij wien de vooruitstrevende jongelingen troost en bemoediging vonden; die hen met geestdrift sprak van het land van Giotto, Fra Angelico en Rafael, en hen ried, zoo spoedig mogelijk den killen akademischen dampkring te ontvluchten en den pelgrimsstaf op te nemen naar „*Roma la santa*". Zoo zou het apostolaat van Carstens niet onvruchtbaar blijven.

Edoch, gaat niet terstond naar Rome wie wil! Intusschen bleven zij hun eigen weg volgen. Zich ijverig oefenend, maakte Overbeck zich reeds hier die vastheid van oog en hand eigen, waardoor hij dra in staat was, zonder voorafgegane potloodschets, eene akt naar de natuur met de pen te teekenen. Maar meer nog gaf

hij zich over aan de heerlijke droomen zijner reine fantasie, die van jongs af, naar zijn eigen woord, van Madonna's en Christus-beelden vervuld was.

De edele jongelingen waren, al studeerend en zelf componeerend, reeds verder op den goeden weg dan zij konden vermoeden. Een bezoek aan de schilderijenverzameling, die zij sinds lang niet meer gezien hadden, deed onverwacht een licht voor hen opgaan. Welk eene verandering had er in hen plaats gegrepen! Alles kwam hun anders voor dan weleer. Eene menigte stukken, die hen vroeger hadden aangetrokken, gingen zij thans onbevredigd voorbij; wat hen vroeger niet kon ontvonken, trok hen nu met geheimzinnige, onweerstaanbare macht aan. Uit vrees door zekere ijdelheid gedreven te worden, durfden zij aanvankelijk hunne gedachten en gevoelens elkander niet mededeelen; maar toch ook geheel zwijgen konden de vrienden niet, en hoe verrassend was toen de bevinding, dat zij beiden van dezelfde gedachten vervuld waren. Zij konden zich niet losrukken van een H. Justina van Moretto, een paar stukken van Michel Angelo, Perugino en een uit de school van Rafael. Met welk eene voldoening zagen zij daar bevestigd wat eene inwendige stem hun over de behandeling der kunst had toegesproken. Deze nieuwe indruk bracht hen tot de streelende gevolgtrekking, dat hun inzicht het ware moest wezen, daar het hun naderbracht tot de waarlijk groote meesters.

Nu namen hoe langer hoe meer hunne idealen duidelijker omtrekken aan, en des te vaster voelden zij den bodem onder hun voet. Wel ontveinsden zij zich geenszins het bezwaar van hun isolement, vaak zelfs oorzaak

van spot en beleediging. Wächter had Weenen verlaten, en te vergeefs zagen zij om naar geestverwanten, te moeilijker te vinden, daar zij vast besloten waren niemand door overreding op hunne zijde te trekken, opdat ze, wanneer er toch bij hen zich zouden aansluiten uit eigen beweging, hierin een bewijs zouden vinden van de waarheid en deugdelijkheid hunner richting.

Het duurde niet lang, of eenigen der besten en edelsten sloten zich op de verlangde wijze bij hen aan, Wintergerst, Sutter, Vogel, Hottinger. Moediger geworden door hun getal, arbeidden zij te zamen voort met hetzelfde doel voor oogen. Wel volgden zij ieder voor zich hun eigen aandrift, maar dit bevestigde hen te meer in hunne opvatting, daar zij in de hoofdbeginselen geheel eensgezind waren. In opspraak gekomen, ontvingen zij vele bezoeken van kunstenaars; en vrij wel was men het eens, dat hun ingeslagen weg uitmuntend was; maar niemand bezat den moed om hun voorbeeld te volgen. Meer en meer voerde hun weg van de beginselen der akademie af en de oudere meesters nabij. De aangewakkerde geestdrift steeg ten top, toen zij op den 10den Juli van het jaar 1809 de Sint-Lucas-broederschap oprichtten, waarbij ieder lid zich verbond om de gestelde grondbeginselen, die zij samenvatten in het ééne woord: „waarheid", te handhaven ten einde langzamerhand de kunst uit hare ontaarding op te heffen.

De nu twintigjarige Overbeck, die van hen allen de beroemdste zou worden, kan toen gemakkelijker een voorgevoel gehad hebben van zijn apostolaat in de kunst dan van het onuitsprekelijk geluk, waartoe diezelfde weg hem leiden zou, dat hij zou vinden te Rome

in den terugkeer tot de leerares van alle waarheid, de Roomsch Katholieke Kerk. Was het, wat de christelijke kunst betreft, die door hem herleven zou, niet opmerkelijk, dat zijn eerste werk van beteekenis, zijn „eerstgeborene", juist de opwekking was van Lazarus uit de windselen des doods?

Friedrich's gelukkige vader, nu van alle bezorgdheid omtrent de toekomst zijns zoons bevrijd, schreef hem, bij het bericht van de goede overkomst van het schilderij: „*Kann dies der* 19 *jährige Jüngling, so wollen wir nicht sorgen für den Mann von* 30 *oder* 40. *Du gehst die Bahn des Ruhmes mit sicheren, starken Schritt. Schone deiner, mein Fritz! denn solche Dinge macht man nicht ohne heftige Anstrengung*".

Maar de jonge Frits zou zich niet sparen; geheel zijn leven was met geestdrift der christelijke kunst gewijd. Zijn hoogste verlangen was slechts naar Italië te kunnen gaan „het beloofde land der kunst". En toen dat verlangen op het punt stond van vervuld te worden, schreef hij: „*Ein Himmel thut sich mir bei diesem Gedanken auf*". Eenmaal met zijne vrienden Pforr, Vogel en Hottinger aangekomen, wilde hij er niet aan denken, hoe lang zijn verblijf zou duren; hij wilde ijverig wezen, alsof hij binnen het jaar zou moeten vertrekken, maar tegelijkertijd rustig genieten, alsof het wel tien jaren zou duren.

Te Rome vonden zij de nagedachtenis van Carstens en Wächter nog wel in eere, maar niemand op wien hun geest was overgegaan. Niets kon echter thans meer hunne overtuiging schokken. Bij iedere schrede in het land van Giotto, Fra Angelico en Rafael was hun meer

licht toegestroomd; alle nevelen waren langzamerhand verdwenen; in het Vaticaan rees voor hen de volle middagzon.

Met welk een eerbied overschrijden zij den drempel van dit heiligdom der hoogste kunst! Reeds te Weenen hadden zij besloten om niets van de heerlijke kunstschatten te zien, eer ze volmaakt tot rust zouden zijn gekomen. En nu hadden zij bijna veertien dagen hun vurige begeerte bedwongen, voor zij zich waardig en genoegzaam voorbereid keurden tot het genot dier meesterwerken. Zoo ooit met waardige oogen deze wonderen der kunst werden aanschouwd, dan was het nu door de oogen dezer jonge, vooruitstrevende mannen, die, na langen arbeid en tegenspraak, al hunne beginselen in deze werken niet alleen bevestigd vonden maar stralend in ruimeren kring, in steeds hooger en schitterender licht. „Men heeft nog geen begrip van 't geen de kunst kan voortbrengen, indien men hier niet heeft gezien wat zij werkelijk heeft voortgebracht", schreef hij na zijn eerste bezoek in het Vaticaan aan zijn te Weenen achtergebleven vriend Sutter. Van Rafael's *Disputa del Sacramento:* „Als men naar dit schilderwerk opziet, dan geraakt men in vervoering als Stephanus en ziet den hemel open en de heerlijkheid van den eeniggeboren Zoon vol genade en waarheid. Hoe strekt de groote Lijder zoo vol liefde en zachtmoedigheid de handen uit, als wil Hij de geheele wereld met Zijne genade overstroomen. En dan het karakter der aartsvaders, der apostelen en heiligen! Hoe juist is alles, hoe volmaakt geteekend en geschilderd!" Michel Angelo overtreft, naar zijne meening, Rafael grootendeels in

delicate uitvoering, juistheid van teekening en waar koloriet. „*Michel Angelo ist ein Mann über alle Vorstellung grosz und ungeheuer*", roept hij, in bewondering van de ondoorgrondelijke diepte dezer meesterstukken, uit. Inderdaad was op deze jeugdige kunstenaars het woord van den H. Bonaventura toepasselijk: „*quantum amabant, tantum cognoscent*", hoe vuriger streven, hoe rijker gewin.

Overbeck en zijne kunstmakkers waren, na den eersten sprong uit het maniërisme der akademie en den heerschenden kunstgeest, geleidelijk en natuurlijkerwijze tot deze hoogte opgeklommen. Bij dien terugsprong in het verledene hadden zij de vruchtbare kiem gevonden van den waren vooruitgang, van de hoogste ontwikkeling. Zij knoopten aan, waar de gouden draad van Giotto, Fra Angelico, Signorelli en Rafael was afgesneden. In de schoonste en edelste werken van Rafael vooral beschouwden zij de hoogste ontwikkeling, het ware toonbeeld der christelijke kunst. Niemand verontruste zich daarover! Geeft immers Fra Weisz, dien wij geenszins als den hoogsten kunstrechter beschouwen maar wien men zeker wel niet van lichtzinnigheid beschuldigen zal, niet toe, dat men wel iets verder kan gaan dan Fra Angelico 1)? Menig werk van Rafael, meent Fra Weisz, staat zeer veel dichter bij de middeleeuwen dan bij den nieuweren tijd. En het komt hem voor, dat iemand, die in de *Disputa* Fiesole niet terugvindt, noch voor de middel-

1) „*Damit soll nicht behauptet sein, dass die christliche Kunst der äuszeren sinnlichen Seite nicht mehr Bedeutung beilegen darf als es Fiesole gethan.*"

eeuwen noch voor den lateren tijd een onbeneveld oog bezit. Maar Rafael was een kind van zijn' tijd, al behoorde hij tot de edelsten. En hoe wij ook de volkomenheid van den vorm en der techniek bewonderen, te betreuren is het, gaat zijn gedachte voort, dat de reinheid en innigheid der oude Italiaansche en Duitsche meesters dan niet meer uit die heerlijke gestalten spreekt. Wij stemmen volkomen met den schrijver in, als hij ten slotte aan de kunst der toekomst de taak oplegt om beide van nieuws te vereenigen. „Het is — gaat hij letterlijk voort — om den geest over het stof te doen zegevieren niet noodig tot den katakomben-stijl of tot de *papiersteifen Gewändern und Gliederverrenkungen* der Duitsche meesters terug te keeren. Wanneer de geest nog niet zooveel macht bezit om een hem passenden, volkomen schoonen vorm voort te brengen en te bezielen, dan is hij nog niet zoo machtig als het behoort. Doch zulk een geest moet voorwaar wel een machtige zijn, vol levend geloof en ongehuichelde vroomheid, gelijk later ook zoo menigeen der Spaansche en nieuwere Duitsche meesters, voornamelijk den edelen Overbeck, bezielde. Zoo de schilderkunst op den weg, door deze voorgangers aangewezen, voortgaat, dan zal zij ook weer geven wat men billijkerwijze van haar verwachten kan" 1).

Overbeck was inderdaad zulk een man van machtig, levend geloof en ongehuichelde vroomheid. De groote Cornelius, wiens evenknie hij genoemd mag worden, zeide terecht van hem, dat hij „reeds Katholiek geboren was". Wij zien hem, nog vóór zijn overgang,

1) *Apologie des Christenthums*, III Band, S. 884—886. De schrijver berekent het tijdvak der goede, lofwaardige renaissance van 1367—1517.

op den Goeden Vrijdag te Rome „*um den Tag zu feieren*" een Christus aan het kruis hangend schetsen; wij zien hem aan het sterfbed van zijn onvergetelijken vriend en kunstmakker, den niet-katholieken maar geloovigen en vromen Pforr, tot troost en verlichting in zijn stervensuur, de passie van den H. Lucas voorlezen. Het meest evenwel leeren wij zijn vromen zin en levendig geloof kennen uit de kostbare bladeren van zijn *Dagboek.* Dit *Dagboek* behelst geen ijdele zelfbeschouwingen, maar kaatst, zoo natuurlijk als een heldere beek den hemel, ons geheel zijn inwendig leven terug, een leven, dat zijn hoogste en meest bevredigende uitdrukking vindt in de samenspraak met God, en dat met zijn uiterlijk gedrag in overeenstemming was als de bloem met den wortel. Niets kan ons het beeld van den kunstenaar en den mensch beter schetsen. Slaan wij een enkele bladzijde op; wij lezen:

„Slechts het onafgebroken gebed des harten is bij machte de bezieling des kunstenaars te voeden; slechts een ordelijke, reine en onberispelijke levenswandel geeft hem die rust van geest en gemoed, die onafwijsbaar noodzakelijk is om waarlijk reine werken voort te brengen. Hoe zuiver moet de ziel van den vromen Fiesole geweest zijn, hoe geheel boven hartstocht verheven, geheel der hemelsche, d. i. der christelijke liefde toegewijd! Hoe streng en stipt zijn kloosterlijke levenswandel! — Heer, mijn God, Gij die alles vermoogt, geef mij bij Uwe oneindige genade, waarmede Gij mij dagelijks overstroomt, ook nog die van Uwen Heiligen Geest! Open mij steeds meer en meer den zin der Heilige Schrift en der werken van die meesters, welke in haren geest gearbeid hebben".

Nu eens vernemen wij den kreet zijns harten:

„O, dat gij kondt gelooven! Alle dingen zijn mogelijk voor hem, die gelooft; ik geloof Heer, help mijn ongeloof!"

Dan wederom een dankgebed, dat smeekend eindigt:

„God, hoeveel menschen trekken zich mij liefderijk aan: beloon het hun naar Uwe barmhartigheid en laat hen den zegen, die op een edel gemoed rust, ten volle ondervinden! Maar laat mij, o Heer, nooit de ware bescheidenheid verliezen en met liefdevol hart mij steeds als niets beschouwen, hoezeer ook de roep over mij en het getal toeneemt van hen, die mij met liefde aanhangen".

Geen overspannen geest, een gezonden, frisschen toon vernemen wij, als wij hem, bij den aanleg van een Christusbeeld voor zijn Pforr, zichzelf zien toespreken:

„Welaan, Frits, vat toch al uw gedachten en gevoelens saam, en laat in dit klein devotie-stuk, dat voor uwen Pforr bestemd is, uw innigst gevoel spreken. De Heer moge mij goed van Zijnen Geest doordringen en het mij met zorg laten afwerken".

Alles, wat hij deed, deed hij met eene ongeloofelijke innigheid en reinheid van gemoed. Bij den aanleg van zijne schilderij „De aanbidding der Wijzen" voor de koningin van Beieren, schreef hij:

„O, dat het den Heer behaagde mij Zijn zegen over dit werk te geven. Gij weet het Heer, dat ik naar niets zoo vurig haak als de heerlijke heilige kunst goed op te vatten en werken te kunnen leveren, die inderdaad de ziel doordringen en bewegen. Al mijn krachten wil ik verzamelen en op den Heer vertrouwen, die vaak door zwakke handen groote dingen werkt. Hij heeft welbehagen in hen, die zich van harte voor Hem verootmoedigen en op Zijne hulp bouwen".

Biddend vangt hij zijn schilderwerk aan, biddend zet hij den arbeid voort. Hoe waait de frissche lenteadem zijner ziel ons tegen:

„De lente is in aantocht; reeds krijgen de boomen knoppen en weldra zal de geheele natuur zich vernieuwen. Laat toch met haar, o God, mijn Heiland en groote Helper, ook mijn binnenste nieuw worden; laat de oude, zalige kunstgevoelens weer ontwaken, die mij weleer vervulden, toen ik de opwekking van Lazarus

schilderde. Dan slechts geeft de kunst waarachtig voordeel, als zij liefde voedt tot God en voor al wat schoon is en het hart des kunstenaars tot een tempel wijdt van alle deugden".

Wel worden wij in den heeten dampkring gevoerd van eene hooge, reine kunstenaarsziel, die de volle waarheid nog zoekt, maar er is toch niets overspannens, niets ziekelijks, niets onaangenaams in dit *Dagboek*. Het doet ons wel een ernstig, in zichzelf gekeerd, stil karakter kennen, maar tegelijk een vurig, mededeelzaam gemoed, ontvankelijk voor alle goede indrukken, erkentelijk zelfs voor de geringste voorkomendheid, dankbaar voor iederen zegen, in alles de leiding van Gods Voorzienigheid aanbiddend, naar het hoogste strevend, maar tevens zich voor God verootmoedigend met al de beminnelijke eenvoudigheid eener groote ziel.

Beteekenisvol is de korte aanteekening op Zondag 3 Mei 1812, hoe hij voor 't eerst de vroegmis bijwoonde en besloten had zulks in 't vervolg iederen Zondag te doen. Hier breekt plotseling het *Dagboek* af. Maar op den Palmzondag van het volgend jaar lag de vierentwintigjarige kunstenaar, die met zijn halfvoltooid schilderij „De intocht in Jerusalem" te Rome was aangekomen, daar in de kerk van den H. Ignatius voor het altaar, dat het gebeente van den H. Aloysius Gonzaga bevat; dáár werd hij in den moederschoot der Roomsch Katholieke Kerk opgenomen, om voortaan, naar zijn eigen woorden, „voor zijne ziel onuitsprekelijke rust, voor zijn eindig verstand een leidende ster, voor zijn hart algeheele voldoening te vinden". Het inzien van de noodzakelijkheid eener zichtbare Kerk was voor hem het beslissend punt geweest; dat had hem aangegrepen

en gewonnen en tot de „volle, vaste, redelijke overtuiging gebracht, dat de leer, door de Katholieke Kerk bewaard, de ware moest zijn, de door Christus aan de apostelen en door dezen aan de geheele wereld voor allen gegevene leer".

Deze overgang was voor zijne katholieke vrienden en kunstmakkers geenszins vreemd of onverwacht. Reeds te Weenen hadden ze in zijne kunstvoortbrengselen, in geheel zijn gedrag dezen dag als voorspeld gezien. Zeker was het inzien der noodzakelijkheid eener zichtbare Kerk met al de daaruit voortkomende gevolgtrekkingen voor hem het beslissend punt geweest; maar het valt niet te ontkennen, dat zijne kunstrichting zelve hem de volle waarheid nadergebracht had. Wat hij later zegt van andere kunstenaars, dat hunne bekeering nauw samenhing met de betere waardeering der oud-Italiaansche kunst, mogen wij ook veilig op hem toepassen. De waarheid in den glans der schoonheid had hem aangelokt; hij had de betooverende prediking der christelijke schilderkunst geen weerstand geboden, en zij had opnieuw in hem de kracht van haar heerlijk apostolaat bewezen.

Wat de christelijke schilderkunst voor hem was geweest, dat, wilde hij, zou ze voortaan ook voor anderen zijn. Zoo hoog, zoo edel, zoo liefderijk was zijne opvatting van de kunst. Daarom was die opvatting ook zoo ruim, zoo boven alle bekrompen inzicht en kleingeestigheid verheven. Daarom was zijne leuze, naar zijn eigene woorden: „*Unitas*, eenheid wat het wezen betreft; de christelijke kunst ademe ook den christelijken geest; *libertas*, vrijheid voor den vorm, onverschillig of het gothiek of byzantijnsch, of antiek of Chineesch

zelfs moge zijn; *charitas*, christelijke liefde echter in alles, daar wij gaarne vooropstellen, dat degenen, met wie wij strijden, het zekerlijk ook goed meenen en slechts uit gebrek aan beter inzicht dwalen".

De oude meesters vóór Rafael zullen schaars vuriger bewonderaars gevonden hebben, maar hij is evenwel met zijn grooten voorganger Carstens van meening, dat zij, hoe men ook hunne eenvoud en waarheid moge vereeren en bewonderen, toch niet onvoorwaardelijk na te volgen zijn. Kunstenaars, die ook hunne uiterlijke eigenaardigheden nabootsen, loopen gevaar in een nieuw maniërisme te vervallen, eene manier, welke wel van de akademische verschillend, maar toch manier is. De hoofdverdienste dier vroegere meesters bestaat in hunne ongekunsteldheid en innigheid en zorgvuldigheid van uitvoering. Hij wilde wel aan de afgebroken traditie vastknoopen, maar roept, op zijn ouden dag nog, den jongen kunstenaars toe, dat zij het als hun taak mogen beschouwen „om wat onrijp gebleven was tot rijpheid te brengen".

Terwijl hij eene zekere ziekelijke sentimentaliteit in sommige nieuwere werken van religieuse kunst verafschuwde, kwam het hem van den anderen kant nooit in de gedachte om een droog, fletsch koloriet als meer overeenkomstig met het geestelijke aan te prijzen, of de verwaarloozing der natuur, alsof zij navolging onwaardig zou zijn. Met stillen eerbied boog hij het hoofd voor Giotto en Fiesole, maar van zijn jeugd af vereerde hij Rafael als zijn meester en Michel Angelo als het hoogste gezag. Daarom was hij evenwel niet blind voor de gebreken der latere renaissance-schilders. Hij erkende uitdrukkelijk, dat de Venetianen van den goeden weg

waren afgedwaald, zoodra zij den toover der kleuren, door de vroegere meesters slechts als sieraad behandeld, tot hoofdzaak maakten, waardoor zij, langzamerhand afdalend, verzonken in zinnelijkheid. Sneller daalde de week-harmonische Correggio, toen hij, gelijk zij, de eerbaarheid uit het oog verloor en zich aan den zinnenlust overgaf. Michel Angelo had zich door zijne bewondering voor de antieken laten medesleepen om dezen als 't ware gelijk goden in zijne school op te richten. Rafael gevoelde zich nauwelijks in de volle kracht zijner veelomvattende gaven, of ook hem gelustte het de hand naar het verbodene uit te strekken. Bij dit gestrenge oordeel neme men in aanmerking, dat Overbeck hier, bij de verklaring van zijn monumentaal, grootsch gedacht schilderwerk: „Triumf der Kunsten", de algemeene ontwikkeling der kunst in enkele trekken wilde schetsen. En dan mocht hij niet verzwijgen, dat met deze groote meesters, die de kunst tot het hoogste toppunt van bloei hadden opgevoerd, en niet zonder hunne medeschuld, die naturalistische opvatting begon te heerschen, waaruit later het pseudo-klassicisme voortkwam, met het verval door overdrijving en ledigheid der vormen in zijn gevolg. Tegen *dit* heidendom in de kunst waarschuwde hij terecht met een krachtig woord; dat niet altijd even juist en *in sensu auctoris* begrepen en uitgelegd is. Juist omdat zijne opvatting van de kunst zoo hoog, zoo liefderijk, zoo ruim was, daarom wilde hij alle kiem van bederf en verval ver, zeer ver verwijderd zien. Anders immers zou de kunst ophouden christelijk en godsdienstig te wezen, niet meer die hooge en heilige zending kunnen vervullen, die hij, geheel volgens de inzichten der

Kerk, haar toedacht. De taak der christelijke kunst was, naar zijne opvatting, geen andere dan „voor de waarheid in het kleed der schoonheid hartente winnen".

De overtuiging van deze waarheid bracht hem ook tot bewonderenswaardige onbaatzuchtigheid. Hij was vrij van dien koopmansgeest, van die al te groote, voor het wezen der kunst zoo noodlottige zucht naar stoffelijk gewin; hij wilde niet den Mammon maar de waarheid dienen. Het ware hem onmogelijk geweest zijne kunst alleen als middel tot welvaart aan te wenden en ze te veronachtzamen van het oogenblik, dat ze hem een behagelijk, onbezorgd leven zou opgeleverd hebben.

Nooit overhaastte hij zich in 't vooruitzicht op sneller vloeiende baten. En dat, terwijl de bestelling van eenig werk voor zijne overigens zeer geringe behoeften vaak in den vollen zin eene finantiëele uitkomst was. De Voorzienigheid, waarin hij een onbeperkt kinderlijk vertrouwen had, liet het haren gunsteling echter nooit aan het noodzakelijke ontbreken, ja zegende zijn geest van opoffering en matigheid soms blijkbaar en op treffende wijze.

Toen hij te Assisi in de Portiuncula-kapel, geheel zonder geldelijke bate en zonder vooruitzicht op den ijdelen lof der wereld, zijne meesterstukken schiep, die tot de onvergankelijkste voortbrengselen van het christelijk penseel der negentiende eeuw gerekend worden, ontving hij twee zijner meest beteekenende en loonende bestellingen uit Duitschland. Maar des schilders hoogste voldoening was toch, dat hij hier eene reeds sinds jaren afgelegde gelofte mocht gestand doen, van namelijk „zijn beste werk den Heer te wijden als geschenk in eene kerk". — „Waar — zeide hij — vindt een god-

vruchtig, heilig schilderij, ja waar vindt de ware kunst beter plaats dan in eene kerk? Is het niet eene heerlijke bestemming de godsvrucht van wie weet hoeveel duizende onverdorven christenen op te wekken en ten hemel te voeren? O, dat de hemel toch eens mijn innigsten hartewensch vervullen mocht: in een aan God gewijden tempel, de wereld en al haar roem vergetend, slechts tot godsvrucht opwekkende tafereelen naar eigen opvatting te kunnen schilderen".

Schooner had zijn wensch niet vervuld, treffender zijn gelofte niet volbracht kunnen worden. Hoe moet de vrome ziel des kunstenaars, die daar, naar Führich's getuigenis, haast als een heilige leefde, bij dien hoogen, vromen arbeid genoten hebben!

Ah, how skilful grows the hand
That obeyeth love's command!
It is the heart and not the brain,
That to the highest doth attain,
And he, who followeth Love's behest,
Far exceedeth all the rest 1).

Geen betere plaats — om met Dr. Hettinger te spreken — had dit meesterstuk van muurschildering kunnen vinden dan hier in Umbrië, „waar een ten hemel strevende, godvruchtige, geloovige kunst der middeleeuwen haar schoonste bloesem in een Perugino en Rafael eenmaal voortbracht" 2). Geen plaats ter wereld als deze heuvel des paradijzes kon den vromen schilder beter inspireeren; hier had de christelijke kunst voor 't eerst, aan de knellende boeien

1) O hoe vaardig wordt de hand, die gehoorzaamt aan het bevel der liefde! Het hart en niet het verstand bereikt het hoogste. En hij, die de inspraak der liefde volgt, laat alle anderen verre achter zich. — Longfellow.

2) *Aus Welt und Kirche*, 2te Aufl. S. 233.

van een verstijfd byzantinisme ontrukt, de zacht schitterende vleugelen uitgespreid; hier was eene hoogere bezieling haar ingevaren, hier eene nieuwere wereld van gedachten en vormen ontloken; hier, omgeurd door de eeuwenoude poëzie, die deze heilige plaatsen nog doorzweeft, met de meesterstukken van den door Dante bezielden Giotto en diens leerlingen dagelijks voor oogen, mocht Overbeck zijn gelofte gestand doen en het schoonste werk van zijn christelijk penseel den Heer en diens heiligen dienaar Franciscus wijden. En als op groote feesten de breede, bonte scharen van pelgrims, die ter beêvaart komen naar het zalig heiligdom van den beminden volksheilige, den naam van „*il tedesco Overbeché*" met den naam van hun grooten weldoener, den H. Franciscus, samenmengelen, dan mogen wij niet zeggen, dat de schilder niet rijkelijk beloond is, noch dat zijn onbaatzuchtige arbeid haar doel gemist heeft. De dankbare herinnering in den mond en in het hart van een vroom en kunstlievend volk voor het goede, aan hunne ziel gedaan, is voor een kunstenaar als Overbeck wel het streelendst loon.

Toch moet ook de ontvangen lof der kenners voor zijn kunstenaarsgeweten niet minder streelend zijn geweest; zijn gelofte hield immers in, het *beste* werk van zijn penseel den Heer te wijden. Waarom is het geen gemakkelijke taak tegelijk den kunstenaar en het volk te voldoen? Eenvoudig omdat het niet gemakkelijk is talent te hebben. Men hoort soms bij een of ander middelmatig, ja minder dan middelmatig werk een beroep doen op het volk, alsof zijn oordeel alles beslissend en zijn ingenomenheid alles rechtvaardigend zou

zijn. Daarop valt niet beter te antwoorden dan met een woord van Alfred de Musset: „*Ne travailler que pour la foule, c'est faire un métier; ne travailler que pour les connaisseurs, c'est faire de science. L'art n'est ni science, ni métier*". Dit geldt ook voor de christelijk-religieuse kunst. Overbeck's hart was te veel van liefde tot God en het christenvolk, van liefde voor zijn hooge kunst vervuld om niet steeds het beste te geven, wat zijn godvruchtig en meesterlijk penseel geven kon. Hier had hij in het „Rozenwonder" een meesterstuk geschapen, dat tegelijk den hoogen lof der kenners en de bewondering van het volk wegdroeg.

Het was een van 's meesters geliefkoosde droomen, te arbeiden voor het volk. En daarbij stond de stichting van tijdgenoot en nageslacht voor hem hooger dan het tentoonspreiden der fijnere volmaaktheden en vaardigheden der kunst, indien de duidelijkheid en aanschouwelijkheid daardoor op den achtergrond gedrongen zou worden. Overal, waar voor het christenvolk door middel der kunst iets goeds te verrichten viel, daar kon men zonder aarzelen op Overbeck's meest belanglooze hulp en medewerking rekenen. Toen in het jaar 1842 te Dusseldorp, onder de hooge bescherming van den Keulschen Aartsbisschop Geissel, de vereeniging tot verspreiding van godvruchtige plaatjes werd opgericht, zag hij hierin een lang gekoesterden en vaak besproken wensch vervuld. De smakelooze, kokette, zoogenaamde „kantenprentjes" met hunne vaak even smakelooze, slecht geteekende of sentimenteele voorstellingen achtte hij zoowel nadeelig voor de ware godsvrucht als voor den goeden kunstsmaak, die inderdaad nauwer met

elkaar verbonden zijn dan sommigen misschien denken. Daarom was het hem erger dan eene persoonlijke versterving, toen in Frankrijk zonder zijne voorkennis eene misselijke uitgave in kleurendruk van zijne voorstellingen uit het H. Evangelie verscheen en zelfs grooten aftrek had.

Zijn eer als kunstenaar gold hem hoog; dat was passend; maar zijn hoogste eerzucht was voldaan, wanneer zijne werken inderdaad bevorderlijk waren aan het inwendig zieleleven. Dikwijls zag hij dit streven met den schoonsten uitslag bekroond.

Eene vermogende protestantsche weduwe, den diepen indruk bemerkend, door eenige in haar bezit zijnde stukken op hare bloedverwanten uitgeoefend, kwam tot de overtuiging, „dat de Geest ook door middel van schilderstukken werkt, en het eene inwerking des H. Geestes was geweest, die de Kerk vroeger had bewogen tot het toelaten van afbeeldingen uit de gewijde geschiedenis". Thans wilde zij, om haren nazaten „tot een geestelijk leven op te wekken", ook de aantrekkingskracht der kunst aanwenden en door eene verzameling van goede schilderijen eene geestelijke vermaking aan hare erven achterlaten. Overbeck schilderde voor haar „Het bezoek van Maria bij Elisabeth", dat hare stoutste verwachtingen overtrof.

Al zijne kunstwerken kwamen voort uit zijn eigen innig godsdienstig zieleleven, dat, gevoed en verlicht door het dagelijksch bijwonen der Mis en het lezen en overwegen der H. Schrift en van zijn Thomas a Kempis, zich daarin levendig afspiegelde; daaraan ontleenden zij die geheimzinnige aantrekkingskracht en hun gezegenden

invloed. Zoo men ons naar de „*note personelle*" van dezen oorspronkelijken kunstenaar vroeg, wij zouden die niet beter kunnen omschrijven dan met de woorden van zijn kunstvriend Vogel: „Gij leeft en hecht u niet vast op deze schoone en toch zoo arme aarde gelijk wij, gij raakt haar nauwelijks, en geheel uw wezen en denken en arbeiden is een voortdurend gebed. Daarom ligt ook in al uwe werken een eigenaardig kenmerk, dat geen ander in zijn werk brengen kan".

Toen zijne schilderij „Christus in den Olijvenhof" met levensgroote figuren — de drie sluimerende leerlingen op den voorgrond, den Zaligmaker knielend, de handen als in ekstase opgeheven — te Hamburg ten toon gesteld was, werd een eenvoudig burgerman door het diepe, ware gevoel, er in neergelegd, zoodanig aangegrepen, dat hij luide in tranen uitbrak.

't Is ook treffend op te merken, welk een zoeten troost zijne kunst hem zelf en anderen verschafte, en die uit dezelfde oorzaak voortkwam.

„Begonnen in rouw over mijn geliefden zoon en voltooid in rouw over mijn dierbaren broeder", zegt de meester van een zijner werken, dat — ook in levensgroote — den Zaligmaker voorstelt, levenloos op den grond uitgestrekt, met de uitdrukking van zoeten vrede op het gelaat, door Zijne bedroefde vrienden omgeven; eenigen van dezen verraden de diepste smart en terneergeslagenheid, terwijl anderen in vrome overgeving treuren.

„*E morto il santo*": de heilige is gestorven, had het volk te Rome gesproken, toen Overbeck's zoon, de zooveel belovende en godvruchtige Alfonso — hij ontving bijna dagelijks

in zijne gezonde dagen de H. Communie — in den schoonsten leeftijd aan zijn allerteederst vaderhart ontrukt was. Nog gebukt onder dien zwaren slag, had hij deze schilderij ontworpen, niet denkend, dat, nog vóór de voltooiing, over hem en zijne familie, met welke hij ook na zijn overgang in de beste verstandhouding gebleven was, zulke duistere wolken van lijden komen zouden door vele treffende sterfgevallen en andere rampen en vooral door het verlies van zijn broeder Christiaan, aan wien hij, bij het heengaan van zoovele dierbaren, vaster dan ooit zich gehecht had.

Zijne zuster schreef hem over den indruk van deze verhevene en roerende compositie op haar gemoed:

„De onuitsprekelijk vrome overgeving, die mij uit de gelaatstrekken der neergebogen Moeder onzes Heilands tegenstraalde, vermaande mij zwijgend en toch zoo overtuigend den troost te zoeken waar ook zij dien vond. Zoo hebt gij, geliefde broeder, uit de verte tot mij gesproken met de welsprekendste taal der liefde.... God zegene u voor die verzachtende tranen, die ik voor uwe schilderij geschreid heb".

Zoo werd hij — heerlijke roeping van den echt christelijken kunstenaar! — in zijne droefste uren de prediker van lijdzaamheid en geduld voor anderen; wees zijn penseel ook anderen de bron des vredes aan, waar zijne eigene ziel zooveel lafenis en verkwikking vond. Hier mag wel, in hoogeren zin dan wellicht bedoeld werd, het gezegde gelden: „*A thing of beauty is a joy for ever*".

(*Wordt vervolgd.*) F. J. POELHEKKE.

TEN ARBEID GETOGEN.

Naar den geest van den onvergetelijken hoogleeraar Dr. J. A. Alberdingk Thijm, werd in dit maandschrift een opwekkend woord geschreven: *Nu de Meester is heengegaan.*

Er mogen al een dertig jaren en meer verloopen zijn, sinds *Discipulus* zich een plaatsje toedacht onder 's Meesters volgelingen, 't is alsof hij nog gisteren eerst uit dien gulden mond hoorde 1): „Dat ieder van ons zich blijve bevlijtigen, om een werkzaam burger in het *schoon Jerusalem* te zijn. Dat wij ons herinneren, hoe de bruid uit het Hooge Lied schoon en lieflijk wordt genoemd als Jerusalem. Leeren de Vaderen, in die Bruid, de Heilige en Onbevlekt Ontvangene te zien, de gezegende en teder geliefde Zangeresse van den eersten christen hymnus — erkennen wij in haar, die de natuurlijke Patronesse van alles Goeds en Heerlijks is, dan ook de Koninginne aller dorstenden naar Waarheid en Schoonheid, de geleidster onzer Poëzie, onzer geheele Kunst der Letteren! Zeggen wij dikwijls tot deze hemelsche kunst: *Veni in hortum meum, soror mea sponsa! Pulchra es amica mea, suavis et decora sicut Jerusalem: terribilis ut castrorum acies ordinata*: Schoon

1) Voorrede van den *Volksalmanak voor Ned. Kath.* van 1858.

zijt Ge, mijne vriendinne, zoet en glansrijk, gij Katholieke Poëzij, schoon en glansrijk als de H. Kerk-zelve; maar tevens geducht als de slagorden der legerkampen. En voor zoover de kunst van eenigen onzer nog niet in den aalouden bodem mocht wortelen van het heerlijk en lieflijk Jerusalem der Kerk, en voor zoover uitstekende katholieke denkers en dichters achterblijven met hunne gaven, — is het nog tijd tot de Katholieke Letteren te roepen: *Revertere, revertere, Sunamitis: revertere, revertere, ut intueamur te*: keer te-rug, keer te-rug, opdat wij u aanschouwen!"

Voorwaar, een benijdbare uitnoodiging aan het katholieke Nederland. En hoe volkomen stemt met deze uitnoodiging het kostelijk denkbeeld van *Discipulus* samen, om het katholieke „jonge Nederland" op te wekken, ten dienste der katholieke zaak maar tevens als een hulde aan den Meester, het heerlijk program, dat de meesterhand ontwierp, met alle kracht, die in ons is, af te werken en te voltooien! 't Is dan ook alleen om aan dat denkbeeld gereeder ingang te verschaffen, om die reveille luider te doen klinken, dat daar nog de krachtige aansporing van den werklustigen rector Vrancken uit *De Wetensch. Nederlander* herhaald wordt, alsook de behartigenswaardige woorden uit de studie van Isaïas' vertrouweling, den talentrijken Jonckbloet.

En dan, zooals men trouwens van 's Meesters waardigen *Discipulus* gewoon is, schroomt hij ook niet, „om eerlijke zaken maar frisch en ferm in de oogen te zien", derhalve voor de verwezenlijking van zijn denkbeeld een waarborg aan te wijzen, niet enkel in den

ijver en de volharding der arbeiders en voltooiers van het roemruchtig program, doch ook in den *nervus belli*.

Zoo werd daar geschreven naar den geest van Alberdingk Thijm. En was „de bedoeling van dat opstel niet, een nieuwe bijdrage te leveren tot kenschetsing van den Meester, of tot verheerlijking van zijnen arbeid", ook deze bladzijden beoogen niet andermaal de loftrompet te steken op „den vlekkeloozen paladijn" 1) onzer idealen. Zal het jonge katholieke Nederland den *Discipulus* van voor dertig jaren en meer dankbaar wezen voor zijn welmeenende woorden: terwijl het zich opmaakt tot deelname aan een zoo heerlijken arbeid, verstouten wij ons, voor het Katholieke „oudere Nederland" herinneringen neer te schrijven en gedachten, welker uitdrukking gelden kan voor een eerste, zij 't dan een bescheidene, poging, om aan dat kostelijk denkbeeld gevolg te geven.

Want we ontveinzen ons niet, hoeveel het in heeft, aan het program van Alberdingk Thijm te werken naar den geest van den ontwerper.

Immers hij was de Meester, „die vijftig jaren lang de bewondering genoot onzer meest ontwikkelde geesten" 2). Hij was de held, die, in zijn volle wapenrusting op het slagveld zoowel als in de verpoozing van zijn kwartier, ontzachlijk was voor de vijanden van „zijn heiligdom". En nu de Meester is heengegaan, nu de held den goeden strijd volstreden heeft, wordt het jonge katholieke Nederland toegeroepen: volg den groote „op den weg, door dien aanvoerder gebaand, het kruis in de eene en

1) Dr. Schaepman, in 't April-nummer van *De Katholiek* dezes jaars.
2) Jonckbloet, in de *Studiën*.

het werkgereedschap in de andere hand .... om in zoo menigerlei veld te ontginnen, uit te roeien, te planten en te kweeken". Geen algemeenheden, weshalve ons meer bepaaldelijk gewezen wordt op kunst en historie, op de studie der oude vaderlandsche letteren; en dat wel, zooals Alberdingk voorging. Niet uit liefhebberij voor antiquiteiten, om uit „onze middeleeuwsche, onze christelijke en dietsche letterschatten .... de oude woorden op te zamelen, of om er de kleederdracht en het huisraad onzer vaderen uit te leeren kennen" 1); maar veeleer is het te doen, om „het krachtig volksleven, de hooge kunstontwikkeling, het wel geëvenredigd stelsel der wetenschappen, het voedsel voor onzen geest en de voorbeelden ter onzer vorming" 2).

Daarin heeft hij geleefd, daaraan gearbeid, daarvoor gestreden. En nu zullen wij hem volgen? Zijn werk voortzetten, voltooien?

Maar: hij was zoo groot, de Meester — zoo sterk, de held? Mocht hij zelf „niet bevroed hebben, hoe hoog hij stond" 3), was zijn geest meer vruchtbaar en „in ruimer mate, dan zijn nederigheid hem wellicht deed vermoeden" 4), ontegenzeggelijk was hij een der grootste mannen van zijn tijd, die, *niet dan door Christus*, zich gewerkt heeft op een hoogte, van waar hij mocht neêrzien zelfs op de fraaiste vernuften. Wel dan ook moet men vreezen, dat menigeen, die op zwaard en pantser van dezen paladijn de hand zou leggen, het zich

1) Voorrede van den *Volksalmanak voor Ned. Kath.* van 1854.
2) *Ibid.*
3) Dr. Schaepman, in de *Haagsche Stemmen,* n°. 36, blz. 442.
4) J. d. K. in 't Thijm-nummer van *De Amsterdammer*,

zou aangespen, „zeer licht dezelfde bevinding zou kunnen maken als die eenmaal aan David overkomen is". Vooral ook zoo sterk was de held. *Catholique avant tout*, gaf hij geen stip van zijn beginsel prijs, hetzij in de meest vriendschappelijke of sterkst vijandige aanraking, met wien dan ook.

Daar is meer. Dewijl die geest zoo bevoorrecht was, heeft hij vorming en leiding kunnen ontberen 1) ter ontwikkeling tot een genie van zoo hooggeschat gehalte. Dewijl de sterkte, van jongsaf zijn deel, toenam met zijne jaren, heeft hij aan schadelijke invloeden kunnen weerstaan.

Maar vergissen wij ons nu, of heeft men juist deze benijdenswaardige gaven bovenaan gesteld op de rekening der *défauts de ses qualités*, waarom het katholieke „jonge Nederland" niet dan met omzichtigheid het spoor van dien heervoerder zal te volgen hebben? Of is het den Meester indertijd niet nagegeven, dat hij, „wiens kunst niet altijd zijne eruditie verduwen kon", die somtijds „behoefte gevoelde zich van zijn al te zware wapenrusting te ontdoen .... en er zich toe zetten moest, om op te beuren door af te dalen" 2), min nauwkeurig toezag op de meest geschikte middelen ter vorming en leiding van hen, die geroepen zijn, zich eenmaal aan te sluiten bij de „oude garde", onder de banier des kruises? Of, eindelijk, is Alberdingk Thijm er geen grief van gemaakt, dat de sterke, die ook „nagenoeg

1) Of het niet wenschelijker geweest ware, dat hij beide genoten had, blijft vooralsnog een vraag; trouwens is deze quaestie hier niet „ter zake dienende".

2) Busken Huët, *Litt. fant.*

alleen staande in zijn Catholieke overtuiging, niet schroomde die onbewimpeld en in hare uiterste consequentie uit te spreken" 1), dat hij met die

„ .. Oogen, vol als kinderoogen
Van hemellust en hemellach" 2),

deze beginselvastheid, deze zielereinheid in de jongelingschap meende te vestigen en te stalen, juist daar, waar beide in den regel zullen geschokt worden en gekwetst voor immer en altijd?

Daar is een gullen lach gehoord om „sommige nabloeiende vereerders", terwijl men hier en daar schijnt bezig te zijn „den Ultramontaanschen klant" tot een „lief mensch" om te kleeden 3). 't Wil ons voorkomen, dat die metamorphose zich bij deze „goedhartige bedoeling" niet bepaalt. 't Kan zijn intusschen, dat de ontslapene „het naberouw over het te laat komen met waardeering en vereering — want ook dit schuilt hierin — met een glimlach [zou] hebben beklaagd". Of liever, en dit wel zeer zeker: zoo de Meester zelf er een woord over uiten kon, dan zou hij waardeering en vereering nog niet te laat gekomen achten, wanneer wij aan het denkbeeld van zijn *Discipulus* een streving paren, om de katholieke school in geheel haren omvang, meer en beter te vestigen en te volmaken; — wanneer wij, juist om in den geest van den *Catholique vant tout* aan de voltooiing van zijn program te werken, nu de Meester is heengegaan, allereerst onze aandacht

1) Mr. van Hall, in *De Gids*, Nov. '85.
2) Dr. Schaepman, in *De Katholiek*, April '89.
3) *Haagsche Stemmen*, nº. 36.

spitsen op de meest geschikte middelen ter vorming en leiding der nieuwe troepen voor de oude garde.

Geen pikante tegenstelling beoogen wij met deze gedachte. Wat toch zou Prof. Alberdingk wel gezegd hebben, als men hem de loftuiting voorspeld hadde eens doctors Jan ten Brink o. a., die bij 's Meesters verscheiden met ingenomenheid gewaagt van de omstandigheid, dat „de Katholieke staatspartij, — wegens de onwrikbare zelfstandigheid zijner overtuiging, gebleken in den schoolstrijd, toen hij de gemengde volksschool in bescherming nam, — niet geheel op hem rekenen mocht" 1)? Zou hij 't voor lief genomen hebben, dat men hier en daar, — Thijms' nagedachtenis ten hulde! — zijn aanhankelijkheid en trouwe aan 't oud geloof in twijfel trekt, meer bijzonder op grond van „waardeering der neutrale volksschool, trots het agadium zijner familie: „wij zijn altijd catholiek avant tout geweest"" 2)? O, had hij dit kunnen bevroeden, striemender nog dan „de firma Stemming en Co." zou hij dezen van antwoord gediend hebben: „Zulke straling in uw oogen met een stukjen spiegelglas uit de verte is walgelijk". Met verontwaardiging zou hij zoodanige verdachtmaking hebben afgewezen en zelf den hoogleeraar aan de Leidsche academie de plaats hebben voorgelegd uit de *Geschiedenis des Ned. volks*, waar Dr. Nuyens verklaart: „Door verreweg de meesten is hij [A. Th.] nooit begrepen". Want, als het waar is, dat hij, zoo op één terrein zeker op dat der school, een eenigszins geïsoleerd standpunt

---

1) Thijm-nummer van *De Amsteraammer*, blz. 3.

2) Dr. Ten Brink in *De Ned. Spectator*, 30 Maart '89.

onder ons heeft ingenomen — de Heer Alberdingk stond daar niet ter liefde van het modern indifferentisme, als een nutsman, in den trant onzer handelsfirma's reclame makend voor het neutraal onderwijs als het beste en goedkoopste in 't gebruik. „Men heeft niet anders noodig — zoo schreef hij op St. Lucas '85 — dan een weinig gezond verstand, om in te zien, dat het beste onderwijsstelsel dat is, waarin opvoeding en onderwijs hand aan hand gaan, en waarbij de opvoeding en vorming van het hart, ook door de geleidelijke inprenting van geloofswaarheden, harmonisch samenvalt met de verrijking van den geest". En toen hij ter zelfder tijd „de eischen der samenleving en hoogere ontwikkeling" besprak, liet hij niet na er op te wijzen, dat er in „Nederland geen katholieke hoogescholen zijn voor wetenschap en kunst, en dat de *cercles catholiques*, die men in andere landen aantreft, hier bijna geheel ontbreken". Al waagt hij zich aan geen beantwoording, of men dit betreuren, of men zich hierover verwonderen moet, — al zouden wij ons nog wel tweemaal bedenken, alvorens de gevolgtrekking, welke hij ondertusschen uit die feiten maakt, te onderschrijven, het aangehaalde is ongetwijfeld onze overweging waardig, nu de Meester is heengegaan, die zoo groot was en vooral zoo sterk. Dan zal men te gereeder met Mgr. Dr. Everts instemmen: „Wat er zij van de bewering, dat A. Th. in de schoolquaestie op de zijde der liberalen stond, ik blijf gelooven, dat hij daarbij meer het oog op bijzondere toestanden, op uitzonderingen had dan op het beginsel" 1).

---

1) Thijm-nummer van *De Kath. Illustratie.*

In weerwil dus van de vooropgestelde zienswijze des Meesters, nopens vorming en leiding van de werkkrachten ter voortzetting van zijn arbeid, ter voltooiing van zijn program, zal het katholieke Nederland de meest dankbare hulde brengen aan zijne nagedachtenis, door een werkdadige liefde voor onze school. Ja, hoezeer het voor velen moge klinken als een paradox: het onderwijs, en dat wel in geheel zijn omvang, meer en meer op katholieken grondslag te stichten en te vestigen, is handelen in den geest van Joseph Alberdingk Thijm. Dit kome 't eerst aan de beurt, nu de Meester is heengegaan.

O, wij weten wat reeds gedaan is, wij waardeeren het vele dat bestaat. Maar richt *Discipulus* zijn welmeenende oproeping niet tot leeken zoowel als tot geestelijken? Dan, wat zien wij om ons heen? Dat Neêrlands priesterschaar, grondig ervaren in de haar noodzakelijke wetenschap, bij de zware zielzorg en de talrijke werkzaamheden van haar heilig ambt, met letteren en historie, met de kunst in geheel haren omvang vertrouwd is, daarin vruchtbaar arbeidt, en alzoo in de voorste rij staat, om het program vanden Meester de voltooiing naderbij te brengen.

Wie dit der geestelijkheid zou dank wijten, voornamelijk op grond van haar gewijd karakter, vergist zich. Neen, de clerus is vaardig tot dien arbeid, door dat de opleiding der geestelijkheid — Gode zij vurigen dank! — zoo voortreffelijk geregeld is. Den toekomstigen wachters van het heiligdom, den herauten van het christelijk ideaal, bloeit en rijpt de vrucht van

wetenschap en kunst in de zuivere, reine atmospheer onzer seminariën en kloosterscholen.

Maar de jongelingschap, geroepen om eenmaal in de volle wereld op te komen voor de eer van den Gekruisigde, — aangewezen om „zich voor te bereiden en te bekwamen voor de haar eigene taak van het groote program: de verheffing van het katholieke Nederland", moet nog altijd voor zoo groot gedeelte worden toevertrouwd, — ai mij, dit is 't juiste woord niet! — zij moet nog altijd worden overgelaten aan het neutraal onderwijs. En nu denken wij niet uitsluitend aan den verderfelijken invloed van een pedant onderwijzer, die bij Multatuli zweert. Wij richten geen bezorgden blik voornamelijk op de aantrekkingskracht van een leeraar of docent, die Rousseau tegelijk met Heinrich Heine of Voltaire wenscht te representeeren. Wij spreken niet bijzonder tegen het gevierd gezach van dezen professor, met zijn Spinoza, Locke en Hobbes op den katheder; of van genen hoogleeraar, bewonderaar van Machiavelli en Cavour. Onze neutrale schooljeugd, hoogere burger-scholieren en gymnasiasten ontvangen hunne indrukken niet van hunne onderwijzers alleen. Al evenmin als zoovele doctoren in de verschillende faculteiten materialisten of pantheïsten zijn, uitsluitend ten gevolge van de lessen en voorgang hunner ultra-moderne professoren. Maar, zonder dezer invloed gering te schatten, zien wij nog grooter bezwaar in de wisselwerking van zoo heterogene bestanddeelen, als onze hoogere scholen thans bijeen voeren. Met bezorgdheid vooral zien wij jeugdige, zoo ontvankelijke gemoederen geplaatst in het dagelijksch en vertrouwelijk verkeer van scho-

lieren, zoo onderscheiden als alleen de neutrale school die kan samengâren.

Te weinig aandacht wordt daaraan geschonken.

Onder de mannen, geroepen om de schoolquaestie te beslechten en in 't reine te brengen, zijn er al zeer weinigen — zoo daar al onder gevonden worden — die de neutrale school der laatste twintig jaren *gebruikt* hebben. Van daar dat men slechts het oog heeft op het verkeerde van het neutraal onderwijs als zoodanig. En toch, daar is meer. Een oud-leerling der openbare school van onze dagen herinnert zich levendig, dat de indruk der meeningen van den onderwijzer op de lagere en middelbare scholen, in zooverre die soms blijken mocht, al zeer voorbijgaande was. Doordat de leerling naar hem *opzag* en hoogst zelden op meer vertrouwelijken voet kwam met *meneer*, was de invloed, die van hem uitging, niet overwegend op godsdienstig, zedelijk terrein. De onderwijzer was en bleef in den regel en in den letterlijken zin zoo neutraal als de staatsschool dit bij mogelijkheid van hare dienaren verwachten kon; m. a. w. *meneer* toonde zich onverschillig, al liet hij den knapen denken, dat het niet de moeite waard was, om er bij stil te staan, als daar b.v. het woord God, of godsdienst, of deugd, of zedelijke verantwoordelijkheid enz. moest gelezen worden. Deze neutraliteit was intusschen geen beletsel om onder de schoolmakkers zelf een: „wat dunkt u van den Christus?" vaak het vruchtbaarst thema te doen zijn, om elkander te plagen en te grieven. Want — zoo herinnert zich de oud-leerling der openbare school — het *theologiseeren* scheen den kinderen van bijbellezende ouders met den paplepel te zijn ingegeven, zoo

goed als het twijfelen en ontkennen wederom anderen als in 't bloed zat, terwijl eindelijk de schalksche zoontjes van Israël vaak ons tranen afpersten van ergernis, om hun sarcasme met hetgeen ons dierbaar is en heilig. O herinnering aan de neutrale school, als kweekplaats van verdraagzaamheid aangeprezen!

En of dit onder de hoogere burger-scholieren en gymnasiasten, onder de studenten aan de Nederlandsche universiteiten beter gaat? Wij onthouden ons van een stellige beantwoording dezer vraag, slechts herhalend, dat wij den invloed, die er toch altijd ook van school en leeraar uitgaat, daar juist niet gering schatten. Naar ons beste weten toch is de strekking der gemengde school nooit zoo naakt in 't licht gesteld, en door zulke gezachhebbende corypheeën van dat bolwerk des modernen heidendoms, als, bij 't verscheiden van Alberdingk Thijm, door Dr. Ten Brink in *De Amsterdammer* en *De Nederlandsché Spectator*. Daar immers wordt het in bescherming nemen der gemengde school, de waardeering der neutrale, onvereenigbaar erkend met het katholiek beginsel. En in 's lands vergaderzaal hebben wij onder de vele debatten over het onderwijs nooit zoo duidelijk hare veroordeeling gehoord als onlangs uit den mond van den liberalen afgevaardigde Smidt, die de neutrale school kenschetste als de leerschool van „het vrije onderzoek en de vrije gedachte tegen slaafsche aanneming en opgelegd gezach"; bijgevolg, als de leerschool van den twijfel en de ontkenning der geopenbaarde en gestaafde leer van Christus.

Niet gering dus schatten wij den invloed der school

zelve en der leeraren. Maar, dewijl het waar is, dat, evenals de lucht die wij inademen, de omgeving waarin men leeft een invloed uitoefent, dien men te minder gevoelt, naarmate men er meer mede vereenzelvigd wordt, daarom duchten wij zoozeer ook dien kameraadschappelijken omgang van zoo verschillend gevormde karakters, als waarvan onze lagere en hoogere staatsscholen staalkaarten zijn. En nu zwijgen we van de moreele quaestie bij de gedachte aan conversatie en spel der vroeg-rijpe jeugd van onze dagen, bij het ontwaren der weekelijkheid en der toenemende gemakzucht van de negentiende-eeuwsche jongelingschap. Meende toch ook een Rector Magnificus dit jaar in zijn plechtige oratie te moeten wijzen op de wenschelijkheid van meer zedelijke zelfstandigheid onder de studenten, waarom Z.Hooggel. een meer eenvoudige en geregelde leefwijze den academieburger aanprees: 't is ons reeds meer dan duidelijk, dat de neutrale school geen werkkrachten vormen kan ter voltooiing van het program van den *Catholique avant tout.* Alleen reeds het indifferentisme, daar uitgezaaid, ontwikkeld en geplukt ter vernietiging van het christelijk ideaal, noodzaakt ons, om het katholieke jonge Nederland aan zulke invloeden te onttrekken en daarvoor te vrijwaren.

't Is waar, het was juist een der lievelingsdenkbeelden van Alberdingk Thijm, de zonen van een zelfde vaderland niet af te scheiden van elkander. Zelfs heeft hij 't met zijne natuurlijke tegenstanders betreurd, dat er zoo weinig samenwerking is tusschen de landskinderen, tot welk doel immers de neutrale school geschapen heet. Jawel, de man van zoo zuivere meening kon, moest zoo

denken. Doch wat is er van die samenwerking, welke moet voortspruiten uit waardeering van elkanders beginsel en streven? Heeft de Leidsche hoogleeraar niet wederom bewezen, dat zij niets is, in zijne *Geschiedenis der Noord-Nederlandsehe letteren in de XIX Eeuw*? Zagen wij onlangs niet andermaal in *De Gids*, dat die samenwerking niet bestaan kan, waar b. v. een Dr. Meyboom het jongste kunstgewrocht van pater Jonckbloet beoordeelt? Of kunnen wij althans de begeerte tot samenwerking bespeuren in het opzettelijk negeeren der Katholieken, waar zij bewijzen geven, dat zij „behooren medegeteld te worden, wanneer ten onzent de rekening van kunst, wetenschap en letteren wordt opgemaakt" 1)? Wat daarvan is heeft de Meester trouwens zelf ondervonden. En bij zijn verscheiden kregen wij het schouwspel aan te zien, dat de samenwerking met zijne andersdenkende landgenooten, voor zoover hij die aanbood of daarin bewilligde, door hen werd omgewerkt tot een getuigenis, dat de *Catholique avant tout* toch niet zoo Roomsch was als hij wel voorgaf en er zelfs uitzag. Dat zou dan de vrucht zijn van ons toegeven aan het verlangen, het loon voor onze tegemoetkoming aan het streven van „het andere deel" der natie, die de intelligente klasse der Katholieken wel wil toestaan mede te werken met de voorstanders der moderne kunst en levensbeschouwing! Zoo komt het telkens meer uit, dat het loven en bieden hier en daar om samenwerking in den letterarbeid niets anders beoogt dan het prijsgeven van ons beginsel. Blijven we op zuiver katholiek

1) Thijm-nummer van *De Amsterdammer*.

standpunt, dan wordt de schranderste wetenschap, de hoogste kunst afgemaakt door een spitsvondige critiek, of eenvoudig geïgnoreerd.

Mocht Alberdingk Thijm het intusschen „een zegen rekenen, een middenpunt uit te maken van letterkundig verkeer voor zijne katholieke landgenooten", hij vond het ook niet kwaad, „dat wij nu en dan aan onze eigen krachten overgelaten blijven, om eens poolshoogte te nemen van hetgeen wij vermogen". En dit is veel. Dertig jaren geleden reeds roemde de Meester er in, dat „het katholiek stelsel in het maatschappelijke, het wijsgeerige, in letteren en kunst, zich met zulk een verbazende kracht begint te ontwikkelen en te vertoonen in zijn gantsche volledigheid"! Maar 't program is nog niet afgewerkt. Daarom worde het katholieke jonge Nederland niet langer in gevaar gesteld, lust en roeping tot dien arbeid te verliezen, in den enkelen stroom der ideeën en leerstellingen en levensopvattingen van het neutraal lager, middelbaar en hooger onderwijs.

Genieën als de Meester, sterken als Alberdingk Thijm behooren nu eenmaal tot de zeldzaamheden.

Hiermede zij echter geen aanbeveling geschreven voor onze overigens voortreffelijke kostscholen, — deels een goed voor niet iedereen te bereiken, maar deels ook een noodzakelijk kwaad. Evenmin maken we ons vooralsnog illusies omtrent eene stichting, als waarop de betreurde hoogleeraar in de aesthetica doelde. Maar mochten inrichtingen van onderwijs als te Katwijk en te Rolduc meer in getal en vooral ook meer toegankelijk zijn! Mocht er in vele steden eene gelegenheid gevonden worden, als welke Maastricht voor de katholieke jongeling-

schap in 't leven riep! Werd er voorts in de groote — voornamelijk de academie-steden — een lichtbaak gesteld voor *Geloof en Wetenschap*, als waarop Amsterdam mag roemen, dan zou aldra veel gewonnen zijn in hen, „die ijver aan jeugdige krachten paren" ter afwerking en voltooiing van het groote program: de verheffing van het katholieke Nederland.

Derhalve schromen wij niet dit streven te achten als een streven in den geest van Alberdingk Thijm, „om aan de gedachtenis van den dierbaren Meester, den vaderlijken vriend van zoovelen, de hulde te brengen, waartoe de dankbaarheid het katholieke „jonge Nederland" zeer zeker verplicht" 1). Wij hebben gemeend, dat de uitdrukking dezer gedachten reeds gelden kan voor een eerste, zij 't dan bescheiden, poging om gevolg te geven aan het kostelijk denkbeeld van *Discipulus*, nu de Meester is heengegaan.

„Hij, die gezegd heeft: „Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven" sluit daarmeê toch alle wegen, en levenswijzen, en zoogezegde waarheden uit, die buiten Hem liggen" 2).

2 Oct. 1889. A. v. K.

---

1) Rector Vrancken, in 't Thijm-nummer van *De Wet. Nederlander*.

2) Woorden van J. A. Alb. Thijm.

BOEKBEOORDEELING [1].

DE REDEVOERING VAN PROFESSOR VAN WIJHE [2].

Van een hoogleeraar verwacht men eene flinke *oratio inauguralis*. Men zal 't hem niet ten kwade duiden, dat hij, de man der wetenschap, niet de man van het woord is; maar, is men ook bereid genoegen te nemen met eene redevoering, die geen meesterstuk is van welsprekendheid, men verwacht toch, zoo al geen nieuwe waarheden en nieuwe ontdekkingen, die van zelfstandig denken en onderzoeken een welsprekend getuigenis afleggen, ten minste oude waarheden op nieuwe wijze voorgesteld, op nieuwe wijze met elkander in verbinding gebracht, en men gevoelt zich teleurgesteld, wanneer men in plaats daarvan oude zaken — oude en verouderde dwaling — op sinds lang bekende wijze te hooren krijgt.

In de inleiding zijner rede geeft prof. van Wijhe een kort overzicht van de geschiedenis der anatomie en der ontwikkelingsleer en wordt den mensch „eene plaats aangewezen, wel is waar aan het hoofd, *maar toch geheel als lid* 3) van dat zoozeer geminachte dierenrijk".

Daarna worden wij bekend gemaakt met de biogenetische grondwet van Haeckel en wordt deze wet een middel om „belangrijke gedeelten uit de genealogie van den mensch te leeren kennen". De

---

1) Door ongesteldheid van den Schrijver, die verhinderd was de laatste hand te leggen aan zijn opstel, zal een verslag van de promotiedissertatie van Dr. C. Wilde S. J. (*De Plinii Caecilii Secundi et Imperatoris Trajani Epistulis Mutuis Disputatio*) eerst in de aflevering van Januari e. k. het licht zien.

2) Groningen, J. B. Wolters, 1889.

3) Wij cursiveeren.

biogenetische grondwet wordt door den professor aldus geformuleerd: „de ontwikkelingsgeschiedenis van het individu is eene verkorte en min of meer gewijzigde herhaling van de vormen zijner voorouders".

Die stelling wordt eene „wet" genoemd en is toch niets meer dan eene hypothese, welke niet eens waarschijnlijk mag heeten. Om allen schijn van partijdigheid te vermijden, laten we hier de beoordeeling dier biogenetische grondwet volgen, zooals Dr. Hugo Spitzer die neerschrijft in zijn werk: *Beiträge zur Descendenztheorie*, een werk, opzettelijk ter verdediging van de Darwinistische leer geschreven. Sprekende over eene tweevoudige wijze van deze wet te formuleeren, de eene kort en bondig, de andere lang en breed met verschillende beperkingen, zegt hij 1): „. . . . Muss man mit Recht fragen, was denn die Aufstellung eines Gesetzes solle, dass in der einen Formulirung der Realität nicht entspricht, in der anderen, worin die Keimesentwickelung als ein kurzer, modificirter Auszug der Stammesentwickelung bezeichnet wird, jedoch völlig vag und unbestimmt ist . . . ."

Zegt men: „de ontogenie (ontwikkeling van het individu) is de recapitulatie der phylogenie (ontwikkeling van den stam)", dan beantwoordt de „wet" niet aan de werkelijkheid; beweert men: „de ontogenie is een verkort en gewijzigd uittreksel uit de geschiedenis der phylogenie", dan is de „wet" geheel vaag en onbepaald.

„Mehr als die *Möglichkeit* dass *im bestimmten Fall* 2) eine ontogenetische Recapitulation der Phylogenese, oder, wie F. Müller sagt, eine in der Entwickelungsgeschichte erhaltene geschichtliche Urkunde vorliege, ist nicht zu behaupten" 3).

Dr. Spitzer geeft dan ook den raad 4), om de geheele wet, welke nog te veel aan de phantasieën van Oken en Serres herinnert, over boord te werpen, en is van meening „dat het Haeckel, die zoovele werkelijke verdiensten heeft, niet pijnlijk zal zijn *eine verunglückte Production* op te offeren". Dat die wet in waarheid *eine verunglückte Production* is, kan men overigens uit Haeckel's eigen *Anthropogenie* zonder moeite leeren. „In verreweg *de meeste*

---

1) S. 230.

2) Wij cursiveeren.

3) S. 231.

4) S. 233.

gevallen — zegt de meester — is dit uittreksel [de ontogenie] *zeer onvolkomen* en dikwijls, door oorzaken, welke wij later zullen leeren kennen, *vervalscht*" 1).

Hoe men geschiedenis moet leeren uit meestal zeer onvolledige en dikwijls vervalschte oorkonden blijft ons een raadsel, en dat te meer, wijl zelfs dan, wanneer we al de phasen, welke het individu in zijne ontwikkeling doorloopt, duidelijk en zeker in de thans bestaande of vroeger bestaan hebbende dierenwereld terugvonden, altoos nog het bewijs voor het bestaan van een causaal verband tusschen beide ontwikkelingen gevorderd moet worden. Immers: *a posse ad esse non valet illatio.*

Dit is de waarde van de „biogenetische grondwet", en deze „wet" zal ons nu een blik doen slaan op verwanten, welke den mensch „nader staan dan de visschen"; daartoe vraagt prof. van Wijhe onze aandacht „voor enkele punten in den bouw van ons lichaam" en wel vooral voor de rudimentaire organen.

Met Haeckel (*Anthropogenie*, S. 692) besluit hij uit de aanwezigheid van de staartwervels en vooral uit „het groote aantal staartwervels bij jonge embryo's", dat „nog niet lang geleden de voorouders van den mensch in het bezit waren van een vrijen staart". Eenige verdere trekken van het portret onzer voorouders, zooals Darwin ze zich voorstelt 2), vindt men in de redevoering van den hoogleeraar terug. Zoo b.v. de *plica semilunaris* van den binnenhoek van het oog, „het laatste overblijfsel van een derde ooglid" (zie Darwin, I, 32; I, 189 en Haeckel, *Anthropogenie*, 555), de goed ontwikkelde hoektanden als geducht verdedigingsmiddel (Darwin, l. c. en Haeckel, 484), den bij onze voorouders 3) sterker ontwikkelden blinddarm (Darwin, l. c. en Haeckel, 620). Beiden, Haeckel en de Groningsche professor zijn het volkomen met elkander eens, dat een zeker soort van rudimentaire organen „von ganz besonderem Interesse" zijn, of ons „belangrijke oorkonden voor de genealogie van den mensch" bewaren (de prof. bl. 33 en Haeckel, 693, 673, 674 en 658). Ook

---

1) Tweede uitgave, bl. 8.

2) *De afstamming v. d. mensch*, vertaling van Dr. Hartogh Heys van Zouteveen, I, bl. 188.

3) Hier is de prof. beschaafder dan Haeckel. Hij beweert, dat onze voorouders zich waarschijnlijk meer met vruchten zullen gevoed hebben, Haeckel zegt kortweg: „*unsere pflanzenfresenden Vorfahren*".

In de beschouwingen over de voorste en achterste ledematen van den mensch en de apen bestaat er geen verschil van opinie (de prof., bl. 20 en Haeckel, 482), terwijl beiden met evenveel voorzichtigheid zich uitdrukken, wanneer ze zeggen „dat bij eenige wilde, veel op boomen levende volken de voet *nog dienst kan* doen als grijporgaan", of dat „viele Negerstämme ihren Fuss als Hand *benutzen*".

Door het aanstippen van deze gelijkvormigheden wenschen wij alleen onze bewering te staven, dat wij vele oude en zelfs zeer oude zaken op lang bekende wijze hebben gehoord; de tweede uitgave van Haeckel's *Anthropogenie* dateert van 1874.

Op één punt bestaat er eenig verschil van gevoelen. De meening, dat de schedel door vervorming en gedeeltelijke vergroeiing der wervels zoude ontstaan zijn, eene meening, door Goethe en Oken reeds uitgesproken en sedert door vele anatomen voorgestaan, wordt door prof. van Wijhe niet gedeeld. Ook Haeckel verwerpt wel is waar die opvatting, maar wil toch den grondslag er van als volkomen juist laten bestaan 1).

Onze Groningsche hoogleeraar verwerpt echter de werveltheorie van den schedel, ten eerste omdat „de ontwikkelingsgeschiedenis bij geen enkel dier het bestaan van een uit wervels bestaanden schedel heeft kunnen aantoonen", en die meening is o. i. volkomen gegrond, wanneer daarmede gezegd wordt: we nemen het nergens waar, en derhalve hebben we geen grond om die theorie te verdedigen.

Op de tweede plaats wordt die theorie verworpen, omdat de laagste gewervelde dieren, de *Myxinoïden*, nog geene kraakbeenige wervelkolom bezitten, maar wel reeds een schedel, en derhalve de schedel ouder is dan de wervels.

Gewoonlijk wordt die rangschikking, welke de professor hier volgt, niet aangenomen. Claus, in zijne *Grundzüge der Zoologie* 2), plaatst de *Acrania*, waartoe de *Amphioxus lanceolatus* behoort, op den laagsten trap der gewervelde dieren; daarop volgen de *Cyclostomi*, waartoe dan als laagst ontwikkeld repraesentant de *Myxine* geteld wordt. In het pas verschenen *System der Zoologie mit Berücksichtigung der vergleichenden Anatomie* van Dr.

---

1) S. 582, 583.

2) Tweede uitgave, bl. 828.

Trautsch vinden we eveneens de *Acraniata* op de laagste sport en daarna onder de *Craniata* de *Pteromyzontidae* nog vóór de *Myxinoïdae*.

Is echter de meening van den professor de juiste, dan komt hij in eigenaardige tegenspraak, zoowel met een postulaat zijner phylogenie als met de feiten der ontogenie, een bewijs te meer, dat de hooggeprezen „grondwet" alles behalve eene wet is.

Het moet toch, om met de ontwikkelingsmannen te spreken, een vooruitgang zijn, van schedelloos schedelbezittend te worden, en Haeckel blijft zich consequent wanneer hij beweert: „In der Ausbildung von Kopf, Schädel und Gehirn nebst den höheren Sinnesorganen liegt der wesentliche Fortschritt, den die Stammformen der Schädelthiere über ihre Vorfahren hinaus thaten" (S. 424), en wanneer hij (S. 426) met ophef vermeldt, dat wij hier, bij onze *Myxinoïden*, voor 't eerst „das Gehirn, jenes wichtige Seelenorgan," aantreffen. De „wet der ontwikkeling" eischt de volgorde: *Acraniata*, *Craniata* enz.

Maar ook de ontogenie schijnt hetzelfde te verlangen. Bij de vorming van het nerven-systeem ontstaat eerst het eenvoudige ruggemergskanaal en „het eerste spoor der hersenen gedurende de ontwikkeling der vrucht van zoogdieren en vogels bestaat in eene verwijding der buis, waarin zich het hersen-ruggemerg zal vormen" 1). De aanleg voor het ruggemerg gaat vooraf, die voor de hersenen volgt, en daaruit zou dus, als wij van de ontogenie tot de phylogenie konden besluiten, volgen, dat de dieren met hersenen van lateren datum zijn dan die zonder hersenen.

Voor de verdere ontwikkeling der hersenen is Groningen 't met Jena nu weer volkomen eens (de prof. bl. 29 en Haeckel, 528). „Het verschil tusschen de hersenen der anthropomorphe en der laagste apen is enorm". De *Inuus ecaudatus*, meent de professor, houdt het midden tusschen de hoogste en laagste vormen, en zijne hersenen vertoonen bij „nauwkeurig toezien", dat er „in grondtrekken" overeenstemming bestaat tusschen deze en de hersenen van den mensch; hieruit nu volgt, met hulp der bovengenoemde „grondwet", dat „de genoemde aap op dat stadium is blijven staan, en dat de mensch en ook de anthropomorphen zich hooger hebben ontwikkeld". En nu vraagt de professor, „of het te verwonderen is, dat wij ook van onze

1) Harting, *Leerboek der vergelijkende ontleedkunde*, Dl. II, bl. 435.

geestelijke eigenschappen, zelfs van het vermogen ter onderscheiding van goed en kwaad, de eerste sporen bij de dieren kunnen aantreffen".

Die vraag verwondert ons hier niet, en evenmin verwondert het ons, dat deze hoogleeraar aan de studenten, als waardig slot van zulk eene redevoering, toevoegt:

„De vrijheid van onderzoek heeft vele dingen vernietigd, die der menschheid dierbaar waren en wier bestaan volgens het oordeel van velen zelfs eene noodzakelijke voorwaarde zou zijn voor het geluk. Dat geluk ligt echter niet zoozeer in de overtuiging omtrent het bestaan van dingen buiten hem als wel in zijn eigen binnenste, in het bewustzijn zijnen plicht te hebben gedaan, te hebben gewerkt niet alleen tot zijn eigen welzijn, maar ook tot dat der gemeenschap. Den *wensch* gelukkig te zijn heeft ieder; maar niet iedereen bezit in voldoende mate den *wil* daartoe; de energie om gedachten aan tegenspoeden, die tot het verleden behooren, van zich af te wenden en liever te verwijlen bij het goede, dat hij heeft ondervonden. Wie weet, dat hem aan die energie nog ontbreekt, hij oefene en stale zijn wil, ten einde bestand te zijn tegen de slagen van het noodlot in den strijd des levens".

De adem des doods waart over de velden der „vrije" wetenschap!

R. K.

LETTERLOOVER.

PROEVE EENER DICHTERLIJKE VERTOLKING VAN HORATIUS' LIERZANGEN.

Lib. IV, Ode III: *Quem tu.*

AAN MELPOMENE.

Wien gij, o Melpomeen, goedgunstig kwaamt belonken
Bij de intreê van zijn baan,
Dien wordt in 't Isthmisch perk geen pijnboomkrans geschonken
Voor stoute worsteldaân.

Geen vlammensnuivend ros, met rustelooze hielen
Vertrappende den grond,
Draagt hem door 't stuivend zand, op Grieksche wagenwielen
Als overwinnaar rond.

Geen loof van Delos zal der rijksvorstin der steden
Hem toonen als den held,
Die 't zwellend dreigement van vorsten heeft vertreden,
Verpletterd hun geweld.

Maar 't vruchtbre Tibur, waar langs rijkbebloemden heester
Het murm'lend beekje vliet,
Vormt, zanggodes, uw kind en lieveling ten meester
In 't zacht Eoolsche lied.

Het kroost der wereldstad verwaardigt zich zijne ooren
Te leenen aan mijn snaar;
Het schonk me eene eereplaats in Febus' bardenkoren
Naast de eêlste dichterschaar.

'k Ontsteiger reeds den nijd. — Gij, die de tonen leven
En reien doet ten klank;
Die zelfs den stommen visch de stem der zwaan kunt geven,
Godes, aan u de dank,

Dat reeds de wandelaar mij nawijst met de vingeren
Als Rome's meester in de kunst:
Bezielt de dichtgeest mij, mag ik de harten slingeren,
O Muze, 't is uw gunst.

Lib. II, Ode XIV: *Eheu fugaces.*

Aan Posthumus.

Helaas, wat vlieden onze dagen
Gezwind naar 's afgronds eeuw'gen schoot!
Geen godsvrucht kan de kreuk verjagen,
Den stap des ouderdoms vertragen,
Noch weren d'onbetemb'ren dood.

Doe telkens als de starren bleeken,
Den stuggen hellegod ter eer,
Het bloed van duizend stieren leken,
Vergeefs stelt gij met schreiend smeeken
U tegen Pluto's wrok te weer.

Geen Geryon, hoe forsch van leden,
Geen Tityon ontkwam dien god;
Wij allen, die deze aard' betreden,
Wij drukken eens dier sterken schreden,
Zij kroon of bedelstaf ons lot.

Vergeefs of wij het veld ontvlieden,
Waar 't staal van Mars verdelgend giert;
Vergeefs of wij het golvenzieden
En 't stormgebulder weêrstand bieden,
Dat moordend in het najaar tiert.

Eens moeten wij de zwarte baren
Aanschouwen van den Cocytus;
Eens zal de wanhoop ons vervaren
Der Danaïden; eenmaal staren
We op d'afgepijnden Sisyphus.

Verlaten moet ge uw huis, uw dreven,
De gade, wie ge uw liefde boodt:
Van heel uw gaarde, uw lust, uw leven,
Zal slechts een wilg den heer omzweven,
Wiens jarental zoo snel vervloot.

De wijn, dien ge achter honderd sloten
Verborgt, wordt dra eens and'ren buit:
Uw erfgenaam giet onverdroten
Een sap van purp'ren wingerdloten,
Als nooit een smuller heeft genoten,
Op 't ingelegd plaveisel uit.

Lib. I, Ode XXXV: *O diva.*

Aan de geluksgodin te Antium.

Godes, die 't lieflijk Antium beheert,
Den mensch uit slijk ten hemel op kunt heffen,
En, zoo de schichten van uw toorn hem treffen,
Zijn trotsche zege in lijkmisbaar verkeert:

Tot u richt de arme landman bede aan bee;
Tot u, beheerscheres der wijde wateren,
Wie angstig zijn Bithijnschen boeg hoort klateren
Op 't grimmig vlak der wilde Egeesche zee.

U eeren woeste Daciër en Scyth;
U steden, volk'ren, Rome's oorlogsmannen,
Uitheemsche vorstenmoeders en tirannen,
Wien 't slepend purper van den schouder vliet;

Beducht, dat gij, met felvergramden voet,
De staande zuil omverschopt hunner grootheid,
En 't morrend volk te wapen roept tot snoodheid,
Te wapen roept en kronen gruiz'len doet.

U treedt de wreede Nooddwang steeds vooruit,
Met bouten en met wiggen in de handen,
Met vloeiend lood, met stalen kluisterbanden
En krammen, die zijne ijz'ren vuist omsluit.

U eert de Hoop. De Trouw in 't blank gewaad,
Zoo zeldzaam op de wereld, volgt uw standerd;
Zij blijft u bij, of ge ook van kleed verandert
En 't prachtpaleis der machtigen verlaat.

Maar 't wuft gemeen, de vrienden van den disch,
Verstuiven voor des onspoeds norsche vlagen:
Zij weigeren het juk te helpen dragen,
Wen 's vrienden wijn ter hef geschonken is.

Bescherm den Caesar, die, aan 't eind' der aard',
Zijn borst gaat bieden aan der Britten klingen;
Beschut den frisschen zwerm van jongelingen,
Wier aanblik Oost- en Roode zee vervaart.

Helaas, de broeders strijdend omgebracht,
Onze euveldaên en 't gapen onzer wonden,
Zijn ons ten smaad!... Wat lieten we ongeschonden?
Waar deinsden wij, boosaardig wangeslacht?

Wat godsaltaren heeft de jeugd verschoond?
Wat gruwlen uit godvruchtigheid vermeden?
O, mocht ge ons lemmer tot een staal hersmeden,
Dat Massageet en Arabier onttroont!

Lib. II, Ode XVI: *Otium divos.*

Aan Pompejus Grosphus.

Rust vraagt de goden hij, wien op de Egeesche baren
In 't holle van den nacht het stormgeweld begrimt,
Zooras de maan verdwijnt en, waar ook de oogen staren,
Geen star de roeiers tegenglimt.

Rust vraagt de Thraciër, schoon tuk op oorelogen;
Rust vraagt de Meed, die staag zijn boog gespannen houdt;
Maar, Grosphus, ze is niet veil voor rang noch voor vermogen,
Voor purper, flonkersteen noch goud.

Geen vorstelijke schat, geen drom van lijfstaffieren
Drijft de onrust op de vlucht, die zetelt in het hart,
Noch jaagt de zorgen weg, die langs een zold'ring zwieren,
Wier pracht des hemels flikk'ring tart.

Wie grootvaêrs zoutvat op zijn soobren disch ziet prijken
Leeft weltevreên, of ook met weinig goeds bedeeld;
Hij kent geen zielevrees, geen hebzucht, die den rijken
Zoo vaak den zoeten slaap ontsteelt.

Wat mikken wij op veel in dit kortstondig leven?
Wat zoeken wij een land, omstroomd van andre lucht?
Wie heeft, door 't vlieden uit de vaderlandsche dreven,
Zich-zelve' ooit en zijn hart ontvlucht?

De kommervolle zorg beklautert de ijzren kielen,
Zij volgt den ruiter waar het dampend ros hem draagt;
Zij, vlugger dan het hert en sneller dan het wielen
Des stormwinds, die door 't wolkruim jaagt.

Een hart, steeds met de gunst van 't oogenblik tevreden,
Bekreunt zich niet om 't verre, onzekere verschiet;
Het zalft met gullen lach de bitterheid van 't heden:
Volmaakt geluk bestaat er niet.

Een snelle dood ontrukte Achilles 't roemrijk leven,
In tragen ouderdom is Tithon weggekwijnd:
En mooglijk zal aan mij het grillig noodlot geven
Hetgeen 't aan u te weig'ren schijnt.

U loeit op 't veld een drom van duizend rund'ren tegen;
U briescht een merrie toe, die fier heur schoften zwenkt;
Gij gaat gekleed in wol, die tweemaal met een regen
Van Tyrisch purper werd gedrenkt.

Mij gaf de onfeilbre wil der gulle schikgodinnen
Een needrig stukje lands, maar ook een kleene vonk
Van Grieksche poëzij, die 't leven mij doet minnen
En lachen met het grauw, wien 't lot zijn gunst niet schonk.

Maastricht. G. JONCKBLOET, S.J.